
TOKAT GAZİOSMANPAŞA ÜNİVERSİTESİ

S B A D

SOSYAL BİLİMLER ARAŞTIRMALARI DERGİSİ

XIV/I

TOKAT GAZİOSMANPAŞA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜNÜN ALTI AYDA BİR
YAYINLANAN ULUSAL VE ULUSLARARASI İNDEKSLERDE
TARANAN HAKEMLİ DERGİSİDİR.

YIL/YEAR: XIV CİLT/VOLUME: XIV SAYI/ISSUE: I (YAZ/SUMMER 2019)

YIL/ YEAR: 2019

CİLT/ VOLUME: 14

SAYI/ ISSUE: 1

SAHİBİ/ OWNER

Tokat Gaziosmanpaşa Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü adına
On behalf of Tokat Gaziosmanpaşa University Institute of Social Sciences

Prof. Dr. İlhan EROĞLU ilhan.eroglu@gop.edu.tr

EDİTÖR KURULU/ EDITORIAL BOARD

Doç. Dr. Murat HANİLÇE (Sorumlu Editor/ Editor in Chief)

Dr. Fehim KURULOĞLU (Yardımcı Editor/ Co-Editor)

Dr. Murat SERDAR (Yardımcı Editör/ Co-Editor)

ALAN EDİTÖRLERİ/ FIELD EDITORS

Prof. Dr. İlhan EROĞLU (İktisat)

Doç. Dr. Mehmet Celal VARIŞOĞLU (Eğitim Bilimleri)

Doç. Dr. Türker ŞİMŞEK (İktisat)

Doç. Dr. İsmet TÜRKMEN (Tarih)

Doç. Dr. Ahmet İNANIR (İlahiyat)

Dr. H. Baha ÖZTUNÇ (Tarih)

Dr. Yavuz ACUNGİL (Kamu Yönetimi)

Dr. Emre ASLAN (İşletme)

Dr. Atilla KARKACIER (İşletme)

İNGİLİZCE DİL EDİTÖRÜ/ ENGLISH EDITING

Arş. Gör. Uğur ADA

ISSN: 1306-732X (Press)/ 2564-680X (Online)

BASKI/ PRINTING

Tokat Gaziosmanpaşa Üniversitesi Matbaası/
Tokat Gaziosmanpaşa University Press

YAZIŞMA ADRESİ/ CORRESPONDENCE

Tokat Gaziosmanpaşa Üniversitesi
Sosyal Bilimler Enstitüsü
Taşlıçiftlik Yerleşkesi/ 60250-Tokat-TÜRKİYE

Tel: 0356-2521616 Dahili: (3073-3157)

E-posta/E-mail: sbad@gop.edu.tr;

murat.hanilce@gop.edu.tr;

Web: dergipark.gov.tr/sbad-1

KAPAK TASARIM/ COVER DESIGN

M. Edip ASLAN

Dergimizde yayımlanan yazılar ITHENTICATE benzerlik tarama programıyla kontrol edilip, TUBİTAK ULAKBİM SBV, INDEX COPERNICUS, RESEARCH BIB, İSAM, GOOGLE SCHOLAR ve SOBIAD tarafından dizinlenmektedir.

©Her hakkı saklıdır. Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi yılda iki kez yayımlanan hakenli bir dergidir. Dergide yayımlanan makalelerdeki görüş ve düşünceler yazarların kişisel görüşleri olup, hiçbir şekilde Sosyal Bilimler Enstitüsü'nün veya Tokat Gaziosmanpaşa Üniversitesi'nin görüşlerini yansıtmaz. Dergide yer alan yazıların dil ve bilim sorumluluğu yazara aittir.

SOBIAD

Danışma ve Yayın Kurulu/Advisory and Editorial Board

Prof. Dr. Ali AÇIKEL	Tokat Gaziosmanpaşa Üniversitesi (TURKEY)
Prof. Dr. Mustafa ÇOLAK	Samsun Üniversitesi (TURKEY)
Prof. Dr. Andrij KHARUK	National Army Academy (UKRAİNE)
Prof. Dr. Muhammed Iqbal CHAWLA	Punjab University (PAKISTAN)
Prof.Dr. Memmed ALİYEV	Bakı Slavyan Üniversitesi (AZERBAYCAN)
Prof. Dr. Çetin BEKTAŞ	Tokat Gaziosmanpaşa Üniversitesi (TURKEY)
Prof. Dr. Fatih Coşkun ERTAŞ	Tokat Gaziosmanpaşa Üniversitesi (TURKEY)
Prof. Dr. Claus SCHÖNİG	Frei Universitat Berlin (GERMANY)
Prof. Dr. Eren YÜRÜDÜR	Tokat Gaziosmanpaşa Üniversitesi (TURKEY)
Assoc.Prof. Juan deDiosTorralbo Caballero	University of Cordoba (SPAİN)
Prof. Dr. Alpay Doğan YILDIZ	Tokat Gaziosmanpaşa Üniversitesi (TURKEY)
Doç. Dr. İsmet TÜRKMEN	Tokat Gaziosmanpaşa Üniversitesi (TURKEY)
Doç. Dr. Ahmet ÖZKİRAZ	Tokat Gaziosmanpaşa Üniversitesi (TURKEY)
Doç. Dr. Kemal İBRAHİMZADE	Tokat Gaziosmanpaşa Üniversitesi (TURKEY)
Dr. Öğr. Üyesi Ayla OĞUZ	Tokat Gaziosmanpaşa Üniversitesi (TURKEY)
Dr. Öğr. Üyesi Yusuf TEMÜR	Tokat Gaziosmanpaşa Üniversitesi (TURKEY)
Dr. Lydia Abubakirova M. AKMULLA	Başkurt Devlet Pedagoji Üniversitesi
Alexey PRONİN	Novosibirsk Devlet Üniversitesi (RUSSIA)
Dr. Fariz HALİLLİ	(Miras-AZERBAYCAN)
Dr. Emzar KAKHIDZE	Batumi State University (GEORGIA)
Gadjiev MURTAZALİ	The Ins. of History, Archeology and Ethnography of the Daghestan Scie. Centre of Russian Academy of Sciences (DAGHESTAN)
Kamil İBRAHİMOV	Administration of State Historical Architectural Reserve Icheisheher
Tevfik Sabri HAMMAM	Sohag Üniversitesi Eğitim Fakültesi (EGYPT)
Dr. Salman BANGASH	Peshawar University (PAKISTAN)
Dr. Mahboob HUSSAİN	Punjab University (PAKISTAN)
Dr. Pawel KORZENIOWSKI	University of Rzeszow (POLAND)
Dr. Adrian TERTECEL	The Romanian Academy Institute for S.E.E.Studies

| SBAD | Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi

| JSRR | Social Sciences Researches Journal

Bu Sayının Hakemleri / Referees of This Issue

Prof. Dr. Eren YÜRÜDÜR	Tokat Gaziosmanpaşa Üniversitesi
Prof. Dr. Sevinç ÜÇGÜL	Erciyes Üniversitesi
Prof. Dr. Kubilay ÖZYER	Tokat Gaziosmanpaşa Üniversitesi
Prof. Dr. Hasan MERT	Ege Üniversitesi
Prof. Dr. Asuman AKDOĞAN	Erciyes Üniversitesi
Prof. Dr. Ertan EFEGİL	Sakarya Üniversitesi
Prof. Dr. Erkan ERDİL	Ortaoğu Teknik Üniversitesi
Prof. Dr. Nuri ÖZÜBEK	Süleyman Demirel Üniversitesi
Prof. Dr. Ali AÇIKEL	Tokat Gaziosmanpaşa Üniversitesi
Prof. Dr. Alpaslan DEMİR	Tokat Gaziosmanpaşa Üniversitesi
Prof. Dr. şahin KÖKTÜRK	Ondokuz Mayıs Üniversitesi
Doç. Dr. Recep DÜNDAR	İnönü Üniversitesi
Doç. Dr. Murat TOZAN	Ege Üniversitesi
Doç. Dr. Behice VARIşOĞLU	Tokat Gaziosmanpaşa Üniversitesi
Doç. Dr. Bengül BOLAT	Kırşehir Ahi Evran Üniversitesi
Doç. Dr. Bülent Sarper AĞIR	Adnan Menderes Üniversitesi
Doç. Dr. Özlem GENÇ	Ondokuz Mayıs Üniversitesi
Doç. Dr. Abdullah KAYA	Cumhuriyet Üniversitesi
Doç. Dr. Mehmet Celal VARIşOĞLU	Tokat Gaziosmanpaşa Üniversitesi
Doç. Dr. Cengiz BUYAR	Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi
Doç. Dr. İsmet TÜRKMEN	Tokat Gaziosmanpaşa Üniversitesi
Doç. Dr. Ergün HAMZADAYI	Gaziantep Üniversitesi
Doç. Dr. Mehmet GÖNÜL	Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi
Doç. Dr. Bahadır GÜCÜYETER	Atatürk Üniversitesi
Doç. Dr. Sema POLATÇI	Tokat Gaziosmanpaşa Üniversitesi
Doç. Dr. Sedat BALYEMEZ	Bartın Üniversitesi
Doç. Dr. Ali Rıza SANDALCILAR	Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi
Doç. Dr. Rana ATABAY KUşÇU	İstanbul Medipol Üniversitesi
Doç. Dr. Yahya YEşİLYURT	Kastamonu Üniversitesi
Doç. Dr. Nuray AKKOL	Çankırı Karatekin Üniversitesi

| SBAD | Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi

| JSRR | Social Sciences Researches Journal

Doç. Dr. Bora ÖZEN	Cumhuriyet Üniversitesi
Dr. Öğretim Üyesi Rabia UÇKUN	Ege Üniversitesi
Dr. Öğretim Üyesi Asuman GÖKHAN	Atatürk Üniversitesi
Dr. Öğretim Üyesi Musa SEZER	Erzurum Teknik Üniversitesi
Dr. Öğretim Üyesi Gürkan CEVGER	Amasya Üniversitesi
Dr. Öğretim Üyesi Eda H. TAN METREŞ	Akdeniz Üniversitesi
Dr. Öğretim Üyesi Turgut AKYÜZ	Erzincan Binali Yıldırım Üniversitesi
Dr. Öğretim Üyesi Yılmaz KARADENİZ	Amasya Üniversitesi
Dr. Öğretim Üyesi Şevki BABACAN	Tokat Gaziosmanpaşa Üniversitesi
Dr. Öğretim Üyesi Celal ÖNEY	Muş Alpaslan Üniversitesi
Dr. Öğretim Üyesi İzzet ŞEREF	Tokat Gaziosmanpaşa Üniversitesi
Dr. Öğretim Üyesi Ebru GÜHER	Osmaniye Korkut Ata Üniversitesi
Dr. Öğretim Üyesi Muammer AK	Gümüşhane Üniversitesi
Dr. Öğretim Üyesi Y. Emre TEKİNSOY	Tokat Gaziosmanpaşa Üniversitesi
Dr. Öğretim Üyesi İsmail TUNA	Tokat Gaziosmanpaşa Üniversitesi
Dr. Öğretim Üyesi Zahide PARLAR	İnönü Üniversitesi
Dr. Öğretim Üyesi Aykut SEZGİN	Süleyman Demirel Üniversitesi
Dr. Öğretim Üyesi Emine SÖKMEN	Hitit Üniversitesi
Dr. Öğretim Üyesi Sinan DİNÇ	Atatürk Üniversitesi
Dr. Öğretim Üyesi Nimet KARA KÜTÜKÇÜ	Karabük Üniversitesi
Dr. Öğretim Üyesi Necati ÇAVDAR	Tokat Gaziosmanpaşa Üniversitesi
Dr. Öğretim Üyesi Rıza BAKIŞ	Cumhuriyet Üniversitesi
Dr. Öğretim Üyesi Emel HİSARCIKLILAR	Tokat Gaziosmanpaşa Üniversitesi
Dr. Mustafa DUMAN	Uşak Üniversitesi
Dr. Pelin Seval ÇAĞLAYAN ESEN	Tokat Gaziosmanpaşa Üniversitesi
Dr. Öğr. Gör. Binnur DOĞRUEER	Hacettepe Üniversitesi

**Editörden
Mektup**

Değerli Okuyucularımız,
2019 yılının ilk sayısında tekrar sizlerin karşısında olmaktan mutlu ve gururluyuz. SBAD olarak 14. yılımızda bazı değişikliklerle karşınızdayız. Bir önceki sayımızı çıkardıktan sonra dergimizin sahibi olan Tokat Gaziosmanpaşa Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü'nde bir görev değişimi oldu. Enstitümüz müdürü Prof. Dr. Mustafa ÇOLAK Samsun Üniversitesi'ne atandı. Prof. Dr. Mustafa ÇOLAK'a yeni görevinde başarılar diliyoruz ve yaklaşık dört sene boyunca dergimize sağladığı katkı için sonsuz teşekkür ediyoruz. Bu arada Enstitümüzün yeni müdürü olarak Prof. Dr. İlhan EROĞLU atandı. Kendisine yeni görevinde kolaylıklar diliyor ve aramıza hoş geldiniz diyoruz. Bu görev değişimleriyle birlikte dergimizde yönetsel ve editöryal anlamda bir tazelenmeye gittimizi bilmenizi isteriz. Bu meyanda bu sayıdan itibaren dergimizin sahibi enstitümüz adına İlhan EROĞLU olmuştur. Yaptığımız revizyon çalışmasıyla dergimizin editöryal kurullarına daha fazla alan desteği sağlamak için aramıza yeni arkadaşlarımız katıldı. Yeni alan editörü arkadaşlarımız Doç. Dr. Mehmet Celal VARIŞOĞLU (Eğitim Bilimleri), Doç. Dr. İsmet TÜRKMEN (Tarih), Doç. Dr. Ahmet İNANIR (İlahiyat), Doç. Dr. Yavuz ACUNGİL (Kamu Yönetimi), Atila KARKACIER (İktisadi Bilimler)'e aramıza hoş geldiniz diyoruz. Bu tazelenmenin dergimize olumlu katkılar ve yansımalar sağladığını görmekten duyduğumuz memnuniyeti dile getirmek isteriz.

SBAD'ın elinizdeki bu sayısında; Tarihten Sosyolojiye, Ekonomiden Siyasete, Din Bilimlerinden Eğitime geniş bir yelpazede Sosyal Bilimlerin farklı alanlarına ait 25 yazıya yer verilmiştir. Bu sayıya hayat veren yazarlarımıza, editörlerimize, hakemlerimize ve kapaktan baskıya bu derginin elinizde olmasında katkısı olan herkese teşekkür ederiz.

Daha aydınlık ve bilgi dolu yarınlarımızın olması umuduyla...

SBAD Editörü
Doç. Dr. Murat HANİLÇE

İÇİNDEKİLER

Merve KAYA Zeki APAYDIN	<i>Ortaokul 5. Sınıf Fen Bilimleri Ders Kitabında: Dilbilgisel Eğretilme Olarak Adlaştırma</i>	1-15
Gülbadi ALAN	<i>Amerikan Board Örgütü'nün Ortadoğu Bölgesindeki Teşkilatlanmasında Asur Misyonu'nun Önemi (1851-1860)</i>	17-49
Murat ÇAYLI	<i>Orta Çağ'da Doğu ve Batı'daki Din ve Devlet İlişkilerinin Karşılaştırılmasına Bir Örnek: Charlemagne ve Sultan Tuğrul Dönemleri</i>	51-63
Cengiz KAHRAMAN	<i>Çınarcık Şehri'nin Demografik Gelişimi</i>	65-81
Namiq MUSALI	<i>Feth Ali Şah Kaçar'ın Çağatay Türkçesiyle Yazılmış Bir Yarlęı Üzerine</i>	83-109
Hasan COŞKUN	<i>Halk Dindarlığından Türk Müslümanlığına Sosyolojik Bir Bakış</i>	111-126
İlyas AK	<i>Rumeli'den İstanbul'a Başkaldırı: Cemiyet-i Fesâdiye ve Hezeyannâmeleri</i>	127-147
Hakan KENDİR Aziz Gökhan ÖZKOÇ	<i>Konaklama İşletmelerinde Çalışan İşgörenlerin Örgütsel Yaratıcılık Algıları: Afyonkarahisar İli Örneği</i>	149-167
Esengül Uzunoğlu SAYIN	<i>Pervîn-i İ'tisâmî ve "Bülbiül ve Karınca" Mesnevisi</i>	169-180
Murat SEYFİ- Emre ASLAN- Ali Erdi CANDAR- Onur DAL Güllü ÖZDEMİR	<i>KÜSİ ve TTO'lara Yönelik Girişimci, Sanayici ve Akademisyenlerin Algılarının İncelenmesi</i>	181-195
Selen IŞIK MADEN Omar Qahtan ABDULLAHALJBURİ	<i>Mecmû 'atü'l-Fevâyyid'deki Tıbbi Söz Varlığı</i>	197-227
Selen IŞIK MADEN Omar Qahtan ABDULLAHALJBURİ	<i>Türkiye ve Irak Arasındaki Dış Ticaretin Çekim Modeli ile Analizi</i>	229-262
Şengül Dilek FUL Badegül Can EMİR	<i>Yazıtlar Işığında Kyzikos'ta Zeus Tapınımı</i>	263-283
Behice VARIŞOğLU İmran KOÇ ARDIÇ Gamze KÖPRÜLÜ	<i>Rus Edebiyatında Tarihî Roman Üzerine Bir Değerlendirme</i>	285-298
Behice VARIŞOğLU İmran KOÇ ARDIÇ Gamze KÖPRÜLÜ	<i>Türkçe Öğretmenliğine İlişkin Algıları Belirlemeye Yönelik Metaforik Bir Çalışma</i>	299-314
Behice VARIŞOğLU İmran KOÇ ARDIÇ Gamze KÖPRÜLÜ	<i>Hezec, Remel Usûlleri ve Bahirleri Üzerine Bir İnceleme</i>	315-329

| SBAD | Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi

| JSRR | Social Sciences Researches Journal

Özden AYDIN	<i>Eğri Seferinde Bir Şeyh: Şemseddin Sivâsî</i>	331-341
Mustafa YETİM Hüsna TAŞ YETİM	<i>Kuvvet Kullanımında Radikal Dönem: Bush Doktrini, Irak İŞgali ve Yoğunlaşan Haklı/Kutsal Savaş Tartışmaları</i>	343-362
Sebahat ARMAĞAN	<i>Türkmen Türkçesi Atasözlerinde Sözcük Öbekleri İncelemesi</i>	363-377
Seçkin SARP KAYA	<i>Kam, Meddah, Oyun Yöneticisi: Yeni Bir Anlatıcı Olarak Rol Yapma Oyunlarındaki Oyun Yöneticileri</i>	379-387
Selçuk OSMANOĞLU	<i>Orgeneral Cevat Çobanlı Paşa'nın Çanakkale Boğazı Muharebelerindeki Askerî Faaliyetleri</i>	389-407
İbrahim AYKUN	<i>1828-1829 Osmanlı-Rus Savaşından Sonra Erzurum'un Mahalle ve Ova Köylerinden Rusya'ya Göçürülen Ermeniler</i>	409-421
Melih TAŞTAN	<i>Ahlak ve Edebiyat İlişkisi Açısından Mehmet Akif Ersoy Örneği</i>	423-431
Özlem GÖK	<i>Türcü ve Cinsiyetçi Bağlamda "Terbiyeli Tavuk" Reklamları</i>	433-447
Musa SEZER	<i>1699/1700 Yılında Nazilli Kazâsı'nın Nüfus Yapısı</i>	449-461

CONTENTS

Merve KAYA Zeki APAYDIN	<i>In Secondary School 5th Grade Science Textbook: Nominalization as Grammatical Metaphor</i>	1-15
Gülbadi ALAN	<i>Importance of the Assyrian Mission in the Organization of the American Board in the Middle East (1851-1860)</i>	17-49
Murat AYLI	<i>An Example About Comparison of Religion and State Relations Between East and West in The Middle Ages: Periods of Charlemagne and Sultan Tugrul</i>	51-63
Cengiz KAHRAMAN	<i>Demographic Development of Cınarcık City</i>	65-81
Namiq MUSALI	<i>On a Decree of Fath Ali Shah Qajar Written in Chagatai Turkish</i>	83-109
Hasan COŞKUN	<i>A Sociological View of Popular Religiosity and Turkish Muslim</i>	111-126
İlyas AK	<i>Rumelia's Uprising Against Istanbul: Cemiyet-i Fesadiye (I.E. The Association of Corruption) and Its Deliriums (I.E. Hezeyannâme)</i>	127-147
Hakan KENDİR Aziz Gökhan ÖZKO	<i>The Organizational Creativity Perceptions of Employees That Work in Hospitality Organizations: The Case of Afyonkarahisar City</i>	149-167
Esengül Uzunoglu SAYIN	<i>Parvin E'Tesami and Mathnawi of Nightingale and Ant</i>	169-180
Murat SEYFİ- Emre ASLAN- Ali Erdi CANDAR- Onur DAL	<i>Investigation of Perceptions of Entrepreneurs,Industrialists and Academics for GUIC and TTO</i>	181-195
Gll ÖZDEMİR	<i>Medical Vocabulary in Mecm'atii'l-Fevâyyid</i>	197-227
Selen IŞIK MADEN Omar Qahtan ABDULLAHALJBURİ	<i>Analysis of Foreign Trade Between Turkey and Iraq With Gravity Model</i>	229-262
Őengl Dilek FUL	<i>Worshipping Zeus in Cyzicus in The Light of Inscriptions</i>	263-283
Badegül Can EMİR	<i>An Evaluation on Historical Novel in Russian Literature</i>	285-298

Behice VARIŞOĞLU İmran KOÇ ARDIÇ	<i>A Metaphoric Study for Determining The Perceptions on Turkish Language Teaching</i>	299-314
Gamze KÖPRÜLÜ	<i>An Analysis on Hezec, Remel Rhythms and Bahirs</i>	315-329
Özden AYDIN	<i>A Sheikh at The Egri Expedition: Semseddin Sivasî</i>	331-341
Mustafa YETİM Hüsna TAŞ YETİM	<i>Radical Period on The Use of Force: Bush Doctrine, Invasion of Iraq And Intensifying Just/Holy War Debates</i>	343-362
Sebahat ARMAĞAN	<i>Examination of Phrases in Turkmen Turkish Proverbs</i>	363-377
Seçkin SARP KAYA	<i>Kam, Meddah, Game Master: Game Masters in Roleplaying Games as a New Narrator</i>	379-387
Selçuk OSMANOĞLU	<i>General Cevat Çobanlı Pasha's Military Activities During Dardanelles Battles</i>	389-407
İbrahim AYKUN	<i>Emigrated Armenians from Erzurum and It's Plain Villages to Russia after The Ottoman-Russian War 1828-1829</i>	409-421
Melih TAŞTAN	<i>Relationship Between Morality Literature in The Term of Mehmet Akif Ersoy Example</i>	423-431
Özlem GÖK	<i>"Seasoned Chicken" Commercials Within Speciesist and Sexist Context</i>	433-447
Musa SEZER	<i>Population Structure of Nazilli Township in 1699/1700</i>	449-461

ORTAOKUL 5. SINIF FEN BİLİMLERİ DERS KİTABINDA: DİLBİLGİSEL EĞRETİLEME OLARAK ADLAŞTIRMA*

Merve KAYA** -Zeki APAYDIN***

Öz

Dizgeci işlevsel dilbilim, metinlerde kullanılan dilbilgisel kalıplar ve sözcüksel ögeler ve bu maddelerin seçimleri ile ilgilidir. Dilbilgisel eğretileme, bilimsel yazının geliştirilmesi ve genişletilmesinde, özellikle de adlaştırılmış ifadeler biçiminde büyük önem taşımaktadır. Bilimsel söylemde, adlaştırmanın kullanılması bilginin yoğunlaşmasına yardımcı olur. Böylece, yazarın uzun açıklamaları tekrar etmekten kurtarılmasının yanı sıra, bu dilsel aygıt bilimsel dili daha küçük, daha işlevsel hâle getirir. Türkçede sözdizimsel adlaştırma yapıları -mAK, -mA, -DIK, -(y)AcAK, -(y)Iş adlaştırma biçimbirimleriyle üretilmektedir. 2017 yılında, Fen Bilimleri Dersi Öğretim Programı yeniden hazırlanmıştır. Program 2017-2018 Eğitim-Öğretim yılında ortaokul düzeyinde 5. sınıfta uygulanmaya başlamıştır. Değışen programla birlikte, 5. Sınıf fen bilimleri ders kitabı da değışmiştir. Türkiye'deki alanyazında, adlaştırma konusuna değinen çalışmalar oldukça azdır. Fen bilimleri ders kitaplarında, adlaştırma konusu yeni çalışılmaya başlanmış bir alandır. Kuramsal çerçevesini Dizgeci İşlevsel Dilbilgisi modelinin oluşturduğu bu çalışmanın temel amacı, yenilenen 5. sınıf fen bilimleri ders kitabında dilbilgisel eğretileme perspektifinden adlaştırma kullanım sayısını, tiplerini ve yoğunluğunu incelemektir. Araştırmada nitel araştırma yöntemlerinden doküman incelemesi yöntemi kullanılmıştır. Ders kitabının her bir ünitesinde, adlaştırılmış kelimelerin toplam kelimelere oranı hesaplanarak, adlaştırma yoğunluğu bulunmuştur. Buna göre -mAK eki 128, -mA eki 710, -DIK eki 419, -(y)AcAK eki 77, -(y)Iş eki 26 kez kullanılmıştır. Toplam 1360 kelimedede adlaştırma biçimbirimleri kullanılmıştır. Adlaştırma yoğunluğu ise % 6,98'dir.

Anahtar Kelimeler: Ortaokul, fen bilimleri, ders kitabı, dilbilgisel eğretileme, adlaştırma.

IN SECONDARY SCHOOL 5th GRADE SCIENCE TEXTBOOK: NOMINALIZATION as GRAMMATICAL METAPHOR

Abstract

Grammatical metaphor is of great importance in the development and expansion of scientific writing, in particular in the form of customary expressions. In scientific discourse, the use of naming helps to intensify knowledge. Syntactic nominalization structures in Turkish -mAK, -mA, -DIK, -(y)AcAK, -(y)Iş are produced by additional. In 2017, the Science Education Program was re-prepared. The program started to be implemented in the 5th grade in the 2017-2018

* Bu çalışma 4-6 Ekim 2018 tarihinde Denizli'de düzenlenen 13. Ulusal Fen Bilimleri ve Matematik Eğitimi Kongresi'nde sözlü bildiri olarak sunulmuştur.

** Sınıf Öğretmeni, MEB, mervekaya086@gmail.com, ORCID:0000-0002-4476-8607.

*** Doç. Dr., Ondokuz Mayıs Üniversitesi, Eğitim Fakültesi, zapaydin@omu.edu.tr, ORCID:0000-0002-6581-4828.

academic year at the middle school level. With the changing program, the 5th grade science text book has also changed. The main purpose of this study, which is composed of the theoretical framework of Functional Grammar, is to examine the number, intensity and types of nominalization use from the grammatical metaphorical perspective in the fifth grade science text book. In this research, document analysis method which is one of the qualitative research methods is used. In each unit of the textbook, the ratio of nominalization words to total words was calculated and the density of nominalization was found. Accordingly, -mAK attachment 128, -mA attachment 710, -DİK attachment 419, -(y)AcAK attachment 77, -(y)İş attachment was used 26 times. Nominalization constructions were used in 1360 words. Nominalization density is 6.98%.

Key Words: Secondary school, science textbook, grammatical metaphor, nominalization.

GİRİŞ

Dizgeci işlevsel dilbilim, metinlerde kullanılan dilbilgisel kalıplar ve sözcüksel ögeler ve bu maddelerin seçimleri ile ilgilidir. Dizgeci işlevsel dilbilimciler, metin analizine yönelik çeşitli yaklaşımlar benimserler ve dilsel unsurlar aracılığıyla sunulan metinlerin farklı işlevlerini yakalamaya çalışırlar. Dizgeci İşlevsel Dilbilgisi kuramında, dilbilgisel alan içerisinde “dilbilgisel eğretilme” önemli bir araştırma alanı olarak kabul edilir (Jalilifar, Alipour ve Parsa, 2014).

Bilim, dünyada gerçekleşen olgu, olay ve durumları gündelik dilden farklı bir sistemde yorumlama yoluna gider. Bu yorumlama süreci gerçekleştirilirken gündelik dilden yola çıkılarak var olan bilgi gündelik dilden bilim diline, dolayısıyla gündelik söylemden bilimsel söyleme aktarılır. Bu aktarım, bilimsel söylemde dilbilgisel düzeyde “dilbilgisel eğretilme” (grammatical metaphor) yoluyla kodlanır (Halliday, 1994: 342).

Dilbilgisel Eğretilme yapısını ayrıntılarıyla ele almadan önce “eğretilme” (metaphor) kavramına açıklık getirmek yararlı olacaktır. Metafor, “ötesine” anlamına gelen Yunan meta ve “taşı” anlamına gelen pherein'den türetilmiştir. Bu nedenle, metafor bir şeyden diğerine bir tür harekettir; yani, bir şey kendini bir şekilde farklı bir şeye taşır (Taverniers, 2004). İki tür eğretilme (metaphor) vardır: Sözcüksel eğretilme (lexical metaphor) ve dilbilgisel eğretilme (grammatical metaphor) (Halliday, 1994: 340).

Sözcüksel eğretilme, sözcüksel bir dönüşüm içerir ve bir sözcük başka bir sözcüğün yerine kullanılır (Halliday, 1994: 340). Diğer bir deyişle sözcüksel eğretilme, bir sözcüğün alışılmış anlamı dışında bir anlamda kullanılmasıdır.

Örneğin,

Gökyüzü, ağlıyordu. gökyüzü → insan

Bu cümlede yer alan gökyüzü sözcüğü insana benzetilmiştir.

Dilbilgisel eğretilme ise, dilbilgisel bir dönüşüm içermekte ve bir dilbilgisel yapının, başka bir dilbilgisel yapıya dönüşmesi olarak tanımlanmaktadır. Dilbilgisel eğretilme üretiminde en “güçlü araç” adlandırılmaktadır. Bu araç ile süreç bildiren

Ortaokul 5. Sınıf Fen Bilimleri Ders Kitabında: Dilbilgisel Eğretileme Olarak Adlaştırma

eylemler, nitelik bildiren sıfatlar adlaştırılmaktadır. Bu ögeler, adlaştırma süreci sonucunda cümlede bir varlık ya da nesne görevi üstlenmektedirler. Diğer bir deyişle, doğal işlevleri dışında bir anlamı ifade etmede kullanılmaktadırlar (Halliday, 1994: 353)

Türkçede sözdizimsel adlaştırma yapıları, -mAK, -Ma, -DIK, -(y)AcAK, -(y)Iş, adlaştırma biçimbirimleriyle üretilmektedir (Göksel ve Kerslake, 2005: 358-371).

-mAK ile Oluşturulmuş Adlaştırma Yapıları

-mAK biçimbirimi almış eylemler, genel olarak sözlüksel bir birim olarak eylemlerin "master biçimini" yansıtmaktadır.

Öyle bir hareket için 'sıyrılmak' fiilini kullanırız.

-mAK biçimbirimi almış yantümceler,

(i) Genel bir olay, eylem ya da durum hakkında konuşurken kullanılır.

[Türkçe öğrenmek] zordur.

(ii) Eylemi gerçekleştiren katılımcının olay, eylem ya da duruma yönelik tutumunu ifade eden ana eylemlerle kullanılır.

[Sokağa çıkmak] istiyorum.

(iii) Ana tümceye yönelme durum biçimbirimi olan -y(A) ile bağlanan -mA adlaştırma yapıları genellikle başla-, çalış-, karar ver-, devam et- gibi eylemlerle kullanılır.

[Her gün beş sayfa yazmaya] çalışıyorum.

-mA ile Oluşturulmuş Adlaştırma Yapıları

-mA ile oluşturulan ad yantümcelemi -mAK ile oluşturulan yapılarla göre anlam açısından daha somut olup -mA ile oluşturulan çoğu eylem tabanlı sözcük, sözlükçede somut anlamlar barındıran adlar olarak yer almıştır.

-mAüretimsel çekim ekinin kullanılmasıyla ad yantümcesinin öznesine bir iyelik ekinin getirilmesi, Türkçede sık görülen adlaştırma yapılarından biridir. Eylemine iye-belirtili -mA adlaştırma biçimbirimi ulanan bir ad yantümcesi, belirli bir öznenin üstlendiği hareket, etkinlik ya da duruma işaret eder. Genelde tümce başı konumunda yer alan bu özne, tamlayan-belirtili bir Ad Öbeği ile açıkça belirtilmektedir.

[Bence Ali'yi çağırmanın] anlamı yok.

-DIK ve -y(AcAK) ile Oluşturulmuş Adlaştırma Yapıları

-DIK ya da -y(AcAK) biçimbiriminin seçimi, ifade edilmek istenen zamanla ilişkili olup -DIK, şimdiki ya da geçmiş zamanı; -y(AcAK) ise gelecek zamanı ifade etmektedir.

[Orhan'ın bir şey yapmadığı] belliydi.

[Orhan'ın bir şey yapmayacağı] belliydi.

-(y)Iş ile Oluşturulmuş Adlaştırma Yapıları

Daha çok soyut ya da yarı soyut adları türetmede kullanılan -(y)Iş biçimbirimi, ad yantümcesi oluşturmada diğer adlaştırma biçimbirimlerine göre daha kısıtlı olup belli bir özneye işaret eden bir olay ya da duruma gönderimde bulunur. -(y)Iş ile oluşturulan eylem soylu adın, iki işlevi bulunmaktadır:

(i) Bir olay ya da hareketin nasıl gerçekleştiğini açıklar.

[O kedinin insana hoş bir sokuluşu] vardı.

(ii) Bir olay ya da hareketin her bir seferine gönderimde bulunur.

[Zehra'yı her görüşünü] ayrı bir zevkle hatırlıyordu.

Yabancı alanyazında, son yıllarda adlaştırma kullanımı konusunda çeşitli araştırmalar yapılmıştır. Bu araştırmalardan bazıları şu şekildedir: Tarihsel metinlerde (Susinskiene, 2009), lisans öğrencilerinin yazılarında (Baratta, 2010), siyasal söylemde (Sarnackaitė, 2011), tıbbi araştırma makalelerinin tartışma bölümlerinde (Wenyan, 2012), siyasal ve sağlık metinlerinde (HadidiveRaghami, 2012), İngilizce ders kitaplarında (Mău, 2012), politik ve sağlık metinlerinde (Tabrizi veNabifar, 2013), İngilizce tıbbi makalelerin özet bölümünde (Mahbudi, Mahbudi ve Amalsaleh, 2014), fizik ve uygulamalı dilbilim kitaplarında (Jalilifar veMenari, 2017), adlaştırma kullanımı çalışılmıştır. Çalışmalarla farklı disiplinlerde adlaştırma kullanım sıklığında farklılıklar olduğu, bilimsel metinlerde adlaştırma kullanımının yüksek olduğu ve adlaştırma yapılarının yazar duruşunu kodladığı ortaya konulmuştur.

Adlaştırma olgusu üzerine Türkiye'de yapılan çalışmalar oldukça sınırlıdır. Bu çalışmalardan, Türkkan (2008), ilköğretim ve ortaöğretim düzeyinde okutulan tarih metinlerinde sözdizimsel adlaştırma örüntülerini; Çakır (2011), Türkçe ve İngilizce bilimsel makale özetlerinde bilgiyi kurgulama ve yazar kimliğini kodlama biçimlerini; Cengiz ve Çakır (2012), okulöncesi çocuklarda dilbilgisel eğretilme kullanımının ortaya çıkış sürecinde annelerin etkisini; Çakır ve Cengiz (2017), anneler ve çocuklarının adlaştırma kullanımını incelemiştir. Çalışmalar sonucunda, adlaştırma kullanım sıklığının alt sınıflardan üst sınıflara doğru arttığı, Türkçe ve İngilizce özgün metinlerde adlaştırma kullanımının benzer bir dağılım sergilediği bulgusuna ulaşılmıştır.

Dilbilgisel eğretilme, bilimsel yazının geliştirilmesi ve genişletilmesinde, özellikle de adlaştırılmış ifadeler biçiminde büyük önem taşımaktadır. Bilimsel söylemde, adlaştırmanın kullanılması bilginin yoğunlaşmasına yardımcı olur. Böylece, yazarın uzun açıklamaları tekrar etmekten kurtarılmasının yanı sıra, bu dilsel aygıt daha uzun yapıları azaltır ve bilimsel dili daha küçük, daha işlevsel hâle getirir.

Bilimsel yazılarda; metinlerde uyumun sağlanması, yazar duruşunun ortaya konması (kesit dilin kullanımı), kişisel olmayan akademik tonlara (objektifliğe) katkıda bulunması, teknik terimlerin yoğunluğunu arttırması, soyutlama yapması, neden-sonuç ilişkisini örtükletmesi adlaştırmanın işlevleri arasındadır (Baratta 2010). Bu işlevlerle adlaştırma, yargılara olağanüstü güzellik verir ve okuyucunun yazıyı takibinde dikkatini çeker.

Öğrenciler için bilimi öğrenmenin en önemli yolu, dilini öğrenmekten geçer (Wellington ve Osborne, 2001: 3). Ortaokul öğrencilerinin çoğu, bilimsel metinlerde bilgiye erişmeye çalışırken bilişsel ve dolayısıyla duyuşsal olarak zorluklarla karşılaşır. Öğrencilerin fen bilimleri dersinde başarılı olması için bilgiyi, dilbilgisel eğretilme adı verilen yapıların kullanımı da dâhil olmak üzere belli biçimlerde düzenlemesi beklenmektedir.

2017 yılında, Fen Bilimleri Dersi Öğretim Programı yeniden hazırlanmıştır. Program 2017-2018 Eğitim-Öğretim yılında ortaokul düzeyinde 5. sınıfta uygulanmaya

Ortaokul 5. Sınıf Fen Bilimleri Ders Kitabında: Dilbilgisel Eğretileme Olarak Adlaştırma

başlamıştır. Bireylerin fen okuryazarı olarak yetişmesini amaçlayan Fen Bilimleri Dersi Öğretim Programı'nın temel amaçlarından birisi: Astronomi, biyoloji, fizik, kimya, yer ve çevre bilimleri ile fen ve mühendislik uygulamaları hakkında temel bilgiler kazandırmaktır (MEB, 2017a). Programın, bilimsel bilginin kazanılmasına vurgu yaptığı görülmektedir.

Değişen programla birlikte, 5. sınıf fen bilimleri ders kitabı da değişmiştir. Ortaokullarda, öğretim aracı olarak müfredatın aktarılmasında kullanılan fen bilimleri ders kitapları, doğa bilimlerinin içeriğini, bilimsel araştırma bulgularını, deneylerin yeniden üretilmesi için basit talimatları içermekte ve bölüm gözden geçirmeleri gibi eğitsel yardımlar sağlamaktadır.

Türkiye'deki alanyazında, adlaştırma konusuna değinen çalışmalar oldukça azdır. Fen bilimleri ders kitaplarında, adlaştırma konusu yeni çalışılmaya başlanmış bir alandır. Bu çalışmada, 2017-2018 Eğitim-Öğretim yılında kullanılan 5. sınıf fen bilimleri ders kitabını (MEB, 2017b) adlaştırma kullanımını açısından inceleyerek, Türkiye alanyazınına katkıda bulunmak hedeflenmektedir.

Araştırmanın Amacı

Kuramsal çerçevesini Dizgeci İşlevsel Dilbilgisi modelinin oluşturduğu bu çalışmanın temel amacı, yenilenen 5. sınıf fen bilimleri ders kitabında dilbilgisel eğretileme perspektifinden adlaştırma kullanım sayısını, tiplerini ve yoğunluğunu incelemektir.

YÖNTEM

Araştırmanın Modeli

İlkokul 5. sınıf fen bilimleri ders kitabında yer alan metinlerdeki ve etkinliklerdeki adlaştırmaların analiz edilmesi amacıyla gerçekleştirilen bu çalışmada, nitel araştırma yöntemi kullanılmıştır. "Nitel araştırma, gözlem, görüşme ve doküman analizi gibi nitel veri toplama yöntemlerinin kullanıldığı, algıların ve olayların doğal ortamda gerçekçi ve bütüncül bir biçimde ortaya konulmasına yönelik nitel bir sürecin izlendiği araştırmadır" (Yıldırım ve Şimşek, 2016: 41).

Veri toplama aracı olarak doküman incelemesinden yararlanılmıştır. "Doküman incelemesi, araştırılması hedeflenen olgu veya olgular hakkında bilgi içeren yazılı materyallerin analizini kapsar. Geleneksel olarak doküman incelemesi, tarihçilerin, antropologların ve dilbilimcilerin kullandığı bir yöntem olarak bilinir" (Yıldırım ve Şimşek, 2016: 189).

Verilerin Analizi

5. sınıf fen bilimleri ders kitabının analizi dört adımı içerir: Analizin ilk adımında adlaştırılan kelimelerin altları çizilmiş, adlaştırılmış kelime tipleri belirlenmiştir. İkinci aşamada, adlaştırma tiplerinin sıklıkları çıkarılmıştır. Üçüncü aşamada, ünitelerdeki bütün cümlelerde bulunan kelimeler sayılmıştır. Dördüncü aşamada, ders kitabının her bir ünitesinde, adlaştırılmış kelimelerin toplam kelimelere oranı hesaplanarak, adlaştırma yoğunluğu bulunmuştur.

Araştırmanın geçerlik ve güvenilirliği için, adlaştırma ifadeleri araştırmacılar tarafından birden çok kez incelenmiştir. Ayrıca bir Türkçe öğretmeninin görüşlerine başvurularak, gerekli düzeltmeler yapılmıştır. Ders kitabının her bir ünitesinden rastgele seçilen örneklerle, adlaştırılmış ifadeler örneklendirilmiştir.

BULGULAR

Bu bölümde, araştırmada elde edilen bulgular tablolar halinde incelenmiştir.

1. Ünite Güneş, Dünya ve Ay (10-47. Sayfalar arasında)

Tablo 1: Güneş, Dünya ve Ay ünitesinde yer alan adlaştırma türleri ve sayıları

Adlaştırma Türleri	Kelime sayıları
-mAK,	22
-mA,	100
-DIK,	83
-(y)AcAK	25
-(y)Iş	8
Toplam	238

Güneş, Dünya ve Ay ünitesindeki adlaştırma türleri ve sayılarını gösteren Tablo 1 incelendiğinde, -mA adlaştırma türünün en fazla kullanıldığı görülmüştür. Bunu sırasıyla -DIK, -(y)AcAK, -mAK ve -(y)Iş izlemiştir. Ünite genelinde 238 tane adlaştırma yapısıyla cümleler kurulmuş olduğu görülmüştür.

-mAk ile Oluşturulmuş Adlaştırma Yapısı

Güneş ışınlarına doğrudan bakmak gözlerimiz için çok zararlıdır. (s.15)

-mA ile Oluşturulmuş Adlaştırma Yapısı

İnsanlar çok eski zamanlardan beri uzaya gidebilmeyi istemişlerdi. (s. 26)

-DIK ile Oluşturulmuş Adlaştırma Yapısı

29 gün boyunca Ay'ı gözlemlediğimizde Ay'ın görüntüsünün günden güne değiştiğini görürüz. (s.34)

-(y)AcAK ile Oluşturulmuş Adlaştırma Yapısı

Dünya'nın atmosferiyle kıyaslanacak olursa Ay'ın atmosferi yok denecek kadar azdır. (s.22)

-(y)Iş ile Oluşturulmuş Adlaştırma Yapısı

Eğimin fazla olması, yağışlar, toprağın yapısı heyelana sebep olan etkenlerdendir. (s.46)

1. Ünite Canlılar Dünyası (52-75. Sayfalar arasında)

Tablo 2: Canlılar dünyası ünitesinde yer alan adlaştırma türleri ve sayıları

Adlaştırma Türleri	Kelime sayıları
-mAK,	6
-mA,	55
-DIK,	45
-(y)AcAK	4

Ortaokul 5. Sınıf Fen Bilimleri Ders Kitabında: Dilbilgisel Eğretileme Olarak Adlaştırma

-(y)Iş	2
Toplam	112

Canlılar dünyası ünitesinde yer alan adlaştırma türleri ve sayılarını gösteren Tablo 2 incelendiğinde, üniteye yer alan adlaştırma türlerinden -mA adlaştırma türünün en fazla kullanıldığı görülmüştür. Bunu sırasıyla -DIK, -mAK, -(y)AcAK ve -(y)Iş izlemiştir. Ünite genelinde 112 tane adlaştırma yapısıyla cümleler kurulmuş olduğu görülmüştür. Canlılar dünyası ünitesinde yer alan adlaştırma yapılarına ait cümleler incelendiğinde;

-mAk ile Oluşturulmuş Adlaştırma Yapısı

Bitkiler benzer özelliklerine göre çiçeksiz ve çiçekli **olmak** üzere iki grupta incelenir. (s.65)

-mA ile Oluşturulmuş Adlaştırma Yapısı

Zararlı bakterilerin bazı çeşitleri dişlerimizin çürümesine sebep olur. (s. 60)

-DIK ile Oluşturulmuş Adlaştırma Yapısı

Kartal, akbaba, serçe, saksığan, karga hepimizin **bildiği** kuş türlerindedir. (s. 69)

-(y)AcAK ile Oluşturulmuş Adlaştırma Yapısı

Gözle görülemeyecek kadar küçük canlıları görmek için kullanılan araç? (s.73)

-(y)Iş ile Oluşturulmuş Adlaştırma Yapısı

Canlıları dış görünüşlerine göre "Bitkiler" ve "Hayvanlar" olarak iki grupta topladı. (s.58)

2. Ünite Kuvvetin Ölçülmesi (80-112. Sayfalar arasında)

Tablo 3: Kuvvetin ölçülmesi ünitesinde yer alan adlaştırma türleri ve sayıları

Adlaştırma Türleri	Kelime sayıları
-mAK,	23
-mA,	118
-DIK,	50
-(y)AcAK	12
-(y)Iş	5
Toplam	208

Kuvvetin ölçülmesi ünitesinde yer alan adlaştırma türleri ve sayılarını gösteren Tablo 3 incelendiğinde, üniteye yer alan adlaştırma türlerinden -mA adlaştırma türünün en fazla kullanıldığı görülmüştür. Bunu sırasıyla -DIK, -mAK, -(y)AcAK ve -(y)Iş izlemiştir. Ünite genelinde 208 tane adlaştırma yapısıyla cümleler kurulmuş olduğu görülmüştür. Kuvvetin ölçülmesi ünitesinde yer alan adlaştırma yapılarına ait cümleler incelendiğinde;

-mAk ile Oluşturulmuş Adlaştırma Yapısı

Bazı cisimleri hareket ettirmek için büyük kuvvetlere ihtiyaç duyarız. (s. 83)

-mA ile Oluşturulmuş Adlaştırma Yapısı

Sürtünme kuvveti tüm yüzeylerde aynı değildir. (s. 95)

-DIK ile Oluşturulmuş Adlaştırma Yapısı

Havanın cisimlerde uyguladığı sürtünme kuvvetine hava direnci denir. (s. 102)

-(y)AcAK ile Oluşturulmuş Adlaştırma Yapısı

Dalgıçların kullandıkları özel kıyafetler, su direncini azaltacak şekildedir. (s. 107)

-(y)Iş ile Oluşturulmuş Adlaştırma Yapısı

Vecihi Hürkuş, 1930 yılında ikinci uçağı olan VECİHİ K-XIV ile uçuş denemeleri yapmış ve uçağını İstanbul'dan Ankara'ya uçurmuştur. (s. 109)

3. Ünite Madde ve Değişim (118-159. Sayfalar arasında)

Tablo 4:Madde ve değişim ünitesinde yer alan adlaştırma türleri ve sayıları

Adlaştırma Türleri	Kelime sayıları
-mAK,	11
-mA,	191
-DIK,	82
-(y)AcAK	2
-(y)Iş	4
Toplam	290

Madde ve değişim ünitesinde yer alan adlaştırma türleri ve sayılarını gösteren Tablo 4 incelendiğinde, üniteye yer alan adlaştırma türlerinden -mA adlaştırma türünün en fazla kullanıldığı görülmüştür. Bunu sırasıyla -DIK, -mAK, -(y)AcAK ve -(y)Iş izlemiştir. Ünite genelinde 290 tane adlaştırma yapısıyla cümleler kurulmuş olduğu görülmüştür. Madde ve değişim ünitesinde yer alan adlaştırma yapılarına ait cümleler incelendiğinde;

-mAk ile Oluşturulmuş Adlaştırma Yapısı

Soğuk bir günde odamızı ısıtmak için soba, kalorifer gibi ısı kaynaklarından faydalanırız. (s. 146)

-mA ile Oluşturulmuş Adlaştırma Yapısı

Sıvı bir maddenin ısı vererek katı hale geçmesine donma denir. (s.122)

-DIK ile Oluşturulmuş Adlaştırma Yapısı

Sıvı haldeki saf bir madde ısı verdiğinde sıcaklığı düşer. (s. 138)

-(y)AcAK ile Oluşturulmuş Adlaştırma Yapısı

Süblimleşme olayını gözlemleyeceğimiz maddelerden birisi kuru buz olarak bilinen maddedir. (s. 132)

-(y)Iş ile Oluşturulmuş Adlaştırma Yapısı

Doğadaki maddelerden bazıları görünüşleri ve fiziksel özellikleri bakımından neredeyse aynıdır. (s. 135)

4. Ünite Işığın Yayılması (166-205. Sayfalar arasında)

Tablo 5:Işığın yayılması ünitesinde yer alan adlaştırma türleri ve sayıları

Adlaştırma Türleri	Kelime sayıları
-mAK,	18
-mA,	91
-DIK,	71

Ortaokul 5. Sınıf Fen Bilimleri Ders Kitabında: Dilbilgisel Eğretileme Olarak Adlaştırma

-(y)AcAK	12
-(y)Iş	1
Toplam	193

Işığın yayılması ünitesinde yer alan adlaştırma türleri ve sayılarını gösteren Tablo 5 incelendiğinde, üniteye yer alan adlaştırma türlerinden -mA adlaştırma türünün en fazla kullanıldığı görülmüştür. Bunu sırasıyla -DIK, -mAK, -(y)AcAK ve -(y)Iş izlemiştir. Ünite genelinde 193 tane adlaştırma yapısıyla cümleler kurulmuş olduğu görülmüştür.

-mAk ile Oluşturulmuş Adlaştırma Yapısı

Işık kaynağından çıkan bir ışık demetini istediğimiz yere yöneltmek kolaydır. (s. 172)

-mA ile Oluşturulmuş Adlaştırma Yapısı

Gelme açısı yansıma açısına eşittir. (s. 185)

-DIK ile Oluşturulmuş Adlaştırma Yapısı

Karanlık bir gecede Ay'ın, etrafındaki her yeri aydınlattığını görmüşsünüzdür. (s. 170)

-(y)AcAK ile Oluşturulmuş Adlaştırma Yapısı

Bir cismin önüne yarı saydam bir madde koyup baktığımızda, ışığın bir kısmı geçmeyeceğinden arkasındaki cisim net olarak göremeyiz. (s. 192)

-(y)Iş ile Oluşturulmuş Adlaştırma Yapısı

Dağınık yansıma oluşumunda yansıma kanunları geçerlidir. (s.188)

5. Ünite İnsan ve Çevre (210-237. Sayfalar arasında)

Tablo 6: İnsan ve çevre ünitesinde yer alan adlaştırma türleri ve sayıları

Adlaştırma Türleri	Kelime sayıları
-mAK,	12
-mA,	91
-DIK,	41
-(y)AcAK	11
-(y)Iş	2
Toplam	157

İnsan ve çevre ünitesinde yer alan adlaştırma türleri ve sayılarını gösteren Tablo 6 incelendiğinde, üniteye yer alan adlaştırma türlerinden -mA adlaştırma türünün en fazla kullanıldığı görülmüştür. Bunu sırasıyla -DIK, -mAK, -(y)AcAK ve -(y)Iş izlemiştir. Ünite genelinde 157 tane adlaştırma yapısıyla cümleler kurulmuş olduğu görülmüştür. İnsan ve çevre ünitesinde yer alan adlaştırma yapılarına ait cümleler incelendiğinde;

-mAk ile Oluşturulmuş Adlaştırma Yapısı

Birçok canlı türü yok olmakta veya bu canlıların nesli tükenme tehlikesi ile karşı karşıya kalmaktadır. (s. 216)

-mA ile Oluşturulmuş Adlaştırma Yapısı

Çevre kirliliği, orman yangınları, kontrolsüz avlanma gibi olaylar biyoçeşitliliği azaltır. (s. 222)

-DIK ile Oluşturulmuş Adlaştırma Yapısı

Tüm canlı ve cansız varlıkların denge içerisinde buldukları ortama çevre denir. (s. 228)

-(y)AcAK ile Oluşturulmuş Adlaştırma Yapısı

Tıbbi atıklar toprağa ve suya karışmayacak şekilde depolanmalıdır. (s. 232)

-(y)Iş ile Oluşturulmuş Adlaştırma Yapısı

Yaşam alanlarının farklı özellikleri, canlıların yeryüzünde dağılımlarını etkiler. (s.215)

6. Ünite Elektrik Devre Elemanları (242-261. Sayfalar arasında)

Tablo 7: Elektrik devre elemanları ünitesindeki adlaştırma türleri ve sayıları

Adlaştırma Türleri	Kelime sayıları
-mAK,	9
-mA,	34
-DIK,	33
-(y)AcAK	8
-(y)Iş	2
Toplam	86

Elektrik devre elemanları ünitesinde yer alan adlaştırma türleri ve sayılarını gösteren Tablo 7 incelendiğinde, üniteye yer alan adlaştırma türlerinden -mA adlaştırma türünün en fazla kullanıldığı görülmüştür. Bunu sırasıyla -DIK, -mAK, -(y)AcAK ve -(y)Iş izlemiştir. Ünite genelinde 86 tane adlaştırma yapısıyla cümleler kurulmuş olduğu görülmüştür. Elektrik devre elemanları ünitesinde yer alan adlaştırma yapılarına ait cümleler incelendiğinde;

-mAk ile Oluşturulmuş Adlaştırma Yapısı

İnsanlar bilim, sanat ve teknoloji gibi alanlarda iletişim sağlamak için ortak işaret ve semboller kullanırlar. (s. 246)

-mA ile Oluşturulmuş Adlaştırma Yapısı

Devre elemanlarını devre şeması üzerinde sembollerle göstermenin yararı ne olabilir? (s. 248)

-DIK ile Oluşturulmuş Adlaştırma Yapısı

Bir elektrik devresinde ampulün yerleştirildiği yere duy denir. (s. 247)

-(y)AcAK ile Oluşturulmuş Adlaştırma Yapısı

Bir odadaki elektronik cihazları çalıştırmaya yetecek kadar kablosuz elektrik aktarımı gerçekleştirilmiştir. (s. 256)

-(y)Iş ile Oluşturulmuş Adlaştırma Yapısı

Babası, Yılmaz'ın meraklı bakışlarını görünce elektrik santrallerinde üretilen elektriğin evlerine nasıl ulaştırıldığını anlattı. (s. 244)

Ortaokul 5. Sınıf Fen Bilimleri Ders Kitabında: Dilbilgisel Eğretileme Olarak Adlaştırma

7. Ünite Fen ve Mühendislik Uygulamaları (266-273. Sayfalar arasında)

Tablo 8:Fen ve mühendislik uygulamaları ünitesinde yer alan adlaştırma türleri ve sayıları

Adlaştırma Türleri	Kelime sayıları
-mAK,	27
-mA,	30
-DIK,	14
-(y)AcAK	3
-(y)Iş	2
Toplam	76

Fen ve mühendislik ünitesinde yer alan adlaştırma türleri ve sayılarını gösteren Tablo 7 incelendiği zaman, ünite de yer alan adlaştırma türlerinden -mA adlaştırma türünün en fazla kullanıldığı görülmüştür. Bunu sırasıyla -mAK, -DIK, -(y)AcAK ve -(y)Iş izlemiştir. Ünite genelinde 76 tane adlaştırma yapısıyla cümleler kurulmuş olduğu görülmüştür.

-mAk ile Oluşturulmuş Adlaştırma Yapısı

Siz bir mühendis olsaydınız ilk işiniz ne üretmek olurdu? (s.268)

-mA ile Oluşturulmuş Adlaştırma Yapısı

Bizim çalışmalarımız toplumun ihtiyaç ya da talepleri doğrultusundadır. (s.270)

-DIK ile Oluşturulmuş Adlaştırma Yapısı

Mühendislerin çalışmaları esnasında izlediği yola mühendislik tasarım döngüsü adı verilir. (s. 271)

-(y)AcAK ile Oluşturulmuş Adlaştırma Yapısı

Tam vazgeçecekken iki ilmekli yüzeyle bunu denemeye karar verdi. (s. 268)

-(y)Iş ile Oluşturulmuş Adlaştırma Yapısı

Otları yakından incelediğinde otların uçlarında kanca şeklinde oluşumlar olduğunu gördü. (s. 268)

Tablo 9: Fen bilimleri ders kitabında toplam adlaştırma türleri ve sayıları

Adlaştırma Türleri	Kelime sayıları
-mAK,	128
-mA,	710
-DIK,	419
-(y)AcAK	77
-(y)Iş	26
Toplam	1360

Fen bilimleri ders kitabında yer alan toplam adlaştırma türleri ve sayılarını gösteren Tablo 9 incelendiğinde, en fazla kullanılan adlaştırma türünün 710 kelimedeki kullanılan -mA adlaştırma yapısıyla kurulduğu görülmüştür. Bunu sırasıyla 419

kelime ile -DIK, 128 kelime ile -mAK, 77 kelime ile -(y)AcAK ve 26 kelime ile -(y)İş izlemiştir. Kitabın tamamında toplam 1360 tane adlaştırma kullanıldığı görülmüştür.

Tablo 10: Ünitelerdeki metinlerin ve etkinliklerin adlaştırma oranları

Ünite	Ünite Adı	Adlaştırma Kelime Sayısı	Toplam Kelime Sayısı	Yoğunluk %
1. Ünite	Güneş, Dünya ve Ay (10-47)	238	3348	7,11
2. Ünite	Canlılar Dünyası (52-75)	112	2200	5,09
3. Ünite	Kuvvetin Ölçülmesi (80-112)	208	2641	7,86
4. Ünite	Madde ve Değişim (118-159)	290	3422	8,47
5. Ünite	Işığın Yayılması (166-205)	193	2669	7,23
6. Ünite	İnsan ve Çevre (210-237)	157	2690	5,84
7. Ünite	Elektrik Devre Elemanları	86	1699	5,06
8. Ünite	Fen ve Mühendislik Uygulamaları (266-	76	825	9,21
Toplam		1360	19494	6,98

Tablo 10 incelendiğinde üniteler bazında adlaştırmanın en yoğun olarak kullanıldığı “Fen ve Mühendislik Uygulamaları” ünitesi (%9,21) olduğu görülmüştür. Sırasıyla bunu “Madde ve Değişim” ünitesi (%8,47), “Kuvvetin Ölçülmesi” ünitesi (%7,86), “Işığın Yayılması” ünitesi (%7,23), “Güneş, Dünya ve Ay” ünitesi (%7,11), “İnsan ve Çevre” ünitesi (%5,84) , “Canlılar Dünyası” ünitesi (%5,09) ve “Elektrik Devre Elemanları” ünitesi (%5,06) izlemiştir. Toplam yoğunluk oranı %6,98’dir.

TARTIŞMA, SONUÇ VE ÖNERİLER

Bu çalışmada analiz edilen 5. sınıf fen bilimleri ders kitabında, adlaştırma yapıları bakımından en fazla -mA eki, en az ise - (y)İş eki kullanılmıştır. Kitapta kullanılan 19.494 kelimenin 1360 tanesinde adlaştırılmış yapı kullanılmıştır. Yeni programa göre hazırlanan 5. sınıf fen bilimleri kitabının adlaştırma yoğunluğu % 6,98 olarak bulunmuştur. Kaya ve Apaydın (2019), ilkökul 3. sınıf fen bilimleri ders kitabını adlaştırma kullanımı açısından incelemiştir. Bu çalışmada ise 1130 kelimedede adlaştırılmış yapı kullanılmıştır. Adlaştırma yoğunluğu ise % 7,37 olarak bulunmuştur.

Mueller (2015), Amerika’da on yedi tane ilkökul ve ortaokul düzeyindeki fen bilgisi kitabını inceleyerek; 8.942 kelimelik bir incelemede toplam 403 adlaştırılmış kelime bulmuştur, bu bulgu örnek metinlerdeki kelimelerin % 4,5'un adlaştırma yapıları olduğunu göstermektedir. Bizim çalışmamızda ise tek bir ders ve tek bir kitap analiz edilmiş ve ilgili çalışmadan daha yoğun bir adlaştırma oranı bulgulanmıştır. Bu

Ortaokul 5. Sınıf Fen Bilimleri Ders Kitabında: Dilbilgisel Eğretilme Olarak Adlaştırma

yöndeki bulgu, Türkiye'deki fen bilimleri kitaplarının hâlâ oldukça yüksek içerik bilgisi yüklü olduğu yönünde yorumlanabilir. Bu yöndeki yorum; mevcut ders kitaplarının, bugüne kadar hazırlanan fen bilimleri öğretim programlarının temellendirildiği bilişselci öğrenme teorilerinin "öğrenme zaman alır." öğretisiyle uyum içindedir.

Dilbilgisel eğretilme alanına önemli bir katkıda bulunan bir çalışma örneğinde, Derewianka (2003) oğlunun beş yaşından on üç yaşına kadar yazdığı tüm metinleri, dilbilgisel eğretilme üretim örneklerini araştırmak için analiz etmiştir. Çalışmanın bulguları, dokuz yaşından başlayarak adlaştırma kullanımının arttığını göstermektedir. Banks (2005) da çalışmasında, biyoloji ve fizik bilimlerinde adlaştırma kullanımının benzer özellikleri taşıdığını ortaya koymuştur. Çalışmasında, eğilimin bilimsel söylemde artan bir adlaştırma kullanımına doğru gittiğini belgelemiştir.

Jalilifar, Alipour ve Parsa (2014) yaptıkları çalışmada uygulamalı dilbilim ve biyoloji kitaplarındaki adlaştırma oranlarını karşılaştırmışlar ve uygulamalı dilbilim kitaplarında, bilimsel bilginin adlaştırılmasına yönelik daha fazla eğilim olduğu bulgusuna ulaşmışlardır. Dilbilim kitaplarındaki adlaştırma yoğunluğu % 6, 93 iken, biyoloji kitaplarındaki adlaştırma yoğunluğu % 6, 11 olarak bulunmuştur. Dilbilim kitaplarında bulunan bu oran, çalışmamızın verisini sağlayan 5. sınıf fen bilimleri kitabındaki orandan daha düşüktür.

Jalilifar ve Memari (2017), sekiz dilbilim ve sekiz fizik kitabını adlaştırma kullanımı açısından incelemiştir. Yüksek zorluk derecesine sahip fizik kitaplarının adlaştırma yoğunluğunu, % 0,319; düşük zorluk derecesine sahip fizik kitaplarının adlaştırma yoğunluğunu ise % 0,207 olarak belgelemiştir. Bununla birlikte aynı çalışmada yüksek zorluk derecesine sahip dilbilim kitaplarının adlaştırma yoğunluğu % 0,187 iken; düşük zorluk derecesine sahip dilbilim kitaplarının adlaştırma yoğunluğu ise % 0,266 olarak bulunmuştur. Çalışma bulgularından hareketle, dilbilim ve fizik kitaplarındaki adlaştırma yoğunlukları arasında düşük bir fark bulunduğu belirtilebilir.

Çalışmamızın bulguları, Dizgeci İşlevsel Dilbilgisi Modelinin kuramsal çerçevesi bakımından değerlendirildiğinde; ortaokul ders kitaplarında bulunan adlaştırmaların daha iyi anlaşılmasına katkıda bulunabilir. Buradan hareketle de bilimsel yazımda dilbilgisel eğretilme perspektifinden adlaştırmaların rolünü ve işlevini araştırma konusu yapacak olanlara yardımcı olabileceği ileri sürülebilir.

Yapılan çalışma sonucunda şu öneriler getirilebilir:

- Adlaştırma ile ilgili daha kapsamlı çalışmalara ihtiyaç vardır, böylece ortaokul ders kitaplarında daha eksiksiz bir görüntü geliştirilebilir.
- Adlaştırma kullanımında disiplin özgüllüğünü ortaya çıkarmak için, fen bilimlerindeki ve sosyal bilimlerdeki adlaştırma yapıları karşılaştırılarak incelenebilir.
- Öğretmenlere ve öğretmen adaylarına, adlaştırma kullanımının önemi anlatılabilir.
- Ortaokul öğrencilerine yönelik hazırlanan kitaplarda, adlaştırma kullanımı arttırılabilir.

KAYNAKÇA

- Banks, D. (2005). On the historical origins of nominalized process in scientific text. *English for Specific Purposes*, 4(3), 347-357.
- Baratta, M. A. (2010). Nominalization development across an under graduate academic degree program. *Journal of Pragmatics*, 42(4), 1017-1036.
- Cengiz, Ö. ve Çakır, H. (2012). Okul öncesi çocukların dilbilgisel eğretilme kullanımının ortaya çıkış sürecinde annelerin etkisi. *Dilbilim Araştırmaları Dergisi*, 2, 21-36.
- Çakır, H. (2011). *Türkçe ve İngilizce bilimsel makale özetlerinde bilgiyi kurgulama ve yazar kimliğini kodlama biçimleri* (Yayımlanmamış Doktora Tezi). Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir.
- Çakır, H. ve Cengiz, Ö. (2017). *Dilbilim çeviribilim yazıları*, Kansu-Yetiner, N. ve Şahin, M. (Ed). Anneler ve çocuklarının adlaştırma kullanımı (ss. 55-66). Ankara: Anı Yayıncılık
- Derewianka, B. (2003). *Grammatical metaphor: Views from systemic-functional linguistics*, Simon-Vandenberg, A.M., Taverniers, M. ve Ravelli, L. (Ed.). Grammatical metaphor in the transition to adolescence (pp. 185-219). Amsterdam: John Benjamins.
- Göksel, A. ve Kerslake, C. (2005). *Turkish: a comprehensive grammar*. London ve New York: Routledge.
- Hadidi, Y. ve Raghmi, A. (2012). A comparative study of ideational grammatical metaphor in business and political texts. *International Journal of Linguistics*, 4(2), 348-365.
- Halliday, M. A. K. (1994). *An introduction to functional grammar (2nd ed.)*. London: Edward Arnold.
- Jalilifar, A., Alipour, M. ve Parsa, S. (2014). A comparative study of nominalization in applied linguistics and biology books. *Journal of Research in Applied Linguistics*, 5(1), 24-43.
- Jalilifar, A. ve Memari, M. (2017). Exploring nominalization in physics and applied linguistics textbooks with different levels of difficulty: implications for English for specific purposes. *Teaching English Language*, 11(2), 131-159.
- Kaya, M. ve Apaydın, Z. (2019). İlkokul 3. sınıf fen bilimleri ders kitabında: Dilbilgisel eğretilme olarak adlaştırma. *Journal of Computer and Education Research*, 7(13), 35-61.
- Mahbudi, A., Mahbudi, L. ve Amalsaleh, E. (2014). A comparison between the use of nominalization in medical papers by English and Iranian writers. *International Journal of Applied Linguistics and English Literature*, 3(6), 1-6.
- Mãu, V. T. (2012). *Grammatical metaphor in English pharmaceutical discourse* (Unpublished Master Thesis). University of Languages and International Studies, Vietnam.

Ortaokul 5. Sınıf Fen Bilimleri Ders Kitabında: Dilbilgisel Eğretileme Olarak Adlaştırma

- MEB (2017a). *Fen bilimleri dersi öğretim programı (İlkokul ve Ortaokul 3, 4, 5, 6, 7 ve 8. Sınıflar)*. Ankara: Milli Eğitim Bakanlığı Talim Terbiye Kurulu Başkanlığı.
- MEB (2017b). *Ortaokul fen bilimleri 5.sınıf ders kitabı*. Ankara: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları
- Mueller, B. M. (2015). *Analysis of nominalization in elementary and middle school science textbook* (Unpublished Master Thesis), Hamline University, Minnesota, America.
- Sarnackaitė, V. 2011. *Nominalization as a cohesive device in political discourse* (Bachelor Thesis), University of Lithuania, Lithuania.
- Sušinskienė, S. (2009). Textual functions of nominalizations in English scientific discourse. *Žmogus ir žodis*, 11(3), 58–64.
- Tabrizi, F. ve Nabifar, N. (2013). A comparative study of ideational grammatical metaphor in health and political texts of English newspaper. *Journal of Academic and Applied Studies*, 3(1), 32-51
- Taverniers, M. (2004). Grammatical metaphors in English. *Moderna Sprak*, 98 (1), 17-26.
- Türkkan, B. (2008). *Türkçe tarih söyleminde adlaştırmanın işlevleri* (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir.
- Wellington, J. ve Osborne, J. (2001). *Language and literacy in science education*. Philadelphia, PA: Open University Press.
- Wenyan, G. (2012). Nominalization in medical papers: A comparative study. *Studies in Literature and Language*, 4(1), 86-93.
- Yıldırım, A. ve Simsek, H. (2016). *Sosyal bilimlerde nitel araştırma yöntemleri*, Genişletilmiş 10. Baskı, Ankara: Seçkin Yayıncılık

AMERİKAN BOARD ÖRGÜTÜ'NÜN ORTADOĞU BÖLGESİNDEKİ TEŞKİLATLANMASINDA ASUR MİSYONU'NUN ÖNEMİ (1851-1860)

Gülbadi ALAN*

Öz

Amerikan Board örgütü dünyada yürüttüğü faaliyetlerdeki idari teşkilatlanmasında misyon bölgeleri oluşturma esası üzerine oturtmuştur. Bu birimler istasyon ve dış-istasyon olarak alt birimlere ayrılmışlardır. İstasyonlar, bünyesinde dini, eğitim, hastane, yardım vb. bütün çalışmaların bir misyonerin idaresi altında yürütüldüğü birer alt idari birimler olarak tanımlanmaktadır. Dış-istasyonlar ise istasyonlar etrafındaki çevre bölgelerde yaşayan halka hizmet ulaştırmak için teşkil edilmişlerdir. Bu teşkilatlanma içerisinde çalışmalar, istasyonlarda görevli Amerikalılar ve yerli çalışanlar tarafından yürütülmüştür. Amerikalı görevliler; Amerikan Board örgütü tarafından atanmış erkek misyonerler, bu misyonerlerin eşleri, bekâr bay ve kadın misyonerler, doktorlar ve diğer tıbbi elemanlardan oluşmaktadır. Yerli çalışanlar ise Amerikan Board örgütü tarafından atanmış veya görevlendirilmiş papaz ve vaizler, öğretmenler ve diğer yerli yardımcılardan meydana gelmektedir. Misyonerlerin ikamet yeri kesinlikle istasyonlar olarak belirlenmiştir. Yürütmeleri gereken çalışmaları buradan idare etmişlerdir. Örgütün bu teşkilat yapısı Ortadoğu bölgesinde de uygulanmıştır. Bu uygulamada çizilen sınırlar ve her bir misyon bölgesine verilen isimler tesadüfi değildir. Her bir bölgenin sınırları ve isimleri, bizzat görevlendirilen misyonerler tarafından yapılan incelemeler sonucunda hazırlanan raporlar çerçevesinde belirlenmiştir. Böyle bir inceleme sonucunda Osmanlı Devleti sınırları içerisinde oluşturulan *Asur Misyonu* ya da *Asur Misyon Bölgesi* Ortadoğu'da bugün yaşanan gelişmeler açısından oldukça önemlidir. Bu bilgiler ışığında çalışmada, Amerikan Board ve Osmanlı arşiv kaynakları ışığında 1853-1861 yılları arasında *Asur Misyonu* olarak faaliyet yürütülen bölgedeki çalışmalar ayrıntılı bir şekilde ele alınacaktır.

Anahtar Kelimeler: Amerikan Board, Asur Misyonu, Diyarbakır, Mardin, Bitlis.

IMPORTANCE of THE ASSYRIAN MISSION in THE ORGANIZATION of THE AMERICAN BOARD in THE MIDDLE EAST (1851-1860)

Abstract

In the administrative organization of the activities of the American Board in the World, the mission regions are formed as basic units. These units are divided into sub-units as stations and out-stations. Stations are defined as sub-administrative units where all works such as religious, education, health, aid etc. activities are carried out under the direction of a missionary. Out-stations are designed to provide services to the people living in the vicinity of the stations. The work in this

* Prof. Dr., Erciyes Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, e-posta: gulbadi.alan@gmail.com, ORCID: 0000-0001-9238-4942.

organization was carried out by the American citizens and local employees in the stations. American citizens are male missionaries, their wives, single men and women missionaries, doctors and other medical staff appointed by the American Board organization. Local employees are priests and preachers, teachers and other assistants appointed by the American Board organization. Missionaries reside at the stations. They managed the work they had to do here.

This organizational structure of the organization was implemented in the Middle East region. The borders drawn in this application and the names given to each mission area are not accidental. The boundaries and names of each region were determined within the framework of the report prepared by the missionaries assigned to them. As a result of such a review, the Assyrian Mission formed within the borders of the Ottoman State is very important in terms of the developments in the Middle East today. In the light of this information, in the article the activities carried out in the Assyrian Mission between the years 1853-1861, will be discussed in detail on the basis of the American Board and Ottoman archives.

Key Words: American Board, Assyrian Mission, Diarbakir, Mardin, Bitlis.

GİRİŞ

Amerikan Board'ın, 1851-1860¹ yılları arasında Mezopotamya bölgesinde oluşturulmuş Suriye Misyonu'nun bir kısmından ayrılarak (Ek.1, Harita) teşkil edilen Asur Misyonu'nda yürütülen faaliyetler, bu bölgenin Anadolu² ve Mezopotamya açısından önemi dikkate alınarak, örgütün düzenli bir şekilde arşivlediği resmi yazışmalar ve yürütülen çalışmalar hakkında detaylı bilgi veren süreli yayınlardan yararlanılarak kaleme alınmıştır. Örgütün yararlanılan özel arşivi; ağırlıklı olarak Boston'da Harvard Üniversitesi'ndeki Houghton Kütüphanesi'nde bulunan belgeler, <https://catalog.hathitrust.org/> adresinden hizmet veren örgüte ait yıllık raporlar, www.dlir.org/ adresinden hizmet veren *Digital Library for International Research (DLIR)* adresinde yer alan *Board Personnel* başlığı altındaki Amerikan Board misyonerlerine ait kimlik belgeleri ve *The Missionary Herald* süreli yayınından oluşmaktadır. Amerikan Board Yıllık Raporları'nda Asur Misyonu ile ilgili bilgiler 1851-1860 yılları arasındaki raporlarda yer alırken, *The Missionary Herald*'da ise 1852-1860 arasındaki sayılarında verilmektedir.

Yapılan incelemeler sonucunda, bu bölgede Amerikan Board tarafından *Asur Misyonu* adı altında yürütülen çalışmalar hakkında -özellikle 1851-1860 döneminde- kaleme alınmış çalışmaya rastlanmamıştır. Bu nokta göz önünde bulundurularak, bugün Suriye ve Irak özelinde bölgede meydana gelen gelişmeler ve Amerika Birleşik

¹ Rufus Anderson, Amerikan Board Yıllık Raporları ve *The Missionary Herald*'dan derlediği bilgilerle Asur Misyonu hakkında ayrıntılı bilgi vermektedir. Burada misyonun faaliyette olduğu yıl aralığını 1849-1860 olarak göstermektedir. Asur Misyonu hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. (Anderson, 1872, Vol.II, s.78-106).

² Amerikan Board Anadolu topraklarında Protestan mezhebinin kök salması için misyonerlik faaliyetlerine özel bir önem vermiş ve bu doğrultuda çeşitli çalışmalar yapmıştır. Örnek olması bakımından bkz. (Kuş, 2016a, s.253-276).

Amerikan Board Örgütü'nün Ortadoğu Bölgesindeki Teşkilatlanmasında Asur Misyonu'nun Önemi (1851-1860)

Devletleri'nin bölgede takip etmiş olduğu politikaların tarihi temellerine mikro düzeyde bir ışık tutmak amacıyla böyle bir çalışma yapılmıştır.

1.Asur Misyonu'nun Kuruluşu

Amerikan Board, 1851'de Mezopotamya bölgesindeki misyonerlik çalışmalarını, Suriye Misyonu'ndan ayırarak *Asur Misyonu* adıyla yeniden yapılandırılmıştır. Böyle bir karar alınmasının nedeni, Dr. Leonard Bacon'un³ bölgede yaptığı incelemeler hakkında kaleme aldığı mektuplarda, bölge hakkında verdiği bilgilerdir. Özellikle Musul'un merkezini teşkil ettiği ve Suriye Misyonu içerisinde yer alan bir bölgenin *Asur Misyonu* ismiyle yeniden teşkilatlandırılması gerektiği noktasında Dr. Bacon tarafından bölgede konuşulan dil ve mezhep özellikleri hakkında verdiği bilgiler etkili olmuştur. Dr. Bacon, belirtilen özellikler açısından Musul'un Suriye Misyonu içerisinde yer alan Beyrut ve Halep'ten daha çok Nasturi Misyonu içerisinde yer alan Urmiye'ye yakın olduğu üzerinde durmuştur (Report of 1851, s.82-83; Anderson, 1872, s.78).

Netice itibariyle, Amerikan Board örgütü, 1840'lı yılların sonu 1850'li yılların başında Mezopotamya'da coğrafi nedenlerden dolayı ayrı bir misyon bölgesi oluşturmaya karar vermiş, ancak misyon bölgesini isimlendirme noktasında bölgede görev yapan misyonerlerden görüş almak istemiştir. Yine bu noktada, görüşü önemsenen ve dikkate alınanların başında Dr. Bacon ve Musul'da görev yapan misyonerler gelmiş, onlardan alınan cevaplar neticesinde yeni kurulması düşünülen misyon bölgesine coğrafi bir isim verilmiştir. Aslında isimlendirme noktasında bölgede etkili olan mezheplerden birinin isminin verilmesi de tartışılmış, ancak kurulması düşünülen misyonun çalışmalarda, her iki mezhebi de kucaklaması gerektiği düşüncesinden dolayı tercih coğrafi isimden yana kullanılmıştır (Report of 1851, s.82). Nihayet faaliyet alanı Mezopotamya olarak belirlenen Asur Misyonu'nda çalışmaların bölgedeki farklı mezhepler üzerine yoğunlaştırılması kararlaştırılmıştır (The Missionary Herald, XLVIII (1), s.5).

Böylece 1852 yılı itibariyle örgütün yıllık raporlarında, burada yürütülen faaliyetlerle ilgili bilgilerin verildiği dönemlerde, Osmanlı ülkesindeki çalışmalar kuruluş sırasına göre Suriye-Filistin Misyonu, Ermeni Misyonu, Yahudi Misyonu, Asur Misyonu olarak yürütülmeye başlanmıştır. Yahudi Misyonu 1854'te kaldırılmış, bir yıl sonra Ermeni misyonu *Kuzey Ermeni* ve *Güney Ermeni Misyonu* şeklinde ikiye

³ Michigan'da Kızılderililer arasında misyonerlik faaliyeti yürüten misyoner David Bacon (1771-1817)'un oğlu olarak 19 Şubat 1802'de dünyaya geldi. Çok iyi bir eğitim almıştır. Önce Hartford Gramer Okulu'nda, ardından 1820 yılında Yale'de, 1823'de de Andover Teoloji Semineri'nde eğitim gördü. 1825'ten öldüğü tarih olan 24 Aralık 1881'e kadar New Haven'daki I. Kilise'nin papazlığını yaptı. Asur Misyonu ile bağlantılı olarak hakkında pek bir bilgi yoktur. Sadece yıllık raporlarda kaydedilmiş mektubu ve 1851 yılında Kürtler tarafından soyulduğu, ancak 1853'te Kürtlerden soyulan malların değerinin geri alındığı bilgileri elde edilmiştir. Ayrıca 7 Haziran 1851 tarihli Mr. Dwight W. Marsh tarafından Musul'dan yazılmış bir mektupta *Board üyelerinden biri (one of the corporate members of the Board)* şeklinde bahsedilmekte ve bu yazıda, bir kısmını oğlu ile birlikte yaptığı Musul ve Urmiye gezisi hakkında bilgi verilmektedir. (Report of 1853, s.82; The Missionary Herald, XLVII (9), s.295; Anderson, 1872, s.81).

Gülbadi ALAN

ayrılmıştır. Böylece bölgedeki faaliyetler 1860'a kadar Suriye-Filistin Misyonu, Kuzey Ermeni Misyonu, Güney Ermeni Misyonu ve Asur Misyonu şeklinde devam ettirilmiştir.

Asur Misyonu'nun kurulması esnasında yaşanan bu sıkıntılar, misyonun sınırlarını çizme konusunda da ortaya çıkmıştır. Asur Misyonu, Ermeni ve Suriye Misyonları arasında sıkışmıştır. Dolayısıyla hem Ermeni hem de Suriye Misyonu arasındaki coğrafik sınırları çizmek oldukça güçtür. Bu durum bölgede dillerin, mezheplerin, ırkların birbirine karışmış olmasından kaynaklanmaktadır. Sınırlarını belirleme noktasında yaşanan güçlükler rağmen her üç misyonun da genel politikası aynıdır (Report of 1852, s.82).

Ancak Amerikan Board, 1860 yılında Harput'ta bir toplantı yaparak Osmanlı Devleti'nin Balkanlar, Anadolu ve Mezopotamya bölgesinde yer alan topraklarındaki teşkilatlanmasını yeniden düzenlemiş ve bu topraklardaki çalışmalarını dört misyon bölgesi etrafında şekillendirmiştir: Suriye-Filistin Misyonu, Batı Türkiye Misyonu, Doğu Türkiye Misyonu ve Merkezi Türkiye Misyonu. Bu değişiklikte Asur misyonu kaldırılmış ve bu misyon bölgesi yeni kurulmuş olan Doğu Türkiye Misyonu bölgesi içine dahil edilmiştir. Zaten Amerikan Board belgeleri incelendiğinde görülmektedir ki; 1861 Yıllık Raporu'nda bu misyon bölgesinin ismi yer almamaktadır (Report of 1861, s.150). Asur Misyonu 1861 yılından sonra yerini Doğu Türkiye Misyonu'na bırakmış ve bu yeni misyon ilk yıllık toplantısını Haziran 1861'de yapmıştır (PABCFM, 676/150).

Gerek Amerikan Board belgelerinde, gerek yayınlanan yıllık raporlarında gerekse *The Missionary Herald*'de *Asur Misyonu* ile ilgili ilk bilgiler, 1851'den itibaren vermeye başlanmıştır. Hatta Yıllık Raporlar'da bölgeyle ilgili ayrıntılı şekilde hazırlanmış bir harita da verilmiştir (PABCFM, 552/3-4; Report of 1851, s.82-87; *The Missionary Herald*, XLVII (11), s.345, 350) ⁴.

Asur Misyonu kurulduğu andan itibaren iki istasyon merkezi etrafında çalışmalar başlatılmıştır. Bunlar Musul ve Diyarbakır'dır. Bu durum 1858'e kadar devam etmiş, bu yıl istasyon sayısı, Bitlis ve Mardin'in de ilave edilmesiyle dörde çıkmıştır. 1860'a kadar devam edecek olan bu yapı, aynı yıl yapılan toplantı sonucu Amerikan Board teşkilatlanmasına son şekil verilip, Asur Misyonu yeni kurulan Doğu Türkiye Misyonu sınırları içine dahil edilinceye kadar devam etmiştir. Bu tarihten itibaren Suriye, Batı Türkiye, Doğu Türkiye ve Merkezi Türkiye Misyonu olarak şekillenen yeni teşkilatlanma içinde *Asur Misyonu*'na ait 4 istasyon -Musul, Diyarbakır, Mardin, Bitlis- ve çalışma bölgeleri Doğu Türkiye Misyonu sınırları içinde yer almıştır⁵.

Misyon içerisinde istasyonlar noktasında görülen bu istikrarlı durum aslında dış istasyonlar noktasında da devam etmiştir. Bölgenin iki istasyon (Diyarbakır, Musul) etrafında teşkil edildiği ilk yıl herhangi bir dış istasyon oluşturulmamıştır. Ancak 1851

⁴ Metin içerisinde bahsi geçen harita hem 1851 yılına ait raporun 83. sayfasında, hem de 1855 yılına ait raporun 80. sayfasında yer almaktadır.

⁵ Konuyla ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. (Report of 1861, s.5; *The Missionary Herald*, LVI (11), s.345, 347, 349; LVII (1), s.5).

Amerikan Board Örgütü'nün Ortadoğu Bölgesindeki Teşkilatlanmasında Asur Misyonu'nun Önemi (1851-1860)

yılında iki dış istasyon *Khandak* ve *Bartoley* adıyla kayıtlarda yer almaktadır⁶. Bir yıl sonra bu iki dış istasyondaki çalışmalar tamamen durdurulmuş ve Diyarbakır'a bağlı olarak Hani, yeni bir dış istasyon olarak belirlenmiştir. Hani, 1855'e kadar misyon bölgesinin Diyarbakır'a bağlı tek dış istasyonu kalmıştır. Ancak bu yıl yine Diyarbakır'a bağlı Kutturbul da dış istasyon olarak teşkilatlandırılmıştır. Bir yıl sonra Azak'ın ilavesiyle dış istasyon sayısı üçe çıkmasına rağmen, 1857'de Azak yerine Çermik'te bir dış istasyon oluşturulmuş ve yine dış istasyon sayısı Hani, Kutturbul ve Çermik olmak üzere üç ile sınırlı kalmıştır. Bir yıl sonra bu üç dış istasyona Naherwan ve Mar Ahar'ın da ilave edilmesiyle sayı beşe çıkmıştır. 1859'da ise sayının, her birinde en az bir yerli yardımcının görevlendirildiği Naherwan, Mar Ahhar, Şah⁷, Hani, Kutturbul, Çüngüş, Hazro ve Kulleth şeklinde 8'e çıkmıştır (Report of 1851, s.82; 1852, s.82; 1853, s.80; 1854, s.99; 1855, s.75; 1856, s.105-106; 1857, s.79; 1858, s.60; 1859, s.71; 1860, s.78; The Missionary Herald, XLVIII (1), s.5; XLIX (1), s.5).

Dış istasyonların gelişimi noktasında sayısal açıdan istikrarlı bir süreç yaşanmış gibi gözükse de aslında dış istasyonların isimlerine bakıldığında durumun böyle olmadığı anlaşılmaktadır. İlk başlarda dış istasyon olarak belirlenen yerleşim yerleri bir yıl sonrasında kapatılmakta ve yerine yeni bir yerleşim yeri belirlenmektedir. Bu çerçevede sadece Diyarbakır'a bağlı açılan dış istasyonlarda istikrarlı bir süreç takip edildiği görülmektedir.

Asur Misyonu kurulduktan sonra Musul, bu misyon bölgesinin istasyonlarından biri haline getirilmiştir. Aslında Amerikan Board Musul'da ilk olarak 1841'de çalışmaya başlamış ancak 1844'de buna son vermiştir (Anderson, 1872, s.80). Asur Misyonu'nun kurulmasıyla beraber bu sefer şehirde çalışmak için ilk olarak 1841'de için Rev. Henry Lobdell ve eşi görevlendirilmiştir. Mr. Lobdell eşiyile birlikte 29 Kasım 1851'de Boston'dan gemiyle yola çıkmışlardır. Buna ilave olarak istasyona Mr. ve Mrs. Williams'ın da nakledilmesi kararlaştırılmıştır. Ayrıca bu misyonerlere yardımcı olan ve Nasturiler arasında çalışmalar yürüten yerli halktan Deacon Jeremiah da şehirdeki çalışmalara önemli katkılar sağlamıştır (The Missionary Herald, XLVIII (1), s.5).

Şehirdeki misyonerlik çalışmalarına katkı sağlamak amacıyla daha sonra Mr. ve Mrs. Marsh ile Mr. ve Mrs. Walker'ın görevlendirilmesi kararlaştırılmış ve bunun üzerine 7 Ocak 1853'te Boston'dan yola çıkmışlar ve güvenli bir şekilde 9 Mayıs günü Musul'a gelmişlerdir. Bu yolculuk esnasında Mrs. Walker Antep'te kalırken Mr. Walker, Mr Marsh ve Mr. Schneider ile birlikte Diyarbakır'a yola çıkmışlar ve şehre 27 Nisan günü ulaşmışlardır. Mr. ve Mrs. Walker'ın yaz mevsimini Antep'te geçirdikten

⁶ Bu yerleşim yerlerinin bugün nereleri olduğu ve isimlerinin nasıl telaffuz edildiği tespit edilememiş, bu yüzden Amerikan Board belgelerinde geçtiği şekliyle verilmiştir. (Report of 1852, s.82) Bu yerleşim yerlerinden *Khandak*, *The Missionary Herald*'in 1852 yılında yayınlanan 48. cildinde de *Khonduk* şeklinde telaffuz edilmiştir. Burada Mr. Marsh'ın Musul'dan Mardin'e yaptığı bir gezi esnasında geçtiği yerleşim yerlerinden biri olarak verilmekte ve coğrafi olarak Cizre'ye 3 saat mesafede bir yerleşim yeri olarak tarif edilmektedir. (The Missionary Herald, XLVII (4), s.108).

⁷ Belgelerde *Shakh* olarak geçmektedir. Bunu *Şeyh* ya da *Şah* olarak telaffuz etmek mümkündür.

sonra Diyarbakır'a gitmeleri kararlaştırılmıştır. Mr. ve Mrs. Dunmore ilk yazlarını Erzurum'da geçirdikten sonra Ekim ayının ortalarında Diyarbakır'a dönmüşlerdir⁸.

Musul istasyonu noktasında misyonerleri asıl endişelendiren en önemli husus, şehrin havası idi. Burasının bulunduğu coğrafi konumdan dolayı yaşamayı zorlaştıracak ölçüde yazları sıcak olması bekleniyordu. Ancak durum misyonerlerin beklediği gibi olmadı ve şehirde yaşamaya elverişli bir iklim ile karşılaştılar (Report of 1853, s.81).

Asur Misyonu içerisinde önemli istasyonlardan bir diğeri de misyon bölgesinin en kuzeyinde bulunan Diyarbakır'dır⁹. Şehirde bir istasyon kurulmadan önce birçok misyonerin yolu bir şekilde buradan geçmiştir; 1839'da Dr. Asahel Grant ve Mr. Henry A. Homes birlikte, 1840'da Hinsdale ve Mitchell aileleri, 1842'de Mr. Thomas Laurie, 1848'de Mr. Josiah Peabody (Anderson, 1872, s.83).

1849'da şehri ziyaret eden Mr. Benjamin Schneider¹⁰ tarafından 26 Nisan 1850'de kaleme alınan bir mektupta Diyarbakır'ın neden bir istasyon kurulması gerektiği ile ilgili sebepler ortaya konmaktadır. Burada bir istasyon kurulmasını gerekli kılan birinci sebep, Hıristiyanlığın farklı mezheplerine mensup Ermeni, Süryani, Keldani, Ermeni Katolik ve Rum 12.000 civarında bir nüfusun şehir ve civarında yaşamayı gösterilmektedir.

Bir başka sebep, sayıları Diyarbakır'da fazla olmasa da merkez Patrikhaneleri Mardin'de bulunan ve dini liderleri de burada ikamet eden Süryanilerin birkaç yıldır Diyarbakır'ı kendilerine merkez tutmaları ve patriklerinin de burada ikamet etmeye başlamaları. Üçüncü bir sebep olarak, Diyarbakır'ın bölgede merkezi bir konumda bulunması nedeniyle önemli bir ticaret merkezi ve bölgeyle sıkı bir münasebetinin olması gösterilmiştir.

Dr. Schneider tarafından burada bir istasyon kurulması gerektiğinin dördüncü sebebi, Diyarbakır ile İstanbul arasında haftada bir posta servisi bulunduğu ve bu sayede düzenli olarak ilişkinin sağlandığı, aynı şekilde iki haftada bir de Musul, Bağdat, Urfa ve Halep ile de posta servisinin bulunduğu belirtilmekte. Son olarak burada da bir istasyon kurulması durumunda Musul'dan başlayıp Diyarbakır, Urfa, Antep ve Halep'ten geçerek Trablus ve Beyrut'a ulaşan bir hat oluşacaktır (The Missionary Herald, XLVI (10), s.354).

Bu olumlu yanlarına rağmen Diyarbakır'ın, misyonerleri memnun etmeyen özellikleri de vardı. Bunların başında iklim şartları gelmekte idi. Özellikle Diyarbakır,

⁸ Tam bu dönemde İngiltere, şehirdeki Ermenileri (kullarını) korumak için Diyarbakır'da bir konsolos görevlendirmiştir. (Report of 1853, s.80).

⁹ Diyarbakır'daki Amerikan Board çalışmaları için bkz. (Alan, 2019, s.410-449).

¹⁰ Bursa, Antep, İstanbul ve Merzifon'da görev yapan Mr. Benjamin Schneider, 15 Temmuz 1834 yılında Bursa'da çalışmaya başlamıştır. 11 Mayıs 1849 tarihinde Antep'e atanmış, 1868 yılında önce İstanbul, ardından Bursa'ya görevlendirilmiştir. 1874 yılına kadar Bursa'da görev yaptıktan sonra aynı yıl Merzifon'a gitmiş ve 1875'te ülkesine dönmüş, iki yıl sonra 1877'de hayatını kaybetmiştir.

<http://www.dlir.org/archive/orc-exhibit/items/show/collection/8/id/15550> (01.01.2018)

Amerikan Board Örgütü'nün Ortadoğu Bölgesindeki Teşkilatlanmasında Asur Misyonu'nun Önemi (1851-1860)

bölgede bulunan diğer yerleşim yerlerine göre yazları iklimi zorlayıcı bir şehirdi. Bölgede misyoner olarak görev yapan Dr. Nutting'e göre bunun en önemli sebeplerinden biri, şehri çevreleyen ve yüksekliği 18-20 metre arasında değişen surların, hava akımını zorlaştırması idi. Bu yüzden yaz aylarının sıcaklarında şehirden biraz uzakta Dicle'nin yüksek kesimlerinde ikamet etmek sağlık açısından dala uygun oluyordu. Şehirde görev yapan misyonerler de yazları genelde buralara giderek, çalışmalar bir yerli yardımcının denetimine bırakıp istasyonu dolu tutuyorlardı (Report of 1855, s.75).

Mardin'de Amerikan Board adına bir istasyon kurulması yönünde karar verilmesinin önünü açan gelişme Musul'da görevli Mr. Dwight W. Marsh'ın Mardin'e yapmış olduğu bir gezidir (Report of 1857, s.82). Kayıtlarda bu gezi *Cebel Turu (Jebal Tour)* ismiyle geçmektedir. Mr. Marsh, Musul-Mardin arasındaki bütün yerleşim yerlerine, ilk etapta 3 Kasım 1851 tarihinde Musul'dan başlayıp Cizre'ye uzanan bir gezi başlatmış ve bu gezi esnasında 15 Kasım'da Mardin'e gelmiş ve burayı çevre şehirlere yaptığı ziyaretler için merkez haline getirmiş ve nihayetinde gezisini 5 Aralık günü tekrar Musul'a dönmüştür. Mr. Marsh bu gezi esnasında bölgede yaptığı incelemeleri merkeze rapor halinde iletmıştır¹¹. Rapordaki bilgiler çerçevesinde Mardin'de bir istasyon kurulmasına 1855 yılından itibaren karar verilmiştir.

Burada bir istasyon kurulmasına birçok sebep sayılmasına rağmen asıl iki sebep üzerinde durulmuştur. Bunlardan birincisi, şehir ve civar yerleşim yerlerinin oldukça kalabalık bir Hıristiyan nüfusa sahip olmasıdır. Şehirde 20 bin nüfus yaşamakta ve bunun yarısı Hıristiyanlardan oluşmaktadır. Bu rakam Musul'dan daha büyüktür. İkincisi ise şehir merkezinde Süryani Patrikhanesi'nin merkezinin bulunması ve merkezden 3 mil uzaklıkta bulunan Deyrû'z-Zaferan'ın Yakubi ve Süryani Kiliseleri'ne ev sahipliği yapmasıdır. Ayrıca surların içinde bir de İspanyol keşişlerinin bir manastırı bulunmaktadır. Bu durum şehri dini odak noktası haline getirmektedir.

Mardin, bir istasyon merkezi haline getirilmesi noktasında Diyarbakır ve Musul'a göre coğrafi konumu ve bunun şehre sağladığı olumlu yansımalar açısından daha olumlu yönlere sahiptir. Özellikle dağın eteğine yerleşmiş olan şehrin havası diğerlerine nazaran oldukça temizdir. Bu özelliğinden ve şehre iki misyoner atanması yönünde Amerikan Board merkezine yapılan tavsiyelerden dolayı 1859 yılı yaz aylarını Mardin'de geçiren Mr. Williams, Kasım ayında burasını kalıcı ikamet yeri haline getirmek amacıyla Musul'dan ayrılmış, ancak sağlık nedenleriyle çıktığı bu yolculukta Aralık ayına kadar Diyarbakır'da kalmış, daha sonra Mardin'e gelmiştir (Report of 1855, s.77; 1859, s.72).

Mr. Williams, Mardin'de bir istasyon kurulması yönünde bu kadar olumlu özellikler sıralamasına rağmen, şehrin bazı olumsuz yanlarını da kaleme almaktadır. Bunların başında halkın bağnazlığı gelmektedir. Musul'da olduğu gibi ağırlıklı olarak Arapça konuşan Mardin halkı Mr. Williams tarafından zeki olarak görülmekte, ancak

¹¹ Bu gezinin ayrıntıları için bkz. (Report of 1852, s.85; The Missionary Herald, XLVIII (4), s.108-112).

beklenenden bağınaz oldukları ve Roma kilisenin etkisinin şehir halkı üzerinde beklenenden daha etkili olduğu vurgulanmaktadır (Report of 1859, s.72).

Bitlis'te bir istasyon kurulmasının da hikâyesi oldukça ilginçtir. 1857 yılının sonbaharında Mr. Knapp'ın sağlığı bozulduğu için doktorlar baharda bir gezi yapmasını ve yazın sıcağını Diyarbakır düzlüklerinden uzaklarda tepelerde ikamet ederek geçirmesini önermişlerdir. Bu yüzden deniz seviyesinden yaklaşık 1.500 metre yüksekte bulunan Bitlis'e gitmiştir. Burası aynı zamanda misyonerlik çalışmaları için önemli bir merkez ve umut verici bir alandır. Şehirde 4000 aile yaşamakta idi. Bunların sadece 50'si Yakubi Süryani, 150'si Ermeni ve geri kalanı Müslüman idi. Şehrin çevresinde önemli bir Ermeni nüfusu vardı (Report of, 1859, s.75).

Musul'da çalışan Dr. ve Mrs. Haskel yazlarının yarısını Knapp ailesiyle birlikte Bitlis'te geçirmişlerdir. Bu süre içinde şehirde kiralanmış bir odada vaazlar verdiler. Bu vaazlara ortalama sayıları 15 ile 50 arasında değişen bir dinleyici katılmıştır. Bu arada Dr. Haskell, birçok hastayı tedavi etmesi için evlere çağrılmıştır. Yaz aylarında şehirde edinilen bu deneyim neticesinde kış boyunca Mr. Knapp ve Mr. Trowbridge'nin burada kalması kararlaştırılmıştır. Mr. Knapp yaptığı çalışmaların neticesinden oldukça ümitlenmiştir. Sayıları 8 ile 20 arasında değişen öğrenciye sahip bir erkek sınıfı oluşturmuştur. Mrs. Knapp ise günde iki defa ders verdiği bir kız sınıfı kurmuştur. Bu sınıftaki kızlardan biri de küçük çocuklara ders vermek için görevlendirilmiştir. Mrs. Knapp ayrıca kadınları evlerinde ziyaret etme fırsatı bulmuştur (Report of, 1859, s.76).

2.Asur Misyonu'nda Görevli Amerikalı Misyonerler ve Yerli Çalışanlar

Asur Misyonu kurulduğu andan itibaren bölgede görev yapan en az iki misyoner ve genelde misyonerlerin eşlerinden oluşan bir kadın misyoner yardımcısı bulundurulmuştur. Misyon bölgesinin kurulmasından itibaren bölgedeki misyonerlerin sayısı ikinci yılından itibaren en az 4 misyoner ve 3 kadın misyoner yardımcı haline gelmiştir. 1852 yılında sayı 5 misyoner ve 5 misyoner yardımcısı, 1853'te 4 misyoner, 1 doktor ve 4 yardımcı misyoner olmuştur. İlerleyen yıllarda bölgedeki doktor sayısı 2'ye çıkmasına rağmen misyoner sayısı değişmemiş 4 olarak kalmıştır. Bu durum bölgedeki istasyon sayısı 4'e çıktığında da aynı kalmıştır denebilir. Genelde yeni açılan istasyon merkezlerine yine bölgede görev yapan misyonerlerden aktarılmıştır. Misyoner sayısı bölgenin Doğu Türkiye Misyonu'na devredilmeden hemen önce en üst rakama ulaşmış ve 5 misyoner, 2 misyoner doktor ve 6 kadın misyoner yardımcısı şeklinde olmuştur (Report 1851, s.82; 1852, s.82; 1853, s.80; 1854, s.99; 1855, s.75; 1856, s.105-106; 1857, s.79; 1858, s.60; 1859, s.71; 1860, s.78).

Asur Misyonu kurulduğu andan itibaren sınırları içerisinde tesis edilen istasyon merkezlerinde yıllara göre Amerikalı ve yerli çalışanlar hakkındaki istatistiki bilgiler, Amerikan Board belgelerinden şöyle tespit edilmiştir (PABCFM, 552/3, 4, 5, 7, 8, 10, 14; 676/5)¹²:

¹² Burada verilen bilgiler Amerikan Board örgütü belgelerinden tespit edilmiştir. Ancak verilen rakamlar ile Amerikan Board tarafından 1851-1860 yılları arasında yayınlanan *Yıllık Raporlar* ve

Amerikan Board Örgütü'nün Ortadoğu Bölgesindeki Teşkilatlanmasında Asur Misyonu'nun Önemi (1851-1860)

Tablo 1: Asur Misyonu'nda Amerikan Board Çalışanları

Yıllar	İstasyon	Amerikalılar			Yerli Çalışanlar		Toplam
		Erkek	Doktor	Kadın	Vaiz	Yardımcı	
1851 ¹³	Musul	2	-	1	-	2	5
	Diyarbakır	1	-	1	-	2	4
1852 ¹⁴	Musul	1	1	2	2	2	8
	Diyarbakır	1	-	1	2	-	4
1853 ¹⁵	Musul	3	-	3	-	2	8
	Diyarbakır	1	1	2	-	1	5
1854 ¹⁶	Musul	2	1	2	2	2	9
	Diyarbakır	1	1	2	1	1	6
1855 ¹⁷	Musul	2	-	2	2	2	8
	Diyarbakır	1	1	2	1	1	6
1856 ¹⁸	Musul	2	1	2	4	3	12
	Diyarbakır	2	1	3	1	1	8
	Musul	2	1	3	3	1	10

The Missionary Herald'in ilgili sayılarında verilen rakamlar arasında bir takım farklılıklar tespit edilmiştir. Bu farklılıklar ilgili yerlerde ayrıntılı bir şekilde dipnotlarda belirtilmiştir.

¹³ Yıllık Raporlar' da bölgede 2 misyoner, 1 kadın misyoner ve 3 yerli yardımcı gösterilmektedir. *Report of the American Board*, 1851, s.82. *The Missionary Herald*'da 3 yerli yardımcı şeklinde gösterilmektedir (*The Missionary Herald*, XLVII (1), s.5).

¹⁴ 2 dış istasyonun teşkil edildiği bölgede Yıllık Raporlar'a göre 4 yerli yardımcı kaydedilmiştir. *Report of the American Board*, 1852, s.82; *The Missionary Herald*'a göre 4 misyoner, 1 doktor ve 3 bayan yardımcı misyoner ile 4 yerli yardımcının çalıştığı belirtiliyor. (*The Missionary Herald*, XLVIII (1), s.5).

¹⁵ Bu yıl içinde Yıllık Raporlar 1, *The Missionary Herald* 2 dış istasyonun teşkil edildiği belirtmektedir. Yıllık Raporlar misyon bölgesinde 5 misyoner ve 3 yerli yardımcı gösterilirken, burada çalışan bir doktor gösterilmemektedir. *The Missionary Herald* ise 3 misyoner 1 doktor ve 3 kadın misyoner ile 4 yerli yardımcı kaydetmektedir. (*Report of 1853*, s.80; *The Missionary Herald*, XLIX, s.5).

¹⁶ Bu yıl içinde 1 dış istasyon ile birlikte Yıllık Raporlar 4 misyoner, 1 doktor ve 4 yerli çalışan göstermektedir. *The Missionary Herald* ise 5 misyoner, 5 kadın yardımcı misyoner ve 3 yerli yardımcı göstermekte, ancak herhangi bir doktor çalışan kaydı bulunmamaktadır (*Report of 1854*, s.99; *The Missionary Herald*, L (1), s.5-6).

¹⁷ Bu yıl içinde 1 dış istasyon, ile birlikte Yıllık Raporlar 4'ü vaiz ve 5'i yardımcı toplam 9 yerli çalışan göstermektedir. *The Missionary Herald*'da 4 misyoner ve 4 yerli yardımcı verilmektedir (*Report of 1855*, s.75; *The Missionary Herald*, LI (1), s.6).

¹⁸ Yıllık Raporlar, 2 dış istasyon ile birlikte yerli çalışan sayısını 4'ü vaiz ve 3'ü yerli yardımcı toplamda 7 olarak verilmektedir. *The Missionary Herald*'da rakamlar 3 misyoner, 1 doktor, 4 kadın ve 4'ü vaiz 5'i yardımcı olmak üzere 9 yerli çalışan şeklinde verilmektedir. (*Report of 1856*, s.105; *The Missionary Herald*, LII (1), s.6).

Gülbadi ALAN

1857 ¹⁹	Diyarbakır	2	1	3	1	1	8
1858 ²⁰	Musul	1	1	2	3	1	8
	Diyarbakır	1	1	2	1	2	7
	Mardin	1	-	-	1	1	3
	Bitlis	1	-	1	1	1	4
1859 ²¹	Musul	-	-	-	-	-	-
	Diyarbakır	1	1	2	1	2	7
	Mardin	-	-	-	-	-	-
	Bitlis	-	-	-	-	-	-
1860 ²²	Musul	1	1	2	2	-	6
	Diyarbakır	1	1	2	1	1	6
	Mardin	1	-	-	1	1	3
	Bitlis	2		2	1	1	6

Asur Misyonu'nun kurulmasına karar verilmeden önce Mr. ve Mrs. Williams'ların bu bölgeye aktarılmasına karar verilmiş ve Suriye Misyonu'nun bir istasyonu olan Abeih'teki Mr. Whiting'in ailesinin yanındaki kızlardan Salome Karabet'in de bu misyoner ailesine eşlik etmesi ve Musul'da 30 öğrenciye hizmet veren kız okulunun sorumluluğunu üstlenmesi istenmiştir (Report of 1851, s.84-85; 1852, s.11). Bu andan itibaren bölgede kurulan istasyon merkezlerinde düzenli olarak

¹⁹ Yıllık Raporlar dış istasyon sayısını 3, The Missionary Herald 2 olarak vermektedir. Yıllık Raporlar 7 kadın misyoner, 5'i vaiz, 4'ü yardımcı toplamda 9 yerli çalışan göstermektedir. The Missionary Herald ise 5 kadın misyoner, 3 yerli çalışan kaydetmektedir (Report of 1857, s.79; The Missionary Herald, LIII (1), s.5).

²⁰ Yıllık Raporlar ve The Missionary Herald dış istasyon sayısını 3 olarak verirken, The Missionary Herald 2 istasyon vermiştir. Yıllık Raporlar 6 kadın misyoner, 5'i vaiz, 4'ü yardımcı toplam 9 yerli yardımcı göstermektedir. The Missionary Herald, 7 kadın misyoner, 5'i vaiz 4'ü yardımcı toplam 9 yerli çalışan kaydetmektedir (Report of 1858, s.60; The Missionary Herald, LIV (1), s.5).

²¹ Amerikan Board belgelerinde 1859 yılına ait veriler sadece Diyarbakır adına tespit edilebilmiştir. Ancak Yıllık Raporlar ve The Missionary Herald'da toplu halde verileri tespit etmek mümkün olmuştur. Buradaki tek fark Amerikan Board belgelerinde Asur Misyonu sınırları içindeki istasyon sayısı 1858 yılından itibaren 4 olarak verilirken, Yıllık Raporlar ilk defa bu yıl için istasyon sayısını 4 olarak vermeye başlamıştır. The Missionary Herald bu sayıyı 2 olarak vermekte, dolayısıyla verdiği rakamlar sadece iki istasyon adına verilmiştir. Yıllık Raporlar, bu yıl içinde 5 dış istasyon ile birlikte 4 erkek misyoner, 2 doktor ve 6 kadın misyoner ile birlikte yerli çalışan olarak 5 vaiz, 7 yardımcı olmak üzere toplamda 12 yerli çalışan verilmektedir. The Missionary Herald ise 3 dış istasyon, 4 misyoner, 2 doktor, 6 kadın misyoner, 5'i vaiz, 4'ü yardımcı toplam 9 yerli çalışan göstermektedir. (Report of 1859, s.71; The Missionary Herald, LV (1), s.5).

²²Yıllık Raporlar, bu yıl içinde 8 dış istasyon ile birlikte yerli çalışanların toplam sayısı 10 vaiz ve 11 yerli yardımcı olmak üzere toplamda 21 olarak vermektedir. Buna karşılık The Missionary Herald 5 dış istasyon, 4 misyoner, 5 kadın misyoner ve yardımcı olarak 7 yerli çalışan kaydetmektedir. (Report of 1860, s.78; The Missionary Herald, LVI (1), s.6-7).

Amerikan Board Örgütü'nün Ortadoğu Bölgesindeki Teşkilatlanmasında Asur Misyonu'nun Önemi (1851-1860)

misyonerler görevlendirilmeye başlanmıştır. Amerikan Board belgelerinden *Asur Misyonu* içerisinde görevlendirilen Amerikalı misyonerlerin soy isimleri sırasına göre belli bir süre buldukları ve görev yaptıkları şehirler aşağıdaki gibi tespit edilmiştir²³:

Tablo 2: Asur Misyonu'nda Görev Yapan Misyonerler ve Çalışma Alanları

Misyonerler	Çalışma Alanları
Dunmore, George W.	Antep, Diyarbakır, Arabkir, Harput, İstanbul
Dunmore, Susan Wheeler	Antep, Diyarbakır, Arabkir, Harput, Erzurum
Haskell, Henri B.	İzmir, Diyarbakır, Musul, Mardin
Haskell, Sarah J.	İzmir, Musul, Mardin
Knapp, George C.	İzmir, Diyarbakır, Bitlis
Knapp, Alzina M. Churchill	İzmir, Diyarbakır, Bitlis
Lobdell, Henry	İzmir, Musul
Lobdell, Lucy C. William	İzmir, Musul
Dunmore, Susan Wheeler	Antep, Diyarbakır, Arabkir, Harput, Erzurum
Haskell, Henri B.	İzmir, Diyarbakır, Musul, Mardin
Haskell, Sarah J.	İzmir, Musul, Mardin
Knapp, George C.	İzmir, Diyarbakır, Bitlis
Knapp, Alzina M. Churchill	İzmir, Diyarbakır, Bitlis
Lobdell, Henry	İzmir, Musul
Lobdell, Lucy C. Williams	İzmir, Musul
Marsh, Dwight W.	Musul
Marsh, Julia W.	Musul
Nutting, David H.	İzmir, Diyarbakır, Bitlis, Urfa, Antep, Halep, Antakya
Nutting, Mary E. Nichols	İzmir, Diyarbakır, Urfa, Antep, Halep, Antakya
Walker, Augustus	İzmir, Diyarbakır
Walker, Eliza M.	İzmir, Antep, Diyarbakır
Williams, William Frederic	Beyrut, Musul, İzmir, Mardin
Williams, Sarah Pond	Beyrut, Musul
Williams, Harriet B. Harding	İzmir, Musul

²³ İsimleri verilen misyonerler hakkında ayrıntılı bilgiler, www.dlir.org adresinde yer alan Amerikan Board Personel Kimlik Kartları'ndan yararlanılarak, misyonerlerin soy isimleri sırası esas alınarak verilmiştir.

Gülbadi ALAN

Bunların haricinde 1860'ta bölgede görevlendirilmek için Lysander T. Burbank ve Mrs. Sarah S. Burbank yola çıkmışlar ve aynı yılın Ekim ayında İzmir üzerinden Bitlis'e ulaşmışlardır. Ancak bu misyoner çiftin şehirde çalışmaya başladıkları günlerde Bitlis istasyonu yeni kurulan Doğu Türkiye Misyonu sınırları içerisine dâhil edilmiştir.

Mr. George W. Dunmore ve Mrs. Susan Wheeler Dunmore

Diyarbakır'da ikamet eden ilk misyoner (PABCFM, 676/306) olan Rev. George W. Dunmore, 5 Ekim 1820 tarihinde Rush'ta doğmuştur. Presbyterian Kilisesi'ne bağlı olan Rev. Dunmore, vaiz olmaya karar vermiş ve 1846 yılında New York Üniversitesi'nde Union Seminary'den, 1849 yılında da Bangor Seminary'den mezun olmuştur. Bangor'da eğitim görürken misyonerlik çalışmalarında bulunmuştur. Şubat 1850 tarihinde Bangor'a rahip olarak görevlendirilmiştir. 28 Kasım 1850 tarihinde, 11 Kasım 1830 tarihinde Hardwick'te dünyaya gelen Susan Wheeler ile evlenmiş ve evliliklerinden iki hafta sonra 12 Aralık 1850 tarihinde Boston'dan, Diyarbakır'da yeni bir istasyon açmak için Osmanlı topraklarına gitmek için yola çıkmıştır. Ancak önce dil eğitimi almak için Mart 1851'de Antep'e gelmiş ve burada bir süre kaldıktan sonra 5 Kasım 1851 tarihinde Diyarbakır'a gitmiştir (The Missionary Herald, XLVIII (1), s.5; XLVIII (2), s.59). Urfa güzergâhı üzerinden yaptıkları yolculukları oldukça iyi hava şartlarında, sağlıklı ve neşeli bir ruh haliyle dokuz gün sürmüştür (The Missionary Herald, XLVIII (3), s.77-78). Yıllık raporlarda Dunmore ailesinin şehre geldikten sonra halk ve şehrin valisi tarafından iyi karşılanmadığı saygısızca muamele gördüğü kaydedilmiştir (Report of 1852, s.84).

Diyarbakır'da yeni bir istasyon açma çalışmalarına Dr. Azariah Smith'in (Report of 1852, s.84) onlara refakat etmesi bekleniyordu, ancak Dr. Smith Haziran 1851 tarihinde hayatını kaybetmiştir. Rev. ve Mrs. Dunmore, Diyarbakır'da çalıştıkları dönemin 6 ayını (Mayıs 1852-16 Ekim 1852) Erzurum'da, sağlık nedenlerinden dolayı 1853-1854 döneminin kışını da Arapkir'de geçirmişlerdir (Report of 1854, s.71). Mayıs 1855 tarihinde Harput'ta bir istasyon açmak için Mr. Dunmore görevlendirilmiş ve eşiyle birlikte buraya taşınmıştır. Ancak Mrs. Dunmore'nin sağlığının her geçen gün kötüye gitmeye başlaması yüzünden tek başına 1856 yılında Amerika'ya dönmüştür. Bu arada Mr. Dunmore da aşırı derecede burun tıkanıklığı yaşamış ve bu durum onu büyük ölçüde zayıf bırakmıştır. Buna rağmen çalışmalarını çok ciddi şekilde devam ettirmiştir. Harput'taki çalışmaları sırasında 1858-1859 döneminin kışını Mr. Trowbridge ile birlikte Muş ve Erzurum bölgesinde incelemeler yaparak geçirmiş, Rusya sınırına, hatta Urmiye'ye, kadar gitmişlerdir. Bu geziden döndükten sonra da Amerika'ya gitme hazırlıkları yaparken, İstanbul'da görevlendirilmiş ve buradaki çalışmaları sırasında Bursa ve Bandırma bölgelerinde faaliyet gösteren misyonerlik kurumlarının yönetimlerinde bulunmuştur.

Mrs. Dunmore'nin 3 Ağustos 1861'de Amerikan Board'daki görevinden ayrılması nedeniyle Osmanlı ülkesine geri dönmesinin imkânsızlaşmasından dolayı Amerika'ya gitmiş ve Amerikan Board'daki görevinden istifa etmiştir. Mart 1862 tarihinde Birinci Wisconsin alayının papazlığına seçilmiş, savaş esnasında (PABCFM,

Amerikan Board Örgütü'nün Ortadoğu Bölgesindeki Teşkilatlanmasında Asur Misyonu'nun Önemi (1851-1860)

676/306) 3 Ağustos 1862 tarihinde öldürülmüştür. Mr. Dunmore'un ölümünden sonra 1888'de Mrs. Dunmore, Brewer'de Mr. Crosby ile evlenmiştir.

Dr. Henri B. Haskell ve Mrs. Sarah J. Haskell

Mr. Henri B. Haskell, Biddeford'da doğmuştur. Maine Medical School'dan mezun olmuştur. Dr. Haskell henüz bekârken, Diyarbakır'daki çalışmaları yoluna koymak için görevlendirilen Rev. George C. Knapp ve Suriye'de çalışmak için görevlendirilen Rev. ve Mrs. Aiken ile aynı grupta 27 Ekim 1855 tarihinde Boston'dan yola çıkarak 9 Aralık 1855 tarihinde İzmir'e gelmiştir. Musul'da çalışmak için görevlendirilmesine rağmen önce dil öğrenmek için 19 Nisan 1856 tarihinde yaşamakta oldukça zorlandığı Diyarbakır'a gelmiştir (Report of 1856, s.106).

1857 Haziranı'nda, Norwich'te dünyaya gelen Sarah J. Brewster ile evlenmek için Amerika'ya dönmüş, Mrs. Sarah J. Haskell ile evlenmiş ve yeniden eşiyile birlikte 15 Temmuz 1857 tarihinde Boston'dan yola çıkarak (The Missionary Herald, LIV (1), s.5) 6 Eylül 1857 tarihinde İzmir'e, Ekim 1857'de de Musul'a gitmiştir. Ancak Musul'un havası onlar için aşırı sıcak geldiği için yazları Mardin'e gitmeyi alışkanlık haline getirmişlerdir. Yaz mevsimini Mardin'de geçirmelerinin sebebi, bu şehrin Musul'a göre daha serin olmasından değil, yapılarının Musul'daki yapılara göre daha dayanıklı olması idi. Ancak Dr. Haskell Musul'un sıcak havasına fazla dayanamadığı için 1861 tarihinde Amerika'ya dönmüşlerdir. Dr. Haskell'in sağlığı tekrar dönmek için oldukça kötüydü. Bu durumda Dr. Haskell ancak üç yıl yaşayabilmiş ve 27 Şubat 1864 tarihinde ölmüştür.

Eşinin ölümünden sonra Mrs. Sarah Haskell, 4 Aralık 1871 tarihinde Edward Payson Tibbals ile evlenmiştir. 1883 yılından itibaren New York, Brooklyn'de yaşamaya başlamış ve 1920 yılında New Haven'de ölmüştür.

Mr. George Cushing Knapp ve Mrs. Alzina Maria Churchill Knapp

Rev. George Cushing Knapp 30 Ekim 1823 tarihinde çiftçi bir ailenin çocuğu olarak Lyndon'da doğmuştur. 21 yaşına kadar herhangi bir eğitim alma konusunda girişimleri olmamış, bu yüzden ancak 31 yaşında ilahiyat eğitimini tamamlamış, 1852 yılında Middlebury College'den, 1855'te Andover Seminary'den mezun olmuştur.

Andover'da iken misyoner olmaya karar vermiştir. 5 Eylül 1855 tarihinde, 30 Ocak 1820 tarihinde Pittsford'da dünyaya gelen Miss Alzina M. Churchill ile evlenmiştir. Eşiyile birlikte 7 Eylül 1855 tarihinde Osmanlı ülkesinde, Diyarbakır'da, misyoner olarak çalışmak için atanmışlar ve 27 Ekim 1855'te Boston'dan Mr. ve Mrs. Orson P. Allen ile aynı gemide yola çıkmışlar ve 9 Aralık 1855 tarihinde İzmir'e gelmişlerdir.

Misyonerlik çalışmalarına ilk önce 5 Nisan 1856 tarihinden itibaren Diyarbakır'da başlamışlar (Report of 1856, s.106), ancak buranın havasının sağlık durumlarına elverişli olmamasından dolayı²⁴, çalışma yerlerini değiştirmeye karar vermişler ve

²⁴ 1854'ün yaz dönemini Mr. ve Mrs. Dunmore'un Arabkir'de, Mr. ve Mrs. Walker'ın Antap'te geçirmesi uygun görülmüştür. Mr. Knapp ve ailesi, 1857'de yazın en sıcak üç ayını Dr. Nutting ve ailesi ile birlikte Hani'de geçirmişlerdir (Report of 1854, s.99; 1857, s.80).

Gülbadi ALAN

1858'de 37 yıl boyunca onların evi olacak olan Bitlis'e gitmişlerdir. Burada Amerikan Board adına yeni bir istasyon açmışlardır. Mr. Knapp burada çok iyi derecede Ermenice öğrenmiş ve bu dilde vaaz veren bir din adamı olmuştur. 1864 yılında burada bir kilise açmış, ardından şehirde okullar açmışlardır. 1868 yılında Bitlis'te aralarına katılan ve Bitlis Kız Okulu'nda başarılı çalışmalar yapan Ely kardeşler ile tanışmışlardır. Knapp ailesi burada daha sonra misyoner olacak olan bir erkek ve bir kız çocuğu sahibi olmuşlardır.

Mr. Knapp, 1883'te, Van'da misyoner olarak görev yapan G. C. Reynolds ile birlikte bir gezinti sırasında, bölgede bir Kürt aşiret reisi olan Musa Bey ve adamları tarafından saldırıya uğramıştır. Knapp ailesi sağlık durumundan dolayı Bitlis'te görev yaptıkları süre içerisinde birincisi 1867-1868, ikincisi 1885-1887 yılları arasında olmak üzere iki defa ülkelerinde izin kullanmışlardır. George Knapp'ın 12 Mart 1895 tarihinde ölümünden sonra 18 Temmuz 1896 tarihinde Mrs. Knapp Amerika'ya dönünceye kadar burada hizmet vermiştir. Amerika'ya döndükten sonra emekliye ayrılmış ve 21 Ağustos 1909 tarihinde Colorado Springs'te hayatını kaybetmiştir.

Mr. Knapp, Bitlis'te görev yaptığı süre içerisinde istasyon içerisinde 21 dış istasyon açmış ve dönem dönem buralara ziyaretlerde bulunmuştur. 12 Mart 1895 tarihinde hayatını kaybeden Mr. Knapp, eşini çalışmalarında yalnız bırakmıştır. Ancak ölümüne kadar bütün buralarda yürüttükleri çalışmaları sadakatle ve etkili bir şekilde yerine getiren bir misyoner çift olmuşlardır.

Rev. ve Mrs. Knapp'ın; Arthur Churchill (D.1859-Ö.23 Ekim 1862), Elizabeth (D.9 Şubat 1861-9 Ekim 1863), George P. (D.13 Haziran 1863-Ö.Ağustos 1915), John Herbert (24 Ekim 1865), Grace Higley (D.21 Kasım 1870) ve Edith L. Melvin (D.2 Kasım 1874) adlarında 6 çocuğu dünyaya gelmiştir. Bunlardan George Perkins²⁵ ve Grace H. de anne ve babası gibi misyoner olarak görev yapmışlardır. Mr. Knapp'ın 12 Mart 1895 tarihinde ölümünden bir yıl sonra Mrs. Knapp Amerika'ya dönmüş ve sağlık durumunun çalışmaya el vermemesinden dolayı emekliye ayrılmış, uzun süren bir hastalık döneminden sonra 1909 yılında hayatının kaybetmiştir.

Rev. ve Mrs. Knapp'ın oğullarından George Perkins de anne ve babası gibi Doğu Türkiye Misyonu'nda Amerikan Board'a bağlı bir misyoner olarak çalışmıştır. Çalışmalarının uzun bir dönemini Harput ve Bitlis istasyonlarında geçirmiş, ancak 1915 yılında Diyarbakır'da görevlendirilmiştir. Buradaki çalışmaları uzun sürmemiş ve 10 Ağustos 1915'te burada hayatını kaybetmiş ve yine buraya gömülmüştür.

Mr. Henry Lobdell ve Mrs. Lucy C. Lobdell

Dr. ve Mrs. Lobdell, 29 Kasım 1851'de görev yerleri Musul'a gitmek için Boston limanından ayrılmışlar ve 8 Mayıs'ta şehre gelmişlerdir. Çiftin yolculuğu 76 gün sürmesine rağmen Cebelitarık, Malta, İzmir, Beyrut, Lazkiye, Halep, Antep ve Diyarbakır'da zaman geçirmişlerdir. Bu durumu Dr. Lobdell; *Gecikmelerimiz kurtuluşumuzdu. Özen gösterilmemiş olması durumunda Mrs. Lobdell ve başka küçük yolcunun bu yolculuğa dayanamayacağına tam olarak ikna oldum. Türkiye'nin bu kesiminde*

²⁵ Mr. George Perkins Knapp Diyarbakır'da ölmüştür.

Amerikan Board Örgütü'nün Ortadoğu Bölgesindeki Teşkilatlanmasında Asur Misyonu'nun Önemi (1851-1860)

hiç kimse, büyük bir tedbir olmadan güvenle seyahat edemez ifadeleriyle açıklamaktadır. Ancak Amerikan Board yetkilileri alınan tedbirler ve uygun mevsimde yapılacak yolculukların güvenli olabileceğini belirtmektedirler. Bütün bunlara rağmen Dr. ve Mrs. Lobdell'in yolculukları esnasında İskenderun'dan Antep'e yolculuklarının bir bölümünde sıkıntı yaşamışlar, ancak sağlıklı bir şekilde Musul'a ulaşmışlardır. İskenderun'dan Antep'e giderken bir Pazar gününü de Kilis'te geçirmişlerdir. Nisan ayında geldikleri Antep'te Dr. Lobdell'in, Dr. Azariah Smith'in yerini alması için talep olmuştur. Bunun için kendisine, bir gecede 420 kişinin imzaladığı bir dilekçe verilmiş, ancak Dr. Lobdell buna olumsuz cevap vermiştir. Bu talep ikinci kez kendisine yapıldığında yine olumsuz cevap vermiştir. Dr. Lobdell kısa süreliğine de olsa büyük bir zevkle Urfa'da da ikamet etmiştir²⁶.

Dr. Lobdell ve eşi Musul'a yaptıkları bu yolculukta 10 gün de Diyarbakır'da geçirmişlerdir. Burada kaldıkları süre boyunca Mr. Dunmore ile birlikte taşlanmışlardır. Gerçekte hayatlarını kaybedebilirlerdi. Burada Mr. Dunmore ile birlikte katılımcı sayısı 60 ile 90 arasında değişen vaazlara katılmıştır. Mr. ve Mrs. Lobdell, 120 tane şişirilmiş keçi postunun yan yana dizilmesinden yapılmış bir sandalla 4 gün Dicle nehrinden aşağıya Musul'a doğru korku içinde bir yolculuk yapmışlardır (Report of 1852, s.83).

1853 yılının en sıcak yaz aylarını Mr. Lobdell'in Urmiye'de geçirmesi kararlaştırılmıştır (Report of 1853, s.83). Bu karar üzerine Haziran ayında yolculuğuna başlayıp Kürdistan'ı geçerek İran'a bir gezi yapmıştır. Gezinin amacı bir yandan sağlığına katkı sağlamak, bir yandan İncil'i insanlara anlatmak, bir yandan da bölgeyi keşfetmektir. Gezisi esnasında takip ettiği güzergâhların bazı bölümlerine, yolcuların hayatları için tehlikeli olmasından dolayı, daha önce hiçbir Amerikalı veya Avrupalı uğramamıştır. Hatta buralardan geçerken kendisi bile hayatını kaybetme tehlikesiyle karşı karşıya kalmıştır. Aslında o dönemde misyonerler tarafından Urmiye'ye giden hiçbir yol güvenli olarak görülmemektedir. Dönüş yolunda Nasturi bölgesinin dağlık alanlarından geçmiş, Gavar'dan geçerken Nasturi Misyonu'nda görevli Coan ve Rhea ona eşlik etmişlerdir. Musul'un sıcak yaz mevsiminden sonra yolculuğu esnasında geçtiği yüksek kısımlardaki yerleşim yerleri ve Urmiye'deki sıcaklık değişimi Dr. Lobdell'in sağlığını daha da olumsuz etkilemiştir²⁷.

25 Mart 1855'de henüz hayatının baharında olan Dr. Lobdell, 28 yaşında hayatını kaybetmiş ve şehir surlarının 1 mil uzağında Dr. Grant'ın da yattığı mezarlığa defnedilmiştir (Report of 1855, s.77).

Mr. Dwight W. Marsh ve Mrs. Julia W. Marsh

Rev. Dwight Whitney Marsh, 11 Mayıs 1823'te dünyaya gelmiştir. 1842'de Williams, 1849 yılında Union Koleji'nden mezun olmuştur. 7 Aralık 1849'da

²⁶ Urfa'dan gönderdiği raporlarda, şehrin tarihi hakkında bilgi vermenin yanında, buranın misyonerler tarafından neden biran önce işgal edilmesi gerektiğini de yazmaktadır. (Report of 1852, s.81-82).

²⁷ Bu geziyle ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. (Report of 1854, s.102; The Missionary Herald, XLIX (1))

Boston'dan yola çıkmış ve 29 Mart 1850 tarihinde Musul'a ulaşmıştır. 1852'de ülkesine dönmüş, evlendikten sonra yeniden 7 Ocak 1853'de Boston'dan yola çıkarak aynı yılın 9 Mayıs'ında Musul'a gelmiştir²⁸. 1860 yılı yaz aylarında yeniden ülkesine dönerek, 1862'de emekliye ayrılmıştır. 18 Haziran 1896 tarihinde hayatını kaybetmiştir.

Eşi Mrs. Julia W. Marsh, Haziran 1829'da dünyaya geldi. Ekim 1852'de Mr. Marsh ile evlendikten sonra onunla birlikte Boston'dan yola çıkarak 9 Mayıs 1853'te Musul'a gelmiştir. 12 Ağustos 1859'da Musul'da ölmüştür. 1857'de Waldo isimli bir çocuğu dünyaya gelmiştir. Ancak 1859 yılının 5 Mayıs'ında hayatını kaybetmiştir.

Dr. David H. Nutting ve Mrs. Mary E. Nichols Nutting

1829'da Randolph Centre'de doğan Rev. David Hubbard Nutting, mesleki hayatı için kendini Ohio, Philadelphia ve New York'ta hazırlamıştır. Eşi Mrs. Mary Elizabeth Nichols Nutting, Ocak 1830'da Haverhill'de dünyaya gelmiştir. Eşi Dr. David H. Nutting ile tanıştığında Bradford Academy'de idi. 1854 yılı yazında Dr. Nutting ile evlenmiştir.

Bölgenin duyduğu tıbbi misyoner ihtiyacından dolayı Amerikan Board tarafından eşiyile birlikte Diyarbakır'a görevlendirilmiştir. 8 Ağustos 1854'te 3 aile ile birlikte Boston'dan yola çıkmış ve 25 Eylül 1854'te İzmir'e, 30 Kasım 1854'te de Diyarbakır'a ulaşmıştır (Report of 1854, s.99; The Missionary Herald, L (12), s.389; LI (8), s.233). Buraya gelir gelmez hemen mesleğini icra etmeye başlamıştır. Burada geçirdiği ilk bir yılda 1350 farklı hastaya dispanserde, 350 hastaya da bizzat evlerine giderek hizmet vermiştir. Ayrıca Diyarbakır'daki Pazar okulunun erkek çocukların eğitim gördüğü bölümünde de görev almıştır. Ancak en yararlı çalışmalarından biri Antep, Urfa, Harput²⁹, Arapkir gibi çevre istasyonlardaki diğer misyonerlerin yardım çağrılarına cevap vermek olmuştur. Böyle bir talep yüzünden 1859'dan itibaren bir buçuk yıl Bitlis'te yeni bir istasyon kurma çalışması yürüten Mr. G. C. Knapp'a yardım ederek, birkaç yıl sonra yine birkaç ayını Urfa ve çevresinde geçirmiştir³⁰.

10 yıl Diyarbakır'da hizmet verdikten sonra 1864 yılında ailesiyle birlikte Urfa'ya nakledilmiştir. Burada ancak bir yıl hizmet verdikten sonra, sağlık nedenlerinden dolayı 1865'te Amerika'ya gitmişler ve uzun bir süre 1868 yılı yazına kadar burada kalmışlardır. Tekrar dönüşlerinde nakledildikleri Antep'e 7 Temmuz 1868'de gelmişlerdir. Aynı yıl içinde daha önceden kapatılmış olan bir merkezi açmak için Halep'e çağrılmışlardır. Hayatlarının bir kısmını Halep'te, bir kısmını da Antakya'da (1872) geçirmeye başlamışlardır. Ancak gücünü kaybetmeye başladığını görünce 1873'te yeniden Antep'e dönmüştür. Ancak 1875'te Amerika'ya dönmek için zorlanmış ve ülkesine dönmüş ve bir yıl sonra Amerikan Board ile olan bağlantısını keserek

²⁸ Bu yolculukları esnasında onlara Rev. Augustus Walker ve Mrs. Eliza M. Walker eşlik etmiştir. (Report of 1853, s.42).

²⁹ Amerikan Board'un misyonerlik faaliyetleri çerçevesinde önemli bir merkezi olan Harput'taki Amerikan koleji ve yürütülen çalışmalar için bkz. (Kuş, 2016b, s.103-116).

³⁰Nutting ve ailesi bir buçuk yıl Bitlis'te kaldıktan sonra 31 Ekim'de Diyarbakır'a döndü. (PABCFM, 676/302).

Amerikan Board Örgütü'nün Ortadoğu Bölgesindeki Teşkilatlanmasında Asur Misyonu'nun Önemi (1851-1860)

doğduğu yer olan Randolph Centre'ye gitmiştir. Burada yıllarca doktor olarak hizmet verdikten sonra 5 Ekim 1916 tarihinde doğduğu yerde hayatını kaybetmiştir.

Eşi Mrs. Nutting ise hayatını burada devam ettirmiş ve 100 yaşında iken 31 Ekim 1929'da burada hayatını kaybetmiştir. Mrs. Nutting 3 erkek ve iki kız olmak üzere Frederick, George, Charles, Nellie ve Marua isimlerinde 5 çocuk dünyaya getirmiştir.

Mr. Augustus Walker ve Mrs. Eliza M. Harding Walker

Rev. Augustus Walker 13 Ekim 1822'de Medeway'de doğmuştur. 1849'da Bangor, 1852'de de Andover Seminary'den mezun olmuştur. 13 Ekim 1852 tarihinde Eliza M. Harding ile evlenmiştir.

Çift 7 Ocak 1853'te Boston'dan atandıkları Osmanlı ülkesinde misyoner olarak çalışmak için yola çıkmışlar ve 9 Şubat 1853'te İzmir'e gelmişlerdir. Mart 1853 tarihinde Antep'e, 27 Nisan 1853 tarihinde Diyarbakır'a gelmişler, ancak çok geçmeden Antep'e gitmişlerdir. Burada da fazla kalmadan yeniden 8 Kasım 1853 tarihinde yeniden Diyarbakır'a dönmüşlerdir. 1 Mayıs 1854'e kadar burada kalmışlar, Kasım 1854'te yeniden Diyarbakır'a dönmüşlerdir. Sağlık nedeniyle aile 1860 yılı yazını Arapkir ve Harput'ta geçirmişlerdir (PABCFM, 676/302).

Mrs. Walker 1863'te, Rev. Walker ise 6 Haziran 1864'te Amerika'da izin kullanmak için şehirden ayrılmışlardır. 19 Ağustos 1865 tarihine kadar ülkelerinde kaldıktan sonra 21 Kasım 1865 tarihinde yeniden Diyarbakır'a dönmüşlerdir.

4 çocuk sahibi olan Mr. Walker 13 Eylül 1866 tarihinde koleradan Diyarbakır'da hayatını kaybetmiştir. Mrs. Walker eşinin ölümünden sonra 1867'de Amerika'ya dönmüştür. 1868'de misyoner çocuklarının bakımına yardımcı olmak için atanmıştır. 15 Ocak 1906 tarihinde Auburdale'de ölmüştür.

Mr. William Frederic Williams, Mrs. Harriet B. Harding ve Mrs. Sarah Pond Williams

Bir Amerikan Board misyoneri olan ve Çin'de görev yapan S. Wells Williams'ın kardeşi olarak 11 Ocak 1818 yılında Utica'da dünyaya gelmiştir. 1846'da Auburn Seminary'den mezun olduktan sonra 10 Ağustos 1848'de Sarah Pond ile evlenmiştir. 3 Ocak 1849 tarihinde Boston'dan yola çıkmış ve Mart 1849'da Beyrut'a gelmiştir. 1850'de Musul'a gitmiş, 1857'ye kadar burada görev yaptıktan sonra aynı yıl Amerika'ya dönmüştür. 25 Aralık 1857'de ölecek olan H. B. Harding ile evlenmiştir. 7 Temmuz 1857 tarihinde (The Missionary Herald, LIV (1), s.5) tekrar Osmanlı ülkesine gelmek için Boston'dan yola çıkmış ve 4 Eylül 1857'de İzmir'e gelmiştir. Ekim 1857'de Musul'a gitmiştir. 9 Kasım 1858 tarihinde Mardin'e nakledilmiş ve 30 Aralık 1858'de şehre gelmiştir. 1860- Temmuz 1861 dönemini ülkesinde geçirmiştir. Tekrar Osmanlı topraklarına döndükten sonra 4 Ekim 1861 tarihinde İstanbul'da Mrs. Caroline Barbour ile evlenmiş ve aynı yılın Kasım ayında Mardin'e dönmüştür. İkinci eşini kaybettikten sonra 11 Ekim 1866 tarihinde Clara C. Pond ile evlenmiş ve 14 Şubat 1871 tarihinde Mardin'de tüberkülozdan hayatını kaybetmiştir.

İlk eşi Mrs. Sarah Pond, Mr. Williams ile 10 Ağustos 1848'de evlendikten sonra 3 Ocak 1849'da Boston'dan yola çıkmış ve aynı yılın Mart ayında Beyrut'a gelmiştir. Bir

Gülbadi ALAN

yıl sonra Musul'a gitmiş, ancak 1 Temmuz 1854 tarihinde Musul'da hayatını kaybetmiştir. Mrs. Williams rahatsızlandıktan sonra eşi Mr. Williams onun sağlığını düzeltmek ümidiyle Haziran ayında Dr. Lobdell ile birlikte Urmiye'ye gitmek için yola çıkmış, Revanduz'da İran'dan gelen Dr. Wright ile buluşmuşlar, ancak yolculuk esnasında Mrs. Williams ciddi şekilde rahatsızlanmış ve 1 Temmuz günü çalıştığı istasyondan 13 saat mesafede Zab'da hayatını kaybederek şehir surlarının dışına gömülmüştür (Report of 1854, s.102).

İkinci eşi Mrs. Harriet B. Harding, 1857'nin yaz aylarında Mr. Williams ile evlenmiş ve onunla birlikte 7 Temmuz 1857 tarihinde Boston'dan Osmanlı ülkesine gelmek için yola çıkmıştır. 4 Eylül 1857 tarihinde ulaştığı İzmir'den Kasım ayı içinde Musul'a gitmiş, ancak kısa süre sonra aynı yılın 25 Aralıkta Musul'da hayatını kaybetmiştir.

Eşlerinden Caroline P. Barbour Williams, 24 Şubat 1835'te Philadelphia'da dünyaya gelmiştir. 1857'de Rev. J. G. Bliss tarafından kendi çocuklarına eğitim vermek için İstanbul'a getirilmiştir. Ancak geldikten sonra şehirdeki bütün misyoner çocuklarına eğitim vermeye başlamıştır. Burada 4 Ekim 1861 tarihinde Mr. Williams ile evlenmiş ve onunla birlikte aynı yılın Kasım ayında Mardin'e gitmiştir. 15 Ocak 1865 tarihinde Harput'ta hayatını kaybetmiştir.

Üçüncü eşi Mrs. Clara Catherine (Kate) Pond, 28 Ağustos 1831 tarihinde doğmuştur. 10 Eylül 1864 tarihinde New York'tan yola çıktı ve 15 Ekim 1864'te İstanbul'a gelmiştir. Buradan aynı yılın Kasım ayında Harput'a gitti. 11 Ekim 1866 tarihinde Mr. Williams ile evlendikten sonra 1866-1871 yılları arasında Mardin'de kalmıştır. Eşini kaybettikten sonra ülkesine dönmüş ve 1871-1875 arasında burada geçirmiştir. 23 Ekim 1875 tarihinde öğretmenlik yapmak amacıyla İstanbul'a gelmek için New York'tan yola çıkmış ve aynı yılın Kasım ayında şehre gelmiştir. 1883 ya da 1884 yılında emekliye ayrılmış ve 23 Ocak 1895 tarihinde ölmüştür.

Mr. Williams'ın çocuk sahibi olduğu tek eşidir. İki çocuğu dünyaya gelmiştir. Bunlardan Sophie 25 Nisan 1870'te, William Frederick ise babasının ölümünden 6 ay sonra 1871'de dünyaya gelmiştir.

Asur Misyonu'nunda kurulan dış istasyonlarda da merkez istasyonlarda görevli misyonerlerin denetiminde olmak üzere, yürütülen çalışmalarda yerli halktan istifade etmeye büyük önem verilmiştir. Yerli yardımcı sınıfında genelde atanmış ya da atanmamış papaz ve vaizler, okullarda görev yapan bay-bayan öğretmenler ile diğer yardımcıları yer almıştır. Diyarbakır'ın bir merkez istasyon olduğu 1851-1860 yılları arasında bu misyon bölgesinde kurulan dış istasyonlar ve buralarda görev yapan yerli çalışanlar hakkındaki sayısal veriler şöyle tespit edilmiştir (PABCFM, 522/ 3, 4, 5, 7, 8, 11, 14, 15, 17-18, 24-25, 27, 33-34, 39, 58, 62; 676/30-31, 54, 36, 68; Report 1854, s.99; 1857, s.79):

Amerikan Board Örgütü'nün Ortadoğu Bölgesindeki Teşkilatlanmasında Asur Misyonu'nun Önemi (1851-1860)

Tablo 3: Asur Misyonu'na Bağlı Dış İstasyonlarda Görev Yapan Yerli Yardımcılar

Yıllar	Dış İstasyonlar ³¹	Çalışanlar	Kurumlar
1851	Khandak	-	3 öğrencili 1 okul
	Bartoley	-	5 öğrencili 1 okul
1852	Hani (D)	1 yardımcı	10 öğrencili 1 okul
1853	Hani (D)	1 yardımcı	-
1854	Hani (D)	1 yardımcı ³²	6 öğrencili 1 okul
1855	Hani (D)	1 vaiz	8 öğrencili 1 okul
	Kutturbul (D)	-	10 öğrencili 1 okul
1856	Hani (D)	-	-
	Kutturbul (D)	-	-
	Azakh	1 yardımcı	-
1857 ³³	Naherwan (M)	1 öğretmen	10 erkek öğrencili 1 okul
	Maraha (M)	1 vaiz	15 erkek öğrencili 1 okul
	Hani (D)	1 vaiz, 1 öğretmen	12 erkek 6 kız öğrencili 1 okul
	Kutturbul (D)	1 öğretmen	12 erkek 3 kız öğrencili 1 okul
	Çermik (D)	1 öğretmen	15 erkek 2 kız öğrencili 1 okul
1858 ³⁴	Naherwan (M)	1 öğretmen	6 erkek öğrencili 1 okul
	Mar Aha (M)	1 vaiz, 1 öğretmen	20 erkek öğrencili 1 okul
	Shakh (M)	1 vaiz	-
	Hani (D)	1 vaiz, 1 öğretmen ³⁵	14 erkek 9 kız öğrencili 1 okul
	Kutturbul (D)	1 öğretmen ³⁶	15 erkek 8 kız öğrencili 1 okul
	Çermik ³⁷ (D)	1 öğretmen	12 erkek 4 kız öğrencili 1 okul
	Hazro ³⁸ (D)	1 catechists	-

³¹ Dış istasyonların bağlı olduğu istasyonların isimleri parantez içinde baş harfleriyle gösterilmiştir. B:Bitlis D:Diyarbakır, M:Musul, Mr. Mardin.

³² Stepan isimli bir şahıs burada hem öğretmen hem de vaiz olarak görev yapmaktadır (PABCFM, 522/5).

³³ Bu yıl içerisinde dış istasyonlarda görev yapan yerli yardımcılarn isimleri belgelerde şöyle verilmiştir: Shemmas Ishac (vaiz ve öğretmen), B. Stepan (vaiz), Mugirdiç (öğretmen), Abdinoor (vaiz ve öğretmen), Hohannes (öğretmen ve toplantı şefi) (PABCFM, 552/11).

³⁴ Bu yıl içerisinde dış istasyonlarda görev yapan yerli yardımcılarn isimleri belgelerde şöyle verilmiştir: Naherwan: Ros Efhaia (öğretmen); Mar Aha: Shemmas Ishac (vaiz); Shakh: Nasturi Piskoposu-sonradan sürüldü (vaiz); Hani: B. Stepan (vaiz), Nicoos (öğretmen); Kutterbul: Abdulnoos (vaiz ve öğretmen); Çermik: Hoohannes (öğretmen); Hazro: Dini kitap okutucusu Mugrdich; Kullut: Saado Peripehan (vaiz ve öğretmen) (PABCFM, 552/15).

³⁵ Vaizin ismi B. Stepan, öğretmenin ismi Nicoos olarak verilmektedir (PABCFM, 522/15).

³⁶ Burada hem öğretmen hem de vaiz olarak görev yapan kişinin adı Abdulnoor olarak verilmiştir (PABCFM, 522/15).

³⁷ Burada görev yapan öğretmenin adı Ohannes olarak verilmektedir. (PABCFM, 522/15).

Gülbadi ALAN

	Kulluth (Mr.)	1 öğretmen	35 erkek, 8 kız öğrencili 1 okul
1859 ³⁹	Naherwan (M)		
	Mar Ahar (M)		
	Hani (D)	1 vaiz 1 yardımcı	-
	Kutturbul (D)	1 vaiz	-
	Çermik (D)	1 yardımcı	-
	Hazro	1 yardımcı	-
1860 ⁴⁰	Maraha (M)	1 vaiz, 1 öğretmen ⁴¹	15 erkek 1 kız öğrencili 1 okul
	Naherwan (M)	1 vaiz ⁴²	12 erkek öğrencili 1 okul
	Shakh (M)	1 vaiz ⁴³	7 erkek öğrencili 1 okul
	Hani (D)	1 vaiz, 1 öğretmen ⁴⁴	15 erkek, 6 kız öğrencili 1 okul
	Kutturbul (D)	1 vaiz ⁴⁵	14 erkek, 3 kız öğrencili 1 okul
	Çermik ⁴⁶ (D)	1 öğretmen ⁴⁷	9 erkek öğrencili 1 okul
	Hazro (D)	-	-
	Bakırmadeni ⁴⁸ (D)	-	-
	Siirt (D)	-	-
	Kullut (Mr)	1 vaiz ⁴⁹	31 erkek öğrencili 1 okul
Muş (B)	1 papaz ⁵⁰	-	

³⁸ Burada ismi Mıgırđıç olarak verilen ve dini kitap okutan bir kişinin varlığından bahsedilmektedir (PABCFM, 522/15).

³⁹(Report of 1860, s.77-78).

⁴⁰(PABCFM, 676/5; Report of 1861, s.58). Dış istasyonlardan Bakır Madeni, Hazro ve Siirt'in ihtiyaçları geçici olarak temin edilmiştir.

⁴¹ Vaiz olarak Shemmas Ishak, öğretmen olarak Keohannes isimleri verilmektedir (PABCFM, 676/5).

⁴² Vaiz ve öğretmen olarak Kos Eshara kayıtlarda yer almaktadır (PABCFM, 676/5).

⁴³ Vaizin ismi Bishop Yusuf olarak verilmiştir (PABCFM, 676/5).

⁴⁴ Vaizin ismi Stepan, öğretmenin ismi Mıgırđıç olarak verilmektedir (PABCFM, 522/5).

⁴⁵ Öğretmen ve vaiz olarak görev yapan Abdulnoor isimli bir kişinin varlığından bahsedilmektedir (PABCFM, 522/5).

⁴⁶ Burada Heohannel isimli bir şahsın öğretmen olarak görev yaptığı belirtilmektedir (PABCFM, 522/5).

⁴⁷ Görev yapan öğretmenin ismi kayıtlarda Heohannel olarak verilmektedir.

⁴⁸ Belgelerde burada görev yapan Toma isimli bir yerli yardımcıdan bahsedilmekte (PABCFM, 676/5).

⁴⁹ Hem vaiz hem öğretmen olarak Elias isimli yerli çalışanın ismi belirtilmektedir (PABCFM 676/5).

⁵⁰ Papazın ismi belgelerde Rev. Simon olarak belirtilmiştir.

Amerikan Board Örgütü'nün Ortadoğu Bölgesindeki Teşkilatlanmasında Asur Misyonu'nun Önemi (1851-1860)

3.Asur Misyonu'nda Yürütülen Faaliyetler

Asur Misyonu içinde teşkil edilmiş istasyon ve dış istasyonlarda yürütülen dini çalışmalar çerçevesinde oluşturulan dini mekânlar ve bu mekânlarda hizmet verilen cemaatlerin sayısı aşağıdaki şekilde tespit edilmiştir (PABCFM, 552/3, 4, 5, 7, 8, 10, 14):

Tablo 4: Asur Misyonu'nda Yürütülen Dini Çalışma Verileri

Yıl	İstasyonlar	Kilise	Kilise Üyesi	İbadet Yeri	Ortalama Cemaat
1851	Musul	1	8	1	16
	Diyarbakır	1	3	1	50
1852	Musul	1	10	1	18
	Diyarbakır	1	3	1	50
1853	Musul	1	-	1	-
	Diyarbakır	1	-	1	-
1854	Musul	1	12	2	27
	Diyarbakır	1	11	1	135
1855	Musul	1	12	1	34
	Diyarbakır	1	18	2	150
1856	Musul	1	16	1	41
	Diyarbakır	1	33	2	160
1857	Musul	1	18	1	40
	Diyarbakır	1	56	2	170
1858	Musul	1	21	1	55
	Diyarbakır	1	65	2	170
	Mardin	1	25	-	-
	Bitlis	1	20	-	-
1859	Musul	1	-	-	-
	Diyarbakır	1	65	2	170
	Mardin	1	-	-	-
	Bitlis	-	-	-	-
1860 ⁵¹	Musul	1	22	1	60
	Diyarbakır	1	81	1	175
	Mardin	-	-	1	65
	Bitlis	-	-	2	15

Asur Misyonu içerisinde yürütülen dini çalışmaları, Eylül 1855 tarihinden 1856 Eylülüne kadar bir yıl itibariyle diğer misyon bölgelerinde yürütülen dini çalışmalar ile kıyasladığımızda şöyle bir manzara karşımıza çıkmaktadır (PABCFM, 552/395):

⁵¹ PABCFM, 676/4.

Tablo 5: Osmanlı Ülkesindeki Misyon Bölgelerinde Kurulan Amerikan Board Kiliseleri

Misyon Adı	Kilise Sayısı	Kilise Üyesi
Ermeni Misyonu ⁵²	25	607
Suriye Misyonu	3	74
Asur Misyonu	2	30

Asur Misyonu adına verilen rakamların istasyonlara göre paylaşımında her Diyarbakır ve Musul istasyonlarının her birinin merkezinde 1'er kilise bünyesinde Diyarbakır'da 18, Musul'da 12 kilise üyesi bulunmaktadır (Report of 1856, s.109). Bu rakamlar diğer misyon bölgelerine göre kıyaslandığında üç misyon bölgesi içerisinde Asur Misyonu'ndaki verilerin diğerlerine kıyasla son sırada yer aldığı görülmektedir.

Asur Misyonu içerisinde dini çalışmalar için Diyarbakır ayrı bir öneme sahiptir. Şehirde bir kilisenin açılması gerektiği fikri ilk olarak 1851 yılına ait Ermeni Misyonu raporunda gündeme getirilmiştir. Bunun neticesinde Dr. Azariah Smith ölümünden hemen önce şehirde küçük bir kilise kurmuş ve kiliseye biri Ermeni, ikisi Yakubi Süryani üç üye kaydolmuştur (Report of 1851, s.87)⁵³. Kilisenin açılmasından bir yıl sonra burada görev yapan misyonerler şehirdeki ibadet yeri sayısının, biri Ermeniler diğeri Yakubiler için hizmet vermek üzere ikiye çıkarılmasını dillendirmeye başlamışlardır (Report of 1853, s.81). Ancak şehirde dini alanda yürütülen çalışmalar beklenildiği gibi iyi gitmemiş, Dr. Smith tarafından kilise üyesi yapılan ilk üç kişiye yenileri ilave edilememiştir. Bu durumu misyonerler, aralarında Protestanlık adına misyonerlik yürütülen topluluğun asimilesi kolay olmayan iki ayrı mezhebe (Ermeni ve Yakubi) mensup olmalarına bağlamışlardır (Report of 1853, s.80-81).

Misyon bölgesinin bir diğer istasyonu Musul'da ise 3 Kasım 1851'de 8 üyeli bir kilise kurulmuştur. Kilisenin tüzüğü, Beyrut'taki kilisenin tüzüğü esas alınarak hazırlanmıştır (Report of 1852, s.84).

Dini alanda yürütülen çalışmalar sadece ibadet yerlerinde verilen hizmetlerle sınırlı kalmamıştır. Bu çalışmalar dini kitap satışları ve kadınlar arasında yürütülen çalışmalar ile de desteklenmiştir. Mesela 1852 yılı itibariyle Diyarbakır'da 200 dolarlık bir kitap satışı gerçekleşirken, aynı yıl Mrs. Dunmore sayıları 20 ile 30 arasında değişen ve tamamı anne kadınlardan oluşan bir İncil sınıfı oluşturmuştur (Report of 1853, s.80-81). 1854'te de Diyarbakır merkezde 100 dolarlık bir dini kitap satışı gerçekleştirilmiştir (Report of 1854, s.101). 1856 yılı itibariyle ise 400 kitap, 50 İncil ve 148 Ahit satılmıştır (Report of 1857, s.81).

Dini kitapların satışları sadece şehir merkezi ile sınırlı tutulmamış, çevre bölgelerdeki yerleşim yerlerinde de ağırlıklı olarak İncil olmak üzere Hıristiyanlıkla

⁵² Bu kısımda belgeler İstanbul merkezli yürütülen çalışmaları Ermeni Misyonu ve Türk Misyonu olarak ikiye ayırmış ve rakamları ayrı ayrı vermiştir. Ermeni Misyonu içinde 17 kilise, 346 kilise üyesi verilirken, Türk misyonu içinde 8 kilise, 261 kilise üyesi vermiştir.

⁵³ Bu rakamlar The Missionary Herald'da ikisi Ermeni, biri Süryani olarak verilmektedir (The Missionary Herald, XLVII (6), s.212).

Amerikan Board Örgütü'nün Ortadoğu Bölgesindeki Teşkilatlanmasında Asur Misyonu'nun Önemi (1851-1860)

İlgili kitapların dağıtımı gerçekleştirilmiştir (Report of 1858, s.61). 1857'de de Diyarbakır'da her hafta düzenli olarak kadınlar toplantısı yapılmaya önem verilmiştir. Mrs. Nutting ve Mrs. Knapp'ın Mrs. Walker'a yardımlarıyla sıcak yaz günleri hariç her hafta düzenli olarak bu toplantılar yapılmıştır. Hatta yıl içinde toplantılara katılanların sayısı 40'ı geçmiştir (Report of 1857, s.80). Sadece Diyarbakır'da değil, yine aynı şekilde 1856 yılı itibarıyla Musul'da 460 dini kitap ve 333 dini broşür/risale dağıtılmıştır. Broşürler ücretsiz verilirken, kitaplar genelde parayla satılmıştır (Report of 1856, s.109).

Dini çalışmalar sadece merkez istasyonlarda değil, buralara bağlı dış istasyonlarda da yürütülmüştür. Bu esnada misyoner kayıtlarında nüfuslarının yarısının Ermenilerden oluştuğu belirtilen⁵⁴ Diyarbakır'a 36 mil uzaklıktaki Hani ve 50 mil uzaklıktaki Çüngüş'ten vaaz verilmesi için talepler gelmeye başlamıştır. Talep üzerine Diyarbakır merkezde görev yapan yerli yardımcılardan ve aslen Hanili olan Stephan burada vaaz vermek için görevlendirilmiştir. Ancak hem eleman hem de para yokluğu nedeniyle Çüngüş'ten gelen talebe olumlu cevap verilememiştir (Report of 1852, s.84). Hani'deki dini çalışmalar 1853 yılında yerli yardımcılardan ve Bebek Semineri mezunlarından Baron Stepan tarafından devam ettirilmiş, verdiği vaazlarda 10 ile 15 kişi arasında değişen sayıda dinleyicinin katıldığı, çalışmalarının neticesinde 4 ya da 5 ailenin Protestanlaştırıldığı kaydedilmektedir (Report of 1853, s.83)⁵⁵. Bu çalışmalarda ilerleyen yıllarda bir adım daha ileri gidilerek Hani'de bir kilise açılması yönünde çalışmalar da başlatılmıştır (Report of 1856, s.109).

Asur Misyonu sınırları içinde yürütülen bir önemli faaliyet alanı da eğitim olmuştur. Eğitim alanındaki çalışmalar ağırlıklı olarak ilkokullar seviyesinde devam ettirilmiştir. Dolayısıyla elde edilen istatistiki bilgiler misyon bölgesi içerisinde faaliyet yürüten ilkokullar ve buralarda eğitim gören kız ve erkek öğrenci sayıları çerçevesinde yoğunlaşmıştır. Eğitim alanında yürütülen çalışmalar neticesinde Asur Misyonu sınırları içerisinde yürütülen laik eğitim faaliyetlerinin 1851-1860 yılları arasındaki verileri şöyle tespit edilmiştir (PABCFM, 552/3, 4, 5, 7, 8, 10, 14):

Tablo 6: Asur Misyonu'nda Yürütülen Eğitim Çalışmaları Verileri

Yıl	İstasyonlar	İlkokul	Erkek Öğrenci	Kız Öğrenci	Diğer Öğrenci	Toplam Öğrenci
1851	Musul	4	18	20	-	38
	Diyarbakır	1	15	-	-	15
1852	Musul	2	13	12	-	25
	Diyarbakır	2	16	-	-	16
	Musul	1				25

⁵⁴ Kayıtlarda bu iki yerleşim yeri de *Ermeni kasabası* olarak verilmektedir.

⁵⁵ Yerli yardımcı Stepan'ın Hani'den ayrılması için hükümet yetkililerinden emir verilmesine rağmen buradan ayrılmayıp öğretmen ve vaiz olarak çalışmalarına devam etmiştir. (Report of 1854, s.101).

Gülbadi ALAN

1853 ⁵⁶	Diyarbakır	1				40-50
1854 ⁵⁷	Musul	5	120	17		137
	Diyarbakır	2	35	15		50
1855	Musul	6	130	30		160
	Diyarbakır	2	50	15		65
1856 ⁵⁸	Musul	9	150	72		222
	Diyarbakır	2	55	15		70
1857 ⁵⁹	Musul	5	70	30		100
	Diyarbakır	5	60	45		105
1858 ⁶⁰	Musul	8	110	65	-	175
	Diyarbakır	3	80	40	-	120
	Mardin	1	25	10	-	35
	Bitlis	-	-	-	-	-
1859	Musul					
	Diyarbakır	3	80	40	-	120
	Mardin	-	-	-	-	-
	Bitlis	-	-	-	-	-
1860 ⁶¹	Musul	8	85	40	-	125
	Diyarbakır	3	65	40		105
	Mardin	1	6	5	-	11
	Bitlis	-	-	-	-	-

⁵⁶ Bu yıla ait veriler Yıllık Raporlar'dan tespit edilmiştir. Raporlarda 1853 yılı itibariyle Diyarbakır'da sayıları 40 ile 50 arasında değişen öğrenciye, Musul'da ise 25 öğrenciye eğitim veren birer ilkokul gösterilmektedir. Aynı yıla ait raporun farklı bir yerinde ise Diyarbakır'daki okulda 8 ile 30 arasında değişen sayılarda öğrencinin eğitim gördüğü kaydedilmiştir. (Report of 1853, s.81, 83).

⁵⁷ Yıllık raporda Diyarbakır'da 40 erkek ve 20 kız öğrencinin eğitim gördüğü iki okulun mevcudiyetinden, bunlara ilaveten 20 civarında yetişkinin kendi evlerinde veya okullarda eğitim aldığından bahsedilmektedir. (Report of 1854, s.101).

⁵⁸ Bu yıla ait yıllık raporlarda Musul'da 45'i kız olan 243 öğrenciye eğitim veren 6 okulun faaliyet gösterdiği belirtilmektedir. Bu öğrencilerin 3'ünün yatılı olduğu kaydedilmiştir. (Report of 1856, s.109).

⁵⁹ Bu yıl içerisinde okullarda görev yapan ve kilise üyesi olan 1 Musul, 3 Diyarbakır'da öğretmen gösterilmektedir. (PABCFM, 552/10). Ayrıca Yıllık Raporlar'da bu yıla ait Diyarbakır'da 75 öğrencinin eğitim gördüğü bir erkek okulu ve 25 öğrencinin eğitim gördüğü bir kız okulu ile 25 yetişkin kadına evlerinde bir erkek tarafından eğitim verildiği belirtilmektedir. (Report of 1857, s.80).

⁶⁰ Bu yıl okullarda görev yapan ve kilise üyesi olan 3 öğretmen gösterilmektedir. (PABCFM, 552/14).

⁶¹ Bu yıl okullarda görev yapan ve kilise üyesi olan 3 öğretmen gösterilmektedir. (PABCFM, 676/4).

Amerikan Board Örgütü'nün Ortadoğu Bölgesindeki Teşkilatlanmasında Asur Misyonu'nun Önemi (1851-1860)

Asur Misyonu içerisinde eğitim veren okullarda genelde bölgedeki Ermeni, Yakubi ve Katolik ailelerin çocukları eğitim görmüşlerdir. Öğrencilerin birçoğu eğitimleri esnasında Protestan ibadetine asla katılmamışlardır (Report 1854, s.101).

Amerikan Board misyonerleri Asur Misyonu içerisinde eğitim çalışmalarını başlattıkları dönemde, açılan okullarda ihtiyaç duyulan yerli elemanları da yine kendi açtıkları okullarda yetiştirmeye başlamışlardır. Mesela 1853 yılı itibariyle Diyarbakır'dan altı genç Bebek'teki Seminer'e, iki kız Hasköy'deki okula, bir kişi de Abeih'teki Seminer'e eğitim görmesi için gönderilmiştir (Report of 1853, s.81). 1858 yılı itibariyle Bebek Semineri'nden mezun olan 5 kişiden biri Asur Misyonu'nda görevlendirilmiştir. Aynı yıl Hasköy'deki yatılı kız okulu mezunlarından bir tanesi, iki kız kardeşinden biri de bu okulda eğitim gören ve Diyarbakır'da papazlık yapan Tomas'ın eşi olarak şehirde etkili çalışmalar yürütmüştür. Bu kız öğrenci Mrs. Knapp'ın gözetiminde burada kızlara eğitim veren okulun sorumluluğunu üstlenmiştir⁶².

Bu gençler buradaki eğitimlerini tamamladıktan sonra ya daha üst düzey eğitimlerine devam ettikten sonra veya bu okullardaki eğitimlerini tamamladıktan sonra yine Amerikan Board adına görevlendirildikleri merkezlerde hizmet vermişlerdir.

Asur Misyonu sınırları içerisinde yürütülen bir başka faaliyet alanı da sağlık çalışmalarıdır. Bu alandaki çalışmalar da Diyarbakır ve Musul olmak üzere iki istasyon bünyesinde yürütülmüştür. İki istasyondan özellikle Diyarbakır'da yürütülen tıbbi çalışmalar diğerine göre daha kayda değer çalışmalardır.

Diyarbakır istasyonunda bir doktorun görevlendirilmesi gerektiği fikri ilk olarak 1852 yılından itibaren gündeme gelmiştir (Report of 1853, s.81). Ancak çalışmalar, eşi Mary E. Nichols ile birlikte Dr. David H. Nutting'in burada bir tıbbi misyon başlatmak amacıyla görevlendirilmesi ile 1854 yılında başlamıştır. Dr. Nutting, gerekli tıbbi malzemelerin Diyarbakır'a gelmesiyle birlikte kiraladığı bir odada bir dispanser açarak çalışmalarına başlamış ve bu durum istasyonda yürütülen çalışmalara oldukça önemli bir katkı sağlamıştır. Hatta Mr. Walker, Diyarbakır'a döndüğünde, özellikle dini alanda, istasyonda beklediğinden daha olumlu gelişmeler olduğunu açıkça dile getirmiştir. Bu alanda verilen hizmetler neticesinde sadece Ermeni ve Yakubiler değil, Katolikler de Protestanlığa ilgi göstermeye başlamışlar, halk İncil'in ölü bir dil olan Antik Süryanice yerine Türkçe ve Arapça olarak kilisede okunmasını dahi dile getirmeye başlamışlardır (Report of 1855, s.75-76; 1858, s.61). Bir süre sonra burada yürütülen çalışmaların halk arasında çok fazla ilgi görmesinden dolayı Dr. Nutting bütün zamanını ilaç hazırlama, dispansere gelen hastalarla ilgilenme ve gelemeyecek durumda olan hastaların evlerine giderek onlara tedavi etmekle harcamaya başlamıştır. Burada geçirdiği ilk bir yılda 1350 farklı hastaya dispanserde, 350 hastaya da bizzat evlerine giderek hizmet vermiştir. Ancak bu durumu devam ettirmek çok zor

⁶² Bu beş kişiden bir diğeri Kayseri'de vaiz ve öğretmen olarak, bir diğeri benzer şekilde Harput'ta, biri Bilecik'te ve sonuncusu Edirne'de görevlendirilmiştir. Bunların hepsi de çok yararlı işler yapmışlardır. (Report of 1858, s.40, 61).

Gülbadi ALAN

olduğu için Dr. Nutting Protestan hastalardan 1, diğerlerinden 5 kuruş olmak üzere bir kayıt ücreti almaya başlamıştır. Ayrıca hastaların kendi ilaç paralarını ödemeleri de talep edilmeye başlanınca hasta sayısı biraz azalmıştır. Dr. Nutting bu rahatlama ile birlikte Türkçe öğrenmeye de zaman ayırmış, hatta dispenseri haftada yalnızca üç gün açmaya başlamıştır (PABCFM, 676/302; Report of 1854, s.99; The Missionary Herald, XXXVI (12), s.389; LI (8), s.234; Alan, 2019).

1856 yılının ilk yarısında sağlık alanında farklı bir uygulama olarak Dr. Nutting, İngiliz Konsolosluğu'nun talebi ve Amerikan Board örgütü ile bölgedeki misyonerlerin rızası ile yaklaşık 200 kişinin görevlendirildiği Kara Taşıma Birlikleri'nde (Land Transport Corps) de doktor olarak görev yapmıştır. Tabii bu arada dispenserdeki çalışmaları da yürütmüştür. Aynı dönemde dispenserde 1700 tıbbi müdahalede bulunmuştur. Hatta yıl içinde 6 haftalık bir boşlukta Hani ve çevresinden de 400 hastaya bakmıştır. Yıl içinde şehre bir Fransız hekim gelince, Dr. Nutting'in hasta yükü azalmış, ayrıca kendisi de en kısa zamanda kendi hastalarını yardımcısı Garabet'e bırakarak Diyarbakır ve çevresinde doğrudan misyonerlik çalışmaları yapmayı amaçlamıştır (Report of 1857, s.80).

Musul'da sağlık alanındaki faaliyetler Dr. Lobdell tarafından başlatılmış ve yürütülmüştür. Lobdell'e göre tıbbi çalışmalar, dini alanda yürütülen çalışmalar için önemli bir yardımcıdır. Doktor olduğu için Yakubiler, Hıristiyanlar ve Müslümanlardan tereddüt etmeden mesleğinden hizmet almak amacıyla kendisine müracaat edenlere rahat bir şekilde İncil'i anlatabilme imkânı bulabildiğini belirtmiştir (Report of 1853, s.82). Şehirde yürütülen sağlık çalışmaları esnasında kayda değer en önemli olay Dr. Lobdell tarafından yazılan mektupta gündeme getirilen ve 1855 yılı itibarıyla şehirde çok şiddetli şekilde etkili olan kızıl hastalığıdır (Report of 1855, s.77).

4.Asur Misyonu'nda Yapılan Harcamalar

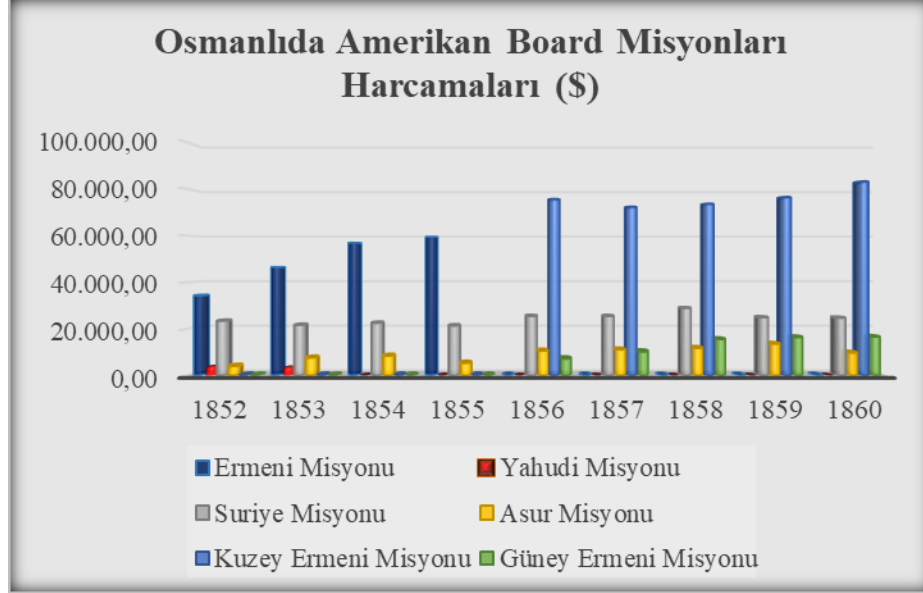
Amerikan Board'un Asur Misyonu'nu kurduğu 1851'den kaldırdığı 1860'a kadar Osmanlı Devleti genelinde yaptığı harcamalar dolar cinsinden aşağıdaki gibi tespit edilmiştir (PABCFM, 504/08-11; Alan, 2014, s.346):

Tablo 7:Osmanlı Ülkesinde 1851-1860 Dönemi Amerikan Board'un Yaptığı Harcamalar

Yıl	Ermeni Misyonu	Yahudi Misyonu	Suriye Misyonu	Asur Misyonu	Kuzey Ermeni Misyonu	Güney Ermeni Misyonu
1852	34.258,14	3.711,75	23.358,39	3.890,41		
1853	46.459,51	3.426,16	21.596,37	7.502,09		
1854	56.925,68	-	22.481,16	8.322,18		
1855	59.521,27	-	21.326,30	5.228,83		
1856			25.459,53	10.505,68	75.736,08	7.135,06
1857			25.436,28	11.010,83	72.406,34	10.191,52
1858			28.870,60	11.704,40	73.711,20	15.534,64
1859			24.882,24	13.522,92	76.583,47	16.373,82
1860			24.707,24	9.693,69	83.314,32	16.566,30

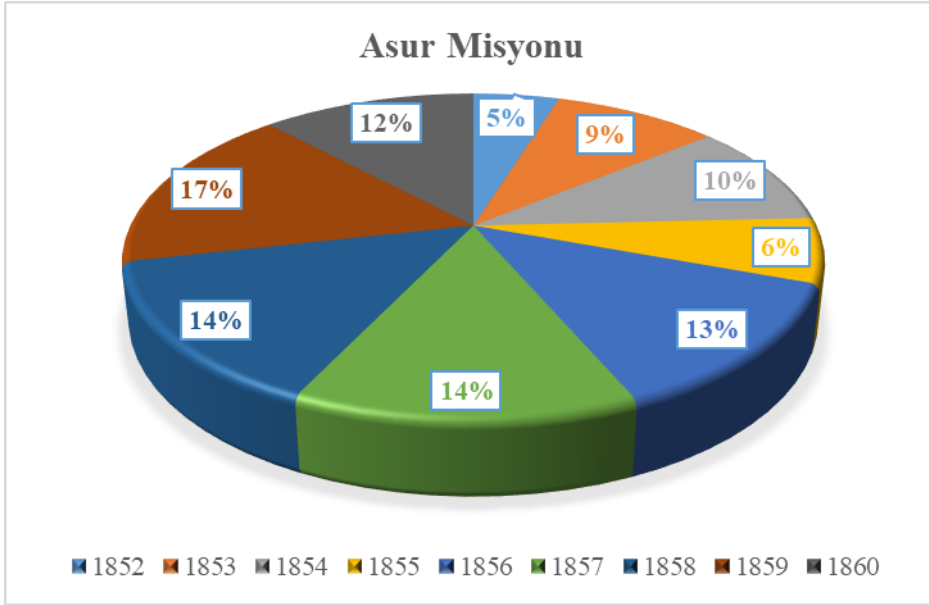
Amerikan Board Örgütü'nün Ortadoğu Bölgesindeki Teşkilatlanmasında Asur Misyonu'nun Önemi (1851-1860)

Yapılan harcama rakamları ve grafik incelendiğinde görülmektedir ki Asur Misyonu, Osmanlı Devleti'ndeki teşkilatlanmada Ermeni Misyonları (Kuzey ve Güney) ve Suriye Misyonu'nun ardından üçüncü sırada yer almıştır. Sadece ilk iki yıl (1852, 1853) faaliyet yürüten Asur Misyonu'ndan önde yer almıştır. Bu durum da göstermektedir ki Asur Misyonu faaliyet gösterdiği dönemde önem sırasında fazla ön sıralarda yer alamamıştır.

Grafik 1:Osmanlıda 1852-1860 Dönemi Amerikan Board Harcamaları

Amerikan Board tarafından sadece Asur Misyonu için yapılan harcamaların yıllara göre oranına bakıldığında karşımıza aşağıdaki görüntü çıkmaktadır. 1852-1860 yılları arasındaki harcamalar incelendiğinde bu bölgeye en fazla harcamanın %17 ile 1859, en az harcamanın %5 ile 1852 yılında yapıldığı görülmektedir. Yıllara göre yapılan harcamalarda bir istikrar olmadığı da rakamlar incelendiğinde karşımıza çıkan bir başka ilginç durumdur. Beklenti her geçen yıl yapılan harcamaların düzenli olarak artış göstermesi olması gerekirken ve tabloda sanki böyle bir eğilim varmış gibi gözükürken, %10'un üzerinde olması gereken %6'lık oranla 1855 ve %17'nin üzerinde olması gereken %12'lik oranla 1860 yılı bunu bozmaktadır.

Grafik 2:Asur Misyonu'nda 1852-1860 Dönemi Amerikan Board Harcamaları

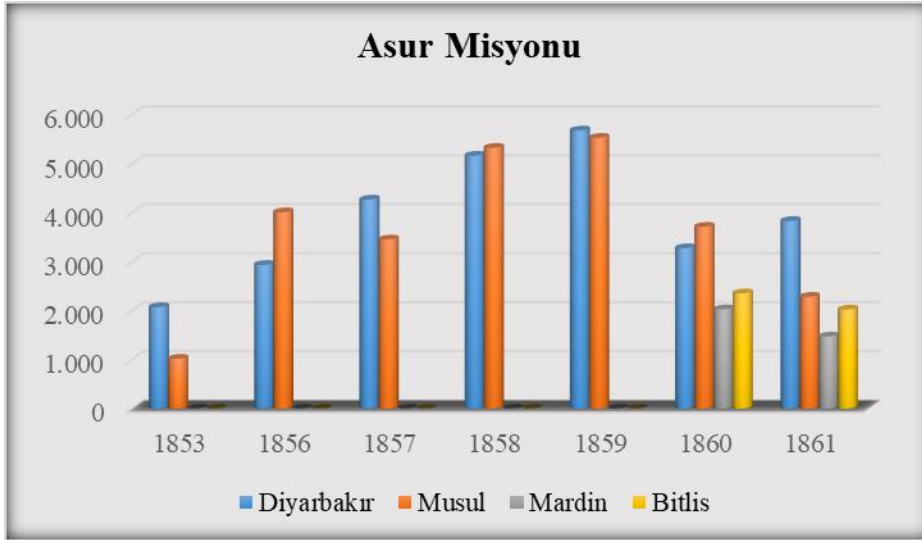
Sadece Asur Misyonu için yapılan harcamalarda, bu bölge sınırları içerisinde kurulmuş olan 4 istasyonda -Diyarbakır, Musul, Mardin, Bitlis- 1853-1861 yılları arasında ayrı ayrı yapılan harcamalar dolar (\$) olarak aşağıdaki gibi tespit edilmiştir (PABCFM, 552/18, 19, 20, 21, 23, 24; 676/129)⁶³:

Tablo 8:Asur Misyonu'nda 1853-1861 Dönemi Amerikan Board Harcamaları

Asur Misyonu İstasyonları Harcamaları							
	1853	1856	1857	1858	1859	1860	1861
Diyarbakır	2.075	2.937	4.270	5.166	5.681	3.277	3.833
Musul	1.020	4.010	3.455	5.327	5.532	3.715	2.286
Mardin	-	-	-	-	-	2.030	1.475
Bitlis	-	-	-	-	-	2.356	2.025

⁶³Yapılacak olan harcamalar bir yıl öncesinden tespit edildiği için burada 1861 yılı harcamaları da daha misyon bölgeleri yeni bir taksimata tabi tutulmadan önce belirlenmiş olduğu için burada verilmiştir.

Amerikan Board Örgütü'nün Ortadoğu Bölgesindeki Teşkilatlanmasında Asur Misyonu'nun Önemi (1851-1860)

Grafik 3: Asur Misyonu 1853-1861 Dönemi Amerikan Board Harcamaları

Asur Misyonu içerisinde teşkil edilmiş istasyonlarda 1853-1861 yılları arasında yapılan harcamalar grafik olarak değerlendirildiğinde Diyarbakır ve Mardin'in misyon bölgesinin en önemli istasyonu olduğu görülmektedir. Musul ve Bitlis istasyonları ise bunları takip etmiştir. Ancak Osmanlı ülkesinde yürütülen faaliyetler 1860'ta Harput'ta yeniden düzenlendikten sonra Asur Misyonu iptal edilip çalışma sahası Doğu Türkiye Misyonu sınırları içerisine dahil edildikten sonra bu istasyonlardan en önemlisi Bitlis olmuş, bunu yürütülen çalışmaların önem sırasına göre Mardin takip etmiştir. Hatta Diyarbakır, ilerleyen dönemlerde istasyon olmaktan çıkarılmıştır.

SONUÇ

1851-1860 yılları arasında Amerikan Board bünyesinde teşkilatlı olarak faaliyet yürütülen Asur Misyonu'na ait belgeler incelendiğinde, örgüt bu misyon bölgesini çok ciddi bir inceleme sonucunda kurmasına rağmen, çalışmaların beklenildiği kadar istikrarlı bir şekilde devam ettirilemediği ve istenen başarının sağlanamadığı görülmektedir.

Bu istikrarsızlık özellikle misyon bölgesinin hizmet sınırlarında kendini göstermiş, 10 yıllık çalışma süresi boyunca ilk 7 yıl sadece Diyarbakır ve Musul'da istasyon düzeyinde çalışmalar yürütülürken son iki yılda bunlara Bitlis ve Mardin ilave edilmiştir. Bu hamle de başarı noktasında durumda bir değişiklik meydana getirmemiş ve Osmanlı ülkesinde aynı dönemde hizmet verilen diğer misyon bölgeleri ile kıyaslandığında (Suriye ve Ermeni Misyonları) Asur Misyonu alınan verim noktasında sıralamanın sonunda yer almıştır.

Aslında örgüt bu durumun henüz başlarında farkına varmıştır. Hatta sadece Asur Misyonu değil Suriye ve Ermeni Misyonu sınırları içerisinde de Asur Misyonu sınırlarına yakın bölgelerde yürütülen misyonerlik çalışmalarından istenen neticeler alınamamıştır. Mesela Asur Misyonu içerisinde bir dış istasyon olan Hani ve civarında bulunan 30 ile 40 civarındaki köylerde yaklaşık 10.000 kişi yaşamasına ve hatta

bunların yarısı Ermeni olmasına rağmen 1857'ye kadar ancak 50 kişi Protestanlaştırılabilmiştir. Yine çalışmaların ağır ilerlediğini gösteren bir başka durum da Mathew İncilî'nin Kürtçe'ye çevrilip basılmasına rağmen bölge halkı okuma-yazma bilmedikleri için bundan yararlanamamışlardır (Report of 1857, s.80). Dolayısıyla Amerikan Board bölge halkına bastıkları İnciller ile ulaşabilmek için beklenildiği ölçüde başarılı olamamışlardır.

Bu durumun sebeplerini tespit edebilmek ve çözüm üretebilmek için Amerikan Board tarafından bir komite kurulmuştur. Başarı sağlanamamasının ya da en azından çalışmaların oldukça yavaş ilerlemesinin nedenleri, bölgenin toplum unsurlarının çok karmaşık olmasına ve bölgede siyasi rahatsızlıkların oldukça yoğun yaşanmasına bağlanmıştır. Çözüm olarak komite, özellikle Asur ve Suriye Misyonları'nın umut vaat eden özelliklerini tanıyarak bunun üzerinden çalışmaların şekillendirilmesi gerektiğini vurgulamıştır (Report of 1853, s.10-11).

Bütün bunlara rağmen Asur Misyonu içerisinde yürütülen çalışmalardan beklenen netice alınamamıştır. Durumun farkında olan Amerikan Board merkezi sadece bu misyon bölgesinde değil, Osmanlı ülkesinde, özellikle Anadolu coğrafyasında, yürütülen çalışmalardan daha iyi neticeler alabilmek için bütün teşkilatlanmayı Harput'ta 1860 yılında yaptığı yıllık toplantıda tamamen değiştirmiş ve son şeklini vermiş ve Asur Misyonu iptal edilerek bu misyon bölgesi içerisinde kalan yerleşim yerleri yeni kurulan Doğu Türkiye Misyonu'nun çalışma alanına dahil edilmiştir.

Asur Misyonu içerisinde yürütülen çalışmalardan istenen netice alınamamasına rağmen, bu misyon bölgesinin kurulması ve sınırları içerisinde yürütülen çalışma deneyimleri, Amerika Birleşik Devletleri'nin bölgede ileride yürüteceği çalışmaları şekillendirme noktasında yap-boz usulüyle kendisine takip edeceği politikaları belirlemesi açısından bir yol haritası çizmiştir. Netice itibarıyla yapılan bu araştırma ile bugün Suriye ve Irak özelinde bölgede meydana gelen gelişmelerin ve Amerika Birleşik Devletleri'nin bölgede takip etmiş olduğu politikaların tarihi temellerine mikro düzeyde bir ışık tutması bakımından Ortadoğu tarihi açısından oldukça önemlidir.

KAYNAKÇA

Amerikan Board'a Ait Arşiv Belgeleri

Papers of the American Board of Commissioners for Foreign Missions (PABCFM);

Reel 504, No:8-11.

Reel 522, No: 3, 4, 5, 7, 8, 11, 14, 15, 17-18, 24-25, 27, 33-34, 39, 58, 62;

Reel 552, No:3, 4, 5, 7, 8, 10, 11, 14, 15, 18, 19, 20, 21, 23, 24, 395;

Reel 676, No:4, 5, 30-31, 54, 36, 68, 129, 150, 302, 306.

Amerikan Board Yıllık Raporları

Report of the American Board of Commissioners for Foreign Missions (1851), Presented at the Forty-Second Annual Meeting, Held in Portland, Maine, September 9-12, 1851, Press of T.R. Marvin, 42 Congress Street, Boston.

**Amerikan Board Örgütü'nün Ortadoğu Bölgesindeki Teşkilatlanmasında Asur Misyonu'nun
Önemi (1851-1860)**

- Report of the American Board of Commissioners for Foreign Missions (1852), Presented at the Forty-Third Annual Meeting, Held in Troy, New York, September 7-10, 1852, Press of T.R. Marvin, 42 Congress Street, Boston.
- Report of the American Board of Commissioners for Foreign Missions (1853), Presented at the Forty-Fourth Annual Meeting, Held in Cincinnati, Ohio, October 4-7, 1853, Press of T.R. Marvin, 42 Congress Street, Boston.
- Report of the American Board of Commissioners for Foreign Missions (1854), Presented at the Forty-Fifth Annual Meeting, Held in Hartford, Connecticut, September 12-15, 1854, Boston, Press of T.R. Marvin, 42 Congress Street, Boston.
- Report of the American Board of Commissioners for Foreign Missions (1855), Presented at the Forty-Sixth Annual Meeting, Held in Utica, New York, September 11-14, 1855, Boston, Press of T.R. Marvin, 42 Congress Street, Boston.
- Report of the American Board of Commissioners for Foreign Missions (1856), Presented at the Forty-Seventh Annual Meeting, Held in Newark, New Jersey, October 28-31, 1856, with the Minutes of the Special Meeting Held at Albany, New York, March 4-6, 1856, Boston, Press of T.R. Marvin, 42 Congress Street, Boston.
- Report of the American Board of Commissioners for Foreign Missions (1857), Presented at the Forty-Eighth Annual Meeting, Held in Providence, Rhode Island, September 8-11, 1857, Boston, Press of T.R. Marvin, 42 Congress Street, Boston.
- Forty-Ninth Report of the American Board of Commissioners for Foreign Missions (1858), Presented at the Meeting Held at Detroit, Michigan, September 7-10, 1858, Boston, Press of T.R. Marvin, 42 Congress Street, Boston.
- Report of the American Board of Commissioners for Foreign Missions (1859), Presented at the Meeting, Held at Philadelphia, PA, September 4-7, 1859, Boston, Press of T.R. Marvin, 42 Congress Street, Boston.
- Report of the American Board of Commissioners for Foreign Missions (1860), Presented at the Meeting, Held at Boston, Mass., October 2-5, 1860, Boston, Press of T.R. Marvin, 42 Congress Street, Boston.
- Report of the American Board of Commissioners for Foreign Missions (1861), Presented at the Meeting, Held at Cleveland, Ohio, October 1-3, 1861, Boston, Press of T.R. Marvin, 42 Congress Street, Boston.

The Missionary Herald

- Vol. XXXVI, No.12, December 1840
Vol. XLVI, No:10, October 1850
Vol. XLVII, No:1, January 1851
No:6, June 1851
No:9, September 1851
Vol. XLVIII, No:1, January 1852
No:2, February 1852

Gülbadi ALAN

- No:3, March 1852
No:4, April 1852
No:11, November 1852
Vol.XLIX, No:1, January 1853
Vol.L, No:1, January 1854
No:12, December 1854
Vol.LI, No:1, January 1855
No:8, August 1855
Vol.LII, No:1, January 1856
Vol.LIII, No:1, January 1857
Vol.LIV, No:1, January 1858
Vol.LV, No:1, January 1859
Vol.LVI, No:1, January 1860
No:11, November 1860
Vol.LVII, No:1, January 1861

Tetkik Eserler

- Alan, G. (2014). Osmanlı İmparatorluğu'nda Amerikan Protestan Okulları, Ankara: TTK Yayınları.
Alan, G. (2019). Amerikan Board Örgütü'nün Diyarbakır ve Çevresinde Yürüttüğü Faaliyetler. *Tanzimat'tan Günümüze Diyarbakır: Cilt 1*. Ankara, Manas Yayıncılık, 410-449.
Anderson, R. (1872). History of the Missions of the American Board of Commissioners for Foreign Missions to the Oriental Churches, *Vol.II*, Boston.
Kuş, A. (2016a). Henry John Van Lennep'e Göre Amasya, *Gaziosmanpaşa Üniversitesi Sosyal Bilimler Araştırması Dergisi*, 11(1), 253-276.
Kuş, A. (2016b). The Activities of the American Board in Harput with the Observations of Traveller Henry Fanshawe Tozer: The Euphrates (Fırat) College, *History Studies*, 8(4), 103-116.

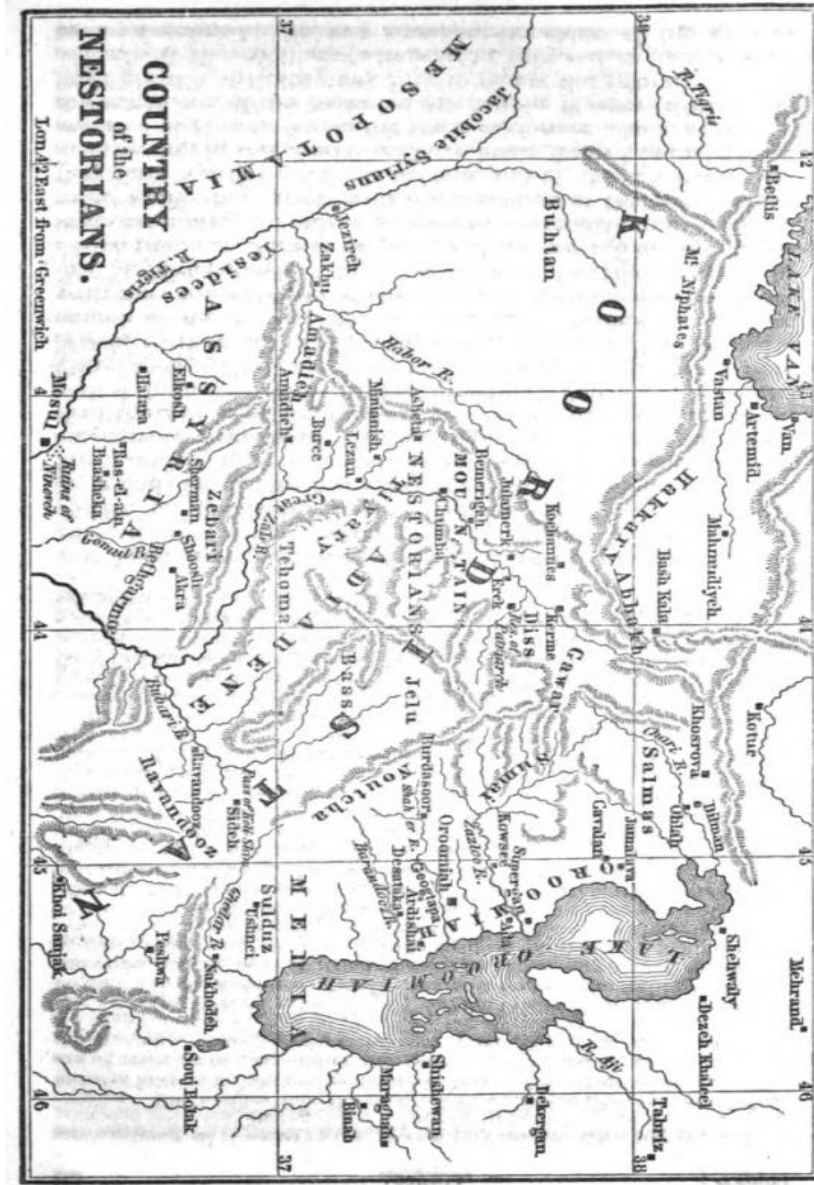
Yararlanılan İnternet Siteleri

<http://www.dlir.org/> (01.01.2018)

Ekler:

Ek - 1: Asur ve Nasturi Misyonu bölgelerini gösteren harita (Kaynak, *The Missionary Herald*, 1851, s.83; 1855, s.80)

Amerikan Board Örgütü'nün Ortadoğu Bölgesindeki Teşkilatlanmasında Asur Misyonu'nun Önemi (1851-1860)

Makale Geliş Tarihi: 05.12.2018 Yayın Kabul Tarihi: 31.05.2019

ORTA ÇAĞ'DA DOĞU VE BATI'DAKİ DİN VE DEVLET İLİŞKİLERİNİN KARŞILAŞTIRILMASINA BİR ÖRNEK: CHARLEMAGNE VE SULTAN TUĞRUL DÖNEMLERİ*

Murat ÇAYLI**

Öz

Orta ağ, dinin itici güç olduğu, insanların siyasi ve sosyal yönden kendilerini farklı yöntemlerle ispatlamaya çalıştığı ağ olarak kabul görür. Böyle bir resmin oluŐmasının birçok sebebi bulunmaktadır. Bunların en önemlilerinden biri, Hristiyanlığın ve İslamiyet'in bu çağda yaygın hale gelmesidir. İki din, yayıldıkları bölgelerin siyasi, sosyo-ekonomik ve kültürel hayatında büyük deĐiŐimlere neden olmuştur. Dolayısıyla, tarihi değere sahip birçok olayın arka planında doğrudan ya da dolaylı olarak dini etmenlerin etkili olduğu görülmektedir. Bunun yanı sıra hükümdarların, çoğu zaman, gerek din ve gerekse din adamları aracılığıyla hedeflerine ulaştığı olmuştur. Konuyla ilgili olarak Karolenj İmparatoru Charlemagne ve Büyük Selçuklu Sultanı Tuğrul Bey dönemleri örnek gösterilebilir. Çağdaş olmayan iki hükümdarın yaşadıkları dönem arasında yaklaşık iki buçuk asırlık zaman farkı bulunmaktadır. Ayrıca Charlemagne Hristiyan, Tuğrul Bey ise Müslümandır. Bu farklılıklara rağmen Charlemagne'nın Papa III. Leo tarafından "Roma imparatoru" ilan edilmesinde ve Tuğrul Bey'e Halife el-Kaim tarafından "Doğu'nun ve Batı'nın Hükümdarı" unvanının verilmesinde, benzer özellikteki dini ve siyasi nedenlerin etkili olduğu grlmŐtur. Bu alıŐmada Charlamagne-Papa ve Tuğrul Bey-Halife ilişkileri temel alınarak, din ve devlet ilişkilerine yönelik bir karşılaştırma yapılacaktır.

Anahtar Kelimeler: Orta ağ, Charlemagne, Tuğrul Bey, Papa, Halife.

AN EXAMPLE ABOUT COMPARISON of RELIGION and STATE RELATIONS BETWEEN EAST and WEST in the MIDDLE AGES: PERIODS of CHARLEMAGNE and SULTAN TUGRUL

Abstract

Middle Ages is an accepted era in which religion is dominant and people try to prove themselves differently, either politically or socially. There are many reasons for the formation of such a picture. One of the most important of them is that Christianity and Islam become widespread in this age. Two religions have made major changes in the political, socio-economic and cultural life of the regions in which they have spread. Therefore, it is seen that the religion factor is directly or indirectly influenced by the background of many historical values. Besides the rulers have reached their aims through the religion and also the clergy. As an example of this subject, we can show the periods of the Emperor of Carolingian, Charlemagne and the Sultan of Great Seljuk, Tugrul Bey. There are about 250 years between the two non-contemporary monarchs. Additionally Charlemagne was a

* Bu alıŐma, 07-09 Nisan 2018 tarihlerinde Antalya'da gerekleŐtirilen *Uluslararası İnsan ve Toplum Bilimleri Sempozyumu*'nda szl bildiri olarak sunulmuştur.

** Doktora Ğrencisi, Tokat Gaziosmanpaşa Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Ortaağ Tarihi Anabilim Dalı. e-posta: muratacayli55@gmail.com ORCID: 0000-0002-1076-427X.

Christian and Tugrul Bey was a Muslim. Despite these differences, there had become effective similar religious and political reasons, Charlemagne had declared "Roman emperor" by Pope III. Leo and had given the title of "The Ruler of the East and the West" to Tugrul Bey by Caliph al-Kaim. In this study, a comparison will be made on the basis of religion and state relations based on the relation of Charlamagne-Pope and Tugrul Bey-Caliph.

Key Words: Medieval, Charlemagne, Sultan Tugrul, Pope, Caliph.

GİRİŞ

Dünya tarihine damgasını vuran pek çok önemli olayın yaşandığı Orta Çağ, genel olarak dinlerin ve dini değerlerin hakim olduğu çağ olarak kabul edilir. Hatta din toplumlar üzerinde o kadar etkilidir ki, neredeyse Yaratıcı ve mucizeler olmaksızın dünya açıklanamaz durumdadır (Watt, 2013: 111; Agibalova ve Donskoy, 2017: 48). Orta Çağ'ın tarihin en dindar dönemi (Kılıçbay, 2005: 79) olarak tanımlanmasında Hristiyanlığın ve İslamiyetin oynadığı rol büyüktür. İki semavi din, bilinen dünyanın çoğu noktasına yayılmayı ve pek çok önemli hadisenin itici gücü olmayı başaramıştır. Söz konusu dönem kuşkusuz birçok farklı din ve inancı da barındırmaktadır. Fakat incelenen konu iki dinin ve hükümdarlık döneminin kıyaslanması şeklinde sınırlandırıldığı için ağırlıklı olarak Roma Katolik Kilisesi ve Abbasi Halifeliği üzerinde durulacaktır.

Charlemagne Öncesi Papalığa Genel Bir Bakış

Roma Katolik Kilisesi, yaygın kullanılan adıyla Papalık, kökenini Hz. İsa'nın havarilerinden Aziz Petrus'un, halef olarak Roma piskoposunu bırakmasına dayandırır (Logan, 2002: 5; Collins, 2009: 22-34; Gündüz, 2015: 181). Aziz Petrus'dan yetki alındığı iddiası Papalığı, Hristiyan dünyasında ayrıcalıklı bir konuma yükselten mühim bir olaydır. Fakat bu durumun imparatorluk yönetiminin ikiye bölünmesinin ardından değişime uğradığı görülmektedir. Theodosius'un 381 yılında aldığı "Konstantinopolis piskoposu Roma piskoposuyla eşittir" kararı Papalık aleyhine büyük prestij kaybına neden olmuştur¹. Buna karşılık Papalığın, Constantinus tarafından verildiğini iddia ettiği "Donatio Constantini"²yi (Constantin Bağışı)³ delil göstererek, üstünlük iddiasını Orta Çağ boyunca savunduğu görülmektedir (Bauer, 2014: 76).

¹ Papalık ve Konstantinopolis patrikliği arasındaki nüfuz mücadelesiyle ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. (Pirenne, 2012: 277-280)

² Metnin İngilizce tercümesi için bkz. (Henderson, 1903: 319-329).

³ Konstantin Bağışı, İmparator I. Constantinus tarafından Papa I. Sylvester'a verildiği iddia edilen, Papalığın Hristiyan dünyasındaki bütün inanç ve ibadet konularındaki mutlak üstünlüğünü ve Batı Roma imparatorluğu üzerinde dünyevi yönetim yetkisinin olduğunu bildiren metindir. Metin, Batı Roma toprakları üzerinde kurulan her devletin Papalığın vesayeti altına sokulmasına olanak tanıyordu. Ancak metnin sahte olduğu 1440'da Lorenzo Valla tarafından ispat edilmiştir (Boba, 1990: 215-239). Makalenin İngilizce tercümesi için bkz. (<http://faculty.washington.edu/ewebb/BobaDonatioConstantini.pdf>.)

Orta Çağ'da Doğu ve Batı'daki Din ve Devlet İlişkilerinin Karşılaştırılmasına Bir Örnek: Charlemagne ve Sultan Tuğrul Dönemleri

476 yılı Batı Hristiyanlığı için oldukça zor geçecek yılların başlangıcıdır. Batı Roma İmparatorluğu'nun yıkılışının ardından askeri koruma gücünden yoksun kalan Papalık, Hun, Ostrogot ve Lombard saldırıları sonrasında harabeye dönen Roma'da varlık mücadelesi vermektedir. Bu nedenle Clovis'in 498 veya 499 yılında emrindeki askerlerin çoğuyla birlikte Reims piskoposu Remigius tarafından vaftiz edilmesi (Schâferdiek, 2008: 63-64), Hristiyanlık tarihi için önemli bir gelişmedir. Çünkü onun, hayatı boyunca Doğu Roma imparatorunun gölgesinde kalmış olmasına rağmen "Yeni Konstantin" unvanını alması, Papalığa dayalı yeni bir Roma İmparatorluğu'nun temellerinin atılması anlamına geliyordu (Bauer, 2014: 200).

737 yılına gelindiğinde, Frank kralı IV. Theuderic'in ölümünden sonra Merovenj tahtına yeni bir kral seçilememiştir. Bu yüzden kralın saray nazırı Charles Martel, vekaleten yönetimi elinde bulunduruyordu. Bu görevi ifa eden Charles Martel'e bir yıl sonra Lombard saldırılarına karşı savunmasız kalan Papa III. Gregorius'un yardım mektubu ulaştı. Papa "...Ey evladım, kiliseye ve bize yardım ederek burada ve gelecekte havarilerle aynı lütuflara ulaşacaksınız. Aziz Petrus'u, bizi ve seçilmiş halkını savunarak amacınızın inancını, sevgisini ve kararlılığını tüm halklar tamsin. Çünkü bunu yaparak dünyada ve cennetteki sonsuz yaşamda kalıcı üne kavuşacaksınız" (Thatcher ve McNeal, 1905: 102) sözleriyle Franklara, "Tanrı adına savaşanlara sunulan kurtuluş" umudunu vadediyordu. Papanın bu talebi, Merovenj-Papalık ilişkisini bir üst aşamaya taşıyabilirdi. Fakat Charles Martel politik düşünerek bu yardım talebine olumlu cevap veremeyeceğini bildirdi (Bauer, 2014: 407). Papanın umutla beklediği Frank yardımı, Charles'ın ölümünden sonra gelecekti.

Papa Zacharias'ın, Lombard tehlikesine karşı yeniden Frankların yardımına başvurması, Karolenj imparatorları ve papalar arasında yıllarca devam edecek olan ilişkilerin ilk adımı kabul edilir. Çünkü Clovis ile başlayan Papa-Merovenj kralları ilişkisi, III. Pepin döneminde yeni bir boyut kazanmıştır. Şöyle ki, papa yardımlarına karşılık Pepin'i "gücü elinde tutan kişi kral olmalıdır" ifadesiyle 751 yılında Frank kralı ilan eder. Böylelikle, Merovenj soyundan gelenlerin krallıkta hak iddia etmeleri engellenmiş ve krallık tacı Pepin'in soyundan gelenlere verilmiştir (Logan, 2002: 72; James, 1982: 158; Bauer, 2014: 408). Bu hanedan değişikliği, Karolenj İmparatorluğu'nun kuruluş temelini oluşturur. Krallığını meşrulaştıran III. Pepin'in bu lütfun karşılığı olarak Ravenna'yı Aziz Petrus kilisesine bağışladığını ilan etmesiyle de Papalık, yönetebileceği bir toprak parçasına sahip oluyordu (Roberts, 2015: 161). "Donatio Pepini" (Pepin Bağışı) olarak adlandırılan olayla birlikte, siyasi varlığını XIX. yüzyıla kadar devam ettiren Papalık Devleti'nin temelleri atılmış oldu.

Papa-kral iş birliği her iki tarafın çıkarlarına tam olarak uyuyordu. Bu kaniya, Papa II. Stephanus'un Donatio Constantini'yi III. Pepin'e sunmasından sonra aldığı tepkiden varılabilir. Pepin'in bağışladığı toprakların halihazırda Papalığa ait olduğunu gösteren bu belge, yakın zamanda yazıldığı oldukça belirgin olmasına rağmen III. Pepin'in tepkisini çekmedi (Bauer, 2014: 409). Çünkü o, saray nazırlığından krallığa yükselmesini papaya borçluydu ve bunun, bağışlanacak küçük miktardaki toprak parçasından daha fazla getirisi vardı.

Charlemagne-Papa İlişkileri

III. Pepin'in 768 yılında ölümünden sonra Frank toprakları iki oğlu Charlemagne ve Carloman arasında bölüştü. Charlemagne, kardeşinin kısa süre sonra ölümü üzerine Frankların tek kralı olarak hükmetmeye başladı (Einhard, 1960: 26-27). Saksonlar, Lombardlar, Avarlar, Emeviler ve Macarlar üzerine düzenlediği seferler ile Batı Avrupa'nın neredeyse tamamına hakim olan Charlemagne, Hristiyanlığı, Doğu Avrupa'da Saksonya, Polonya ve Bohemya'ya kadar yaymayı başarıyordu.

Charlemagne ülkesini savaflara sokup fetihler yapmanın ötesinde çarpıcı reformları olan bir hükümdardı⁴. Roma hukukunu temel alan yasalar koyması, ortak bir para birimi kullanması, Latince'yi eğitim ve bilim dili haline getirmesi ve manastır birliğini kurması şeklinde özetlenebilecek reformları ile Avrupa'ya, tarihçilerin "Karolenj Rönesansı" adını verdiği dönemi yaşattı. Ayrıca bu dönem, Batı'nın barbar olarak adlandırdığı dünya ve Roma dünyasının birbiriyle kaynaştığı, Roma İmparatorluğu'nun dağılmasının ardından ortaya çıkan birleşik Avrupa ideali yolundaki ilk girişim olarak kabul edilir (Fichtenau, 1964: 82-85; Roberts, 2015: 162; Nelson, 2014: 128-13; Deanesly, 2005: 52-61).

Charlemagne'nın Frankların tek kralı olduğu yıllarda I. Hadrianus papa seçilmişti. İki taraf arasında birbirlerinin sınırlarını aşmayan dostane bir ilişkinin olduğu görülmektedir. Charlemagne ara vermeden fetihlerine devam ederken halkına dini liderleri olarak papaya tabi olmalarını, papa da Hristiyanlara dünyevi liderleri olarak Charlemagne'a boyun eğmelerini öğütüyordu. Yaklaşık çeyrek asır süren bu iş birliği Batı Avrupa nüfusunun neredeyse tamamının Hristiyanlığı benimsemesini sağlayacaktı. Aynı zamanda Jacques Le Goff'un ifadesiyle, birleşik bir Hristiyan Avrupa kültürü oluşmasını da (Le Goff, 2015: 41).

Charlemagne ve Hadrianus arasındaki münasebet Carloman'ın ölümünden sonra oğlunun Lombard kralına sığınması sonrasında yaşanan gelişmelerle başladı. Carloman'ın oğlu, babasının Charlemagne'nın kontrolü altındaki topraklarına hükmedebilmek için bir destek arayışı içindeydi. Bu amaçla Lombard kralı Desiderius'un yardımına başvurmuştu. Ayağına kadar gelen Frankların iç işlerine müdahale etme fırsatını kaçırmak istemeyen Desiderius, papaya baskı yaparak Carloman'ın oğlunun Frankların tek kralı olarak takdis edilmesini istedi. Papanın bu talebi reddetmesi üzerine ise Roma'yı kuşattı. Olayları dikkatle takip eden Charlemagne'nın, Lombard tehdidini tamamen ortadan kaldırmak amacıyla 773 yılında çıktığı sefer, Lombardların başkenti Pavia'nın ele geçirilmesi ve Desiderius'un sürgün edilmesiyle sonuçlandı. "*Lombardların Kralı*" unvanını alarak demir tacın sahibi

⁴ Oldukça dindar bir kişiliğe sahip olan Charlemagne, Hristiyanlığın öğretilmesini ve tüm Avrupa'ya yayılmasını görev sayıyordu (Einhard, 1960: 54-55). Saksonlara uyguladığı gibi, kılıç zoruyla da olsa Avrupa'yı Hristiyanlaştırıyordu (Le Goff, 2015: 156). Bu trajik olaylara rağmen, onun dindar ve entelektüel bir lider olduğunu ispatlayan birçok eylemi bulunmaktadır. Örneğin ruhban sınıfın uygun davranışlar sergilemeleri gerektiğini savunmuş ve bunu kanunnamelerinde belirtmiştir. Soissons ve Metz'de iki ilahi söyleme okulu açtırmış, birkaç Benedikten manastırının kurulmasını sağlamıştır. Avrupa'nın çeşitli yerlerinde yapılan katedrallere maddi yardımlarda bulunmuştur (Genç, 2013: 131).

Orta Çağ'da Doğu ve Batı'daki Din ve Devlet İlişkilerinin Karşılaştırılmasına Bir Örnek: Charlemagne ve Sultan Tuğrul Dönemleri

olan Charlemagne, 774 yılı Paskalya Bayramı'nı Papa Hadrianus'un misafiri olarak Roma'da geçirdi (Einhard, 1960: 27-30; Collins, 1998: 40-41).

Papa Hadrianus, Lombard tehlikesine rağmen Carloman'ın oğlunun takdisini reddederek büyük bir risk almıştı. Hiç şüphesiz Papa II. Stephanus ve III. Pepin ile başlayan Karolenj-Papalık ittifakının bozulmasını istemiyordu. Bu nedenle Charlemagne'nun öfkelenmesine sebep olabilecek bir davranış yapmaktan kaçınmış olması muhtemeldir. Ayrıca Bizans İmparatorluğu'nun, Papalığa yönelik baskılarını arttırdığı bir dönemde Franklarla ters düşmek istenebilecek en son şeydi. Charlemagne ise hem devletin iç işlerine karışmak isteyen Desiderius'a müdahale ederek Lombard tehdidini ortadan kaldırmış, hem de Hristiyan dünyasında dinin koruyucusu olarak büyük bir şöhrete kavuşmuş oluyordu.

Hadrianus'dan sonra papa seçilen III. Leo, seleflerinin aksine Papalığın yetkilerinin daha fazla olması gerektiği düşüncesindeydi. Üstelik bunu gerçekleştirmeye yönelik bir takım faaliyetlerde bulunmuştu. Susan Wise Bauer'in dediği gibi, bu durum kaynaklarca tam olarak desteklenememiş olsa da, muhtemelen vergilerin kiliseye ödenmesi ve daha fazla toprağın kilisenin kontrolünde olması gibi istekleri papanın, Romalı soylular ile karşı karşıya gelmesine neden oldu (Bauer, 2014: 428-429). Soylular tepki olarak asil bir soydan gelmediği ve topraklarını ellerinden almaya teşebbüs ettiği gerekçeleriyle onu bir manastıra kapattı. Papa, aldığı işkence ve ölüm tehditleri üzerine Roma'dan kaçarak Paderborn'a sığındı ve Charlemagne'dan gelecek yardımı beklemeye koyuldu (Genç, 2016: 147).

800 yılında gerçekleşen bu olayda papa ile birlikte Roma'ya gelen Charlemagne, bir konsil toplayarak papanın ve soyluların savunmalarını dinledi. Ancak papa suçlu olsun ya da olmasın tekrar görevinin başına getirilmeliydi. Çünkü o Tanrı'nın vekiliydi; onu korumak Charlemagne'nun görevidi. Fakat bunun için demir yumruğun gösterilmesi gerekmişti. III. Leo'nun, Aziz Petrus katedralinde İncil üzerine el basarak her türlü suçtan tövbe ettiğine dair yemin ettiği sırada Charlemagne ve askerleri ona eşlik etmekteydi. Bu suretle Roma halkından gelebilecek bir direnişin önüne geçilmiş oldu. Romalı soylular sürgün edilirken, papa yeniden makamına oturtuldu (Cosman ve Jones, 2008: 8; Wilson, 2006: 76). Papalık, büyük bir tehlikeden yine Frankların yardımıyla kurtulmuş oluyordu. Bu yardımın karşılığı çok zaman geçmeden alınacaktı.

Charlemagne'nun, 800 yılının Noel'ini geçirmek üzere Roma'da kalma kararı, Avrupa tarihinin dönüm noktalarından biridir. Sabah ayinine katılan Charlemagne, III. Leo tarafından başına altın bir taç yerleştirilerek "*Imperator et Augustus*" (Roma İmparatoru) ilan edildi (Einhard, 1960: 56-57). Bu, daha önce yaşanmayan bir durumdu. Hiç kimse bu unvanı kullanarak Bizans imparatorunu karşısına almayı göze alamamıştı. Ancak siyasi ortam buna müsaitti. Ortada, Doğu Roma'dan çekinmeyi gerektirecek bir durum yoktu. Böylece, Batı Roma İmparatorluğu'nun yıkılışından yaklaşık 325 yıl sonra Roma İmparatorluğu yeniden ihya edilmiş oluyordu. Charlemagne, bunu kanıtlamak istercesine mührüne "*Renovatio Romani imperii*" (Roma İmparatorluğu'nun yeniden doğuşu) yazıtını kazıtmıştı (Chrysostomides ve Heuser,

2006: 145; Roberts, 2015: 163). O artık, “*rex a Deo coronatus*” (Tanrı tarafından taçlandırılmış kral) idi (Le Goff, 1988: 268).

Sultan Tuğrul Öncesi Halifeliğe Genel Bir Bakış

İslamiyet, Hz. Muhammed’in 610 yılında peygamber olmasının ardından hızla tüm Arap yarımadasına yayıldı. İslam dininin peygamberi ve kurulan devletin yöneticisi olması nedeniyle Hz. Muhammed tarafından yürütülen dini ve siyasi faaliyetler, onun vefatından sonra yerine geçen halifeler tarafından devam ettirildi (Noth, 1999: 21). Hz. Muhammed kendisinden sonra yerine kimin geçeceğini vasiyet etmediği için Halifelik makamına atanacak kişi seçimle belirlenmişti. Sonraki üç halifenin seçimi de aynı şekilde gerçekleşti. Ancak beşinci halife Muaviye, oğlu Yezid’i halife olarak bırakarak bu uygulama son verdi. Halifeliğin bu şekilde saltanat haline dönüştürülmesiyle Emevi Halifeliği dönemi başlamış oluyordu (Zeydân, 2012: 129; Serdar, 2018: 38).⁵

661-750 yılları arasında hüküm süren Emevi halifeleri, izledikleri siyasi ve askeri politikalar ile devletin sınırlarını doğuda Türkistan’dan, batıda İspanya’ya kadar genişletti. Bunu, ekonomik ve kültürel sahadaki önemli gelişmeler izledi. Bütün bunlara rağmen, yürüttükleri birtakım yanlış politikalar toplum içerisinde ayrılıklara yol açmıştı (Ocak, 2002: 312). Genel itibarıyla dini ve siyasi odaklı ortaya çıkan ayrılıklar, Emevilerin sonunu getirecek isyan hareketlerini tetiklemekle kalmadı; ortak hedefleri Emevileri hilafetten uzaklaştırmak olan Ali taraftarları, Abbasi ailesi taraftarları ve Horasanlılar gibi gruplar Emevileri yönetimden uzaklaştırma konusunda başarılı oldular. Bu hareketin başını çeken, peygamberin amcası Abbas’ın soyundan gelenlerin Emevi sülalesini kanlı bir biçimde ortadan kaldırmasıyla Abbasi Halifeliği dönemi başlamış oldu (Hitti, 1989: 434-438).

Abbasiler döneminde Halifeliğin durumu yine değişmiyor, saltanat usulü olduğu gibi uygulanmaya devam ediyordu. Bu şekilde Abbasi halifeleri, IX. yüzyılın sonuna kadar siyasi güçlerini korumayı başardılar. X. yüzyıla gelindiğinde ise hilafet otoritesi sarsılmaya başlamıştır. Halifelerin atadığı yöneticiler, merkezden bağımsız bir şekilde hareket eden ve Halifeliğe sadece dini olarak bağlı kalan devletler kurmuşlardır. Ağlebiler, Saffârilere, Tolunoğulları, İhşidiler gibi devletler Abbasilerin parçalanışının ilk belirtileridir (Adalıoğlu, 1986: XXV). Öte yandan Abbasi halifesinin İslam dünyasının tek halifesi olma durumu da uzun süre devam etmeyecektir. Şöyle ki, X. yüzyılda İslam dünyasında, üç ayrı merkezde üç ayrı halifenin bulunduğu bir tablo ortaya çıktı. Bağdat’ta Abbasiler, Kuzey Afrika’da Şii Fatimiler⁶ ve İspanya’da Endülüs Emevileri (Hasan, 1985: 172). Bunlardan Fatimi-Endülüs mücadelesi Kuzey Afrika ve İspanya’da bölgesel olarak etkili olurken, Fatimi-Abbasi mücadelesi ise İslam dünyasının büyük bir kısmını etkileyen bir boyuta ulaşmıştır. Tarafların siyasi mücadelesi, mezhep mücadelesi ile paralel ilerlemekteydi. Bu mücadeleler, ilerleyen

⁵ Emevilerin halifeliği saltanata dönüştürmede ürettiği fikirler hakkında ayrıntılı bilgi için bkz; (Black, 2010: 43-45).

⁶ Ubeydullah el-Mehdi tarafından 909 yılında Ifrikiyye’de kurulmuştur. (İbnü’l-Esir, 1991a: 25).

Orta Çağ'da Doğu ve Batı'daki Din ve Devlet İlişkilerinin Karşılaştırılmasına Bir Örnek: Charlemagne ve Sultan Tuğrul Dönemleri

yüzyıllarda halifelerin siyasi güçlerini kaybetmelerine rağmen hükümdarlar eliyle devam edecekti.

945'de Büveyhilerin kurulması Abbasilerin siyasi durumunu daha da zora sokan bir gelişmedir. Abbasi halifesi Müstekfî Billah'ın davetiyle Bağdat'a giren ve Emîr'l-Ümera⁷ tayin edilen Ahmed b. Büveyh, halifenin gözlerine mil çektirerek yerine Mutî' Lillâh'ı halife tayin etti (İbnü'l-Esir, 1991a: 384-386; Hasan, 1985; 173). Bu tayin Abbasi halifelerinin Büveyhilerin denetimi altında hareket etmek zorunda kaldıklarının ve iktidarı kaybettiklerinin göstergesidir (Kapaşahin, 2012: 193).

Siyasi güçlerini büyük ölçüde kaybeden Abbasi halifeleri, artık sadece dini otorite olarak kabul görüyorlardı. Büveyhiler siyasi nedenler ile de olsa Abbasi halifelerini dini lider olarak tanımaya devam ettiler. Bu noktada, Muhammed Muhtar eş-Şankıtî'nin yerinde ifadesiyle, Abbasilerin artık kendilerini ait olduğunu ve bu sebeple onu Mısır'daki rakipleri Fatımilerden korumaları gerektiğini düşünmüş olmaları muhtemeldir (Şankıtî, 2016: 98). Öte yandan Doğu'da, Gazneliler ve Karahanlılar gibi Abbasi hilafetine bağlı yeni güçlerin ortaya çıkışı Abbasi Halifeliğini ümitlendiren siyasi gelişmelerdi. Fakat asıl önemli gelişme, Osman Gazi Özgüdenli'nin belirttiği gibi, Selçukluların ortaya çıkışı ve kısa sürede İran'a hakim olmaları oldu (Özgüdenli, 2013: 102-103).

Sultan Tuğrul-Halife İlişkileri

Selçuklu Devleti'nin ilk hükümdarı Tuğrul Bey ve dönemin Abbasi halifesi Kâim Biemrillah arasındaki ilk münasebet, 1038 yılında Gaznelilere karşı kazanılan Serahs zaferi sonrasında başladı. Savaşın ardından Nişabur'u ele geçiren Selçuklular siyasi ve idari örgütlenmeye başlamış bulunuyorlardı (Özgüdenli, 2013: 102-103). Bu esnada Selçukluların faaliyetlerini takip eden Halife Kâim, Tuğrul Bey'e elçi yollamıştı. Tuğrul Bey de karşılık olarak halifeye saygılarını ileterek başlayan bir mektupla cevap verdi (Abû'l-Farac, 1987: 296).

1040 yılında Gaznelilere karşı kazanılan Dandanakan Savaşı sonrasında "Sultan" unvanını alan Tuğrul Bey, çevresindeki hükümdarlara fetihnameler gönderdi. Bir elçi de kazanılan zaferi haber vermek ve Selçuklu saltanatını onaylatmak amacıyla Halife Kâim'e yollanmıştı. Tuğrul Bey, Selçukluların Abbasilere ve Sünni mezhebine olan bağlılığını bildiriyor ve Gaznelilere karşı verilen mücadelenin nedenlerini açıklıyordu (Abû'l-Farac, 1987: 299; Köymen, 1976: 17-18). Aynı zamanda halifeye kötü davranan Büveyhi hükümdarı Celâlû'd-Devle'ye de bir mektup yazarak halifeye karşı saygılı olması gerektiği ikazında bulunuyordu. (İbnü'l-Esir, 1991b: 390; Ocak, 2002: 331). Bu gelişmelerden anlaşılacağı üzere Tuğrul Bey halifeye bağlı olduğunu, onu mevcut tehlikelerden koruyabileceğini göstermek istemiştir.

Tuğrul Bey 1044 yılında halifeye kendisine gerekli saygının gösterilmesini beklediğini bildiren ikinci bir elçi gönderdi. Mektubunu "*Benden öncekilerin derecesinde saygı görmekle beraber, bana yapılacak hizmetlerin ve beni ayırt eden unvanların onlardan*

⁷ Emîr'l-Ümera, ordu başkumandanlığı, valiler ve yüksek dereceli memurlardan sorumlu olarak atanan kişidir. 936 yılında Halife Râdî bu görevlerden kendi eliyle vazgeçerek yeni bir sistem ortaya çıkarmıştır. (Adalıoğlu, 1986: XXVI).

üstün olacağını sanıyorum” sözleriyle bitirerek daha fazla itibar beklediğini belirtmekteydi (Abû'l-Farac, 1987: 299; Adalıoğlu, 1986: 6). Halife cevabını, devrin önemli alimlerinden Mâverdî ile gönderdi (İbnü'l-Esir, 1991b: 398). Mâverdî'nin görevi yalnızca elçilik değildi. Tuğrul Bey'in yanında kaldığı bir yıllık sürede Halife Kâim'in istediği gibi Selçukluları gözlemlemiş ve onlar hakkında ayrıntılı bilgiye sahip olmuştu. Halifenin Mâverdî gibi önemli bir şahsı elçi olarak göndermesi, Abbasi-Selçuklu ilişkisini olumlu yönde geliştirmek istediğinin göstergesidir (Köymen, 1976: 36; Ocak, 2002: 317-318).

Karşılıklı gelip giden elçi trafiğinden sonra halife, Tuğrul Bey'i Bağdat'a davet etti. Tuğrul Bey, kaynaklara yansıdığı şekliyle hacca gitmek, hac yollarını temizlemek ve Fatimileri ortadan kaldırmak hedefleriyle Bağdat'a doğru yola çıktı (İbnü'l-Esir, 1991b: 462). 18 Aralık 1055 yılında Bağdat'a giren Tuğrul Bey, Büveyhi hükümdarı Melikü'r-Rahim ve komutanlarını hapsedirerek Bağdat'taki Büveyhi hâkimiyetine son verdi (Merçil, 1992: 498; Köymen, 1976: 47). Bağdat camilerinde hutbe Tuğrul Bey adına okundu. Halifeliğin koruyuculuğunu üstlenen Tuğrul Bey, İslam dünyasındaki otoritesini arttırmış oluyordu.

Melikü'r-Rahim'in komutanlarından Arslan Besasiri, Tuğrul Bey'in Bağdat'a girmesi üzerine şehri terk ederek Fatimi halifesi Mustansır ile görüşmelere başlamıştı. Tuğrul Bey'in, kardeşi İbrahim Yınal'ın isyanını bastırmak üzere Bağdat'tan ayrılması onun için kaçırılmayacak bir fırsat oldu. Arslan Besasiri, 1058 yılında Bağdat'ı işgal ederek hutbeyi, Fatimi halifesi Mustansır adına okuttu. Bu tehlike karşısında Halife Kâim, Bağdat'ı terk etmek ve bir yıl boyunca sürgün hayatı yaşamak zorunda kaldı (İbnü'l-Esir, 1991b: 488; Özdemir, 2008: 325). İbrahim Yınal isyanını bastıran Tuğrul Bey halifenin içine düştüğü durumu haber alır almaz tekrar Bağdat'a yöneldi. Halife hapsedildiği kaleden kurtarılarak tekrar makamına oturtuldu. Yakalanan Besasiri ise öldürüldü (İbnü'l-Esir, 1991b: 491). Böylece bir başka Şii Fatimi tehdidi ortadan kalkmıştır.

Bu başarılarından dolayı Tuğrul Bey'i huzuruna kabul eden Halife Kâim minnettarlığını belirterek sultana yakınlık gösterdi. Ona, doğru yoldan ayrılmaması, adaleti yayması ve zulmü ortadan kaldırması için çalışmaya devam etmesi teşviklerinde bulundu. Ardından Tuğrul Bey'i "*Sultanu'l Meşrik ve'l Mağrib*" (Doğunun ve Batının Sultanı) ilan etti (İbnü'l-Esir, 1991b: 490; Sıbt İbnü'l-Cevzi, 2011: 120; A. İbnü'l Cevzi, 2014: 32-33). Ayrıca Abbasi hilafetine bağlı toprakların yönetimini Sultan Tuğrul'a devrettiğini duyurdu. Bu şekilde, W. Barthold'un ifade ettiği gibi, dünyevi hakimiyet daha önce İslam dünyasında örneğine rastlanmayan bir şekilde değer kazanmış oluyordu. Artık Abbasi halifesinin otoritesinin kabul gördüğü bölgelerde, halifenin yanında Selçuklu sultanı da vardı (Barthold, 2006: 56-57). Halife, siyasi yetkilerini kendi rızasıyla sultana devredip, sadece dini bir otorite olarak kalmayı kabul etmiş oluyordu (Köymen, 1976: 41; Black, 2010: 144).

Değerlendirme ve Sonuç

Orta Çağ'ın son derece ehemmiyetli iki olayının karşılaştırılması noktasında birtakım uyumsuzlukların ve eksikliklerin olabileceği belirtilmelidir. Ancak bazı önemli

Orta Çağ'da Doğu ve Batı'daki Din ve Devlet İlişkilerinin Karşılaştırılmasına Bir Örnek: Charlemagne ve Sultan Tuğrul Dönemleri

araştırmacıların da meseleye dikkat çekmiş olmaları, konunun işlenmeye değer nitelikte olduğunu göstermiştir. Bahsi geçen araştırmacılar, Frankların Hristiyanlığı ve Selçukluların İslamiyeti kabullerinden sonra oynadıkları rolün benzerliği üzerinde durmuşlardır. Örneğin John Joseph Saunders, Frankların Katolikliğe geçmesi Avrupa açısından ne kadar önemliyse, Selçukluların İslamiyeti kabul etmelerinin de Asya'nın geleceği açısından o derece ehemmiyetli olduğu şeklinde bir genelleme yapmıştır (Saunders, 2002: 145). Claude Cahen, konuyu daha da özelleştirerek Bağdat'taki halifelerin Selçuklu sultanlarıyla ilişkisinin, Batı'da, Charlemagne ve Papalık arasındaki ilişkiye benzediğini belirtir (Cahen, 1969: 146). Şankıtî ise, çok az tarihinin Frankların ve Türklerin tarihi süreçlerindeki paralelliğin farkına vardığını ifade eder (Şankıtî, 2016: 45).

Orta Çağ'da, Hristiyan ve İslam dünyasındaki din-devlet ilişkileri her dönem aynı şekilde devam etmemiş, birtakım siyasi ve sosyo-kültürel olayların etkisiyle ciddi değişikliklere uğramıştır. Örneğin, yayılış döneminde Roma imparatorları ve Hristiyanlar arasındaki ilişkiler, Hristiyanların imparatorlara bağlılık yemini etmemeleri ve kan dökme fikrine tamamen karşı olmaları gibi nedenlerle oldukça kötüdür (Le Goff, 2017: 110). Bu durum Milano Fermanı'na kadar da bu şekilde devam etmiştir. İmparatorluğun dağılışının ardından Roma mirasını devralma yarışına giren yeni krallar, bunun gereği olarak, bir süre sonra Hristiyanlığı kabul etmeye başlamışlardır. Bu, ilk olarak Merovenjler ve ardından Karolenjler döneminde, Avrupa'nın yeni kralları ve papalar arasındaki ilişkileri yeni bir boyuta taşıyan önemli bir gelişmedir.

İslam dünyasında, İslam devletinin kurucusu Hz. Muhammed'in hem peygamber hem de devlet yöneticisi olması nedeniyle, başlangıçta iki unsur tek kişide birleşmiş vaziyetteydi. Bu durum, halifenin dini ve siyasi otorite olarak kabul edilmesi şeklinde, Emeviler ve Abbasiler devrinde de devam etti. Fakat bir süre sonra halifeler, otoritelerindeki zayıflığın sonucu olarak karşılarında siyasi ve askeri güce sahip hükümdarları bulmuşlardı. Böylece, bir tarafta halifelerin, diğer tarafta da hükümdarların olduğu ikili bir ilişki ortaya çıktı. Büveyhiler döneminde halifelerin aleyhine gelişen ilişki, Büyük Selçuklular döneminde daha farklı bir boyuta ulaşıyordu.

Orta Çağ'ın bu iki ayrı dönemi arasında, uzun bir zaman aralığı, dil, din, ve kültür farklılıkları olmasına rağmen birtakım benzerliklerin olduğu göze çarpmaktadır. Bunlardan ilki Papalığın ve Halifeliğin karşılaştıkları tehlikelerden kurtulma şekilleridir. Şöyle ki; Roma Katolik Kilisesi ilk olarak Lombard işgalinden, daha sonra da Roma soylularının tehditlerinden Charlemagne'nın askeri müdahalesiyle kurtulurken, benzer şekilde Abbasi Halifeliği Büveyhilerin Bağdat'taki baskılarından ve Fatımi destekli Arslan Besasiri tehlikesinden Tuğrul Bey'in yardımıyla kurtuluyordu. Papalık ve Halifelik, benzer tehditleri benzer yöntemler ile savuşturmuş oluyordu.

Bilindiği üzere Papalık, varlığının devamı için dünyevi bir güce ihtiyaç duymaktaydı. Hristiyanlık esaslarına göre ruhban sınıf silah kullanamayacağı için tek umut ömrünü kılıca adayanalardı. İslam dinince silah kullanamama gibi bir yasakla

engellenmeyen, hatta gaza ve cihadın yöneticisi konumunda olan Halifelik ise, X. yüzyıldan itibaren tıpkı Papalık gibi dünyevi bir gücün korumasına ihtiyaç duymaya başlıyordu. Çünkü siyasi otoriteleri zayıflayan halifeler askeri güçlerini büyük oranda kaybetmişlerdi. Dönemin şartları itibariyle geri kazanmaları da pek mümkün değildi. Bunun yerine eğitim ve imar işleriyle ilgilenmeye devam etmişler; dahası Büveyhilerden gördükleri kötü muameleyi Selçuklulardan görmemişlerdir.

Göze çarpan bir diğer nokta, her iki hükümdarın dinin koruyuculuğu rolünü üstlenmiş olmalarıdır. Buna karşılık Charlemagne Hristiyan dünyasında, Tuğrul Bey de İslam dünyasında büyük bir üne kavuşmuştur. Daha da önemlisi Charlemagne "*Kutsal Roma İmparatoru*", Tuğrul Bey de "*Doğunun ve Batının Sultanı*" unvanlarını elde ediyordu. İki olayın gelişiminde görünürde dini nedenlerin, arka planda ise siyasi nedenlerin olduğu açıktır. Bu kaniya varırken, söz konusu dönemin Orta Çağ olduğu ve dinin itici gücü göz ardı edilmemelidir. Ancak hükümdarların niyetleri ne olursa olsun, Yaraticıdan almayı umdukları kazancı her şeyden önce dünyada kazanmışlardır.

Olayların Hristiyanlık ve İslamiyet içerisindeki mezhepsel çatışmalara etkileri de önemlidir. Papalığın temsil ettiği Katoliklik, Charlemagne'nun imparator ilan edilmesiyle Doğu Roma'nın resmi mezhebi Ortodoksluk karşısında bir imparator tarafından desteklenme gücünü elde etmiştir. Ayrıca Papalığın hükümdarlara taç giydirme, saltanat kutsama, aforoz etme, eğitimi tekelinde bulundurma vb. yetkilerle arttırdığı otoritesi, Haçlı Seferleri için yapılan çağrıya binlerce Hristiyanın yanı sıra, imparatorların ve kralların katılmalarını da sağlayacaktır. İslam dünyasına bakıldığında Abbasilerin temsil ettiği Sünniliğin, Tuğrul Bey'in Büveyhileri ortadan kaldırmasıyla hayati bir tehlikeden kurtulduğu ve Şii Fatımiler karşısında direnme olanağı bulunduğu görülür. Aynı zamanda halifenin, hükümdarların saltanatlarını onaylama, adına hutbe okunması, din ve eğitim işleriyle ilgilenme gibi yetkileri devam etmiştir. Oysa Halifelik, Papalığın eriştiği ölçüde bir güce erişemeyecektir. Haçlı seferleri sırasında Haçlılara ve Moğol ilerleyişi karşısında da Moğollara karşı birlikte mücadele edilmesi şeklindeki telkinleri dahi büyük oranda yanıtız kalacaktır.

Donatio Pepini ile siyasi güç elde eden Papalık, Charlemagne döneminde sahip olduğu toprakları korumaya devam etmekle kalmamış; kiliseye yapılan bağışlarla ve Papalık ordusunca kazanılan zaferlerle beraber daha geniş bir coğrafyaya hükmeder hale gelmiştir. Öte yandan Halifelik, kuruluşundan itibaren dini ve siyasi gücü tekelinde bulunduran bir kurumdu. Halife, dini lider olduğu kadar devleti idare eden meşru bir hükümdardı. Ancak Büveyhiler karşısında kaybedilen siyasi güç Selçuklular döneminde geri kazanılamadı. Bunun için Selçukluların zayıflamasının beklenilmesi gerekecekti.

Orta Çağ'ın farklı dönemlerinde gerçekleşen olaylar günümüzdeki birtakım sistem ve kavram ile ilişkilendirilmektedir. Hiç şüphesiz, günümüzde kullanılan pek çok kavram ve modelin kökeni Orta Çağ'a kadar uzanır. Lakin bu çağ, toplumların kendine özgü yaşam biçimleri, dünya görüşleri ve kurallarıyla günümüz dünyasından

Orta Çağ'da Doğu ve Batı'daki Din ve Devlet İlişkilerinin Karşılaştırılmasına Bir Örnek: Charlemagne ve Sultan Tuğrul Dönemleri

apayrı bir konumdadır. Bu nedenle, günümüz kavramlarını geçmişte arama çabalarında bu farklılıkların göz ardı edilmemesi gerekmektedir.

KAYNAKÇA

- Adalıoğlu, Hasan Hüseyin. (1986), "Büyük Selçuklu Devleti ile Abbasî Halifeliği Münasebetleri", Yayınlanmamış Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.
- Agibalova, Ye ve G. Donskoy. (2017), *Ortaçağ Tarihi*, Çev. Çağdaş Sümer, İstanbul:Yordam Yayınları.
- Barthold, Vasilij Vladimiroviç. (2006), *Halife ve Sultan*, Çev. İlyas Kamalov, İstanbul: Yeditepe Yayınları.
- Black, Antony. (2010), *Peygamberden Bugüne Siyasal İslam Düşüncesi Tarihi*, Çev. Sevda Çalışkan-Hamit Çalışkan, Ankara: Dost Yayınları.
- Boba, Imre. (1990), *La Donatio Constantini e L'oratio del Valla a Confronto*. Angelicum: Periodicum Trimestre Pontificiae Studiorum Universitatis a Sancto Thoma Aquinate in Urbe. 67.2, 215-239.
- Boba, Imre, The Donatio Constantini and Valla's Oratio Confronted, <http://faculty.washington.edu/ewebb/BobaDonatioConstantini.pdf>(Son erişim tarihi, 05.05.2018,
- Cahen, Claude. (1969), "The Turkish Invasion: The Selchükids", A History of the Crusades, Ed. Marshall W. Baldwin, London: The University of Wisconsin Press, c. 1, 135-176.
- Collins, Roger. (1998), *Charlemagne*, London: Macmillan Press.
- Collins, Roger. (2009), *Keepers of the Keys of Heaven-A History of the Papacy*, New York: Basic Books.
- Cosman, Madeleine Pelner ve Linda Gale Jones. (2008), *Handbook to Life in the Medieval World*, New York: Facts on File, Inc.
- Deanesly, Margaret. (2005), *A History of the Medieval Church (590-1500)*, Taylor & Francis e-Library.
- Einhard. (1960), *The Life of Charlemagne*, Michigan: The University of Michigan Press.
- Fichtenau, Heinrich. (1964), *The Carolingian Empire the Age of Charlemagne*, Çev. Peter Munz, New York: Harper and Row Publishers.
- Genç, Özlem. (2013), *Birleşik Avrupa'nın Mimarı Şarlman ve Karolonj Rönesansı*, Ankara: Lotus Yayınevi.
- Genç, Özlem. (2016), *Orta Çağ'ın İlk Laik Biyografisi-Einhard Vita Karoli Magni*, Ankara: Gece Kitaplığı.
- Gregory Abû'l-Farac (Bar Hebraeus). (1987), *Abû'l-Farac Tarihi*, Çev. Ömer Rıza Doğrul, c. 1, Ankara: TTK.
- Gündüz, Şinasi. (2015), *Hıristiyanlık*, İstanbul: İSAM Yayınları.
- Chrysostomides, Julian ve Beatrice Heuser. (2006), "Ortaçağ'da Savaş, Barış ve İnanç", *Tarih Boyunca Avrupa'da Savaş ve Barış*, Ed. Anja V. Hartmann ve Beatrice Heuser, Çev. Onur Atalay, İstanbul: Etkileşim Yayınları.

- Hasan, İ. Hasan. (1985), "Abbasilerin İkinci Dönemi (232-447/847-1055)", Siyasî-Dinî-Kültürel-Sosyal İslâm Tarihi, c.4. İstanbul: Kayıhan Yayınları,
- Henderson, Ernest F. (1903), Select Historical Documents of the Middle Ages, London: George Bell and Sons Press.
- Hitti, Philip K. (1989), Siyasi ve Kültürel İslam Tarihi, Çev. Salih Tuğ, c. 2, İstanbul: Boğaziçi Yayınları.
- İbnü'l Cevzî. (2014), Abdurrahman, El-Muntazam fî Târîhi'l-Ümem, Yay. Ali Sevim, Ankara: TTK.
- İbnü'l-Esir. (1991b), el Kâmil fi't-Tarih, Çev. Abdülkerim Özaydın, c. 9, İstanbul: Bahar Yayınları.
- İbnü'l-Esir. (1991a), el Kâmil fi't-Tarih, Çev. Ahmet Ağırakça, c. 8, İstanbul: Bahar Yayınları.
- James, Edward. (1982), The Origins of France form Clovis to the Capetians 500-1000, London: Macmillan Press.
- Kapanşahin, Muhittin. (2012), "Büyük Selçuklu Sultanları ile Abbasi Halifelerinin İlişkileri", History Studies 4, Kasım, ss. 191-218.
- Kılıçbay, Mehmet Ali. (2005), "Ortaçağ'ın Orta Malı Olmadığına Dair", Doğu Batı Düşünce Dergisi 33, ss. 69-81.
- Köymen, Mehmet Altay. (1976), Tuğrul Bey ve Zamanı, İstanbul: MEB Basımevi.
- Le Goff, Jacques. (2017), Avrupa'nın Doğuşu, Çev. Timuçin Binder, İstanbul: Literatür Yayınevi.
- Le Goff, Jacques. (1988), Medieval Civilization 400-1500, Oxford: Blackwell Publishers.
- Le Goff, Jacques. (2015), Ortaçağ Batı Uygarlığı, Çev. Hanife Güven-Uğur Güven, Ankara: Doğu Batı Yayınları.
- Logan, F. Donald. (2002), A History of the Church in the Middle Ages, London: Routledge Publisher.
- Merçil, Erdoğan. (1992), "Büveyhiler", TDV İslam Ansiklopedisi, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, c. 6, ss. 496-500.
- Nelson, Jinty. (2014), "Charlemagne and Europe", Journal of the British Academy, December, ss. 125-152.
- Noth, Albrecht. (1999), Müslümanlıkta ve Hristiyanlıkta Kutsal Savaş ve Mücadele, Çev. İhsan Çatay, İstanbul: Özne Yayınları.
- Ocak, Ahmet. (2002), Selçukluların Dinî Siyaseti (1040-1092), İstanbul: Tarih ve Tabiat Vakfı Yayınları.
- Özdemir, Mehmet Nadir. (2008), "Abbasi Halifeleri ile Büyük Selçuklu Sultanları Arasındaki Münasebetler", Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi 24, ss. 315-367.
- Özgüdenli, Osman G. (2013), Selçuklular, c. 1, İstanbul: İSAM Yayınları.
- Pirenne, Henri. (2012), Hazreti Muhammed ve Şarlıman, İslam Fetihleri ve Ortaçağ Batı Uygarlığı, Çev. Muhsin Önal Mengüşoğlu, İstanbul: Pınar Yayınları.
- Roberts, J. M. (2015), Avrupa Tarihi, Çev. Fethi Aytuna, İstanbul: İnkılâp Yayınevi.

Orta Çağ'da Doğu ve Batı'daki Din ve Devlet İlişkilerinin Karşılaştırılmasına Bir Örnek: Charlemagne ve Sultan Tuğrul Dönemleri

- Saunders, John Joseph. (2002), *A History of Medieval Islam*, London: Taylor&Francis e-Library.
- Schâferdiek, Knut. (2008), "Germanic and Celtic Christianities", *The Cambridge History of Christianity Constantine to c. 600*, (ed.) Augustine Casiday, Frederick W. Norris), Cambridge: Cambridge University Press, ss. 63-64.
- Serdar, Murat. (2018), "Sultan Melikşah Dönemine Kadar Selçukluların Abbasi Hilafetine Dair Düşünceleri", *Selçuklu Tarihçiliğinin Zamansız Kaybı*, Prof. Dr. Feda Şamil Arık'a Armağan, Türk Tarihine Dair Yazılar III, Ed. Alpaslan Demir, Ankara: Gece Kitaplığı, ss. 37-50.
- Sıbt İbnü'l-Cevzî. (2011), *Mir'âtü'z-Zamân fî Târih'l-Âyân*, Yay. Ali Sevim, Ankara: TTK.
- Şankıfî, Muhammed b. El-Muhtar. (2016), *Haçlı Savaşlarının Etkisi Altında Sünni-Şii İlişkileri*, Çev. İdris Çakmak, İstanbul: Mana Yayınları.
- Thatcher, Oliver J. ve Edgar Holmes McNeal. (1905), *A Source Book for Medieval History*, New York: Charles Scribner's Sons Press.
- Watt, W. Montgomery. (2013), *İslam'ın Ortaçağ Avrupası Üzerindeki Etkisi*, Çev. Ümit Hüsrev Yolsal, Ankara: BilgeSu Yayınları.
- Wilson, Derek. (2006), *Charlemagne*, New York: Double Day.
- Wise Bauer, Susan. (2014), *Ortaçağ Dünyası*, Çev. Mehmet Moralı, İstanbul: Alfa Yayınları.
- Zeydan, Corcî. (2012), *İslam Uygarlıkları Tarihi*, Çev. Nejdet Gök, c. 1, İstanbul: İletişim Yayınları.

ÇINARCIK ŐEHİRİ'NİN DEMOGRAFİK GELİŞİMİ

Cengiz KAHRAMAN*

Öz

Bu çalışmada, ınarcık Şehri'nde yerleşme zellikleri, Şehrin gelişimi ile nüfus özellikleri arařtırılmıŐ, başta turizm olmak üzere nüfus artıŐına neden olan beşeri dinamikler üzerinde durulmuştur. ınarcık, Marmara Denizi'nin güneydoğu kıyı Őeridinde, Yalova Şehir merkezinin kuş uçuşu 12 km. batısında yer alan bir kıyı yerleşmesidir. 1960'lı yılların başına kadar küçük bir yerleşim birimi olan ınarcık, zellikle İstanbul kaynaklı ikinci konut talebiyle turizm çerçevesinde büyümüŐtür. Ancak, mekansal büyüme Samanlı dağ grubunun kıyıya inen uzantıları nedeniyle oldukça sınırlı bir saha üzerinde gerçekleşmiştir. Özellikle ınarcık Şehir merkezinde kıyının ortalama 300-400 m. gerisinden başlayan yamaçlar, bu bölümde yerleşmeyi oldukça sınırlandırmıŐtır. Merkezdeki bu sınırlılık, Şehrin; doğu ve batısındaki nispeten geniş kıyı ovaları üzerinde geniŐlemesine neden olmuştur. Yzlcm 189 km² olan ilçenin, 1960 yılında 5.982 olan nüfusu 2017 yılına geldiğinde 32.590 olmuştur. Diğer bir deĐiŐle 57 yıllık dönemde nüfus yaklaşık beş kat artış göstermiştir. ınarcık'ın İstanbul'a yakınlığı ve ilçeye deniz ulaŐımıyla çok kısa bir sürede varılması nedeniyle günümüzde de artan bir Şekilde önemli bir nüfusu kendisine çekmektedir.

Anahtar Kelimeler: ınarcık, Şehir, Nüfus, Yerleşme, Turizm.

DEMOGRAPHIC DEVELOPMENT OF CINARCIK CITY

Abstract

This article examines Çınarcık's settling properties, development and population characteristics while primarily focusing on the human dynamics that lead to population growth, including tourism. ınarcık, on the southeast coastline of the Sea of Marmara, a coastal settlement located 12 km. as the crow flies West of Yalova city center. Due to second home demands especially from Istanbul ınarcık has grown in the context of tourism, which was a small coastal settlement until early 1960's. However, the spatial growth was realized on a very limited area due to the extensions of the Samanlıdağ mountains towards the shore. Particularly in the downtown of Çınarcık the slopes of Samanlıdağ begins average 300-400 meters behind the shore which limits the coastal settlement in this section. This limitations forced to city expand over relatively large plains in West and East. ınarcık's surface area is 174 km² and by the year of 2012 its population was 25.629 which was 5.982 in 1960. In other words the population increased about five times in last 52 years. Today's, Çınarcık's proximity to Istanbul and quick sea transportation opportunity attracts an increasingly important population towards this town.

Key Words: ınarcık, Urban, Population, Settlement, Tourism.

* Dr. İstanbul Üniversitesi-Cerrahpaşa Mühendislik Fakültesi, Deniz UlaŐtırma İŞletme Mühendisliği Bölümü, İstanbul, Türkiye. cengiz.kahraman@istanbul.edu.tr. ORCID: 0000-0003-0272-649X

1. GİRİŞ

Kıyı bölgeleri, sahip olduğu doğal şartlar ve ekonomik kaynaklar nedeniyle dünyada en fazla tercih edilen yerleşim alanlarının başında gelmektedir. Kıyı bölgeleri bu özellikleri ile geçmiş çağlardan bu yana nüfusu kendine çekmiş ve bu sahalarda yoğun yerleşimler oluşmuştur. Dünyada herhangi bir bölgenin doğal çevre özellikleri, coğrafi peyzajda meydana gelen değişiklikleri etkileyen başlıca nedendir. Eğitim, yükselti, topografya şartları, hidrografya, iklim, toprak, bitki örtüsü vb. gibi fiziki özellikler, yerleşme sahalarının oluşturulması başta olmak üzere tüm beşeri hayata zemin hazırlamaktadır. (Göney, 1985:8) Kıyı bölgeleri insanların yerleşimi için uygun ortamlar sunduğundan, bu bölgeler çeşitli beşeri faaliyetlerin, sanayi ve ticaret aktivitelerinin odak noktasını oluşturmaktadır. Ayrıca, suya bağlı aktiviteler (deniz taşımacılığı, balıkçılık ve kıyı turizmi vb.) bu bölgelere gösterilen yoğun ilginin nedenleri arasındadır (İrtem vd. 2014:2). Çınarcık, Marmara Denizi'nin güneydoğu kıyısında, başta İstanbul'dan olmak üzere turizm talebiyle gelişim göstermiş bir kıyı yerleşmesidir. Daha çok ikinci konutlardan müteşekkil yerleşme alanları, yaz mevsiminde şehrin normal nüfusunun yaklaşık on katı kadar bir nüfusu barındırmaktadır. Bölgede, kış mevsiminde nüfus yıl içinde en az; diğer bir deyişle gerçek seviyesine inmektedir. Bu durum, Çınarcık Şehri'nde demografik açıdan iki önemli bir yapı olduğunu göstermektedir.

Bilindiği gibi turizm faaliyetlerini de kapsayan bütün rekreasyonel aktivitelerde önemli olan, iyi bir eğitim, işbirliği ve planlamadır (Akpınar vd. 2010:1526). Bu çerçevede ekolojik bakış açısı, ekolojik dizilimdeki bileşenlerin bir denge içinde bulunması gerekliliğini ortaya koyar. Çevre de turizm faaliyetlerinin gerçekleştiği mekan olarak sürekliliğe ve sürdürülebilirliğe ihtiyaç duyar. (Dal, v.d. 2007:70) 2017 yılı nüfus sayımına göre ilçe genelinde nüfus 32.590 dır. Bu sayı, bölgede yerleşik nüfusu tanımlamakta olup; yaz döneminde nüfus, şehrsel organizasyonun aksamasına neden olacak şekilde artmaktadır. Yaz döneminde nüfusun ilçe kapasitesini aşması ve aşırı talep sonucunda zaman içinde plansız ve çarpık yapılaşma, çevresel sorunlar, tarım sahalarının başka amaçlarla kullanılması, yanlış arazi kullanımı, hukuki ihlaller vb. birçok sorun ortaya çıkmıştır. Çınarcık'ta ikinci konutlar son derece yaygındır. Dolayısıyla, yaz dönemindeki aşırı nüfus artışının başta deniz turizmi olmak üzere çeşitli rekreasyonel faaliyetler amacıyla bölgeye gelen yazlıkılardan kaynaklandığı anlaşılmaktadır. Çınarcık şehir coğrafyası açısından değerlendirildiğinde, jeomorfolojik şartların yerleşmeyi kıyı kuşağına sıkıştırdığı bir kıyı boyu yerleşmesi olarak tanımlanabilir. Şehir merkezinde daha çok hissedilen bu özellik, burada kıyıda yamaçlara doğru kademeli bir yerleşim düzeninin oluşmasına neden olmuştur. Özellikle 1999 Marmara depreminden sonra şehir merkezinde II. kuşak olarak tanımladığımız yamaç düzlükleri yerleşime açılmış, bu bölgelerde yeni ikinci konutlar inşa edilmiştir. Günümüzde turizm talebinin giderek artmasıyla yerleşim alanları Çınarcık şehir merkezini de aşarak kırsal özelliklerin bulunduğu köy ve beldeler üzerinde büyümeye devam etmektedir.

Çınarcık Şehri'nin Demografik Gelişimi

1.1 Araştırma Sahası

Çınarcık Şehri, Armutlu Yarımadası üzerinde, Gemlik Körfezi ile İzmit Körfezi arasında, güneybatı - kuzeydoğu yönlü uzanım gösteren Samanlı Dağları silsilesinin kuzeybatısında ve Marmara Denizi kıyısında bulunan bir yerleşmedir. Yalova şehir merkezinin kuş uçuşu 12 km. batısında bulunan Çınarcık, 40°33'07''-40°39'39''kuzey enlemleri ile 28°54'21''-29°11'35''doğu boylamları arasında yer alır. Toplam ilçe alanı 89 km² dir. Şehir bölgesinin denizden ortalama yüksekliği 30 m. civarındadır. Çınarcık ilçesi günümüzde idari yapı olarak; şehir merkezi haricinde, Kuru, Esenköy ve Teşvikiye Beldeleri ile Kocadere, Çalica, Şenköy ve Ortaburun köylerinden müteşekkildir.

Bahadır, M. (2007)' den değiştirilerek

Şekil 1. Çınarcık Şehri'nin Lokasyon Haritası

1.2 Veri ve Yöntem

Araştırma süreci başında literatür araştırması yapılmıştır. Çınarcık şehrini çeşitli yönleriyle ele alan çalışmalar taranmış ancak az sayıda yayın elde edilmiştir. Literatür çalışmasıyla eş zamanlı olarak yaz ve kış dönemlerini de kapsayacak şekilde arazi çalışmaları gerçekleştirilmiş, bu sayede şehrin topografik yapısı, yerleşme alanları, yaz ve kış mevsimindeki kullanımları ile nüfusun yapısı ve yoğunluğuna ilişkin tespitler yapılmıştır. Arazi çalışmaları sırasında 1/25.000'lik Türkiye topografya haritasının Çınarcık şehrini kapsayan G21c2, G21c3, G22d1, G22d2, G22d3, G22d4 paftalarından yararlanılmıştır. 1935-2017 yılları arasında kapsayan nüfus sayımı verileri TÜİK' ten; son 30 yılı kapsayan iklim verileri ise Meteoroloji Genel Müdürlüğü'nden sağlanmıştır. Ham veriler çalışma içerisinde konusuna göre tablo ve grafiklere dönüştürülerek analiz edilmiştir.

2. Bulgular

2.1 Doğal Çevre Özellikleri

Bilindiği gibi herhangi bir bölgenin -topoğrafya ve iklim başta olmak üzere- doğal şartları, o bölgenin nüfuslanmasında ve ekonomik faaliyetlerin oluşmasında rol oynayan amillerin başında gelmektedir. Bu nedenle, Çınarcık Şehri'nin gelişimini ve

Cengiz KAHRAMAN

nüfus özelliklerini daha iyi anlayabilmek için bölgede yerleşme üzerinde oldukça etkili olan doğal çevre şartlarından kısaca söz etmek yerinde olacaktır. Çınarcık, çevresindeki ana jeomorfolojik birimler; dağlar, farklı aşınım yüzeylerinden müteşekkil platolar ve akarsu yatakları boyunca iç kesimlere uzanan kıyı ovalarıdır. Burada yüksek alanları, Samanlı dağ grubunun Armutlu Yarımadası'na tekabül eden kısımları oluşturur. Armutlu Yarımadası'nın yüksek Paleozoik kütlesi, bu bölümde kuzey ve kuzeybatı istikametine açılmış derin vadilerle parçalanmıştır (Bilgin, 1967:102). Bu derin vadilerden irili ufaklı birçok akarsu sularını Marmara Denizi'ne deşarj etmektedir. Çınarcık kuzeyindeki yüksek alanlar arasında yer yer plato düzlüklerine rastlanmaktadır. Aşınım yüzeyleri 600-900 metrelerde alt-orta Miyosen, 250-600 metrelerde üst Miyosen, 100-200 metrelerde Pliosen ve 30-80 metrelerde deniz taraçaları olarak sıralanırlar (Erol, vd. 1996:57). Bölgede yer alan diğer ana morfolojik birim ise alüvyal sahalardır. Alüvyal alanlar kıyıya yakın sahalarda akarsu vadileri içerisinde dar şeritler halinde bulunurlar. Çınarcık çevresinde yukarıda değindiğimiz yüksek alanlardan Marmara'ya doğru ulaşan akarsuların başlıcaları; Kocadere, Teşvikiye, Koru, Çapana, ve Ay dereleridir (İl Çevre Raporu, 2011:32). Yaz döneminde kuruyan bu akarsular mevsimlik akış gösteren akarsular sınıfında olup, yağış şartlarına bağlı olarak etkinlik göstermektedir. Sahada yaptığımız gözlemlerde kıyıya yakın kesimde akarsuların bulunduğu kanallara evsel atık suların deşarj edildiği ve bir turizm merkezi için önemli bir çevre sorunu oluşturduğu görülmüştür.

Çınarcık'ın toprak tiplerine bakıldığında ise kireçsiz kahverengi orman topraklarının tüm toprak tipleri içerisinde % 85 ile geniş yer tuttuğu ve bunu çok az miktarlarda da olsa daha alçak kesimlerde kahverengi orman toprakları ve kıyılardaki alüvyon toprakların izlediği anlaşılmaktadır.

Kireçsiz kahverengi orman toprakları; A, B ve C horizonlarında iyi gelişmiş, kireç içermeyen ana materyal üzerinde gelişme göstermişlerdir. Eğimli ve bitki örtüsünden yoksun arazilerde erozyona karşı aşırı hassasiyet gösterirler. Organik madde özellikle de Azot ve Fosfor bakımından zengin değildir (Kahraman, 2018:101). Bu araziler kıyıdaki parçalı düzlükler haricinde ilçe geneline yayılmış olup, yüksek alanlardaki yoğun ormanlık alanların toprağını oluştururlar.

Tablo 1.Çınarcık'ta Büyük Toprak Grupları

Kireçsiz Kahverengi Orman Toprakları	: 15.850
Kahverengi Orman Toprakları	: 1.40
Rendzinalar	: 0.85
Kolüvyal Topraklar	: 0.56
Alüvyon	: 1.10
Diğer	: 0.40
Toplam	: 15.855(ha)

Çınarcık Şehri'nin Demografik Gelişimi

Toprak verimlilik sınıfları bir sahadaki toprakların tarımsal uygunluğunu belirleyen bir sınıflandırma biçimidir. Bu sınıflamada genellikle I-IV arazi kabiliyeti arasında kalan topraklar tarıma elverişliken, V-VIII arasında ise çeşitli sınırlılıklar nedeniyle tarımsal faaliyetler oldukça zorlaşır. Bu sınıflamada, toprakların fiziksel ve kimyasal özellikleri yanında buldukları sahadaki eğim, erozyon şartları, drenaj, jeomorfolojik özellikler, toprağın su tutma kapasitesi vb. özellikler de dikkate alınan unsurlardır. Bu bilgilere göre Çınarcık çevresindeki yükselti ve eğim şartları birlikte düşünüldüğünde toprak verimlilik sınıflarının büyük oranla VI ile VII sınıf arazi kabiliyeti arasında değiştiği görülmektedir.

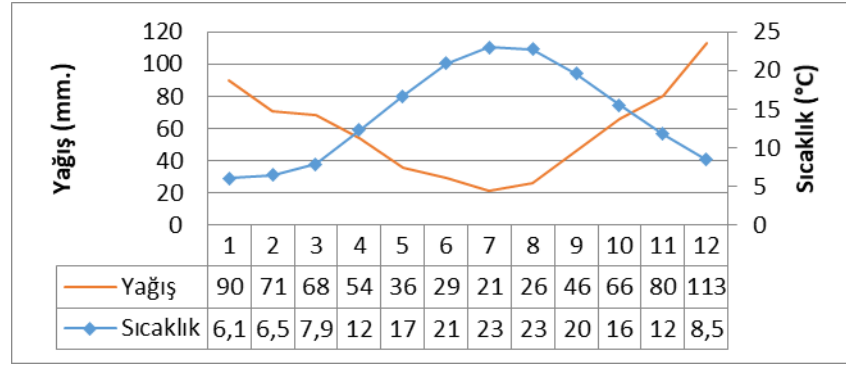
Tablo 2. Çınarcık Topraklarının Arazi Kabiliyet Sınıfları (ha.)

I	II	III	IV	V	VI	VII	VIII
273	120	830	1.650	80	1.843	10.654	203

Nitekim, Çınarcık genelinde tarıma elverişsiz araziler % 81 gibi büyük bir oran göstermektedir. Buna karşılık, kıyıya yakın sahalarda akarsu vadileri içerisinde dar şeritler halinde az da olsa I-IV verimlilik sınıfına ait topraklar da bulunur. Bölgenin tarımsal özelliklerini yansıtan bu topraklar, gün geçtikçe turizm baskısı altında kalarak tarımsal fonksiyonlarından uzaklaşmaktadır.

Bölgede bitki örtüsü genel olarak ortalama 400 m'ye kadar maki bu yükseltiden sonra ise ormanlardır. Güney kesimde elverişli yağış şartları Samanlı dağ grubu üzerinde oldukça korunmuş ve yoğun tabii orman örtüsünün oluşmasını sağlamıştır. Bu bölümde, Karaçam (*Pines nigra*), kestane (*Castaneavesca*), yer yer meşe ve kayın gruplarına rastlanır (Bilgin, 1967:68). Özellikle yerleşme alanlarından dağlık alana geçişteki ilk 200 m'de, maki alanlarının tahrip edilmesiyle oluşturulan sahalarda meyvecilik önemli bir tarım faaliyetidir. Bununla birlikte; Armutlu Yarımadası'na açılan sahada, kıyı ard bölgesini oluşturan aşınmış plato yüzeylerinde zeytinlikler önemli bir yer kaplamaktadır. Zeytinlikler, Çınarcık-Esenköy arasında kıyından ortalama 2 km. içeriye doğru uzanırlar.

İklim, bilindiği gibi bir coğrafi ünite de cereyan eden beşeri ve iktisadi faaliyetler üzerinde belirleyici etkilere sahip doğal faktörlerden biridir. İklim; bitki örtüsü, topografya, toprak yapısı, yeraltı ve yerüstü su kaynakları vb. şartları belirlemede önemli bir rol oynarken, bu fiziki şartlara bağlı olarak, bir bölgedeki beşeri ve iktisadi faaliyetlerin türünü, şeklini ve yoğunluğunu belirlemesi bakımından büyük bir önem taşımaktadır. (Kahraman, 2018:39) Araştırma sahamızın yağış ve sıcaklık grafiği Şekil 2'de gösterilmiştir. Grafik incelendiğinde, kış aylarında yağış etkinliğinin arttığı; buna karşılık yıl boyunca sıcaklık değerlerinin 0 °C nin altına düşmediği; ancak yaz döneminde de 25 °C nin üzerine çıkmadığı anlaşılmaktadır. Bu yönüyle, yağışın yaz dönemindeki etkinliği ile birlikte düşünüldüğünde sahanın Akdeniz - Karadeniz iklimleri geçiş alanında yer aldığını söyleyebiliriz. Yıllık yağış tutarının ortalama 700 mm. olduğu Çınarcık'ta tarımsal etkinlikler açısından çok uygun iklim şartlarının bulunduğu; buna karşılık, deniz turizmi için elverişli iklim koşullarının süresinin Ege ve Akdeniz'e göre daha kısa olduğu görülmektedir.

Şekil 2. Çınarcık Uzun Yıllar Sıcaklık-Yağış Grafiği

Çınarcık, depremsellik açısından son derece riskli bir alanda yer almaktadır. Konum olarak Kuzey Anadolu fay hattının Marmara Denizi içerisinde çatallanan alt bölümünde bulunmaktadır. Bölgede yakın geçmişteki depremlere bakıldığında, 1963'te 6.3 şiddetindeki Çınarcık depremi ve 1999'da 7.4 şiddetindeki Marmara depremleri ön plana çıkmaktadır. Nüfus bahsinde söz edeceğimiz gibi ikinci konutlara yönelik aşırı talep burada niteliksiz tatil sitelerinin hızla artmasına yol açmış, bunun sonucunda da Çınarcık'ta bu iki deprem sonucunda çok sayıda insan hayatını kaybetmiş, birçok yapı yıkılmış ya da hasar görmüştür. Bölgede son dönemlerde oldukça zayıf malzemelerle inşa edilen 6-7 katlı siteler ilk depremle birlikte yıkılmıştır. 1999 depreminde ağır ya da orta hasarlı konut sayısı 3.500'ü geçmiştir. Bu durum, Çınarcık'ta rant kaygısı ile kırsal özelliklerden hızla uzaklaşılmasının bir sonucudur.

2.2 Çınarcık'ta Yerleşme Tarihine Genel Bir Bakış

Çınarcık'ın sahip olduğu doğal kaynaklar düşünüldüğünde yerleşmenin oldukça eskiye dayandığını tahmin etmek hiç zor değildir. Nitekim Çınarcık ve çevresindeki arkeolojik buluntular en az M.Ö 3-4 bin yıla tarihlenmektedir. Tarihte birçok uygarlığın denetiminde kalan bölgeye, M.Ö 1299 yılı civarında Frigyalılar, M.Ö 700'lerde Kimiryalıların meydana getirdiği akınlardan sonra Bithnyalıları egemen olmuştur. Daha sonra Batı Anadolu'nun birçok bölgesinde olduğu gibi M.Ö 1.yy. da Romalıların hâkimiyetine giren bölge, uzun süren Roma-Bizans hâkimiyetinden sonra 1325 yılında Orhan Bey dönemi ile birlikte Türk hâkimiyetine girmiştir. Türk nüfus hareketlerinin yoğunlaşmasıyla bölge Kanuni döneminin sonuna kadar Anadolu'dan, bu dönemden sonra ise Balkan-Kafkas ve Kırım'dan oldukça fazla Türk göçü almıştır. Kurtuluş Savaşı ve öncesinde İngiliz ve kısmen Yunan kuvvetleri tarafından yer yer işgale uğrayan Çınarcık ve çevresi, 1921 yılında tamamen düşman işgalinden kurtarılmıştır. Özellikle Kurtuluş Savaşı döneminde Rum nüfusun bölgede giriştiği toplu katliamlar hala hafızalarda yer etmektedir. Bölgede cereyan eden bu olaylar, etnik demografik yapı üzerinde de etkisini göstermiştir. Kurtuluş Savaşı döneminden sonra Çınarcık ve çevresinde bulunan Rumların Yunan adalarına ve anakarasına göçleri ile bölgede Rum nüfusu kalmamıştır.

1950'lerde Türkiye'de başlayan şehirleşme hareketleri başta Yalova olmak üzere zaman içinde bölgedeki birçok yerleşim biriminde kendini hissettirmiştir. 1960'lara

kadar küçük bir tarım ve balıkçılık kasabası olarak bilinen Çınarcık'ın şehirleşmesi yönünde turizm fonksiyonu önemli bir dinamik olmuştur. Bilinen adıyla "yazlıklar" diğer bir deyişle "ikinci konutlar" özellikle 1980'li yıllardan itibaren bölgede hızla artmaya başlamıştır. Çınarcık Şehri'nde ikinci konutların bu denli artmasında İstanbul'a yakınlık, ulaşım alternatifleri ve konut fiyatlarının ucuzluğu da etkili olmuştur. İdari açıdan 1972 yılında Belediye statüsüne kavuşan Çınarcık, Yalova'nın İstanbul'dan ayrılarak ile dönüşmesi nedeniyle 1995 yılında ilçe olmuştur. Çınarcık'ın ilçe statüsünü kazanması kırsal alanlardan dönüştürülen yeni yerleşim alanlarının açılmasına neden olmuştur. Günümüzde şehir yaz döneminde doğal nüfusunun yaklaşık 10 katı kadar bir nüfusu barındırmaktadır. Yaklaşık 40.000 konutun bulunduğu ilçede konut sayısı ve yerleşik nüfus değerleri karşılaştırıldığında konutların ortalama % 80'inin kış döneminde kullanılmadığı anlaşılmaktadır. Okuyucu, vd. (2015), tarafından yapılan "Yalova-Çınarcık'taki İkinci Konutların Ekonomik Etkilerinin Değerlendirilmesi" adlı bir çalışmada Çınarcık'ta yaz döneminde ikinci konutlarda kalış süresi ortalama 21,2 gün iken, kış döneminde bu sayı 0,2 güne kadar düştüğü belirlenmiştir. Ülkemizde nüfus sayımlarının adres beyanı üzerinden yapılması nedeniyle yaz döneminde Çınarcık'ta oluşan nüfus, konut sayısına ve kalış sürelerine göre yaklaşık olarak tahmin edilebilmektedir.

2.3 Nüfusun Genel Özellikleri

İnsan ve tabiat coğrafyanın başlıca bileşenleridir. Bu iki etmeni karşı karşıya getiren ve aralarındaki etkileşimi inceleyen tabiatın insan üzerindeki etkisi ve insanın tabiat üzerindeki karşı etkisini açıklamaya çalışan ve disiplinler arasında yerini bu noktadan alan beşeri coğrafyada dünyada yaşayan insanların sayıları, dağılımları, hareketleri ve nitelikleri birinci derece öneme sahip olaylardır (Tanoğlu, 1969:29). Nüfus, doğal ve beşeri olaylarla şekillenen ve sürekli değişen bir kavramdır. Belli bir yerde yaşayan insan sayısını ifade eden nüfus, başta doğumlar ve ölümler olmak üzere göç, ekonomik faaliyetler ile beşeri olaylar nedeniyle sürekli değişkenlik gösterir. Nüfus hareketleri ve nüfustaki değişkenlik bir şehrin gelişimi üzerinde etkili olan faktörlerin başında gelmektedir. Araştırma sahasını oluşturan Çınarcık Şehri, sahip olduğu doğal ve beşeri imkânlar çerçevesinde son yıllarda nüfusunu turizm kaynaklı ikinci konut talebi nedeniyle arttırmıştır. Bilindiği gibi ekonomik faaliyetlerde ulaşım imkânlarının rolü büyüktür (Pektaş, vd. 2018:770). Herhangi bir coğrafi üniteye ulaşım imkânları, yerleşme ve sosyo-ekonomik hayat açısından çok yönlü etkisi olan beşeri bir faktördür. Uygun ulaşım imkânları bir bölgenin nüfuslanmasında, sanayi, ticaret ve turizmin gibi ekonomik faaliyetlerin gelişmesinde önemli bir rol oynar. İnsanların bir yerden başka bir yere çabuk, güvenli ve konforlu bir şekilde seyahat etmesi, ekonomik faaliyetler sonucunda üretilen mal ve hizmetlerin başka bölgelere sorunsuz olarak taşınması ulaşım imkânlarının elverişli olmasıyla yakından ilişkilidir. (Kahraman, 2018:49) İnsanların turizm talebinin olduğu bölgelerden, turistik çekiliğe sahip rekreasyon alanlarına ekonomik, hızlı ve güvenli bir şekilde taşınması turizmin gelişmesi için vazgeçilmez gerekliliklerden biridir. Bu amaçla, araştırma sahasında 1960'lı yıllardan itibaren turizm talebinin artmasına paralel olarak ulaşım şartları hem karayolunda hem de deniz yolunda gelişme göstermiştir. Çoğunlukla İstanbul

kaynaklı bu talebin en önemli sebebi de ulaşım imkânları ve yakınlıktır. İstanbul-Çınarcık arası deniz yolu ile 42 km. iken karayolu ile 192 km dir. Dolayısıyla gerek karayolu ile gerekse deniz yolu ile Çınarcık'a birkaç saatte ulaşabilmektedir.

Tablo 3. Sayım Dönemlerine Göre Çınarcık ve Bağlı Yerleşim Birimlerinde Nüfus (1935-2017)

<u>YIL</u>	<u>Çnrc.</u>	<u>Koru</u>	<u>Es.köy</u>	<u>Teşv.</u>	<u>K.dere</u>	<u>Çalıca</u>	<u>Şenköy</u>	<u>O.burun</u>	<u>Toplam</u>
1935	676	640	..	485	517	244	473	174	3209
1940	903	633	..	551	539	143	535	192	3496
1945	995	661	..	661	569	219	585	224	3914
1950	1095	710	..	750	617	253	760	252	4437
1955	1260	667	638	853	778	308	348	264	5116
1960	1441	760	856	1035	840	341	426	283	5982
1965	1615	795	941	1169	799	385	436	317	6457
1970	2067	886	858	1047	749	385	443	306	6741
1975	2914	1004	963	1142	735	349	444	334	7885
1980	6364	985	1013	1229	770	403	460	349	11573
1985	6126	1341	1627	1316	867	418	464	322	12481
1990	7629	2050	3373	1873	1137	444	492	292	17290
2000	8953	2678	3318	2194	2095	1501	557	354	21650
2007	9170	5006	2734	2244	1404	737	300	490	22085
2008	10816	6810	3373	3879	1306	688	528	282	27682
2009	11080	5545	2870	2641	2198	806	475	277	25892
2010	11211	5257	2569	2321	1530	832	496	272	24488
2011	11567	5275	2447	2186	1418	830	503	262	24488
2012	12089	5458	2408	2055	2130	802	417	270	25629
2013	13004	5857	3238	2301	1406	797	529	252	27384
2014	13322	5982	3012	2220	1358	907	492	242	27535
2015	14086	6001	2806	2178	1348	923	464	250	28056
2016	15208	6239	2744	2209	1356	946	460	255	29417
2017	16102	6348	4927	2204	1340	999	420	250	32590

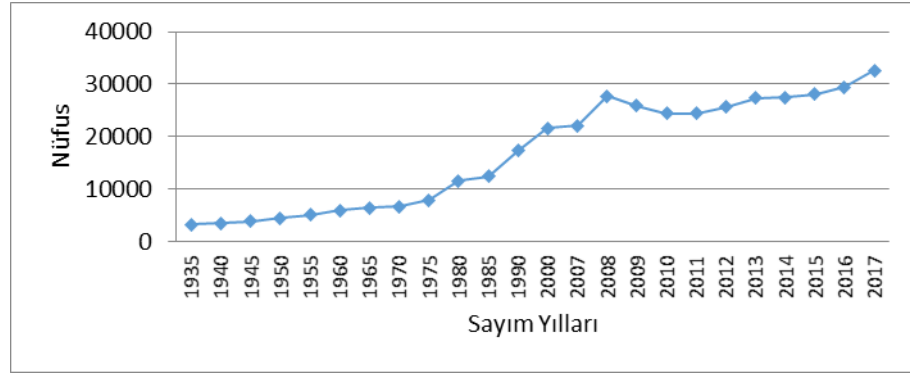
Çınarcık ve bağlı yerleşim birimlerinin 1935-2017 yılları arasındaki nüfusu Tablo 3'te verilmiştir. Genel olarak tablo incelendiğinde, doğal nüfus artışındaki stabilizasyonun 1975 yılından itibaren pozitif yönde kırıldığı görülmektedir. 1975

Çınarcık Şehri'nin Demografik Gelişimi

yılında 7.885 olan nüfus, 1980 yılına gelindiğinde 11.537 kişiye ulaşmış ve 5 yıllık dönemde % 46.31 gibi yüksek bir artış göstermiştir. Hiç şüphesiz bu yüksek artışta turizm fonksiyonunun etkili olduğunu söylemek mümkündür. Tüm Türkiye kıyılarında olduğu gibi sosyo-ekonomik gelir seviyesinin yükselmesiyle insanların ikinci konutlara olan talebi artmış, Çınarcık Şehri de sahip olduğu doğal ve ekonomik özellikleri nedeniyle gözde yerlerden biri olmuştur. Yukarıda değindiğimiz özelliklerin başında ulaşım konusu gelmektedir. Bölgeye İstanbul'dan çok kısa bir süre içinde üstelik deniz yoluyla ulaşılabilir olması en önemli tercih nedenlerinden biridir.

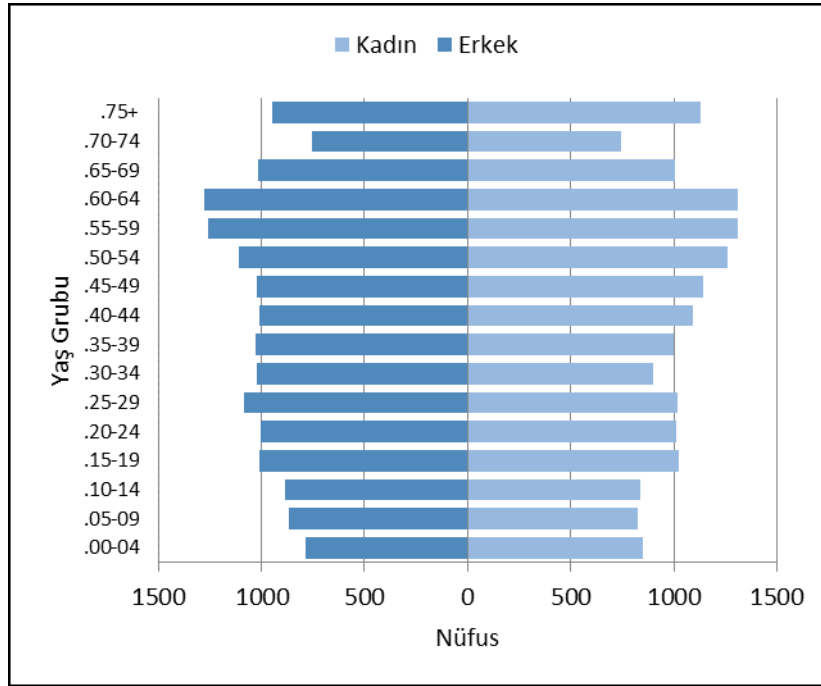
Çınarcık 1975 yılından itibaren şehrsel fonksiyonlarını giderek geliştirmiş ve 5 yıllık kısa bir sürede nüfusu 10.000 sınırının üzerine çıkmıştır. Bir diğer büyük kırılmayı ise 2007-2008 arasında görmek mümkündür. Bu aralıkta da nüfusun 2007 yılında 22.085, 2008 yılında ise 27.682 olduğu görülmektedir. Bu değerlerden sadece 1 yıllık artışın % 25.34 olarak gerçekleştiği görülmektedir. 2008 yılından itibaren nüfus artışının durmasında hatta azalmasında Çınarcık merkezindeki topografya şartları kanımızca en önemli faktördür. 1975-2008 yılları arasında kıyı bandındaki hızlı yapılaşma, geri bölgede topografya ve eğim şartları nedeniyle durmuştur. Dolayısıyla kıyıdaki yeni yapılaşma alanları daha batıdaki kıyı yerleşmesi Esenköy ile Teşvikiye ve Kuru beldelerine doğru kaymıştır. Bu durumu ileride Çınarcık'ta sayım yıllarına göre kır ve şehir nüfusunu gösteren Tablo 5'te çok açık şekilde görmek mümkündür. Tablo incelendiğinde 2008 yılı sonrasında kır nüfusunda devamlı bir azalma göze çarparken, şehir nüfusunda ise kararlı bir artış gözlenmektedir.

Şekil 3. Sayım Dönemlerine Göre Çınarcık ve Bağlı Yerleşim Birimlerinde Nüfusun Değişimi (1935-2017)

Son yıllarda köylerdeki tarım arazilerinin bir yönüyle turizme bağlanma eğilimi, bölgedeki kırsal yaşamı da tehdit etmektedir. Bölgede yaptığımız gözlemlerde daha önce tarım alanı olarak kullanılan sahaların turizme açıldığı, az da olsa görülen tarımsal faaliyetlerin bile turizme yönelik olduğu görülmüştür. Bahçe ya da tarla sahipleri daha karlı olduğu gerekçesi bu alanları mesire yerlerine ve tatil sitelerine dönüştürmeye başlamıştır. Turizm yatırımlarının köylere kadar girmesi ve bu konuda önlem alınmaması bölgede önemli bir sorun olarak görülmektedir.

Yeni yerleşim alanlarının tarım arazilerinden dönüştürülmesiyle günümüze kadar Çınarcık nüfusunda kararlı bir artış yaşanmıştır. 2017 yılı nüfus verilerine göre ilçe genelinde 32.590 kişi yaşamaktadır ve bir önceki yıla göre nüfusta yaklaşık 3.000 kişilik bir artış (%10) meydana gelmiştir. Yaptığımız gözlemlere göre son yıldaki artışın daha önceki yıllara göre fazla olmasında 1999 depreminden sonra yeni yerleşim alanlarında inşa edilen güvenli konutların, İstanbul ve diğer illerden önemli miktarda emekli nüfusu çekmesi bir neden olarak gösterilebilir.

Şekil 4. Çınarcık İlçesi Nüfus Piramidi (2017)

Çınarcık'ta yaş gruplarına göre oluşturulan Şekil 4 incelendiğinde en dikkat çeken husus 65 yaş ve üzeri nüfusun toplam nüfus içindeki payının yaklaşık %17 olmasıdır. Tabanın nispeten dar olması ve nüfusun yaş grubu ilerledikçe azalmamasından Çınarcıkta önemli oranda emekli/yaşlı nüfusun bulunduğu anlaşılmaktadır. Bölgeden ikinci konut satın almadaki en önemli faktörleri; deniz,

Çınarcık Şehri'nin Demografik Gelişimi

iklim, doğal çekicilikler, rekreasyonel çekicilikler, aile ve kişisel nedenler ile ekonomik nedenler şeklinde gruplandırabiliriz (Okuyucu vd. 2016:556). Yaptığımız gözlem ve araştırmalarda emekli nüfusun Çınarcık'ı tercih etmesinde en önemli sebebin konut ucuzluğu ve doğal şartlar olduğu anlaşılmıştır.

2.3.1 Nüfus Artış Hızı

Günümüzde sanayileşme ve ona bağlı olarak çeşitli ekonomik faaliyetlerin dünyanın çeşitli bölgelerinde faaliyete geçmesi tarımın entansif yapısının giderek yaygınlaşması buna ek olarak da doğumların hala yeryüzünün geniş alanlarında fazla olması nüfus artışının başlıca nedenleridir. (Tümertekin, 1994:132) Nüfus, Doğum, ölüm göç gibi olaylar sonucunda artış ya da azalış yönünde sürekli bir hareketlilik göstermektedir. (Sertkaya 2009:71) 1935-2017 yılları arasında sayım yıllarına göre Türkiye ve Çınarcık nüfus artış hızları Tablo 4'te verilmiştir. Tablo incelendiğinde, Çınarcık'ta 1935-2017 yılları arasındaki nüfus artış hızı % 38.21 Türkiye genelinde ise % 17.25 tir.

Tablo 4. Sayım Dönemlerine Göre Nüfus Artış Hızı (%)

Sayım Dönemi	Çınarcık Nüfus Artış Hızı (‰)	Türkiye Nüfus Artış Hızı (‰)
1935-1940	17,89	17,1
1940-1945	23,91	10,5
1945-1950	26,72	21,7
1950-1955	30,61	27,7
1955-1960	33,85	28,5
1960-1965	15,88	24,6
1965-1970	8,80	25,1
1970-1975	33,94	20,1
1975-1980	93,54	20,6
1980-1985	15,69	24,8
1985-1990	77,06	21,7
1990-2000	50,43	18,3
2000-2007	20,09	5,7
2007-2008	253,43	8
2008-2009	-64,66	14
2009-2010	-54,23	16
2010-2011	0,00	14
2011-2012	46,59	12
2012-2013	68,48	13,66
2013-2014	5,51	13,31
2014-2015	18,92	13,45
2015-2016	48,51	13,63
2016-2017	107,86	12,47
Ortalama	38,21	17,25

Sayım yıllarının ortalamasına bakıldığında Çınarcık'ta nüfus artış hızının Türkiye ortalama nüfus artış hızından iki kat yüksek olduğu görülmektedir. Ancak, burada Çınarcık'ın nüfus artış hızındaki dalgalanma ve karasızlık dikkat çekmektedir. Kısaca değerlendirecek olursak, yukarıda da işaret ettiğimiz 1975 yılından itibaren ikinci konutlar ve tatil sitelerinin yapılmaya başlanması önemli bir nüfusu bölgeye çekmiş, bu durum nüfus artış hızını da doğrudan etkilemiştir. Nitekim 1975-1980 yılları arasındaki 5 yıllık dönemde yıllık ortalama nüfus artış hızı % 93.54 olarak gerçekleşmiştir. Bir diğer yüksek nüfus artış hızı 2007-2008 yılları arasında rastlanmaktadır. Bu dönemde % 253.43 gibi yüksek bir nüfus artış hızı kaydedilmiştir. Bu dönemdeki ani artışın 1999 yılı depreminden sonra bölge dışına çıkan nüfusun, yeni konutların yapılmasıyla geri dönmeleri ile ilişkili olduğu düşünülmektedir. Keza, 2008-2009 ve 2009-2010 dönemlerinde mutlak nüfusta bir azalma meydana gelmiş; 2007-2008 döneminde gelen nüfusun bir bölümü tekrar bölge dışına çıkmıştır. Son olarak, 2016-2017 döneminde nüfus artış hızı % 107,86'ya ulaşmıştır.

Çınarcıkta nüfus artış hızlarındaki bu dengesizliğin nüfus hareketleri dışındaki diğer bir nedeni de 2007 yılından itibaren uygulanmaya başlanan Adrese Dayalı Nüfus Kayıt Sistemi'dir (ADNKS). Bilindiği gibi 2000 yılına kadar olan sayımlar birebir hane bazında yapılan gerçek sayımlardır. 2007 yılından itibaren ise Adrese Dayalı Nüfus Kayıt Sistemi getirilmiş, nüfus sayımları adres beyanı üzerinden yapılmaya başlanmıştır. 2007-2008, 2008-2009 ve 2009-2010 yılları arasındaki nüfus artış hızlarındaki sapmaların Çınarcık Şehrinde ikinci konutların ağırlıklı olarak bulunması nedeniyle adres kayıtlarının dönemsel olarak taşınması / getirilmesi sonucunda oluştuğunu düşünmekteyiz.

2.3.2 Şehirselle ve Kırsal Nüfus

Sanayi Devrimi ile birlikte kır- kent dengesinin bozulması nüfus kütlelerinin yer değiştirmesi diğer bir deyişle göç olgusunu ortaya çıkarmıştır. (Tunçdilek, 1988:125) Araştırma sahasının 1935-2017 yılları arasındaki nüfus sayımlarına göre şehirselle ve kırsal nüfusları Tablo 5'te gösterilmiştir. Çınarcık Şehri'nin turizm yatırımlarının ve özellikle ikinci konutların yaygınlaşması neticesinde son yıllarda kır nüfusu ile şehir nüfusu arasındaki fark gittikçe kapanmaktadır. Tablo 6 incelendiğinde; 1935'ten 1975 yılına kadar olan periyotta kır nüfusunun şehir nüfusundan fazla olduğu görülmektedir. 1975 yılında kır nüfusunun toplam nüfusa oranı % 63.05 iken şehir nüfusunun toplam nüfusa oranı % 36.95'tir. 1980 yılına gelindiğinde şehir nüfusu kır nüfusunu geçmiştir. Bu dönemde nüfusun % 45'ini kır nüfusu oluştururken şehir nüfusunun oranı % 54.99'a ulaşmıştır.

Sonraki dönemlerde ise kırsal ve şehirselle nüfus dengelenmiştir. 2017 yılında şehir nüfusunun toplam nüfusa oranı % 49.40 olmuştur. Çınarcık şehir merkezinde daha önce belirttiğimiz gibi topografik şartların yeni yerleşme alanlarına uygun olmaması nedeniyle ikinci konut alanlarının idari olarak kır nüfusu içinde değerlendirilen, Koru, Esenköy, Kocadere ve Teşvikiye bölgelerine kayması nedeniyle kır nüfusu tekrar şehir

Çınarcık Şehri'nin Demografik Gelişimi

nüfusunu az da olsa geçmiştir. Ancak, arazide yaptığımız gözlemlerde Çınarcık merkez bölgesinde kıyı gerisindeki eğimli alanların da yoğun olarak yerleşmeye açıldığı, dolayısıyla önümüzdeki birkaç yıl içinde şehir nüfusunun kırsal nüfusu geçeceğini tahmin etmekteyiz.

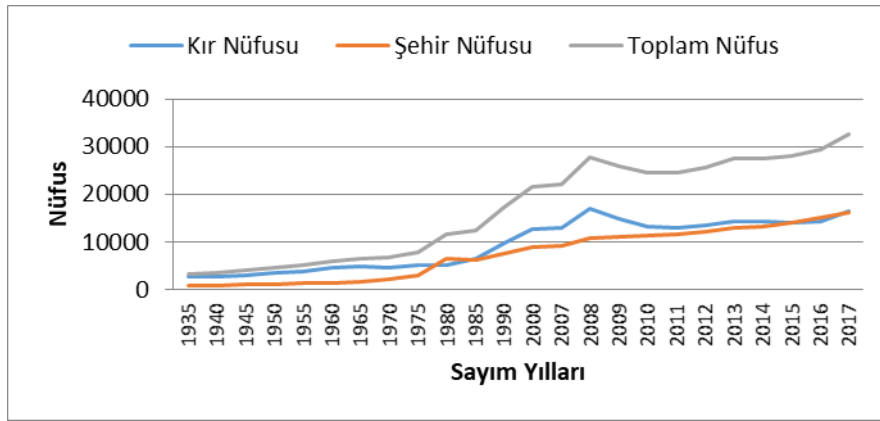
Tablo 5. Sayım Yıllarına Göre Çınarcık'ta Şehir ve Kırsal Nüfusu İle Toplam Nüfusa Oranları

Sayım Yılı	Kırsal Nüfusu		Şehir Nüfusu		Toplam Nüfus Miktarı
	Nüfus Miktarı	Toplam Nüfusa Oranı (%)	Nüfus Miktarı	Toplam Nüfusa Oranı (%)	
1935	2533	78,93	676	21,06	3209
1940	2593	74,17	903	25,82	3496
1945	2919	74,57	995	25,42	3914
1950	3342	75,32	1095	24,67	4437
1955	3856	75,37	1260	24,62	5116
1960	4541	75,91	1441	24,08	5982
1965	4842	74,98	1615	25,01	6457
1970	4674	69,33	2067	30,66	6741
1975	4971	63,04	2914	36,95	7885
1980	5209	45	6364	54,99	11573
1985	6355	50,91	6126	49,08	12481
1990	9661	55,87	7629	44,12	17290
2000	12697	58,64	8953	41,35	21650
2007	12915	58,47	9170	41,52	22085
2008	16866	60,92	10816	39,07	27682
2009	14812	57,2	11080	42,79	25892
2010	13277	54,21	11211	45,78	24488
2011	12921	52,76	11567	47,23	24488
2012	13540	52,83	12089	47,16	25629
2013	14380	52,51	13004	47,48	27384
2014	14213	51,61	13322	48,38	27535
2015	13970	49,8	14086	50,2	28056
2016	14209	48,31	15208	51,69	29417
2017	16488	50,6	16102	49,4	32590

Hiç şüphesiz, nüfusun yaklaşık yarısının kırsal nüfus içinde bulunmasına rağmen bu nüfusun kırsal faaliyetlerle uğraştığını söylemek oldukça güçtür. Tarım ve

balıkçılık sınırlı bir şekilde varlığını sürdürmektedir. İlçenin güney kesiminde bulunan yoğun orman alanlarında ormancılık faaliyeti (kerestecilik vb.) yapılan diğer bir ekonomik faaliyettir. İlçede küçük atölyeler ve imalathaneler dışında sanayi açısından değerlendirilebilecek hemen hemen hiçbir kuruluş bulunmamaktadır. Turizm fonksiyonunun bu kadar yoğun olmadığı dönemlerde belirli bir ekonomik büyüklüğe sahip olan tarım, günümüzde oldukça parçalıdır ve bahçe ziraatı şeklinde varlığını sürdürmektedir. İlçe genelinde 2011 yılında 12.723 da. olan tarım alanları 2017 yılına gelindiğinde 7.799 da.'a gerilemiş ve son dört yılda tarım alanlarında yaklaşık % 38 oranında azalma meydana gelmiştir. Kalan bu alanlar da gün geçtikçe ikinci konutlara dönüşmektedir.

Şekil 5. Sayım Yıllarına Göre Çınarcık'ta Şehir ve Kır Nüfusunun Değişimi

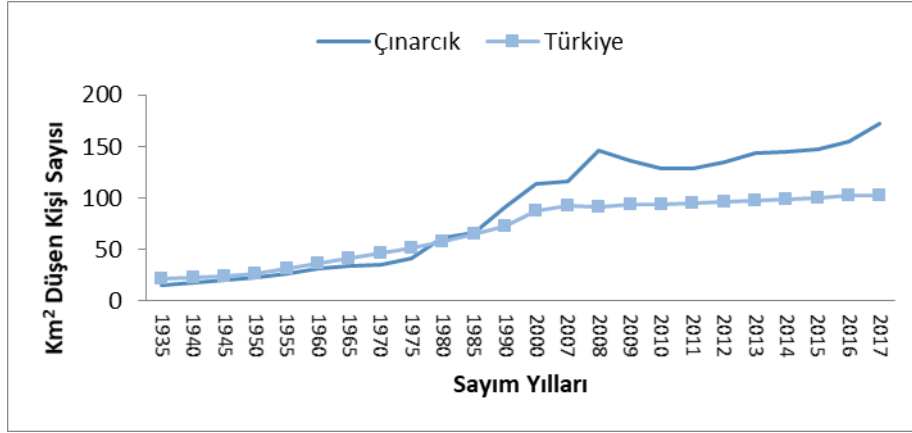
2.3.3 Nüfus Yoğunluğu

Araştırma sahamızdaki ve Türkiye genelindeki nüfus yoğunlukları Şekil 6'da karşılaştırmalı olarak verilmiştir. Çınarcık ilçesinde 2017 yılı nüfus sayımı verilerine göre km²'ye 172 kişi düşmektedir. Bu değer Türkiye genelinde 2017 yılı için 103 kişi olduğu göz önüne alındığında sahamızdaki nüfus yoğunluğunun yaklaşık 1.5 kat daha fazla olduğu anlaşılmaktadır.

Aşağıdaki şekil incelendiğinde, 1980 yılına kadar sayım yıllarının tümünde Çınarcıkta nüfus yoğunluğunun Türkiye ortalamasının altında olduğu görülmektedir. 1980 yılı bölgede ikinci konutların ivme kazandığı bir dönemdir. Bu dönemden sonra Çınarcık'ta nüfus yoğunluğu tüm sayım dönemlerinde Türkiye ortalamasının oldukça üzerinde seyretmiştir. Yerleşik ve kayıtlı nüfusa göre hesaplanan bu oranlar, turizm mevsiminde oldukça yükselmekte ve bu dönemde km²'ye düşen insan sayısının 1.000 kişi sınırını aştığı düşünülmektedir. Araştırma sahamızda nüfus yoğunluğu, şehir merkezinde diğer yerleşim birimlerine göre fazladır. İlçe merkezinden uzaklaştıkça nüfus yoğunluğu da azalmaktadır. Kırsal yerleşmelerde ise Kuru, Esenköy ve Teşvikiye belde merkezleri nüfusun yoğunlaştığı diğer yerleşim birimleridir. Bu

Çınarcık Şehri'nin Demografik Gelişimi

merkezlerde nüfus yoğunluğunun fazla olmasında son yıllarda yapılan ikinci konutların Çınarcık merkezinden bu bölgelere kayması etkili olmuştur.

Şekil 6. Sayım Dönemlerine Göre Araştırma Sahamızda ve Türkiye’de Nüfus Yoğunluklarının Değişimi

3. SONUÇ

Çınarcık, coğrafi konumu, doğal kaynakları ve İstanbul gibi büyük bir metropole yakınlığı ile turizm fonksiyonu gelişen destinasyonlardan biridir. İlçede 1975 yılından itibaren günümüze kadar ikinci konut talebi nedeniyle önemli bir nüfus artışı yaşanmıştır. 1975 yılında 7.785 olan ilçe nüfusu 2017 yılı itibariyle 32.580 e ulaşmış ve nüfus son 52 yılda 5 kat artış göstermiştir.

Çınarcık şehrinin demografik gelişimindeki en önemli dinamik turizmdir. Günümüzde Çınarcık'ta turizme konu olan doğal kaynakların varlığı nedeniyle turizm fonksiyonu giderek gelişmektedir. Şehir merkezindeki doygunluk nedeniyle son yıllarda Esenköy, Teşvikiye ve Kuru çevresi yeni ikinci konutlar ve tatil sitelerinin oluşturulduğu bölgelerdir. Son yıllarda Marmara Havzası'nda nüfusun, dolayısıyla yeni yerleşim birimlerinin aşırı artış kaydetmesi Marmara Denizi'ndeki kirliliği de artırmıştır. Bu olumsuz durumdan Çınarcık da etkilenmiştir. Deniz turizmi olumsuz şartlar nedeniyle, son yıllarda arzulanan seviyelerde değildir. Diğer taraftan ilçede deniz turizmine yönelik tesislerin sınırlı oluşu ve sunulan hizmetlerdeki yetersizlik başka bir etken olarak görülmektedir. İlçede otel sayısı son derece sınırlıdır. Buna karşılık dönemlik ev pansiyonculuğu oldukça gelişmiştir.

Genellikle dar kıyı özelliği gösteren Çınarcık kıyılarının esasen deniz turizmi açısından pek elverişli bir yapı sergilediği söylenemez. İskelelerin de yer aldığı küçük bir şehir meydanı ve bunun ekseninde uzanan doğu-batı yönlü sahil yolu bu kısıtlılığı daha da attırmıştır. Bu sahada yol ile deniz arasında çakıldan ibaret 1-4 metre arası değişen bir sahil şeridi bulunmaktadır. Gerçek anlamda deniz turizminin yaşandığı yer doğuda Koruköy batıda ise Kocadere sahilindeki plajlardır. Oldukça geniş kıyı şeridine sahip bu alanlarda plajlar kum, kıyı ise oldukça sık bir özellik göstermektedir. Bir anlamda dağ eteği yerleşmesi olan Çınarcık'ta kentsel genişlemenin güney yönlü iç

kesimlere doğru büyümesi topografik şartlar nedeniyle mümkün görünmemektedir. Dolayısıyla şehrin doğu batı yönlü uzanan parçalı düzlükler üzerinde turizm talebi nedeniyle geliştiği söylenebilir.

Çınarcık'ta yaptığımız araştırmalarda turizm planlaması ve koordinasyonunda büyük eksiklikler olduğu görülmüştür. İlçede turizm olaylarının gerçek anlamda büyüebilmesi için bir turizm kalkınma planı çerçevesinde otel vb. turizm yatırımlarının artırılması, sahil bölgesinin deniz turizminde çekicilik sağlayacak şekilde yeniden kurgulanması, belde ve köylerdeki tarım hayatının turizmi de destekleyecek şekilde geliştirilmesi büyük bir önem taşımaktadır. Yaz ve kış nüfusu arasındaki büyük fark ilçede şehrsel fonksiyonların yeterince gelişme gösterememesine neden olmuştur. Özellikle nüfusun maksimum seviyeye ulaştığı yaz mevsiminde altyapı ve belediye hizmetleri yetersiz kalmaktadır. Bölgede topografik şartların yerleşimi sınırlandırıcı etkisinin kuvvetli olması, bölgede yerleşim alanlarının yine sınırlı olan tarım alanları üzerinde gelişmesine neden olmuştur. Çınarcık'ta ziraat hayatı turizm faaliyetleri karşısında her geçen gün zayıflamaktadır. Bu durum, çarpık yapılaşmaya ve çevre kirliliğine neden olmakta doğal dengenin bozulması riskini de beraberinde getirmektedir. Bölgenin kırsal özelliklerinin korunması turizm gelişmesi için de son derece önemlidir. Bu amaçla, tarım arazilerinin tarım dışı kullanımlarına izin verilmemesi, bir turizm planı çerçevesinde organik tarımın desteklenmesi, turistlerin ilgi gösterebileceği kaliteli tarım ürünlerinin yetiştirilmesi ve tanıtılması gerekmektedir. Diğer taraftan Çınarcık'ta gerçek anlamda bir deniz turizminin oluşabilmesi için yetersiz olan yatak kapasitesinin artırılması, nitelikli turizm tesislerinin özellikle sahil bölgesinde yaygınlaştırılması önem taşımaktadır. Çınarcıkta turizm faaliyetleri deniz turizmi ile sınırlı değildir. Çınarcık sahip olduğu doğal kaynaklar nedeniyle başta doğa turizmi olmak üzere diğer turizm çeşitlerine de ev sahipliği yapabilecek doğal kaynaklara sahiptir. Bunlardan Karlık ve Delmece yaylası dağ turizmi için, erikli şelalesi ve çevresi ise dağ yürüyüşü için son derece uygun alanlar olarak görülmektedir. Tüm bu potansiyelin değerlendirilmesi, öncelikle iyi bir turizm planlamasına ve paydaşlarda bilimsel veriler ışığında bir farkındalık yaratılmasına bağlıdır.

KAYNAKÇA

- Akpınar, E., & Bulut, Y. (2010). *Ülkemizde Alternatif Turizmin Bir Dalı Olan Ekoturizm Çeşitlerinin Bölgelere Göre Dağılımı ve Uygulama Alanları*, III. Ulusal Karadeniz Ormancılık Kongresi, C: IV, s. 1575-1594.
- Bahadır, M. (2007). *Yalova İli Arazi Kullanımının Uzaktan Algılama Teknikleri İle Belirlenmesi*, Yüksek Lisans Tezi. Afyonkarahisar Kocatepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Bilgin, T. (1967). *Samanlı Dağları, Coğrafi Etüd*, İstanbul İ.Ü Coğrafya Enstitüsü No:80.

Çınarcık Şehri'nin Demografik Gelişimi

- Dal, N., & Baysan, M. (2007). Kuşadası'nda Kıyı Kullanımı ve Turizmin Mekânsal Etkileri Konusunda Yerel Halkın Tutumları, İzmir: *Ege Coğrafya Dergisi*, 16, s. 69-85.
- Erol, O., & Şencan, A. (1996). Çınarcık ve Çevresinin Jeomorfolojik Etüdü, İstanbul: *Marmara Coğrafya Dergisi*, 1, s.57-62.
- Göney, S. (1985). Büyük Menderes Bölgesi, İst. Üniv. Yay. No:1985, Coğrafya Böl. Yay. No:79, İstanbul.
- İrtem, E., & Kahraman, E. (2004). Edremit Küçükükyü Arasındaki Turizm Faaliyetlerinin Kıyı Alanlarına Etkisi ve Önerilen Yönetim Programı. İstanbul: *İTÜ Mühendislik Dergisi*, 3, s. 3-14.
- Kahraman, C. (2018). *Kuşadası Körfezi Kıyı Alanları Kullanımı ve Sorunları*, İstanbul: Artikel Yayınevi.
- Okuyucu, A., & Somuncu, M. (2015). Yalova-Çınarcık'taki İkinci Konutların Ekonomik Etkilerinin Değerlendirilmesi, *Coğrafi Bilimler Dergisi*, 13 (2).
- Okuyucu, A., Somuncu, M. (2016). *İkinci Konut Sahipliğinde Motivasyon Kaynakları: Yalova-Çınarcık Örneği*, Ankara: Tucaum Uluslararası Coğrafya Sempozyumu Bildiri Kitabı, s.556-557.
- Pektaş, Ö., & Mersin, K. vd. (2018). Limanların Bölgesel ve Ekonomik Etkileri: Tekirdağ - Ren Nehri Karşılaştırması. *Uludağ Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Sosyal Bilimler Dergisi*, C.19, S:35. s.757-775.
- Sertkaya, Doğan, Ö. (2009). *Marmara Takımadaları, Çantay Kitabevi*.
- Tanoğlu, A. (1969). *Nüfus ve Yerleşme*, İstanbul: İ.Ü Yay. No:1183, Edebiyat Fak. Coğrafya Enst. Yay. No: 451969.
- Tunçdilek, N. (1988). *Dünya Nüfus Dinamiği*, İ.Ü Yay. No: 3501.
- Tümertekin, E. (1994). *Beşeri Coğrafyaya Giriş*, İ.Ü Yay. No:3819.
- Yalova Çevre ve Şehircilik Müd. (2011). *Yalova: 2011 Yılı İl Çevre Durum Raporu*, Çevre ve Şehircilik Müd.Yay.
- www.cinarcik.bel.tr [Erişim tarihi:15.08.2018]
- www.meteor.gov.tr [Erişim tarihi:22.06.2018]
- www.tuik.gov.tr [Erişim tarihi:25.05.2018]

FETH ALİ ŞAH KAÇAR'IN ÇAĞATAY TÜRKCŐSİYLE YAZILMIŞ BİR YARLIĞI ŐZERİNE

Namiq MUSALI*

Öz

Gaznelilerden Kaçarlara kadar yaklaşık bin yıl boyunca İnan'ı yönetmiő olan Türk hanedanlarının iktidarı döneminde Farsçanın yanı sıra Türkçenin de devlet dili seviyesinde kullanıldığı iyi bilinen bir gerçektir. Bu süre zarfında Türkçe, İnan'da sarayın ve ordunun konuşma dili olmanın yanı sıra zaman zaman resmî yazı dili olarak da işlev görmüştür. Özellikle de Safeviler döneminden kalma çok sayıda Türkçe belge günümüze ulaşmıştır. Araştırmalarımız sırasında bulduğumuz Feth Ali Şah Kaçar'ın Çağatay Türkçesiyle yazılmış olan bir fermanı Kaçarlar devrinde de Türkçenin resmî yazı dili olarak kısmen kullanılmaya devam ettiğini kanıtlayacak niteliktedir. 1221 yılı Şevval ayına (12.12.1806 - 09.01.1807) ait bu yarlık, adı geçen Şahın önemli münşilerinden olan Mirza Muhammed Razî Tebrizî tarafından kaleme alınmış olup, devlet adamı Mirza Muhammed Şefi Bendpeyi'nin sadrazam makamına atanmasıyla ilgilidir. Belgenin elyazması Tahran'daki İnan İslâmî Şûrâ Meclisi Kütüphanesi'nde 1453/15 arşiv numarasıyla kayıtlıdır. Makale kapsamında söz konusu belgenin transkripsiyonu ve günümüz Türkçesine çevirisi gerçekleştirilmiş, tarihî bir kaynak olarak incelenmiş ve değerlendirilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Türkçe, İnan, Kaçarlar, Muhammed Şefi Bendpeyi, Muhammed Razî Tebrizî.

ON a DECREE of FATH ALI SHAH QAJAR WRITTEN in CHAGATAI TURKISH

Abstract

It is a well-known fact that, during the reign of Turkish dynasties, which ruled Iran for a period of about a thousand years from the Gaznavids to the Qajars, Turkish were also used as a state language besides Persian. In this epoch, in addition to becoming a spoken language in the palace and army in Iran, Turkish also functioned as an official written language from time to time. Particularly, many Turkish documents dated from the Safavid period have reached our time. During our research, we found the decree issued by Fath Ali Shah Qajar in the Chagatai Turkish language, which proves that, the Turkish language continued to be partially used for official purposes under the Qajar rule. This decree (*yarlık*) dated Shawwal 1221 A.H. (corresponding to 12.12.1806-09.01.1807) on appointment of statesman Mirza Muhammad Shafi Bendpei to the position of the Grand Vizier was written by Mirza Muhammad Razi Tabrizi, one of the important secretaries of Fath Ali Shah. A manuscript of this document is stored in the library of Iranian Islamic

* Prof. Dr., Kastamonu Üniversitesi Fen Edebiyat Fakóltesi Tarih Bölümü, e-posta: namiq.musali@gmail.com, ORCID:0000-0003-1291-8380.

Consultative Assembly in Tehran under number 1453/15. The document was transcribed and translated into modern Turkish which is presented in the current article. Furthermore, it was studied and evaluated as a historical source.

Key Words: Turkish, Iran, Qajars, Muhammad Shafi Bendpei, Muhammad Razi Tabrizi.

GİRİŞ

Pehlevilerin, 1925 yılında iktidara geçtikten sonra Türk diline ve kültürüne karşı çok sert ve baskıcı bir politika izlemelerine karşın, İran'ı yüzyıllar boyunca yöneten Türkler, Fars dili ve kültürüne karşı aynı uygulamalarda bulunmamış, tam tersine Fars edebiyatı Türklerin hâkimiyeti döneminde hiç olmadığı kadar gelişme göstermiştir. İran medeniyetini himaye eden Türk yöneticiler kendi milli hüviyetlerinin de farkında olmuş, etnik kimliklerini unutmamış ve elbette ki kendi milli kültürlerine de kayıtsız kalmamışlardır. Bu sebepten söz konusu dönem içinde Farsçanın yanı sıra Türkçe de İran'ın devlet ve iktidar dili olmuş, hatta Farsçayı bile etkilemeyi başarmıştır. İran'da hüküm süren Türk devletlerinde Türkçe sadece yönetici ve askerî sınıfın mütedavil konuşma dili olarak kalmamış, bu dilde yazılmış zengin bir edebiyat meydana getirilmiş, hatta Türkçe yeri geldiğinde resmî evrak ve fermanların hazırlanması, uluslararası yazışmaların yürütülmesi amacıyla da aktif bir şekilde kullanılmıştır. Örneğin, daha Gazneliler zamanında divan münşilerinin Arapça ve Farsçanın yanı sıra Türkçeye de hâkim olmaları ve gerektiğinde Türkçe yazışmalar yapabilmeleri önemli bir şarttı (Muhammed Rıza ve Abdülcemil Nasîrî, 1392: XXXV). İlhanlı ve Celayirli dönemlerinde Uygur Türkçesinin resmî yazı dillerinden biri olduğu bilinmektedir (İlimli Usul, 2016: 254-271; Muhammed Rıza ve Abdülcemil Nasîrî, 1392: XXXV). İran'ın önemli bir kısmını kendi kontrolü altında tutan Timurlu hükümdarı Mirza Şahruh'un yabancı devletlere Türkçe mektuplar gönderdiği ve ülke içinde Türkçe yazılı buyruklar verdiği konusunda bilgiler vardır (Rumlu, 1389: 418,576). Akkoyunlu beylerinden de bazılarının Osmanlı'ya Türkçe mektuplar yazdıkları malumdur (Bacque-Grammont, 1985: 163-182; Sümer, 1992: 4). Ayrıca Safevîler zamanına ait Azerbaycan Türkçesinde çok sayıda belgeler günümüze ulaşmış olup, bunların bir kısmı yayımlanmıştır (Fekete, 1936: 269-277; Fekete, 1977: 510; Tâcbahş, 1353: 15-46; Aliyarov vd., 1989: 184-190; Hüseyinli, 2014: 174-186; Aydoğmuşoğlu, 2013: 411-420).

Son araştırmalarımız esnasında elde ettiğimiz bir vesika, Türkçenin Kaçarlar döneminde de devletin resmî yazı dili olarak Farsça ile beraber kısmen kullanılmaya devam ettiğini göstermektedir. Bu hanedanın ikinci hükümdarı Feth Ali Şah Kaçar'ın kendisine sadrazam atamasını konu eden ve Çağatay Türkçesinde yazılmış olan bu belgenin metin çevirisi ve tercümesinin yapılması, onun tarihî ve diplomatik açıdan incelenmesi, makalemizin esas konusunu teşkil edecektir. Fakat mevzunun daha iyi anlaşılması için ilk önce Türkçenin ve özellikle de Çağatay lehçesinin Kaçarlar dönemindeki önemi ve konumu üzerine genel değerlendirmeler yapmayı gerekli bulduk.

Feth Ali Şah Kaçar'ın Çağatay Türkçesiyle Yazılmış Bir Yarlığı Üzerine

1. Kaçarlar Döneminde Türkçenin Konumuna Genel Bir Bakış

Kaçar (Kâcâr) oymağı Oğuz Türklerinden olup, XV. yüzyılın sonlarında Azerbaycan'ın Gence, Karabağ ve İrevan (Revan) bölgesinde yaşamaktaydı. O dönemden itibaren siyasi hayatta aktif bir rol aymaya başlayan bu oymak, Safevîlerin iktidara yükselmesine büyük katkı sağlamış ve devletin yönetilmesinde etkin rol oynamıştır. I. Şah Abbas döneminde (1587-1629) Kaçarların bir kısmı Safevîlerin kuzeydoğu sınırlarının muhafazası için Azerbaycan'dan Horasan'a göç ettirilmiş, özellikle de Astarâbâd (Esterâbâd) ve Merv yörelerine yerleştirilmişlerdir. XVIII. yüzyılın sonlarında İran'da iktidarı ele geçirecek olan Kaçar hanedanı da Astarâbâd yöresindeki Aşağıbaş Kaçarları soyundan gelmektedir (Karadeniz, 2004: 33-40; Hasanzade, 2014: 78-80).

Kaçar saltanatı, 1779 tarihinde Kerim Han Zend'in ölümünün ardından Ağa Muhammed Han Kaçar'ın 17 yıl boyunca yürüttüğü mücadeleler sonucunda 1796 yılında Tahran başkent olmak üzere kurulmuştur. Ağa Muhammed Han'ın evladı olmadığı için Kaçar şahları soyu onun yeğeni olan Feth Ali Şah'la (1797-1834) devam etmiştir. Bu sülale 1925 yılına kadar İran'ı yönetmiştir. Faruk Sümer, ana kaynaklara atıfta bulunarak Kaçar hanedanının Türklük bilinci taşıyan bir hanedan olduğunun altını çizmektedir (Sümer, 2013: 159, 269; Sümer, 1999: 287-288). Adı geçen hanedanın Türk kimliğine sahip çıkması ve Türkçeyi devlet katında kullanmasına ilişkin tarafımızca ana kaynaklara dayanan ayrıca bir makale kaleme alınmıştır. O yüzden burada Feth Ali Şah'ın bahse konu yarlığı bağlamında Kaçarlar devrinde, bilhassa adı geçen şahın hâkimiyeti yıllarında Türkçenin ehemmiyetini gösteren ve hususiyle yarlığın dili olan Çağatay Türkçesinin bu dönemdeki durumuna işaret eden bazı tespitlerde bulunmakla yetineceğiz.

Feth Ali Şah zamanında Türkçe, resmî düzeyde İran'ın saray ve ordu diliydi. Dönemin pek çok kaynaklarında bu durumu kanıtlayacak bilgiler yer almaktadır. 1805-1806 yıllarında Fransa imparatoru Napolyon'un mektubunu Feth Ali Şah'a ulaştırmak için İran'a sefer eden Fransız diplomat ve bilim adamı Profesör Pierre Amédée Jaubert, Türkçenin İran'daki durumunu şu şekilde özetler: "İran'ın birkaç eyaletinde Türkçe konuşulmakta ve yazılmaktadır... Türk dili kelime sayısı, harmoni ve zarafet açısından Farsçaya beraberdır ve hatta ondan daha üstündür. Bu dil, doğunun en güzel ve elbette ki en görkemli dillerinden biridir... Türkçe, doğunun yegâne siyaset dilidir... İran sarayında gerek şah, gerekse de nice nice vezirler ve devlet adamları Türkçeden başka bir dilde konuşmazlar." (Jaubert, 1821: 291-294).

Bu dönemde Türkçe, Kaçar saltanatının yönetici sınıfları ve ülke halkı nezdinde o kadar yaygındı ki, Tahran'daki Osmanlı sefiri Yasincizâde es-Seyyid Abdülvehhâb Efendî'nin İstanbul'a göndermiş olduğu 23 Cemaziyülevvel 1226 / 15 Haziran 1811 tarihli bir takrirden, "ahâli-i İran'ın mecmu'ü Türkî kelimâta muktedir" olduğundan dolayı sefaret heyeti içindeki Farsça tercümanlara gerek duyulmadığı ve bu sebepten onların geri gönderildiği beyan edilmişti (Komisyon, 2010: I., 32-33).

1812-1813 yıllarında İran'a seyahat etmiş olan Fransız kökenli Albay Gaspard Drouville, İran ordusunda resmî kullanım dilinin Türkçe olduğunun altını net bir

şekilde çizmektedir: “Ordunun tamamında komuta dili Türkçedir.” (Drouville, 1828: 128).

Feth Ali Şah dönemi İran’ında Türkçe o kadar güçlü bir mevkie sahipti ki pek çok Farslar bile devlet görevlerine alınabilmek için bu dili bilmeye mecburlardı. Moskova’da yayınlanan *Vestnik Yevropı* (Avrupa Habercisi) adlı derginin 1808 yılı sayılarından birisinde İran’la ilgili bir makalede bu konuya dikkat çekilmektedir: “Pek çok Farslar kendi dillerinin yanı sıra Türkçeyi de öğreniyorlar. Zira Türkçe buranın sarayında o kadar yaygın bir biçimde kullanılıyor ki, saray adamlarının Farsça konuştuğuna çok nadiren tesadüf etmek mümkündür.” (Jukovsky, 1808: 258).

Kaçar devri İran kaynakları da bu durumu teyit etmektedirler. Örneğin, Mirza Muhammed Mehdi Nevvâb-ı Tahrânî’nin anlatımına göre Hakan Feth Ali Şah, bir gün Türkçe bilmeyen devlet görevlisi Eşref Han Demâvendî’nin bu bilgisizliğine kızarak, ona Türkçe öğrenmeyi emretmiş ve bunun için ona kırk gün süre tanımıştı. Hükümdarın bu uyarısı karşısında korkuya kapılan Eşref Han, kendisine verilen süre zarfında Türkçeyi öğrenerek tekrar onun huzuruna çıkmış ve şahın Türkçe sorduğu soruları Türkçe yanıtlayarak onun saygısını kazanmıştı (Tahrânî, 1376: 132).

Bu gibi bilgiler Feth Ali Şah’ın Türkçeye ne kadar yüksek bir değer verdiğini sergilemektedir. Adı geçen şahın döneminde yabancı heyetlerin resmî kabul merasimleri sırasında konuşmalar Türkçe yapılıyordu. 31 Temmuz 1817 tarihinde Rus sefaret heyetiyle beraber Feth Ali Şah’ın huzuruna çıkan, karşılanma törenini, yapılan konuşmaları ve şahın davranışlarını bizzat gözlemleyen Alman kökenli subay Moritz von Kotzebue, “şahın Türkçeyi çok sevdiğini ve neredeyse her daim bu dilde konuştuğunu” belirtmektedir. Görüşme sırasında Rus sefiri General Yermolov’un yaptığı konuşma, sefaret müsteşarı Negri tarafından Feth Ali Şah için şifahi olarak Türkçe tercüme edilmişti (Kotzebue, 1825: 100).

İran’da Türkçenin devlet dili olarak kullanılması geleneği sadece Feth Ali Şah’ın hâkimiyet yıllarıyla sınırlı kalmayıp, sonraki Kaçar şahları zamanında da sürdürülmüştü. XIX. yüzyılın ikinci yarısına ve XX. yüzyılın başlarına ait İran ve Avrupa kaynakları Azerbaycan Türkçesinin (“Türkî-i Azerbaycanî”, “le turc azeri”) de Farsça ile beraber İran’ın iki resmî dilinden biri olduğunu net bir biçimde açıklamaktadırlar (Erdekânî, 1374: 27; Bérard, 1910: 171). Aşağıda daha ayrıntılı bir şekilde izah edeceğimiz üzere, Azerbaycan Türkçesinin yanı sıra Çağatay Türkçesi de özel bir ilgi görmekteydi. Kaçarların son dönemlerinde Fars elitlerin de devlet içinde kendi rollerini artırmaya çalışmalarına rağmen bu hanedanın son padişahı Ahmed Şah (1909-1925) bile sarayda Türkçe konuşacak ve “ben Türk’üm” diyecek kadar (Çete, 2007: 49) kendi milli kimliğinin farkında olan bir hükümdardı.

2. Yarlığın Dili: Neden Çağatay Türkçesi?

İran’ın ünlü tarihçilerinden Murtazâ Râvendî, somut örnekler vermemesine rağmen, “Ağa Muhammed Han Kaçar’ın sarayında... muteber yazışmaların, mektupların ve fermanların Arapça, Farsça, Türkçe ve Çağatayca yazıldığından” söz etmektedir (Râvendî, 1386: 492-493). Burada Türkçe derken Azerbaycan Türkçesi,

Feth Ali Şah Kaçar'ın Çağatay Türkçesiyle Yazılmış Bir Yarlığı Üzerine

Çağatayca adıyla ise Çağatay Türkçesi kastedilmektedir. Ağa Muhammed Han Kaçar dönemine dair Türkçe herhangi bir belge daha ortaya çıkarılmamışken, yeni bulmuş olduğumuz Feth Ali Şah zamanına ait yarlık, Kaçar sarayında Türkçe belge düzenleme olayının Ağa Muhammed Han devri ile sınırlı kalmayarak, bir gelenek şeklinde onun varisinin hâkimiyet yıllarına da intikal ettiğini göstermektedir.

Fakat Feth Ali Şah'ın bu fermanı, Kaçar döneminden kalan Türkçe yegâne belge değildir. Nitekim yine adı geçen şahın döneminde, 25 Safer 1222 / 4 Mayıs 1807 tarihinde Kaçar saltanatıyla Napolyon'un yönettiği Fransa İmparatorluğu arasında imzalanmış olan 16 maddeden ibaret Finckenstein Antlaşması'nın beş sayfalık metni Azerbaycan Türkçesiyle yazılmış olup, günümüz itibarıyla Fransa Tarih Müzesi'nde muhafaza edilmektedir (Sâlâriyân, 1394; Balcı, 2017: 7-28). Bu antlaşma metni, Türkçenin Feth Ali Şah döneminde Kaçarlar tarafından sadece ülke içinde değil, uluslararası ilişkilerde de bir yazı dili olarak kullanıldığını kanıtlamaktadır. Kaçar dönemi kurum ve kuruluşlarına ait Türkçe diğer belgeler de zamanımıza ulaşmıştır. Örneğin, Erdebil'deki Şeyh Safi Dergâhu mütevellibaşısı tarafından Malatya'daki Şah İbrahim Veli Ocağı mensuplarına verilen 1242 / 1826-1827, 1301 / 1883, 1321 / 1903 ve 1322 / 1904 tarihli mühürlü şecereler ve icazetnâmeler Türkçedir (Aytaş, 2011: 100-103, 153-161, 164-170). Ayrıca 1325 / 1907 yılında *Tebriz Milli Encümeni'nin Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyeti'*ne gönderdiği mektup Azerbaycan Türkçesiyle kaleme alınmıştır (Heyet, 2005: 33). İstanbul'daki İran sefaretinin Osmanlı Hariciye Nezâreti'ne ve Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükûmeti İstanbul Mümessilliği'ne gönderdiği 1918 ve 1922 tarihli resmî mektuplar da Türkçe yazılmıştır (Komisyon, 2010: II., 604, 620). Bunların yanı sıra İran'da halk katından da devlet makamlarına Türkçe yazılı başvurular yapılabilmekteydi. Örneğin, İranlı yazar Afdalü'l-Mülk Mahmud Kirmânî, Tahran'da Muzafferüddin Şah'a suikast hazırlığı içinde olduğu gerekçesiyle hapse atıldığında affedilmesi için şaha Türkçe mektup yazmıştı (Storey, 1972: II., 1066).

İran'ın yüzyıllar boyunca Türkler tarafından yönetildiği, Safevî döneminde bu coğrafyada Türkçenin resmî yazı dili olarak kullanıldığı, Kaçarların Türk kökenli olmalarının yanı sıra Faruk Sümer'in işaret ettiği gibi bunların Türklük bilinci taşımaları da göz önünde tutulursa (Sümer, 2013: 159, 269; Sümer, 1999: 287-288), Feth Ali Şah'ın Türkçe ferman vermiş olmasına şaşırılmamalıdır.

Kaçar dönemi kaynaklarında Türk lehçelerini birbirinden ayırmak gerektiğinde bunların "Türkî-i Azerbaycanî", "Türkî-i Osmanî", "Türkî-i Çağatayî" diye isimlendirildiği görülmektedir. Söz konusu kaynaklarda sadece Türkî dendiğinde ise daha çok İran'da yaygın olan Azerbaycan Türkçesi kastedilmekteydi. Kaçarlar zamanında Azerbaycan Türkçesinde eğitim-öğretim faaliyetleri yapılmış, ders kitapları yazılmış, Azerbaycan Türk edebiyatı özellikle de nazım alanında kendi gelişimini sürdürmüş ve bu dilde çok sayıda eserler yayımlanmıştır. Kaçarların aslî vatanlarının Azerbaycan olması, Feth Ali Şah döneminden itibaren veliahtların ikamet ve yönetim merkezinin Tebriz'de bulunması, gelecek şahların ve pek çok şehzadelerin Azerbaycan muhitinde büyüüp yetişmesi, devlet kademelerinde ve orduda Azerbaycan Türklerinin önemli rol alması gibi hususlar Azerbaycan Türkçesinin bu devirde resmî

Namiq MUSALI

düzeyde kullanımına yol açmıştır (Sykes, 1915: 442; Sipihr, 1386: 214; Müstevfi, 1384: 45).

Fakat sözünü ettiğimiz belgenin neden Kaçar Devleti topraklarında daha yaygın bir Türk lehçesi olan Azerbaycan Türkçesinde değil de Çağatay Türkçesinde yazılmış olması meselesi izaha muhtaç bir mevzudur.

Belli olduğu üzere Alişir Nevâyî'nin zengin edebî mirası, Azerbaycan Türk edebiyatı üzerinde derin bir etki bırakmış ve bu etki, yüzyıllarca sürmüştür (Nağiyeva, 2001). Hatta bazı Azerbaycan şairleri Çağatay Türkçesinde şiirler yazmışlar. Safevî hükümdarı I. Şah Abbas'ın saray kütüphanesinin müdürü olan ünlü bilgin, şair ve ressam Sadık Bey Afşar ise *Mecmau'l-Havâs* isimli şura tezkiresini Çağatay Türkçesinde kaleme almıştır (Demirci, 1998: 1-11).

Çağatay Türkçesinin edebiyat ve siyasetteki etkisi Safevîler ve Afşarlar zamanında bu lehçeye yönelik sözlük çalışmalarının yürütülmesine yol açmıştır. Örneğin, Nezir Ali (Nezr-i Ali) isimli bir müellif, Çağatayca - Farsça bir lügat hazırlayarak, "Türk ve Acem ülkesini süsleyen" diye nitelendirdiği Şah Safî'ye (1629-1642) sunmuştur (Nezir Ali, No. 9176). Yine Şah Safi döneminde, 1051 / 1641 yılında Ferâğî mahlaslı Muhammed b. Ziyaüddin Hüseyinî tarafından *Miftâhu'l-Lügat* isimli Çağatayca - Farsça bir sözlüğün tertip edildiği bilinmektedir (Rahimi, 2018: 76). Şah Süleyman zamanında (1666-1694) saray münşilerinden olan iki şahıs tarafından Türk lehçelerine dair hazırlanmış olan lügatte en fazla yer Çağatay Türkçesine ayrılmıştır (Muhammed Rıza ve Abdülcemil Nasîrî, 1392: 72-211). İmânî mahlaslı Heratlı Tâlî' ise kendisinin *Bedâyiü'l-Lügat* adlı Çağatayca - Farsça sözlüğünü son Safevî şahlarından Sultan Hüseyin'in (1694-1722) buyruğuyla kaleme almıştır (Rahimi, 2018: 77). Nadir Şah Afşar'ın (1736-1747) saray adamlarından Mirza Mehdi Han'ın yazmış olduğu "Senglâh" isimli sözlük de Çağatay lügatleri arasında mühim bir yere sahiptir (Astarâbâdî, 1374; Ölmez, 1998: 140-142).

Önceki asırlarda olduğu gibi Kaçar devrinde de Azerbaycan ve İran aydınları Çağatay edebiyatına ve özellikle de Alişir Nevâyî'nin edebî mirasına büyük bir ilgi duyuyorlardı. Bu nedenle Çağatay Türkçesi üzerinde çalışmalar bu dönemde de sürdürülmüştür (Heyet, 1376: 167). Tespit ettiğimiz kadarıyla Kaçarlar döneminde Çağatay Türkçesi ile ilgili aşağıdaki eserler meydana getirilmiştir:

1. *Hulâsa-i Abbâsî*, Muhammed Hoyî tarafından 1240 / 1824 civarında yazılarak, veliaht Abbas Mirza'ya takdim edilmiş olan bir sözlüktür (Miandoab, 2010: XXIX).

2. *Kavâid-i Türki-i Çağatâyî*, Feth Ali Şah'ın Yezd valisi olan oğlu Muhammed Veli Mirza'nın hizmetinde münşî görevinde bulunan ve kendisi de Çağatayca şiirler yazan Muhammed Cafer Tarab Nâ'inî İsfahanî'nin bu lehçeyi öğrenenlere yardımcı olmak adına kaleme aldığı bir eserdir (Nâ'inî, 1353: XXIV).

3. *Behcetü'l-Lügat* veya *Lügatü'l-Etrâkiyye*, Kazvinli Feth Ali Kaçar tarafından yazılmış ve Nasrüddin Şah'a ithaf edilmiş olan Çağatayca - Farsça büyük sözlüktür. Üç yıl içinde yazılan bu eser 1277 senesi Ramazan ayında / Mart-Nisan 1861'de tamamlanmıştır (Kacar, No. 1336: 16; Thury, 1903: 10; Rahimi, 2018: 86-88).

Feth Ali Şah Kaçar'ın Çağatay Türkçesiyle Yazılmış Bir Yarlığı Üzerine

4. *Altamga-yı Nâsırî*, Muhammed Salih İsfahânî tarafından telif edilerek, Nasırüddin Şah'a sunulmuş olan bir lügat kitabıdır (Heyet, 1376: 168).

5. *Lügatnâme-i Târîh-i Cihângüşâ-yı Cüveynî*, İlhanlı dönemi tarihçilerinden Alâeddin Ata Melik Cüveynî'nin *Târîh-i Cihângüşâ* isimli eserini 1317 / 1899 yılında istinsah eden Muhammed b. Hüseyin Tebrizî, eserde geçen Çağatayca kelimelerin anlamlarını içeren sözlük hazırlamış ve bu sözlüğe bir önsöz yazarak bunları kitabın sonuna eklemiştir (Tebrizî, No. 9311: 249a-261a).

Göründüğü üzere, Çağatay Türkçesi hakkında Kaçarlar zamanında yazılmış olan beş eserden ikisi Feth Ali Şah'ın hâkimiyeti yıllarında telif edilmiştir. Fakat Kaçar döneminde Çağatayca üzerine yapılmış olan çalışmalar, yukarıda sunduğumuz listeyle sınırlı kalmayabilir. Bu gibi eserler, Azerbaycanlı ve İranlı aydınların Çağatay lehçesiyle ne kadar ilgilendiklerini göstermektedir. Hatta Kaçarlar döneminin bazı şairlerin bu lehçede şiir yazdıkları malumdur. Bunların arasında Hücet ve Neşat en meşhurlarıdır (Heyet, 1376: 168).

Böylece Azerbaycan Türklerinin başta Nevâyî'nin eserleri olmak üzere Çağatay edebiyatına duydukları ilgi XIX. yüzyılda da devam etmiş, hatta Nâsırüddin Şah ve veliaht Abbas Mirza gibi devlet büyükleri tarafından teşvik edildiği de görülmüştür (Heyet, 2005: 14). Kaçar hanedanı Çağatay Türkçesi üzerinde çalışmalar yapılmasını sadece teşvik etmekle kalmamış, bu hanedanın kimi temsilcileri bahse konu lehçeyi bizzat öğrenmeye teşebbüs etmişlerdir. Örneğin, Nâsırüddin Şah döneminin Basın-Yayın Bakanı Muhammed Hasan Han İtimâdü's-Saltana *el-Meâsîr ve'l-Âsâr* isimli eserinde adı geçen şahın Azerbaycan Türkçesinin yanı sıra Çağatay Türkçesini de iyi bildiğini belirtmektedir: "Çağatay Türkçesini mükemmel seviyede biliyor ve bu dilin imla ve münşeâtından doğan müşküllerin tamamı o hazret için apaçık ve kolaydır." (Erdekânî, 1374: 28). Muasırı olan başka bir devlet adamının tanıklığına göre Nâsırüddin Şah, Alishir Nevâyî'nin Çağatayca eserlerini okumayı çok severdi (Kacar, No. 1336: 14).

Demek ki Feth Ali Şah'ın Çağatay Türkçesinde ferman vermesinin sebeplerinden birisi Alishir Nevâyî'den itibaren Çağatay Türkçesi ve edebiyatının artan nüfuzu ve etkisiyle bağlantılıdır. Fakat bu, tek sebep değildir. İkinci bir sebep olarak Kaçar hanedanı atalarının yaklaşık iki yüz yıl boyunca Çağatay Türkçesinin etkisinin daha fazla hissedildiği Horasan'da yaşamalarını gösterebiliriz. Nitekim Feth Ali Şah'ın kendisi de Astarâbâd yöresinde doğmuştu (Simnânî, 1376: 49).

Fermanın Çağatay Türkçesiyle yazılmasının üçüncü bir nedeni de bu lehçeyle resmî belge tertip etme geleneğinin İran'da asırlarca var oluşudur. Mirza Şahruh'un timsalinde Timurlular çağında Çağatay Türkçesiyle fermanların ve mektupların kaleme alındığından yukarıda bahsetmiştik. Safevîler döneminden kalan Türkçe belgelerin çoğu Azerbaycan lehçesinde olmasına rağmen bir kısmı da Çağatay lehçesinde düzenlenmiştir. Bunların arasında Safevî şahlarına ait olan belgeler de vardır. Örneğin, araştırmalarımız sırasında yine İran İslâmî Şûrâ Meclisi Kütüphanesi arşivinde Safevî hükümdarı Şah Sultan Hüseyin'in Rus çarı I. Petro'ya göndermiş olduğu 1108 / 1696 tarihli Çağatay Türkçesinde bir mektuba ulaşılmıştır. Nâsırüddin Şah Kaçar'ın sarayında nedimbaşı ve müstevfî-i has görevlerinde bulunan Efdalü'l-

Namiq MUSALI

Mülk Gulam Hüseyin Kirmânî'nin tertip ettiği *Kürrâsetü'l-Ma'î* isimli bir mecmuanın resmî belgeleri ihtiva eden üçüncü cildinde yer alan mektubun başında Rus çarına, "Petr Alekseyoviç Uluk Beg Ak Han" şeklinde müracaatta bulunan Safevî şahı onu; "Ak Orda'nın ve Moskov'nun ve Kiyev'nin ve Vladimir'nin ve Novgrad'nın ve Gazan'nın ve Hacı-Tarhan'nın ve Tura'nın ve Buskav'nın ve İsmolan'nın ve Tver'nin ve Yugra'nın ve Perm'nin ve Vetka'nın ve Bulgar'nın ve özge ıkdağı bolgan Novgrad'nın ve Çernikav'nın ve Rezan'nın ve Rastov'nın ve Yaroslav'nın ve Akkul'nın ve Udor'nın ve Obdor'nın ve Kandın'nın ve cümle şimal tarafının büyük şanlık hanı hazretleriğe türlü türlü tekerrümler" diye selamlıyor (Efdalü'l-Mülk, No. 9452: 2001-2003).

Yukarıda aktardığımız bilgiler, Çağatay Türkçesinin XIX. yüzyılda da Azerbaycan ve İran coğrafyasında, özellikle de saray ehli ve aydınlar zümresi arasında ilgi odağı olduğunu göstermektedir. Aşağıda çevirisini sunmuş olduğumuz yarlık, bu tespitimizi kuvvetlendirecek mahiyettedir.

3. Feth Ali Şah Kaçar'ın Çağatay Türkçesinde Yarlığının Paleografik Özellikleri, Transkripsiyonu ve Günümüz Türkçesine Çevirisi

Söz konusu yarlığın sureti, İran İslâmî Şûrâ Meclisi Kütüphanesi'nde 1453 arşiv numarasıyla muhafaza edilen bir mecmua içinde 15. sırada yer almaktadır. Bu mecmua, Feth Ali Şah'ın oğlu İ'tizâdü's-Saltana'ya ait olup, genelde Farsça ve Arapça nazım ve nesir örneklerini içermektedir. Yazma nüsha 25 x 18 cm ebadında olup, 358 varaktan ibarettir. Varaklardaki satır sayısı muhtelifdir. Mecmua, altın işlemeli siyah deri kaplanmış karton kapak içine alınmıştır. Fermanın metni, yazma nüshanın dört sayfası üzerine yatay bir biçimde nesih / nestalik hattıyla yazılmıştır¹. Türkçe metnin satır aralıklarına mecmuayı istinsah eden kâtip tarafından bazı kelimelerin Farsça çevirisi eklenmiştir (Mecmua, No. 1453/15: 34b-36a). Şunu da belirtmek gerekir ki İslâmî Şura Meclisi Kütüphanesi'ndeki Türkçe yazmalara ilişkin M. K. Siçânî ve Z. A. Târomserî (1388: 627-652) tarafından hazırlanmış olan kısa katalogda bu yarlık hakkında herhangi bir bilgiye yer verilmemiştir.

Mevzu üzerinde araştırmalarımızı sürdürürken, söz konusu belgenin bir başka kopyasını da Tahran'daki Melik Milli Müzesi arşivinde korunan bir mecmua içinde bulduk (Mecmua, No. 1393.04.06151/109: 76-77)². Bu iki nüshayı karşılaştırdığımız zaman arada ciddi bir farklılık tespit edemedik.

¹ http://dlib.ical.ir/faces/search/bibliographic/biblioFullView.jsp?_afPfm=13n3s828fd (02.12.2017)

² Adı geçen kütüphanenin elektronik katalogunda söz konusu yarlığın başlığı yanlış olarak "Fermân-ı sadâret-i Mîrzâ Şefî Sardü'l-A'zam Teberrükî" şeklinde yer almıştır. Oysaki başlıktaki "Teberrükî" kelimesi yerine "be Türkî" yazılması ve başlığın "Sadrazam Mirza Şefî'nin Türkçe sadaret fermanı" diye çevrilmesi gerekmektedir. Belli ki katalogun tertibi sırasında "be" ve "te" harflerinin yeri birbirine karıştırılmış, bu ise kütüphanedeki Türkçe belge ve nüshalar konusunda tarama yapmak isteyenlerin işini zorlaştırmıştır.

Bkz.: <http://malekmuseum.org/artifact/search?txt=%D8%AA%D8%A8%D8%B1%DA%A9%DB%8C> (erişim tarihi: 21.11.2018).

Feth Ali Şah Kaçar'ın Çağatay Türkçesiyle Yazılmış Bir Yarlığı Üzerine

Çeşitli sözlüklerden (Yılmaz, 2016; Güzeldir, 2002; Caferoğlu, 1968; Miyandoab, 2010; Velyaminov-Zernov, 1868; Buhârî, 1298; Kunos, 1902; Zerinezade, 1962; Muhammed Rıza ve Abdülcemil Nasîrî, 1392; Astarâbâdî, 1374; Donuk, 1988) ve yarlığın satır aralarındaki Farsça açıklamalardan yararlanarak, fermanı önce transkripsiyon yaptık, akabinde de günümüz Türkçesine çevirdik.

a) Belgenin transkripsiyonu:

“Sevâd-ı fermân-ı şadâret-i Mirzâ Şefî' Şadr-ı A'zam. İnşâ-yı Mirzâ Razî Tebrizî Hoş-nevîs.

Bismillâhîrrahmanirrahîm.

Budur ki ol kıurundın kim müdebbir-i umûr-ı kıurûn ü dühûr buyrukıyla dîvân-ı “tû'tî'l-mulke men teşâ'u”³ tayşısı kaçâ yuvuşı ilen yazılğan “innâ ce'alnâke halîfeten fî'l-arđı”⁴ altun tamğasın adımızğa uluş birmiş ve ol uçurdın kim muqadder erzâk ve üçür yarlığıyla defterhâne-i “innel arda lillâhi yürîşuhâ men yeşâ'u”⁵ bahşısı kader kalemi ilen bitilgen “faħkum beyne'n-nâsi bî'l-ħaħkı”⁶ al bilgesin cıkamızğa til urmuş, Uğan kıudreti kaderimiz kıoyaşın kızartğac gök göging gülşenideki kızarğan gül utğanıb sarğarmış ve Uluğ Tengri meşiyyeti şevketimiz yulduzın cıkartğac sebz âsumân çemenideki yetigen çiçekler pozulıb kıuzğarmış, 'adlimiz yazında salkıın ismağdın yazı tofrağı yafrağlar açıb ve inşâfımız bulutı ihsân yağını yağdurğac ħazân yadları cihân bahârindin kaçıb, Süleymân yanglığ ululuğ üzügin salţanat barmağı tüzleyib ve zulûm dîvi yüz gizlamağ için ġarlar kıarankıusun gözleyib, boğullğan can kıuşları Sebâ pupuşı tek şevk ilen taħtımız üzere sıramağda ve susağan yürek iyeleri zevk ilen baħtımızing neşeli kıımızındın üsramağda, yeti ata köñül armanın yir üzere körüb begenmekde ve tûrt ana tang güzğüside toğduğı tolun ayığa bağıb güvenmekde, kıapımızda yulduz sanağlı yasağlığ çiginleri Çin Türki tek kıatlavlı ve yağalarda deryâ talğasınca çirigler kıılıçları kıoyaş kibi kıılavlı ve atları ülker ilen cılavlı, cıdalarının üçüki yağı yağındın yaruğ ve ħancerlerining ucundın düşmen opkası yaruğ, yeti kılim sultânlarındın ilçiler sorgu eyvânıda turğun ve altı cihet ħükümranlarındın başçılar yaruğ dîvânında boyun burğundur.

Lâcerem şol büyük nî'metler izâsıda ve uluğ kerâmetler ħizâsıda şükür etegin bilğa çalkay ve sipâs bilegin şımalkay, zîmmet-i himmet-i ħümâyûnımızğa lâzım ve niyyet-i sa'âdet-nümûnımız levġiğe mürtesim itdük kim, tedbir-i umûr-ı mülk ezimmesin ve tağdır-i mesâlih-i devlet a'ennesin bir bayrı ħidmetkâr ve biligli ihlâs-şî'âr ilige birek kim, yeniş-yoğuşlarda kıatranmış ve birk-yumşaklarğa kıatlanmış, kıurultaylarda çup-çup işler bilici ve talaşmağda köp-köp revişler kıılıcı ola, “mâ min şefî'in illâ min ba'di iznihi”⁷ feĤvâsınca 'afvımız beşâretin işâret vağtinde dönüklerge

³ Kur'an-ı Kerim, Âl-i İmrân suresi, 26. ayet: “Sen mülkü dilediğine verirsin”. Kur'an ayetlerinin çevirisini Diyanet İşleri Başkanlığı'nca hazırlanmış olan mealden aktarıyoruz: <http://kuran.diyanet.gov.tr/mushaf> (erişim tarihi: 26.01.2018)

⁴ Kur'an-ı Kerim, Sâd suresi, 26. ayet: “Gerçekten biz seni yeryüzünde halife yaptık”.

⁵ Kur'an-ı Kerim, A'râf suresi, 128. ayet: “Şüphesiz yeryüzü Allah'ındır. Ona dilediğini mirasçı kılar”.

⁶ Kur'an-ı Kerim, Sâd suresi, 26. ayet: “İnsanlar arasında hak ile hüküm ver”.

⁷ Kur'an-ı Kerim, Yunus suresi, 3. ayet: “O'nun izni olmaksızın, hiç kimse şefaattçi olamaz”.

Namiq MUSALI

yetüre, “ve yef’alüne mâ yu’merüne”⁸ muhteżasınca evâmir-i ‘aliyye başkarmakından toktamayub türkan-türkan bitüre, çirig yasalların yahşı tüze ve iski düşmenler töresin yengi fikir ilen poza, ölgeler taşğunlarına ölgü bire ve il olmayanlarga ögü, anıng yürek birmakından iller yağılarga kaniğ ve bölükler karşıısında tağ oğşaman katıq, hüsn-i tedbirindin boğunuğ sitem havâsı açılğay ve kaynağan ârâm bulağları artılğay, yayağlar atlu ve yalanglar örtülü ve yalınlar sönmiş ve sınğan köñüller sivinmiş olalar.

Ve çün devletlü, ‘izzetlü, sa’âdetlü, irâdetlü, mecdetlü, necdetlü, kiyâsetlü, ferâsetlü, ‘aķidetlü, bendelik câmesin hâme ignesi ilen tiken ve çâkerlik dânesin yürek mezra’ide iken iski hîdmetkâr, ıssık-savukğa pâyidâr, mümtehanü’l-ħazretü’l-‘ulyâ, mü’temenü’s-salţanatü’l-‘uzmâ Mirzâ Muhammed Şefi’-i Qadîmî ki, tayy-ı lisânindin müşterî başında taylasân ve hüsn-i beyânındin tîr-i debîr bî-zebândur, burunkı zamândin kulluğımızda bil büküb ve tiriklikde bar-yoğın yolımızda tüküb, katla-katla katıq işlerge tüşüb, türük-türük kişiler bile konuşub idi, şehâb-i ‘inâyet-i şâhâne tamcılarındin iķbâlınıng ülenin göğertgay ve re’fetimiz uçükündin âmâlınıng yurtın ışnatgay, vezâret tonı ilen incülik boyun ũonaduk ve tüşkünlikde merħamet ili ile bükülmüş bilin tiredük kim, devlet pâ ber-câ barıca ra’iyyet ve yasağlığ anıng istimâindin ferâğat yastancağığa yastanalar ve anıng sözin memleketimizding küntoğarındin künbatarıga dek sınanmış sanalar. Uluslarınğ hayır-du’âsındin zât-ı hümâyûnımızğa uluşlar tigürgay ve en’âmımız ‘âidesidin fâideler görgay. Sipehsâlârlar ve noyınlar ve emîrler ve biglerbigiler ve vâliler ve kâdılar ve şerifler ve bitigçiler ve bahşılar ve hanlar ve sultânlar ve yasağlığlar ve çirigler ve başkağlar ve subaşılar ve ħazâneçiler ve çorçılar ve yurtçılar ve ideçiler ve susunçılar ve ahtaçılar ve kuşçılar ve ikküçiler ve memleketimizde olan ra’iyyetler onı bi’l-infirâd ve’l-istiklâl yarguçi-i küll ve vezîr-i divân-ı a’lâ bileler ve sözin işitmek özleriğe lâzım kılalar ve divân yazğanları yarlığ-ı belîğing mazmûnunu şâibeyi tağyîr-i dîn-i maşûn sanalar.

Tahrîren fî şehri Şevvâlî’l-mükerrem sene 1221”.

b) Belgenin günümüz Türkçesine tercümesi:

“Sadrazam Mirza Şefi’nin sadaret fermanının sureti. Hattat Mirza Razî Tebrizî’nin inşası.

Rahman ve Rahim olan Allah’ın adı ile.

[Sözümüz] şudur ki, asırların ve çağların işlerinin tedbirini gören (Allah)’ın buyruğuyula “Sen mülkü dilediğine verirsin” divanının yazarı kaza kalemi ile yazılan “Gerçekten biz seni yeryüzünde halife yaptık” altın damgasını adımıza pay verdiği vakitten ve mukadder rızıklar ve ecirler yarlığıyla “Şüphesiz yeryüzü Allah’ındır. Ona dilediğini mirasçı kılar” defterhânesinin kâtibi kader kalemi ile yazıya aktarılan “İnsanlar arasında hak ile hüküm ver” al belgesini tuğumuza süs vurduğı zamandan beri Allah’ın kudreti kaderimizin güneşini kızartınca mavi gökyüzünün gülşeninde kızaran gül utanıp sararmış ve Ulu Tanrı’nın iradesi şevketimizin yıldızını çıkartınca yeşil asuman çimeninde yetişen çiçekler bozulup dağılmış, adaletimizin ilkbaharında serin rüzgâr esmekten yazı (ova) toprağı yapraklar açmış ve insafımızın bulutu ihsan

⁸ Kur’an-ı Kerim, Tahrîm suresi, 6. ayet: “kendilerine emredilen şeyi yapan”.

Feth Ali Şah Kaçar'ın Çağatay Türkçesiyle Yazılmış Bir Yarlığı Üzerine

yağmuru yağdırınca hazan yabancıları cihan baharından kaçmış, Süleyman gibi ululuk yüzüğünü saltanat parmağı düzenlemiş ve zulüm devri yüzünü gizlemek için mağaraların karanlığını gözüne kestirmiş, boğulan can kuşları Seba ibibiği gibi şevk ile tahtımızın üzerinde ötmekte ve susayan yürek iyeleri zevk ile bahtımızın neşeli kımızından mest olmakta, yedi ata gönül arzusunu (yedi cenneti) yer üzerinde görüp beğenmekte ve dört ana tan (ufuk) aynasında doğan dolunaya bakıp iftihar etmekte, kapımızdaki yıldız sayılı askerinin omuzları Çin Türkü gibi zırlı, hudutlarımızdaki deniz dalgasınca orduların kılıçları güneş gibi ışıltılı ve atları Ülker ile dizginli, mızraklarının mumu hasım yağından dolayı parlak⁹ ve hançerlerinin ucundan dolayı düşman ciğeri yarık olup, yedi iklim sultanlarından elçiler sorgu divanında durmakta ve altı cihat hükümdarlarından başbuğlar yargı divanında boyun burmaktadırlar.

Elbette bu büyük nimetler karşılığında ve bu ulu kerametler hisasında şükür eteğini belimize sararak ve dua etmek için kol sıvayarak, hümayunumuzun himmetinin zimmetine lazım kıldık ve saadetli niyetimizin levhasına çizdik ki, mülk işlerinin tedbirinin yularını ve devlet meselelerinin takdirinin dizginlerini, iniş-yokuşlarda hızlı davranmış, berk-yumuşaklara katlanmış olan, kurultaylarda doğru dürüst işler yapmasını bilen, savaşmakta çok çok yöntemler kullanan, "O'nun izni olmaksızın, hiç kimse şefaathçi olamaz" anlamı doğrultusunda affımızın müjdesini işaret edildiği vakit dönüklere (devlet karşısında suç işleyenlere) yetiren, "kendilerine emredilen şeyi yapan" [ayetinin] gereğince büyük işler başarmaktan rahatlamayarak [meseleleri] kıvrım kıvrım bitiren, ordu saflarını iyi dizen ve eski düşmanların töresini yeni fikir ile bozan, ülkelerin taşkınlarına ölüm bahşeden ve itaat etmeyenlere öğüt veren, kendisinin yürek vermesinden dolayı iller (bize bağlı topluluklar) düşmanlara galip gelen ve bölükler karşısında dağ gibi sağlam olan, güzel tedbiri sayesinde boğuk sitem havası açılan ve kaynayan ferah çeşmeleri artıran, yayaları atlı ve çıplakları örtülü yapan, yananları söndüren ve sınan gönülleri sevindiren bir kadim hizmetkârın ve ihlası kendisine ilke edinmiş olan bir bilginin eline teslim edelim.

Devletli, izzetli, saadetli, iradeli, azametli, şecaatli, zeki, ferasetli ve akideli olan, kulluk elbisesini yontulmuş kalem iğnesiyle diken ve kölelik tohumunu yürek tarlasında eken eski hizmetkâr, sıcağa ve soğuğa dayanıklı, yüce hazret tarafından denenmiş ve yüksek saltanat katında güvenilir olan Mirza Muhammed Şefi-i Kadim'in dilinin dönmesinden dolayı Müşteri yıldızı başında sarık olduğu ve beyanının güzelliğinden dolayı kâtibin oku (kalemi) dilsiz kaldığı, eski zamandan beri kulluğumuzda bel büktüğü ve dirlikte var yokun yolumuza döktüğü, defalarca sıkı işlere düştüğü ve türlü türlü kişilerle konuştuğu için şahane inayet bulutunun damlalarıyla onun ikbalinin çayırını yeşillendirerek ve yüceliğimizin mumuyla onun amalının yurdunu ışıktandırarak, vezaret libasıyla onun kulluk kametini donadık ve merhamet eliyle düşkünlükte bükülmüş belini dikelttik ki, devletin ayağı yere bastığı müddetçe reaya ve asker bunun duyulması sebebiyle rahatlık dayanağına yaslanalar ve onun sözünü memleketimizin doğusundan batısına dek sınanmış (muteber) sanalar.

⁹ Başka bir şekilde ifade edecek olursak, "mızraklarının yanan muma benzer ucu, öldürdükleri hasımların yağına bulaştığı için parlak görünümlü" diye açıklayabiliriz.

Namiq MUSALI

Ulusların hayır duasından zat-ı hümayumunza pay versin ve armağanımızın kazancından faydalar görsün! Sipehsâlârlar, noyınlar (noyanlar), emirler, beylerbeyiler, valiler, kadılar, şerifler, bitikçiler, bahşılar, hanlar, sultanlar, askerler, ordular, baskaklar, subaşılar, hazinedarlar, korucular, yurtçular, ideçiler, susunçular, ahtacılar, kuşçular, ekiciler (çiftçiler) ve memleketimizde olan reaya onun tek başına ve müstakil bir genel yargıcı ve yüksek divanın veziri olduğunu bilsinler, onun sözünü işitmeyi kendilerine lazım kılsınlar ve divan yazanları, belagatli yarlığın mazmununa şaibe getirmeyi doğru (sağlam) dini bozmaya eşdeğer sansınlar.

1221 senesi Şevvâlî'l-mükerrerem ayında (12 Aralık 1806 - 09 Ocak 1807) yazıldı”.

4. Fermanın Tarihî Arka Planı

Fermanı değerlendirdiğimiz zaman öncelikle bu belge ile ilgili şahısların kimliği üzerinde durulacak, bu bağlamda fermanın tarihî arka planı ele alınacaktır. Fermanı veren padişahın ismi metinde anılmamasına rağmen bunun Feth Ali Şah Kaçar olduğuna dair hiçbir kuşku yoktur. Zira fermanın sonunda belirtilen tarihte iktidarda bulunan hükümdar Feth Ali Şah'tır, fermanı kaleme alan Mirza Razî Tebrizî onun saray münşisidir ve sadrazam tayin edilen Mirza Şefi de yine Feth Ali Şah dönemi devlet adamlarındandır.

Perşembe gününde, 18 Şevval 1185 / 23 Ocak 1772'de doğmuş olan Feth Ali Şah, Kaçar saltanatı kurucusu Ağa Muhammed Şah'ın kardeşi Cihansuz Hüseyinkulu Han'ın oğludur (Simnânî, 1376: 49). Annesi Yukarıbaş Kaçarlarının muhterem kadınlarından olan Asiye Hanım'dır (İ'timâdü's-Saltana, 2009: 20). Asıl adı Baba Han'dır. Amcası Ağa Muhammed Şah, evladı olmadığı için onu kendisine veliaht olarak tayin etti. Feth Ali, şehzadelik yıllarında Fars, Kirman ve Yezd vilayetlerini yönetti. Onun padişahlık yılları, İngiltere, Fransa ve Rusya'nın kıyasıya nüfuz mücadelesi verdikleri bir coğrafyada yerleşen Kaçar Devleti açısından çok zor bir siyasi döneme denk geldi. 1804-1813 ve 1826-1828 yıllarında Rusya'ya karşı savaşlarda alınan yenilgiler ve bunların ardından imzalanmış olan Gülistan ve Türkmençay muahedeleri, 1801 ve 1814 yıllarında İngiltere ve 1807 yılında Fransa ile yapılmış olan eşitsiz antlaşmalar, 1821-1823 yıllarında Osmanlı'ya karşı yürütülen zorlu savaş, Horasan'da zaman zaman vuku bulan ayaklanmalar Feth Ali Şah'ın döneminde gerçekleşti (Yazıcı, 1995: 451-452; Karadeniz, 2004: 67-147). Bu kadar gerilim dolu olaylarla zengin bir devir olmasına rağmen Feth Ali Şah'ın iktidar yılları aynı zamanda Kaçar saltanatının devlet anlayışı ve idari teşkilat olarak şekillendiği bir dönemdir. İşte yeni bulmuş olduğumuz ferman, Kaçar yönetimin yapılandırılması sürecine tanıklık eden ve onu belgelendiren önemli vesikalardan biridir.

Fermanın yazarı olan Mirza Razî Tebrizî'nin ismi Azerbaycan Türkçesinde "Mirze Rezi" diye telaffuz edilmektedir. Onun hakkında Kaçar ve Pehlevî dönemi tezkireleri ve bazı modern araştırmalar aracılığıyla bilgi ediniyoruz. Babası, Nadir Şah Afşar döneminde divan müstevfisi (maliye işleri sorumlusu) ve Azerbaycan memleketinin veziri görevlerinde bulunmuş olan Mirza Şefi Azerbaycanı'dır. Mirza Şefi, Tebriz'in Surhab mahallesinden olup, sufi meşrepli bir ailenin çocuğudur. Mirza

Feth Ali Şah Kaçar'ın Çağatay Türkçesiyle Yazılmış Bir Yarlığı Üzerine

Razî'nin asıl ismi Muhammed Razî olup, 1158 / 1745'te doğdu. Dönemine göre iyi bir eğitim gördü. Babasının ölümünün ardından Kerim Han Zend'in nezinde, daha sonra ise Ağa Muhammed Han Kaçar'ın sarayında müstevfi mansıbını taşıdı. Feth Ali Şah iktidara geldikten sonra onun huzurunda öncekinden daha fazla izzet ve ihtiram bularak, müstevfî-i hassa görevinin yanı sıra hem de sâhib-i dîvân-ı resâ'il (yazı işleri müdürü) makamına atandı. Yıllarca Kaçar sarayında münşî'l-memâlik (baş kâtip) ve Hakan Feth Ali Şah'ın has nedimlerinden oldu. Yaptığı hizmetlerden dolayı hakan tarafından kendisine murassa (sırmalı) bir hançer bağışlandığı, resmî törenlerde kemerinin bir tarafına kâğıt dürümü (lûle-i kırtâs), diğer tarafına ise hakanın hediyesi olan elmasla süslü hançer (hancer-i elmâs) takarak huzura çıktığı nakledilir.

Mirza Muhammed Razî Tebrizî, kaynaklarda kıvrak zekâlı bir edip, eşi benzeri bulunmayan, güzel sözlü bir kâtip olarak nitelendirilmektedir. O, şikeste ve nesih hatlarının her ikisini yeterince doğru ve hoş bir şekilde yazardı. Şikeste hattında kendine özgü bir üslup geliştirmişti ve bu hat türünde son derece akıcı ve güzel bir yazı stiline sahipti. Nestalik hattında ise bu hattın üstatları olan Mirza İmad'ın ve Mirza Salih'in yolunu izliyordu ve uzmanların yorumuna göre, Mirza Razî'nin nestalik hattının kalitesi bu üstatların hattından geri kalmıyordu. Arapça ve Farsçanın yanı sıra Azerbaycan ve Çağatay Türkçelerinde de inşa yeteneği güçlüydü. Feth Ali Şah'ın Napolyon'a gönderdiği meşhur mufassal mektup da onun kaleminin ürünüdür.

Mirza Muhammed Razî, elsene-i selâse olan Türkçe, Arapça ve Farsçada şiirler kaleme almıştır. Edebî mahlası Bende idi. Feth Ali Şah'ın emriyle Eski Çağ'dan 1220 / 1805-1806 yılına kadar uzanan genel tarih mahiyetli *Zinetü't-Tevârîh* isimli Farsça eser kaleme almış ve ödüllendirilmişti. Bu eserin yazımında Mirza Abdürrahim İştihârdî de ona yardım etmiştir. Bazı çalışmalarda Mu'temedüdevle Neşat ve Abdurrezzak Bey Dünbülî'nin de eserin yazımında rol aldıkları belirtilmişse de, ana kaynaklarda bu iddiayı teyit edecek bilgiler bulunmamaktadır. Bunun yanı sıra Mirza Razî, Avrupa dillerinden Osmanlı Türkçesine çevrilmiş olan ve Fransa imparatoru Napolyon'un 1220 / 1805-1806 yılında Avusturya, Rusya ve Prusya'ya karşı yürüttüğü savaşları konu eden Napolyon Tarihi'ni (Târîh-i Napolyon yâ Havâdisnâme) 1222 / 1807-1808 yılında Farsçaya tercüme etmiştir. *Aşk u Ruh ve Hüsn ü Dil* risalesini yazmış, ayrıca Hz. Ali'nin noktasız ve elifsiz hutbelerini de asıllarına uygun biçimde Arapçadan Farsçaya çevirmiştir.

Bende mahlaslı Mirza Muhammed Razî, 1223 / 1808 yılında¹⁰ Tahran'da ciğer hastalığından vefat etmiş ve Feth Ali Şah'ın emri üzerine, Şiilerce kutsal şehir olarak görülen Nəcəf'e gömülmüştür. Torunu Mirza Razî de onun yolundan giderek döneminin en meşhur hattatlarından biri olmuştur (Hidâyet, 1295: 80; Nâdir Mîrzâ, 1360: 242-245; Terbiyet, 1314: 70-71; Ârînpûr, 1350: 53-54; Storey, 1972: I., 467-468, II., 1309, III., 1402,1523-1524; Hasanzade, 2014: 150-151).

Fermanda sadrazamlığa atanmasından söz edilen Mirza Şefi'ye gelince, bu şahsın tam adı Mirza Muhammed Şefi Bendpeyî Mazenderanî'dir. Muhammed Hasan

¹⁰ Bazı kaynaklarda Mirza Razî'nin 1157 / 1744 yılında doğduğu ve 1222 / 1807 yılında vefat ettiği belirtilmektedir (Ârînpûr, 1350: 53-54).

Namiq MUSALI

Han İ'timâdü's-Saltana tarafından telif edilen ve Kaçar devri sadrazamlarından bahseden *Sadrü't-Tevârih* isimli eserde onun hakkında ayrıntılı bilgiler verilmiştir. Bu bilgilere göre Mirza Şefi, Nadir Şah Afşar'ın hizmetkârlarından olan Hacı Mirza Ahmed'in oğlu olup, 1159 / 1746 yılında doğdu. Bunların ataları İsfahanlı olmalarına rağmen Safeviler zamanında Mazenderan'ın Bendpey adlı yerine göç ettirilmişlerdir. Mirza Muhammed Şefi, talebelik yıllarında Ağa Muhammed Han Kaçar'la tanışmış ve onun beğenisini kazanmıştır. Öğreniminin ardından bir süre Bendpey hâkimi Hacıcan Han'ın hizmetinde bulunmuş, daha sonra ise 1210 / 1795-1796'da Ağa Muhammed Han'ın ordusuna katılarak, vezirlik payesiyle ödüllendirilmiştir. Fakat Hacı İbrahim Han Şirazî baş vezir olduğu müddetçe onun işlere karışmasını engellemiştir. 25 Zilkade 1211 / 22 Mayıs 1797'de Ağa Muhammed Şah Kaçar, Tahran'dan Karabağ'a sefere çıkarken Tahran beylerbeyi Mirza Muhammed Han Kaçar Develü'ye ve Mirza Şefi'ye başkent Tahran'ın kapılarını kapatmayı ve eğer kendisi seferden dönemezse, yeğeni Baba Han'dan (Feth Ali Şah'tan) başka kimsenin yüzüne kapıları açmamayı emretmişti. Ağa Muhammed Şah, Şuşa'da suikast sonucu öldürülünce, onlar bu görevi yerine getirerek Feth Ali Şah'ın iktidara geçişine yardım etmişlerdi. 19 Muharrem 1212 / 14 Temmuz 1797'de Feth Ali Şah, Tahran'a gelip tahta çıkınca Mirza Şefi'yi vezaret makamında Hacı İbrahim Han Şirazî'ye ortak yaptı. Ancak Hacı İbrahim Han yine de kendi nüfuzunu kullanarak, Mirza Şefi'nin yetki alanını fiili olarak kısıtladı.

Mirza Şefi, 1214 / 1799 yılında Feth Ali Şah'ın Horasan seferine katılarak yararlıklar gösterdi. 1215 senesi Zilhicce ayının başlangıcında / 15 Nisan 1801'de Feth Ali Şah, İbrahim Han'ı azlederek hapse attı ve sonrasında idam ettirdi. Bunun sonucunda Mirza Şefi tek başına vezir oldu. Onun vezaret döneminde gelişen en önemli olay 1804-1813 yılları arasında vuku bulmuş olan I. Rus - İran Savaşı'dır.

1218 / 1804 yılında Rus ordusu General Sisianov'un kumandanlığı ile Gence Hanlığı'nı işgal edince, Feth Ali Şah'ın emri üzerine Mirza Şefi, adı geçen Rus kumandana bir mektup yazarak Gence ve Tiflis'ten geri çekilmesini talep etmiş, aksi takdirde savaşa hazır olmasını istemişti. Ruslar bu talebe icabet etmeyince savaş başlamış ve Mirza Şefi, veliaht Abbas Mirza'ya eşlik ederek Azerbaycan seferine çıkmıştır. Abbas Mirza harp meydanlarında Rus birliklerine karşı savaşırken, Mirza Şefi de bölgedeki hanlıklarla diplomatik görüşmeler yapmış, özellikle de İrevan hanı Muhammed Han Kaçar'ın Abbas Mirza'ya bağlanmasına arabulucu olmuştur.

1221 / 1806-1807 yılında Feth Ali Şah devlet düzeninin daha iyi sağlanması için üst düzey yönetim kurumlarında "vüzerâ-yı erba'a" denilen yeni bir yapılanma içine giderek dört vezir tayin etti, sadrazamlığın (baş vezirliğin) yanı sıra üç vezaret makamı daha oluşturdu. İsfahan hâkimi olan Hacı Hüseyin Han Beylerbeyi, Emînüddeve lakabıyla maliye ve muhasebe işlerini yürüten Vezâret-i İstîfâ-yı Küll-i Memâlik-i Mahrûsa makamına atandı. Münşî'l-Memâlik lakaplı Mirza Rızakulu Nevâyî, iç ve dış yazışmaları ve evrak işlerini yürüten Vezâret-i Resâ'il ve Müdîr-i Dârü'l-İnşâ-yı Devletî makamına tayin edildi. Seyyid Mirza Hidayetullah Tefrişî ise askerî muhasebe ve ordunun lojistik işlerini yürüten Vezâret-i Leşker görevine getirildi. Mirza Şefi'ye gelince o, Vezâret-i Dîvân-ı A'lâ, yani sadrazam veya baş vezir makamına atandı.

Feth Ali Şah Kaçar'ın Çağatay Türkçesiyle Yazılmış Bir Yarlığı Üzerine

Diğer üç vezir de ona bağlı çalışmak zorundaydı. Söz konusu vezirlerin kendi uygulamaları sırasında onun imzasını almaları gerekirdi. İ'timâdü's-Saltana'ya göre Mirza Şefi, Kaçar Devleti'nde lafız ve mana itibariyle sadrazam diye isimlendirilen ilk kişidir. İbrahim Han ondan önce bu makamı fiilî olarak yürütmüşse de sadrazam değil, İtimâdü'd-Devle unvanını taşımıştır. İşte bizim yukarıda sunduğumuz 1221 senesi Şevval (12.12.1806-09.01.1807) tarihli sadaret fermanı "vüzerâ-yı erba'a" uygulaması sonucu Mirza Şefi'nin sadrazam makamına getirilmesiyle ilgili olmalıdır. Fermanın verildiği tarih, Kaçarların zor dönemine rastlamaktadır. Nitekim Rusya'ya karşı yürütülen savaşın ilk iki yılı boyunca Kaçar orduları ve onlarla beraber hareket eden Azerbaycan hanlıklarının birlikleri Rus kuvvetleri karşısında yenilgiler almış, Borçalı, Kazah, Car-Balaken, Gence, Karabağ, Şeki, Derbend, Kuba, Şamahı ve Bakü Ruslar tarafından işgal edilmişti.

Mirza Şefi'nin sadrazam makamına atandığı yıl içinde Irak sınırında Kaçar ve Osmanlı birlikleri arasında bir çatışma vuku buldu. Bu olay sırasında esir alınarak Tahran'a getirilmiş olan Süleyman Paşa'yı Feth Ali Şah, ağırlanması ve muhafaza edilmesi için Mirza Şefi'ye havale edildi. Fakat Irak'ın Şii ulemasından Şeyh Cafer Necefî'nin Tahran'a gelerek paşanın affı için ricada bulunması üzerine Mirza Şefi'nin de aracılığıyla Süleyman Paşa serbest bırakıldı.

Mirza Şefi'nin vezaret dönemi İran açısından önemli olaylarla zengin bir süreçle denk gelmişti. Kendisi vezir ve sadrazam olarak görev yaptığı yıllarda Rusya, İngiltere, Fransa ve Osmanlı ile yapılan diplomatik görüşmelere aktif bir şekilde iştirak etmiştir. Örneğin o, 1222 / 1807 yılında Rus elçisi Stepanov'u ve Fransız askerî misyonu başkanı General Gardane'ı, 1226 / 1811 yılında Osmanlı elçileri Abdülvehhab Efendi, Şakir Efendi ve Hayret Efendi'yi, 1229 / 1814 yılında İngiltere elçisi Sir Henry Ellis'i, 1232 / 1817 yılında Rus elçisi General Yermolov'u kabul ederek onlarla görüşmeler yapmıştır. 1224 / 1809 yılında Mirza Büzürg Ferehânî (Ebü'l-Hasan Mirza İsa b. Hasan el-Hüseynî) Mirza Şefi'nin yardımcısı (kaim-makamı) tayin edildi. Mirza Şefi, 1228 / 1813 yılında Feth Ali Şah'ın Azerbaycan seferine katılarak Rusya ile Gülistan Barış Antlaşması'nın imzalanmasına giden yolda görevler üstlendi. 1233 / 1818 yılında ise o, şahın Horasan seferine iştirak etti.

19 Ramazan 1234 / 12 Temmuz 1819 tarihinde Mirza Şefi hastalık sonrası Kazvin'de vefat etti ve şahın emriyle, Şiirce kutsal olarak kabul edilen Kerbelâ'da defnedildi. Kendisinin biricik kızı, Kaçar şehzadelerinden Hümayun Mirza ile evliydi (İ'timâdü's-Saltana, 1357: 44-68; Simnânî, 1376: 115-118).

Daha önce işaret ettiğimiz üzere söz konusu vesikanın metni, İ'tizâdü's-Saltana'ya ait bir mecmua dâhilinde günümüze ulaşmıştır. Asıl ismi Alikulu Mirza Kaçar olan İ'tizâdü's-Saltana, Feth Ali Şah'ın 52. eşinden doğma 54. oğludur. 1234 / 1818-1819 yılında dünyaya gözlerini açtı. Kendisi tarih, şiir, edep, felsefe, matematik ve astronomi konularında bilgi sahibi olan eğitilmiş bir şehzadeydi. Topladığı zengin kitap koleksiyonunun büyük bir bölümü bugün Şehid Mutahharî (eski Sipehsâlâr) Medresesi'nin kütüphanesinde korunmaktadır. 1264 / 1848 yılından itibaren Nâsîrüddin Şah'ın annesi Melike Cihan Hanım'ın pîşkârı (kâhyası) oldu. 1272 / 1855-1856 yılında Nâsîrüddin Şah tarafından İ'tizâdü's-Saltana lakabına layık görüldü. 1274

Namiq MUSALI

/ 1857-1858'de Tahran Darülfünunu'nun müdürü makamına atandı, 1275 / 1858-1859'da ise Tahran'ı Zencan'a bağlayan ve daha sonra Tebriz'e kadar uzatılan İran'da ilk telgraf hattının çekilmesini sağladı. Bu hizmetinden dolayı aynı yıl içinde ilimler bakanı (vezir-i ulûm) tayin edildi. 1283 / 1866-1867'de darülfünun müdürlüğü ile ilimler, sanayi ve ticaret bakanlığının yanı sıra telgraf ve madenler idarelerinin başkanlığı, başkent ve taşra matbaalarının, devlete bağlı fabrikaların, iki resmî gazetenin (*Rûznâme-i İlmî* ve *Rûznâme-i Milletî*) yönetilmesi, Melâyir ve Toyserkân bölgelerinin idaresi de onun üstesindeydi. İlmî çalışmalarından başka hem de şair olmuş ve Fahrî mahlasıyla şiirler yazmıştır. 10 Muharrem 1298 / 13 Aralık 1880 tarihinde vefat ederek Tahran'da defnedilmiştir. Kendisi genel tarih nitelikli *İksîrû't-Tevârih*, Afganistan tarihine dair *Târîh-i Vakâ'i' ü Sevânih-i Afgânistân* ve sahte peygamberler hakkında *Müdde'iyân-ı Nübüvoet ve Mehdeviyyet* isimli Farsça tarihî eserlerin yazarıdır. Bunların yanı sıra el-Bîrûnî'nin *el-Âsârü'l-Bâkiye* isimli eserini şerh etmiş ve astronomi üzerine *Felekü's-Sa'âde* isimli bir risale yazmıştır (İ'tizâdü's-Saltana, 1379: 5-10; Storey, 1972: I., 473-475).

Feth Ali Şah'ın sadrazam tayini ile ilgili fermanı, İran tarihi açısından önemli bir olaya ışık tutmaktadır. O dönemde bir taraftan Kaçar ordusu Kafkaslarda Rusya karşısında yenilerek geriliyor, öte yandan Irak hududunda Osmanlı ile sınır münakaşası meydana geliyor, Tahran sarayı İngiltere ile Fransa rekabetinin kısılcığında seçim etmeye zorlanıyor, ülke içinde de çeşitli huzursuzluklar ve ayaklanmalar başkaldırıyordu. İşte bu nedenle Feth Ali Şah, idari teşkilatta yeni bir yapılanmaya gidiyor, bu yapılanma içinde sadrazam (baş vezir) makamının önemine vurgu yapmak ve onun yetki alanının sınırlarını çizmek için de bahse konu sadaret fermanını imzalıyor. Fermanın Feth Ali Şah'ın oğluna ait bir yazma nüsha içinde bulunmuş olması onun tarihî bir belge olarak değerini ve önemini gözler önüne sermekte, muteberliğini temin etmektedir.

5. Fermanın Terminoloji ve Diplomatik Bilimi Açısından Değerlendirilmesi

Ele aldığımız fermanın Türkçe yazılmış olması, gerek Türkçenin İran'da resmî kullanım süreci, gerek Türk kültürünün İran'daki etkileri, gerekse de Çağatay Türkçesinin tarihî seyri açısından önem taşımaktadır.

Feth Ali Şah'ın fermanının dilinde dikkati çeken ilk husus, ayetler ve dua cümleleri haricinde yalın bir Türkçe kullanılmaya çalışılmasıdır. Belgenin metni üzerinde yaptığımız incelemeler sonucunda burada geçen kelimelerin yaklaşık 290'ının Türkçe, 220 civarında sözcüğün Arapça ve 50 civarında kelimenin de Farsça kökenli olduğu belirlenmiştir. Böylece, metnin yarından çoğu saf Türkçe kelimelerden oluşmaktadır ki bunun da klasik bir metin için çok yüksek bir oran olduğunu ifade etmeliyiz.

Vesikanın metninde bu ferman, resmî olarak yarlık diye isimlendirilmiştir. Gök-Türk kitabelerinde, Uygur metinlerinde, diğer belge ve lügatlerde "hakanın yazılı emri, hükümdarın fermanı" manasında kullanılan yarlık terimi Türkçedeki yarmak, tahlil etmek, hüküm etmek, yargılamak fiilinden türemiştir (Donuk, 1988: 91).

Feth Ali Şah Kaçar'ın Çağatay Türkçesiyle Yazılmış Bir Yarlığı Üzerine

Belgedeki Türkçe kelimeler arasında öncelikle idarî teşkilat ve devlet yönetimiyle ilgili terimler dikkat çeker. Bunların arasında tayşı (yazar), bahşı (kâtip), ilçî (elçi), başçı (başbuğ), noyın (komutan, prens, soylu kişi), biglerbigi (beylerbeyi), bitigçi (yazar, kâtip), han, başkağ (şehir yöneticisi), subaşı (şehir güvenliğini sağlayan görevli), korçı (korucu, muhafız), yurtçı (harekette olan ordunun duracağı yeri belirleyen ve ordugâhın kurulmasını sağlayan görevli), ideçi (ordunun bakımından sorumlu memur), susunçı (ordunun içecek ihtiyacını karşılayan memur), ahtaçı (seyis), kuşçı (şahın av işinden sorumlu memur), yarguçı (hâkim, yargıç), yazğan (yazar, kâtip) gibi makam isimleri, ikküci (ekici, çiftçi) gibi sosyal kategori, buyruğ, altun tamğa (altın boyalı mühür damgası), yarlığ (ferman), al bilge (kırmızı mühürlü belge), sorgu, yargu, kurultay, töre, ölge (ülke), il, kulluğ (hizmet), yurt, ulus, uluş (pay, bahşiş), cıka (tuğ), ululuğ üzüg (hükümdarın yüzüğü) gibi devlet ve bürokrasi terminolojisi, yasaıklığ (asker), çirig (ordu), katlav (zırh), kılıç, cıda (mızrak), yasal (saf), bölük, yayağ (yaya), atlu, cılav (dizgin), yağı (düşman), dönük, taşgun (asi) şeklinde askerî tabirler yer alır. Bunların pek çoğu Gök-Türklerden Uygurlara ve Selçuklulara, onlardan İlhanlı ve Çağatay uluslarına, daha sonra Timurlulara ve Safevilere intikal ederek Kaçarlara ulaşmış olan terimlerdirler. Bu bağlamda Kaçarların Türk devlet geleneğini sürdürdüğü açıkça görülmektedir.

Ayrıca metinde kurun ve uçur gibi zaman belirten ifadeler, kıoyaş (güneş), gök (gökyüzü), yulduz, çemen (çimen), çiçek, yaz, salkın (serin rüzgâr), yazı (ova), tofrağ (toprak), yafrağ (yaprak), bulut, yağın (yağmur), kuş, pupuş (ibibik), yir (yer), tört ana tang güzgüsi (dört taraftaki ufukların aynası), tolun ay, yağa, talğa (dalga), at, Ülker (Süreyya yıldızı), yeniş-yokuş, tağ (dağ), bulağ (çeşme), üleğ (çayır), küntoğar (doğu), künbatar (batı), kıımız gibi doğayla ilgili sözcüklere, barmağ (parmak), yüz, yürek, opka (ciğer), boyun, bil (bel), bileg (bilek), il (el), köñül, baş, çigin (omuz) gibi insan azaları, yuvuş (kalem), igne, ton (elbise), yastancağ (dayanak) gibi eşya isimlerine, büyük, uluğ, bayrı (kadim), biligli, birk-yumşaq (sert ve yumuşak), çup-çup (doğru dürüst), köp-köp (çok-çok), türkan-türkan (kıvrım-kıvrım), yağşı (iyi), yengi (yeni), örtülü, yalın, iski (eski), ıssık-savuk (sıcak ve soğuk), burunğı (eski, kadim) gibi sıfatlara, çok sayıda Türkçe fiillere de rastlanır. Hatta genelde Arapça ifade edilen dinî terimlerin bile bu yarlıkta Türkçe yer aldığına tanık oluyoruz. Allah yerine Uğan ve Uluğ Tengri, yedi kat cennet yerine ise “yeti ata köñül armanı” tabirlerinin kullanılması buna birer örnek olarak gösterilebilir.

Yarlıktaki Türkçe kelimelerin bir kısmı azıcık telaffuz farkıyla Oğuz lehçelerinin ve özellikle de Azerbaycan Türkçesinin de söz varlığına dâhil olmasına rağmen diğer kısmı tamamen Çağatay Türkçesine özgü kelimelerden ibarettir.

Belgede iki şahıs ismine (Hz. Süleyman ve Mirza Muhammed Şefi), iki coğrafi isme (Seba ve Çin) ve bir kavim ismine (Türk) rastlıyoruz. Ferman akıcı bir inşa üslubuna sahip olup, yer yer metin içi kafiye oluşturulmuştur. Belgeyi diplomatik bilimi açısından ele aldığımızda, aşağıdaki kısımlara ayırmamız mümkündür:

Besmelenin ardından yer alan temhid / temcid nitelikli 1. kısımda Allah'ın Kaçar saltanatına lütfettiği nimetler ve başarılar uzunca sıralanarak, bunların karşılığında şükredilmektedir. Yarlığın içeriğinden anlaşıldığı üzere Feth Ali Şah, Allah'ın

Namiq MUSALI

hükümlerini yerine getirmeyi, adaleti, refahı ve güvenliği temin etmeyi, uluslararası ilişkilerde ülkenin menfaatlerini layığıyla temsil etmeyi devletin esas vazifeleri olarak görür. Kaçar şahının yarlığını Osmanlı padişahlarının fermanları (Kütükoğlu, 1994: 100) ile karşılaştırdığımızda davet (temhid / temcid) kısmının söz konusu yarlıkta daha kapsamlı olduğu göze çarpar.

Yarlığın 2. kısmı nakil / iblağ kısmı olup, burada yarlığın verilmesini gerektiren sebepler açıklanmış, bir baş vezir (sadrazam) tayin edilme gerekliliğinin olduğu ve bu görevi üstlenecek kişinin sahip olması gereken özellikler ve yerine getirmesi gereken vazifeler sıralanmıştır. Bahsi geçen belgeye göre, sadaret makamını tutacak kişide bulunması gereken sıfatların başında başarılı bir kariyere, gerek sivil gerekse de askerî meselelerde deneyime sahip eski ve sadık bir hizmetkâr olması gelmektedir. Sadrazamın üstesinde olan görevler ise hükümdarın emirlerini yerine getirmekten, her ne kadar başarılı olursa olsun gevşememekten ve sorunları ince metotlarla çözmekten, orduyu iyi düzenlemekten, düşmanın planlarını bozmaktan, yeri geldiğinde diplomatik görüşmeler aracılığıyla, gerektiğinde de güç kullanmakla düşmanları ve asileri bertaraf etmekten, aldığı tedbirlerle ülkenin sosyal ve ekonomik gelişimini sağlamaktan ibarettir.

Emir / hüküm şeklindeki 3. kısımda Mirza Muhammed Şefi'nin üstün meziyetleri ifade edilerek, onun bu sebeplerden dolayı sadrazamlığa atandığına açıklık getirilmiştir. 4. kısım tekit / tehdit niteliğindedir. Burada sipehsâlârlar (kumandanlar), noyınlar, emirler, biglerbigiler, vâliler, hanlar, sultânlar ve başkağlar gibi üst düzey merkez ve taşra yöneticilerinin yanı sıra kâdîların örneğinde dinî makamların, bitigçilerin, bahşîların ve hazâneçilerin timsalinde sivil bürokrasinin, yasaqlıklar, çirigler, subaşîlar, qorçular, yurtçular, ideçiler, susunçular, ahtaçular ve kuşçular gibi askerî makamların, şerifler (eşraf), ikküçiler ve ra'yyetler misalinde halkın bu karara itaat etmesinin gerektiğinin altı çizilmiş, yarlığın mazmununu çarpıtmanın dini bozmak kadar ağır bir suç olduğu konusunda uyarı yapılmıştır. Bu kısımda Mirza Muhammed Şefi'nin "bi'l-infirâd ve'l-istiklâl yarguçi-i küll ve vezîr-i dîvân-ı a'lâ" tayin edildiğine vurgu yapılmak suretiyle onun mevkiinin "vüzerâ-yı erba'a" reformu kapsamında oluşturulan diğer üç vezaret makamından daha yüksekte bulunduğu ve onun daha geniş bir yetki alanına sahip olduğuna işaret edilmek istendiği kanaatindeyiz.

Belgenin 5. kısmında ise tarih konulmuştur. Kaçar dönemi belgelerinin pek çoğunda On iki hayvanlı Türk takvimi kullanıldığı halde (İsfahâniyân vd., 1385: 29, 59, 68, 72, 83, 84, 110, 191, 408, 410, 462, 494, 495, 498) burada sadece Hicrî takvimle tarihlendirme yapılmıştır. Birçok Osmanlı padişah fermanlarından (Kütükoğlu, 1994: 113-115) farklı olarak, yarlığın sonunda tahrir mekânı belirtilmemiştir.

SONUÇ

Tarihî kaynaklar Kaçar hanedanının kendi Türklüğünün farkında olduğunu ve Türkçeyi himaye ettiğini göstermektedir. Bu dönemde Türkçe, saray ve ordunun konuşma dili olmakla beraber Farsçanın yanı sıra kısmen resmî yazı dili olarak da

Feth Ali Şah Kaçar'ın Çağatay Türkçesiyle Yazılmış Bir Yarlığı Üzerine

kullanılmıştır. Bu makale kapsamında tarafımızca ortaya çıkarılan, tanıtılan ve değerlendirilen Feth Ali Şah yarlığı, bu konuya açıklık getiren önemli kanıtlardandır.

Sözünü ettiğimiz belge İran'da Türkçenin devlet yazı dili olarak işlev görmesi bağlamında iki açıdan dikkat çekmektedir. Evvela, bu evrak Türkçenin yaygın olarak kullanıldığı bir ülkenin hükümdarına (örneğin, Osmanlı sultanına veya Orta Asya hanlarına) gönderilmiş olan bir mektup değildir, Kaçar Devleti'nin iç işleriyle ilgili bir vesikadır. Bu husus, Türkçenin yazı dili olarak dış ilişkilerde pratik amaçlı kullanımının yanı sıra ülke dâhilinde fermanların verilmesinde de bu dilden yararlanıldığını ispatlamaktadır. İkincisi, Kaçar padişahının bu fermanı sadece devletin Türkçe konuşan vilayetlerine yönelik bir belge olmayıp, sadrazam gibi tüm ülkenin kaderiyle doğrudan bağlantılı olan ve her kesimi ilgilendiren üst düzey bir makama atamaya ilişkin olmasıyla da önem arz etmektedir.

Fars dili ve edebiyatının İran'ın coğrafi sınırlarını aşarak Anadolu ve Orta Asya'daki Türk muhitini etkilediği ve hatta Hindistan'a kadar yayıldığı bir dönemde Farsçanın vatanı olan İran'da Türkçenin yazı dili olarak kullanılması bir hayli önemlidir. Fakat Kaçar saltanatı boyunca Türkçenin devlet işlerinde kullanım alanının zaman ilerledikçe genişlediğini iddia edemeyiz. En azından Türkçe ferman yazma geleneğinin Feth Ali Şah'tan sonraki Kaçar şahları tarafından sürdürüldüğünü kanıtlayan vesikalara şimdilik rastlanmamıştır. Bunun yanı sıra Farsça şifahi iletişim dili olarak da Türkçenin yanı sıra zamanla kendi ağırlığını hissettirmeye başlıyor. Zira kaynaklarda Feth Ali Şah'ın sarayında neredeyse her zaman Türkçe konuşulduğu kayıtlıysa da, XIX. yüzyılın ikinci yarısına ve XX. yüzyılın başlarına ait kaynaklarda iki dilde (Türkçe ve Farsça) konuşmaların yapıldığı belirtilmektedir. Buna rağmen Türkçenin Farsça ile beraber devlet seviyesinde konuşma dili olarak kullanımının Kaçar döneminin sonlarına kadar devam ettiği ve bu hanedanın son padişahının bile kendi Türklüğünün bilincinde olduğu da bir gerçektir.

Feth Ali Şah'ın söz konusu yarlığının Çağatay Türkçesinde yazılmış olması, bu lehçenin Timurlular devrinde ve bilhassa Nevâyî ile beraber İran ve Azerbaycan sahalarında başlayan tesirinin XIX. yüzyıla kadar canlı bir şekilde sürdüğüne işaret etmektedir. Yarlıkta yer alan Türkçe ıstılahlar, Türk devletleri tarihindeki idari teşkilat terminolojisine katkılar sağlayabilecek niteliktedir.

Türkçe ile ilgili bu hususların yanı sıra yarlık, siyasi tarih açısından da dikkate değer bir ehemmiyet arz etmekte ve 1221 / 1806-1807 yılında üst düzey devlet yönetiminde yeni bir yapılandırma reformunu hayata geçiren Feth Ali Şah'ın bu bağlamda sadrazam tayin etmesini içermektedir. Gerek yarlığın yazarı Mirza Razî, gerekse de bu yarlıkla sadrazam makamına getirilen Mirza Şefi, Kaçar döneminin önemli devlet adamlarındandırlar. Ayrıca bu fermanın Feth Ali Şah'ın oğlu Alikulu Mirza'ya mahsus bir mecmua içinde bulunmuş olması da onun değerini gözler önüne seren hususlardandır.

Ancak ne vüzerâ-yı erba'a reformu, ne de sadarete atanan Mirza Muhammed Şefi'nin çabaları İran'ı düşmüş olduğu ağır durumdan çıkarmaya yetmedi. Ülke içindeki sosyal ve ekonomik sıkıntılar yetmiyormuş gibi, bir taraftan Rusya karşısında yenilgiye uğrayan Kaçar iktidarı diğer taraftan da Batılı emperyalist devletlerin etkisi

Namiq MUSALI

altında kalmaya başladı. Fakat tüm bunlara rağmen, Kaçar Devleti güçlü bir imparatorluğa dönüşemese de, olumsuz iç ve dış şartlar altında yüz yıldan fazla bir süre zarfında İran'ı yönetmeyi başardı ve İran tarihindeki son Türk hanedanı olarak tarihe ismini yazdırdı.

KAYNAKÇA:

- Aliyarov, Süleyman vd. (1989). *Azerbaycan Tarihi Üzre Kaynaklar*. Bakü: Azerbaycan Devlet Üniversitesi Neşriyatı.
- Ârînpûr, Yahyâ (1350). *Ez Sabâ tâ Nîmâ: Târîh-i 150 Sâle-i Edeb-i Fârsî*. I. c. Tahrân: İntişârât-ı Zevvâr.
- Astarâbâdî, Mîrzâ Mehdî Hân (1374). *Senglâh (Ferheng-i Türki be Fârsî ez sede-i devâzdehom-i hicri)*. Vîrâstâr: Rûşen Hiyâvî. Tahrân: Neşr-i Merkez.
- Aydoğmuşoğlu, Cihat (2013). "Safevî Çağına Ait Üç Türkçe Mektup ve Değerlendirilmesi", *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, Cilt: 53, Sayı: 2, s.411-420.
- Aytaş, Gıyasettin (2011). *Belgeler Işığında Şah İbrahim Veli Ocağı*. Ankara: Gazi Üniversitesi Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Araştırma Merkezi Yayınları.
- Bacque-Grammont, Jean-Louis (1985). "Deux lettres de Murad Akkoyunlu (Études turco-safavides, VII)", *Journal Asiatique*, 273/1-2, p.163-182.
- Balcı, Mustafa (2017). "Finkesten Antlaşması ve Tarihî Bir Vesika Olarak Antlaşmanın Türkçe Metni", *Dil ve Edebiyat Araştırmaları Dergisi*, Sayı: 15, s.7-28.
- Bérard, Victor (1910). *Révolutions de la Perse; les provinces, les peuples et le gouvernement du roi des rois*. Paris: Librairie Armand Colin.
- Bûhârî, Şeyh Süleyman Efendi (1298). *Lügat-ı Çağâtâyî ve Türki-i Osmânî*. İstanbul: Mîhrân Matbaası.
- Caferoğlu, Ahmet (1968). *Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü*. İstanbul: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Çete, Mehmet (2007). *Türkiye - İran İlişkileri (1919-1938)*. Yüksek Lisans Tezi. Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Demirci, Jale (1998). "Nevayî'nin Azerbaycan Sahasına Etkisi", *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, Cilt: 38, Sayı: 1-2, s.1-11.
- Digital Islamic Consultative Assembly Library (ICAL). http://dlib.ical.ir/faces/search/bibliographic/biblioFullView.jspx?_afPfm=13n3s828fd (02.12.2017)
- Diyanet İşleri Başkanlığı. Kur'an-ı Kerim Meali. <http://kuran.diyanet.gov.tr/mushaf> (erişim tarihi: 26.01.2018)
- Donuk, Abdülkadir (1988). *Eski Türk Devletlerinde İdarî-Askerî Unvanlar ve Terimler*. İstanbul: Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı.
- Drouville, Gaspard (1828). *Voyage en Perse, fait en 1812 et 1813*. Tome II. Paris: Chez Masson et Yonet.
- Efdalü'l-Mülk, Gulâm Hüseyin. *Kürrâsetü'l-Ma'î*. Telif tarihi: 1312 h. İran İslâmî Şûrâ Meclisi Kütüphanesi'ne mahsus yazma nüsha, No. 9452.

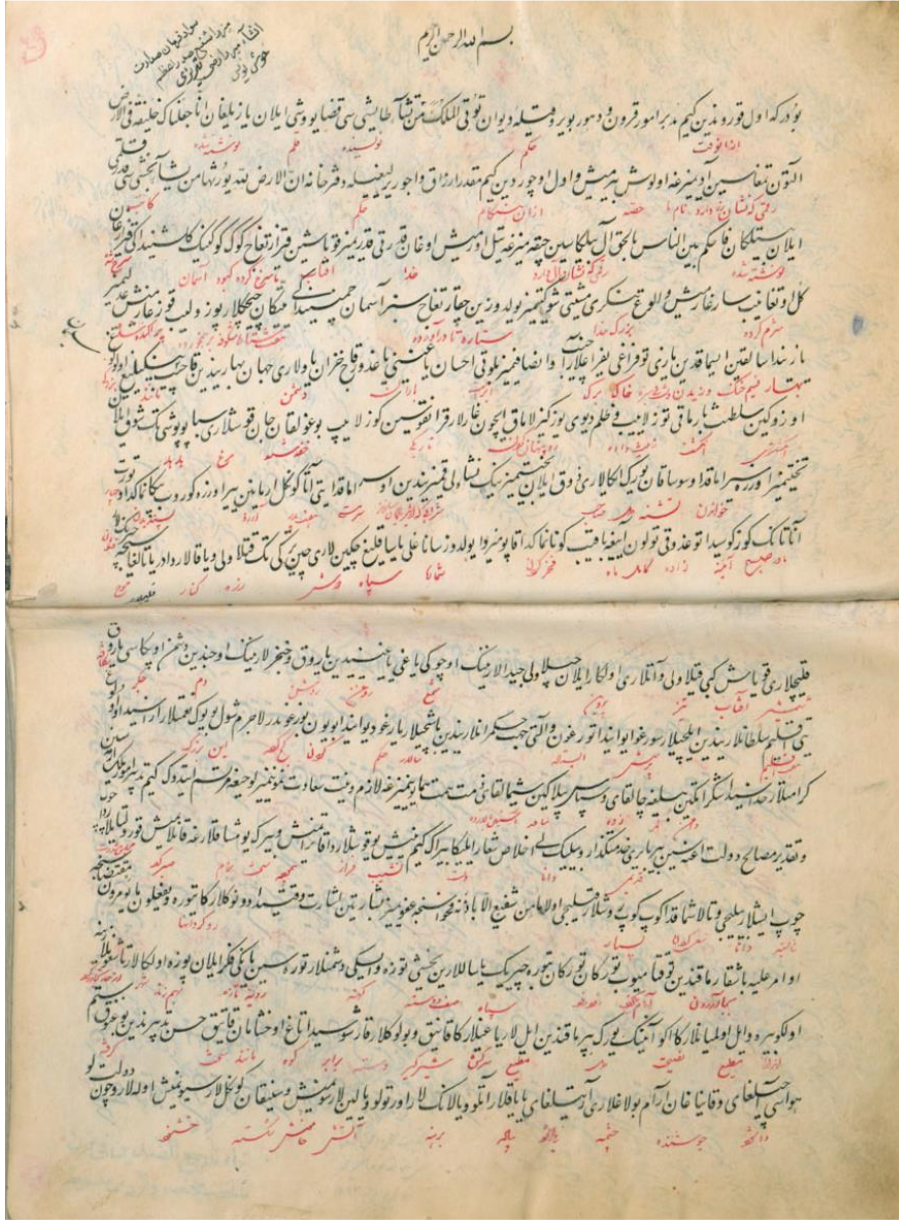
Feth Ali Şah Kaçar'ın Çağatay Türkçesiyle Yazılmış Bir Yarlığı Üzerine

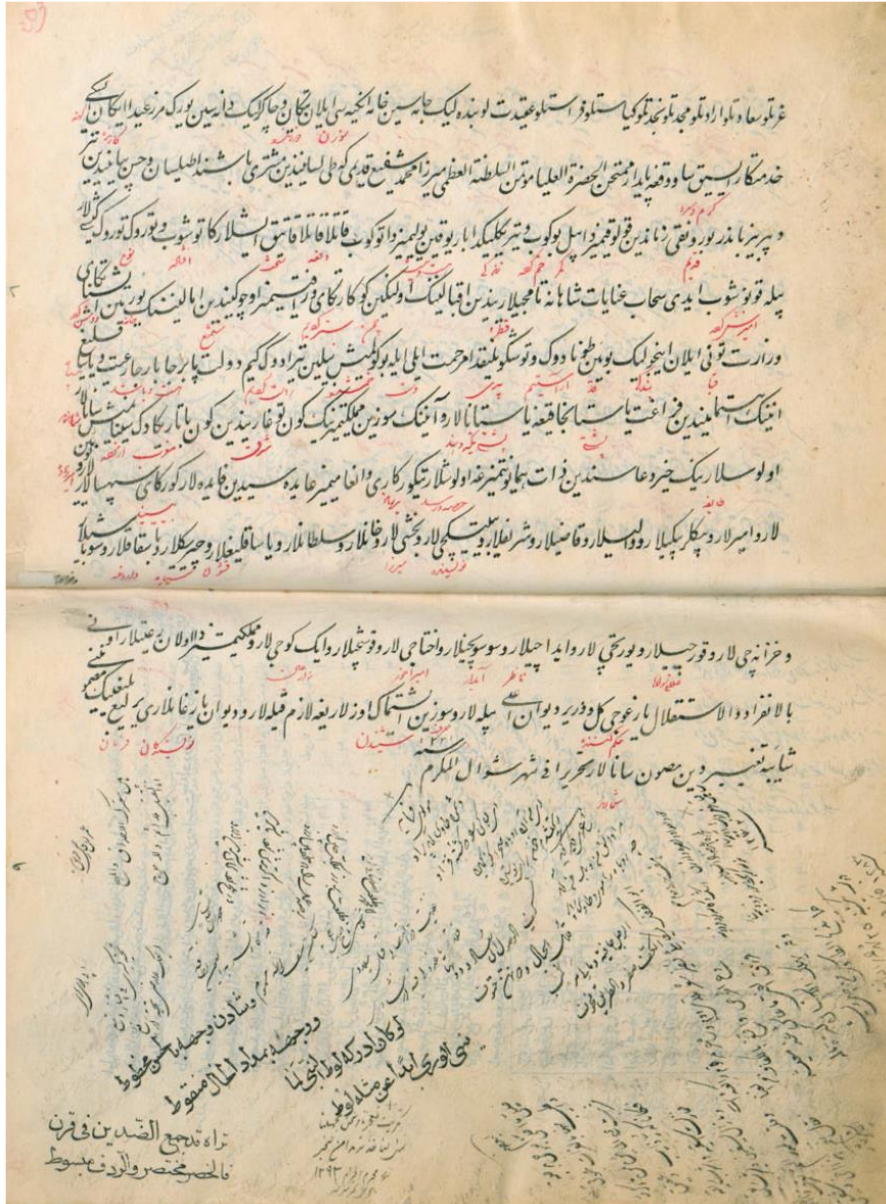
- Erdekânî, Hüseyin Mahbûbî (1374). *Çihil Sâl-ı Târîh-i İran (ta'likât ber el-Meâsîr ve'l-Âsâr der ahoâl-ı ricâl-ı devre-yü derbâr-ı Nâsırî)*. I. c. Be kûşîş-i Îrec Afşâr. Tahrân: İntişârât-ı Esâtîr.
- Fekete, Lajos (1936). "İran Şahlarının İki Türkçe Mektubu", *İstanbul Üniversitesi Türkiyat Mecmuası*, Cilt: 5, s.269-277.
- Fekete, Lajos (1977). *Einführung in die persische Paläographie: 101 persische dokumente* (Aus dem Nachlass des Verfassers herausgegeben von György Hazai). Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Güzeldir, Muharrem (2002). *Abuşka Lügati: Giriş - Metin - İndeks*. Doktora Tezi. Erzurum: Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Hasanzade, Tahire (2014). *XVIII-XIX. asır Afşarlar ve Kacarlar Devrinin Görkemli Azerbaycan Türkleri (Mehdi Bamdad'ın "Tarih-i Rical-i İran" eseri esasında)*. Bakü: Elm ve Tahsil Neşriyatı.
- Heyet, Cevad (1376). *Azerbaycan Edebiyat Tarihine Bir Bakış*. I. c. Tahrân: Varlık Dergisi Yayını.
- Heyet, Rıza (2005). *XIX. Yüzyıldan Günümüze İran'da Türkçe Basın-Yayın Hayatı*. Yüksek Lisans Tezi. Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Hidâyet, Rızâkulî Hân (1295). *Mecmaü'l-Füsahâ*. II. c. Tahrân: Çâp-ı Sengî.
- Hüseyinli, Ziver (2014). "Safevî Padişahlarının Türkçe Mektupları", *Filologiya Meseleleri*, No. 6, s.174-186.
- Jaubert, Pierre-Amédée (1821). *Voyage en Arménie et en Perse: fait dans les années 1805 et 1806*. Paris: Chez Pelicier et Nepveu.
- Jukovsky, Vasiliy Andreyeviç (1808). "O Persii", *Vestnik Yevropı*, Çast 40, No. 15, s.232-264.
- İlimli Usul, Dilber (2016). *İlhanlı Döneminde Uygurlar*. Doktora Tezi. Konya: Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- İ'timâdü's-Saltana, Marağalı Muhammed Hasan Hân (2009). *Hayrât-ı Hasân*. Fars dilinden tercüme eden, önsözün müellifi, göstericilerin ve kayıtların tertipçisi: Tahire Hasanzade. Bakü: Nurlan Neşriyatı.
- İ'timâdü's-Saltana, Muhammed Hasan Hân (1357). *Sadrü't-Tevârîh*. Tashîh, tahşiye, tevzîh ve fihristhâ ez Muhammed Müşîrî. Tahrân: İntişârât-ı Rûzbihî.
- İ'tizâdü's-Saltana, Alikulî Mîrzâ Fahrî Kacar (1379). *Dîvân*. Be kûşîş-i Ahmed Keremî. Tahrân: İntişârât-ı Mâ.
- İsfahâniyân, Kerîm vd. (1385). *Esnâd-ı Târîhî-i Hânedân-ı Gaffârî*. Tahrân: Bünyâd-ı Mevkûfât-ı Dr. Mahmûd Afşâr.
- Kâcâr, Feth Ali b. Kelbali. *Behcetü'l-Lügat*. Telif tarihi: 1277 h. İran Milli Kütüphanesi'ne mahsus yazma nüsha, No. 1336.
- Karadeniz, Yılmaz (2004). *Kaçar Hanedanı (1795-1925)*. Doktora Tezi. Malatya: İnönü Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Komisyon (2010). *Arşiv Belgelerinde Osmanlı - İran İlişkileri*. I-II. c. Yayın Komisyonu Başkanı: Mustafa Budak. Ankara: T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü.

- Kotzebue, Moritz von (1825). *Reise nach Persien mit der russischkaiserlichen Gesandtschaft im Jahre 1817*. Wien: Kaulfuß und Krammer.
- Kunos, Ignaz (1902). *Sejx Sulejman Efendi's Çağataj-Osmanisches Wörterbuch*: Verkürzte und mit deutscher Übersetzung versehene Ausgabe. Busapest: A Magyar Néprajzi Társaság Keleti Szakosztályának Kiadányal.
- Kütükoğlu, Mubahat (1994). *Osmanlı Belgelerinin Dili (Diplomatik)*. İstanbul: Kubbealtı Neşriyatı.
- Malik National Library and Museum Institution. <http://malekmuseum.org/artifact/search?txt=%D8%AA%D8%A8%D8%B1%DA%A9%DB%8C> (erişim tarihi: 21.11.2018).
- Mecmua, İran İslâmî Şûrâ Meclisi Kütüphanesi'ne mahsus yazma nüsha, No. 1453/15.
- Mecmua, Melik Milli Kütüphanesi'ne mahsus yazma nüsha, No. 1393.04.06151/109.
- Miandoab, Nasrin Zabeti (2010). *Muhammed bin 'Abdu's-Sabûr-ı Hôyî, Hulâsa-i Abbâsî (inceleme-çeviri-dizin)*. Yüksek Lisans Tezi. Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Muhammed Rıza ve Abdülcemil Nasîrî (1392). *Ferheng-i Nasîrî*. Be kûşîş-i Hasan Cevâdî ve Williem Floor. Tahrân: Kitâbhâne, Mûze ve Merkez-i Esnâd-ı Şûrâ-yı İslâmî (Tebriz: Aydın).
- Müstevfî, Abdullah (1384). *Şerh-i Zindegânî-i Men*. II. c. Tahrân: İntişârât-ı Zevvâr.
- Nâdir Mîrzâ (1360). *Târîh ü Coğrâfî-i Dârü's-Saltana-i Tebriz*. Bâ mukaddime-yü şerh ü ta'likât ü tanzim-i fihristhâ-yı lâzîm ez Muhammed Müşîrî. Tahrân: İntişârât-ı İkbâl.
- Nağiyeva, Cennethanım (2001). *Azerbaycan'da Nevâî*. Bakü: Tural-E Neşriyat Poligrafiya Müessesesi.
- Nâ'inî, Muhammed Ca'fer (1353). *Câmi'-i Ca'ferî*. Be kûşîş-i İrec Afşâr. Tahrân: Encümen-i Âsâr-ı Millî.
- Nezir Ali. *Lügat-i Çağatâyî*, İran İslâmî Şûrâ Meclisi Kütüphanesi'ne mahsus yazma nüsha, No. 9176.
- Ölmez, Zuhâl Kargı (1998). "Çağatayca Sözlükler", *Kebikeç*, Sayı: 6, s.137-144.
- Rahimi, Farhad (2018). "Çağatay Türkçesi Sözlükleri Bibliyografyası", *TEKE (Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi)*, Sayı: 7/1, s.69-104.
- Râvendî, Murtazâ (1386). *Târîh-i İctimâ'î-i İrân*. IV c. (bahş-ı evvel). Tahrân: İntişârât-ı Nigâh.
- Rumlu, Hasan Bey (1389). *Ahsenü't-Tevârîh*. Tashîh ve tahşîye: Abdülhüseyin Nevâyî. I. c. Tahrân: İntişârât-ı Esâtîr.
- Sâlâriyân, İsmail (1394). "Asl-ı Metn-i Ahdnâme-i Finkenîştayn be zebân-ı Türkî bâ Tesvir ü Tercüme", <http://salariyan.arzublog.com/post-63532.html> (makalenin online yayın tarihi: 6 Mordâd 1394 / 28 Temmuz 2015).
- Sîcânî, Mehdî Kerîmiyân ve Târomserî, Zehrâ Abdullâhî (1388). "Ma'rufî-i Mecmua-i Nüsah-ı Hattî be Zebân-ı Türkî-i Kitâbhâne-i Meclis-i Şûrâ-yı İslâmî", *Peyâm-ı Bahâristân*, devre-i 2, sâl-ı 1, şomâre-i 4, s.627-652.

Feth Ali Şah Kaçar'ın Çağatay Türkçesiyle Yazılmış Bir Yarlığı Üzerine

- Simnâni, Penâhî (1376). *Feth Ali Şâh Kâcâr: Sukût der Kâm-ı İsti'mâr*. Tahrân: İntişârât-ı Nümûne.
- Sipihîr, Abdü'l-Hüseyn Han (1386). *Yâddâştâ-yı Melikü'l-Müverrihîn ve Mirâtü'l-Vakâyi'-i Muzafferî*. Bâ tashihât ü tevzihât ü mukaddimehâ-yı Abdü'l-Hüseyn Nevâyî. I. c. Tahrân: Mirâs-ı Mektûb.
- Storey, Charles Ambrose (1972). *Persidskaya literatura: bio-bibliografiçeskiy obzor v tryox çastyax*. Perevel s angliyskogo, pererabotal i dopolnil Y. E. Bregel. Moskva: Glavnaya Redaksiya Vostoçnoy Literaturi.
- Sümer, Faruk (2013). *Oğuzlar (Türkmenler)*. Çev. Ramiz Asker. Bakü: TÜRKSOY.
- Sümer, Faruk (1992). *Safevî Devletinin Kuruluşu ve Gelişmesinde Anadolu Türklerinin Rolü*. Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- Sümer, Faruk (1999). *Türk Devletleri Tarihinde Şahıs Adları*. I. c. İstanbul: Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı.
- Sykes, Percy Molesworth (1915). *A History of Persia*. Vol. II. London: Macmillan and Co.
- Tâcbahş, Ahmed (1353). "Matlabî çend der bâre-i sefâret-i Muhammed Rıza Beg sefir-i Şâh Sultân Hüseyin be derbâr-ı Lui-i Çehârdehom", *Berresihâ-yı Târihî*, No. 53, s.15-46.
- Tahrânî, Mîrzâ Mehdî Nevvâb (1376). *Destûrû'l-A'kâb* (risâle-i intikâdî ve siyâsî ez evâil-i asr-ı Kâcâr). Tahrân: Neşr-i Târih-i İrân.
- Tebrîzî**, Muhammed b. Hüseyin. *Lügatnâme-i Târih-i Cihângüşâ-yı Cüveynî*. Telif tarihi: 1317 h. İran İslâmî Şûrâ Meclisi Kütüphanesi'ne mahsus yazma nüsha, No. 9311, v.249a-261a.
- Terbiyet, Muhammed Ali (1314). *Dânişmendân-ı Azerbaycan*. Tahrân: Matbaa-i Meclis.
- Thúry, Józseftöl (1903). A "Behdset-ül-lügat" czímú csagatáj szótár. Budapest: Kiadja A Magyar Tudományos Akadémia.
- Velyaminov-Zernov, Vladimir (1868). *Slovar djagataysko-turetskiy*. St. Petersburg: Tipografiya İmperatorskoy Akademii Nauk.
- Yazıcı, Tahsin (1995). "Feth Ali Şah", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, Cilt: 12, İstanbul, s.451-452.
- Yılmaz, Selçuk (2016). M. Pavet De Courteille'nin "*Dictionnaire Turk-Oriental*" Adlı Sözlüğünün Türkiye Türkçesine Çevirisi ve Leksikolojik İncelemesi. Yüksek Lisans Tezi. Ordu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Zerinezade, Hasan (1962). *Fars Dilinde Azerbaycan Sözlere (Safevî Devri)*. Bakü: İlimler Akademisi Neşriyatı.

Namiq MUSALI

EK 2: Feth Ali Şah'ın Şevval 1221 tarihli yarlığı
(Melik Milli Ktp., No. 1393.04.06151/109)

HALK DİNDARLIĞINDAN TÜRK MÜSLÜMANLIĞINA SOSYOLOJİK BİR BAKIŞ

Hasan COŞKUN*

Öz

Son yıllarda Türkiye’de “Halk Dindarlığı” ve Türk Müslümanlığı kavramları etrafında yoğun bir tartışma yaşanmaktadır. Türklerin İslam dini anlayışları ve uygulamaları ile ilgili olan bu konu kimilerince “Türk İslam’ı”, kimilerince “Türkiye Dindarlığı”, “Türk Halk İslam’ı”, “Türk Halk Dindarlığı”, “Halk İslam’ı” olarak tanımlansa da konuyu en iyi tanımlayan “Türk Müslümanlığı” veya “Türk Halk Müslümanlığı” kavramlarıdır. Halk dindarlığı denilince ilk olarak aklımıza doğum, evlilik ve ölüm gibi hayatın önemli dönüm noktaları ile ilgili uygulama ve inanışlar gelmektedir. Ziyaret fenomeni de halk dindarlığı içinde değerlendirilen önemli inanç ve uygulamaları içermektedir. Bu çalışmada halk dindarlığından Türk Müslümanlığına uzanan süreci sübjektif anlayışlardan uzak durarak sosyal bir olgu olarak ele alıp tarihi, sosyal, kültürel ve dini verilerin yardımıyla objektif sosyolojik yöntem ile değerlendirmeye çalışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Dindarlık, Halk dindarlığı, Halk İslam’ı, Türk Müslümanlığı, Ziyaret Fenomeni.

A SOCIOLOGICAL VIEW of POPULAR RELIGIOSITY and TURKISH MUSLIM

Abstract

In recent years, there has been intense debate around the concepts of ‘Turkish Muslimism’ and ‘popular religiosity’. While some scholars described the subject, which is related to Turkish people’s Islamic religious understandings and practices, as ‘Turkish Islam’, ‘Turkey religiosity’, ‘Turkish popular Islam’, ‘Turkish popular religiosity’, ‘Popular Islam’, however, we believe that ‘Turkish Muslimism’ or ‘Turkish popular Muslimism’ are the concepts that best describe the subject. Popular religiosity means the practices and beliefs which cover birth, marriage and death which are the important milestones in life. The practice of social visits, or for the purpose of this paper, the ‘visitation phenomenon’ includes important beliefs and practices that are evaluated in popular religiosity. We have tried to evaluate the religiosity to Turkish Muslimism process from as a social phenomenon by using objective sociological method with the help of historical, social, cultural and religious data, away from subjective perspective.

Key Words: Religiosity, Popular religiosity, Popular Islam, Turkish Muslimism, Visitation phenomena.

* Dr. Öğretim Üyesi, Tokat Gaziosmanpaşa Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, Felsefe ve Din Bilimleri Bölümü, hasan.hcoskun@gop.edu.tr, ORCID:0000-0002-4778-1073.

GİRİŞ

Son birkaç yıldan bu yana Türkiye’de İslam dini ile ilgili yoğun bir tartışma yaşanmaktadır. Türklerin İslam dini anlayışları ve uygulamaları ile ilgili olan bu konu kimilerince “Türk İslam’ı”, kimilerince “Türkiye Dindarlığı”, “Türk Halk İslam’ı”, “Türk Halk Dindarlığı” bazen “Volk İslam”, “folk İslam”, “Halk İslam’ı” olarak tanımlansa da kanaatimizce konuyu en iyi tanımlayan “Türk İslam’ı” ya da başlıkta da kullandığımız gibi “Türk Müslümanlığı” olsa gerektir. Tartışmaların “Türk Müslümanlığı” “Türk İslam’ı” kavramsallaştırmaları ile yürütüldüğünü biliyoruz. Dinsel kavram dünyasına aşına olan bazı araştırmacılar, haklı olarak Türk İslam’ı ifadesinin bilimsellikten yoksun olduğunu düşünmektedirler. Burada fark edilmesi gereken gerçek, İslam ve Müslümanlık arasındaki ayrışmadır. Bilindiği gibi, İslam bir din olarak temel ilkeleri ve değişmezliğiyle ilahi hitabın orijinal hükümlerini ifade etmektedir. Müslümanlık ise daha çok, tarih boyunca insanların o dinden anladıklarını yorumlayarak, yaşamlarında çeşitli biçimde somutlaştırma biçimlerini ifade eder. İslam bir toplumun hayatına girmekte ve bu toplumların kültürel yapılarına işleyerek onları değiştirmekte, aynı zamanda var olan yapıların bir kısmını benimseyerek o yapılarda kendini ifade etmektedir (Yılmaz, 2002: 57). Belki bu nokta da “İslam” ve “Müslümanlık” arasında bir ayırım yapmak analitik olarak daha uygun olacaktır. İslam kelimesi, soyut anlamda bir din olarak temel kaynaklardaki yazılı biçimiyle İslam dinini, onun inanç, ibadet, ahlak vb. esaslarına işaret ederken, Müslümanlık kelimesi bu dinin tarihsel süreç içinde, kendilerine “Müslüman” denilen toplumlarca yorumlanarak pratiğe aktarılmış, yaşanmış, son tahlilde “kültürleşmiş”, dolayısıyla birbirine çok benzeyen yahut taban tabana zıt denilecek kadar farklı olan şekillerinin adıdır. Bu bakış ve yaklaşım bazı itirazlarda dile getirildiği gibi, “İslam’ı ırk veya ulus temeline indirgemek” değildir. Aksine, İslam dünyasında fiilen mevcut durumu anlamamıza, çözümlenmemize ve açıklayabilmemize yardımcı olacak bir yaklaşımdır. Koşullar değişince doğal olarak din yorumları, anlayışları ve yaşayışları da değişebilir. Dolayısıyla sosyolojik olarak tek değil, birçok Müslümanlıklar vardır. Şöyle de söyleyebiliriz. İslam tek ve semavi, Müslümanlık veya Müslümanlıklar ise beşeri ve çeşitlidir (Canatan, 2005: 96). Bir Türkiye dindarlığından söz edilebilir mi? Türkiye dindarlığı öncelikli olarak Türkiye’de var olan farklı kültür ve buna bağlı aidiyetlerin altını çizen bir kavramsallaştırmaya işaret etmektedir. Türkiye söz konusu olduğunda tek tip bir dindarlaktan söz etmek mümkün değildir. Gerçi İslam önceliğiyle bakıldığında nüfusun Müslüman olduğu genellikle teslim edilir. Ancak dindarlığın yansıma biçimleri pek çok açıdan özellikle kültürel bağlamlar dikkate alındığında açık farklılıklara sahiptir. Dinsellik, mezhep farklılaşmalardan etnik çeşitliliğe, coğrafi dağılımlardan siyasi tercihlere kadar belli düzeydeki ayrışmalara imkân veren gevşek bir örüntüler toplamıdır. Türk Müslümanlığı, kavramsallaştırmasında içkin olan niyet, Türkiye dindarlığı ekseninde daha da hassaslaşmaktadır. Gerek Türk Müslümanlığı gerek Türkiye Müslümanlığı kavramları taşıdıkları anlam ve sahiplendikleri söylem açısından oldukça işlevsel göndermelere ve zihinsel tasavvur zenginliğine sahiptir. Türk Müslümanlığına vurgu yapılırken Türkiye’nin çeşitliliğinden doğan bir ortak

Halk Dindarlığından Türk Müslümanlığına Sosyolojik Bir Bakış

görüntüye atıfta bulunmaktadır. Böylece evrensellik iddiası taşıyan bir dinin “milliyetli” ve “özgün” bir yansıması hatırlanmaktadır (Subaşı, 2002: 18).

1. Halk Dindarlığıyla İlgili Kavramlar

Halk dindarlığı denince aklımıza ilk olarak genellikle “örf”, “adet”, “gelenek-görenek”, “halk inancı”, “töre” gibi kavramları gelmektedir. Örf adet ve halk inanışları birbirinin anlamını tamamlar. Bunlarda halk içinde terbiye hususunda büyüklerin yolunu kutsallaştırma, yerli ve milli izleri takip etme kuralı vardır (Polat, 2008: 53). Toplumların içlerine yerleşmiş, halk arasında inanılan sosyal değerler vardır. Bunların bir kısmı örf ve adetlerdir. Bu örf ve adetler toplumları birbirinden ayıran ve milletleri oluşturan temellerden ibaretler. Türk halkını diğer halklardan ayıran kendine ait örf ve adetleri vardır. Halk inançlarının insan hayatı ve yaşayışı üzerindeki tesirleri bütün cemiyetler için söz konusudur. Eski dinlerin ve inançların tesiri ve kısmi de olsa hayatıyeti, semavi dinler içindeki her toplumda devam etmiştir diyebiliriz (Kalafat, 2006: 14).

Örf Arapça kökenli bir sözcüktür. Adet, hüküm, gelenek anlamlarına gelir (Develioğlu, 1971: 1018). Örfler toplumun bünyesini oluşturan temel yapı taşlarını temsil eder. Bu değerler sistemi toplumsal yapının durumuna göre giderek özel bir hukuk sistemine ya da o sistemdeki bir yasa maddesine gerekçe olur. Örfelere karşı çıkma kimi toplumlarda yasaya karşı çıkmayla bir tutulur. Hatta bazen yasalardan bile önemli hale gelir. Yasalar ile örf arasında sıkı bir ilişki vardır. Yasalarda bir bakıma ayıklanmış, düzenlenmiş, işlerliği ve uygunluğu denenmiş örflerin toplamıdır (Örnek, 1977: 124). Örflerin toplumsal ve psikolojik yaptırımları vardır. Örfüne uygun davranmayan ayıplanır, kınanır, insanların söylentilerine maruz kalır. Modernleşme ve şehirleşme ile birlikte örfelere bakış açısı farklılaşmıştır. Modern çağın teknolojisi ve gereçleri ile yetişen nesillere örfleri anlatmak ve örfe göre hareket etmelerini istemek zor bir durumdur.

Adet dilimize Arapçadan geçmiş bir sözcüktür. Alışılmış şey, olagelmüş, görenek, usul, tabiat, alışkanlık, töre gibi anlamlara gelmektedir (Özön, 1971: 9-11). Adetler tıpkı örfler gibi birçok sosyal içerikli ilişkiyi düzenler. Toplumsal yaşamın düzeninde, kuralların uygulanmasında adetler önemli bir yere sahiptir. Karşılama, uğurlama, yemek ve sofranın düzeni, doğumda yapılan ritüeller, evlilikte yapılanlar, ölümden yapılacaklar, söylenecek sözler, davranışlar ve tutumlar adetlerin alanına girer. Adetler bazen bütün toplumu ilgilendirirken bazen sadece belli bir grubu ilgilendirir (Örnek, 1977: 124-125). Örf-adetler manevi kültürün unsurlarını meydana getirir. Her toplumun kültürel hayatının oluşmasında, örf, adet ve geleneklerinde dinin belli bir etkisi olmuştur. Bu dini inanışlar zaman içerisinde temel kaynaklarından uzaklaşarak kültür ve gelenekler içerisinde sonraki nesillere aktarılmıştır (Erdem, 2005: 188).

Gelenek terimi Türkçe “gelmek” ten türetilmiştir. Genellikle anane terimi ile aynı tutulmaktadır. Bir toplumda kuşaktan kuşağa geçen kültür mirasları, alışkanlıkları, bilgiler, beceriler, davranışlar gelenekler arasında yer almaktadır. Geleneklerin tıpkı örfler gibi yasalarla belirlenmiş türleri vardır. Yasa gelenekleri ve

onlara aykırı davranışları için verilecek olan cezaları bir ölçüye sokmaya çalışır. Gelenekler ise yasalardan daha geniş bir alanı yönetir. Gelişmeyi önleyici, gelişmeye kapalı gelenekler olduğu gibi dayanışmayı ve yardımlaşmayı destekleyen gelenekler de vardır (Örnek, 1977: 126). Örneğin Anadolu Türklerinde olduğu gibi Kırgız Türklerinde de cenazenin defni için gerekli işlemler ve yardımlar komşular tarafından geleneklere uygun olarak yapılır. Bir kişi öldüğünde, gelenek gereği defin işlemleri ve gelenlerin ağır lanma görevi akrabalara, komşulara ve tüm köylülere aittir (Polat, 2008: 54). Gelenekler bir milletin geçmişidir, tarihidir, kültürüdür hatta bir milletin hafızasıdır. Modern dönemde özellikle de genç nesiller arasında gelenek ve göreneklere karşı bir ilgisizlik gözlemlenmektedir. Hatta bazı toplumlarda bu örf, adet, gelenek göreneklere muhalefetin de ötesine geçerek düşmanlık seviyesine ulaşmaktadır. Kanaatimizce bu durum yaşadığımız yüzyıldaki küreselleşme, modernleşme ve sekülerleşme süreçlerinin olumsuz sonuçlarının yansımaları olsa gerek.

Halk inancı, halkın dünya hayatında doğüstü ya da doğa dışı dünyaya ilişkin şeyleri gerçekmiş veya doğruymuşçasına kabul etmesidir (Örnek, 1977: 125). Genel bir ifade ile toplumların hayatında önemli bir yeri olan ve çoğu zaman kaynağı belli olmayan dini değerlere halk inancı demek mümkündür. Bunlar ya gelenekler ile nesilden nesile geçmiş veya bazı efsanevi, mitolojik, menkıbevi ve destani unsurlar arasında günümüze taşınmıştır (Erdem, 2000: 149). Diğer bir tanımla halk inancı, belli bir toplumun eski dinlerden miras alıp kendi çağının şartlarına uygulayarak yaşattığı; yeni dinin de hayat şartlarının gerektirdiğince yeni biçimler, yeni içerikler ve anlatışlarla oluşturduğu inanışlardır. Fakat burada bir hususa dikkat çekmek gerekmektedir. Polat “Halk inancı” kavramının yerine “halk inancı” kavramının kullanılması gerektiğini ifade etmektedir. Çünkü inanç denilince genelde ilahi dinlerde sağlam bir nassa dayanan dini dogmalar ve inanç esasları akla gelir. Oysa inanış ve halk inancı derken halkın kendisinin sonradan ortaya çıkardığı genelde kaynağı belli olmayan, herhangi bir dini referansa dayanmayan kabullenmeler anlaşılır (Polat, 2008: 60). Kanaatimizce bu yüzden “Halk inancı” yerine “Halk inancı” kavramını kullanmak daha isabetli olacaktır.

Halk dindarlığı ile alakalı kavramlara bakıldığında hepsinin toplumun asırlarca süreç içerisindeki zamanla sosyal, kültürel ve dini değerlerimizden oluştuğunu görmekteyiz. Örf, Adet, geleneklerimiz ve göreneklerimiz bizi biz yapan asli değerlerimizden doğmuştur diyebiliriz. Aslında gelenek ve inanışlarımız bizim asırlardır birikmiş tecrübelerimizin ürünüdür. Tarihi ve toplumsal tecrübemiz, sosyal hafızamızı inşa ve ihya etmektedir. Bu tecrübemizi toptancı bir zihniyetle yok saymak doğru ve sağlıklı bir yaklaşım olarak gözükmemektedir.

2. Halk Dindarlığının Toplumsal Arka Planı

Halk dindarlığının Tarihsel arka planı incelendiğinde halk dindarlığını oluşturan birçok etken karşımıza çıkmaktadır. Bu etkenlerin başında insan vardır. İnsan ilk çağlardan itibaren yaşamında tutunacak, güvenecek gizli bir güç aramıştır.

Halk Dindarlığından Türk Müslümanlığına Sosyolojik Bir Bakış

Dünyanın dört bir yanında insanlar farklı şekillerde inanç sembollerini dile getirmişlerdir (Artun, 2005: 83).

Bilindiği üzere örf ve adetler ve onların değerleri özellikle tarihin geçiş dönemlerinde özel anlam kazanmaktadırlar. Bu dönemde örf ve adetler toplumun devletin ve ferdin ilerideki gelişmeleri için güçlü manevi bir destek oluşturmaktalar. Örf ve adetler sadece toplumun hayat şekillerini korumakla kalmıyor, aynı zamanda kendi varlıklarının otantik şekillerini de korumaktadırlar (Navruzova, 2012: 89).

Dinin toplumsal hayatta yaşanması olgusuna baktığımızda din ve toplumsal hayatın iç içe bir görüntü sergilediğini görmekteyiz. Toplum çok karmaşık ilişkileri içerisinde barındıran bir olgu olduğundan, sosyal bir olgu olarak dini hayat ya da dindarlık da toplumsal ortam içerisinde farklı şekiller altında karşımıza çıkmaktadır (Arslan, 2004, : 201). İnsanlar gündelik hayatta karşılaştıkları bireysel ve toplumsal güçlüklerle karşın halk dindarlığına başvurmaktadırlar. Buna örnek olarak çevremizdeki yüksek eğitim seviyesine sahip birçok insanın sağlık veya başka ihtiyaçları nedeni ile halk inanışlarına başvurduklarını biliyoruz. Dolayısıyla, modernleşme süreci ile birtakım değişikliklere uğrasa bile halkın günlük yaşamında halk dindarlığı hala geçerliliğini korumaktadır (Navruzova, 2012: 88-89).

İnsan hayatı belli geçiş dönemlerinden oluşmaktadır. Bu geçiş dönemlerinde kümelenen adetler, gelenekler, töreler ve törenlerle bunların içerisinde yer alan işlemler ve uygulamalar bir ülkenin ya da belirli bir yörenin geleneksel kültürünün ana bölümlerinden birini oluşturur. Adet ve inanmaların hayatın her döneminde halk üzerinde büyük etkisi vardır. Adetler eski kuşaklarla yeni kuşaklar arasında kurulan bir bağlantı zinciri gibidir. Bugün uyulan birçok adet ve inanma kalıpları eski Türk inançlarının günümüze gelmiş şekilleridir. Halk bu adet ve inanma ve bunlara bağlı pratiklerin eski geleneklerden geldiğini bilmektedir. Bu da bize birçok ritüelin işlevini kaybetmiş Türk inanç kalıntılarının adet adı altında yaşadığını göstermektedir. Eski inançlara dayanan adet, inanma ve bunlara bağlı pratiklerin bazılarının halk arasında İslamiyet'in gereğindenmiş gibi kabul edilip yaşatıldığını görebiliriz (Artun, 2005: 133). Özellikle de adetler insanın hayatında önemli yere sahip belli olaylar üzerinde etkisini zaman zaman artırmıştır. İnsanın doğumu, evliliği ve ölümü gibi hayatın çeşitli safhalarında bu adet ve inanışlara çokça rastlamaktayız. Tarihi kaynaklardan gelen bilgilerin ışığı altında yapılan değerlendirmelerde, Türklerin, hayat tarzlarına bağlı olarak tarihi süreçte muhtelif dini inançlar içinde yaşayışlarını sürdürdükleri anlaşılmaktadır. Farklı zamanlarda oluşan bu inançlar tarihin bilinmeyen devrelerinden itibaren Orta Asya Türklerinin (atalarımızın) hayatında görülmeye başlamıştır. Bu inançların bazıları günümüze kadar varlıklarını korumaktadırlar (Kalafat, 2006: 11). Bazı inanışlar ise mesken tutulan coğrafya, inanılan inanca göre kısmı değişikliklere uğramış, bir kısmı ise zamanla kaybolmaya yüz tutmuştur.

Toplumsal hayatın önemli bir tezahür biçimi olan din, Türk topluluklarının tarihlerinin hemen her döneminde ve her yerde bulunmaktadır. Çok geniş bir coğrafyada, oldukça dinamik bir millet olarak, çok çeşitli dini ve kültürel hayat tarzları ve oldukça değişik oluşum süreçleri yaşamış olan Türk topluluklarının dini yaşantıları da son derece renkli bir manzara arz etmektedir (Günay, 2002: 515). Türkler İslam

dinini kabul etmeden önce Budizm, Zerdüştlük, Hıristiyanlık, Yahudilik ve Manilik gibi dinleri yaşamışlar. İslam'ı kabul ettikten sonra Kuran'ın farzlarını istenildiği şekilde yerine getirmeye gayret göstermişler. Ancak hakkında kesin hükmün bulunmadığı diğer dinlerde uygulamaların bir kısmını kendi anlayış ve yorumlarına göre yerine getirmeye devam etmişlerdir (Ünal, 1998: 4).

Din sosyolojisi ve kültür sosyolojisi literatüründe halk dindarlığı olarak kavramlaştırılan halk katındaki dindarlık biçimlerinin, Türk toplumunun dini yapısını anlama açısından büyük bir öneme sahiptir. Eğitimin yaygınlaşmasına, bilgi ve iletişim çağında yaşamamıza ve halkı bilgilendirmede eski dönemlere oranla oldukça fazla vasıtaya sahip olmamıza rağmen; daha çok modernlik öncesi geleneksel toplumlara has nitelikte ve hatta akıl, mantık dışı sayılacak bazı hayatın bazı yönlerine ait inanışlar modern toplumlarda hala canlılığını muhafaza etmektedirler (Arslan, 2004: 17).

Günümüz Türkiye'sinde ister kırsal köy toplumlarında, ister modern kentlerde, eğitim seviyesi düşük olanların yanı sıra tahsilli olanların arasında da halk inanç ve uygulamaları önemli bir hayatiyete sahip bulunmaktadır. "Gelenekçilik ve geleneksel değerlere bağlılık, modern yapıya yönelen ve bunu bir türlü başaramayan ve hızlı değişim ortamında bocalayan bir toplumun hayatı ve kültüründe çok çeşitli biçimlerde damgasını vuruyor ve bu durum onların çeşitli tutum ve davranışlarında tipik şekillerde yansıyor. Geçiş sürecindeki Türk toplumunda, özellikle halk kültürü ve dindarlığı düzeyinde kişilerin, ziyaret ve adak dindarlığına, sihri-mistik pratiklere, karizmatik otorite ve telkinler ve nihayet kör bir kaderciliğe olan güçlü eğilimleri her halde buradan kaynaklanıyordur." (Günay, 2002: 540).

Toplumların geçmişten getirdikleri sosyal miras da halk inanışlarının oluşmasında önemli bir faktördür. Halk tabakalarının, eski dinlerinin tören ve geleneklerinden ayrılmadıklarını hemen hemen bütün dinlerde görmek mümkündür (İnan, 1972: 3).

Türkler, İslam'ı kabul ettikten sonra eski gelenek, görenek ve dinlerinden edindikleri inançlardan pek çoğunu yeni dinleri içinde sürdürürler. Gelenek ve görenek olarak yaşatırlar. Bu inanışlar bazen totemcilik kalıntılarının bir eseri olurken, bazen de daha önce ki halkların inancı olarak devam edip gelen bir inanış şekli olabilir. Halk inanışının oluşmasında grup tecrübesi de önemlidir. Bu inanışlar, insanlardan insanlara aktararak, kulaktan kulağa aktararak gelmektedir. Bazıları da anonim olarak ortaya çıkmaktadır. Anonim olarak doğan inanışlarda belli bir telkin ve propaganda söz konusu değildir. Bilinmeyen bir zaman içinde, keyfiyeti kesin olarak bilinmeyen bir olayın ortaya çıkmasından sonra doğan bir inanış ögesi, belli bir zaman geçtikten sonra toplumun genelinde kabul görerek ortak bir inanış haline gelir. Artık o, toplumun bünyesinde sosyal hayatı şekillendiren değerler ve normlar haline gelmiştir. Halk inanışlarının büyük bir kısmı bu tür inanışlardır (Polat, 2008: 62).

Halk inanışlarının önemli kaynağını teşkil eden efsanelerin temel özelliği, kişinin çevresini tanımasına, maddi âlemi ve günlük yaşantıda cereyan eden olayları algılayıp, bunların kökeninin neden ve nasıllığının bilinmesine yardımcı olmaktır.

Halk Dindarlığından Türk Müslümanlığına Sosyolojik Bir Bakış

İnancı yalnızca bir metafizik ya da aşkın varlıkların mevcudiyetini kabullenmeye sınırlandırmak doğru değildir. (Gündüz, 1998: 13). İnanç bir kimsenin günlük yaşamını, davranışlarını etkileyen bütün hayatına etki eden bir düşünce varlığıdır. İnsanların ve toplumların kimlik oluşumuna katkı sağlayan en önemli bir etkidir. Halk inanışlarının kahir ekseriyeti Türklerde İslam'ı kabul etmeden önceki Atalar kültürüne ve Şamanizm'e ait inanç, örf ve adetlerin kalıntılarından oluşmaktadır.

3. Halk Dindarlığı

Halk dindarlığı toplumların hayatlarında teknik gelişmelerden başlayarak doğumdan ölüme kadar hemen hemen hayatın her türlü faaliyetlerinde yer almaktadır (Artun, 2008: 271). Türk dünyasında, toplumsal bir olgu olarak ziyaret dindarlığı halk dindarlığında önemli bir yer teşkil etmektedir. Ziyaret kültürü, belli bir amaç veya dilekte ziyaret yerlerini ziyaret eden kimseler açısından tahlil edildiğinde cinsiyet faktörü önemli bir toplumsal değişken olarak karşımıza çıkmaktadır. Böylece ziyaretçiler arasında kadın erkek kategorileri ayırt edildiğinde ziyaret fenomeninin çoğunlukla kadınları cezbetmekte oluşu dikkati çekmektedir. Bununla birlikte, aslında olay bu şekliyle Türkiye, Türk dünyası ve hatta İslam dünyasının ötesinde dünya çapında aynı şekildedir diyebiliriz (Günay, 2002: 22).

Türk halk dindarlığının önemli bir unsurunu teşkil eden ziyaret olgusu halk arasında çok önemli bir yer almaktadır. Bu sebeple, türbe yatır ziyareti dini bir fenomen olarak toplumların hayatında bütün canlılığıyla varlığını sürdürmeye devam etmektedir (Arslan, 2004: 311). Bu tür ziyaret yerlerinde insanlar şifa, feyiz, bereket, bolluk ve çare aramaktadırlar. Ayrıca ziyaret yerlerinin toplumsal ahlakın ve düzenin sağlanması ve korunmasında etkili olduğu bilinmektedir (Tatlıoğlu, 2002: 134). Geniş toplum kesimlerindeki halk dindarlığı olgusundan bahsettiğimizde, halk arasındaki bir takım geleneksel kültür ya da dinlere ait inanışlar yanında, resmi, kitabi dinin bazı unsurlarının varlığından bahsetmiş oluyoruz. Her toplumda ve grupta bireylerin yaşayışlarında paylaştıkları ve tekrarladıkları ve başkalarının da yapmasını bekledikleri bir takım sosyal davranışlar vardır (Günay&Çelik, 2006: 183). Türk toplumunun dini kültürü ve dindarlığı içerisinde daha çok sözlü kültüre dayalı bir tür geleneksel halk dindarlığının güçlü bir şekilde var olduğu görülmektedir. Bu dindarlığın içinde sufilik ve tarikat etkilerinin yanında çok çeşitli halk inançlarının ve uygulamalarının, veli inancının, ziyaret ve adak dindarlığının, türlü örf ve adetlerin, dini ve sihri unsurların yerlerini aldıkları görülmektedir (Ak, 2018:108). Bu davranış kalıpları zamanla nesilden nesile sürekli olarak aktarılmaktadır. Zamanla aktarılan bu inanışlar halk arasında dindarlığın bir gereksinimi veya dinin bir parçası olarak algılanmaktadır.

İslam toplumlarındaki halk dindarlığı olgusuna bakarsak o, kendinde kökleşmiş ve kalıplaşmış unsurlar, şekilcilik, geleneksellik, ritüalizm ve derin teolojik konulardan uzak olmak gibi özellikleri barındırır. İnsanlar modern dünyanın problemlerine yönelik olarak birtakım popüler inanç ve uygulamalara başvurmuşlardır. Dolayısıyla bu problemleri gidermek ve kaygılarını yenmek için manevi arayışlara girmişlerdir. Kişi için önemli olan farklı kaynaklardan o anki

sorununa, sıkıntısına ya da ihtiyacına bir çözüm bulabilmektir. Bu özellik popüler dinin faydacı yönünü açık bir şekilde ortaya koymaktadır (Arslan, 2004: 57).

Toplum hayatında örf ve adetlerin, inanışların, gelenek ve göreneklerin yerleşmiş ve kurumlaşmış din ile çok yakından ilişkileri bulunmaktadır. Örf ve adetlerin en önemli özellikleri arasında: süreklilik, istikrar, hiyerarşi, otorite, büyüklere ve geçmişe saygı, itaat ve kutsiyet gibi nitelikler yer almaktadır. Örf ve adetler genelde diğer toplum kuralları ile bir bütünlük gösterirler. Hepsi birlikte toplumsal ve kültürel yapıyı oluştururlar (Günay, 2002: 21).

İnsan hayatının doğum, evlilik ve ölüm gibi belli başlı geçiş dönemlerinde çok zengin birtakım popüler dini inanış, uygulama ve merasimler ortaya çıkmaktadır. Bir insanın hayatında çok önemli olan bu dönemlerde, halk arasında birçok merasim yapılmakta ve bunlar, halk dindarlığının çok önemli formlarını oluşturmaktadır. Bunun yanında, doğal afetler ve sosyal ya da bireysel yaşamda karşılaşılan felaketler gibi beklenmedik olaylar ve krizlerde ortaya çıkan dini davranış kalıpları da İslam toplumlarında bazı halk dini inanış ve uygulamalara sebep olmaktadır (Arslan, 2004: 69-70).

Günümüzde Türkiye'de hızlı değişen bir topluma halk dini, bir dünya görüşü ve bir kişisel denge yöntemi sağlamaktadır. Halk tabakasındaki kişi, yöntem yolu olarak halk kültürünün ve dininin verdiği imkânları kullanıyorsa bunun pratik bir nedeni vardır. Toplumun sorunları, hiçbir yerde soyut problemler olarak ortaya çıkmaz. Halk bu problemleri ihtiyaçlarının tatmini olarak görür (Mardin, 2007: 122). Çünkü insan cemiyetinin, kendini belirli bir istikamete yönlendiren bir iç kuvveti vardır. Bu iç kuvvet belli başlı ifadesini örf ve adetlerde bulmaktadır. Örf ve adetlerin her cemiyette dinin etkisi ile şekillendiğini herkes kabul eder (Er, 1998: 266).

Çünkü bu kurallar içinde öteden beri kökleşmiş ve kalıplaşmış unsurlar hâkim durumundadır. Şekilcilik, geleneksellik, taklitçilik, ritüalizm ve derin dini ve felsefi konulara fazla yer vermemek, bu tip bir dindarlığın standart özelliğidir (Günay, 1999: 263). Her insan içinde doğduğu toplumun kültürünü maddi ve manevi boyutlarıyla öğrenmekte ve benimsemektedir. Bu da toplum açısından kültürün kuşaklar arasında aktarılmasını ve süreklilik kazanmasını sağlamaktadır (Doğan, 1996: 85).

Örfler ve adetler aynı toplum içinde farklı gruplara, farklı etnik topluluklara göre değişiklikler gösterir. Toplumlar değiştikçe örf ve adetler de değişir. Örf ve adetler, toplumun temel gereksinmelerinin, günlük yaşamının ürünü olarak ortaya çıkarlar. Görenekler ve adetler, topluluğun genel çıkarları doğrultusunda ortaya çıkmış ve büyük bir çoğunluk tarafından kabul görmüş normlardır (Sayın, 1994: 156). Yapılan bütün uygulamalara rağmen sosyolojide sosyal değerler olarak bilinen örf ve adetler tarihi temelden kopmadan, çeşitli kurumlar yoluyla sosyal hayatımızın bir parçası olarak varlığını sürdürmeye devam etmektedirler.

Her halkın kendine has inanç ve uygulamaları bulunmaktadır. Bu inanç ve uygulamalar halk arasında yaygın bir şekilde yaşatılarak bir sonraki nesle aktarılmaktadır. Ayrıca inançlar topluluklara millet olma özelliği kazandıran ve kültür kavramını meydana getiren önemli bir unsurdur (Artun, 2005, : 84). Gelenek ve

Halk Dindarlığından Türk Müslümanlığına Sosyolojik Bir Bakış

geleneksel değerler her şeyden önce toplumun, devletin ve ferdin gelişimi için manevi destek olarak özel bir anlam kazanmaktadır. Gelenekler ve inanışlar sadece sosyal yaşam ve düzenleyici fonksiyonlarda onları doğuran toplumun somut tarihsel formların temelini koruduğu için değil, aynı zamanda kendi varlığının özgül biçimlerini de koruduğu için önemlidirler. Kuşaktan kuşağa geçen gelenekler sadece kişilerarası ve gruplar arası ilişkileri değil, zaman ve dönemlerin bağlantısını, kültürler ve medeniyetler arasındaki ilişkileri de düzenlemektedirler (Navruzova, 2012: 92). Kanaatimizce Türk Halk dindarlığı olarak nitelendirebileceğimiz bu dindarlık tipi Anadolu'da yaşayan Müslüman Türklerin Orta Asya'dan bu topraklara getirdikleri kutsal eşik, al karısı, saya bayramı, nevruz, dağ, su ve ağaç kültürüne bağlı örf, adet ve inançlarının kalıntılarını hala devam ettiriyor olmalarıdır. Anadolu'da hemen her köy ve kasabada ziyaret kültürüne bağlı kutsal çaputlu çalı, kaya, taş ve türbe, yatır ve ocak ile karşılaşmak mümkündür.

4. Türk Müslümanlığı

Türk Müslümanlığı deyimi, Osmanlı'nın son yıllarından itibaren günümüze kadar gelen bir evveliyatı olsa da özellikle 90'ların ikinci yarısından itibaren, çok sık kullanılmaya başladı. Bu kullanımın akademik bir ilginin konusu olduğunu söylemek mümkün müdür? Türkiye'ye özgü bir İslami pratiğin mevcudiyetini kabul etmemek mümkün değildir. İslam'ın Arabistan'da farklı, Osmanlı'da farklı, Mısır'da farklı, uygulandığı gibi, Türkiye'de de farklı tezahür etmiş olduğu bir gerçektir. (Aktay, 2002: 41). "Türkiye Müslümanlığı", 'İran Müslümanlığı', 'Suud Müslümanlığı', 'Sudan Müslümanlığı' ve sözcüğü 'Malezya Müslümanlığı' gibi ifadeler dinin sabiteler alanında söz konusu edilmedikçe doğru ve olması gereken kavramlardır. Burada İslam ile Müslümanlık kavramları ayırtılmakta fayda var. İslam Allah'ın aziz, Müberra dini; Müslümanlık ise onun insan tarafından pratize edilmiş halidir (İnan, 1993: 113). Orta Asya'dan Balkanlar'a kadar uzanan çok geniş bir mekân içerisinde Türklerin anlayış ve görüntüleyişini aksettiren bir Müslümanlık tarzının kabul edebiliriz. Bizce Türk Müslümanlığı olarak kastedilen de bundan başka bir şey değildir. Bu anlamıyla Türk Müslümanlığı, başka din ve inanç mensuplarına karşı takındığı tavırdan, kişisel hayata, ibadetlerin icrasından, dinî bayramlara toplumsala ahlaktan ferdi ahlaka, hatta temel İslamî inançların yorumlarına varıncaya kadar üretilen bir takım kültür unsurları ve zihniyet biçimiyle Arap ve Fars Müslümanlığından belli ölçüde ayrılır (Ocak, 1996: 79).

Türklerin, İslam'la olan ilişkileri dünden bu güne ortaya çıkmış yeni bir durum değildir. Bu süreç Türklerin kitlesel düzeyde Müslüman olmaya başladıkları 7. yüzyıldan günümüze kadar devam etmektedir. VII. Yüzyıldan itibaren İslamiyet'le karşılaşan Türkler, özellikle dervişlerin, gezgin tacirlerin, vaizlerin telkinleri altında bu dinin bir şekilde göçebe Türklerin arasına nüfuzu sonucu, X. Yüzyıldan itibaren büyük kitleler Müslümanlıkta karar kılmaya yöneldiler. Yine Türklerin İslamlaşması olgusu, yüzyıllarca süren çok uzun süreçte gerçekleşti. Öyle ki bazı Kazak Türklerinin ihtidasi olayında görüldüğü üzere, XIX. Yüzyılda bile İslamiyet'e yeni giren bazı Türk topluluklarına rastlandı. Türklerin evrensel büyük dini sistemlerle karşılaşmaları ve

İslamlaşmaları olgusu, Türk tarihi içerisinde, yalnızca bir inanç değiştirme olgusu olarak kalmamış, çok önemli ve köklü toplumsal ve kültürel değişimleri beraberinde getirmiştir. Böylece İslamlaşma Türkler için aynı zamanda bir medeniyet değişimi olgusu şeklinde kendini göstermiştir. Sosyolojik olarak Türklerin Uzak Doğu medeniyetinden Orta Doğu İslam medeniyetine geçişi veya göçebe bir hayattan yerleşik bir hayata ve hatta şehir hayatına yahut sözlü kültürden yazılı kültüre intikal süreçleri Türklerin İslamlaşması olgusu ile sıkı sıkıya ilişkili bulunmaktadır (Günay, 1998, : 518-519). Sonuçta Türklerin neredeyse tamamına yakını Müslüman olmuştur. Türklerin Müslümanlığının farklı bir kategori olarak değerlendirilmesi ve Türklük bağlamında dine yaklaşım, batılılaşma sürecinde ortaya çıkmıştır. Osmanlı'nın son dönemlerindeki Türkçülük, Osmanlıcılık ve İslamcılık tartışmalarıyla gündeme gelmiştir. Cumhuriyet döneminde ise bu tartışma, daha çok dine reform, Türk-İslam sentezi ve Türk Müslümanlığı gibi devlet kaynaklı projeler içinde sürdürülmektedir. Cumhuriyetle birlikte konu, modernliğe uygun bir din anlayışı oluşturma çerçevesinde gündeme gelmiştir (Yılmaz, 2002: 58-59).

Bugün Türkiye Müslümanlığı, Batı Türklerinin tarih içinde sürekli değişen coğrafyası sebebiyle, tarihsel kökleri bakımından Asya'dan Doğu Avrupa'ya uzanan çok güçlü ve çok çeşitli bir geleneksel kültürler yumağının ürünüdür. Belki dünya üzerinde hiçbir Müslüman ülke, sırf bu değişen coğrafya faktörü yüzünden bu kadar geniş ve renkli etkiler taşıyan bir tarihsel köke sahip değildir. Bu özelliğin Türkiye Müslümanlığına kazandırdığı esneklik, daha XIII. Yüzyıldan itibaren kendisini göstermiş, Türkiye Müslümanlığı, değişik kültürler ve dinlerle, değişik hayat tarzlarıyla bir arada yaşama konusunda, belki öteki İslam ülkelerinde bu kadar yoğun görülmeyen çok zengin bir tarihi tecrübeye sahiptir (Ocak, 1995: 90).

Öncelikle Türk Müslümanlığının hangi unsurlarının öne çıkarıldığına bakmak gerekir. Türk Müslümanlığının hoşgörüne, tasavvufi derinliğe ve akla uygun bir yapıya sahip olduğuna vurgu yapılmaktadır. Bu yapıların ise tarihi olarak üç büyük kişiyle özdeşleştirilerek yansıtıldığını görüyoruz. Maturîdî, Yesevî ve Ebû Hanîfe. Türk Müslümanlığı, çok derinlikli, samimi ve toleranslı bir İslam anlayışının hayat bulmasıdır. Türk Müslümanlığı bir açıdan, ileri düzeyde ve derinlikli bir peygamber sevgisine dayanmaktadır. Türk Müslümanlığı kavramı homojen bir dindarlık anlayışını ifade etmek aksine, belirli bir zamanda tezahür etmiş ve hala sürmekte olan heterojen bir yapıyı kapsamaktadır. Türkiye'de heterojen dindarlığın arka planındaki zihniyeti oluşturan kaynaklardan biri de hadis edebiyatıdır. Hadisler bu gün olduğu gibi İslam tarihi boyunca da, dinî söylemlerin oluşmasında çok büyük bir etkiye sahip olmuştur (Keleş, 2002: 126). Türk Müslümanlığı bir yönüyle de rasyonel düşünceye dayanmaktadır. Bununla birlikte, halk dindarlığının çeşitli unsurlarının da Türk Müslümanlığı açısından belirleyici olduğuna dikkat çekilmiştir. Büyük halk sufilerinin etkisiyle kuvvetli bir evliya kültü ve bunun etrafında kurumlaşarak bu kült merkezli bir Müslümanlığın, Türklerin yaşadığı her yerde bulunduğu görülmektedir. Bu yapının gerek Sünnî, gerek Sünnî olmayan çevrelerde karşımıza çıkması ise, Örneğin bu bağlamda Aleviliğin de Türk Müslümanlığı içerisinde başat bir unsur olarak öne

Halk Dindarlığından Türk Müslümanlığına Sosyolojik Bir Bakış

çıkmasına imkân vermektedir (Yılmaz, 2002: 59). Devletin en üst düzey yetkilileri tarafından Türk Müslümanlığı kavramının telaffuz edilmesi, hatta Arap ve Fars Müslümanlığına karşı tercih edilmesi gereken bir din anlayışı olarak da sunulması dikkat çekicidir. Alevi-Bektaşî anlayışının da Türk Müslümanlığını en iyi yansıtan anlayışlardan olduğu dile getirilmektedir. Buna bağlı olarak da, Türk Müslümanlığı anlayışının, çeşitli fundamentalist İslam yönelimlerine karşı olmasının yanı sıra siyasal İslamcı söylemlere karşı olan, hoşgörülü ve akılcı bir anlayış temsil ettiğinin altı çizilmektedir. Aktay'a (1999: 52) göre; Türk Müslümanlığı olarak halk İslam'ının ön plana çıkarılmasına, genellikle çeşitli bilimsel, entelektüel, rasyonel, hatta medeni değerlerin küçümsendiği, ilginç bir popüler kültür eşlik eder. Siyasal İslam'a karşı mevhum bir kültürel İslam'ı konumlandırıran bu yaklaşımlarda kültürel İslam'ın her türlü entelektüel, bilişsel aktiviteyi küçümseyen bir çeşit "cehaletin kültürel ve antropolojik promosyonu" üzerine kurulduğunu görmek de mümkündür. Bir diğer açıdan bakıldığında da, Türk Müslümanlığıyla oluşturulmak istenen dini anlayış, Türklerin yaşadığı engin İslam deneyiminin belirginleşen unsurlarının ortaya çıkarılarak çağımıza özgü bir dindarlık modeliyle halkın manevi dünyasını zenginleştirmek gibi amaçlar güdülmemektedir. Görünen odur ki bu projeye amaçlanan şey, daha çok dünyadaki ve ülkemizdeki çeşitli dini hareketlere karşı, onların zararlı olduğu düşünülen etkilerinden Türk insanını koruyacak işlevsel bir dini perspektif oluşturmaktır. Yine toplumda geleneksel olarak yaşayan farklı dinsel mezhep ve anlayışların canlanmasının yaratabileceği kargaşa ve mezhep çatışmasının önlenmesi, ancak bütün bu grupları ortak milli bir dindarlık çerçevesinde bütünleştirebilecek bir Müslümanlık anlayışının yerleştirilmesiyle mümkün olacağı düşünülmüştür (Yılmaz, 2002: 61).

Türk Müslümanlığı konusu son yıllarda üzerinde çok sık durulan konulardan biridir. Kanaatimizce Türk Müslümanlığı konusunu iki açıdan ele almak gerekir. Türk Müslümanlığının tarihî, sosyolojik ve siyasi boyutları var diye düşünüyorum. Tarihi boyutu Türklerin Müslüman olması ile başlayıp Orta Asya'daki Türk kültürünün İslam inançları ile karışarak farklı bir toplumsal doku yaratması ile ilgilidir. Türk Müslümanlığı aslında Türklerin örf, adet ve inançları ile şekillenen bir sosyal vakıdır. Türk Müslümanlığını, bir açıdan Türklerin İslam'ı anlayış ve algılayış biçimi olarak görebiliriz. İranlıların da "Fars Müslümanlığı" diyebileceğimiz kendilerine has Fars kültüründen beslenen bir kendilerine özgü bir İslam ve din anlayışları varsa, Türklerin de Türklerin tarih ve kültür anlayışından beslenen bir Müslümanlık anlayışlarının olması kaçınılmazdır. Türk Müslümanlığı anlayışında İslam dini kadar Türk kültürü de dominant bir unsurdur. Ve hatta bu gün birçoğuna hurafe dediğimiz inanç ve düşüncelerin birçoğunun araştırdığımız zaman Eski Türk inançları ve kültürel değerlerinden beslendiğini söyleyebiliriz. Sözlü kültüre dayalı yerel adetler, mistik ve büyüsel öğelerle İslamî öğelerin iç içe girdiği bir tür halk dindarlığı, popüler dindarlık Türk Müslümanlığının en karakteristik unsurlarından olduğu bilinmektedir. Türk toplumunun dinî kültürü ve dindarlığı içerisinde kitabî dindarlık muhtelif boyutlardan sadece birisi olup, kırsal alana doğru gidildikçe, halk dindarlığı güçlü bir biçimde kendisini hissettirmektedir. Halkın geleneksel dini yaşantısında eski Türk

kültürüne, bunun yanında diğer kültür ve medeniyetlere ait inanışlar da mevcut olup, İslamî inançlarla bir arada hayatini devam ettirmektedir (Aslan, 2003: 26-27).

"İslâm dinine girmek, yani Müslümanlaşmak, Türk tarihinin en büyük devrimidir." Diyen Hocaoğlu'na göre; "Türk Müslümanlığı", hem sosyolojik bir terim olarak doğrudur, hem dinî bir terim olarak. Bir "Türk İslâmı" kavramından söz edilemez, yanlıştır, kavramın kendine muhalif (mefhûm-u muhâlif) bir yanlıştır; ama bir "Türk Müslümanlığı" kavramından söz edilebilir, caizdir, bu bir sosyal, sosyolojik ve tarihî olgudur. "Türk Müslümanlığı" terimi bir yandan çok geniş bir zamanı, diğer yandan da çok geniş bir coğrafyayı ihata etmekle, çok büyük bir genelleme anlamına gelmektedir. Söz gelimi, Anadolu (Batı) Türklerinin Müslümanlıkları ile Asya (Doğu) Türklerinin Müslümanlıkları da kendi içlerinde farklılaşmaktadır. Ve yine, meselâ Anadolu (Batı) Türk Müslümanlığı da tarih içerisinde homojen ve izotrop kalmamış olduğu gibi günümüzde de değildir. O halde, "Türk Müslümanlığı" terimi doğru olmakla beraber aşırı bir genelleme olduğu için yetersiz kalmaktadır. Ancak, herşeye rağmen, diyebiliriz ki, bir "Ortalama Türk Müslümanlığı" vardır ve bunun da emarelerini birkaç maddede hulasaten cem edebiliriz.

- 1: Türk Müslümanlığı, bir 'devrim' neticesidir.
- 2: Türk Müslümanlığı, çok derinlikli, samimî ve toleranslı bir dinî hayat demektir.
- 3: Türk Müslümanlığı, ileri düzeyde ve dengeli bir peygamber sevgisidir.
- 3: Türk Müslümanlığı, Cihad demektir.
- 4: Türk Müslümanlığı'nın bir başka alameti farıkası da, Rasyonel Düşünce'dir." Diyerek adeta Türk Müslümanlığını sistemleştirerek ideolojik bir çerçeveye oturtmaktadır (Hocaoğlu, 1999:8-23).

Bir diğer bakış açısıyla Türk Müslümanlığının bir proje dindarlık tipolojisi olduğu iddia edilmektedir. Sosyolog Yasin Aktay'ın üzerinde durduğu ve hatta konu ile ilgili başlı başına "Türk Dininin Sosyolojik İmkânı" isimli bir kitap yazdığı bilinmektedir. Aktay'a göre, modernleşen Türkiye'de siyasal bedenle ilişkisi içerisinde, İslam hem modernleşmeyle olan kendi hikâyesi içerisinde hem de özellikle toplumsal ve siyasal mühendisliğin konusu olmasıyla ele alınır. Bazen modern İslam, bazen aydınlanmış İslam, bazen de Protestan İslam olarak algılanıp siyasal bir prim gören sonuçta her seferinde Türkler için "hususî" bir Türk İslam'ı özlemine yansıtan bir vaka vardır (Aktay, 1999: 26). Değişik zamanlarda bir proje olarak sıkça telaffuz edilen Türk İslam'ı veya Protestan İslam idealleri de, bir yandan dinin siyasal iradesine karşı mücadele içinde bulunan siyasetin promosyonu olarak ortaya çıkarken diğer yandan söz konusu olan İslamî hareketlerin modernlik tecrübelerinin toplamına dâhil olmaktadır. Türkiye'de Cumhuriyet'in ilk kurulduğu yıllardan itibaren devletin din politikasını belirlemiş olan temel motif, Hıristiyanlığın Avrupa'daki misyonunu gerçekleştirecek bir İslam arayışı olmuştur. Çünkü istenilen özellikte bir dini sağlamak açısından dinin Avrupalı olması, hayata karışmaması, politik ve toplumsal gelişmeleri meşrulaştırıcı ve uyumcu bir rol takınarak ayak uydurması yetiyordu. Hatta bu din için malzeme sıkıntısı çekilmeyecek kadar geniş bir fizibilite alanı bulunuyordu. Malzemeler kâh eski Şaman dininin kalıntılarından, kâh Hıristiyanlıktan, kah Anadolu

Halk Dindarlığından Türk Müslümanlığına Sosyolojik Bir Bakış

Aleviliğinden derlenip teklif ediliyordu. Böylesi bir din, yani insana siyasal toplumsal eylemlerinde sınırsız bir serbestlik alanı bırakan varlığı ile yokluğu bir olan, milli kimliğin teşekkülünü engellediği düşünülen bazı rakip kimlik sembollerini, toplumsal ve siyasal hayattan kaldırmak açısından özellikle Türkiye’de gerekli ve elverişli tek çare olarak görülüyordu (Aktay, 1999: 169-170). Türk Müslümanlığı hakkındaki önemli bir diğer vurgunun kuşkusuz, uluslararası bir boyutu vardır. Bu da, evveliyatı İslam ülkeleriyle kolonyalist ilişkiler bağlamında ilişkiler bağlamında her zaman geçerli olmuş bir soruna üretilen çözüme gönderme yapar. Ancak, Türk Müslümanlığının postkolonyalist dönemlerde bir model olarak öne çıkması, genellikle, sömürgecilik sonrası toplumlarda toplumlar da bir çeşit neo-kolonyalizmin yeniden üretilmesindeki işlevselliğini yoklayan bir durum olmuştur. 11 Eylül 2001 saldırılarından sonra küresel bir kampanyayla çizilen bir tür İslam’ın veya İslamcılığın karşısında bir Türk Müslümanlığı modeline sıkça göndermede bulunuldu. Başka İslamlar gözden düşerken, Türk Müslümanlığının zaman zaman adı konularak, iltifata mazhar olması bunun göstergelerindedir (Aktay, 1999: 53). Kanaatimizce son günlerde sıkça tartışılan ve zaman zaman Türkiye’de sonu rejim tartışmalarına kadar dayanan “ılımlı İslam” kavramını da bu kapsam da değerlendirebiliriz. “ılımlı İslam” radikal ya da fundamentalist diye tanımlanan köktenci hareketlere karşı İslam dinini bir hoşgörü ve sevgi anlayışı temeline oturtma gayreti gibi gözükmektedir. Fakat bu tür proje ve yaklaşımlar her birisi kendi içerisinde çok farklı ve ciddi problemleri de barındırmaktadır. Türk Müslümanlığı ile kastedilen aslında siyasallaşma eğilimindeki dinsel anlayışın temsilcilerince öne sürülen ve İslamiyet’in nasıl yaşanması gerektiğine ilişkin kuralcı ve oldukça katı yorumlara karşın, daha hoşgörülü ve esnek, ılımlı bir İslam anlayışını temsil eden Anadolu Müslümanlığı olarak kavramlaştırılabilir (Çelik, 2005: 87).

Ocak’a göre, Türk Müslümanlığının birçok açıdan ciddi sorunlarla karşı karşıya olduğu bir gerçektir. Bugün İslam dünyasının en büyük derdi Türk Müslümanlığının da en büyük derdidir. Yani kendinin ve İslam’ın tarihi geçmişinin şuurlu ve rasyonel bilgisine sahip olmadığından, o geçmişle sağlıklı bir hesaplaşmayı henüz becerememiş, bu yüzden de onun esiri olmuş, gelecekte korktuğu için efsanevi tüller içine sarıp sarmaladığı bu geçmişin kucağına sığınmak suretiyle yeniden yaşama özlemini çektiği Asr-ı saadet hayalinde teselli aramaktadır. Batı’nın emperyalist yanına karşı duyduğu haklı tepkinin beslediği, onun teknolojik ve sosyal refah üstünlüğü karşısında kapıldığı kompleks ve gizli kıskançlık duygularının yönlendirmesiyle patolojik bir Batı düşmanlığına saplanmıştır. Bu iki tavırdan birincisi onu ütopyacı yapmakta, ikincisi ise, yaratıcılığını engellemektedir (1995: 94). Oysa Türkiye Müslümanlığı bu iki büyük kompleksten kurtulduğu takdir de, gerek zengin tarihi geçmişinin, gerekse coğrafi konumunun kendine sağladığı avantajları devreye sokmasını becerbilir. Bunu becerdiği takdirde ise, bugünün dünyasına çok sağlıklı, hoşgörülü, yaratıcı bir İslam imajını sunabilir. İslam’ı İslam yerine geçmiş geleneksel mahalli telakki ve inançların, toplumsal kuralların insanları boğan hâkimiyetinden kurtarıp, gerçek mahiyetine ulaştırabilir. Hem kendisine hem insanlığa problemlerinin içinden çıkmaya yarayacak çözümler sunabilir. Ancak bunun için İslam’ın aynı zaman

da maddi bir dünyada yaşamak üzere gönderilmiş bir din, bir dünya nizamı olduğunu, Kuran'ın Müslümanları sık sık akla dayanmaya teşvik ettiğini hatırlayarak rasyonel bir dünya görüşü oluşturmak zorunda olduğunu kabul etmelidir.

SONUÇ

Son yıllarda Türkiye'de "Halk Dindarlığı" ve Türk Müslümanlığı/İslam'ı kavramları etrafında yoğun bir tartışma yaşanmaktadır. Kanaatimizce Türklerin İslam dini anlayışları ve uygulamaları ile ilgili olan bu konu kimilerince "Türk İslam'ı", kimilerince "Türkiye Dindarlığı", "Türk Halk İslam'ı", "Türk Halk Dindarlığı" bazen "Volk İslam", "folk İslam", "Halk İslam'ı" olarak tanımlansa da kanaatimizce konuyu en iyi tanımlayan "Türk Müslümanlığı" veya "Türk Halk Müslümanlığı" olsa gerekir. Bu kavramlar etrafında yapılan tartışmalar gerek görsel gerek yazılı basında ciddi kafa karışıklıklarını da beraberinde getirmiş gibi gözükmektedir. "Halk Dindarlığı" geniş toplum kesimlerindeki yaygın dini inanç ve uygulamaları ifade etmesinin yanında, bir toplumun sahip olduğu doğum, sünnet, nişan, evlenme, örf ve âdetler, ölüm gibi hayatın çeşitli safhaları ile ilgili bütün inançlarını da kapsayan o toplumun sahip olduğu kültürel değerlerinden oluşmuş büyük bir sistemi ifade etmektedir. Bu manada "Halk Dindarlığı" ilmi ve akademik çevrelerin yanısıra geniş toplum kesimlerinde de büyük kabul görmüş ve gün geçtikçe ciddi çalışmaların sayısının arttığı rahatlıkla gözlemlenebilmektedir. Anadolu'da yaşayan Müslüman Türkmen topluluklarının örf, adet, inanç ve geleneklerle ilgili sosyolojik bir araştırma yapanlar her köyde eski Türk inançlarının izlerine rahatlıkla rastlamaktadır. Türk dünyasında belli usul, adap ve ritüelleri de kapsayan türbe, adak ve ziyaret fenomeni de halk dindarlığının önemli bir boyutunu oluşturmaktadır. Evlilik döneminde yapılan örf, adet ve törenler, ölüm esnasında yapılan inanışlar belli dönemlerde yapılan kurallardan bazılarıdır. Bunlar halk dindarlığı araştırmalarının yoğunlaştığı alanlardır.

Türk Müslümanlığının sevgi, merhamet ve hoşgörüyü, tasavvufi derinliğe ve akla uygun bir yapıya sahip olduğuna vurgu yapılmaktadır. Bu yapıların ise tarihi olarak İmam-ı Maturîdî, Hoca Ahmet Yesevî ve Yunus Emre gibi Anadolu ve Horasan Erenlerine dayandırıldığı rahatlıkla görülebilir. Türk Müslümanlığı, çok derinlikli, samimi ve toleranslı bir İslam anlayışının hayat bulmasıdır. Türk Müslümanlığı bir diğer açıdan, ileri düzeyde ve derinlikli bir Hz. Muhammed ve Ehl-i Beyt sevgisine dayanmaktadır. Türk Müslümanlığı kavramı homojen bir dindarlık anlayışını ifade etmek yerine Anadolu'da yaşayan Alevi- Bektaşileri de şemsiyesinin altına alan heterojen bir yapıyı kapsamaktadır.

Türk Müslümanlığının birçok açıdan ciddi sorunlarla karşı karşıya olduğu bir gerçektir. Türk Müslümanlığı konusunda yapılan tartışmalar kısa sürede bitecek gibi gözüküyor. Türk Müslümanlığı" veya "Türk Halk Müslümanlığı" hem tarihi hem de sosyolojik bir gerçeklik olmasının yanında Türk Müslümanlığının post kolonyalist dönemlerde bir model olarak öne çıktığını düşünenler olduğu gibi selefti, radikal ya da fundamentalist diye tanımlanan köktenci hareketlere karşı İslam dinini bir hoşgörü ve

Halk Dindarlığından Türk Müslümanlığına Sosyolojik Bir Bakış

sevgi anlayışı temeline oturtma gayreti olarak görme eğilimi içerisinde olanlarda mevcuttur. Kanaatimizce Türk Müslümanlığı konusunu tarihî, kültürel, sosyolojik ve siyasi boyutları açısından ele almak gerekir. Türk Müslümanlığını siyasi ve dini bir ideoloji haline getirmek isteyenler ile sosyal gerçekliğini inkâr eden anlayışlardan uzak durarak sosyal bir olgu olarak ele alıp tarihi, sosyal, kültürel ve dini perspektiflerden objektif çalışmalara ihtiyaç var diye düşünüyoruz. Türk Müslümanlığının etrafında devam eden tartışmalar uzun süre devam edecek gibi gözükmektedir.

KAYNAKÇA

Akgül, M.(2012). "Modernlik-Modernleşme, Postmodernlik, Sekülerleşme ve Din", Din Sosyolojisi El Kitabı, Der: N. Akyüz- İ. Çapçioğlu, Grafiker Yay., Ankara., 181-210.

Aktay, Y.(1999). Türk Dininin Sosyolojik İmkânı, İstanbul.

Aktay, Y.(2002). "Farklı Politikalar ve Türkiye Müslümanlığı", İslamiyat Dergisi, sayı:4, 41-55.

Ak, M.(2018). "Türk Halk Dindarlığı ve Evliya İnanıcı: Sosyolojik Bir Yaklaşım" Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Araştırma Dergisi, Sayı:86, ss.95-110.

Arpaguş, Hatice K.(2006). Osmanlı Halkının Geleneksel İslam anlayışı ve Kaynakları, Ensar Neşriyat, İstanbul.

Arslan, M. (2003). "Türk Toplumunda Geleneksel Dini Yaşam ve Halk İnançları; Taşrada Yaşayan İnsanlar Arasında Uygulamalı Bir Çalışma" Değerler Eğitimi Dergisi C.I., sayı: 2, 23-46.

Arslan, M. (2004). Türk Popüler Dindarlığı, Dem Yay., İstanbul.

Artun, E. (2005). Türk Halkbilimi, Kitabevi, İstanbul.

Bodur, Hüsnü Ezber. (2012). "Küreselleşme ve Din", Din Sosyolojisi El Kitabı, Der: N. Akyüz- İ. Çapçioğlu, Grafiker Yay., Ankara., 211-219.

Coşkun, A. (2005). Sosyal Değişme ve Dini Normlar, DEM Yay., İstanbul.

Çelik, C. (2002). Şehirleşme ve Din, Çizgi Kitabevi, Konya.

Çelik, C. (2005). "Dindarlık Tipolojilerine Metodolojik Bir Yaklaşım", İslamiyat Dergisi, C. 8., sayı:2, 71-90.

Develioğlu, F. (1971). Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik lügat, Doğu Matbaası, Ankara.

Doğan, İ. (1996).Sosyoloji Kavramlar ve Sorunlar, Sistem Yay., İstanbul.

Er, İ. (1998). Din Sosyolojisi, Akçağ Yay., Ankara.

Erdem, M. (2000). Kırgız Türkleri, sosyal Antropoloji Araştırmaları, Avrasya Stratejik Araştırma Merkezi Yay., Ankara.

Erdem, M. (2005). Kırgız Türkleri Dini ve Sosyal Hayat, TDV Yay., Ankara.

Güleç, Melda M. (2012). Espiye'de Halk Dindarlığı, Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Doktora Tezi), Bursa.

Günay, Ü. (1999). Erzurum ve Çevre Köylerinde Dini Hayat, Erzurum Kitaplığı Yayınları, İstanbul.

Günay, Ü. (2002), Din Sosyolojisi, İnsan Yay., İstanbul.

Günay, Ü. (2003). "Türk Halk Dindarlığının Önemli Çekim Merkezleri Olarak

Dini Ziyaret Yerleri”, Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, S:15, Kayseri.

Günay, Ü.; Çelik, C. (2006). Dindarlığın Sosyo-Psikolojisi, Karahan kitabevi, Adana.

Günay, Ü. ; Güngör, H. ve diğerleri, (2001), Ziyaret Fenomeni Bir Din Bilimi Araştırması-Kayseri Örneği, Erciyes Üniversitesi Yay., Kayseri.

Gündüz, Ş. (1998). Mitoloji ile inanç arasında, Etüt Yay., Samsun.

İnan, A. (1972). Hurafeler ve Menşeleri, Nur Matbaası, Ankara.

İnan, A. (1999). “Bazı Güncel Meselelere Kısa Bakışlar”, İslamiyat Dergisi, c.2, sayı 2, 110-113.

Hocaoğlu, D. (1999). “Türk Müslümanlığı Üzerine Bazı Notlar”, Sayı: 66., Bahar (Nisan-Mayıs-Haziran), İstanbul., ss.08-23.

Kalafat, Y. (2006). Doğu Anadolu’da Eski Türk İnançlarının İzleri, Atatürk Kültür Merkezi Yay., Ankara.

Keleş, A. (2002). “Türkiye’de Cemaat Dindarlığının Oluşumunda Hadislerin Rolü”, İslamiyat Dergisi, sayı:4, 125-140.

Kurt, A. (2016). Din Sosyolojisi, Sentez Yay., İstanbul.

Mardin, Şerif. (2007). Din ve İdeoloji, İletişim Yay., İstanbul.

Navruzova, G. (2012). Halk Dindarlığı Üzerine Bir Din Sosyolojisi Araştırması- Derbent (Dağıstan Örneği), (Doktora Tezi), Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kayseri.

Ocak, A. Y. (1996). Türk Sufiliğine Bakışlar, İstanbul.

Ocak, A. Y. (1995). “Günümüz Türkiye Müslümanlığına genel Bir Bakış”, Türkiye Günlüğü Dergisi, 35. 89-94.

Örnek, Sedat V. (1971). Etnoloji Sözlüğü, Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-coğrafya Fakültesi Yay., Ankara.

Örnek, Sedat V. (1977). Türk Halk Bilimi, İş Bankası Kültür Yay. Ankara.

Özön, M. N. (1971). Osmanlıca-Türkçe Sözlük, Ankara.

Polat, K. (2008). Beşikten Mezara Kırgız Türklerinde Gelenek ve inanışlar, TDV Yay., Ankara.

Sayın, Ö. (1994). Sosyolojiye Giriş, Üniversite Kitapları, İzmir.

Tanyu, H. (2007). “Dini Folklor veya Dini-Manevi Halk İnançlarının Çeşit ve Mahiyeti Üzerine Bir Araştırma”, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, C.XXI, Ankara, 123-142.

Tanyu, H. (2007). Türkiye’de Adak Yerleri, Elips Yay., Ankara.

Tatlıoğlu, D. (2002). Türkmenistan’da Dini ve Tarihi Ziyaret Yerleri, Dilek Matbaası, Sivas:

Ünal, Mustafa. (1998). Türk Halk Dini, Dinler Tarihi derneği ve Selçuk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi İş birliği ile Konya.

Yılmaz, H. (2002). Türk Müslümanlığı, Dindarlık ve Modernlik, İslamiyat Dergisi, sayı:4, 57-66.

RUMELİ'DEN İSTANBUL'A BAŞKALDIRI: CEMİYET-İ FESÂDİYE VE HEZEYANNÂMELERİ

İlyas AK*

Öz

Yirminci yüzyılın başlarında Balkanlarda çete takibinde bulunarak huzur ve asayişi sağlamakla görevli Osmanlı subaylarının birçoğu İttihatçı subaylardan oluşmaktaydı. Basın yoluyla muhalefet ise farklı bir boyuta taşınmıştı. İkinci Abdülmamid'in iktidarını "istibdat" olarak adlandıran bu subaylar meşrutiyet idaresini yeniden ilan ettirebilmek için kendi inisiyatiflerini de kullanarak yanlarındaki askeri birliklerle beraber devlete alenen isyan ederek dağa çıkmışlardı. Padişah buna karşı, Şemsi Paşa'yı durumu kontrol altına alarak asayişi sağlaması için görevlendirmişti. Ancak Şemsi Paşa'nın İttihatçı bir subay tarafından Manastır'da suikast sonucu öldürülmesi ve padişahın Rumeli'de kontrolü tam olarak sağlayamaması sonucunda 24 Temmuz 1908'de meşrutiyeti yeniden ilan ettiğini duyuracaktı. 24 Temmuz 1908'de gazetelerin başında iki satırlık ufak bir "devlet bildirisi" yayınlandı. Bu bildiri, Anayasanın (Kanun-u Esasi) yeniden yürürlüğe girmesi konusunda padişah buyruğunun çıktığını müjdeliyordu. Böylece 1878'de kapatılan meclis yeniden açılarak, anayasa yürürlüğe konuldu ve seçimlere gidildi. Hüseyin Hilmi Paşa, 2 Aralık 1902'de Rumeli Umûmî Müfettişliği'ne atanmıştır. Saraya sık sık gönderdiği yazılarda "göreve sadakatle devam etmekte olduğunu ve kendisine gösterilen güvene layık olmaya çalışacağını" bildirmiştir. İttihatçıların Rumeli'deki faaliyetlerini eleştiren Hüseyin Hilmi Paşa, bu örgütü de "cemiyet-i fesâdiye" diye adlandırmakta; onların propaganda amaçlı astıkları afişleri ise "hezeyannâme" olarak nitelmiştir. Bu araştırmanın amacı, Hüseyin Hilmi Paşa'nın İttihatçılara karşı yürüttüğü mücadeleyi saraya gönderdiği jurnaller temelinde ele almaktır. Çalışmada Hüseyin Hilmi Paşa Evrakı dâhilinde yer alan jurnaller analiz edilmiş ayrıca araştırmaı desteklemek amacıyla telif eserler ve makalelerden de yararlanılmıştır.

Anahtar Kelimeler: İkinci Abdülhamid, Hüseyin Hilmi Paşa, Jön Türkler, Rumeli Umûmî Müfettişliği, İkinci Meşrutiyet.

RUMELIA'S UPRISING AGAINST ISTANBUL: CEMİYET-I FESADIYE (I.E. THE ASSOCIATION of CORRUPTION) and ITS DELIRIUMS (I.E. HEZEYANNÂME)

Abstract

In the aerly 20th century, many of the Ottoman officers who were responsible for ensuring peace and order by following the gangs in the Balkans consisted of Ittihat Officers (i.e. the Unionist Officers). Now, the opposition was carried to a different dimension with the press. These officers, who called Abdelhamid II's reign as

* Araştırma Görevlisi, Atatürk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, e-posta: ilyas.ak@atauni.edu.tr. ORCID: 0000-0002-3772-7866.

Opposition (*Istibdat*), rebelled voluntarily against the state with their military units and went up to mountains and used their own initiatives to ensure that the Constitution was proclaimed again. The Sultan, as a response, appointed Şemsi Pasha in charge of the situation and ordered him to ensure the public order. However, Şemsi Pasha was assassinated by an officer from the Ittihad proponents in a monastery, and the failure of the Sultan in controlling Rumelia fully caused that the Sultan proclaimed that he would announce the Constitutional Period again July 24, 1908. On July 24, 1908, a two-line State Declaration was released on the first pages of the newspapers. This article informed people about the good news that the orders of the Sultan were released for enacting of the Constitution (*Kanun-u Esasi*, i.e. *the Basic Laws*). Thus, the Parliament, which was closed in 1878, would be reopened; and the Constitution would be enacted and elections would be held. Hüseyin Hilmi Pasha On December 2, 1902, was appointed as the General Inspector of the Rumelia. He often sent reports to the Palace and said that he “*was working in complete loyalty and he would continue to do so with faithfulness and would try to be worthy of the trust given in him*”. Hüseyin Hilmi Pasha, who criticized the activities of Ittihad proponents (Unionists) in Rumelia, called this organization as “*cemiyet-i fesâdiye*” (i.e. *the association for corruption*); and defined the posters hung for their propaganda purpose as “*delirium*” (i.e. “*hezeyannâme*”). The purpose of this study is to examine the fight by Hüseyin Hilmi Pasha against the Ittihad proponents (Unionists) through the journals sent to the Palace by him. In the present study, the journals in Hüseyin Hilmi Pasha Documents were analyzed; and the copyright works and articles were made use of to support the study.

Key Words: Abdulhamid II, Hüseyin Hilmi Pasha, Jön Turks, The General Inspectorate of Rumelia, Second Constitution.

GİRİŞ

On dokuzuncu yüzyılda İngiltere ve Fransa başta olmak üzere Avrupalı büyük güçler koloni politikalarıyla tüm dünyayı ele geçirmeye çalışırken, Osmanlı Devleti ise Avrupa'ya karşı farkı kapatılamayacak oranda geride ve çökme tehdidi altındaydı. Osmanlı Devleti'nin zayıflığı, Rus Çarlığı'na karşı yaptığı savaşlarda kendini göstermekteydi. Osmanlı Devleti, Rusya ile yapılan savaşlar sonunda ağır yenilgileri ve büyük toprak kayıplarını kabullenmek zorunda kaldı. Hıristiyan Balkan halklarının ulusal uyanışları, zayıflayan Osmanlı hâkimiyetine karşı bağımsızlık mücadelelerini beraberinde getirdi. Bunun sonucu olarak Balkanlar bir çatışma alanına dönüştü (Hacısalihioğlu, 2008: 25).

93 Harbi, diğer bir ifadeyle 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı, on dokuzuncu yüzyıl Osmanlı siyasi tarihinin en önemli muharebelerinden biridir. Türklerin ezeli rakibi olan Ruslar, 1856 Paris Antlaşması'ndan sonra Osmanlı Devleti'ne karşı takip ettiği Panslavizm siyasetiyle Balkanlardaki Slav halk üzerinde etkinliğini arttırdı. Rusya özellikle on dokuzuncu yüzyılın son çeyreğinden itibaren Osmanlı Devleti'nin ortadan kaldırılması için Balkan milletlerini isyana teşvik etti. 1875'ten itibaren başlayan Balkan karışıklıklarının, Avrupa Devletlerinin de işe karışmasıyla meydana getirdiği gelişmelerin bir sonucu olarak 93 Harbi patlak verdi.

Rumeli'den İstanbul'a Başkaldırı: Cemiyet-İ Fesâdiye ve Hezeyannâmeleri

Rusya, Şark Meselesi'ni halletmek üzere desteklediği ve silah yardımıyla bulunduğu Balkanlardaki kıvılcımı 1875'te Bosna-Hersek isyanıyla yakaladı (Hamzaoğlu, 2010: 451). Bosna ve Hersek isyanını, 1876'da Bulgar isyanı takip etti. Diğer taraftan Rusya, Bâbıali'yi zor duruma sokmak için Sırbistan ve Karadağ'ı Osmanlı Devleti'ne karşı harbe sevketti (Aydın, 1994: 498). Böylece 1876'da Avrupa politikasının ağırlık merkezi Balkanlara intikal ediyordu (Karal, 2011: 15). Muharebelerin Osmanlı ordularının galibiyetleriyle sonuçlanması üzerine Sırlar, Avrupa Devletleri'nin Belgrat'taki temsilciliklerine başvurarak, Osmanlı Devleti ile mütareke için aracılık yapmalarını istedi (Armaoğlu, 2013: 498). İngiltere, Fransa, Rusya, Almanya, Avusturya, İtalya ve Osmanlı Devleti'nin de katılımıyla 23 Aralık 1876'da İstanbul'da bir konferans düzenlendi.

İstanbul Konferansı öncesinde, Rus elçiliğinde belirlenen teklifler, bu konferansta alınacak kararlar olarak Osmanlı Devleti'ne bildirildi. Osmanlı Devleti, bağımsızlığına aykırı olan bu teklifleri reddetti. Bu durumu fırsata çeviren Rusya, Avrupa hukukunu müdafaa iddiasıyla harekete geçerek, 24 Nisan 1877'de Osmanlı Devleti'ne savaş ilan etti. Rumi takvime göre 1293 yılına rastladığı için 93 Harbi olarak adlandırılan bu savaş Tuna'da ve Doğu Anadolu'da olmak üzere iki cephede gerçekleşti (Aydın, 1994: 499). Ancak iki cephede de tutunamayan Osmanlı Devleti 3 Mart 1878'de Ayastefanos Antlaşması'nı imzalamak zorunda kaldı.

Rusya, Ayastefanos Antlaşması ile Avrupa Devletleri arasındaki dengeyi dikkate almadan Şark Meselesi'ni kendi çıkarları gereğince çözmek isteyince bu durum başta İngiltere ve Avusturya olmak üzere diğer Avrupa Devletleriyle Balkanlarda yeni kurulan devletlerin muhalefetiyle karşılaşmıştır. Büyük Devletlerin müdahalesiyle 13 Haziran 1878'de Almanya Başvekili Bismarck'ın başkanlığında Berlin Kongresi başlamıştır. Bir ay devam eden kongre sonunda imzalanan Berlin Antlaşması, 64 maddeden oluşmaktadır. Bu antlaşma, Balkanların kaderine yön vermesi bakımından oldukça önemlidir. Nitekim bu antlaşmayla beraber Ayastefanos Antlaşması'na nispeten Bulgaristan'ın sınırları çok daraltılmıştır. Romanya, Sırbistan ve Karadağ ise bağımsız birer devlet haline gelmiştir. Bosna-Hersek geçici olarak Avusturya'nın işgal ve idaresine bırakılmış ve Şarkî Rumeli, özerk bir eyalet olmuştur. Makedonya ise ıslahat yapılması şartıyla Osmanlı Devleti'nde kalmıştır (Arfaoui, 2009: 88).

Osmanlı-Rus Savaşı sonrasında Büyük Güçler, Berlin Antlaşması ile Balkanlarda çıkarlarına uygun şekilde belirlenen ve genel hatlarıyla Balkan Savaşları'na kadar yürürlükte kalan yeni bir düzen oluşturdu. Fakat bu yeni düzen Şark Meselesi'nin kesin bir çözümü olmadı. Çünkü ne Balkan Devletleri ne de Osmanlı hükûmeti bu durumdan memnundu. Berlin Antlaşması'nı izleyen yıllarda özellikle Makedonya Sorunu¹, Balkanlarda büyük bir problem haline geldi. Bu problem Balkan

¹ Makedonya Sorunu'nun ortaya çıkması, 1877-1878 Osmanlı-Rus Harbi neticesinde olmuştur. Ayastefanos Antlaşması ile Rusya kurdurduğu Bulgaristan üzerinden, Balkanlar'a ve Akdeniz'e kadar inme ve nüfuz alanını genişletme fırsatı yakaladı. Ancak bu durumun Avrupa barışını tehdit etmesi üzerine devreye giren Alman Başbakanı Bismarck 1878 Berlin Kongresi'nin gerçekleştirilmesine ve Ayastefanos Antlaşması'nın ilgili maddelerinin gözden geçirilmesini sağladı (Alkan, 2017: 149). Berlin Antlaşması'yla Bulgaristan'ın üç parçaya ayrıldı. İlerleyen

Devletlerini, Osmanlı hükümetini ve Avrupalı Büyük Güçleri onlarca yıl uğraştırdı (Hacısalihioğlu, 2008: 30). Osmanlı Devleti'nin Makedonya bölgesindeki hâkimiyetini sarsmak, hatta egemenliğini yok etmek üzere kurgulanan bu sorun, bölgeyi kısa sürede bir anarşi ortamına dönüştürdü.

Son dönem Osmanlı tarihi, Balkanlar, Makedonya, İttihat ve Terakki ile ilgili önemli bilgiler veren Hüseyin Hilmi Paşa Evrakı tam da bu noktada çalışmanın amacına hizmet etmektedir. Hüseyin Hilmi Paşa Evrakı, Osmanlı Devleti'nde son dönem siyasi hassasiyetlerin ortaya konulması bağlamında oldukça önemli bir tarihi vakanın anlaşılmasına da işaret etmektedir. Hüseyin Hilmi Paşa 1902-1908 yılları arasında Rumeli Umûmî Müfettişi görevinde iken yaptığı yazışmalardan oluşan bu makale, Osmanlı Devleti'nin parçalanmaya başladığı, isyanların baş gösterdiği bir döneme şahit olan üst düzey bir memurun jurnallerini içermesi bakımından tarihi bir öneme sahiptir.

İhtilale Giden Süreç: Makedonya Sorunu ve Reval Görüşmeleri

Makedonya, on dokuzuncu yüzyılın sonunda farklı etnik grupların yaşadığı nüfusla meskûndü. Halk farklı dini cemaatlere; İslam'a, Ortodoksluğa, Katolikliğe ve Museviliğe tabiydi. Tek mezhebe mensup topluluklar bile kendi aralarında değişik kiliselere bölünmüşlerdi (Eksarhlık taraftarları, Patrikhane taraftarları vs.) Makedonya'da konuşulan dillerin (Bulgarca, Arnavutça, Türkçe, Yunanca, Sırpça, Ulahça vs.) sayısı da fazlaydı. Nüfus oranlarıyla ilgili rakamlar, politik çıkarlar amacıyla kullanıldığı için nüfus oranlarının belirlenmesinde büyük sorunlar ortaya çıkıyordu. Böyle bir ortamda Osmanlı Devleti, daha çok, Balkan hâkimiyetinin tamamen farklı hatta kısmen birbirinden bağımsız sosyo-ekonomik dinamikleriyle birlikte dış politik etkenler ve imparatorluk faktöründen ötürü ortaya bir Makedonya Sorunu'nun² çıkmasına sebep oldu. Başka bir ifadeyle, kentsel ve tarımsal yapının

süreçte Bulgaristan, Makedonya ve Edirne'de bir Bulgar bağımsızlık mücadelesine katılmak üzere Slav nüfuzu harekete geçirmek için gizli devrim komiteleri kurdu. Fakat Yunan ve Sırp milliyetçileri Bulgarların bu çabalarına hemen karşı çıktılar. Hükümetleri yalnızca Makedonya'yı kendilerine katmak için siyasi açıdan uygun bir zamanı beklemekteydi. Bu mücadeleler Makedonya Sorunu'nu doğurdu. (Adanır, 1996: 1). Makedonya Sorunu ne kavramsal manada ne de ortaya çıkışı açısından Osmanlı olup; her şeyiyle Avrupalıdır. Makedonya adının, Osmanlı coğrafyasında bir bölge ismi için ilk defa kullanılmaya başlanması on dokuzuncu yüzyılda Avrupalılar tarafından olmuştur. Bunun Osmanlı Devleti tarafından kabul edilmesi ve kullanılması ise, Avrupalı çevrelerde bu bölgede reform yapılmaya çalışmaların başladığı 1903'den itibaren (Alkan, 2017: 149). Selanik Vilayeti'nin tümü, Kosova ve Manastır vilayetlerinin, Arnavutluk'tan geri kalan kısmına Osmanlı resmi kaynaklarında ve yazışmalarında "Vilâyet-i Selâse" olmasına rağmen zamanla Makedonya adı kullanılır olmuştur (Uzer, 1999: 81).

² Makedonya üzerinde Yunanistan, Bulgaristan, Sırbistan ve Romanya hak iddiasında bulunuyordu. Makedonya mücadelesinin ilk evrelerini, yani yirminci yüzyılın başlarındaki silahlı çatışmaların hemen öncesindeki yılları belirleyen özellik, büyük oranda Makedonya'nın anadili Slavca olan halkının "gönlünü ve aklını" çelmek için Yunanistan ve Bulgaristan'ın

Rumeli'den İstanbul'a Başkaldırı: Cemiyet-İ Fesâdiye ve Hezeyannâmeleri

değişmesi, millet tüzüğü ve büyük oranda Avrupa güçlerinin doğu politikalarının çıkar ve etki durumları, bu sorunu etkiledi. Osmanlı Devleti'nin de Avrupa vilayetlerindeki sosyal-ekonomik koşullarının gelişmesi, Makedonya Sorunu'nda kendine has bir önem kazandı. Bu gelişmeler, sosyal huzursuzluk potansiyelini doğurmuş ve bu potansiyel ikinci mercide ulusal anlaşmazlıklarda işlevselleştirilebildi (Adanır, 1996: 272). Alkan ise Makedonya Sorunu'nun köklerini, özelde on dokuzuncu yüzyılın başında cereyan eden 1804-1817 Sırp isyanı ile başlayan ve 1820-1830 Yunan isyanı ile devam eden Balkanlar'daki bağımsız millî Hristiyan devletler inşa etme sürecine kadar götürmektedir (Alkan, 2017: 148).

1901 yılında Makedonya'da devamlı isyan atmosferi yaşanmaya başladı Osmanlı Devleti, herhangi bir Avrupa müdahalesine karşı Makedonya'da bazı ıslahat programlarını hayata geçirirse de 2-3 Ekim 1903'te Avusturya Graz'da bulunan Mürzsteg Sarayı'nda, Rus Çarı İkinci Nikola ile Avusturya-Macaristan İmparatoru Birinci Franz Josef'in aralarında yaptıkları görüşmeler sonrasında, kendi kontrollerinde olan bazı ıslahatların yapılmasına engel olamadı. Mürzsteg Kararları, dokuz madde şeklinde yayımlandı (Girit, 2017: 18; Ayrıca geniş bilgi için bk. Adanır, 1996: 216-240). Manastır'da on dokuzuncu yüzyılın sonunda 150'yi aşkın çete faaliyet gösteriyordu. Mürzsteg Kararları, Osmanlı Devlet yönetiminin Balkanlar bölgesinde zayıfladığının göstergesiydi (Saatçi, 2004: 72). Avrupa'da yapılan bu gizli toplantı, İttihat ve Terakki Cemiyeti mensuplarının harekete geçmesinde önemli bir rol oynadı. İttihat ve Terakki Cemiyeti'nde, Rumeli'de özellikle de Makedonya'daki Türk varlığı için tehlike çanları çalmaya başladığı düşüncesi hâkimdi. Bu vaziyet Türkleri, Jön Türk mensuplarını, İttihat ve Terakki'nin yönetici kadrolarını ve Üçüncü Ordu subaylarını endişelendiriyordu.

İngiltere Kralı ile Rus Çarı'nın Reval'de yaptıkları ve Makedonya Sorunu'nun bir uzantısı olarak yorumlanan Reval Görüşmesi, 1908 Jön Türk³ İhtilâli'nin patlak vermesinin önemli nedenlerinden biriydi (Kansu, 2015: 116). İngiliz ve Rus hükümdarlarının 1908 yılının haziran ayında Reval'de bir araya gelerek

(ayrıca Yunanistan ve Sırbistan'ın) kendi aralarında girişmiş oldukları propaganda savaşlarıydı. Bulgaristan ile Yunanistan'ın Makedonya bölgesi ve ahalisi üzerindeki ideolojik ve siyasal çatışmaların kökeni, 1870'te Bulgar Eksarhlığı olarak da bilinen Bulgar Ortodoks Kilisesi'nin kurulmasına kadar götürülebilir. Sırp müdahalesi ise esas olarak Makedonya'nın Sırbistan'a yakın yörelerine yönelikti. Romanya'da 1862'de bir Makedon-Romen komitesi oluşturarak Makedonya'daki millî bilinci geliştirme kapsamında yerini aldı (Karakasidou, 2010: 101).

³ Burada ilk yapılması gereken, kimin Jön Türk olduğunun tanımlanması gerektiğidir. Bilindiği gibi terim çok geniş anlamlarda kullanılabilir. Avrupa'da gerek Birinci Meşrutiyet için çalışan Namık Kemal kuşağına, gerek Birinci Meşrutiyet için çalışanlara "Jön Türk" denildiği halde, Türkiye'de "Jön Türk" denilince daha çok 1889'dan sonraki dönemde, İkinci Meşrutiyet için çaba gösteren özgürlükçüler anlaşılmalıdır. İlk "Jön Türk" kuşağı, Türkiye'de daha çok "Yeni Osmanlılar" olarak tanınmaktadır. "Genç Osmanlılar" da denmekte olan bu harekete Tunaya, "Yeni Osmanlılar" hareketine Avrupa'da "Jön Türk" denilmiş olmasından hareketle, 1889'dan sonraki akım için "İkinci Jön Türk Hareketi" terimi kullanılmaktadır (Akşin, 1985: 832).

Makedonya'daki Osmanlı hâkimiyetini ortadan kaldırılacağı iddia edilen yeni bir reform paketi hazırlamaya başlamaları, Jön Türkleri, Osmanlı Devleti'nin haklarını korumakta yetersiz kaldığını iddia ettikleri İkinci Abdülhamid rejimine karşı isyana sevk etti (Zürcher, 2000: 140). Bu olay, padişahın gittikçe artan baskısına zaten muhalif olan meşrutiyet taraftarlarını, bir an önce harekete geçmeye zorluyordu. Avrupa'da ise Reval Görüşmeleri, ihtilali başlatan olay olarak yorumlanmaktaydı (Ahmad, 1971: 17-18).

Makedonya'ya karşı dış müdahale tehdidinin artması ve İttihatçılara karşı saray tarafından 1908 yılı başında Balkanlardaki karışıklıkları gidermeye yönelik yapılan girişim, ihtilali hızlandırdı (Knight, 2010: 107). 1908 Mayıs'ında İttihat ve Terakki Cemiyeti çalışmalarını gizlemekten vazgeçerek Makedonya'daki duruma hâkim olmak için çalışmalarını açıkça yapmayı düşündü. Selanik'te yapılan toplantıda, Avrupa'nın büyük devletlerine İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin varlığını ve nüfuzunu açıklama kararı alındı. Avrupalı Büyük Güçlere Makedonya'daki karışıklığı ancak cemiyetin düzeltereğini ve Avrupa'nın başarılı olmayan ıslahat programlarından vazgeçmesi gerektiği söylenecekti. Cemiyet, bir manifesto hazırlayarak bunu büyük devletlerin konsoloslarına gönderdi. Büyük devletlerden manifestoya karşı herhangi bir ses çıkmayınca, cemiyet her şeye rağmen eyleme geçmeye kararlı olduğunu, aynı yılın temmuz ayında başlayan isyanı yönetmesiyle gösterdi (Ahmad, 1971: 16).

Resneli Niyazi, 3 Temmuz 1908'de Cuma namazını izleyen saatlerde, alay cephaneliğinden aldığı mühimmat ve silahla dağa çıktı. Resneli Niyazi'yi 100'e yakın asker ve sivil takip etti. İlerleyen günlerde Eyüp Sabri de aynı şekilde çete kurarak gerilla savaşına soyundu. Muhalif hareket, öyle boyutlara ulaşmıştı ki sabah içtimalarında askerler "yaşasın padişah" yerine "yaşasın millet" diye bağırıyordu. Resneli Niyazi'nin dağa çıktığı haberinin İstanbul'a ulaşmasıyla saray, meşrutiyet hareketinin tahmin edilenden çok daha fazla yayıldığını anladı. Başlangıçta padişah ve etrafındakiler, Rumeli'deki bu kargaşayı, mevcut durumdan memnun olmayan sınırlı bir grubun yarattığı kanısındaydı. Oysaki olaylar, isyana dönüşmüş ve ordunun devreye girmesi kaçınılmaz olmuştu. Bunun üzerine Şemsi Paşa'ya isyanı bastırmak üzere elindeki bütün imkânları kullanması emri verildi. Ancak Manastır'da Şemsi Paşa, bir İttihatçı fedai tarafından öldürüldü. Padişahın en güvendiği paşasının öldürülmesi, saraya indirilen büyük bir darbeydi. Nihayetinde bu kargaşanın önüne geçemeyen padişah, 24 Temmuz 1908'de gazetelerin başında iki satırlık ufak bir devlet bildirisi yayımlayarak, meşrutiyeti yeniden ilan ettiğini duyurdu (McMeekin, 2012: 93).

Rumeli Umûmî Müfettişi Hüseyin Hilmi Paşa

Düvel-i Muazzama adı verilen Almanya, İngiltere, Fransa, Avusturya-Macaristan ve İtalya, Rusların Balkanlardaki emellerini kısıtlama ve Osmanlı Avrupası'ndaki şartlara bir düzen getirmek için Berlin Kongresi'ni düzenlediler. Bu kongre sonrasında imzalanan Berlin Antlaşması, Ayastefanos ile büyüyen Bulgar Devleti'nin büyüklüğünü ve bağımsızlığını büyük ölçüde azalttı. Büyük ve bağımsız bir Bulgaristan yerine Berlin Kongresi, Osmanlı vesayeti altında otonom bir Bulgar

Rumeli'den İstanbul'a Başkaldırı: Cemiyet-İ Fesâdiye ve Hezeyannâmeleri

Prensliği ile Osmanlı sultanının hâkimiyeti altında yarı-otonom bir Doğu Rumeli yarattı. Makedonya ise ıslahat yapılması şartıyla doğrudan sultanın idaresine bırakıldı (Taştan, 2017: 429).

Sultan İkinci Abdülhamid, 1902 yılının sonlarında Makedonya'ya Avrupa müdahalesi tehditlerinin artması üzerine Rumeli Umûmî Müfettişliği'ni kurdu⁴ (Saygılı, 2014: 197). Rumeli Umûmî Müfettişliği, Balkanlarda özellikle de Selanik, Kosova ve Manastır'da, Bulgar çetelerinin faaliyetlerini önlemek ve Makedonya'da iyi bir idare oluşturma amacını taşımaktaydı (Alkan, 2015: 242). İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin Rumeli'de hızla yayılmasının birtakım önemli nedenleri vardı. Özellikle; Bulgar, Sırp ve Yunan çetelerinin varlığı ve Makedonya'da uluslararası adli denetim oluşturulması bu yayılmada çok etkili oldu. Üçüncü Ordu subayları, memleketin maruz kaldığı tehlikeyi sezdi ve daha samimi bir fedakârlık hissiyle birbirlerine yaklaştı. Nitekim adli denetimin oluşması, bazı yabancı subayların Bulgar komitelerini daha yakından teşvik etmesine yarıyor ve Makedonya'daki olumsuz ruhu kolaylıkla besliyordu. Hâlbuki adli denetimin kurulması, komitecilğe son vermek amacına dayanıyordu (Kuran, 2000: 298).

1898-1902 yılları arasında Yemen valiliği yapan Hüseyin Hilmi Paşa⁵, yeni kurulan Rumeli Umûmî Müfettişliği'ne 2 Aralık 1902'de tayin edildi ve bir çeşit idari

⁴ Osmanlı Devleti'nde Umûmî Müfettişlik idari görevinin, on dokuzuncu yüzyılın sonlarına doğru, İkinci Abdülhamid devrinde (1876-1909) uygulanmaya başladığı bilinmektedir. Sultan Abdülhamid, iyi yetişmiş ve reformist devlet adamlarını fevkalade yetkilerle donatıp, Anadolu ve Rumeli'de bazı idari görevlere tayin etmiştir. Bu devlet adamlarının raporları doğrultusunda ülkede bir takım yeni düzenlemelere gidilmiştir (Alkan, 2015: 247). Bu devlet adamlarından birisi de Hüseyin Hilmi Paşa'dır. 1878 Berlin Antlaşması ile yeni bir düzen oluşturan Avrupalı Büyük Güçler, Osmanlı Devleti'nden Rumeli topraklarında ıslahat yapılmasını istemiştir. Ancak Sultan İkinci Abdülhamid uyguladığı politikalarla ıslahat fikri askıya alınmıştır. Sultanın uyguladığı bu politika 1902 yılının sonuna kadar sürdürülebilmiştir. Yirminci yüzyılın hemen başlarında Makedonya'daki gelişmeler Avrupa kamuoyunu Osmanlı Devleti'ne karşı tekrar harekete geçirmiştir. Bu sebeple İkinci Abdülhamid 1878'den beri uygulamak istemediği ıslahatları hızlıca hayata geçirmek zorunda kalmıştır. Sultan, Avrupalı Devletlerin de baskısını azaltmak için 29 Kasım 1902'de Rumeli Vilayeti Hakkında Talimatname ile ıslahatları hızla uygulamaya koymuştur. Böylece Makedonya'da etkin rol oynamak isteyen Avrupalı Devletlerin müdahalesinin önüne geçilmeye çalışılmıştır. Her ne kadar Osmanlı yönetiminin görünürdeki amacı bölgede asayiş sağlamaya çalışmak için ıslahatları uygulamaya koymak olsa da öncelikli amacı Avrupalı güçlerin devletin iç işlerine müdahalesini önlemektir. Bu gayeler doğrultusunda 2 Aralık 1902'de Hüseyin Hilmi Paşa'yı istenen ıslahatları gerçekleştirmek üzere Umûmî Müfettiş sıfatıyla göreve atanmıştır (İskefiyeli ve Tilbe, 2017: 29).

⁵ Hüseyin Hilmi Paşa 1855 yılında Midilli adasının Sarlıca köyünde doğmuştur. Babası tüccardan Kütahyalızâde Mustafa Efendi'dir (İnal, 1982: 1654). Hüseyin Hilmi Paşa ilk memuriyete Midilli Tahrirat Kalemî'nde başlamıştır. Midilli'deki memuriyet hayatına devam ettiği sırada burada göz hapsinde tutulan Namık Kemal ile tanışmış ve Namık Kemal'in hürriyetçi düşüncelerinden etkilenmiştir. Hüseyin Hilmi Paşa, memuriyet hayatına Midilli'de dokuz yıl devam ettikten sonra 1883'te terfi ederek Aydın Vilayeti mektupçuluğuna ve 1885'te Suriye Vilayeti mektupçuluğuna tayin edilmiştir (Aydın, 1998: 550). Hüseyin Hilmi Paşa, Maan (Kerek) sancağı (1893-1896) gibi bazı sancaklardaki mutasarrıflıklarının ardından çok kısa bir

muhtariyet demek olan genel müfettişlik görevinde altı yıl kaldı. Genel müfettişlik teşkilatının başında Hüseyin Hilmi Paşa'nın bulunması bölgede yabancı güçlerin faaliyetlerini önledi. Paşa, bu görevi esnasında hem yabancıların gözüne girdi hem de padişahın itimadını kazandı. Öyle ki hiçbir yazısı Bâbîâlî'den reddedilmeyecek derecede nüfuzu arttı. Hüseyin Hilmi Paşa, Sultan Abdülhamid'e çok bağlı olmakla birlikte İttihatçılarla da iyi ilişkiler kurmayı başardı. İkinci Meşrutiyet'in ilanından sonra Rumeli Umûmî Müfettişliği kaldırıldığı için Hüseyin Hilmi Paşa'nın görevi de sona erdi (Aydın, 1998: 550).

Bıçak Sırtında Bir Müfettiş: Hüseyin Hilmi Paşa

Hüseyin Hilmi Paşa, "İstibdat Rejimi"nin dengeli sayılabilecek yüksek bir bürokratydı (Tunaya, 2015: 84). Ancak Makedonya gibi bir bölgede Umûmî Müfettiş olmak bıçak sırtında olmaya eş değerdirdi. Çünkü Makedonya üzerinde Yunanistan, Bulgaristan, Sırbistan ve Romanya hak iddiasında bulunarak, bu bölgeyi kendilerine katmak için birbirleriyle adeta propaganda savaşına girmişti. Diğer taraftan Avrupalı Büyük Güçler bölgede karışıklık çıkarsa müdahale edeceklerinin sinyalini veriyordu. Tüm bu dış müdahalelere ek olarak içten de İttihat ve Terakki Cemiyeti bu bölgede saraya karşı muhalefet ederek, meşruti bir idare istiyordu. İdare-i maslahat siyasetinde olan Hüseyin Hilmi Paşa'nın İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin faaliyetleri karşısında birkaç ay bocaladığı, fakat ilerleyen süreçte her iki tarafta da (Saray ve İttihat ve Terakki Cemiyeti) güven uyandırdığını söyleyebiliriz.

Büyük Devletlerin isteği, üç vilayetin (Selanik, Kosova, Manastır) Hıristiyan bir vali tarafından yönetilmesi idi. Ancak Osmanlı yönetimi kararını Rumeli vilayetlerinin Müslüman bir genel müfettiş tarafından idare edilmesini uygun gördü. Hüseyin Hilmi Paşa ise sadece Vilâyet-i Selâse'nin genel müfettişi olarak değil, Rumeli vilayetlerinin, Rumeli Umûmî Müfettişi olarak atandı. Osmanlı Devleti'nin yaptığı/yapacağı ıslahat programının bir yere özgü kılınmasını kabul etmesi mümkün değildi. Paşa, bu şartlarda 1902 yılında Rumeli Vilayetleri Müfettişi Umûmîsi olarak görevine başladı (Altınkaya, 2018: 83).

Hüseyin Hilmi Paşa, görevine başladığı ilk yıllarda Yıldız Sarayı'na gönderdiği jurnallerde padişahın güvenini kazanmak için vazifesini en iyi şekilde yapacağına dair yazılar göndermiştir. 30 Ocak 1903 tarihli gönderdiği arızada *görevine sadakatle devam*

süre Adana valiliği yapmış; hemen ardından da Yemen valiliğinde (1898-1902) önemli hizmetlerde bulunduğu için 1899 yılında vezirlik yani paşalık rütbesine terfi ettirilmiştir (Altınkaya, 2018: x). Hüseyin Hilmi Paşa, 1902 yılında Yemen'deki görevinden alınarak Rumeli Umûmî Müfettişliği'ne tayin edilmiştir. Hüseyin Hilmi Paşa, Kamil Paşa'nın 1908-1909 yıllarındaki sadareti sırasında Dâhiliye Nazırı olmuştur. 14 Şubat 1909 tarihinde Hüseyin Hilmi Paşa, İttihat ve Terakki Cemiyeti tarafından sadarete getirilmiştir. 31 Mart Vak'asında istifa eden Hüseyin Hilmi Paşa, Beşinci Mehmed Reşad zamanında (5 Mayıs 1909) ikinci kez sadrazam olmuştur. Bu sadareti 28 Aralık 1909'a kadar sürmüştür. 30 Kasım 1912 tarihinde Viyana'ya elçi olarak atanan Hüseyin Hilmi Paşa, 1923 yılında bu şehirde vefat etmiştir (Yeşilyurt, 2013: 259).

Rumeli'den İstanbul'a Başkaldırı: Cemiyet-İ Fesâdiye ve Hezeyannâmeleri

etmekte olduğunu ve kendisine gösterilen güvene layık olmaya çalışacağını bildirmekteydi⁶. Hüseyin Hilmi Paşa'nın padişaha karşı herhangi bir kusur işlemediğini ve padişaha olan sadakatinde bir eksilme olmadığını ifade eden Başkitabet'e gönderdiği yazı 1903'ün sonlarıdır (HHPE, D.N. 3, G.S.N. 160, 12 Kânûn-ı Evvel 1319/ 22 Aralık 1903; BOA. Y. PRK. MK. 15: 48). Padişaha karşı düzenlenecek her türlü entrikanın bildirileceğine dair yazı da yine aynı gün ve tarihlidir (HHPE, D.N. 3, G.S.N. 159, 12 Kânûn-ı Evvel 1319/ 22 Aralık 1903).

İttihatçıların muhalefeti iyice arttırdığı ve meşrutiyeti yeniden ilan ettirmeyi başardıkları 1908 yılında Hüseyin Hilmi Paşa'nın jurnallerinde de dikkate değer bir değişimin olduğu görülmektedir. Hüseyin Hilmi Paşa'nın yapmakta olduğu müfettişlik vazifesinden hayatının tehlikede olması nedeniyle alınmasını istirham eden maruzatı (HHPE, D.N. 20, G.S.N. 1304, 2 Temmuz 1324/ 15 Temmuz 1908). bunların en başında gelenidir. Yine İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin kendisini tehdit ettiği ve her an bir suikasta uğrama ihtimali bulunduğu dair Hüseyin Hilmi Paşa'dan merkeze gönderdiği tahrirat bulunmaktadır (HHPE, D.N. 18, G.S.N. 1185, 10 Temmuz 1324/ 23 Temmuz 1908). İkinci Meşrutiyet'in ilanından sonra Hürriyet Kahramanı olarak addedilecek olan Erkân-ı Harbiye Binbaşısı Enver tarafından da Hüseyin Hilmi Paşa'ya mektup gönderilmiştir (HHPE, D.N. 19, G.S.N. 1265, 29 Haziran 1324 /12 Temmuz 1908). Tüm bunlarla beraber Hüseyin Hilmi Paşa'nın işinin yoğunluğundan dolayı Selanik'teki hiçbir iş ile ilgilenemediği ve mesuliyet kabul etmediğine dair Sadaret'e yazılar da yollamıştır (HHPE, D.N. 9, G.S.N. 530, 27 Haziran 1324/ 10 Temmuz 1908). Selanik'teki cemiyet-i fesâdiye ve Hüseyin Hilmi Paşa'nın müfettişliğine yapılan iftiralar ve Rumeli'deki zabitan ve halkın isyanlarına karşı nasıl önlem alınacağını bilinmemesi hakkında Hüseyin Hilmi Paşa'dan Sadaret'e tahrirâtı (HHPE, D.N. 8, G.S.N. 1167, 6 Temmuz 1324/ 19 Temmuz 1908). içinde bulunduğu zor durumu göstermesi açısından da oldukça önemlidir. Hüseyin Hilmi Paşa, göreve ilk başladığı yıllarda, padişahın güvenini sağlamak için sabır ve sadakate çalışacağını vaat ederken, 1908 yılında İttihatçıların tehditlerinin arttırmasıyla beraber paşa, görevinden alınmasını dahi talep etmiştir.

Saray'a Başkaldırı: Cemiyet-i Fesâdiye

Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyeti, Osmanlı Devleti'nde "istibdat"a karşı yönelen ilk siyasî örgüt değildi. Bu cemiyetin tarih içindeki kökleri Yeni Osmanlılar Hareketi'ne dayanmaktaydı. İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin Yeni Osmanlılar Hareketi'ne dâhil olmuş kişilerden faydalanması, sosyal desteğini bir kuşak önce belirmiş sosyal kırırđanmalardan alması ve 1860'larda üretilmiş bir ideolojiyi kendisine şiar edinmesinden doğuyordu (Mardin, 2017: 33).

Yirminci yüzyılın başlangıcında Selanik, İkinci Abdülhamid'e karşı komploların arı kovanına dönüşmüş durumdaydı. Faaliyetlerine yurtdışında devam eden İttihat ve Terakki Cemiyeti daha 1896'da kurulmuştu. Ancak on yıl sonra, Selanik'teki Üçüncü Ordu'nun subayları arasında gittikçe artan hoşnutsuzluk ve

⁶ İslam Araştırmaları Merkezi (Bundan sonra İSAM olarak gösterilecektir), **Hüseyin Hilmi Paşa Evrakı** (Bundan sonra HHPE olarak gösterilecektir), Dosya No (Bundan sonra D.N. olarak gösterilecektir) 1, Gömlek Sıra No (Bundan sonra G.S.N. olarak gösterilecektir) 15, 17 Kânûn-ı Sâni 1317 (30 Ocak 1903).

Balkanlardaki karışıklıklar sayesinde canlanabildi (Mazower, 2013: 357). Bu giderek artan hoşnutsuzluk İttihatçıların hedefe ulaşmasını sağladı. İkinci Meşrutiyet'i ilan ettirmeyi başaracakları olaylar silsilesini içinde barındıran ve Makedonya'da ilk kıpırdanmalara başladığı tarih Hüseyin Hilmi Paşa'nın da jurnallerine yansıyan 22 Mayıs 1903'tür. Paşa bunları "ehl-i fesâd" diye tanımlamaktaydı. Hüseyin Hilmi Paşa "ehl-i fesâd" tabirini ilk başta bölgede karışıklık çıkaran ve yoğun komitacılık faaliyetlerinde bulunan Bulgar, Yunan vd. için de kullanmış olabilir ancak ilerleyen zamanlarda bu tabir İttihatçılarla özdeşleşti. Paşa'nın *Manastır ve Selanik vilayetlerinden alınan bilgiler doğrultusunda Bulgarların ehl-i fesâda yardım ettiği ve hatta bir askerî grup oluşturduklarının anlaşılması üzerine Kolordu-yu Hümayun'un Bulgar eşkiyası üzerine yürümesi ve bu eşkiyaların faaliyetlerini önlemesine dair Başkitabet'ten Hüseyin Hilmi Paşa'ya telgrafı* (HHPE, D.N. 6, G.S.N. 315, 9 Mayıs 1319/ 22 Mayıs 1903). bu yönde bir jurnaldır. Ayrıca, *İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin Sofya'da Bulgarlarla ittifak yaptıklarının haber alındığına dair Esad Bey'e gönderilen yazı* (HHPE, D.N. 5, G.S.N. 283, 21 Haziran 1324/ 4 Temmuz 1908). İttihatçılarla Bulgar komitecilerinin Makedonya'da 1903'ten beri dirsek teması kurduğunun da yansımalarıdır.

İttihatçılarla diğer komitacılar arasındaki bu dayanışma İkinci Meşrutiyet'in ilanı öncesi ve ertesine kadar da devam etti. Ancak daha sonraki süreçlerde fikir çatışmalarından ortaya çıkan anlaşmazlıklar sonucunda yolları ayrıldı. Osmanlı yönetimi ise Bulgarların kazanılmasına ve onları ehl-i fesâddan ayrılmasına yönelik bazı girişimlerde bulundu. 16 Haziran 1907 tarihli belge de bu yöndedir: *Vilâyât-ı Selâse'de ehl-i fesâdla olan münasebetlerinden dolayı kapatılan Bulgar mekteplerinin bazılarının açılması halinde Bulgarların biraz daha sadık olabileceklerine dair Selanik'ten Şişmanof Efendi tarafından Dersaadet'e gönderilen layihanın leffen gönderildiğine dair Yıldız'dan Hüseyin Hilmi Paşa'ya gönderilen tahrirat* (HHPE, D.N. 8, G.S.N. 465, 3 Haziran 1323/ 16 Haziran 1907).

İkinci Meşrutiyet'in hemen öncesinde İttihatçılar artık iyice örgütlenmiş ve meşrutiyeti yeniden ilan ettirmek için siyasi cinayetler dahi gerçekleştirmeye başlamışlardır. *Priştine'den Bayram Bey ile Jandarma Kumandanı Kemal Bey'in cemiyet-i fesâdiyenin icraatlarına katıldıklarının anlaşıldığı ve adı geçen şahısların ve fesâd ehline mensup bazı kişilerin yaptıkları cinayet ve diğer icraatlarına dair Priştine Müftüsü Mustafa'dan, Hüseyin Hilmi Paşa'ya tahrirat* (HHPE, D.N. 4, G.S.N. 220, 24 Kânûn-ı Sâni 1322/ 6 Şubat 1907). bu jurnal bizi doğrular niteliktedir. Rumeli Umûmî Müfettişi'nin gizli bir örgüt olan İttihat ve Terakki Cemiyeti'ni çözmek için muhbirler kullandığı ve bu muhbirleri taltif ettiği de jurnallerden anlaşılmaktadır. Ayrıca onları ihbar edenlerin can güvenliği olmadığı için başta İstanbul olmak üzere farklı yerlere gönderildiği de bilinmektedir. Diğer taraftan: *Selanik Merkez Kumandanı Kaymakam Nazım Bey'in kimlerin ehl-i fesâda alet olduklarını tespit etmesi için takibat ve tahkikata devam etmesini bildiren Yıldız'dan Rumeli Vilâyât-ı Selâse Müfettişliği'ne gönderilen yazı* (HHPE, D.N. 4, G.S.N. 206, 22 Haziran 1323/ 5 Temmuz 1907). Cemiyetin, hâlâ tam olarak çözülemediğini kanıtlar niteliktedir.

Selanik, Yahudilerin yoğun olarak yaşadığı bir yer olduğu için mason loca faaliyetleri de oldukça fazladır. Bu durum Hüseyin Hilmi Paşa'nın takibine de takılmış

Rumeli'den İstanbul'a Başkaldırı: Cemiyet-İ Fesâdiye ve Hezeyannâmeleri

ve mason locaları ile ilgili jurnalleri saraya göndermiştir⁷. Saraya gönderilen bu jurnallerden Manuel Karasu Efendi, Manyasîzade Refik gibi cemiyet içerisinde önemli bir yer edinecek hatta Sadrazamlık dahi yapacak olan Talat Paşa'nın mason olarak ihbar edildiğinin belgeleridir. Her ne kadar mason localarının faaliyetleri ve kimlerin masonlarla ilişkisi olduğu jurnallere takılmış olsa da bazı jurnallerden anlıyoruz ki bu dönemde mason locaların tam olarak anlaşamadığı ve aydınlatılmadığı yönündedir.

Hüseyin Hilmi Paşa'nın, İkinci Meşrutiyet'in yeniden ilanından yaklaşık 40-50 gün öncesindeki jurnallerinde, Rumeli'de sıkı bir takibat ve mücadeleye girişildiğini aktaran jurnaller kaleme almıştır: *Rumeli'de bazı askerlerin ve erbab-ı fesâdın ahaliyi işgal ettikleri, Avrupa'dan bazı evrak-ı muzırranın buraya getirildiği ve bu kişiler hakkındaki tahkikata dair Hüseyin Hilmi Paşa'dan Başkitabet'e tahrirat* (HHPE, D.N. 19, G.S.N. 1260, 28 Mayıs 1324/ 10 Haziran 1908). *Rumeli'de bulunan ehl-i fesâdın ve bunların liderlerinin açığa çıkartılması için Esad ve İsmail Mahir Paşalara tebliğde bulunulduğuna dair Hüseyin Hilmi Paşa'dan Başkitabet'e tahrirat* (HHPE, D.N. 19, G.S.N. 1274, 5 Haziran 1324/ 18 Haziran 1908). bu jurnallerde Hüseyin Hilmi Paşa'nın *ehl-i fesâd* açığa çıkarmak ve duruma hâkim olmak için uğraştığı açık bir şekilde anlaşılmaktadır.

Haziran 1908'den itibaren "ehl-i fesâd" diye bahsedilen İttihat ve Terakki ismi artık açıkça jurnallerde de geçmeye başlamıştı: *Üsküp, Selanik, Siroz, Drama ve Köprülü'de İttihat ve Terakki Cemiyeti'ne dâhil olan kişilerin listesi* (HHPE, D.N. 19, G.S.N. 1244). *Yanya ahalisinden olup Arnavutluk'ta attar ve bakkal dükkânları açan gerçekte ehl-i fesâd olup, halka telkinlerde bulunan kişiler hakkında tahkikat açmasına dair Başkitabet'e ve Kosova, Manastır vilayetleriyle Priştine, Prizren ve Debre mutasarrıflıklarına Hüseyin Hilmi Paşa'nın tahrirâtı* (HHPE, D.N. 19, G.S.N. 1248, 19 Haziran 1324/ 2 Temmuz 1908). Bu yazışmalardan anlaşılacağı üzere, hücre şeklinde yapılanmış İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin liderlerinin kim olduğu, yapılan tahkikatlar sonucu bir türlü bulunamamıştı. Hücre şeklinde yapılanmamış olsa ve liderlerine ulaşılsaydı belki de cemiyet kısa sürede çökebilirdi. Ancak yazılardan da anlaşılacağı üzere hükûmet yetkilileri, cemiyete önderlik eden kişi veya kişilere ulaşmaya çalışsa da bunu başaramamıştı. Tüm bunlara ek olarak artık İttihatçıların örgütlenme sürecini tamamlayarak faaliyetlerini artırdıkları, askerler arasında çözülme başladığını, cemiyet-i fesâdiyeye katılanların artmakta olduğunu, tüm bunların yanında cemiyeti

⁷ *Selanik'te masonların ne gibi faaliyetlerde buldukları, memur ve zabıtlardan kimlerin bunlara dâhil olduklarına dair Kaymakam Nazım Bey'den Hüseyin Hilmi Paşa'ya yazı gönderilmişti. Listede isimleri geçen şahıslar: Dava Vekili Manuel Karasu Efendi, Manyasîzade Refik Bey, Posta ve Telgraf Müfettişi Hamdi Bey, Posta ve Telgraf Başkâtibi Talât Efendi, Makam Müşiri yaveranından Yüzbaşı Kazım Efendi, Mekteb-i Sanayi Müdürü İsmail Mahir Efendi, On Yedinci Erkân-ı Harb'e mülhak Mülazım İsmail Efendi, Dâhiliye Askerî Rüşdiye Mektebi Zabiti Mülazım Hakkı Efendi, Sanayi Mektebi Vekili Galip Efendi, Dava Vekili Said Efendi* (HHPE, D.N. 4, G.S.N. 203, 25 Ağustos 1323/ 9 Eylül 1907). *Selanik'te beş yerde, Manastır ve Vilâyât-ı Selâse'nin birçok yerinde gizli farmason locaları ve ittihat kulüplerinin açıldığını ve bunların faaliyetlerini bildiren tahrirat* (HHPE, D.N. 8, G.S.N. 457, 12 Haziran 1324/ 25 Haziran 1908). *Mason loca ve kulüplerinin olup olmadığına dair tebligatlar gönderildiği ve bunlara verilen cevapların hepsinde loca ve kulüplerin olmadığına bildirildiği, fakat masonların beş seneden beri gazete çıkardıkları ve birkaç seneden beri kahvehane işlettiklerini bildiren şifre telgrafı* (HHPE, D.N. 8, G.S.N. 459, 22 Haziran 1324/ 5 Temmuz 1908).

ihbar eden ve devletin otoritesini sağlamak için orada bulunan hükümet görevlilerine karşı suikastlar düzenlendiğini içeren yazışmalardan anlaşılmaktaydı.

İttihatçılar, meşrutiyeti yeniden ilan ettirip, Kanun-i Esasi'nin tekrar yürürlüğe konulması için alenen tehdit ve suikast faaliyetlerini arttırmış ve İttihatçı fedailer ön plana çıkmıştı. Bu süreç sarayın artık Rumeli'yi elinde tutamadığının en büyük göstergesiydi. Nitekim saray da bu duruma çok fazla dayanamayıp 23 Temmuz 1908 tarihinde meşrutiyetin yeniden ilan edildiğini duyuracaktı. İttihatçıların suikast ve tehditlerini içeren jurnaller ise şöyledir: *Hamdi ve Şükrü isminde iki memurun daha önce merkeze birbirlerinden ayrılmamaları için dilekçe yazdıklarını; fakat tersinin yapıldığını ve cemiyetin (İttihat-Terakki) zulmünden masun kalmak için tekrardan merkeze yazdıkları maruzat* (HHPE, D.N. 4, G.S.N. 208, 18 Haziran 1324/ 1 Temmuz 1908). *cemiyete zenginlerin de katılması ve belli bir miktar ödeme yapmaları; aksi takdirde öldürülecekleri şeklinde halka tehditlerde bulunulduğuna dair Gostivar Kaymakamı Neşet'in Hüseyin Hilmi Paşa'ya şifre telgraftı* (HHPE, D.N. 26, G.S.N. 1690, 25 Haziran 1324/ 8 Temmuz 1908). *cemiyet-i fesâdiye hakkında malumat veren Alay Müfettişi Mustafa Efendi'nin suikast endişesi nedeniyle İstanbul'a gitmek üzere iken, Selanik'te Kolombo Hotelinde kalırken uğradığı suikast hakkında Hüseyin Hilmi Paşa'dan Başkitabet'e tahrirat* (HHPE, D.N. 19, G.S.N. 1285, 27 Haziran 1324/ 10 Temmuz 1908) gibi raporlar çoğunlukla meşrutiyetin yeniden ilan edildiği 23 Temmuz 1908 tarihi veya bu tarihe çok yakın günlerde jurnal edilmişti.

Sultan Abdülhamid yönetimi, İttihatçılarla mücadele etmek ve bu kargaşalığa son vermek için Anadolu'dan Rumeli'ye asker sevk etmiştir: *Manastır'da erbâb-ı fesâdın takibi ve sükkûnun tesisi için buraya Kuva-yı Redif-i Şahane'den bir fırka ve Yozgat ve Karaman'daki taburlarla birlikte toplam yüz doksan taburun Manastır'a deniz yoluyla sevk olduğuna dair Üçüncü Ordu Müşiri İbrahim'in Rumeli Vilayati Müfettişliği'ne gönderdiği tahriratla* (HHPE, D.N. 4, G.S.N. 222, 6 Temmuz 1324/ 19 Temmuz 1908). Ayrıca, *İttihat ve Terakki Cemiyeti'ne katılan asker sayısının çok fazla arttığı ve Selanik'te İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin çok güçlü konumda olduğu ve bu cemiyete gelen iç ve dış yardımlara dair Hüseyin Hilmi Paşa'dan Sadaret'e tahriratda* gönderilmiştir (HHPE, D.N. 18, G.S.N. 1187, 10 Temmuz 1324/ 23 Temmuz 1908). jurnallerden anlaşılacağı üzere, Rumeli'deki ihtilalin kaçınılmaz olduğunu ve Hüseyin Hilmi Paşa'nın İttihatçılara karşı koyamadığının kanıtıdır. Nitekim askerler yoğun bir şekilde İttihatçılara katılımlarının önüne geçilememiştir. Bu sebeple askerler arasında kimin İttihatçı olup olmadığını bilmesi için bilgi istendiğini yazışmalardan anlamaktayız. Bunlara ilaveten yazışmalardaki bilgilerden hareketle cemiyete iç ve dış yardımların yapıldığı da anlaşılmaktadır.

Gri Propaganda: Hezeyânnâmeler

Yöntemine ya da yapılış şekline göre propaganda⁸ "beyaz, gri ve siyah" propaganda olmak üzere üçe ayrılmaktadır⁹. İttihatçıların propaganda yöntemi daha

⁸ Bazı kaynaklarda bu tür propaganda "kaynağının bilinebilirliği ve sunduğu bilginin doğruluğu" başlığı altında değerlendirilmektedir bk. Güllüoğlu, 2009: 507.

Rumeli'den İstanbul'a Başkaldırı: Cemiyet-İ Fesâdiye ve Hezeyannâmeleri

çok “gri propaganda”ya yakındı. İttihat ve Terakki Cemiyeti basını da etkili bir şekilde kullanarak propagandasının etkinliğini arttırmıştı¹⁰. İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin propagandalarında açık bir şekilde ifade edildiği gibi meşrutiyetin yeniden ilan edilmesi ve Kanun-i Esasî'nin yürürlüğe konulması hedeflenmekteydi. Hatta bazen devletin içinde bulunduğu zor durumdan nasıl kurtulacağı yönünde çözüm önerileri dahi sunmuşlardı. Devlet yetkililerine mektup, telgraf göndererek kendi taraflarına çekmeye çalışan cemiyet, yeri geldiğinde amaçları uğruna tehdit ve hatta suikast dahi düzenlemişlerdi. Camilere ve hükûmet dairelerinin duvarlarına (Hüseyn Hilmi Paşa bu afişleri “hezeyannâme” olarak adlandırmaktadır) İttihat ve Terakki Cemiyeti

⁹ Beyaz ya da açık propaganda şeklinde ifade edilen propaganda da kaynak resmidir. Güvenilir bilgiler içerir ve kolayca anlaşılabilir. Mutlaka doğru bilgilerin savunması yapılır. İnsan güveni merkeze alındığından dolayı bu propaganda türü, güveni kaybetmemek üzerine inşa edilir. Bu tür propagandada dikkat çeken durumlardan biri de propaganda unsurlarının çoğunlukla devlet kontrolünden geçmiş olmasıdır. Bu bakımdan beyaz propaganda unsurları yarı resmi bir hüviyete sahiptir. Siyah propaganda ise asılsız bir kaynağa, yalan ve uydurma bir habere dayanmaktadır. Beyaz propagandanın zıttı olan bu tür propagandada kişi ve kitleler bilinçli olarak yanlış yönlendirilir ve haberin kaynağı gizlidir. Propaganda yapılan kişi ya da kitle kaynağı bilmediğinden kolayca etki altında kalır (Kumkale, 2007: 148). Siyah propagandada amaca ulaşmak için her türlü gayrimeşru yola başvurulabilir. Bu tür propagandada başarı, alıcının kaynağın güvenilirliğini kabullenme arzusuna bağlıdır. Gri propaganda ise beyaz ve siyah propaganda arasında bir yerde bulunmaktadır. Bu tür propaganda da haberin ya da bilginin kaynağı bazen açıkça verilir bazen de gizlenmektedir. Yalan ve gerçeğin iç içe geçtiği bu yöntemde bilgilerin içine rivayetler ve dedikodular da ilave edilmektedir. Olaylar çarpıtılmakta ve abartılı bir şekilde anlatılmaktadır. Bu tür propagandada bazen gündemi saptırarak hedef kitlenin dikkatinin başka alanlara yönlendirilmesi amaçlanmaktadır (Tekinsoy, 2015: 39).

¹⁰ Kendilerine Jön Türk unvanı verilen kimseler tarafından başlatılan basın hareketine “Jön Türk Basını” denilmektedir. İlk yayın organlarından olan Meşveret gazetesi Jön Türk basınının en önemli ilk örneklerinden biridir. Paris'te 30 sayı Türkçe ve 202 sayı da Fransızca olarak yayımlanan gazetenin yazı kadrosunda Ahmet Rıza Bey'in yanı sıra Şerafettin Mağmumi ve Abdullah Cevdet gibi kişiler vardır. *Osmanlı, Sancak, İstirdat, İntikam, Vatan, Tokmak, Hilâfet, Terakki, Şûra-ı Ümmet, Balkan, Muvazene, Islah, Tuna, Rumeli*, (Hanioglu, 1985: 844-850). *Abdülhamid, Ahali, Akbaba, Anadolu, Arnavutluk, Balkan, Basîretü'ş-Şark, Beberuhi, Bedreka-i Selâmet, Le Croissant, Curcuna, Cüheyne, Cüret, Daoul, Dikkat, Dobruca, Doğrusöz, Doğruyol, Dolab, Efkâr-ı Umûmîye, el-Eyyam, el-Katip, Emel, Emniyet, Enin-i Mazlûm, es-Sadaka, Ezan, el-Ferik, Feryad, Gayret, Gencine-i Hayal, Girit, Hak, Hakayık-ı Şark, Hakikat, Hakk-ı Sarih, Hamidiye, Hamiyet, Hareket, Hak söz, Hatıra, Havâtır, Hayâl, Hilâfet, Hilâl, Hizmet, Hürriyet, Islah, Islahat, İcma-i Ümmet, İctihad, İncili Çavuş, İnkilâp, İntibah, İntikam, İslâmiyet, İstikbâl, İstirdat, İttifak, İttihad, İttihad-ı Osmanî, Kanun-ı Esasî, Keşfü'n-Nikâb, Kıbrıs, Kokonoz, Kukumav, Kürdistan, Lâklak, Lavara, Mecra-i Efkâr, Meşveret, Mecmua-i Kemal, Menfada, Merhale, Meşrutiyet, Metanet, Mir'at-ı Zaman, Mizan, Mizan-ı Adalet, Muhibir, Musavver Deccal, Muvakkaten Ulûm Gazetesi Müşterilerine, Muvazene, Müdafaa-i Hukuk, Nasihat, Neyir-i Hakikat, Osmanlı, Pinti, Rağbet, Saadet, Sadâ, Sada-i Millet, Sadakat, Sebat, Selâmet, Serbest Bulgaristan, Seyf-i Hakikat, Şafal, Şark, Şark-ı Musavver, Şark ve Garp, Şûra-ı Ümmet, Table, Takib-i İstikbal, Tarla, Tessüf, Temaşa-i Esrar, Terakki, Tokmak, Tuna, Türk, Uhuvoet, Ulûm, Ümit, Vatan, Yeni Fikir, Yeni Zaman, Yıldırım, Yıldız, Zaman, Zuhuri ayrıntılı bilgi için bk. Akunal, 1985: 850-856.*

mühürlü tebligatlar asarak halkı kendi yanlarına çekmeye çalışıp Yıldız Sarayı'na karşı olan muhalefeti de tek elden yürütmeye gayret etmişlerdi.

Jurnallere geçen İttihatçıların çeşitli propaganda yöntemleri, İttihatçıların yoğun olarak faaliyet gösterdikleri Vilâyet-i Selâse'de yoğunlaşmıştı. Cemiyetin, propagandasıyla, ilgili jurnaller şöyledir: *Manastır'daki cemiyet-i fesâdiyeye ait talimatnamenin iki asker vasıtasıyla ele geçirildiğini bildiren Hüseyin Hilmi Paşa'nın Başkitabet'e tahriratı* (HHPE, D.N. 5, G.S.N. 260, 20 Haziran 1324/ 3 Temmuz 1908). *Firari Ahmed Niyazi'nin Başkitabet'e, Hüseyin Hilmi Paşa'ya ve Manastır Valisine hitaben gönderdiği hezeyannâmenin aynen merkeze gönderildiğine dair Şifre Kâtibi Esad Bey'e Hüseyin Hilmi Paşa'dan telgraf* (HHPE, D.N. 5, G.S.N. 249, 22 Haziran 1324/ 5 Temmuz 1908). *cemiyet-i fesâdiyenin Manastır'ın muhtelif yerlerine astığı hezeyannâmelere dair Sadaret'e yazı* (HHPE, D.N. 9, G.S.N. 522, 24 Haziran 1324/ 7 Temmuz 1908). *Manastır'daki cemiyetten kimlikleri bilinmeyen biri asker, diğeri sivil iki kişinin cemiyet adına tebligatta bulunmak için konsolosluklara başvurduklarına ve bunun sonuçlarına dair Sadaret'e tahrirat* (HHPE, D.N. 5, G.S.N. 267, 3 Temmuz 1324/ 16 Temmuz 1908). *Kolağası Ahmed Niyazi tarafından yazılmış "Ey Namuslu Vatandaşlar" başlıklı bir ilannâmenin Manastır valisi tarafından Hüseyin Hilmi Paşa'ya gönderildiği ve Ahmed Niyazi'nin Çarzur Karyesi'nden yardım aldığına dair Hüseyin Hilmi Paşa'ya tahrirat* (HHPE, D.N. 19, G.S.N. 1246, 7 Temmuz 1324/ 20 Temmuz 1908). *İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin Manastır'da ahalinin de katıldığı bir davet tertip ettiğine dair Manastır Valisi Hıfzı Bey'den telgraf* (HHPE, D.N. 19, G.S.N. 1247, 10 Temmuz 1324/ 23 Temmuz 1908). *Manastır Vilayeti'nde Kayalar ve Radovişte kazalarında camilere ve hükümet dairelerinin duvarlarına İttihat ve Terakki Cemiyeti mühürlü tebligatların asıldığı bu kazaların kaymakamları Hakkı ve Necib Beyler tarafından bildirilmesi neticesinde durumun teftiş edildiğine dair Hüseyin Hilmi Paşa'dan Sadaret'e yazı* (HHPE, D.N. 5, G.S.N. 248, 6-7 Temmuz 1324/ 19-20 Temmuz 1908). *Manastır'dan Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyeti'nden Kanun-ı Esasi'nin ilanı ve Meclis-i Mebusan'ın açılışı hakkındaki telgrafın Sadaret'e leffen gönderildiğine dair Hüseyin Hilmi Paşa'dan tahrirat* (HHPE, D.N. 18, G.S.N. 1166, 10 Temmuz 1324/ 23 Temmuz 1908)¹¹.

¹¹ Ohri Kaymakamlığı'ndan gelen İttihat ve Terakki'ye ait evrakın muhtelif yerlere asıldığı ve bunların halk üzerindeki olumsuz tesirini ifade eden tahriratın Hüseyin Hilmi Paşa tarafından Sadaret'e bildirilmesine dair yazı (HHPE, D.N. 5, G.S.N. 289, 30 Haziran 1324/ 13 Temmuz 1908). *Firari Kolağası Niyazi'nin Ohri Kazası'na bağlı iki Bulgar köyüne gönderdiği Bulgarca mektubun aslının ve tercümesinin gönderildiğine dair yazı* (HHPE, D.N. 9, G.S.N. 556, 8 Temmuz 1324/ 21 Temmuz 1908). *Serfice, Naslic ve Grebene kasabalarında cemiyet-i fesâdiye tarafından asılan ilannâmelere dair Serfiçe Mutasarrıflığı'ndan ve Grebene Kaymakamlığı'ndan alınan telgrafların suretlerinin gönderildiğine dair müşiriyeye gönderilen tahrirat* (HHPE, D.N. 4, G.S.N. 225, 6 Temmuz 1324/ 18 Temmuz 1908). *İttihat ve Terakki imzasıyla Ustruga'da ilânnameler dağıtıldığı ve polis tarafından bunların toplandığına dair Esad Bey'e çekilen telgrafın çözümü* (HHPE, D.N. 5, G.S.N. 276, 1 Temmuz 1324/ 14 Temmuz 1908). *Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyeti'ne ait "Umûm-u Ahaliye" başlıklı hezeyannâme* (HHPE, D.N. 9, G.S.N. 558). *İttihat ve Terakki Cemiyeti'nden Hüseyin Hilmi Paşa'ya; memleketin içinde bulunduğu durumu ve bu durumu düzeltmek için ne yapılması gerektiğini bildiren mektup* (HHPE, D.N. 8, G.S.N. 456, 10 Temmuz 1324/ 23

Rumeli'den İstanbul'a Başkaldırı: Cemiyet-İ Fesâdiye ve Hezeyannâmeleri

İlan-ı İsyân: Resneli Niyazi ve Avanesi

Kolağası Resneli Niyazi Bey, 3 Temmuz 1908'de yanındaki 150 askerle birlikte, bölgede hareket eden sözde Bulgar çetelerini takip etme bahanesiyle Cuma namazı sırasında bugünkü Makedonya'nın Manastır şehri yakınlarında bulunan Resne'yi terk ederek dağa çıkmış ve 1908 Jön Türk İhtilali sürecini başlatmıştı (Alkan, 2014: 43). Resneli Niyazi'nin meşrutiyet ilan edilene kadar Rumeli'deki faaliyetleri, Umûmî Müfettişin jurnallerine yansımıştı. Bu jurnaller Haziran-Temmuz 1908 tarihlerini kapsamaktaydı. İttihatçıların 23 Temmuz 1908'de sultana meşrutiyeti yeniden ilan ettirmeyi başarmıştı. Meşrutiyetin yeniden ilan edilmesiyle birlikte Rumeli Umûmî Müfettişliği'nden İttihatçıların faaliyetleri hakkında saraya gelen bilgi akışı, birden kesintiye uğramıştı.

Haziran 1908'de Resneli Niyazi Bey'le ilgili jurnaller şöyledir: *Manastır Valisi Hıfzı Bey'den gelen ve firari Niyazi'nin Manastır'da fesâdla meşgul olup bir kısım insanı kandırıldığını ve yaptığı icraatları bildiren telgrafa dair Başkitabet'e tahrirat* (HHPE, D.N. 5, G.S.N. 259, 24 Haziran 1324 (5 Haziran 1908)). *Resneli Niyazi ve avanesinin takibatlarına ve Firzovik'te İpek, Prizren ve Priştine eşrafının cemiyet-i fesâdiye ile toplanıp taahhütlerini yeniledikleri ve henüz dağılmadıklarına dair Sadaret'e yazı* (HHPE, D.N. 9, G.S.N. 540, 27 Haziran 1324/ 10 Haziran 1908). *Kolağası Niyazi'nin firar ettiğine ve nereye gitmiş olup kimlerin kendisine katılmasının muhtemel olduğuna dair Hüseyin Hilmi Paşa'nın yazısı* (HHPE, D.N. 20, G.S.N. 1294, 16 Haziran 1324/ 29 Haziran 1908). *Kolağası Niyazi'nin Andri, Kostı, Kali, Yorgi ve Nikola Efendilere; Nahiyeye Müdürü Fahri Bey'e, Yaşar Efendi'ye ve Manastır Jandarma Alay Kumandanlığı'na gönderdiği ölüm tehditleri içeren mektupları* (HHPE, D.N. 18, G.S.N. 1208, 20 Haziran 1324/ 3 Temmuz 1908). *Kolağası Niyazi ile bazı ehl-i fesâdın faaliyetlerinin hem Müslüman hem de diğer zabitan tarafından hoş karşılanmadığı ve Niyazi ile yandaşlarının kuva-yı külliye tarafından takip edildiğine dair tahrirat* (HHPE, D.N. 25, G.S.N. 1677, 21 Haziran 1324/ 4 Temmuz 1908). *Niyazi ve avanesinin Resne ve Presbe'de halkı ifsat ettikleri ve Ohri'ye gelmelerinden korkulduğuna; bazı Müslüman ağaların Bulgarlarla anlaşmalarının Bulgar Metropolitide Metodi Efendi tarafından bildirildiğine dair Ohri Kaymakamı Süleyman Kâni'nin şifre telgrafları ile Hüseyin Hilmi Paşa'nın Şemsi Paşa'nın yeterli kuvvetle oraya gönderildiğine dair Ohri Kaymakamlığı'na gönderdiği şifre telgrafı* (HHPE, D.N. 25, G.S.N. 1686, 24 Haziran 1324/ 7 Temmuz 1908)¹².

Temmuz 1908). *Fesâd komitelerince hazırlanıp Paris ve Mısır'da bastırılan resail-i muzırranın zabıtana dağıtılmak üzere getirildiği ve bunun için önlemler alınmasına dair Müşir İbrahim'in Rumeli Genel Müfettişliği'ne gönderdiği tahrirat* (HHPE, D.N. 25, G.S.N. 1681, 7 Temmuz 1324/ 20 Temmuz 1908). *İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin Sadaret'e; Meclis-i Mebusan'ın yeniden açılması ihtimali üzerine mebus seçimi kararname ve diğer kararnamelerde değişiklik yapılmasını eleştiren bir telgraf çekmesi üzerine; Sadaret'ten Hüseyin Hilmi Paşa'ya İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin çekmiş olduğu telgraf ve Meclis-i Mebusan'a dair telgraf* (HHPE, D.N. 4, G.S.N. 238, 17 Temmuz 1324/ 30 Temmuz 1908).

¹² Haziran'ın sonlarına doğru, *Firari Niyazi ve yardımcılarına bir ihtarda bulunulmasına dair Başkitabet'ten gelen telgrafa binaen Firari Niyazi'ye Müşir İbrahim ve Osman Paşalarla müzakere olunarak bir ihtar mektubu yazıldığı ve Firari Niyazi'nin neler yaptığına dair takibatı havi Şifre Kâtibi Esad Bey'e tahrirat* (HHPE, D.N. 5, G.S.N. 246, 27 Haziran 1324/ 10 Temmuz 1908). *Üsküplü Mülazım Şevki'nin beraberinde iki neferle kaçıp Resneli Niyazi'ye katıldıkları, katledilen Manastır Polis*

Meşrutiyetin yeniden ilan edilmesine en büyük katkı sağlayanlardan biri olan Resneli Niyazi, Enver ve Eyüp Sabri Beylerin, temmuz ayındaki faaliyetleri yoğunlaşmıştır. Ayrıca askeriye çalınan silahlar ve Resneli Niyazi ve Eyüp Beylerin çok güçlenmeleri üzerine bunlara karşı konulamayacağı ve İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin Kanun-ı Esasi için olan ısrarına dair saraya birçok yazı jurnallenmiştir. Bu muhalefeti ve Resneli Niyazi'ye katılmayı engellemeye çalışan yönetim dini önderlerden de yardıma başvurursa da başarılı olamamıştır: *Görice kasabasına Nizamiye Taburu kumandasında bir grup ile bazı başıbozukların geldiği ve kendilerinin takibe memur olduklarını söyleyip İstruga nahiyesine doğru gittiklerini fakat bunların Niyazi'nin avanesinden olduklarının anlaşıldığı ve kazada kuvvet olmadığından tahkikatta bulunulmadığına dair İstarova Kaymakamlığı'ndan gelen iki telgraf* (HHPE, D.N. 4, G.S.N. 230, 3 Temmuz 1324/ 16 Temmuz 1908). Niyazi ile avanesine kimsenin katılmaması için ahaliyi bilgilendirmek üzere Halveti Dergâhu Postnişini Şeyh İsmail Efendi başkanlığında Şerif Bey Medresesi Müderrisi Hacı Mustafa Efendi, Debreli İlyas Paşazade Rıza Bey ve Ustruga'dan Belediye Reisi Abdurrahman Ağa ile Rıfat Efendilerin Malisya? Köyüne gönderildiğine dair Esad Bey'e tahrirat (HHPE, D.N. 5, G.S.N. 291, 3 Temmuz 1324/ 16 Temmuz 1908)¹³.

Meşrutiyetin ilan edildiği gün jurnallere yansıyanlar ise şöyledir: *Binbaşı Enver'in Rumeli Müfettişliği'ne Köprülü'den çektiği, Meclis-i Mebusan'ın açılmasını, aksi*

Müfettişi Hüseyin Sami ve Grebene Nizamiye Taburu Binbaşısı Rıza Bey'den bahseden yazı (HHPE, D.N. 26, G.S.N. 1687, 28 Haziran 1324/ 11 Temmuz 1908). *Resneli Niyazi ve Corcis'in, İstarova ve Ohri'deki faaliyetleri hakkında Manastr Valisi Hıfzı'dan Hüseyin Hilmi Paşa'ya gönderilen şifre telgrafta* (HHPE, D.N. 26, G.S.N. 1689, 28 Haziran 1324/ 11 Temmuz 1908). *Kolağası Resneli Niyazi ve yardımcılarının Laboneşte karyesinde halka yaptıkları konuşmaya dair Ohri Kaymakamlığından gelen telgrafın leffen gönderildiğine dair şifre kâtabi Esad Beyfendi'ye tahrirat* (HHPE, D.N. 5, G.S.N. 241, 29 Haziran 1324/ 12 Temmuz 1908).

1) Mülazım-ı evvel Osman Cevdet'in Resneli Niyazi'ye gönderdiği ve silahların ne zaman teslim olunacağına dair telgraf

2) Firari Niyazi tarafından Ohri Kaymakamlığı'na ve Resne müdürlüğüne gönderilen dört adet evrakın ek olarak gönderildiğine dair başmüfettişliğe yazı.

3) Halkın huzurunu ve rahatını temin etmek amacıyla Cemiyet-i Hayriye'nin kurulduğunu ve bu cemiyetin halktan vergi toplayıp bunun karşılığında da makbuz vereceğini bunun için kendilerine izin verilmesi için Kolağası Niyazi'nin Resne idaresine tahrirati.

4) İki yüz kişilik bir fedai kuvveti oluşturulduğu ve bu kuvvetin amacının vatanın selameti ve halkın refahı olduğunu bildiren Ahmed Niyazi'den Selanik Müfettişliği'ne tahrirat.

5) Meclisin tekrar açılmasının gerektiği, bunun için kamuoyunda Kanun-ı Esasi'yi gündeme getireceklerini aksi takdirde olacıklardan sorumlu olmayacaklarına dair Kolağası Niyazi'nin Mabeyn-i Hümayun'a, Rumeli Müfettişliği'ne ve Vilayeti'ne gönderdiği telgraf (HHPE, D.N. 4, G.S.N. 213, 18-27 Haziran 1324/ 1-10 Temmuz 1908). gibi yazışmalar vardır.

¹³ Ohri'de firar eden zabitanlar ve askeriye çalınan silahlar ve Niyazi ile Eyüp çetelerinin çok güçlenmeleri üzerine bunlara karşı konulamayacağı ve İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin Kanun-ı Esasi için olan ısrarına dair Ohri Kaymakamlığı'ndan ve Birinci Tabur Alay Kumandanı Eyüp Sabri'den Hüseyin Hilmi Paşa'ya telgraf (HHPE, D.N. 9, G.S.N. 492, 8 Temmuz 1324/ 21 Temmuz 1908).

Rumeli'den İstanbul'a Başkaldırı: Cemiyet-İ Fesâdiye ve Hezeyannâmeleri

takdirde kan döküleceğini beyan eden telgrafi ve bunu Başkitabet'e bildiren Hüseyin Hilmi Paşa'nın tahrirâtı (HHPE, D.N. 18, G.S.N. 1165, 10 Temmuz 1324/ 23 Temmuz 1908). Kolağası Niyazi ve Eyüp Beylerin kumandasında bir silahlı grubun Manastır'a gelerek Müşir Osman Paşa'yı yanlarına alıp gittikleri ve buradaki askerlerin de onlara katıldıklarına dair Mirliva Naki Paşa ve Manastır Valisi Hıfzı Paşa'nın Hüseyin Hilmi Paşa'ya telgrafları (HHPE, D.N. 18, G.S.N. 1170, 10 Temmuz 1324/ 23 Temmuz 1908) vardır.

İhtilâli Getiren Suikast: Şemsi Paşa Suikastı

Resneli Niyazi Bey, Jön Türk isyanı başladığında öncelikle sultana, Rumeli Umûmî Müfettişi Hilmi Paşa'ya, Manastır Valisi'ne ve Manastır'daki değişik ordu birliklerinin komutanlarına yönelik bu durumu farklı açıklamalarla bildirmiş ve hükûmetten meşrutiyetin yeniden ilan edilmesini talep etti. Böylece Resneli Niyazi'nin başlattığı dağa çıkma olayı ciddi bir isyana dönüştü. Bunun üzerine sultan, isyanı bastırmak için gerekli olan önlemleri almaya karar verdi. Bu doğrultuda Sırp ve Yunan hükûmetlerinin desteğini almak için Paris Büyükelçisi Salih Münir Paşa'yı Atina ve Belgrad'a yolladı. İkinci Abdülhamid'in en önemli önlemi, Mitroviçe'deki 18. Tümen komutanı Şemsi Paşa'yı 20 Haziran/ 3 Temmuz 1908'de Manastır'daki isyanı bastırması için görevlendirdi. Şemsi Paşa, Manastır'a doğru hareket edince İttihat ve Terakki Cemiyeti paniğe kapılmış ve iki subay daha dağa çıktı. Böylece Jön Türklerin silahlı hareketi kırsal bölgelere de yayıldı. Aynı zamanda cemiyet, Şemsi Paşa'nın ileri harekâtını durdurmak veya onu öldürmek için planlar da yaptı. Nihayetinde Şemsi Paşa, Manastır'dan Resne'ye, Kolağası Niyazi Bey'e karşı harekete geçmek isterken 7 Temmuz 1908'de bir Jön Türk subayı olan Atıf Bey tarafından öldürüldü ancak suçlu yakalanamadı. Resneli Niyazi bu olayı, devrimci harekette önemli bir dönüm noktası olarak tanımladı. Bundan sonra devrimci hareket daha da güçlendi ve Resneli Niyazi'ye göre zafer de kendini göstermeye başladı (Hacısalihoglu, 2008, s. 200-201).

Bu süreç içerisinde Şemsi Paşa'nın Rumeli'deki faaliyetleri ve ölümü, Hilmi Paşa'nın jurnallerine şöyle yansımıştır: (Kosova Vilayeti'nin) kazaları olan Kumanova, Preşova ve Geylan'da birtakım karışıklıkların olduğu, Şemsi Paşa'nın oraya yönlendirildiği, fakat karışıklıkların hâlâ devam ettiği ve nasıl önleneceğine dair Başkitabet'e gönderilen tahrirat (HHPE, D.N. 6, G.S.N. 316, 8 Temmuz 1323/ 21 Temmuz 1908). Merhum Şemsi Paşa'ya suikast yapan zabitin eşkâlinin tespit edildiğine ve yapılması icap eden bir tebligata dair Hüseyin Hilmi Paşa'dan Müşiriyet'e tahrirat (HHPE, D.N. 8, G.S.N. 439, 24 Haziran 1324/ 7 Temmuz 1908)¹⁴. Şemsi Paşa'nın suikasta uğradığı 24 Haziran 1324/ 7

¹⁴ Suikastta vurulan Şemsi Paşa'nın nasıl vurulduğuna dair Manastır Valisi Hıfzı'dan gelen malumata binaen Hüseyin Hilmi Paşa'dan Sadaret'e tahrirat (HHPE, D.N. 9, G.S.N. 543, 26 Haziran 1324/ 9 Temmuz 1908). Şemsi Paşa'nın katillerinin tahkiki için Mirliva Şükrü Paşa başkanlığında, istinaf azasından Abdullah Efendi, Polis Müdürü Kenan Bey ve merkez kumandanının görevlendirildiğine dair belge (HHPE, D.N. 8, G.S.N. 477, 25 Haziran 1324/ 8 Temmuz 1908). Şemsi Paşa'nın katli esnasında Debrelî Tosun Bey, Yüzbaşı vekili Zünnun Efendi, Kanbur Faik, Kiraathaneci Şaban ve Şimendifer Abdullah'ın orada bulduklarına ve bu konuda tahkikat yapılmasına dair Müşiriyet'e tahrirat (HHPE, D.N. 8, G.S.N. 430, 26 Haziran 1324/ 9 Temmuz 1908). Şemsi Paşa'yı muhafızları

Temmuz 1908 tarihinde yazışmaların arttığı ve infazı gerçekleştiren kişinin eşkâlinin tespiti için çalışıldığı görülmektedir. *Niyazi ile avenesine kimsenin katılmaması için ahaliyi bilgilendirmek üzere Halveti Dergâhı Postnişini Şeyh İsmail Efendi başkanlığında Şerif Bey Medresesi Müderrisi Hacı Mustafa Efendi, Debreli İlyas Paşazade Rıza Bey ve Ustruga'dan Belediye Reisi Abdurrahman Ağa ile Rıfat efendilerin Malisya? köyüne gönderildiğine dair Esad Bey'e tahrirati* sarayın bu duruma son vermek için din adamlarından oluşan bir nasihat heyetini dahi göndermişti¹⁵. Ancak saraya karşı tüm muhaliflerin bir araya gelerek meclisin açılması ve Kanun-i Esasi'nin yürürlüğe girmesi için tam bir birliktelik içerisinde hareket ettiğinden sarayı meşrutiyeti yeniden ilan ettirmeye zorlamışlardır.

SONUÇ VE DEĞERLENDİRME

1865 yılında mevcut iktidara karşı gizli bir örgüt olan "Genç" veya "Yeni Osmanlılar" muhalefet hareketi ortaya çıktı. Bu örgüt, Sultan Abdülaziz'in sıkı ve katı yönetimine karşı meşruti hükümet, vatandaşların özgürlük hakları gibi düşünceleri savunarak propaganda yaptı. Bu yapılanma İkinci Abdülhamid döneminde de faaliyetlerini sürdürdü. Ancak sultanın hafiyelerinin jurnalleri sayesinde bu örgüt açığa çıktı. Jön Türkler, sultanın sürgün cezasından kurtulmak için 1895 yılında Avrupa'ya firar etti ve muhalefetlerini buradan sürdürdüler. Bu yapılanma, ilerleyen zamanlarda farklı adların ve kişilerin yönetimine girse de amaçları hep aynı kaldı. Jön Türkler, memleketin kurtuluşunun ancak meşrutiyetin yeniden ilan edilerek, Kanun-i Esasi'nin yürürlüğe konulmasıyla mümkün olacağına inanıyorlardı.

Jön Türkler özellikle Avrupa'da ve Balkanlarda Sultan Abdülhamid'e karşı muhalefetlerini gün geçtikçe arttırıyordu. Bunların yanı sıra Balkanlarda ortaya çıkan karışıklık ve çetecilik faaliyetlerini Büyük Güçler çok yakından takip ediyorlardı. 1902 yılı sonlarında Makedonya'ya Avrupa müdahalesi tehditlerinin artması üzerine Sultan Abdülhamid, Rumeli Umûmî Müfettişliği'ni kurdu ve Hüseyin Hilmi Paşa'yı da Rumeli Umûmî Müfettişi olarak tayin etti.

Hüseyin Hilmi Paşa göreve ilk başladığı yıllarda "göreve sadakatle devam ettiğini ve edeceğini", "padişaha karşı düzenlenecek herhangi bir komplodan onu hemen haberdâr edeceğine dair" yazıları saraya gönderirken; Jön Türk İhtilâlî'nin gerçekleşeceği 1908 yılına gelindiğinde "İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin kendisini tehdit ettiği ve her an bir suikasta uğrama ihtimali bulunduğu dair" tahriratları

olan Arnavutların öldürdüğüne dair haberlerin doğru olmadığına dair Üçüncü Ordu-yı Hümayun Müşiri İbrahim'den Rumeli Müfettişliği'ne tahrirat (HHPE, D.N. 4, G.S.N. 223, 29 Haziran 1324/ 12 Temmuz 1908).

¹⁵ Ustrumca ve Köprülü kazalarında Hristiyan ve Müslüman ahalinin, papazların ve zabitlerin birleşerek ellerinde "eşitlik, hürriyet, kardeşlik" yazılı bayraklarla toplandıklarına ve Binbaşı Enver Bey'in bir konuşma yaptığını ve "İstanbul'da Meclis'in açılmasını aksi halde Dersaadet'e yürüyecekleri" şeklinde Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin tehdidinde dair Genel Müfettişliğe çekilen telgraflar (HHPE, D.N. 9, G.S.N. 484, 10 Temmuz 1324/ 23 Temmuz 1908). Hristiyan, Mason ve azınlıklardan bir grubun toplanarak hürriyetlerini ilan ettikleri ve halkın can, mal ve namus güvenliğini koruyacaklarına dair halka hitap ettiklerini bildiren telgraf ve konuyla ilgili tahriratlar (HHPE, D.N. 18, G.S.N. 1180, 10 Temmuz 1324/ 23 Temmuz 1908).

Rumeli'den İstanbul'a Başkaldırı: Cemiyet-İ Fesâdiye ve Hezeyannâmeleri

saraya göndererek görevden alınmasını dahi istiyordu. Hüseyin Hilmi Paşa'nın İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin faaliyetleri karşısında birkaç ay bocaladığı, fakat ilerleyen süreçte her iki tarafta da (Saray ve İttihat ve Terakki Cemiyeti) güven uyandırdığını söyleyebiliriz.

Hüseyin Hilmi Paşa, İttihat ve Terakki Cemiyeti'ni "cemiyet-i fesâdiye", onların astığı ilanları ve yaptığı propagandayı ise "hezeyannâme" olarak adlandırmaktaydı. Cemiyetin Rumeli'deki faaliyetlerini takip ederek bu raporlarını saraya jurnalleyen paşa, bazen o kadar zor durumda kalmıştır ki "Rumeli'deki zâbitân ve halkın isyanlarına karşı nasıl önlem alınacağına bilinmemesi hakkında Sadaret'e tahriratlar" dahi yazdı. İttihatçılar ise rafa kaldırılan meşrutiyeti yeniden ilan ettirmek ve Kanun-i Esasi'yi yürürlüğe koymak için Rum, Ermeni, Bulgar gibi komitacılarla işbirliği dahi yaptı. Bunlara ek olarak İttihat ve Terakki Cemiyeti, Rumeli'deki asayişî korumakla görevli idarecileri ve komutanları kendi taraflarına çekebilmek için tehdit etti ve suikast dahi düzenlendi.

Resneli Niyazi, Enver Bey ve Eyüp Sabri gibi askeri misyonu bulunanların devlete alenen isyan etmesiyle meşrutiyetin yeniden ilan edilme süreci ivme kazandı. Saray, bu karışıklığı çözmek için nasihat heyetleri gönderdi ve din adamlarından yardım istedi. Öte yandan Rumeli'deki duruma el koyup asayişî sağlamakla görevli Şemsi Paşa'nın bir suikast sonucu öldürülmesiyle saray, meşrutiyet idaresini yeniden ilan etmek zorunda kaldı. Nihayetinde 24 Temmuz 1908 tarihinde gazetelerin başında iki satırlık ufak bir devlet bildirisi yayımlandı. Bu yazı, Kanun-i Esasi'nin yeniden yürürlüğe girmesi konusunda padişah buyruğunun çıktığını müjdeliyordu. Bu tarihten sonra Hüseyin Hilmi Paşa'nın saraya, İttihatçılar aleyhine jurnalleri de son buldu. İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin Makedonya'daki faaliyetlerine göz yumduğu için meşrutiyetten sonra İttihatçılar kendisine itimat göstermişlerdi. Hüseyin Hilmi Paşa bu sayede 27 Kasım 1908'de Kamil Paşa Kabinesi'ne Dâhiliye Nazırı olarak göreve getirildi. Kamil Paşa'nın istifasından sonra (Şubat 1909) Sadrazam oldu.

KAYNAKÇA

I. Arşiv Belgeleri

a. Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), İstanbul

Yıldız Perakende Evrakı Müfettişlikler ve Komiserlikler Tahrirarı (Y. PRK. MK)

Y. PRK. MK 15/39, 27 Temmuz 1321 (9 Ağustos 1905).

b. İslam Araştırmaları Merkezi (İSAM), Hüseyin Hilmi Paşa Evrakı (HHPE), İstanbul

II. Araştırma ve İnceleme Eserleri

- Adanır, F. (1996). *Makedonya Sorunu*, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.
- Ahmad, F. (1971). *İttihat ve Terakki 1908-1914 (Jön Türkler)*, İstanbul: Sander Yayınları.
- Akşin, S. (1980). *100 Soruda Jön Türkler ve İttihat ve Terakki*, İstanbul: Gerçek Yayınevi,
- Akşin, S. (1985). "Jön Türkler", *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*, İstanbul: İletişim Yayınları, C. III, ss. 832-843.
- Akünel, D. (1985). "Jön Türk Gazeteleri", *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*, İstanbul: İletişim Yayınları, C. III, ss. 850-856.
- Alkan, M. (2017). "Hüseyin Hilmi Paşa'nın Rumeli Umûmî Müfettişliği (1902-1908)", *Celal Bayar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, C. 13, S. 1, ss. 242-255.
- Alkan, N. (2014). *Selanik İstanbul'a Karşı 31 Mart Vak'ası ve II. Abdülhamid'in Tahtan İndirilmesi*, İstanbul: Timaş Yayınları.
- Alkan, N. (2017). *Selanik'in Yükselişi Sultan II. Abdülhamid ve 1908 Jön Türk İhtilâli*, İstanbul: Timaş Yayınları.
- Altınkaya, E. İ. (2018). *Hüseyin Hilmi Paşa'nın Hayatı ve Devlet Adamlığı (1855-1923)*, Akdeniz Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Antalya.
- Arfaoui, S. (2009). *Osmanlı-Rus Savaşı (1877-1878) Ve Avrupa Devletlerin Tutumu*, Marmara Üniversitesi, Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul.
- Armaoğlu, F. (2013). *19. Yüzyıl Siyasî Tarihi 1789-1914*, İstanbul: Timaş Yayınları.
- Aydın, M. (1994). "Doksanuç Harbi", Ankara: *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. 9, ss. 498-499.
- Aydın, M. (1998). "Hüseyin Hilmi Paşa", Ankara: *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. 18, ss. 550-551.
- Girit, K. (2017). *Dönemin Olayları Işığında Resneli Niyazi Bey*, Karadeniz Teknik Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Trabzon.
- Güllüoğlu, Ö. (2009). "Halkla İlişkiler ve Propaganda İlişkisi Üzerine Bir Kuramsal Değerlendirme", *Selçuk Üniversitesi MYO Sosyal Bilimler Dergisi*, C. 12, S. 1, ss. 505-520.
- Hacısalihoğlu, M. (2003). "Makedonya", Ankara: *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. 27, s. 437-444.
- Hacısalihoğlu, M. (2008). *Jön Türkler ve Makedonya Sorunu (1890-1918)*, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.
- Hamzaoğlu, Y. (2010). *Balkan Türklüğü III (Osmanlı Öncesi, Osmanlı Dönemi Ve Osmanlı Sonrası Sırbistan Türklüğü)*, Üsküp: Logos-A.

Rumeli'den İstanbul'a Başkaldırı: Cemiyet-İ Fesâdiye ve Hezeyannâmeleri

- Hanioğlu, M. Ş. (1985). "Jön Türk Basını", *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*, İstanbul: İletişim Yayınları, C. III, ss. 844-850.
- İnal, İ. M. K. (1982). *Son Sadrazamlar III*, İstanbul: Dergah Yayınları.
- İskefiyeli, Z. ve Tilbe, Ö. (2017). "Makedonya Meselesinde Osmanlı Devleti'nin Dış Basındaki Sesi: Rumeli Umumî Müfettişi Hüseyin Hilmi Paşa", *Çeşm-i Cihan: Tarih Kültür ve Sanat Araştırmaları E-Dergisi*, C. 4, S. 2, ss.27-48.
- Kansu, A. (2015). *1908 Devrimi*, İstanbul: İletişim Yayınları.
- Karakasidou, A. N. (2010). *Buğday Tarlaları Kan Tepeleri Yunan Makedonyasında Millet Olma Aşamasına Geçiş Süreçleri 1870-1990* (Çev. Nurettin Elhüseyni), İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.
- Karal, E. Z. (2011). *Osmanlı Tarihi VIII. Cilt*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Knight, E. F. (2010). *1908 İhtilâli'nin Hikâyesi Jön Türkler ve II. Abdülhamid*, İstanbul: Kariyer Yayıncılık.
- Kumkale, T. T. (2007). *Psikolojik Savaş Uyan Türkiye Küresel Psikolojik Savaşı Kaybetmek Üzereyiz*, İstanbul: Pegasus Yayınları.
- Kuran, A.B. (2000). *İnkılap Tarihimiz ve Jön Türkler*, İstanbul: Analiz Yayıncılık.
- Mardin, Ş. (2017). *Jön Türklerin Siyasî Fikirleri 1895-1908*, İstanbul: İletişim Yayınları.
- Mazower, M. (2013). *Selânik Hayaletler Şehri* (Çev. Gül Çağalı Güven), İstanbul: Alfa Yayınları.
- McMeekin, S. (2012). *Berlin-Bağdat Demiryolu* (Çev. Azize F. Çakır), İstanbul: Picus Yayınları.
- Saatçi, M. B. (2004). *Makedonya Sorunu (1903-1913)*, Akdeniz Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Antalya.
- Saygılı, H. (2014). "Hüseyin Hilmi Paşa'nın Rumeli Müfettişliği Döneminde (1902-1908) Rus Diplomatik Misyonlarının Bulgar Komitacıları ile İlişkileri", *İstanbul Gelişim Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, C. 1, S. 2, ss. 198-226.
- Taştan, Y. K. (2017). "Balkanlarda Ulusçuluk Hareketleri", *Balkanlar El Kitabı 1. Cilt: Tarih* (Editörler: Bilgehan A. Gökdağ ve Osman Karatay), Ankara: Akçağ Yayınları, ss. 403-433.
- Tekinsoy, Y. E. (2015). *Balkan Harpleri Esnasında Osmanlı Kamuoyu (1912-1913)*, Gazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Doktora Tezi, Ankara.
- Temo, İ. (2013). *İttihât ve Terakki Anıları*, İstanbul: Alfa Yayınları.
- Tunaya, T. Z. (2015). *Türkiye'de Siyasal Partiler Cilt 3 İttihat ve Terakki, Bir Çağın, Bir Kuşağın, Bir Partinin Tarihi*, İstanbul: İletişim Yayınları.
- Uzer, T. (1999). *Makedonya Eşkiyalık Tarihi Ve Son Osmanlı Yönetimi*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Yeşilyurt, Y. (2013). "Hüseyin Hilmi Paşa'nın Yemen Valiliği ve Ona Yapılan Suikast", *Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi (OTAM)*, S. 27, ss. 257-285.
- Zürcher, E. (2000). *Modernleşen Türkiye'nin Tarihi*, İstanbul: İletişim Yayınları.

KONAKLAMA İŞLETMELERİNDE ÇALIŞAN İŞGÖRENLERİN ÖRGÜTSEL YARATICILIK ALGILARI: AFYONKARAHİSAR İLİ ÖRNEĞİ*

Hakan KENDİR ** -Aziz Gökhan ÖZKOÇ ***

Öz

Yapılan bu araştırmayla, Afyonkarahisar ilinde bulunan turizm işletme belgesine sahip üç, dört ve beş yıldızlı konaklama işletmelerinde çalışan işgörenlerin örgütsel yaratıcılığı oluşturan boyutları (bireysel, yönetsel ve toplumsal) algılama düzeyleri belirlenmeye çalışılmıştır. Araştırmanın sistematikleŐtirilmesi ve istatistiki veriler dâhilinde irdelenebilmesi için üç araştırma sorusu hazırlanmış ve istatistiki veriler ışığında bu araştırma soruları yorumlanmıştır. Araştırma sonucunda işgörenlerin, yaratıcılığın bireysel ve toplumsal boyutuna ilişkin algılarının yüksek olduğu belirlenmiştir. İŞgörenlerin bireysel özellikleri ve görev yaptıkları işletmeye ilişkin özellikler ile örgütsel yaratıcılığın boyutları arasında yapılan çoklu karşılaştırma testleri sonucunda birtakım anlamlı farklılıklar tespit edilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Yaratıcılık, Örgütsel Yaratıcılık, Konaklama İŞletmeleri, İŞgörenler.

THE ORGANIZATIONAL CREATIVITY PERCEPTIONS of EMLOYEES THAT WORK in HOSPITALITY ORGANIZATIONS: THE CASE of AFYONKARAHİSAR CITY

Abstract

In this research, it is aimed to determine the perception levels of employees, that work in three, four, and five-star hospitality organizations with tourism operation license in the city of Afyonkarahisar, in regard to the dimensions of organizational creativity (individual, administrative, and social). In order to systematise the research and examine within the statistical data, three research questions are prepared and interpreted in the light of the statistical data. As a result of the research, it is determined that the perceptions of the employees in regard to the individual and social dimensions of creativity are high. As a result of the multiple comparison tests that are implemented between the personal characteristics of employees, the characteristics of their organizations and the dimensions of organizational creativity, certain meaningful differences are determined.

Key Words: Creativity, Organizational Creativity, Hospitality Organizations, Employees.

* Bu Makale, 2013 Yılında Gaziosmanpaşa Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsüne Sunulan "Konaklama İŞletmelerinde Çalışan İŞgörenlerin Örgütsel Yaratıcılık Algıları: Afyonkarahisar İli Örneği" Başlıklı Yüksek Lisans Tezinden Üretilmiştir.

** Dr. Öğr. Üyesi, Tokat Gaziosmanpaşa Üniversitesi, Zile Dinçerler Turizm İŞletmeciliği ve Otelcilik Yüksekokulu, Turizm İŞletmeciliği ve Otelcilik Bölümü, e-posta: hakan.kendir@gop.edu.tr ORCID: 0000-0002-1356-1339.

*** Doç. Dr., Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi, Turizm Fakültesi, Turizm İŞletmeciliği Bölümü, E-posta: aziz.ozkoc@gmail.com, ORCID: 0000-0001-8420-8228.

GİRİŞ

Tüm yenilikler yaratıcı fikirler ile başlar. Yeni programlar, yeni ürün tanıtımları ya da yeni hizmetlerin başarılı bir şekilde uygulanması bir kişi veya onun da ötesinde iyi bir fikir ve sahip olduğu fikrini geliştiren bir ekibe bağlıdır (Amabile vd., 1996: 1154). Dolayısıyla bu denli önemli kabul edilen yaratıcılığın yeni ürün ve hizmetlerin üretimi, pazarlanması ve uygulanması safhasında işletmelerin yönetimleri tarafından desteklenmesi ve işletmenin bütününe benimsetilmesinin rekabette bir adım öne geçme sürecinde etkili olacağı anlaşılmaktadır.

Yaratıcılık kavramı ile ilgili uluslararası ve ulusal literatürde değişik tanımlar yapılmakla birlikte bu tanımların ortak özelliği yenilik ve orijinallikten bahsetmesidir; “daha önce hiç düşünülmemiş, akla gelmemiş veya yapılmamış yeni bir fiziksel varlığı veya yeni bir düşünceyi ortaya koymaya yaratıcılık denilmektedir” (Esen, 1996: 19). Yaratıcılık üzerine birçok araştırması bulunan Amabile vd.’lerine göre yaratıcılık; genellikle yeniliğin üretimi, yararlı fikirler ya da problem çözümleri olarak tanımlanmaktadır (Amabile vd., 2005: 368). Bir başka tanımda ise yaratıcılıktan, problemleri çözmek, ihtiyaçları gidermek için yeni fikirlerin ortaya konması, geliştirilmesi ve bunların dile getirilmesi süreci olarak bahsedilmektedir (Luecke, 2008: 99). Pepsi, IBM, Nestle, General Electric, Goodyear, Procter&Gamble ve daha birçok uluslararası arenada boy gösteren şirkete yeni şartlara uyum göstermeleri ve yaratıcı sürecin harekete geçirilmesi safhalarında danışmanlık yapan, iş hayatında etkileşimli yaratıcılık sürecinin fikir babalarından Dr. Min Basadur, yaratıcılık kavramını şu şekilde formüle etmektedir: “Yaratıcılık=Bilgi x Hayalgücü” (Yanık, 2007: 29).

Hayatın karmaşık sorunlarıyla başa çıkmak, toplumun yeni buluş ve icatlarla ilerlemesini sağlamak için yaratıcı bireylere ve bu bireyleri destekleyecek, bir araya toplayacak, yaratıcılığın önemini benimsemiş örgütlere ihtiyaç duyulmaktadır (Bakan ve Büyükbeşe, 2004: 7). Örgütlerde yaratıcılık, yapısal esneklik ve yenilikçi gücün merkezi olarak kabul edilmektedir. Bu stratejik yetenek; Hewlett Packard, Body Shop, Psion ve 3M gibi pazarın önde gelen yaratıcı kuruluşlarının içinde görülebilmektedir. Bahsi geçen bu işletmeler düşünme yeteneğinden yararlanma ve farklı davranış yollarıyla mevcut ve gelecekteki müşteriler için anlam taşımaktadır (Cook, 1998: 179). Yaratıcılığın işletmelerde gün geçtikçe daha da önemli bir hal almasının nedenlerinden biri de tüketicilerin istek ve beklentilerinde değişimlerin meydana gelmesidir. Bir başka neden ise, bilim ve teknolojiadaki gelişmelerin ancak yaratıcılık ile mümkün olmasıdır (Gardner, 1990; Bakan ve Büyükbeşe, 2004: 8; Eryeler, 2003: 32; Zarifoğlu, 2006: 7). Yaratıcı fikirlerin ortaya çıkarılmasında, yeni bilgilerin elde edilmesinden ve pekiştirilmesinden yararlanır. Bir konu hakkında bilgi birikimi olmadan yaratıcı fikirlerin ortaya çıkarılması pek de mümkün değildir (Genç, 2009: 263).

1. ÖRGÜTSEL YARATICILIĞIN BOYUTLARI

Araştırmacılar tarafından yaratıcılığın türleri bireysel yaratıcılık, yönetsel yaratıcılık ve toplumsal yaratıcılık olmak üzere üç şekilde incelenmektedir.

Konaklama İşletmelerinde Çalışan İşgörenlerin Örgütsel Yaratıcılık Algıları: Afyonkarahisar İli Örneği

Bireysel Boyut

Yaşama ortamı; insanda düşünmeye, davranış sergilemeye, yaratmaya yönelik bir atılım duygusunun gelişmesini gerektirmektedir. Kesintisiz bir akış içerisinde düşünemeyen, düşünmeyi belli konular üzerinde yoğunlaşan birer sorun biçimine sokamayan ve kısır bir döngü haline getiren, ileriye doğru hızlı bir atılım için davranışa geçemeyen insan, olduğu yerde duran bir diridir. Böyle bir diri kendisini sınırlandırmış ve bir duruma bağımlı kılmış demektir. Öyleyse yaşama ortamı, sürekli yaratmalarla gelişip değişen bir ortamdır (Ortatepe, 2001: 17).

Bir işyerinde yaratıcılığın etkisiyle, çalışanların sorunları çözüme kavuşturmalarıyla ilgili fikir ve çözümlerle dolup taşmasının önemi ne kadar vurgulansa azdır. Çünkü yeni fikirler ilerlemenin dışlılarıdır. Ekonomiyi düzenleyen, şirketlerin gelişimini sağlayan ve yeni iş yerleri yaratan yeni fikirlerdir (Foster ve Corby, 2005: 10). Örgütlerde yaratıcılığın kullanılmaması, bildiklerimizin, deneyimlerimizin ve değerlerimizde bulunan potansiyelin büyük bölümünün kullanılmadığını göstermektedir. “Yaratıcılık, var olan değerlerden katma değer elde etmenin en ucuz ve en iyi yoludur” (De Bono, 2000: 72).

İşgören, örgütlerdeki en önemli öz kaynaktır (Bakan ve Büyükbeşe, 2004: 17; Ildız, 2011). İşgörenlerin yaratıcılıklarını kullanabilmeleriyle birlikte, işgörenler çalıştıkları işletmelerin örgütsel yeniliklerde bulunmasına, hayatta kalmasına ve uzun vadeli başarı için rekabet avantajı sağlamasına yardımcı olabilmektedir. Ayrıca işgören yaratıcılığı; karmaşık bir sosyal sistem içerisinde, birlikte çalışan bireyler tarafından değerli ve yararlı yeni ürünlerin, hizmetlerin, fikirlerin, prosedürlerin ya da süreçlerin oluşturulmasını ifade etmektedir (Kim, Hon ve Lee, 2010: 37).

Yönetsel Boyut

Son yıllarda yaratıcılık, işletmelerin başarısı için çok önemli bir kavram haline gelmiştir (Derin ve Demirel, 2011: 257). Bu yüzden, işletmeler daha önceleri ilgilenmedikleri kadar yaratıcılık konusu ile ilgilenmeye başlamışlardır. İşletmeler yaratıcılığı destekleyen bir örgüt yapısı oluşturabilmek için büyük miktarda finansal harcamalar yapmışlardır. Bunun nedeni, işletmelerin yaratıcılığın sadece AR-GE'ye sıkışmış kalmış bir kavram olmadığını, örgütün tümüne yayılması gerektiğini anlamış olmalarıdır (Arköse, 2004: 35). Bir işletmenin değişime direnerek hayatta kalamayacağı gerçektir (Bentley, 1999: 28). Bir işletme açısından “yaratıcılık” terimi bireylerin doğal özelliklerinden ziyade süreç ve çıktılar tanımlamak için kullanılmaktadır. Böylece yaratıcılık çoğu zaman yeni bir fikir üretimi veya uygulanabilir bir fırsat olarak tanımlanabilir (Moultrie ve Young, 2009: 300).

Yönetsel yaratıcılığın örgütlerde pozitif yönde gelişebilmesi için ortaya konulan “yaratıcı iklim” modelinde yer alan on faktör öne çıkmaktadır. Yaratıcı iklimde bulunan bu faktörler; fikir zamanı, risk alma, meydan okuma, özgürlük, fikir desteği, çatışmalar, tartışmalar, oyunculuk ve mizah, güven ve açıklık, dinamizm ve canlılık olarak belirtilmiştir. Yaratıcı iklimi oluşturan faktörler içerisinde çatışmalar faktörü haricindeki tüm faktörler örgüt içerisinde yaratıcı çıktılar alınmasında pozitif etkiye sahip faktörlerdir (Moultrie ve Young, 2009: 300).

Toplumsal Boyut

İşletmelerde çalışan işgörenlerin günlük rutin işlerinde üretecekleri yaratıcı-orişinal ve faydalı fikirleri geliştirmek, yalnızca bireysel özelliklerine baēlı deēil aynı zamanda etraflarında algıladıkları iş çevresine de baēlıdır (Amabile vd., 2004: 5). Örgütsel yaratıcılıēın temel koşullarından biri yaratıcılıēın oluşumuna imkân veren toplumsal bir çevrenin olmasıdır. Buna göre kişinin yaratıcı düşüncesi bir yere kadar toplumsal çevreden etkilenmekte hatta şekillenmektedir (Balay, 2010: 50). Örgütün temel deēerleri, doērudan katkı göstermeyen fakat bireylerin ve departmanların performansını etkileyen duygu, davranış ve tutumları (diēer bir ifadeyle, sosyal ortam) tarafından açıēa çıkarılabilir (Ekvall ve Ryhammer, 1999: 308).

2. YÖNTEM

2.1.Araştırmanın Amacı ve Önemi

Bu araştırma, Afyonkarahisar İli'nde bulunan turizm işletme belgesine sahip üç, dört ve beş yıldızlı konaklama işletmelerinde çalışan işgörenlerin; bireysel, yönetsel ve toplumsal boyutlarda örgütsel yaratıcılık algı düzeylerini belirlemeyi amaçlamaktadır. Bu amaca paralel olarak çalışanların demografik özellikleri ve otel işletmelerine yönelik özelliklerin, çalışanların örgütsel yaratıcılık algıları açısından ne derece farklılık gösterdiēi belirlenmeye çalışılmaktadır.

Yaratıcılıēın günümüzde işletmelerin rekabet edebilirliēine ve sürdürülebilirliēine katkı saēlayan bir faktör olduēu bilinmektedir. Dinamik bir yapıya sahip olan konaklama işletmelerinde, faaliyette bulunulan piyasada pazar payının arttırılması, rakipler karşısında üretilen hizmetlerde farklılaşmaya gidilmesi, yeniliklerin ortaya çıkarılması ve işletme içinde ortaya çıkan problemlerin yaratıcı çözüm yollarıyla çözülmesi gibi durumlar konaklama işletmelerinde yaratıcılıēın öneminin artmasını saēlamaktadır. İşletmeler açısından bu denli önemli olduēu kabul edilen yaratıcılık faktörünün üst yönetimler tarafından dikkate alınıp, örgütün bütününe yayılması ve çalışanlar tarafından benimsenebilmesi yaratıcılıēın öneminin daha iyi anlaşılabilmesine yardımcı olabilecektir.

2.2. Araştırmanın Soruları

Araştırmanın amacı ve önemine yönelik belirtilen temel amaç doērultusunda, analiz edilmek üzere üç araştırma sorusu belirlenmiştir:

1. Çalışanlar, görev yaptıkları konaklama işletmelerinde örgütsel yaratıcılıēı oluşturan boyutları hangi düzeyde algılamaktadır?
2. Örgütsel yaratıcılıēı oluşturan boyutlar (Bireysel, Yönetsel, Toplumsal) ile katılımcıların demografik özellikleri arasında anlamlı bir farklılık var mıdır?
3. Örgütsel yaratıcılıēı oluşturan boyutlar (Bireysel, Yönetsel, Toplumsal) ile görev yapılan işletmeye ilişkin özellikler arasında anlamlı bir farklılık var mıdır?

Konaklama İşletmelerinde Çalışan İşgörenlerin Örgütsel Yaratıcılık Algıları: Afyonkarahisar İli Örneği

2.3. Araştırmanın Evreni ve Örneklem Büyüklüğü

Kültür ve Turizm Bakanlığı (2007) tarafından yayınlanan Türkiye Turizm Stratejileri 2023 Eylem Planı'nda, Türkiye'nin Avrupa'da termal turizm konusunda birinci varış noktası olmasının hedeflenmesi ve Afyonkarahisar İli'nin sağlık ve termal turizm açısından geliştirilmesi ve teşvik edilmesi düşünülen bölgelerden Frigya Bölgesi içerisinde yer alması nedeniyle çalışmanın evrenine Afyonkarahisar'da bulunan üç, dört ve beş yıldızlı otel işletmelerinde çalışan işgörenler dâhil edilmiş olup, bu evren üzerinden örneklem belirlenmiştir. Afyonkarahisar İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü'nden elde edilen veriler ışığında Tablo 1'de otellerle ilgili bilgiler yer almaktadır.

Tablo 1. Afyonkarahisar İli'ndeki Turizm İşletme Belgeli Konaklama Tesisleri

Otel Türü	Tesis Sayısı	Oda Sayısı	Yatak Sayısı
5 Yıldızlı	5	1 291	2 746
4 Yıldızlı	1	94	195
3 Yıldızlı	2	110	224

Kaynak: (Afyonkarahisar İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü, 2012).

Konaklama işletmelerinde gerekli insan kaynağının belirlenmesinde çeşitli yöntemler kullanılmasının yanı sıra beklenen turist sayısı ve bu talebi karşılamak için mevcut tesisin kapasitesi daha anlamlı ölçüt olarak ortaya çıkmaktadır. Dallı'ya göre bu tür işletmelerde gerekli insan kaynağının tespit edilmesinde en yaygın kullanılan tekniklerden birisi oda veya yatak başına düşen mevcut personel sayısı oranıdır (Dallı, 1998, akt.: Erdem, 2004: 46). Bu duruma göre; Afyonkarahisar İli'nde turizm işletme belgesine sahip konaklama işletmelerinde çalışan işgören sayısına ulaşmada Tablo 2'de verilen hesaplama yönteminden faydalanılmış ve otel işletmelerindeki işgören sayısı hesaplanmıştır. Hesaplama sonucunda 3 yıldızlı otel işletmelerinde 224 yatak X 0,36= 80,64 personel; 4 yıldızlı otel işletmesinde 195 yatak X 0,38= 74,10 personel; 5 yıldızlı otel işletmelerinde 2.746 yatak X 0,59= 1 620,14 personel ve toplamda 1.775 personel çalıştığı ortaya çıkmıştır.

Tablo 2. Türkiye'deki Otel İşletmelerinde Yatak ve Oda Başına Düşen İşgören Sayısı

İşletme Türleri	Oda Başına Düşen İşgören Sayısı	Yatak Başına Düşen İşgören Sayısı
5 yıldızlı otel	1,18	0,59
4 yıldızlı otel	0,76	0,38
3 yıldızlı otel	0,72	0,36

Kaynak: (Ağaoğlu, 1992:114; Erdem, 2004:48; Aksoy, 2008:80; Kılıç, 2008:103; Yeşiltaş ve Keleş, 2009:25; Yeşiltaş ve diğ., 2012:101).

Örneklem belirlemeye ilişkin birçok araştırmacı tarafından (Cannon, 1994; Davis ve Cosenza, 1988; Ryan, 1995) farklı formüller ortaya konmuştur. Bu çalışmada örneklem sayısının belirlenmesinde Ryan'ın (1995) formülünden faydalanılmıştır. Kullanılan formül sonucunda 364 personel sayısına ulaşılmış ve basit tesadüfi örnekleme yöntemi kullanılarak Mart-Ağustos 2012 tarihleri arasında anket çalışması gerçekleştirilmiştir. Bu çalışmada basit tesadüfi örnekleme yönteminin kullanılmasındaki amaç, belirlenen evrendeki her elemanın, "eşit" ve "bağımsız" seçilme şansına sahip olmasıdır (Altunışık ve diğ., 2005: 129; Ural ve Kılıç, 2006: 38).

2.4. Anket Sorularının Hazırlanması ve Uygulanması

Anket formunda örneklem olarak belirlenen kitleye yönelik demografik faktörlerin belirlenmesi amacıyla yöneltilen soruların hazırlanması safhasında, benzer çalışmalarda oluşturulmuş soru tipleri incelenmiş ve araştırma için en uygun olanları seçilip anket formuna yerleştirilmiştir. Buna göre çalışanların demografik özelliklerinin belirlenmesinde; cinsiyet, yaş, eğitim durumu, görev yaptığı departman, sektördeki çalışma süresi, işletmedeki çalışma süresi, (eğer alınmışsa) alınan turizm eğitiminin türü ve çalışanların çalıştıkları işletmelere ilişkin özelliklerin belirlenmesinde ise çalıştığı işletmenin statüsü gibi faktörler değerlendirilmiştir.

Araştırmanın amacı doğrultusunda, konaklama işletmelerinde çalışan işgörenlerin bireysel, yönetsel ve toplumsal boyutlarda örgütsel yaratıcılık algı düzeylerini belirlemek için ölçeğin güncel olması sebebiyle Balay (2010) tarafından geliştirilen ve alandaki farklı çalışmalarda (Balay, Kaya ve Melik, 2015; Yahşi ve Özbek, 2016; Kanbur ve Özyer, 2016; Ertekin, 2016; Akman ve Abaslı, 2017) kullanılan "Örgütsel Yaratıcılık Ölçeği" (ÖYÖ)'den faydalanılmıştır. Söz konusu ölçek 5'li Likert şeklinde oluşturulmuş ve ölçekte yer alan ifadeler "Hiç Katılmıyorum (1) Tamamen Katılıyorum (5)" şeklinde derecelendirilmiştir. Ölçek boyutlarından bireysel boyut 16 ifadeden, yönetsel boyut 11 ifadeden ve toplumsal boyut 11 ifadeden oluşmaktadır.

Anketin hedef kitleye uygulanmasının ardından geri dönen anket sayısının 420 olduğu görülmüş, geri dönen anketlerden 47 tanesi hatalı ve eksik doldurulduğu gerekçesiyle değerlendirmeye tabi tutulmamıştır. Böylece toplam 373 anket değerlendirmeye tabi tutularak analiz edilmiştir. Anketlerin geri dönüş oranı %93'tür. Değerlendirmeye alınan anket sayısının örneklem sayısından (n=364) fazla olduğu görülmektedir.

2.5. Araştırmanın Geçerliliği ve Güvenilirliği

Geçerlilik, araştırma sonuçlarının doğruluğunu ve araştırma aracının ölçülmek isteneni ölçüp ölçmediğini kontrol eder ve dış geçerlilik, yapısal geçerlilik, yüzey geçerliliği ve içerik geçerliliği olarak sınıflandırır (Sekaran, 2002: 207; Özkoç, 2009: 135). Örgütsel Yaratıcılık Ölçeği'nin, Balay (2010: 59) tarafından yapılan çalışmada kapsam/içerik geçerliliğinin yanında yapı geçerliliğine de bakılmıştır. Araştırma dâhilinde kullanılan ÖYÖ'nün güvenilirlik katsayısı Alpha (α)= 0,94 olarak tespit edilmiştir. Bu sonuca göre, araştırmada veri toplama aracı olarak kullanılan anketin güvenilirlik düzeyinin yüksek olduğu söylenebilir. Ayrıca araştırmada kullanılan

Konaklama İşletmelerinde Çalışan İşgörenlerin Örgütsel Yaratıcılık Algıları: Afyonkarahisar İli Örneği

ölçeğin geçerliliğini doğrulamak için faktör analizi yapılmıştır. Örneklem büyüklüğünün yeterliliğini gösteren Kaiser-Meyer-Olkin (KMO) testi sonucuna bakıldığında 0,893 değeri çok iyi bir değer olarak kabul edilmektedir (Eroğlu, 2009: 322). Bartlett küresellik testi sonucuna göre de Sig. 0,000 ($p < 0,05$) çıkması bu araştırmadaki ifadelerin faktör analizi için uygun olduğunu göstermektedir. İlgili ölçeğin ifadeleri 3 boyut altında toplanmış olup, ifadelerin faktör yükleri 0,666 ile 0,863 arasında değişmektedir. Açıklanan varyans oranının %63,668 olduğu tespit edilmiştir.

2.6. Araştırma Verilerinin Analizi

Araştırma sonuçlarının doğru analiz edilebilmesinde toplanan verilerin nasıl analiz edileceği ve hangi analiz tekniklerinden faydalanılacağı büyük önem taşımaktadır. Bu araştırmada toplanan verilerin analizinde "IBM SPSS Statistics 20" paket programı kullanılmış ve uygun analiz teknikleri doğrultusunda sonuçlara ulaşılmıştır. Araştırmada frekans, yüzde, t-testi ve one-way ANOVA (Tek yönlü varyans analizi) analizleri yapılmıştır.

3. İSTATİSTİKSEL ANALİZ VE BULGULAR

3.1. Katılımcıların Bireysel Özellikleri ve Çalıştıkları İşletmelere Yönelik Bulgu ve Değerlendirmeler

Otel işletmelerinde görev yapan işgörenlere ilişkin demografik özellikler ile işgörenlerin çalıştıkları işletmelere yönelik özellikler Tablo 3'te detaylı bir biçimde görülmektedir. Cinsiyete göre araştırma kapsamındaki işgörenlerin %57,4'ü ($n=214$) erkeklerden, %42,6'sı ($n=159$) ise kadınlardan oluşmaktadır. Yaşları bakımından katılımcıların büyük çoğunluğunun 21-40 yaş aralığında olduğu görülmektedir. Eğitim düzeyleri açısından ise, lise ve önlisans eğitimi almış çalışan sayısının fazlalığı dikkat çekmektedir.

Tablo 3. Araştırmaya Katılan İşgörenlere ve Çalıştıkları İşletmelere İlişkin Bilgiler

Katılımcılara İlişkin Bilgiler	Sayı (n)	Yüzde (%)
Cinsiyet		
Erkek	214	57,4
Kadın	159	42,6
Toplam	373	100
Yaş		
20 ve altı	41	11,0
21-30	183	49,1
31-40	118	31,6
41-50	31	8,3
Toplam	373	100
Eğitim		
İlköğretim	20	5,4
Lise	142	38,1
Önlisans	137	36,7

Lisans	74	19,8
Toplam	373	100
Görev Yapılan Departman		
Önbüro Departmanı	37	9,9
Muhasebe Departmanı	49	13,1
Kat Hizmetleri Departmanı	61	16,4
Yiyecek İçecek Departmanı	116	31,1
Diğer*	110	29,5
Toplam	373	100
Sektörde Çalışma Süreleri		
1 yıldan az	63	16,9
1-5 yıl	169	45,3
6-10 yıl	84	22,5
11-15 yıl	33	8,9
16-20 yıl	24	6,4
Toplam	373	100
İşletmede Çalışma Süreleri		
1 yıldan az	107	28,7
1-5 yıl	170	45,6
6-10 yıl	69	18,5
11-15 yıl	27	7,2
Toplam	373	100
Turizm Eğitiminin Alınması		
Evet	201	53,9
Hayır	172	46,1
Toplam	373	100
Alınan Turizm Eğitiminin Türü		
Meslek Lisesi	75	20,1
Önlisans	62	16,6
Lisans	38	10,2
Sertifikasyon Programları	26	7,0
Toplam	201	53,9
Katılımcıların Çalıştıkları İşletmelere İlişkin Bilgiler	Sayı (n)	Yüzde (%)
Çalışılan İşletmenin Statüsü		
5 Yıldız	245	65,7
4 Yıldız	61	16,4
3 Yıldız	67	18,0
Toplam	373	100

*Diğer (Güvenlik, İnsan Kaynakları, Teknik Servis, Halkla İlişkiler, Satış ve Pazarlama, Sağlık Hizm.)

Konaklama İşletmelerinde Çalışan İşgörenlerin Örgütsel Yaratıcılık Algıları: Afyonkarahisar İli Örneği

Anketi cevaplayanların işletmelerdeki görev aldıkları departmanlar incelendiğinde, konaklama işletmelerinde genel olarak yiyecek-içecek departmanında çalışan personel sayısı fazla olduğundan katılımcıların çoğu yiyecek-içecek departmanında yoğunlaşmıştır. Katılımcıların sektörde ve görev yaptığı işletmede çalışma süreleri 1-10 yıl arasında olup, ayrıca çoğunun turizm eğitimi almış olduğu ve beş yıldızlı konaklama işletmelerinde görev yaptıkları görülmektedir.

3.2. Çalışanların Örgütsel Yaratıcılık Algılarına İlişkin Genel Ortalamalar

Araştırma dahilinde belirlenen ilk araştırma sorusunu çözümlenmek amacıyla çalışanların örgütsel yaratıcılığı oluşturan üç boyuta ilişkin algı düzeyleri ortaya konulmaya çalışılmıştır.

Tablo 4: Örgütsel Yaratıcılığı Oluşturan Boyutlara İlişkin Aritmetik Ortalama, Standart Sapma ve Mod Değerleri

Örgütsel Yaratıcılığı Oluşturan Boyutlar	Aritmetik Ortalama	Standart Sapma	Mod
Bireysel Boyut	3,75	0,78	4
Yönetsel Boyut	2,97	0,94	3
Toplumsal Boyut	3,10	0,77	3

Elde edilen veriler göstermektedir ki; konaklama işletmelerinde görev yapan çalışanların çoğunun, yaratıcılığın bireysel boyutuna ilişkin algı düzeyleri oldukça yüksektir (A.O: 3,75; Mod=4). Yine aritmetik ortalama ve mod değerlerinden de anlaşılacağı üzere, örgütsel yaratıcılığı oluşturan diğer iki boyutta ise orta düzeyde bir algılaşma söz konusudur (A.O: 2,97 ve 3,10; Mod=3).

3.3. Örgütsel Yaratıcılığın Alt Boyutlarının Katılımcıların Bireysel Özelliklerine Göre Karşılaştırılması

Bu başlık altında ikinci araştırma sorusu olan “örgütsel yaratıcılığı oluşturan boyutlar (Bireysel, Yönetsel, Toplumsal) ile katılımcıların bireysel özellikleri arasında anlamlı bir farklılık var mıdır?” sorusunun cevabı aranmaktadır. Araştırma kapsamında toplanan verilerin normal dağılım gösterip göstermediğine ilişkin yapılan analizler sonucunda, örgütsel yaratıcılığı oluşturan boyutların çarpıklık ve basıklık katsayılarının ± 2 arasında olduğu belirlenmiştir. Tabachnick ve Fidell (2013)’e göre çarpıklık ve basıklık katsayılarının ± 2 arasında olması verilerin normal dağılım gösterdiğine işaret etmektedir. Bu bağlamda ankete katılan çalışanların bireysel özellikleri ile örgütsel yaratıcılığı oluşturan boyutlar arasında t ve Anova testleri yapılmıştır.

Çalışanların cinsiyetine göre örgütsel yaratıcılığın boyutları arasındaki farklılığı ortaya çıkarmak amacıyla t-testi yapılmıştır. Yapılan analiz sonucunda bu iki değişken arasında herhangi bir anlamlı farklılığın olmadığı görülmüştür. Ayrıca araştırma kapsamında örgütsel yaratıcılığı oluşturan alt boyutlar ile katılımcıların bireysel

özellikleri arasında anlamlı bir farklılık olup olmadığını belirlemek amacıyla Anova testleri yapılmıştır.

Tablo 5: Örgütsel Yaratıcılığın Bireysel Boyutu ile Katılımcıların Demografik Özelliklerinin Karşılaştırılmasına İlişkin Anova ve Tukey Testi Sonuçları

DEMOGRAFİK ÖZELLİKLER	DEĞİŞKENLER	n	\bar{X}	s.s.	F	Sig (p)	Çoklu Karşılaştırma (Tukey)*
YAŞ	20 ve altı (1)	41	3,51	0,73	3,18	0,02*	(1) - (3) (3) - (1)
	21-30 (2)	183	3,76	0,75			
	31-40 (3)	118	3,89	0,77			
	41-50 (4)	31	3,55	0,97			
EĞİTİM	İlköğretim (1)	20	3,48	0,94	13,02	0,00**	(1) - (4) (2) - (3),(4) (3) - (2) (4) - (1),(2)
	Lise (2)	142	3,48	0,81			
	Önlisans (3)	137	3,91	0,74			
	Lisans (4)	74	4,04	0,55			
İŞLETMEDE ÇALIŞMA SÜRESİ	1 yıldan az (1)	107	3,75	0,82	5,53	0,00**	(2) - (3) (3) - (2),(4) (4) - (3)
	1-5 yıl (2)	170	3,70	0,77			
	6-10 yıl (3)	69	4,03	0,65			
	11-15 yıl (4)	27	3,37	0,83			
ALINAN TURİZM EĞİTİMİNİN TÜRÜ	Meslek Lisesi (1)	75	3,52	0,90	5,80	0,00**	(1) - (3),(4) (3) - (1) (4) - (1)
	Önlisans (2)	62	3,83	0,81			
	Lisans (3)	38	4,09	0,49			
	Sertifikasyon Prog. (4)	26	4,02	0,55			

* Değer (P) 0,05 düzeyinde anlamlıdır

** Değer (P) 0,01 düzeyinde anlamlıdır

Örgütsel yaratıcılığın bireysel boyutu ile katılımcıların demografik özellikleri arasındaki karşılaştırma sonucunda, bireysel boyut ile katılımcıların çalıştıkları departmanlar ve sektörde çalışma süreleri arasında herhangi bir anlamlı farklılık belirlenmemiştir. Bireysel boyut ile katılımcıların yaşları kıyaslandığında, 20 yaş ve altı katılımcılarla 31-40 yaş aralığında olan katılımcılar arasında, yönetsel boyutla ilgili 20 yaş ve altı işgörenler ile 21-30 yaş, 31-40 yaş ve 41-50 yaş aralığında olan işgörenler arasında anlamlı bir farkın olduğu görülmektedir. Benzer biçimde ilköğretim eğitimi alanlarla lisans eğitimi alanlar arasında ve lise eğitimi alanlarla önlisans ve lisans eğitimi alanlar arasında anlamlı bir farklılığın olduğu bulunmuştur. Katılımcıların işletmede çalışma süreleri açısından bakıldığında ise, 6-10 yıl arası çalışanlarla 1-5 yıl arası ve 11-15 yıl arası çalışanlar arasında anlamlı farklılığın bulunduğu belirlenmiştir. Katılımcıların aldıkları turizm eğitiminin türüne yönelik yapılan karşılaştırma

Konaklama İşletmelerinde Çalışan İşgörenlerin Örgütsel Yaratıcılık Algıları: Afyonkarahisar İli Örneği

sonucunda, meslek lisesinde turizm eğitimi alanlarla lisans ve sertifikasyon programlarında turizm eğitimi alanlar arasında; toplumsal boyutta ise meslek lisesinde turizm eğitimi alanlarla sertifikasyon programlarında turizm eğitimi alanlar arasında anlamlı bir farklılığın olduğu görülmüştür.

Tablo 6: Örgütsel Yaratıcılığın Yönetmel Boyutu ile Katılımcıların Demografik Özelliklerinin Karşılaştırılmasına İlişkin Anova ve Tukey Testi Sonuçları

DEMOGRAFİK ÖZELLİKLER	DEĞİŞKENLER	n	\bar{x}	s.s.	F	Sig (p)	Çoklu Karşılaştırma (Tukey)*
YAŞ	20 ve altı (1)	41	2,50	0,87	4,09	0,01**	(1) - (2),(3),(4) (2) - (1) (3) - (1) (4) - (1)
	21-30 (2)	183	3,04	0,90			
	31-40 (3)	118	3,01	0,99			
	41-50 (4)	31	3,07	0,89			
İŞLETMEDE ÇALIŞMA SÜRESİ	1 yıldan az (1)	107	2,78	0,92	5,15	0,00**	(1) - (3) (3) - (1),(4) (4) - (3)
	1-5 yıl (2)	170	3,00	0,92			
	6-10 yıl (3)	69	3,30	0,98			
	11-15 yıl (4)	27	2,73	0,77			

* Değer (P) 0,05 düzeyinde anlamlıdır

** Değer (P) 0,01 düzeyinde anlamlıdır

Örgütsel yaratıcılığın yönetmel boyutu ile katılımcıların bireysel özellikleri arasındaki karşılaştırma sonucunda; katılımcıların eğitim durumları, çalıştıkları departman, sektörde çalışma süreleri ve aldıkları turizm eğitiminin türü arasında anlamlı bir farklılığın çıkmadığı belirlenmiştir.

Örgütsel yaratıcılığın yönetmel boyutu ile katılımcıların yaş düzeyleri kıyaslandığında, katılımcıların yaşlarının artmasıyla algı düzeylerinde doğru orantılı bir şekilde artışın olduğu söylenebilir. Ayrıca çalışanların işletmede çalışma süreleri açısından, 6-10 yıl arası çalışanlarla 1 yıldan az ve 11-15 yıl arası çalışanlar arasında anlamlı bir farklılığın ortaya çıktığı görülmüştür.

Örgütsel yaratıcılığın toplumsal boyutu ile katılımcıların demografik özellikleri arasındaki karşılaştırma sonucunda; katılımcıların yaşları, eğitim durumları, görev yaptıkları departmanlar ve işletmede çalışma süreleri arasında anlamlı bir farklılık tespit edilmemiştir. Bununla birlikte, çalışanların sektörde görev yapma süreleri açısından, 1 yıldan az süre sektörde çalışanlarla 11-15 yıl arası çalışanlar arasında anlamlı bir farklılığın olduğu belirlenmiştir. Ancak 16-20 yıl arası çalışan işgörenlerde toplumsal boyutla ilgili algı düzeylerinde bir düşüşün olması; konaklama işletmelerinin dinamik bir yapıya sahip olmasına ve 16-20 yıl arasında çalışan işgörenlerin sektörde yıllarca çalışmalarının yaratmış olduğu yorgunluktan dolayı iş arkadaşlarına yönelik bir duyarsızlaşma olabileceğine bağlanabilir. Benzer biçimde, sertifikasyon programlarına katılan çalışanların toplumsal yaratıcılık boyutunu algılama düzeylerinde meslek lisesinde turizm eğitimi alanlara göre anlamlı şekilde daha yüksek çıktığı bu araştırmada bulunan sonuçla desteklenmektedir.

Tablo 7: Örgütsel Yaratıcılığın Toplumsal Boyutu ile Katılımcıların Demografik Özelliklerinin Karşılaştırılmasına İlişkin Anova ve Tukey Testi Sonuçları

DEMOGRAFİK ÖZELLİKLER	DEĞİŞKENLER	n	\bar{x}	s.s.	F	Sig (p)	Çoklu Karşılaştırma (Tukey)*
SEKTÖRDE ÇALIŞMA SÜRESİ	1 yıldan az (1)	63	2,88	0,71	2,88	0,02*	(1) - (4) (4) - (1)
	1-5 yıl (2)	169	3,15	0,77			
	6-10 yıl (3)	84	3,11	0,82			
	11-15 yıl (4)	33	3,35	0,74			
	16-20 yıl (5)	24	2,88	0,71			
ALINAN TURİZM EĞİTİMİNİN TÜRÜ	Meslek Lisesi (1)	75	2,87	0,75	3,80	0,01**	(1) - (4) (4) - (1)
	Önlisans (2)	62	3,09	0,82			
	Lisans (3)	38	3,25	0,76			
	Sertifikasyon Prog. (4)	26	3,40	0,76			

* Değer (P) 0,05 düzeyinde anlamlıdır

** Değer (P) 0,01 düzeyinde anlamlıdır

Elde edilen tüm bu sonuçlar dahilinde, araştırmaya yönelik oluşturulan “Örgütsel yaratıcılığı oluşturan boyutlar (Bireysel, Yönetsel, Toplumsal) ile katılımcıların demografik özellikleri arasında anlamlı bir farklılık var mıdır?” sorusuna yanıt aranmıştır. Ortaya konulan istatistik bulgular göstermektedir ki, örgütsel alanda yaratıcılığın algılanma düzeyi kısmen katılımcıların demografik özelliklerini baz alarak farklılıklar göstermektedir.

3.4. Örgütsel Yaratıcılığın Çalışanların Görev Yaptığı İşletmenin Özelliklerine Göre Karşılaştırılması

Bu başlık dahilinde üçüncü araştırma sorusu olan “Örgütsel yaratıcılığı oluşturan boyutlar (Bireysel, Yönetsel, Toplumsal) ile çalışılan işletmeye ilişkin özellikler arasında anlamlı bir farklılık var mıdır?” sorusunun cevabı aranmaktadır. Bu bağlamda araştırmaya katılan çalışanların demografik özellikleri ile örgütsel yaratıcılığı oluşturan boyutlar arasında Anova ve çoklu karşılaştırma testleri yapılmıştır.

Elde edilen istatistik veriler neticesinde, örgütsel yaratıcılığı oluşturan yönetsel ve toplumsal boyut ile katılımcıların görev yaptıkları işletmelerin özellikleri arasında anlamlı bir farklılık tespit edilmemiştir. Örgütsel yaratıcılığın bireysel boyutu ile görev yapılan işletmenin özelliği arasında yapılan farklılık testleri sonucunda ise sadece işletmenin statüsü ile bireysel boyut arasında anlamlı bir fark belirlenmiştir (Bkz: Tablo 8).

Konaklama İşletmelerinde Çalışan İşgörenlerin Örgütsel Yaratıcılık Algıları: Afyonkarahisar İli Örneği

Tablo 8: Örgütsel Yaratıcılığın Bireysel Boyutu ile Katılımcıların Çalıştıkları İşletmenin Statüsünün Karşılaştırılmasına İlişkin Anova ve Tukey Testi Sonuçları

	DEĞİŞKENLER	n	\bar{x}	s.s.	F	Sig (p)	Çoklu Karşılaştırma (Tukey)*
İŞLETMENİN STATÜSÜ	5 yıldız (1)	245	3,85	0,72	6,71	0,00**	(1) - (2) (2) - (1)
	4 yıldız (2)	61	3,49	0,76			
	3 yıldız (3)	67	3,61	0,94			

* Değer (P) 0,05 düzeyinde anlamlıdır

** Değer (P) 0,01 düzeyinde anlamlıdır

4. SONUÇ VE ÖNERİLER

Örgütsel yaratıcılığı oluşturan boyutların konaklama işletmelerinde işgörenler tarafından ne düzeyde algılandığı bu araştırma dâhilinde oluşturulan üç araştırma sorusu ile ortaya konmaya çalışılmıştır.

Örgütsel yaratıcılığı oluşturan bireysel, yönetsel ve toplumsal boyutların katılımcılar tarafından algılanma düzeyleri, bireysel boyutta “ölçek orta değeri olan 3’ün üzerinde”, yönetsel ve toplumsal boyutta ise “orta düzeyde” olduğu belirlenmiştir. Dolayısıyla bu çalışmanın örgütsel yaratıcılığa ilişkin bulguları, Balay (2010) tarafından yapılan çalışmanın; bireysel, yönetsel ve toplumsal boyutunun bulguları ile benzeşmektedir. Ayrıca Kanbur ve Özyer (2016)’in çalışmasındaki sadece bireysel boyuta ilişkin bulgularla da örtüştüğü görülmektedir. Buna göre, farklı örneklemeler üzerine yapılan çalışmaların bulguları bu çalışmanın bulguları ile benzer yönler taşımaktadır.

Yönetsel ve toplumsal boyutla ilgili ulaşılan sonuç katılımcıların bireysel boyutu algılama düzeyinden daha düşüktür. Balay, Kaya ve Melik (2015), Ertekin (2016) ve Akman ve Abaslı (2017)’nin çalışmalarında da benzer bulguların elde edildiği görülmektedir. Yönetsel boyutla ilgili algı düzeyinin bireysel boyuta göre düşük olmasının nedenleri arasında, işgörenlerin çalıştıkları işletmelerde yönetim tarafından yaratıcılıklarını kullanabilecekleri ortamın henüz tam anlamıyla oluşturulmamış olması, üst yönetim tarafından demokratik bir yönetim tarzının benimsenmemiş olması nedeniyle işgörenlerin fikirlerini veya farklı projelerini rahat bir şekilde sunamama gibi durumların varlığı gösterilebilir. Bunların yanı sıra, Amabile ve diğ. (1996: 1159)’nin ortaya koymuş oldukları örgütlerde yaratıcılığı engelleyen faktörlerden; örgüt içinde işgörenlere uygulanan aşırı iş yükü baskısı ve örgütsel engeller (kurumlardaki iç çekişmeler, muhafazakârlık, katı ve resmi yönetim yapıları vb.) katılımcıların yönetsel boyutla ilgili algı düzeylerinde düşmenin nedenleri arasında gösterilebilir. Ayrıca, işgörenlerin örgüt içerisinde yaratıcılıklarını kullanarak ortaya koymuş oldukları sıra dışı uygulamalar yönetim tarafından ödüllendirilmiyorsa bu da işgörenler açısından yaratıcılığın yönetsel boyutunda düşüşlere neden olabilir.

Toplumsal boyutla ilgili algı düzeyinin bireysel boyuta göre düşük olmasının nedenleri arasında, araştırmanın yapıldığı konaklama işletmelerinde departmanlar arası iletişim kopuklukları olduğu söylenebilir. Ayrıca konaklama işletmelerinin farklı birimlerin (önbüro, muhasebe, yiyecek-içecek, kat hizmetleri, teknik servis vb.) bir

araya gelmesiyle faaliyetlerini sürdürdükleri göz önüne alınırsa, bu tip entegre sistemlerde işlerin başarılması, bunun akabinde müşteri memnuniyetinin artırılması için örgüt içerisinde takım ruhunun işgörenlere benimsetilmesi gerekmektedir. Toplumsal boyuta katılımcıların orta düzeyde görüş bildirmeleri araştırmanın yapıldığı işletmelerde henüz “ben” kavramının bastırılıp, toplam kalitenin de temelini oluşturan, “biz” kavramının yerleştirilemediği sonucunu çıkarmaya yardımcı olmaktadır. Örgütsel yaratıcılığı oluşturan boyutlar, araştırma dahilinde katılımcıların demografik özellikleri ve görev yapılan işletmelerin özellikleri ile çoklu karşılaştırma testlerine tabi tutulmuştur. Bu bağlamda yaratıcılığı oluşturan bireysel, yönetsel ve toplumsal boyutların değerlendirilmesinde, katılımcıların demografik özelliklerine ve işletmelerin özelliklerine göre farklılıklar olduğu tespit edilmiştir.

Yapılan çoklu karşılaştırma testleri sonucunda, araştırmaya katılan işgörenlerin yaş aralıkları ile örgütsel yaratıcılığın bireysel ve yönetsel boyutu arasında anlamlı farklılıklar belirlenmiştir. Bireylerin yaşlarının artmasıyla yaratıcılık düzeylerinde bir yükselişin gözlenmesi yapılan bazı araştırmalarla (Öncü, 2003: 228-230; Ulukök, Sarı, Özbek ve Çelik, 2012: 200-201) paralellik göstermekte, ancak Balay, Kaya ve Melek (2015)'in çalışmasındaki yaş ile ilgili bulgularla da örtüşmemektedir. Dolayısıyla yaşları diğerlerine göre daha büyük olan bireylerin yönetsel boyutla ilgili algı düzeylerinin yaşları küçük olanlara göre anlamlı bir şekilde daha yüksek çıktığı söylenebilir. Yaşı ilerleyip olgunlaşma seviyesine gelen bireylerin yaşadıkları olayları mantık çerçevesinde değerlendirmeleri, yaratıcılık gibi işletmeler açısından önemli kabul edilen bir faktörün algılanmasını da kolaylaştırabilir. Bireysel boyutla ilgili 41-50 yaş aralığında bulunan katılımcıların 31-40 yaş aralığında bulunan katılımcılara göre algı düzeylerinde bir düşüşün olduğu görülmektedir. Bu nedenle, kariyer ortası dönemde (36-50 yaş arası) bulunan bireylerin algı düzeylerinde bir azalışın görülmesi orta yaş krizinin yaşanmasına bağlanabilir. Kariyer ortası dönemde çalışan, ya kariyerini sürekli olarak geliştirir ya kariyer platosu olarak adlandırılan durgunluk dönemine girer ya da kariyerinde süreklilik gösteren bir gerileme süreci başlar (Çiftçi, 2011: 143).

Konaklama işletmelerinde görev yapan işgörenlerin eğitim durumları ile örgütsel yaratıcılığın bireysel boyutu arasında anlamlı bir farklılığın olduğu görülmüştür. Bu konuda yapılan araştırmalar (Sungur, 1997: 181; Dikici, 2001) işgörenlerin eğitim düzeyinin artmasıyla, yaratıcılık düzeyinin de arttığını ortaya koymaktadır.

İşgörenlerin, turizm sektöründe çalışma süreleri açısından örgütsel yaratıcılığın boyutlarını algılama düzeyi incelendiğinde, sadece toplumsal boyut yönünden anlamlı bir farklılığın söz konusu olduğu söylenebilir. 16-20 yıl arası çalışan işgörenlerde toplumsal boyutla ilgili algı düzeylerinde bir düşüş belirlenmiştir. Bu düşüşün konaklama işletmelerinin dinamik bir yapıya sahip olmasından ve 16-20 yıl arasında çalışan işgörenlerin sektörde yıllarca çalışmalarının yaratmış olduğu yorgunluğun getirdiği iş arkadaşlarına yönelik bir duyarsızlaşmadan kaynaklanabileceği öngörülmektedir.

Konaklama İşletmelerinde Çalışan İşgörenlerin Örgütsel Yaratıcılık Algıları: Afyonkarahisar İli Örneği

Çalışanların konaklama işletmesinde çalışma süreleri açısından, bireysel ve yönetsel yaratıcılık boyutunda farklılıklar belirlenmiştir. Brousseau, Driver, Eneroth ve Larsson'ın (1996: 52-66) yapmış oldukları çalışmada Spiral (Sarmal) kariyer kavramı açısından, bir kişinin mesleki alanlarda en iyi kariyere sahip olmasında kazanılan deneyim ve becerilerin etkisinin olduğunu, bu durumunda 7-10 yıl arasında gerçekleştiğini ifade etmişlerdir. Yedi yıllık bir süre bireylerin derinlemesine yetkinlik geliştirebilmelerinde yeterli bir zaman olarak görülmektedir. Spiral kariyer kavramı içerisinde; anahtar güdü olarak kişisel gelişim ve yaratıcılık, kariyer güdüleri ve ilişkili davranışsal yetkinlikler olarak yaratıcılık, ekip çalışması, beceri çeşitliliği, yanal koordinasyon ve insan geliştirme yer almaktadır. Brousseau vd. (1996) tarafından yapılan bu çalışmanın, katılımcıların bireysel ve yönetsel boyutlarda işletmedeki çalışma süreleri 6-10 yıl arası olanların diğerlerine oranla daha yüksek bir ortalamaya sahip olmasını destekler nitelikte olduğu görülmektedir. Bu süre içerisinde aynı işletmede çalışan işgörenlerin spiral kariyer kavramı içerisinde görülmesi ve yaratıcılık ile ilgili algı düzeylerinin diğerlerine göre yüksek çıkmasını açıklar niteliktedir.

Örgütsel yaratıcılığı oluşturan bireysel ve toplumsal boyutlarla, katılımcıların aldıkları turizm eğitiminin türü arasında anlamlı farklılıklar belirlenmiştir. Bireysel boyutla ilgili katılımcılardan lisans düzeyinde turizm eğitimi alanların diğerlerine oranla daha yüksek bir ortalamaya sahip olmaları turizm alanında eğitim düzeyleri arttıkça yaratıcılığı algılama düzeyinde bir artışın olabileceğini gösterebilir. Kişisel istek ve arzular sonucunda bireylerin katılmış oldukları sertifikasyon programları sayesinde, sektöre yönelik bilinçlenme düzeylerinde bir artışın olduğu görülmekte ve toplumsal yaratıcılık boyutunu algılama düzeylerinde meslek lisesinde turizm eğitim alanlara göre anlamlı şekilde daha yüksek çıktığı bu çalışmada elde edilen sonuçla desteklenmektedir.

Katılımcıların bireysel özellikleri dâhilinde, çalıştıkları departmanlar ile örgütsel yaratıcılığa ilişkin algı düzeyleri arasında herhangi bir anlamlı farklılık ortaya çıkmamıştır. Araştırmaya dahil olan işgörenlerin görev yaptıkları işletmelerin statüsü ile örgütsel yaratıcılığın boyutlarının karşılaştırılmasında ise bireysel boyutla ilgili, beş yıldızlı konaklama işletmelerinde çalışan işgörenlerle dört yıldızlı konaklama işletmelerinde çalışan işgörenler arasında anlamlı bir farklılığın ortaya çıktığı göze çarpmaktadır. Bu sonuç 4 yıldızlı konaklama işletmelerinde 5 yıldızlı işletmelere oranla yaratıcılık vurgusunun daha sık yapılması gerektiğini gözler önüne sermektedir. Bu hususta yöneticiler başta olmak üzere bütün çalışanların örgüt içi yaratıcılığa ilişkin yeni kurumsal değerler inşa etmesi konaklama işletmelerinin geleceği açısından önem arz etmektedir.

Araştırmanın yapıldığı bölgede faaliyetlerini sürdüren konaklama işletmeleri yöneticileri tarafından, örgütsel yaratıcılığın yönetsel ve toplumsal boyutlarının işgörenler tarafından daha iyi algılanması için uygun ortamların hazırlanması, bireylerin yaratıcılıklarını kullanabilmelerinde ve verimli olabilmelerinde yeterli desteğin sunulması, rakipler karşısında farkındalık yaratmada önemli bir faktör olarak gösterilebilir.

Sağlık turizmi ve termal turizm konusunda geleceğin “Termal Başkenti” olarak gösterilen Afyonkarahisar İli’nde faaliyetlerini sürdüren konaklama işletmelerinin yaratıcılık gibi önemli bir rekabet faktörünü örgütün bütününe yaymalarının gerekli olduğu ve gelecekte aynı alanda faaliyet gösteren destinasyonlarla rekabet etmede bu faktörün kullanılabileceğinin vurgulanması gerekmektedir.

İşletmelerde çalışan personelin yaratıcılığını ortaya çıkarabileceği ortamların oluşturulması, yönetimin bu olaya sıcak bakması ve desteklemesi sayesinde işgörenlerin işletme verimliliğini artırmadaki isteği yükselme eğilimine girebilir. Dolayısıyla işgören devir hızında bir düşüşle birlikte işletmeye olan bağlılıkta bir artış olabileceği söylenebilir. Ayrıca, turizm sektöründe turistik ürünün oluşturulmasında önemli bir parça olan konaklama işletmeleri üzerinde yapılan araştırmalarda örgütsel yaratıcılığın yeterli düzeyde incelenmediğinden yapılan bu çalışmanın ilgili literatüre katkı sağlayacağı düşünülmektedir. Bu çalışmaya paralel olarak, turizm işletmeciliği disiplini içinde örgütsel yaratıcılık ve yaratıcılık yönetimini konu alan özgün çalışmalara araştırmacılar tarafından daha fazla yer verilmelidir.

KAYNAKÇA

- Afyonkarahisar İl Kültür Ve Turizm Müdürlüğü, (2012). Turizm İşletme Belgeli Konaklama Tesis Sayılarına İlişkin Doküman.
- Ağaoğlu, O. K. (1992). ‘İşgücünü Verimli Kullanma Tekniklerinin Turizm Sektörüne Uygulanması’ *Verimlilik Dergisi Milli Produktivite Yayını*, No:457, Ankara.
- Akman, Y. ve Abaslı, K. (2017). ‘Sosyal Sermaye ve Örgütsel Yaratıcılık Arasındaki İlişkilerin Öğretmen Algılarına Göre İncelenmesi’ *Cumhuriyet Uluslararası Eğitim Dergisi*, 6 (2), 269-286.
- Aksoy, M. (2008), Hayat Boyu Öğrenme ve Kariyer Rehberliği İlkelerinin İstihdam Edilebilirliğe Etkileri: Otel İşletmeleri Üzerine Bir Uygulama, *Yayınlanmış Doktora Tezi*, Gazi Üniversitesi, Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Ankara.
- Altunışık, R., Coşkun, R., Bayraktaroğlu, S. ve Yıldırım, E. (2005). *Sosyal Bilimlerde Araştırma Yöntemleri SPSS Uygulamalı*, 4. Baskı, Sakarya: Sakarya Kitabevi.
- Amabile, T. M., Conti, R., Coon, H., Lazenby, J. ve Herron, M. (1996). Assessing The Work Environment For Creativity [elektronik versiyon]. *Academy of Management Journal*, 39, 1154-1184.
- Amabile, T. M., Schatzel, E. A., Moneta, G. B. ve Kramer, S. J. (2004). Leader Behaviours And The Work Environment For Creativity: Perceived Leader Support [elektronik versiyon]. *The Leadership Quarterly*, 15, 5-32.
- Amabile, T. M., Barsade S. G., Mueller J. S. ve Staw B. M. (2005). Affect and Creativity at Work [elektronik versiyon]. *Administrative Science Quarterly*, 50, 367-403.
- Arköse, O. (2004). Yaratıcılığa ve Yeniliğe Yönlendirici Örgüt Yapısı, *Yayınlanmış Yüksek Lisans Tezi*, Dokuz Eylül Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir.
- Bakan, İ. ve Büyükbeşe T. (2004). ‘Yaratıcılık ve Yaratıcılık Yönetimi’ İçinde İ. Bakan (Editör), *Çağdaş Yönetim Yaklaşımları İlkeler, Kavramlar ve Yaklaşımlar*, ss. 5-33, İstanbul: Beta Basım Yayım Dağıtım.

Konaklama İşletmelerinde Çalışan İşgörenlerin Örgütsel Yaratıcılık Algıları: Afyonkarahisar İli Örneği

- Balay, R. (2010). 'Öğretim Elemanlarının Örgütsel Yaratıcılık Algıları' *Ankara Üniversitesi Eğitim Bilimleri Fakültesi Dergisi*, 43 (1), ss. 41-78.
- Balay, R., Kaya, A. ve Melik, G. (2015). 'Ortaokul Öğretmenlerinin Örgütsel Yaratıcılık İle Yönetimsel Etkililik Algıları Arasındaki İlişki' *K. Ü. Kastamonu Eğitim Dergisi*, 23 (2), 439-466.
- Bentley, T. (1999). *Takımınızın Yeteneklerini Geliştirmede Yaratıcılık* (Çev. O. Yıldırım), 1. Baskı, İstanbul: Hayat Yayıncılık.
- Brousseau, K. R., Driver, M. J., Eneroth, K. ve Larsson, R. (1996). Career Pandemonium: Realigning Organizations and Individuals [elektronik versiyon]. *Academy of Management Executive*, 10 (4), 52-66.
- Cannon, J. (1994). 'Issues in sampling and sample design - A managerial perspective' İçinde J. Ritchie and C. Goeldner (Editörler), *Travel, Tourism, and Hospitality Research*, ss.131-143, New York: John Wiley and Sons Inc..
- Cook, P. (1998). The Creativity Advantage- Is Your Organization The Leader Of The Pack? [elektronik versiyon]. *Industrial and Commercial Training*, 30, 179-184.
- Çiftçi, B. (2011). 'Kariyer Planlama' İçinde U. Dolgun (Editör), *İnsan Kaynakları Yönetimi*, ss. 137-164, Bursa: Ekin Basım Yayın Dağıtım.
- Davis, D. ve Cosenza, R. M. (1988). 'Business Research for Decision Making', Boston: PWS-Kent Publishing Company.
- De Bono, E. (2000). *Rekabet Üstü* (Çev. O. Özel), 3. Baskı, İstanbul: Remzi Kitabevi.
- Derin, N. ve Demirel, E. T. (2011). 'Örgütsel Yaratıcılığın Self Organizasyon Oluşumuna Etkisi' *Organizasyon ve Yönetim Bilimleri Dergisi*, 3 (2), ss. 255-264.
- Dikici, A. (2001). 'Sanat Eğitiminde Yaratıcılık' *Milli Eğitim Dergisi*, 149.
- Ekvall, G. ve Ryhammar, L. (1999). The Creative Climate: Its Determinants and Effects at a Swedish University [elektronik versiyon]. *Creative Research Journal*, 12 (4), 303-310.
- Erdem, B. (2004). 'Otel İşletmelerinde İnsan Kaynakları Planlamasının Yeri ve Önemi' *Balıkesir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 7 (11), ss. 35-54.
- Eroğlu, A. (2009). Faktör Analizi. Şeref Kalaycı (Ed.), *SPSS Uygulamalı Çok Değişkenli İstatistik Teknikleri içinde* (ss. 321-331) Ankara: Asil Yayın Dağıtım.
- Ertekin, E. (2016). Seyahat Acentası Çalışanlarının Örgütsel Yaratıcılık Ve Müşteri Memnuniyeti Algulamalarını Belirlemeye Yönelik Bir Araştırma, *Yayınlanmış Yüksek Lisans Tezi*, Balıkesir Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Balıkesir.
- Eryeler, E. (2003). Etkin Yönetimde Yaratıcılık ve Yaratıcılığı Geliştirmeye Yönelik Tekniklerin İncelenmesi ve Bir Araştırma, *Yayınlanmış Yüksek Lisans Tezi*, İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.
- Esen, Ş. (1996). Yönetimde Yaratıcılık ve Kendini Geliştirme, *Yayınlanmış Yüksek Lisans Tezi*, Uludağ Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Bursa.
- Foster, J. ve Corby, L. (2005). *Yaratıcılık Fabrikası- İşyerinizi Bir Fikir Jeneratörüne Dönüştürmek İçin Pratik Öneriler* (Çev. E. Duru), 1. Baskı, İstanbul: Optimist Yayınları.

- Gardner, J. W. (1990). Yenilikçi Birey Zinde Toplum. İstanbul: İlgı Yayınevi.
http://ilim2000.tripod.com/Kitaplar/Bireysel_yonetim/yenilikci_birey.htm,
28.12.2011.
- Genç, R. (2009). *Profesyonel Yöneticinin Yöntem ve Kavramları*, 1. Baskı, Ankara: Seçkin Yayıncılık.
- Ildız, E. (2011). 'Örgütsel Yaratıcılık ve Yönetimi', *Çağın Polisi Dergisi-Sayı:18-19-20*,
<http://www.caginpolisi.com.tr/v1/ÖrgÜtsel-yaraticilik-ve-yÖnetİMİ-939-1.html>
(22.04.2011).
- Kanbur, E. ve Özyer, K. (2016). 'Çalışanların Bireysel Yaratıcılık Düzeylerinin İç Girişimcilik Performanslarına Etkisi' *Yönetim ve Ekonomi Araştırmaları Dergisi*, 14(2), 264-275.
- Kılıç, G. (2008). Kariyer Yönetimi ve Örgütsel Bağlılık Arasındaki İlişki: Beş Yıldızlı Otel İşletmelerinde Bir Araştırma, *Yayınlanmış Doktora Tezi*, Gazi Üniversitesi, Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Ankara.
- Kim, T. Y., Hon, A. H. Y. ve Lee D. R. (2010). Proactive Personality and Employee Creativity: The Effects of Job Creativity Requirement and Supervisor Support For Creativity [elektronik versiyon]. *Creativity Research Journal*, 22, 37-45.
- Kültür ve Turizm Bakanlığı, (2007). Türkiye Turizm Stratejisi 2023 Eylem Planı 2007-2013. <http://www.ktbyatirimisletmeler.gov.tr/TR,11699/turkiye-turizm-stratejisi.html> (30.05.2012).
- Luecke, R. (2008). *İş Dünyasında Yenilik ve Yaratıcılık* (Çev. T. Parlak), 1. Baskı, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Moultrie, J. ve Young, A. (2009). Exploratory Study Of Organizational Creativity in Creative Organizations [elektronik versiyon]. *Creativity and Innovation Management*, 18 (4), 219-314.
- Ortatepe, K. A. (2001), Yaratıcılık ve Buluş Yönetimi Banka Sektöründe Bir Uygulama, *Yayınlanmış Doktora Tezi*, Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.
- Öncü, T. (2003). 'Torrance Yaratıcı Düşünme Testleri- Şekil Testi Aracılığıyla 12-14 Yaşları Arasındaki Çocukların Yaratıcılık Düzeylerinin Yaş ve Cinsiyete Göre Karşılaştırılması' *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Dergisi*, 43 (1), ss. 221-237.
- Özkoç, A. G. (2009). Kaynak Bağımlılığının Yönetilmesinde Örgütsel İdeolojinin Stratejik Rolü: Otel İşletmelerine Yönelik Bir Model Önerisi, *Yayınlanmış Doktora Tezi*, Sakarya Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sakarya.
- Ryan, C. (1995). 'Researching Tourist Satisfaction: Issues, Concepts, Problems' London: Routledge.
- Sekaran, U. (2002). *Research Methods For Business: A Skill- Building Approach*, 3. Baskı, USA: John Wiley & Sons, Inc.
- Sungur, N. (1997). *Yaratıcı Düşünce*, 2. Baskı, İstanbul: Evrim Yayınevi.
- Tabachnick, B. ve Fidell, L. (2013). *Using multivariate statistics* (Sixth edition). United States: Pearson Education.

Konaklama İşletmelerinde Çalışan İşgörenlerin Örgütsel Yaratıcılık Algıları: Afyonkarahisar İli Örneği

- Ural, A. ve Kılıç, İ. (2006). *Bilimsel Araştırma Süreci ve SPSS İle Veri Analizi*, 2. Baskı, Ankara: Detay Yayıncılık.
- Ulukök, Ş., Sarı, U., Özbek, G. ve Çelik, H. (2012). 'Fen ve Teknoloji Öğretmen Adaylarının Yaratıcılık Düzeylerinin Demografik Değişkenler Açısından İncelenmesi (Kırıkkale Üniversitesi Örneği)' *Eğitim ve Öğretim Araştırmaları Dergisi*, 1 (3), ss. 195-205.
- Yahşi, Ü. ve Özbek, O. (2016). 'Gençlik ve Spor Bakanlığı Personelinin Örgüt İklimi Algıları İle Örgütsel Yaratıcılık Düzeyi' *Journal of Human Sciences*, 13(3), 6139-6153.
- Yanık, O. (2007). *Yaratıcılık*, 1. Baskı, İstanbul:BAMM Yayınevi.
- Yeşiltaş, M. ve Keleş, Y. (2009). 'İşgörenlerin Eğitim Düzeyleri ve Örgütsel Vatandaşlık Davranışları Arasındaki İlişkinin İncelenmesine Yönelik Bir Araştırma' *Gazi Üniversitesi İ.İ.B.F. Dergisi*, 11 (2), ss. 17-40.
- Yeşiltaş, M., Arslan, Ö. E. ve Temizkan, R. (2012). 'İşgören Seçiminde ve Örgüt İçi İş Yaşamında Siyasi Ayrımcılık: Otel İşletmelerinde Bir Araştırma' *İşletme Araştırmaları Dergisi*, 4 (1), ss. 94-117.
- Yılmaz, A. (2010). *Meslek Yüksekokulları İçin İnsan Kaynakları Yönetimi*, 2. Baskı, Ankara: Seçkin Yayıncılık.
- Zarifioğlu, N. (2006), *Yönetimde Yaratıcılığın Koşulları ve Beyçelik A.Ş.'de Bir Uygulama*, *Yayınlanmış Yüksek Lisans Tezi*, Anadolu Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Eskişehir.

Makale Geliş Tarihi: 09.04.2019 Yayın Kabul Tarihi: 28.05.2019

PERVİN-İ İ'TİSÂMÎ VE "BÜLBÜL VE KARINCA" MESNEVİSİ

Esengül UZUNOĞLU SAYIN*

Öz

Çağdaş İran edebiyatının seçkin şairlerinden olan Pervîn-i İ'tisâmî, modern asırda klasik üslupla şiir yazan ilk kadın şairdir. Küçük yaşta edebiyatla meşgul olmuş, babasından ve seçkin öğretmenlerden ilk eğitimini almıştır. Pervîn, dönemin sorunlarını eleştirisel bir dille şiirlerinde ifade etmiş, kısa ömrüne rağmen eşsiz şiirler yazmıştır. Şiirlerini sade ve akıcı bir üslupla kaleme almış olan şairin tek eseri kaside, gazel, musammat, mesnevi ve kıta nazım şekillerinden oluşan *Dîvân'*ıdır. Çalışmada Pervîn-i İ'tisâmî'nin hayatı ve edebi kişiliği hakkında bilgi verildikten sonra, *Dîvân'*ında yer alan "Bülbül ve Karınca" adlı mesnevisi Türkçeye çevrilmiş, daha sonra söz konusu mesnevi biçimbilimsel yöntemle incelenerek mesnevinin yapısını meydana getiren unsurların metin içindeki işlevleri ayrı ayrı ortaya konulmuştur.

Anahtar Kelimeler: Pervîn-i İ'tisâmî, Çağdaş İran Edebiyatı, Bülbül ve Karınca, mesnevi..

PARVIN E'TESAMI and MATHNAWI of NIGHTINGALE and ANT

Abstract

Parvin E'tesami, one of the distinguished poets of contemporary Iranian literature, was the first female poet to write poetry in classical style in modern century. She was busy with literature at a young age, she received her first training from his father and elite teachers. Parvin expressed the problems of the period in his poems with a critical language, despite his short life he wrote unique poems. She wrote her poems in a simple and fluent way, the only work of the poet is the the Diwan which consists of the ode, the ghazel, the musammat and the mathnawi. In this study, after giving information about Parvin E'tesami's life and his literary personality, her mathnawi in his *Diwan*, "nightingale and ant" translated into Turkish, then mathnawi examined by the morphological method, the functions of the elements that form the structure of the mathnawi have been tried to be explained separately.

Key Words: Parvin E'tesami, contemporary Iranian literature, nightingale and ant, mathnawi.

GİRİŞ

Pervîn-i İ'tisâmî, çağdaş İran edebiyatının tanınmış kadın şairlerindedir. Asıl adı Rehşende-yi İ'tisâmî olan şair 1285/1906 yılında Tebriz'de doğmuştur. Babası İ'tisâmü'l-mülk lakaplı Mîrzâ Yusuf Hân-i Âştîyânî'dir (ö. 1316/1937). Pervîn, Arap ve Fars edebiyatına ait ilk bilgileri babasından ve özel öğretmenlerden almıştır. Babasının arkadaşlarından Ali Ekber-i Dihhudâ (ö. 1334/1955) ve Meliku's-şuara (ö. 1330/1951)

* Arş. Gör. Dr., Tokat Gaziosmanpaşa Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, e posta: esenguluzun@hotmail.com. ORCID: 0000-0002-5338-8067.

gibi şairlerin şiir meclislerine katılmıştır. Sâid-i Nefisî (ö. 1345/1966), Nîmâ Yûşic (ö. 1339/1960) ve Sâdık Hidâyet (ö. 1330/1951) haftanın belirli günlerinde Pervîn'in babasının evinde edebiyat toplantıları yapmış, Pervîn'de bu toplantılara katılmıştır. Bu toplantılar Pervîn'in yaklaşık yedi yaşında şiir söylemeye başlamasında etkili olmuştur (İnal Savi, 2007: 246-247; Nuhoğlu, 2007: 45-46; Dihhûda, 1346 hş.: 292; Âryenpûr, 1350 hş.: 112; Ghaznavi, 2009: 15; Yaylalı, 2011: 123-126; Hâkimî, 2012: 50).

Pervîn sekiz yaşında babasının Fransızca yazdığı bir şiirini Farsçaya çevirmiş, on iki yaşında "ای مرغک (Ey Küçük Kuş)" adlı şiiri, daha sonra "گوهر و سنگ (Cevher ve Taş), ذره (Zerre), اشک یتیم (Yetim'in Gözyaşı), کودک آرزومند (Hırslı Küçük Çocuk), اندرزهای من (Öğütlerim), خزان (Sonbahar), اندوه فقر (Yoksulluk Üzüntüsü)" adlı şiirleri yazmıştır (Savi, 2007: 246; Ghaznavi, 2009: 27; Aslanoğlu, 2014: 16).

Babası Pervîn'i iyi bir eğitim alması için Amerikan Kız Koleji'ne göndermiş, on sekiz yaşında okulu başarıyla bitirmiş, bir süre aynı okulda öğretmenlik yapmış, daha sonra Tahran Üniversitesi'ne bağlı Yüksek Öğretmen Okulu'nun kütüphanesinde çalışmıştır. 1934/1312 yılında amcasının oğluyla evlenerek Kirmanşâh'a gitmiş; evlilikleri dokuz ay sürmüş, boşanarak Tahran'a baba evine geri dönmüştür. Genç yaşta tifo hastalığına yakalanan şair 5 Nisan 1941/1319'da Tahran'da vefat etmiştir (Savi, 2007: 247; Nuhoğlu, 2007: 45-46; Dihhudâ, 1346 hş.: 292; Ghaznavi, 2009: 17-18; Hâkimî, 2012: 50).

Modern dönem İran şairlerinden olan Pervîn'in tek eseri kaside, gazel, mesnevi, musammat ve kıta nazım şekilleriyle yazmış olduğu beş bin altı yüz altı beyitten oluşan *Dîvân*'ıdır. Divanındaki şiirlerinde daha çok kadın eğitiminden ve kadının ülke refahındaki yerinden bahsetmiş; İran toplumundaki eksiklikleri, eğitim ve öğretimin yetersizliğini, vatan ve tabiat sevgisini işlemiştir. Pervîn'in divanı ilahi mesajlarla, tavsiye ve öğütlerle, kader ve kaza kavramlarıyla doludur. Arapçayı çok iyi bilmesine rağmen divanında Arapça kelimeleri çok az kullanmıştır. (Savi, 2007: 246-247; Ghaznavi, 2009: 27; Aslanoğlu, 2014: 37).

Şair, şiirlerinde akıcı ve sade bir dil kullanmış; zor ve anlaşılmaz ifadeler kullanmaktan kaçınmıştır; benzetme, hikâye ve öykü tarzını kullanarak, şiirlerinin okuyucunun zihninde şekillenmesine sebep olmuştur. Dili, Menûçehrî-yi Damğânî (ö. 432/1040), Nâsır-ı Husrev (ö. 481/1088), Sa'dî (ö.791/1412), Mevlânâ (ö. 672/1273) ve Hâfız (ö. 792/1390) gibi şairlerin diline yakındır. Şiirleri yalnız kulağa değil, ruha da hitap etmektedir. (Yaylalı, 2011: 124).

Şiirlerini hemen hemen tüm klasik şiir kalıplarını kullanarak yazmış olan Pervîn, unutulmaya yüz tutmuş münazara türüne yeniden hayat vermiştir. Kaleme aldığı ahlâkî ve öğretici münazaralarında cansız varlıkları birer karaktere bürümüş, onlara insana ait özellikler vererek onları kişileştirmiş ve bu sayede şiire yeni bir heyecan getirmiştir (Nuhoğlu, 2007: 48; Ghaznavi, 2009: 28; Aslanoğlu, 2014: 21-22).

Pervîn'in çalışmaya konu olan Bülbül ve Karınca adlı mesnevisi fabl türünde kaleme alınmıştır. Fabl, hayvanların diliyle yazılan veya halk arasında sözlü olarak yayılan efsanevi ve destansı hikâyelerdir. Bir diğer ifadeyle fabl, hayvanlara ve bitkilere insana ait özelliklerin verildiği, topluma ahlak dersi vermek amacıyla

Pervîn-î İ'tisâmî ve "Bülbül ve Karınca" Mesnevisi

yazılmış, hayal ürünü olan, kısa ve hareketli hayvan hikâyeleridir (Çiftçi, 1999: 58; Karagöz, 2015: 353; Cengiz-Duran, 2017: s. 31).

Bülbül ve Karınca arasında sözlü ve karşılıklı tartışma şeklinde geçen hikâyede güle aşkıyla tanınan, bahar mevsimi gelince coşan, şarkılar söyleyen, yarımını düşünmeden baharın keyfini çıkararak Bülbül ve çalışkanlığıyla bilinen, kış için hazırlık yapıp azık toplayan Karınca'nın hikâyesi anlatılmıştır. Mesnevide teşhis, telmîh, istiâre, mürâ'ât-i nazîr, hüsn-i ta'lîl, tezâd, suâl ve cevâb, mecâz, tensîku's-sıfât gibi birçok sanata yer verilmiştir. Altmış üç beyitten oluşan şiir, aruz vezni kalıplarından serî-i matvî-yi maktu-i arûz-i mevkuf-i zarb yani; müfte'ilün, müfte'ilün, fâ'ilât vezninde yazılmıştır.

"Bülbül ve Karınca" mesnevisine, yazar ve dönem gibi metin dışı unsurları devre dışı bırakarak, sadece metin içi unsurlarla ilgilenen bir inceleme yöntemi olan biçimbilimsel bir yaklaşımda (Propp, 2008: 8; Ay, 2014: 119) bulunulmuştur.

Bülbül ve Karınca mesnevisi, biçimbilimsel çözümleme yönteminin şu esaslarına dayanılarak incelenmiştir:

1. Bülbül ve Karınca'da Kesitler (Olay Örgüsü)
2. Bülbül ve Karınca'da Şahıslar
3. Bülbül ve Karınca'da Mekân
4. Bülbül ve Karınca'da Zaman
5. Bülbül ve Karınca'da Nesnelere (Aranılan Objeler)
6. Bülbül ve Karınca'da Sorunlar ve Çözümleri

Bülbül ve Karınca Mesnevisi ve Türkçeye Çevirisi

گشت طربناک بفصل بهار	بلبلی از جلوهی گل بی قرار
رقص کنان بال و پری برفشاند	در چمن آمد غزلی نغز خواند
تا که بشاخ گل سرخ آرمید	بیخود از این سوی بدانسو پرید
مورچه‌ای دید بیای درخت	پهلوی جانان چو بیفکند رخت
با همه خردی، قدمش استوار	با همه هیچی، همه تدبیر و کار
رایت سعیش نشود واژگون	ز آنده ایام نگرده زبون
پا ننهد جز بره خویشتن	قصه نراند ز بتان چمن
کرد یکی لحظه تماشای مور	مرغک دلداده بعجب و غرور
مور ندیدم چو تو کوتاه نظر	خنده کنان گفت که ای بیخبر
وقت غم و توشه‌ی انبار نیست	روز نشاط است، گه کار نیست
دولت جان پرور نوروز بین	همره‌ی طالع فیروزبین
هین بنشین، می‌شنو و می‌نگر	هان مکش این زحمت و مشکن کمر
معجزه‌ی ابر گهرریز را	نغمه‌ی مرغان سحرخیز را
غافل، ای عاشق بیصبر و تاب	مور بدو گفت بدینسان جواب
قهقه‌ی کبک دری هفته‌ایست	نغمه‌ی مرغ سحری هفته‌ایست
نوبت سرمای زمستان رسد	روز تو یکروز بیایان رسد
جایگه توش و نوائی بساز	همچو من ای دوست، سرائی بساز
نیست جز از مایه‌ی ما، سود ما	بر نشد از روزن کس، دود ما
تا نروم بر در بیگانه‌ای	ساخته‌ام بام و در و خانه‌ای
ما هنر اندوخته‌ایم و تو عار	تو بسخن تکیه‌کنی، من بکار
مزد مرا هر چه فلک داد، داد	کارگر خاکم و مزدور باد
بس هنرم هست، ولی تنگ نیست	لانه بسی تنگ و دلم تنگ نیست

پارگی وقت رفو میکنم
روزی ما کرد سپهر آنچه داشت
بالش ما همت ما بود و بس
گرد کن آذوقه‌ی فردای خویش
بنگر از آغاز، سرانجام را
کار، گرانسنگتر است از سخن
چرخ بلند از تو کند بازخواست
دهر بدوش تو نهد بارها
میبردش فتنه‌ی باد خزان
مسلمه‌ی توبه به مستان مگو
باد چرا میبردش خاک نیست
دامن گل بستر ما شد مدام
آگه ازین فرصت کوتاه نشد
هر سحرش چشم بدت دور گفت
باغ و چمن رونق جاوید داشت
گشت خریف و گه جولان گذشت
برگ ز گل، غنچه ز گلشن فتاد
وان گل صد برگ بیغما برفت
شام خوشی، روز وصالی نماند
گلبن پژمرده بهانی نداشت
راحت از آن عاشق شیدا ربود
موسم هشیاری مستان شده
دانه و آذوقه نیندوخته
دست طلب نزد همان مور برد
مور کجا، مرغ سلیمان کجا
نیک بیندیش کجا دیده‌ای
منعم دوشینه چرا بی نواست
رقص کنان، نغمه زنان دیدمت
صحبت زیبا صنمی داشتی
طعنه بخاموشی ما میزدی
خاطرت آسوده و خشنود بود
چونی و چونست نگارین تو
میشنوی؟ آن گل نوزاد مرد
گرسنه‌ام، برگ و نوائیم ده
ریزه خور مور بجز مور نیست
نیست گه کار، بسی خسته‌ایم
توشه‌ی سرمای زمستان ماست
شاهد دولت بکنار آیدت
شاخ گلی روید و باری دهد
پخته ندادیم بسودای خام
چون تو در ایام شتا، ناشتاست

کار خود، ای دوست نکو میکنم
شبچره داریم شب و روز چاشت
سر ننهادیم ببالین کس
رنجه کن امروز چو ما پای خویش
خیز و بیدای به گل، بام را
لانه دل‌افروزتر است از چمن
گر نروی راست در این راه راست
گر نشوی پخته در این کارها
گل دو سه روزیست ترا میهمان
گفت ز سرما و زمستان مگو
نو گل ما را ز خزان باک نیست
ما ز گل اندود نکردیم بام
عاشق دلسوخته آگه نشد
شب همه شب بر سر آشاخه خفت
کاش بدانگونه که امید داشت
چونکه مهی چند بدینسان گذشت
چهر چمن زرد شد از تند باد
دولت گلزار بیکجا برفت
در رخ دلدار جمالی نماند
طرح چمن طیب و صفاتی نداشت
دزد خزان آمد و کالا ربود
دید که هنگام زمستان شده
خرمنش از برق هوی سوخته
اندهش از دیده و دل نور برد
گفت چنین خانه و مهمان کجا
گفت یکی روز مرا دیده‌ای
گفت حدیث تو بگوش آشناست
در صف گلشن نه چنان دیدمت
لقمه‌ی بی دود و دمی داشتی
بر لب هر جوی، صلا میزدی
بسترت آنروز گل آمود بود
ریخته بال و پر زرین تو
گفت نگارین مرا باد برد
مرحمتی میکن و جائیم ده
گفت که در خانه مرا سور نیست
رو که در خانه‌ی خود بسته‌ایم
دانه و قوتی که در انبان ماست
رو بنشین تا که بهار آیدت
چرخ بکار تو قراری دهد
ما نگرقتیم ز بیگانه وام
مورچه گر وام دهد، خود گداست

(İ'tisâmî, 1386 hş.: 48-50)

*Bahar mevsiminde gülün cilvesinden huzursuz olan bülbül neşelendi.
Çimene geldi, güzel bir şarkı söyledi, dans ederek kolunu kanadını salladı.*

Pervîn-î İ'tisâmî ve "Bülbül ve Karınca" Mesnevisi

Kırmızı gülün dalına konup yerleşebilmek için kendinden geçmiş bir şekilde bu tarafa o tarafa uçtu.

Yatağını sevgilinin yanına serince, ağacın dibinde bir karınca gördü.

Onca zayıflığına, güçsüzlüğüne rağmen hep çaba ve çalışma içerisindeydi, o kadar küçük olmasına rağmen adımları sağlamdır.

Dünya gamına yenilmez, çabalamaktan vazgeçmez.

Çimenin güzellerine hikâye anlatmaz, kendi yolundan başka bir yola ayak basmaz.

Zavallı, âşık kuş şaşkınlıkla ve kibirle bir süre karıncayı seyretti.

Gülümseyerek dedi ki ey gafil, senin gibi akılsız bir karınca görmedim.

Mutluluk günüdür, iş zamanı değil; keder ve azık biriktirme vakti değildir.

Kutlu talihin yoldaşlığına bak; baharın can bahşeden talihine bak.

Bırak, bu zahmeti çekip belini bükme; hadi otur, dinle ve izle.

Seher vakti uyanıp öten kuşların namesini [dinle], inciler döken bulutun mucizesini [izle].

Karınca ona bu şekilde cevap verdi: Gafilsin ey sabırsız ve tahammülsüz âşık.

Seher kuşunun namesi bir hafta, deredeki keklüğünün kahkahası bir haftadır.

Senin günün de bir gün sona erer, kışın soğuk zamanı gelir.

Ey dost, benim yaptığım gibi sende [kendine] kışın kalacağın bir ev yap.

Başkasının bacasından bizim dumanımız çıkmaz, bizim faydamız ancak kendi malımızdır.

Bir yabancının kapısına gitmeyeyim diye bir çatı, bir kapı ve bir ev yapmışım.

Sen söze güveniyorsun, ben ise işe [güveniyorum]; biz sanat biriktiriyoruz, sen ise şöhret [biriktiriyorsun].

Toprağın işçiyim, rüzgârın çalışanıyım; benim ücretim her neyse felek verdi, verdi.

Evim oldukça dar; ancak [bu] benim için sıkıntı değil; çok hünerim var fakat şöhretim yok.

Ey dost işimi iyi yapar, boş vakitlerimi doldururum.

Gece, gündüz ve kuşluk vakti [için] kırıntımız var, felek neye sahipse bize onu rızık [olarak] verdi.

Kimsenin yastığına baş koymadık, bizim yastığımız bizim çabamızdı hatta dahası.

Bugün bizim gibi zahmet çek, kendine yarının azığını toplu.

Kalk ve çatını gülden yap, (işin) başını ve sonunu düşün.

Yuva çimenden daha güzeldir, iş (yapmak) konuşmaktan daha değerlidir.

Eğer bu doğru yolda doğru gitmezsen yüce felek seni sorguya çeker.

Eğer bu işlerde becerikli olmazsan, felek omzuna yükler koyar.

Gül, sana iki üç günlük misafirdir, hazan rüzgârının fitnessi onu götürür.

Soğuktan ve kıştan bahsetme, tövbe meselesini sarhoşlara söyleme.

Bizim goncamızın hazandan korkusu yoktur, toprak değil ki rüzgâr onu götürsün.

Biz çatımızı gülle kaplamadık, gülün eteği daima bizim yatağımız oldu.

Gönlü yanmış âşık gafildir [haliyle] bu küçük fırsattan da haberi yoktur.

Gecelerce o dalın üzerinde yatıp uyudu, her seher vakti ona "kem göz senden uzak olsun" dedi.

Keşke ümit ettiği gibi bahçe ve çimenin tazeliği hep kalsaydı.

Bu şekilde birkaç ay geçtikten sonra sonbahar geldi, gezip dolaşma zamanı bitti.

Rüzgârın sertliğinden çimenin yüzü sarardı, yaprak gülden, gonca gül bahçesinden düştü.

Gül bahçesinin görkemi birdenbire yok oldu, o yüz yapraklı gül talan oldu.
Sevgilinin yüzünde güzellik kalmadı, mutlu bir akşam, kavuşma günü kalmadı.
Çimende temizlik ve saflık kalmadı, solmuş gülfidanının kıymeti kalmadı.
Hazan hırsızlığa geldi ve her şeyi çaldı, o perişan âşıktan huzuru çaldı.
(Bülbül) kış mevsiminin geldiğini ve sarhoşların ayılma mevsiminin geldiğini gördü.
Onun harmanı aşk kıvılcımıyla alevlenmiş, yem ve azık biriktirmemişti.
Üzüntüsü gözden ve gönülden ışığı götürdü, arzu elini bizzat o Karınca'ya uzattı.
Karınca şöyle dedi: Böyle ev ve böyle misafir nerede? Karınca nerede? Süleyman'ın

kuşu nerede?

Bülbül bunun üzerine "bir gün beni görmüştün, iyi düşün nerede görmüştün" dedi.

-Karınca- "sesin kulağıma tanıdık geliyor, dün zengin olan neden fakirleşmiş?

Gül bahçesinde seni bu şekilde görmedim; raks edip, şarkı söylerken gördüm.

Zahmetsiz yiyeceğin vardı, güzel yüzlü sevgiliyle sohbet ediyordun.

Her ırmağın kenarında şarkı söylüyordun, bizim sessizliğimizi eleştiriyordun.

O günlerde yatağın dizili güllerdi, gönlün rahat ve hoşnuttu.

Senin altın renkli kolun kanadın dökülmüş, nasılsın? Sevgilin nasıl?" dedi.

Bülbül bunun üzerine "benim sevgilimi rüzgâr götürdü, duyuyor musun? O yeni doğmuş gül soldu.

Merhamet et, bana bir yer ver; açım, yemek ver" dedi.

-Karınca- "Benim evimde misafirlik yer yoktur, Karınca'dan başka kimse sofraya kırıntısını yemez.

Git; evimizin kapısını kapattık, iş zamanı değildir, çok yorgunuz.

Bizim heybemizde olan yem ve azık, kışın soğuşunda yiyeceğimiz azıktır.

Bahar gelene kadar, görkemli güzel yanına gelene kadar git, otur.

Felek senin işine uygun bir karar verir, gülün dalı yeşerir ve meyve verir.

Biz yabancudan borç almamız, boş ümitle pişmiş (hazır) yemeği vermeyiz.

Karınca eğer borç verirse, kendi yoksullaşır, senin gibi kış günlerinde aç kalır" dedi.

1- Bülbül ve Karınca'da Kesitler (Olay Örgüsü):

"Bülbül ve Karınca" mesnevisinin olay örgüsünün daha iyi anlaşılması için kesitlere ayırmak uygun olacaktır.

(Aşağıda kesitlerden sonra parantez içinde verilen rakamlar, bu kesitlerin mesnevinin hangi beyitleri arasında yer aldığını ifade etmektedir.)

Birinci Kesit (1-3):

Olay örgüsüne giriş sağlayan bu kesitte (Gökhan, 2011: 300), ön plana çıkan unsurlar gül, bülbül ve bahar mevsimidir. Farsçada genel anlamı çiçek olan gül; Fars şairleri için saflığın, güzelliğin, aşkın ve tutkunun sembolü, ilkbaharın müjdecisi, neşe ve sevinç kaynağıdır. Kış mevsiminin rehabetinden kurtulup doğanın yeşermesinin, gülün bahçeye gelmesinin, eğlence meclislerinin kurulmasının, âşıkların ve bülbüllerin coşkuyla şarkılar söylemesinin habercisidir (Kurnaz, 1996: 220; Pala, 2012: 172).

Pervîn-î İ'tisâmî ve "Bülbül ve Karınca" Mesnevisi

Bunların yanı sıra gül denince akla bülbül ile arasındaki aşk gelmektedir. Bu aşk kulaktan kulağa ve dilden dile yayılmış destanlaşmıştır. Bülbül, güle olan aşkından şarkılar söyleyip inleyen bir âşıktır. Bülbülün bütün neşesi gül olduğu süredir. Gülden ayrılınca ağlayıp ah eder.

Bu kesitte de baharın gelip gülün goncalarını çıkarıp açmasıyla, Bülbül'ün gönlündeki ve hallerindeki değişiklikler anlatılmıştır. Şair bahar mevsimi ve bülbülü aynı yerde kullanarak gülün bahar mevsiminde ortaya çıkmasını, bülbülün bu mevsimde ötmesini, bahar mevsiminin yeniden doğuş, eğlenme, zevk ve aşk mevsimi olduğunu hatırlatmıştır. Gülün cilvesinden ve ayrılığında huzursuz olan bülbülün bahar gelince neşesi yerine gelmiş ve çimene gelerek gül için şarkı söyleyip dans etmiştir. Baharın gelişinden ve sevgilinin güzelliğinden mest olmuş, kendinden geçmiştir.

Beyitlerde ayrıca; şair teşhis sanatını kullanarak, insana ait özelliklerden olan cilve yapmayı güle; mutlu olmayı, şarkı söylemeyi ve dans etmeyi de bülbüle yüklemiştir. Bunlara ek olarak bahar mevsimi, gül, bülbül, çimen gibi tür bakımından benzer kelimeler de bir arada kullanılarak mürâ'ât-i nazîr sanatından faydalanılmıştır.

İkinci Kesit (4-7):

Bülbül, gülün dalına yerleşince gül ağacının dibinde bir karınca görmüş, onun zayıflığına ve küçük cüssesine rağmen çalışma ve çabalama içerisinde olduğu dikkatini çekmiştir. Beyitlerde Karınca sadece kendi işiyle meşgul olan, dünyayla ve içindekilerle işi olmayan, yarının kaygısına düşmüş, kendine sadece çalışmayı ve azık toplamayı hedef edinmiş bir karakterin sembolü olmuştur.

Bu kesitte Karınca tanıtılmıştır. Beyitlerde Karınca'nın asli özellikleri tanıtıldıktan sonra, Karınca'nın tezat içerisinde verilen zayıflığı ve acizliğine rağmen çalışkanlığı, çabalaması işlenmiştir. Karınca'nın en önemli özelliklerinden olan çalışkanlık hikâyede yüceltilen bir özellik olarak karşımıza çıkmıştır. Daha sonra Karınca'nın dünya işleriyle meşgul olmadan sadece kendi işine bakması, hiçbir şeye ve kimseye kulak asması ve ondan yardım dileyen Bülbül'ü geri çevirmesinden dolayı bencillik vasfı anlatılmıştır.

Beyitlerde şair, Karınca'yı tedbirli, çalışkan, dünyadaki sıkıntılardan habersiz, adımları sağlam olarak zikretmiş ve onun için birden fazla sıfatı peş peşe kullanmıştır. Bu yönleriyle Karınca bütün olumlu ve güzel vasıfları kendi içinde barındırmıştır.

Üçüncü Kesit (8-37):

Bu kesitte mesnevîdeki özneler arasında karşılıklı konuşma başlamıştır. Bülbül, Karınca'ya baharın geldiğini ve mutluluk günü olduğunu söylemiş ve bülbüllerin namelerine kulak vermesini ve bahar yağmurundan nasiplenmesini tavsiye etmiştir. Bülbül'e göre Karınca'nın azık toplayıp sadece çalışması onun güzelliklerden habersiz olmasına sebep olmuştur. Karınca ise seher bülbülünün namesinin, kekliğin kahkahasının geçici olduğunu söylemiş ve Bülbül'ü de kendisi gibi kış için hazırlık yapmaya davet etmiştir. Bülbül, Karınca'dan kıştan ve soğuktan bahsetmemesini istemiş; çünkü Bülbül sonbaharın geleceğine ve gülün solup gideceğine inanmamış, gecelerce, günlerce gülün dalında uyuyarak gülün güzelliğinin daimî olması için dua etmiştir.

Beyitlerde, bulutun inci yağdırması gibi kelimeler kullanılarak yağmurun yağması kinayeli bir şekilde anlatılmıştır. Karınca, Bülbül'le kendini karşılaştırarak "biz sanat yapıyoruz, sen ise şöhret!" diyerek kendini gücü ve emeğiyle yaptığı işlerden dolayı sanatkar olarak tanımlamış, Bülbül'ü ise sesiyle meşhur olan bir sanatçı olarak vasıflandırmıştır.

Dördüncü Kesit (38-45):

Bu kesitte sonbahar gelmiş, çimen sararmış, gül ve gonca solmuş, dalından düşmüştür. Gülün güzelliği kalmamış, sonbahar rüzgârı her şeyi darmadağın etmiş ve aşığın huzurunu götürmüştür. Baharın gelişiyle sarhoş olup kendinden geçenler sonbaharın gelişiyle kendine gelmiştir. Bülbül için bahar mevsiminde zamanını boşa geçirmenin karşılığını alacağı günler gelmiş. Baharda eğlence ve raks düşkün olan Bülbül, sonbaharın gelişiyle kendine gelmiştir. Karınca'dan yiyecek istemiş ve evine misafir olarak kabul edilmeyi talep etmiştir.

Beşinci Kesit (46-56):

Karınca'nın Bülbül'e ders verdiği kesittir. Bülbül sonbaharın gelmesiyle içinde bulunduğu zor durumu Karınca'ya ifade etmiş ve ondan yardım istemiştir. Karınca, Bülbül'ün bu isteğine karşılık vermemiş; ona bahar mevsimindeki tavırlarını ve halini hatırlatmıştır. Bülbül şarkı söylerken kendisinin çalıştığını ve çalışmasından dolayı da Karınca'nın onu eleştirdiğini söylemiştir. Karınca Bülbül'e sonbaharın gelmesiyle sevgilisinin nerede olduğunu, altın renkli kanadının nerede olduğunu sormuş, Bülbül ise sevgilisi olan gülü sonbahar rüzgârının götürdüğünü söylemiş ve üzülmüştür. Bülbül, Karınca'nın kendisine yardım etmeyeceğini bu kesitte anlamıştır.

Beyitlerde Bülbül ve Karınca birbirileriyle konuşmuştur. Ayrıca Karınca, Bülbül'e "*Böyle ev ve böyle misafir; Karınca nerede? Süleyman'ın kuşu nerede?*" diye sorarak evinin küçük ve kendine yetecek kadar olduğunu, misafir kabul edecek kadar büyük olmadığını söylemiş, evini küçüklük bakımından karıncaya, misafir olmak isteyen Bülbül'ü ise büyüklüğü bakımından Hüdhüd'e benzeterek leff ü neş-i müretteb sanatından faydalanmıştır. Bülbül'e Hüdhüd gibi büyük olduğundan evinde ona yer olmadığını ifade etmiş ve Süleymân peygamber ve onun kuşu Hüdhüd'e işaret etmiştir.

-Karınca- "*sesin kulağıma tanıdık geliyor, dün zengin olan neden fakirleşmiş?*" demiş ve Bülbül'e "*Ne oldum dememeli ne olacağım demeli*" atasözünü hatırlatmış, dün sahip olduklarının bugün elinde olmadığını, zenginliğinin giderek fakirleştiğini ve dün küçümsediği kişiye muhtaç olduğunu ve küçümseme sırasının kendine geldiğini söylemiştir.

Altıncı Kesit (57-63):

Bu kesitte Karınca, Bülbül'e hayat dersi vermiştir. Evini ve azığını Bülbül ile paylaşmanın kendini zor duruma ve açlığa sürükleyeceğini ifade ederek onu reddetmiştir. Mesnevide bugünü için yaşayan, yarın için çalışıp çabalamayanların, tutumlu olmayanların sonunda düşeceği durum özlü bir şekilde anlatılmıştır. Buradaki caydırıcı öge Bülbül'ün yatacak yerinin ve azığının olmamasından, soğuktan ve

Pervîn-î İ'tisâmî ve "Bülbül ve Karınca" Mesnevisi

açlıktan ölmesi değil alay konusu olma, toplumda güç duruma düşme ve onurunun zedelenmesi durumu olmuştur.

2. Bülbül ve Karınca'da Şahıslar ve Bakış Açıları:

2.1. Anlatıcı: Mesneviyi anlatan kişidir. Bu mesnevinin anlatıcısı Pervîn'dir.

2.2. Karınca: Mesnevinin anlatıcısına göre Karınca iyi kahramandır. Çalışkanlığı ve tutumluluğuyla mesnevîde övülmüştür. İyi huylarına rağmen mesnevîde sadece kendini düşünmesi ve Bülbül'e yardım etmemesi yönleriyle bencilliği de işlenmiştir.

2.3. Bülbül: Mesnevinin anlatıcısına göre Bülbül kötü kahramandır. Bahar mevsiminde gülün dalında yaşaması, gül için şarkı söyleyip dans etmesi ve eğlenmesi, kış için hazırlık yapmaması, azık toplamaması gibi yönleriyle tembel bir karakter olarak işlenmiştir.

2.4. Gül: Bülbülün sevgilisidir. Bahar mevsiminde açar, bülbüle cilve yapar ve sonbahar gelince solmuştur.

2.5. Keklik: Sadece bir beyitte bahar mevsiminde dere kenarında ötmesi yönüyle bahsedilmiştir. Bahar mevsiminin geçmesiyle artık ötmeyeceği ifade edilmiştir.

3. Bülbül ve Karınca'da Mekân

3.1. Gül Bahçesi: Mesnevîde olayın geçtiği yerdir. Mekân adı olarak gül bahçesi zikredilme bile hikâyenin anlatımından ve yeşillik unsurlarının kullanılmasından dolayı mekân olarak gül bahçesinden bahsedilebilir. Mesnevîde de anlatıldığı gibi bahar mevsiminin gelişiyiyle doğa yeşermiş, ağaçlar yaprak açmış, çiçekler goncalarını çıkarmıştır. Bu yönleriyle bahar mevsimi ve yeşillik; tazeliği, yeniden doğuşu ve canlılığı simgelemektedir. Bülbül için gül bahçesi eğlence, mutluluk ve maşuğu temsil etmiş, Karınca için ise çalışıp çabalama yeri olmuştur.

3.2. Ev: Mesnevîde iki ev vardır. Bunlardan biri Karınca'nın evidir. Karınca baharın ve yazın sıcak günlerinde kendini kışın soğuklarından koruması için ev yapmıştır. Bu evi aslında kimseye muhtaç olmadan rahat ve huzur içinde bir kış mevsimi geçirmek için yapmıştır. Karınca'nın evi gülün dibine kurmuştur. Burada mutlu ve huzurlu günler geçirmiş ve yazın yorgunluğunu atmıştır. Karınca bu ev sayesinde hayatta kalma mücadelesini kazanmış ve dış dünyadaki olumsuzluklardan kendini korumuştur. Aslında gerçek kalkan Karınca'nın iradesi, çalışkanlığı ve azmi yani kendisi olmuştur.

Bülbül'ün evi ise gülün dalındadır. Sadece bahar ve yaz mevsiminde yaşayabileceği sonbaharın rüzgârıyla yıkılan bir evi vardır. Bu sebepten de bülbülün kış mevsiminde evi yoktur. Kışın soğuktan ölmek için eve muhtaçtır. Yazın yaptığı tembellikten ve eğlence düşkünlüğünden dolayı kışın dış etkenlerden etkilenmek, hatta hayat mücadelesi vermek zorundadır. Ayrıca Bülbül'ün evinin gülün dalında, Karınca'nın evinin ise gülün dibinde oluşu mesnevîde sosyal statü olduğunu yani alt-üst ilişkisini göstermektedir. Mesnevinin başında üst statüde olan Bülbül, mesnevinin sonunda Karınca'nın kapısını çalarak ondan yardım dileyecek ve alt duruma

düşecektir. Alt düzeyde olan Karınca ise çalışkanlığı ve azmiyle üst statüye geçecek, Bülbül ile yer değiştirmiştir.

4. Bülbül ve Karınca'da Zaman

Mesnevîde bahar ve kış olarak iki ana zaman vardır. Mesnevînin başladığı ilk zaman bahar mevsimidir. Bahar mevsimi çalışma, azık toplama ve eğlenme zamanı olarak işlenmiştir. Karınca bu sürede çalışmayı, Bülbül ise eğlenmeyi tercih etmiştir. Kahramanların tercihi onların mesnevînin sonundaki durumunu etkilemiştir.

Mesnevîdeki ikinci zaman kış mevsimidir. Bu mevsim kahramanların hallerinin anlatıldığı ve bahar ayındaki tercihlerinin sonuçlarını aldığı aydır. Bülbül bu mevsimde evsizlik ve açlıkla baş başa kalmış, Karınca için ise evinde tatlı istirahat günleri başlamıştır.

5. Bülbül ve Karınca'da Aranılan Objeler (Nesneler)

"Bülbül ve Karınca" mesnevîsinde olayların akışına yön veren iki temel aranılan obje vardır. Bunlardan biri hikâyenin olay örgüsüne yön veren, bahar gelince gencelerini açan, Bülbül'ün mutlu olmasını sağlayan ve Bülbül için vazgeçilmez bir unsur olan güldür. Gül, hikâyenin başında güzelliği sayesinde Bülbül için mutluluk kaynağı olmuş, hikâye boyunca da Bülbül'ün tembellik yapmasının sebebi olmuştur. Hikâyenin sonunda ise sonbaharın gelmesiyle solmuş, Bülbül'ü terk etmiş, Bülbül'ün başkalarına muhtaç olmasına, evsiz kalmasına sebep olmuştur. Bütün bunlardan dolayı gül, Bülbül için aranılan objedir.

Mesnevîde aranılan ikinci obje ise kış mevsimidir. Kış mevsimi, bahar ayını çalışma ve çabalama içerisinde geçiren Karınca için rahata ve feraha erdiği, yazın yorgunluğunu atabileceği aydır. Bu mevsimde Karınca bahar mevsiminde biriktirdiği azığının ve yaptığı evinin keyfini çıkaracaktır. Bu sebepten Karınca için aranılan obje onu rahatlığa erdirecek olan kış mevsimidir.

6. Bülbül ve Karınca'da Sorunlar ve Çözümler

Mesnevîde yaşam ve ölüm, çalışkanlık ve tembellik arasında bir bağlantı kurulmuştur. Karınca kışın yaşamını rahat sürdürebileceği kadar yiyeceği çalışkanlığı ve tutumluluğuyla temin etmiştir. Böylece Karınca için bahar mevsiminde çalışmanın getirdiği zorluklar rahatlığa ve emniyete dönüşmüştür. Bülbül ise bahar mevsiminde gününü eğlenceyle geçirmiş, kış mevsimi gelince soğuk ve açlık sebebiyle ölüm korkusuyla yüz yüze gelmiştir.

Karınca'nın toplum nazarında oluşturduğu algıya bakmak gerekirse, Karınca'nın en dikkat çekici özelliği cılız ve narin vücuduna rağmen çalışkan oluşudur. Öyle ki çalışkanlık Karınca ile özdeşleşmiştir. Karınca çalışkanlığı sayesinde kışın soğukta kalacak bir evi ve yiyeceği olması gerektiğini düşünmüş ve çalışıp çabalayarak gülün dibinde kendine bir ev yapmış, kışın hayatına devam edecek kadar da azık biriktirmiştir. Karınca bütün bu güzel huyuna rağmen mesnevînin gidişatında Bülbül'e yardım etmemesi ve yalnızca kendini düşünmesiyle bencil olarak da vasıflandırılmıştır.

Pervîn-i İ'tisâmî ve "Bülbül ve Karınca" Mesnevisi

Bülbülün toplum nazarındaki algısı ise bahar mevsiminde gül için şarkı söylemesi, dans etmesi ve vaktini sadece eğlenerek geçirmesi sebebiyle tembelliktir. Sadece eğlenerek vaktini geçirmesinden ve yarını düşünmeden kış için hiç hazırlık yapmamasından dolayı mesnevide kendi sonunu kendi elleriyle hazırlamıştır. Kış için kendine ev yapmamış, azık toplamamış, aksine tedbir halinde olan Karınca'yı aşağılamıştır. Mesnevide Bülbül toplum tarafından onaylanmayan davranışa ve kişiliğe sahip insanı temsil etmektedir.

SONUÇ

Pervîn'in toplumda bir yere sahip olan Bülbül ve Karınca'yı bu mesnevide işlemedeki amaç, insanları iyiliğe davet etmektir. Şair, okuyucuya öğüt vermek amacıyla bu mesnevide Bülbül ve Karınca'yı araç olarak kullanmış, ibret verici ve sosyal mesaj içeren bir mesnevi yazmıştır.

Biçimbilimsel yöntemle incelenen "Bülbül ve Karınca" mesnevisinden farklı birçok sonuç çıkarılabilir. Mesnevinin başkahramanlarından olan Bülbül tedbirsizliği nedeniyle aç kalmıştır. Bülbül, zamanını boşa harcamış, zaman konusunda müsriflik yapmış, telafisi olmayan zamanı düşüncelessiz bir şekilde harcamıştır. Bülbül, bahar mevsiminde günlerini boşa geçirmesinin karşılığını kış mevsiminde açlıkla yüz yüze kalarak ödemiştir.

Mesnevinin diğer başkahramanı azim ve çabanın timsali olarak tanıtılan Karınca'nın kış mevsimine kapısına gelip, kendinden ev ve azık isteyen Bülbül'e yardım etmeyip ona kendince hayat dersi vermesi ve onun çaresiz haline kayıtsız kalması sosyal dayanışma açısından kötü bir örnek olmuştur.

Mesnevide bugün alınan tedbirin, yarın için rahat ve huzur olduğu, yarını düşünerek yaşanması, vaktin iyi değerlendirilerek başkasından gelecek yardıma güvenip yaşanmaması gerektiği anlatılmıştır.

KAYNAKÇA

- Âryenpûr, Y. (1350 hş.), Ez Sabâ Tâ Nîmâ, Tahran: İntişârât-i Zevvâr.
Aslanoğlu, O. (2014), Pervîn-i İ'tisâmî Divanı'nın Tahlili, Doktora Tezi, Erzurum.
Ay, İ. (2014), Akşemsettinzâde Hamdullah Hamdî'nin "Yusuf Ve Züleyha" Mesnevisi Üzerine Biçimbilimsel Bir İnceleme", e-Şarkiyat İlmi Araştırmalar Dergisi, 8: 117-142.
Cengiz Ş.; Duran, E. (2017), "Hayvan Masalları (Fabl) Üzerinde Deneysel Bir Araştırma: Çocuklar Deyimlerden Ne Anlıyor?", Uluslararası Eğitim Bilimleri Dergisi, 13: 29-50.
Çiftçi, H. (1999), "Bir Fabl Olarak Fare ve Kedi Hikâyesinin Arkasındaki Mesaj", Akademik Araştırmalar Dergisi, 1: 57-66.
Dihhudâ, A. E. (1346 hş.), Luğâtname, Tahran: İntişârât-i Dânişgâh-i Tehrân.
Ghaznavi, M. (2009), "Pervin İ'tisâmî'nin Şiirlerinde Sosyal Durum", Yüksek Lisans Tezi, Ankara.
Gökhan, A. (2011), "Sadık Hidayet'in "Lale" Adlı Öyküsüne Göstergibilimsel Bir Yaklaşım", Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, 15: 299-309.

- Hâkimî, İ. (2012), *Çağdaş İran Edebiyatı* (Çev. Şadi Aydın), Ankara: Anekdot Yayınevi.
- Harman, Ö. F.; -Kurnaz, C. (1998), "Hüdhüd", *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, 18: 461-462.
- İ'tisâmî, P. (1386 hş.), *Divân-i Pervîn-i İ'tisâmî*, Tahran: Neşr-i Sâlis.
- İnal Savi, S. (2007), "Pervîn-i İ'tisâmî", *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, 34: 246-247.
- Karagöz, B. (2015), "Fablların Pedagojik Karakteristiği Üzerine Bir Analiz", *Erzincan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 2: 353-362.
- Kurnaz, C. (1996), "Gül", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 14: 219-222.
- Nuhoğlu, G. (2007), "Pervin-i İ'tisami ve Şiirlerinde Kadın Konusu", *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Şarkiyat Mecmuası*, 9: 45-70.
- Pala, İ. (2012), *Ansiklopedik Divan Şiiri Sözlüğü*, İstanbul: Kapı Yayınları.
- Propp, V. (2008), *Masalın Biçimbilimi* (Çev. Mehmet Rifat- Sema Rifat), İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Yaylalı, Y. (2011), "Pervîn-i İ'tisâmî, Hayatı, Edebi Kişiliği ve Lutf-i Hak Mesnevisi", *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fak. Şarkiyat Mecmuası*, 18: 123-145.

Makale Geliş Tarihi: 18.01.2019 Yayın Kabul Tarihi: 28.05.2019

KÜSİ VE TTO'LARA YÖNELİK GİRİŐİMÇİ, SANAYİCİ VE AKADEMİSYENLERİN ALGILARININ İNCELENMESİ*

Murat Seyfi** - Emre Aslan*** - Ali Erdi Candar**** - Onur Dal*****

Öz

Son yıllarda küreselleşme ve teknolojik gelişmelerden dolayı dünyada hiper rekabet ortamı yaşanmaya başladı ve buna bağlı olarak da sürdürülebilir bir ekonomi sağlamak isteyen devletler ve şirketler için Ar-Ge ve İnovasyon çalışmaları hayati önem kazandı. Ülkemizde 1990'lı yıllarda stratejik planlarda yer almaya başlayan Ar-Ge çalışmaları, 2000'li yıllarda inovasyon uygulamaları ile desteklenmeye çalışılmış fakat yeterince başarılı olunamamıştır. Bunun üzerine 2010'lu yıllardan itibaren ülkemizde katma değeri yüksek ürünler ortaya çıkartacak çalışmalar yapılabilmesi için KÜSİ ve TTO gibi katalizör etkisi yapabilecek yeni oluşumlar inşa edilmiştir. Bu çalışma 2018 yılında Tokat Gaziosmanpaşa Üniversitesi koordinesinde yapılan "Tokat Ar-Ge Proje Pazarı"na katılan kişilerin (n=181) KÜSİ ve TTO'ya yönelik algılarını araştırmak amacıyla yapılmıştır. Çalışma tüm paydaşların biraraya getirilmesi açısından diğer çalışmalardan ayrılmakta ve literatüre yeni bir katkı sağlamaktadır. Elde edilen sonuçlar literatür perspektifinde tartışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: KÜSİ, TTO, Ar-Ge.

INVESTIGATION of PERCEPTIONS of ENTREPRENEURS, INDUSTRIALISTS and ACADEMICS for GUIC and TTO

Abstract

In recent years, due to globalization and technological developments, hyper competition environment has started to be experienced in the world and consequently R & D and Innovation works have become vital for states and companies that want to provide a sustainable economy. R & D studies, which started to take part in strategic plans in the 1990s in our country, have been tried to be supported with innovation practices in 2000s but have not been successful enough. In order to carry out studies that will produce high value-added products in our country since 2010, new formations have been built to make catalytic effect such as GUIC (Government University Industry Collaboration) and TTO. The aim of this study was to investigate the perceptions of individuals (n = 181) who participated in the Tokat R & D Project Market in 2018 under the coordination of

* Bu çalışma TÜBİTAK Ar-Ge PPP232 nolu proje tarafından desteklenmiştir.

**Dr. Öğretim Üyesi, Tokat Gaziosmanpaşa Üniversitesi, Niksar Uygulamalı Bilimler Yüksekokulu, e-posta: murat.seyfi@gop.edu.tr.

*** Dr. Öğretim Üyesi, Tokat Gaziosmanpaşa Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, e-posta: emre.aslan@gop.edu.tr.

****Tokat Gaziosmanpaşa Üniversitesi, Teknoloji Transfer Ofisi, e-posta: alierdi.candar@gop.edu.tr.

***** Tokat Gaziosmanpaşa Üniversitesi, Turhal Meslek Yüksekokulu onur.dal@gop.edu.tr.

Tokat Gaziosmanpaşa University. The study is different from other studies in terms of bringing all stakeholders together and makes a new contribution to the literature. The results are discussed in the literature perspective.

Key Words: KÜSİ, TTO, Ar-Ge.

1. GİRİŞ

Küreselleşme ve teknolojik gelişmelerden dolayı ülkeler ve şirketler hiper rekabet ortamında hayatta kalabilmek için Ar-ge ve İnovasyon odaklı yatırımlar ve çalışmalar yapmaktadırlar. Bu çalışmaların amacına ulaşabilmesi ve yapılan çalışmaların hem toplumsal hem de ekonomik değerlere dönüşebilmesi için Üniversite Sanayi İşbirliğinin önemi her geçen gün artmaktadır. Bu işbirliğinin en büyük paydaşları olan TTO (Teknoloji Transfer Ofisi), KÜSİ (Kamu Üniversite Sanayi İşbirliği), TEKNOPARK, SANAYİCİ ve GİRİŞİMCİ'ler arasındaki iletişim ve işbirliğinin geliştirilmesi ve ihtiyaçların tespit edilerek çözüm önerilerinin sunulması sürecin verimliliği açısından oldukça önemlidir. Bu çalışmada Üniversite Sanayi İşbirliği ile ilgili tüm paydaşların bir araya geldiği “ Tokat Ar-Ge Proje Pazarı” etkinliğinde katılımcıların konu hakkındaki düşünceleri araştırılmıştır.

Araştırma kapsamında Üniversite Sanayi İşbirliğindeki iletişim akışı, tarafların işbirliğine bakış açısı, kamu tarafından geliştirilen portalların işlevsel düzeyinin ne olduğu temel problem olarak hipotez kısmında tanımlanmıştır. Araştırma kapsamında nicel araştırma yöntemi kullanılarak araştırmacılar tarafından geliştirilen soru seti kullanılmıştır. Bu kapsamda Sorularda veriler sıralı (ordinal) ölçekle elde edildiği için(Likert), bağımsız örnekler için uygulanan t testinin parametrik olmayan alternafi Mann- Whitney U testi kullanılmıştır. Araştırma sonucunda Üniversite Sanayi işbirliğinde önemli çalışmalar yapıldığı fakat konu ile ilgili paydaşların daha verimli çalışmalar yapabilmesi açısından yeni politikalar geliştirilmesi gerektiği tespit edilmiştir.

1.1. Üniversite Sanayi İşbirliği

Üniversite Sanayi İşbirliği dünya üzerinde oluşan hiper rekabet ile birlikte ihtiyaca odaklı olarak formal ve informal olarak ortaya çıkmıştır. Buna bağlı olarak da kavramlaştırılma çalışmaları sürekli olarak değişmiş ve gelişmiştir. Üniversiteler yıllar içerisinde eğitim odaklı politikaları, uygulama ve sanayi odaklı hale dönüşmüştür. Bu çalışmaların devlet politikaları ile özdeşleşmesi noktasında ilk adımlar 1853 de, ikincisi de 1857’de ABD kongresine sunulan bir yasa taslağıdır. Bu yasa taslağında; endüstri ve tarım odaklı çalışan iş sahiplerine eğitim ve donanım desteği sağlanması buna karşılıklı bu sürece destek olan üniversitelere devlet tarafından kamu arazisi bağlanması öngörülmüştür. Bu öneri kongreden geçmesine rağmen Başkanlık Makamı tarafından onaylanmamıştır, fakat ilerleyen yıllarda Başkan Lincoln tarafından 1862 yılında onaylanmış ve “Morill Yasası” olarak tanımlanmıştır. Bu uygulamalar Amerika genelinde üniversiteleri iş alanlarına ve bölgesel kalkınmaya katkı sağlama noktasında güdülemiş olup, konu hakkında toplumsal ve akademik

KÜSİ ve TTO'lara Yönelik Girişimci, Sanayici ve Akademisyenlerin Algılarının İncelenmesi

farkındalığı artırmıştır. Üniversite Sanayi işbirliğinin belirli bir sistematikte işlerlik kazanması ve Ar-Ge odaklı çalışmaların ön plana çıktığı ilk örnekleri de 1970'li yıllarda Amerika Birleşik Devletleri'nde daha sonrasında ise Avrupa Birliği üyesi ülkelerde gözlenmiştir (Kiper, 2010:19). Ülkemizde ise üniversite-sanayi işbirliği ilk defa kalkınma planlarında sistematik olarak tanımlanmıştır. Birinci Kalkınma Planında (1963-1967) Ar-Ge odaklı stratejiler ortaya konarken, ikinci kalkınma planında (1968-1972) özel sektörün de Ar-Ge çalışmalarında aktif olarak yer almasına yönelik stratejiler ortaya konmuştur. Bu çalışmalar zaman içerisinde TÜBİTAK'ın Gebze'de ülkenin en büyük araştırma merkezinin açılmasının alt yapısını oluşturmuştur (Erdil ve d., 2012:99-100). İlk önce Üniversite Sanayi İşbirliği (ÜSİ) olarak kullanılan kavram zaman içerisinde kamu desteğini gerektiren bir sürece dönüştüğü için Kamu Üniversite Sanayi İşbirliği (KÜSİ) olarak adlandırılmıştır. Üniversite Sanayi İşbirliği günümüzde çeşitli yöntemler, modüller ve kategorilendirmelerden oluşmaktadır. Klasik yöntemler arasında; ortak araştırma projeleri, araştırma sözleşmelerinin verilmesi, know-how ve patent verilmesi, danışmanlık, eğitim hizmetleri ve personel hareketliliğidir (Abramo ve d., 2009:3-5). Bu perspektifte Üniversite Sanayi İşbirliği; Ar-Ge potansiyelini artırmak ve bu kapsamda üniversitenin insan kaynakları ve teknolojik araç gereçleri ile sanayinin deneyimlerinin bir araya geldiği, toplumsal ve ekonomik ihtiyaçlara cevap vermeye yönelik ortak çalışma süreçleri olarak tanımlanabilir. Başka bir deyişle; sanayicinin üretim ve uygulamadaki problemlerinin çözümü ve ürün kalitesinin gelişimini artırırken, akademisyenin de sanayinin karşılanmamış ihtiyaçlarına yönelik çalışmalara destek olarak bilimsel çalışmalar yapabilmesine olanak sağlamaktır (Küçükçirkin, 1990:6). En kısa hali ile Üniversite Sanayi İşbirliği üniversiteler, sanayi ve girişimciler arasında yenilikçi işbirlikleridir (Xu, 2010:88).

Üniversite Sanayi İşbirliği içerisinde hem akademisyenlerin hem de sanayicilerin beklentileri ve motivasyonları farklı düzeydedir. Verimli ve sonuç odaklı bir Üniversite Sanayi işbirliği için hedeflerin sistematik ve ölçülebilir bir şekilde tanımlanması gerekir. Bu kapsamda üniversite sanayi işbirliği hedefleri şu şekilde tanımlanabilir(Vardar, 1994: 40);

- Üniversite ve sanayide ortak dil geliştirerek; eğitici, öğretici, araştırmacı, uygulayıcı, üretici, denetleyici, planlayıcı, yaratıcı niteliklerin iyileştirme süreçlerine dahil edilmesi
- Üniversite ve Sanayicilerin ihtiyaçlarını ve beklentilerini analiz edecek araştırmalar yaparak; araştırma ve eğitim süreçlerinin bu perspektifte geliştirilmesi.
- Hiper rekabet ortamında sanayinin ihtiyaç duyduğu yenilenme ve iyileştirme süreçlerinde üniversitenin potansiyelinden faydalanılması.
- Her iki tarafın sahip olduğu Ar-Ge ve İnovasyon kaynaklarının etkili bir şekilde kullanılması.
- Firmaların ihtiyaç duydukları teknoloji yol haritalarının hazırlanmasında işbirliği yapılması.

- Ülkenin ve bölgenin geleceğe yönelik eğitim – sanayi – kalkınma stratejilerinin belirlenmesinde etkin görev paylaşımı.
- Üniversitelere yeni fon kaynakları bulunması için alternatiflerin geliştirilmesi.
- Sanayinin kendine özgü yeni beceriler kazanması ve buna bağlı olarak da dışa bağımlı giderlerinin azaltılması.

Üniversite Sanayi işbirliğinde her iki taraf da farklı zorluklarla mücadele etmek zorunda kalmaktadırlar. Bunun da temelinde her iki tarafın da farklı maddi kaynaklardan beslenmesi ve buna bağlı olarak da farklı beklentilerinin olmasıdır (Brunell ve diğerleri, 2010:858-859). Bu kapsamda üniversite sanayi işbirliğinin faydalarının açıklanması oldukça önemlidir. Dura (1994); Üniversite Sanayi işbirliğini açıklarken konuyu Üniversiteye faydaları, Sanayiye faydaları ve topluma faydaları olmak üzere üç kategoride değerlendirmiştir. Dura'ya göre; Sanayiciler bu tip işbirlikleri sayesinde; ileri ve uygun teknoloji elde edebiliyor, kaynakları daha doğru kullanabiliyor, verimliliğini artırıyor, maliyet ve kalite sorunlarına yeni çözümler geliştirebiliyor. Üniversiteler ise; yeni araştırma olanakları ve fonları keşfedebiliyor ve insan kaynağını daha verimli kullanabiliyor. Böylelikle eğitim kalitesi artıyor ve kendi iç dinamiklerini besleyebiliyor. Toplumun sağladığı faydalar; Üniversite Sanayi işbirliği yarattığı ekonomik değer toplumu dolaylı olarak etkilerken aynı zamanda toplumsal ihtiyaçlara cevap verecek yeni işbirlikleri sosyal barışı doğrudan etkilemekte ve sosyal dışlanma ile mücadelede katalizör etki yaratmaktadır. Norman (1982) üniversite sanayi işbirliğinde tarafların kazançlarını Tablo 1’de özetlemiştir (Akt: Erdil ve d., 2012:100);

Tablo1:Üniversite Sanayi İşbirliği Kazançları

Sanayinin Kazançları	Üniversitenin Kazançları
<ul style="list-style-type: none">• Çok detaylı ve spesifik bilgiye ulaşım• Sanayideki bilgi kaynaklarına ulaşım• Teknik işgücüne ulaşma imkanı• Ekonomik kazanç elde etme imkanı• Kurumsal itibar• Personelinin eğitilmesi• Kaynaklarını inovatif olarak kullanılması• Yaratıcı çözüm önerilerinin geliştirilmesi	<ul style="list-style-type: none">• Teorik bilgilerin, uygulama alanlarında test edilebilmesi• Yeni araştırma fonlarına ulaşım• Öğrenciler için yeni staj olanaklarının sağlanması• Sanayinin elindeki araç ve teçhizatları kullanabilme• Mezunlar için iş olanakları• Ekonomik kazanç imkanı

1.2 Türkiye’de Üniversite Sanayi İşbirliğinde Etkin Rol Alan Aktörler

Türkiye Cumhuriyeti Sanayi ve Teknoloji Bakanlığı: Ar-Ge Teşvikleri Genel Müdürlüğü, KOSGEB, TÜBİTAK, Kalkınma Ajansları, Türk Patent ve Marka Kurumu

KÜSİ ve TTO'lara Yönelik Girişimci, Sanayici ve Akademisyenlerin Algılarının İncelenmesi

gibi alt bileşenleri ile Üniversite Sanayi işbirliklerinde koordinatörlük görevi üstlenmektedir. Strateji ve Eylem Planları hazırlamakta ve konu ile ilgili tüm paydaşları (akademisyen, girişimci, sanayici v.b.) bir araya getirmektedir. Bu kapsamda Kamu Üniversite Sanayi İşbirliği Portalı (KÜSİP) üzerinden tanıtım, bilgilendirme ve etkinlikler gibi faaliyetlerin organizasyonu ve yürütülmesinde aktif rol almaktadır. Ayrıca İller bazında KÜSİ il temsilcileri atanarak konu ile ilgili etkileşimi yerel baz da sürdürmektedir.

TTO (Teknoloji Transfer Ofisi): Akademik araştırma sonuçlarının verimli ve hızlı bir şekilde ticarileşmesine ilişkin faaliyetlerin yürütüldüğü organizasyonlardır. Üniversiteler, araştırma merkezleri, özel sektör arasında; araştırmacılar ile girişimciler, yatırımcılar ve sanayiciler ile gerekli ve ihtiyaç duyulan bağlantıların sağlanması yönünde faaliyet gösterirler.

Teknopark: Üniversiteler/araştırma kurumları ve sanayi kuruluşlarının aynı ortam içerisinde araştırma, geliştirme ve inovasyon çalışmalarını sürdürdükleri; birbirleri arasında bilgi ve teknoloji transferi gerçekleştirdikleri; akademik, ekonomik ve sosyal yapının bütünleştiği organize araştırma ve iş geliştirme ekosistemleridir.

Ar-Ge Tasarım Merkezleri: Özel Sektör tarafından, Bakanlığın belirlediği kurallar ve yönetmelikler çerçevesinde Ar-Ge Tasarım Merkezleri kurulmaktadır. "Özel sektör Ar-Ge ve yenilik yoluyla ülke ekonomisinin uluslararası düzeyde rekabet edebilir bir yapıya kavuşturulması için teknolojik bilgi üretilmesini, üründe ve üretim süreçlerinde yenilik yapılmasını, ürün kalitesi ve standardının yükseltilmesini, verimliliğin artırılmasını, üretim maliyetlerinin düşürülmesini, teknolojik bilginin ticarileşmesini, rekabet öncesi işbirliklerinin gelişmesini, teknoloji yoğun üretim, girişimcilik ve bu alanlara yönelik yatırımlar ile Ar-Ge'ye ve yeniliğe yönelik doğrudan yabancı sermaye yatırımlarının ülkeye girişinin hızlandırılmasını, Ar-Ge personeli ve nitelikli işgücü istihdamının artırılmasını desteklemek ve teşvik etmek amacıyla 5746 sayılı yasaya göre Araştırma, Geliştirme ve Tasarım Faaliyetlerini yürütmektedirler."

1.3. Üniversite-Sanayi İşbirliği Kapsamında Literatür Araştırması

Üniversite-Sanayi işbirliğinin karşılıklı faydalarının yanı sıra toplumsal etkilerinin zaman içerisinde daha net bir şekilde ortaya çıkmasından dolayı literatürde bu konuda yapılan yayın sayısı artmıştır. Yapılan yayınları betimsel açıdan değerlendirdiğimizde çalışmaların sadece akademik makale olarak değil, sektörel raporlar formatında olduğu da tespit edilmiştir. Türkiye'de konu ile ilgili yapılan literatür çalışmalar Tablo 2'de verilmiştir;

Tablo2: Üniversite-Sanayi İşbirliği perspektifinde Yapılan Akademik Çalışmalar

Yazar	Yıl	Kapsamı	Türü
Cengiz Yılmaz Tülay Muğaloğlu	1989	Üniversite Sanayi İşbirliği Geliştirilir	Nasıl Makale
Cihan Dura	1994	Çalışma içerik analizi yöntemi ile yapılmış olup, konu kapsamlı bir şekilde	Makale

		araştırılmıştır. Çalışma sonucunda hem sanayi hem de üniversite için önerilerde bulunulmuştur.	
Metin Özüğurlu	1999	<i>Küresel bir eğilim halini alan "piyasacı üniversite" yöneliminin "nasıl ve ne için bilimsel faaliyet" sorusunu yeniden güncelleştirdiği vurgulanmış ve sorular bilim etiği açısından tartışılmıştır.</i>	Makale
Aykut Göker	2000	Üniversite-Sanayi işbirliği inovasyon perspektifinde değerlendirilmiştir.	Panel
Şerafettin Sevim Fethullah Karamete	2003	Meslek yüksekokullarında yetiştirilen ara meslek elemanı ve teknikerlerin sanayi ve hizmet sektörleri ile uyumlu olacak, karşılıklı arz talep dengesi içerisinde olmalarını sağlayacak modellerin yerel bazda uygulanması ve bu sayede yöresel kalkınma ele alınmıştır	Makale
Metin Durgut	2007	İnovasyon kavramı perspektifinde konu tartışılmıştır.	Bildiri
Kemal Koç Ahmet Mente	2007	Bu çalışmada, üniversite-sanayi-devlet işbirliği kapsamında inovasyon kavramının önemi üzerinde durulmuştur.	Makale
Şenol Okay	2009	Araştırma sonucunda birçok veri elde edilmiştir. Özellikle bu süreçte yapılan faaliyetlerin bireysel çabalara göre geliştiği tespit edilmiştir. Ayrıca; Araştırmaya katılan öğretim elemanlarının %57'nin hiçbir şekilde ÜSİ'de belirtilen birimlerde görev almamaları, ÜSİ çalışmalarında kurumsal altyapının süratle tamamlanmasını ve tarafların ortak platformlarda bir araya gelerek işbirliğine imkân hazırlanmasını gerekli kılmaktadır	Makale
Yücel Odabaşı Şebnem Helvacıoğlu Mustafa İnsel İsmail Hakkı Helvacıoğlu	2010	Bu çalışmada İTÜ Gemi İnşaatı ve Deniz Bilimleri Fakültesi AUG modelinde olduğu gibi başarılı modeller kurmanın ve uygulamanın mümkün olduğu, kısaca özetlenmiştir.	Kitap Bölümü
Gülay Aslan	2010	Araştırma sonucuna göre; Öğretim üyeleri üniversite-sanayi işbirliğine sıcak	Tam Metin Bildiri

KÜSİ ve TTO'lara Yönelik Girişimci, Sanayici ve Akademisyenlerin Algılarının İncelenmesi

		bakmakla birlikte, bu işbirliğinin kurallarının, ölçüsünün ve etik boyutunun önemli olduğunun altını çizmişlerdir	
Mahmut Kiper	2010	ÜSAMP incelenmiştir.	Sektörel Rapor
Kurtuluş Kaymaz Kadir Yasin Eryiğit	2011	Üniversite sanayi işbirliğinde yaşanan süreçler araştırılmıştır.	Makale
Erkan Erdil M. Teoman Pamukçu İ. Semih Akçomak Yelda Erden	2012	Teknolojik gelişme ve küreselleşme hem üniversitenin hem de sanayinin işleyişinde köklü değişikliklere neden olmaktadır. Bu kapsamda yeni nesil üniversiteler için önerilerde bulunulmuştur.	Makale
Nuri Ömürbek Yekta Halıcı	2012	Çalışma kapsamında Her iki Teknokentin üniversite-sanayi işbirliği çerçevesinde ülkeye ve şirketlere ne gibi etkiler yaptıkları araştırılmıştır.	Makale
Asiye Yüksel Gazi Uçkun Güler Dinçel Barış Demir	2013	İnovasyon Yeteneğinin Artırılmasında Üniversite Sanayi İşbirliği ve Meslek Yüksekokullarının Rolü Araştırılmıştır.	Makale
Vedat Bal Yavuz Akçi	2013	Bu çalışmada, sanayi kuruluşlarının sahip veya yöneticilerinin teknolojik yenilenme konusunda hangi yolları izledikleri ve bu bağlamda üniversitelerden ne ölçüde yararlandıkları betimsel yöntem kullanılarak ortaya konmaya çalışılmıştır.	Makale
Murat Yalçıntaş	2014	Çalışmada rekabetçilik çerçevesinde üniversite - sanayi işbirliği incelenmiş ve devletin oynadığı rol ile geliştirdiği arayüzler anlatılmıştır. Ayrıca dünya örnekleri de irdelenerek ülkemizde geliştirilen arayüzlerin en başarılı örneklerinden birisi olması beklenen Teknopark İstanbul bir örnek vaka mantığı çerçevesinde incelenmiş, başarılı bir üniversite - sanayi - devlet işbirliği için, özellikle teknoparklarda, gerekli unsurlar belirlenmeye ve öneriler sunulmaya çalışılmıştır.	Makale
Cihan Kocabaş	2018	Teknoloji geliştirme bölgelerinin	Makale

Yusuf Alpaydın	Üniversite Sanayi İşbirliğine olan katkıları incelenmiştir.
Sibel Aybarç	2018 Üniversite Sanayi İşbirliğinin bölge ekonomisi üzerine etkisi incelenmiştir. Makale

Konu ile ilgili yapılan yüksek lisans ve doktora tez çalışmalarına bakıldığında; YÖK Tez Merkezi (2018) verilerine göre yedi (7) tane doktora, 32 tane yüksek lisans tez çalışması bulunmaktadır. Yapılan hem lisansüstü çalışmalar hem de akademik makale çalışmaların içeriklerine bakıldığında Üniversite-Sanayi İşbirliği için Ar-Ge ve İnovasyon kavramlarının kilit rol oynadığı tespit edilmiştir.

2. YÖNTEM

2.1 Örneklem

Araştırmanın evreni 11 Ekim 2018 tarihinde Tokat'ta düzenlenen Tokat Ar-ge Proje Pazarına katılan 400 kişiden oluşmaktadır. Araştırmanın örneklemini basit tesadüfi örnekleme yöntemi ile tespit edilmiştir. Bu kapsamda tanımlanan evrendeki her bir elemanın eşit ve bağımsız seçilme şansı olmuştur. Seçilen bir kişi diğerlerinin seçim şansını etkilememiştir. Bu kapsamda Tokat Ar-Ge Proje Pazarına katılan kişiler içerisinde 181 kişi araştırmanın örneklemini oluşturmuştur.

2.2 Araştırma Araçları:

Yapılan literatür araştırması sonucunda; kişilerin üniversite sanayi işbirliği algısını değerlendirmeye yönelik bir ölçek bulunamamıştır. Bu yüzden yapılan literatür taraması perspektifinde demografik sorular (10 adet) ve 20 sorudan oluşan likert tipi araştırma soruları hazırlanmıştır. Hazırlanan araştırma soruları bu alanda çalışan 2 akademisyene ve 2 sektör temsilcisine kontrol ettirilmiş ve yapılan incelemeler sonucunda soru sayısı 15'e indirilmiştir.

Sorularda veriler sıralı (ordinal) ölçekle elde edildiği için(Likert), bağımsız örnekler için uygulanan t testinin parametrik olmayan alternafi Mann- Whitney U testi kullanılmıştır (iki bağımsız örnek , %5 önem seviyesinde).Ayrıca, yine Likert tipi sorulardan elde edilen verilerde, ikiden fazla ana kütlelerin karşılaştırılmasında parametrik F testi varsayımları sağlanmadığından bunun parametrik olmayan alternatifi Kruskal Wallis Tek Yönlü Varyans Analizi kullanılmıştır (ikiden fazla bağımsız örnek, %5 önem seviyesinde). Bağımsız değişkenlerin etkileri de veriler nominal olduğu için Ki-Kare bağımsızlık testi ile yapılmıştır.

2.3 Araştırmanın Hipotezleri

Hipotez1

H₀: TTO ların Üniversite- Sanayi işbirliğinde etkili bir arayüz görevi görmesi ve çalışmaların değer kazanması açısından eğitim düzeyleri arasında fark yoktur.

H₁: TTO ların Üniversite- Sanayi işbirliğinde etkili bir arayüz görevi ve çalışmaların değer kazanması açısından eğitim düzeyleri arasında fark vardır.

KÜSİ ve TTO'lara Yönelik Girişimci, Sanayici ve Akademisyenlerin Algılarının İncelenmesi

Hipotez2

H₀: Sanayicilerin, girişimcilere yeterli ilgi göstermesi açısından proje pazarına katılım amacına göre fark yoktur.

H₁: Sanayicilerin, girişimcilere yeterli ilgi göstermesi açısından proje pazarına katılım amacına göre fark vardır.

Hipotez3

H₀: Üniversite- Sanayi işbirliğinin ülkemizin inovasyon kapasitesini artırması açısından KÜSİP' e üye olup olmama durumuna göre fark yoktur.

H₁: Üniversite- Sanayi işbirliğinin ülkemizin inovasyon kapasitesini artırması açısından KÜSİP' e üye olup olmama durumuna göre fark vardır.

Hipotez4

H₀:Kamu-Üniversite-Sanayi İşbirliğinde en zayıf halkanın SANAYİ olması ile KÜSİP'e üye olup olmama arasında fark yoktur.

H₁: Kamu-Üniversite-Sanayi İşbirliğinde en zayıf halkanın SANAYİ olması ile KÜSİP'e üye olup olmama arasında fark vardır.

3. BULGULAR

Demografik Özellikler

Bu araştırma Tokat Gaziosmanpaşa Üniversitesi Koordinesinde 11 Ekim 2018'de düzenlenen "Tokat Ar-Ge Proje Pazarı" etkinliğine katılan kişiler arasından tesadüfi örneklem yöntemi ile seçilen 19-62 yaş aralığında 181 kişi ile gerçekleştirilmiştir. Araştırmaya katılanların cinsiyetlere göre dağılımı %75.7 (137) erkek, %24.3'ü (44) kadın şeklindedir. Araştırmaya katılanların eğitim durumları dağılımı lise ve altı %15 (27), önlisans %3.9 (7), lisans %30.4 (55), yüksek lisans %11.6 (21), doktora %39.2 (71). Araştırmaya katılanların Ar-Ge Proje Pazarına katılım amaçları dağılımı; proje sunan ekipte olanlar %66.3 (120), ziyaret amaçlı %26 (47), yatırım amaçlı %7.7 (14). Araştırmaya katılan kişilerin görevleri bağlamında dağılımı öğrenci olanlar %23.8 (43), akademisyen %33.7 (61), Araştırma Merkezi Çalışanı %5.5 (10), Özel sektör sanayici %16.6 (30), Girişimci 13.3 (24), Kamu Kurumu %7.2 (13)'dür.

Tablo3: Demografik Özellikler

	Frekans	Yüzde
Cinsiyet		
Erkek	137	75,7
Kadın	44	24,3
Eğitim Durumu		
İlköğretim	3	1,7
Lise	24	13,3

Ön Lisans	7	3,9
Lisans	55	30,4
Yüksek Lisans	21	11,6
Doktora	71	39,2
Ar-Ge Proje Pazarına katılım amacı		
Proje sunan ekip	120	66,3
Ziyaret amaçlı	47	26
Yatırım amaçlı	14	7,7
Görev		
Öğrenci	43	23,8
Akademisyen	61	33,7
Araştırma merkezi çalışanı	10	5,5
Özel sektör-Sanayici	30	16,6
Girişimci	24	13,3
Kamu kurumu	13	7,2
Patent Başvurusu		
Evet	78	43,1
Hayır	103	56,6
Faydalı Model Başvurusu		
Evet	16	8,8
Hayır	165	91,2
KÜSİP Portalına Üye		
Evet	59	32,6
Hayır	122	67,4

Tablo4 de yer alan verilere göre Araştırmaya katılan kişilerin verdiği cevaplara göre “Üniversite-Sanayi İşbirliği ülkemizin inovasyon kapasitesini artıracığını düşünüyorum” diyenlerin ortalaması 4.64 ile en yüksektir. Diğer taraftan sanayicilerin, girişimcilere yeterli ilgi gösterdiğini düşünenlerin ortalaması ise 2.48 ile en düşüktür.

Araştırmacılar tarafından geliştirilen 15 soruluk soru seti 5’li likert olarak; Tamamen Katılmıyorum (1), Katılmıyorum (2), Kararsızım (3), Katılıyorum (4), Tamamen Katılıyorum (5) biçiminde tanımlanmıştır.

Tablo4: Araştırmaya Katılanların Hazırlanan Soru Setine Verdiği Cevaplar

	(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	SS	
TTO’ların üniversite-sanayi işbirliğinde etkili bir ara yüz görevi gördüğünü düşünüyorum.	3	14	30	51	83	4,08	1,03
Sanayicilerin, girişimcilere yeterli ilgi gösterdiğini düşünüyorum.	53	37	54	24	13	2,48	1,24
Üniversite-Sanayi İşbirliğinde alt yapı problemleri olduğunu düşünüyorum.	53	24	39	29	36	2,83	1,49

KÜSİ ve TTO'lara Yönelik Girişimci, Sanayici ve Akademisyenlerin Algılarının İncelenmesi

Üniversiteler, Sanayi ve Girişimcilere yönelik politikalar geliştiriyor.	41	27	42	35	36	2,98	1,43
TTO'lar, çalışmalarımın değer kazanması açısından bana fayda sağlıyor.	14	9	31	52	75	3,91	1,21
Üniversite-Sanayi İşbirliği ülkemizin inovasyon kapasitesini artıracığını düşünüyorum.	3	4	8	25	141	4,64	0,80
Yeni bir Ar-Ge çalışmasına başladığımda ilgili KÜSİ platformlarını kullanabiliyorum.	30	25	90	16	20	2,83	1,14
KAMU Üniversite Sanayi İşbirliğinin verimli bir şekilde işlediğini düşünüyorum	18	30	96	25	12	2,90	0,98
Kamu Üniversite Sanayi işbirliğinde en zayıf halkanın ÜNİVERSİTE olduğunu düşünüyorum	34	26	80	16	25	2,84	1,23
Kamu Üniversite Sanayi işbirliğinde en zayıf halkanın SANAYİ olduğunu düşünüyorum.	49	28	51	28	25	2,73	1,37
Proje Pazarlarının, araştırma ve geliştirme (Ar-Ge) çalışmalarının tanınırlığına ve ticarileşmesine katkı yaptığını düşünüyorum.	35	11	21	51	63	3,53	1,49
İnovasyon ve Ar-Ge faaliyetlerinin sanayicilerin rekabet edebilmeleri için zorunlu olduğunu düşünüyorum.	5	7	13	25	131	4,49	0,98
Yaşadığım ildeki kamu üniversite ve sanayi işbirliği (KÜSİ) faaliyetlerini biliyorum.	59	35	34	31	22	2,56	1,40
Çalışma veya üretim alanlarımla ilgili yeni uygulamaları takip etmek için proje pazarlarına ve fuarlarına katılmanın önemli olduğunu düşünüyorum.	4	4	10	31	132	4,56	0,87
Yaptığım İnovasyon ve ar-ge çalışma sonuçlarının ticarileştirilmesi için gerekli bilgiye ve tecrübeye sahip olduğunu düşünüyorum.	10	6	29	37	99	4,15	1,14

Araştırmanın hipotezlerini test etmek amacıyla SPSS istatistik programı kullanılmıştır. araştırmamız soruları likert tipte non-parametrik olduğu için Kruskal-

Wallis testi yapılmış ve Sig değeri:0,00<0,05 düzeyde anlamlılık durumları test edilmiştir.

Bu kapsamda Hipotez1 için Kruskal-Wallis H (57,332) ve sig. (0.000) olduğu için H1 kabul edilmiştir.

Tablo5: Eğitim Durumuna Göre Ortalama Değerler

Ranks			
	Eğitim	N	mean rank
TTO Etkisi	İlköğretim	3	67,17
	Lise	24	67,52
	Ön lisans	7	50,14
	Lisans	55	76,73
	Yüksek lisans	21	55,21
	Doktora	71	125,61

Bu kapsamda eğitim durumuna göre; Doktora mezunlarının ortalaması en (Mean rank=125,61) yüksektir.

Hipotez2'yi test etmek için Kruskal-Wallis H (21,105) ve sig. (0.000) olduğu için kabul edilmiştir.

Tablo6:Proje Pazarına Katılım Amacına Göre Ortalama Değerler

RANK		
Katılım Amacı	N	Mean Rank
Proje sunan ekipteyim	120	78.88
Ziyaret amaçlı katılıyorum	47	117.94
Yatırım amaçlı katılıyorum	14	104.50

Ortalamalara bakıldığında projeye katılım amacıyla Sanayicilerin Girişimcilere yeterli ilgi göstermesi açısından en düşük ortalama proje sahiplerine aittir.

Hipotez3'ü test etmek amacıyla Mann-Whitney U testi yapılmıştır. Mann-Whitney U (2803,000), sig. (.001) sonuçları elde edildiği için anlamlı bir fark vardır.

Tablo7:KÜSİP'e üye olmak

KÜSİP Üye	N	Mean Rank	Sum of Ranks
Evet	59	104,49	6165,00
Hayır	122	84,48	10306,00

KÜSİP'e üye olanların Üniversite- Sanayi işbirliğinin ülkemizin inovasyon kapasitesini artırması açısından daha yüksek bir ortalamaya sahiptir.

Hipotez4'ü test etmek amacıyla Mann-Whitney U testi yapılmıştır. Mann-Whitney U (1802,500), sig. (.001) sonuçları elde edildiği için anlamlı bir fark vardır.

KÜSİ ve TTO'lara Yönelik Girişimci, Sanayici ve Akademisyenlerin Algılarının İncelenmesi

Tablo8:KÜSİP perspektifinde Kamu üniversite Sanayi İşbirliğinde En Zayıf Halka

KÜSİP Üye	N	Mean Rank	Sum of Ranks
Evet	59	60,55	3572,50
Hayır	122	105,73	12898,50

KÜSİP'e üye olmayan katılımcılar olanlara kıyasla daha yüksek oranda KÜSİ kapsamında en zayıf halkanın sanayi olduğunu düşünmektedir.

4. TARTIŞMA ve SONUÇ

Araştırma kapsamında Üniversite Sanayi işbirliği çerçevesinde sürecin işlemesine etki eden faktörler incelenmiştir. Bu zamana kadar yapılan literatür çalışmalarına baktığımızda öncelikle konunun literatüre kazandırılması odaklı çalışmalar yapıldığı, zamanla konunun ulusal düzeyde önem kazanması ile birlikte etki eden faktörlerin incelenmesine yönelik çalışmalar yapılmıştır. Bu çalışma örnekleme açısından diğer çalışmalardan ayrılmakta ve konunun değerlendirilmesi için daha geniş bir perspektif sunmuştur.

Araştırmaya katılanların eğitim durumlarına göre değerlendirdiğimizde; doktora mezunları diğer eğitim seviyesindeki gruplara kıyasla TTO'nun ÜSİ kapsamında etkili bir arayüz olduğunu belirtmişlerdir. Aslan (2010) tarafından yapılan çalışmaya göre; ; Öğretim üyeleri üniversite-sanayi işbirliğine sıcak bakmakla birlikte, bu işbirliğinin kurallarının, ölçüsünün ve etik boyutunun önemli olduğunu altını çizmiştir. Yaptığımız çalışma bu çalışmaya paralellik göstermiş ve süreç içerisinde konu hakkında akademik duyarlılığın daha da arttığı ortaya çıkmıştır.

Araştırmaya katılanlar; özel sektör-sanayici grubu diğer meslek grupları ile kıyaslandığında Üniversite- Sanayi işbirliğinde alt yapı problemlerinin daha fazla olduğunu belirtmişlerdir. Benzer şekilde Bal ve Akçi (2013) tarafından yapılan çalışmada; sanayi kuruluşlarının sahip ya da yöneticilerinin (sanayicilerin), teknolojik yenilenme konusunda üniversiteden faydalanmadıkları daha çok kendi Ar-Ge laboratuvarlarında geliştirdikleri, fuarlarda ya da başka işletmelerde görüp transfer ettikleri sonucu ortaya çıkmıştır. Bu da süreç içerisinde sanayici perspektifinde Üniversite Sanayi İşbirliğine bakış açısına dair problemlerin hala devam ettiğini ortaya koymaktadır. Diğer taraftan yatırımcılar diğer katılımcı gruplara kıyasla proje pazarlarının Ar-Ge ve ticarileşmeye daha fazla katkısı olduğunu belirtmişlerdir.

Kamu üniversite Sanayi İşbirliğinin geliştirilmesi ve sonuçların takip edilebilmesi için Bakanlık tarafından oluşturulan Kamu Üniversite Sanayi Portalı (KÜSİP) önemli bir izleme ve paylaşım aracıdır. Bu kapsamda portalın işlerliği oldukça önemlidir. Araştırmamıza katılan kişilerde KÜSİP'e üye olanlar, olmayanlara kıyasla Üniversite-Sanayi işbirliğinin inovasyon kapasitesini daha fazla artırdığını belirtmişlerdir. KÜSİP'e üye olmayan katılımcılar üye olanlara kıyasla Üniversite Sanayi İşbirliği kapsamında sanayinin en zayıf halka olduğunu belirtmişlerdir. Ayrıca KÜSİP'e üye olanların daha yüksek oranda patent başvurusu yaptığı görülmektedir.

Sonuç olarak Üniversite Sanayi işbirliğinde TTO, KAMU, KÜSİ, KÜSİP, SANAYİ'nin birbirlerini besleyen bir yapıda olduğu, bu paydaşlar arasındaki iletişim

ve işbirliğinin Ar-Ge ve İnovasyon çalışmalarını doğrudan etkilediği ve halen işbirliklerinde yapısal sorunlar yaşandığı ve bunun için de yeni politikaların geliştirilmesine ihtiyaç duyulduğu tespit edilmiştir.

4.1. Gelecekte Yapılabilecek Çalışmalar

Bu zamana kadar yapılan çalışmalar mevcut durumu tespit etmeye yöneliktir. Konu hakkında çok yönlü araştırmalar yapılabilmesi için yeni araştırma yöntemleri uygulanması gerekmektedir. Bu kapsamda veri madenciliği yöntemi ile sanayicilerin konu hakkında beklentileri araştırılabilir. Ayrıca tüm paydaşların algılarını tespit etmeye yönelik faktör analizleri ve ölçek geliştirme çalışmaları yapılabilir.

KAYNAKÇA

- Abramo, G., D'Angelo, C. A., Di Costa, F., & Solazzi, M. (2009). University-industry collaboration in Italy: A bibliometric examination. *Technovation*, 29(6-7), 498-507.
- Aslan, G. (2010). Öğretim Üyelerinin Girişimci Üniversite ve Üniversite Sanayi İşbirliği Kavramlarına İlişkin Görüşleri. *Eğitim Bilim Toplum Dergisi*, 8(30), 7-22.
- Aybarç, S. (2018). Regional development dynamics: University-industry collaboration strategies Bölgesel kalkınma dinamikleri: Üniversite-sanayi işbirliği stratejileri. *Journal of Human Sciences*, 15(1), 581-593.
- Bal, Vedat, & Akçi, Yavuz. (2013). Rekabetçilikte, Sanayicilerin Teknolojik Yenilenmeye İlişkin Görüşlerinin Üniversite-Sanayi İşbirliği Çevresinde İncelenmesi. *Uluslararası Alanya İşletme Fakültesi Dergisi*, 5(2). 128-137.
- Bruneel, J., d'Este, P., & Salter, A. (2010). Investigating the factors that diminish the barriers to university-industry collaboration. *Research policy*, 39(7), 858-868.
- Dura, Cihan. (1994). Üniversite-Sanayi İşbirliği Üzerine Bir Deneme. *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi*, 49(03).
- Durgut, M. (2007). Üniversite-Sanayi İşbirliğinin Bölgesel İnovasyon Sistemi Çerçevesi. *Erciyes Üniversitesi Kayseri Bilgi ve Araştırma Merkezi Sempozyumu: Ortaklık Esaslı Üniversite-Sanayi İşbirliği ve Kentsel Yenilik Sisteminin Altyapısı*, 19-21.
- Erdil, E., Pamukçu, M. T., Akçomak, S., & Erden, Y. (2012). *Değişen üniversite-sanayi işbirliğinde üniversite örgütlenmesi*. STPS-Science and Technology Policy Studies Center, Middle East Technical University. 95-127.
- Göker, A. (2000). Ulusal inovasyon sistemi ve üniversite-sanayi işbirliği. *Ankara Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü Geleneksel Bahar Paneli: IV Bilimsel Araştırmada Üniversite-Sanayi İşbirliği*, Ankara.
- Kaymaz, K., & Eryiğit, K. Y. (2011). Determining factors hindering university-industry collaboration: An analysis from the perspective of academicians in the context of entrepreneurial science paradigm. *International Journal of Social Inquiry*, 4(1).
- Kiper, M. (2010). Dünyada ve Türkiye'de üniversite-sanayi işbirliği. *TTGV Report*, (1), 17-22.

KÜSİ ve TTO'lara Yönelik Girişimci, Sanayici ve Akademisyenlerin Algılarının İncelenmesi

- Kocabaş, C., & Alpaydın, Y. (2018). Üniversite-Sanayi İşbirliği Bağlamında Teknoloji Geliştirme Bölgelerinin Misyon ve Vizyonlarının İncelenmesi. *Journal of Higher Education & Science/Yükseköğretim ve Bilim Dergisi*, 8(2).
- Koç, K., & Mente, A. (2007). İnovasyon Kavramı ve Üniversite-Sanayi-Devlet İşbirliğinde Üçlü Sarmal Modeli. *Hacettepe Üniversitesi Sosyolojik Araştırmalar Dergisi*.
- Küçükçirkin, M. (1990). Üniversite-Sanayi İşbirliği, TOBB Yayın No:Genel 158; AR-GE 68, Ankara, Afşaroğlu Matbaası.
- Odabaşı, A. Y., Helvacıoğlu, Ş., İnsel, M., & Helvacıoğlu, İ. H. (2010). Üniversite Sanayi İşbirliğinde Örnek Bir Model. Gemi ve Teknoloji Yayınları. İstanbul
- Okay, Ş. (2009). Pamukkale Üniversitesi öğretim elemanlarının üniversite-sanayi işbirliği çalışmalarına bakışları üzerine bir alan araştırması. *Selçuk Teknik Online Dergisi*, 8(2), 94-111.
- Ömürbek, N., & Halıcı, Y. (2012). Üniversite Sanayi İşbirliği Çerçevesinde Antalya Teknokenti ile Göller Bölgesi Teknokenti Üzerine Bir Araştırma. *Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, (15), 249-268.
- Özuğurlu, M. (1999). Üniversite-Sanayi İşbirliği Programının Eleştirisi. *Eğitim: Ne İçin*, Ankara Üniversitesi İletişim araştırmaları Dergisi, 94-104.
- Sevim, Ş., & Karamete, F. (2003). Meslek Yüksekokullarında Üniversite-Sanayi İşbirliği, yöresel kalkınmaya etkisi ve yerel bazda uygulama örneği. *Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 8, 1-18.
- Vardar, M. (1994). "Üniversitelerin Araştırma İmkanları, Üniversite - Sanayii İşbirliği Konusundaki Görüşleri Ve Sanayiden Bekledikleri", İTÜ Türkiye Üniversite - Sanayii İşbirliği Birinci Şurası.
- Yalçıntaş, M. (2014). Üniversite-sanayi-devlet işbirliğinin ülke ekonomilerine etkileri: Teknopark İstanbul örneği. *Finansal araştırmalar ve Çalışmalar Dergisi*, 5 (10). 83-106.
- Yılmaz, C. & Muğaloğlu, T. (1989). Üniversite Sanayi İşbirliği Nasıl Geliştirilir?. *Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 1(3).
- Yüksel, A., Uçkun, G., Dinçel, G., & Demir, B. (2013). İnovasyon Yeteneğinin Artırılmasında Üniversite Sanayi İşbirliği ve Meslek Yüksekokullarının Rolü. *Ejovoc (Electronic Journal of Vocational Colleges)*, 3(4). 21-28.
- Xu, H., (2010). A Regional University-Industry Cooperation Research Based on Patent Data Analysis", *Asian Social Science*, Vol.6, No.11, pages 88-95.

MECMÛ‘ATÜ‘L-FEVÂYİD‘DEKİ TIBBİ SÖZ VARLIğI

Güllü ÖZDEMİR*

Öz

Eski Anadolu Türkçesi döneminde farklı bilim dalları üzerine pek çok eser verilmiştir. Bu bilim dallarından biri olan tıp alanında yazılmış eserlerden biri de Hekim Beşir Çelebi'nin *Mecmû‘atü‘l-Fevâyyid* adlı eseridir. Tıp alanında yazılan bu ve benzeri eserler gerek söz varlığı gerekse söz konusu alanın terimleri açısından oldukça önemlidirler. Eser, tıbbi terimler konusunda oldukça fazla malzeme ihtiva etmektedir. Bu çalışmada *Mecmû‘atü‘l-Fevâyyid*‘deki tıbbi söz varlığı tespit edilmeye çalışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Mecmû‘atü‘l-Fevâyyid, Hekim Beşir Çelebi, Tıp Terimleri.

MEDICAL VOCABULARY IN MECMÛ‘ATÜ‘L-FEVÂYİD

Abstract

Many works on different disciplines were given in Old Anatolian Turkish period. One of the works written in the field of medicine is Hekim Beşir Çelebi's works called *Mecmû‘atü‘l-Fevâyyid*. Written this work and similar medicine works are very important in terms of both vocabulary and terms in the medicine field. The present work contains a lot of materials about medicine subject. In this study, the medical vocabulary of *Mecmû‘atü‘l-Fevâyyid* was studied to be determined.

Key Words: Mecmû‘atü‘l-Fevâyyid, Hekim Beşir Çelebi, Medical Terms.

1.GİRİŞ

Orta Asya'da göçebe bir topluluk olarak yaşamış olan Türkler için bu hayat tarzının getirdiği bazı zorunluluklar vardır. Bunlardan bir tanesi zor tabiat şartlarıyla baş edebilmek için sağlam ve sıhhatli bir bedendir. Ancak bozkır kültürünü yaşayan bu Türk topluluklarında bilimsel bir tıptan bahsetmek mümkün değildir. Tabiata ve toprağa yakın yaşayan atalarımız, sağlık ile ilgili problemlerini genellikle dinî inançların hâkim olduğu halk hekimliğiyle gidermeye çalışmışlardır (Bayat, 2010: 239).

İslamiyet'ten önce Türklerde görülen inanç sistemlerinden biri de Şaman inancıydı. Şaman inancının dinî lideri *şaman*, *kam* veya *baksı* adıyla anılan büyücü-hekimlerdi (Bayat 2010: 239). İnsanlar bildik yöntemlerle çözemediği başta kişilerin veya topluluğa ait hayvanların hastalığı olmak üzere kuraklık, baş edilemeyen dış saldırılar, doğal afetler gibi doğaüstü güçlere ihtiyaç duyulan durumlarda şamana (kama) başvururlardı (Gürgan, 2010: 10).

* Sivas Cumhuriyet Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı, e-posta: gullubosca@gmail.com. ORCID: 0000-0002-7769-1247.

İslamiyet'ten önceki tıp alanında yazılı ilk eserler ise Uygurlar dönemine ait yazmalardır. Araştırmalar neticesinde bu metinlerin başta Vabghata'nın *Astângahrdayasamhitâ'*sı olmak üzere *Yogasataka*, *Siddhasâra* adlı meşhur Hint tıp kitaplarından tercüme edildiği anlaşılmıştır. Dolayısıyla Uygur tıp bilgilerinin büyük ölçüde Sogd ve Çin dillerinden ve Sanskritçeden tercüme yoluyla elde edildiği söylenebilir (Bayat, 2010: 249).

X. yüzyıldan itibaren Türkler, İslamiyet'i kabul ederek topluluklar hâlinde Müslüman olmaya başlamışlardır. Dolayısıyla Türkler arasında İslam tıbbının giderek egemen hâle gelmesiyle bilim dili olarak Arapça kullanılmaya başlanmıştır (Gürkan 2010: 11). Bilim dilinin Arapça oluşu, Türk hekimlerinin de eserlerini genellikle Arapça yazmalarına yol açmıştır (Önler, 1990: 358).

Eski Anadolu Türkçesi döneminde de tıp alanında pek çok eser önce Arapça kaleme alınmıştır. Ancak XIV. yüzyıldan sonra Türkçeye verilen önemin artmasıyla eserler Türkçe kaleme alınmaya başlanmıştır. Telif veya tercüme edilen bu eserlerin çoğunda yazılış tarihlerinin kaydedilmemesi ilk Türkçe tıp kitaplarının kronolojik sıraya konmasını güçleştirmektedir (Erdağı, 2001: 47). Kaynaklarda Anadolu'daki Türkçe yazılmış ilk tıp eseri olarak kabul edilen *Tuhfe-i Mübârizî'*nin (Koman, 1955: 690; Bayat, 2010: 276) de bilinen iki nüshasında yazılış ve istinsah tarihlerinin olmayışı, müellifi ve mütercimi olan Hekim Bereket hakkında fazla bilginin bulunmaması ve eserin ithaf edildiği Hüdâvendigâr Melikü'l-ümerâ Mübârizü'd-din unvanının kime ait olduğu anlaşılmamasından (Erdağı, 2001: 48-49; Erdağı Doğuer, 2013: 12) dolayı Türkçe yazılmış ilk tıp eseri olduğu görüşünün ihtiyatla karşılanmasında fayda vardır.

Türkçe yazılan ilk tıp eserlerini kronolojik olarak bir sıraya koymak güç olsa da Anadolu'da tıp dilinin Türkçeleşmesinin XIV. yüzyılın ikinci yarısında başladığı söylenebilir (Bayat, 2010: 282).

Bu dönemde tercüme veya telif pek çok Türkçe tıp eseri kaleme alınmıştır. Bunlardan biri de Hekim Beşir Çelebi'nin *Mecmû'atü'l-Fevâiyid* adlı eseridir. Eser, Hekim Beşir Çelebi tarafından Karamanoğlu İbrahim Bey'e sunulmuştur. Üç nüshası bulunan eserin ilk nüshası Paris Bibliothéque Nationale'de Supplement Turc 234'te kayıtlı Paris nüshasıdır. İkinci nüsha Cerrahpaşa Tıp Tarihi Müzesi'nde 684 numarada kayıtlı Cerrahpaşa nüshasıdır. Üçüncü nüsha ise Konya Yazma Eserler Bölge Müdürlüğü'nde E-106 numarada kayıtlı Konya nüshasıdır (Özdemir, 2018: 9).

Paris nüshasını ayrıntılı bir şekilde anlatan Blochet, telif tarihini H. 840/ M. 1436 olarak bildirirken, istinsah tarihini XVIII. yüzyıl olarak vermiştir. Bu nüsha otuz bölümden oluşmuş olup 282 varaktır (Blochet, 1932: 274-275). Paris nüshasının Konya nüshasıyla karşılaştırıldığında bu iki nüshanın birbirinden bağımsız iki farklı eser olduğu yönünde bir görüş de mevcuttur. Böler, her iki nüshada da *Mecmû'atü'l-Fevâiyid* adıyla Beşir Çelebi'ye ait olduğu belirtilen bölümlerden sonra farklı eserlerden alındığı belli olan kısımların yazmaya dâhil edildiğinden bahsetmiştir. Dolayısıyla bu yazmaların aynı eserin farklı nüshaları olarak görmenin güç olduğunu, bu nüshaların birbirinden bağımsız iki farklı eser olarak değerlendirilebileceğinden bahsetmiştir (Böler, 2013: 501.).

Cerrahpaşa nüshası 36 varak olup her sayfada 21 satır vardır. *Mecmû'atü'l-Fevâ'id* nüshanın 3-24. varakları arasında kalmaktadır. 24. varakta "Temmet Mecmû'atü'l-Fevâ'id" ifadesiyle eser son bulmuştur. 25-34. varaklar arasında başka bir metne ait ilaç terkipleri vardır. 35. varakta "Türki İbn-i Baytârın içinde olan müfredât icmâlen yazılıp adını Münteheb-ı İbn-i Baytâr koduk" ifadesinden sonra elif harfiyle başlayan tıbbi kelimelerle ilgili bilgi verilmiştir. Nüshanın sonunun eksik olmasından dolayı istinsah tarihi veya müstensih isminin tespiti mümkün olmamıştır (Özdemir, 2018: 11).

Konya nüshası 110 varak olup her sayfada 15 satır bulunmaktadır. Eser on dört bölümden oluşup her bölümde çeşitli hastalıkların tedavisinde kullanılabilecek terkiplerden bahsetmektedir. Eser Hüseyin bin Muhammed tarafından 20 Şevval 986 (1578) tarihinde istinsah edilmiştir. İlk varakta eserin planından bahsedilirken bap numaraları Arapça sıra sayı sıfatı ile yazılırken metin içinde bunların Türkçesi tercih edilmiştir. Konya nüshasının planı şu şekildedir: **Bâb-ı Evvel**¹ ma'âcin beyânındadır (2a/6). **Bâb İkinci**² müferrihleri beyân ider (4a/5). **Bâb Üçüncü**³ cevârişleri bildürür (5b/4). **Bâb Dördüncü**⁴ tütüyâları ve göz otların beyân ider (5b/10). **Bâb Beşinci**⁵ müşhil şerbetleri ve hâbları ve şafları bildürür (6b/13). **Bâb Altıncı**⁶ kurşlar terkiblerin beyân ider ve hâbblar bildürür (9a/1). **Bâb Yedinci**⁷ merhemleri beyân ider (12b/3). **Bâb Sekizinci**⁸ yağlar 'ilmini bildürür (13a/10). **Bâb Toğuzuncu**⁹ yağuları bildürür (14b/12). **Bâb Onuncu**¹⁰ tılâları bildürür (16b/10). **Bâb On birinci**¹¹ hummâları ve aqsâmı bildürür (20a/3). **Bâb On ikinci**¹² na'ül ve lahlaḥayı bildürür (21b/11). **Bâb On üçüncü**¹³ süfüfları beyân ider ve la'ükları bildürür (22a/10). **Bâb On dördüncü**¹⁴ müfid terkibler 'ilmin bildürür (23a/3). *Mecmû'atü'l-Fevâ'id* 33. varakta sona ermekte ve bundan sonraki kısımda tıp konulu başka bölümler yer almaktadır (Özdemir, 2018: 12-14).

Bu çalışmada yukarıda kısaca bahsedilen *Mecmû'atü'l-Fevâ'id* adlı eserdeki tıbbi söz varlığı tespit edilmeye çalışılmıştır. Bu ve benzeri tıp alanında yazılan eserler gerek söz varlığı gerekse söz konusu alandaki terimler açısından oldukça önemlidirler. Bu çalışmanın da ilgili bilim dallarındaki araştırmalara kaynak teşkil edeceği umulmaktadır.

¹ Bâb-ı evvel K: evvel bâb C

² Bâb ikinci K: ikinci bâb C

³ Bâb üçüncü K: üçüncü bâb C

⁴ Bâb dördüncü K: dördüncü bâb C

⁵ Bâb beşinci K: beşinci bâb C

⁶ Bâb altıncı K: altıncü bâb C

⁷ Bâb yedinci K: yedinci bâb C

⁸ Bâb sekizinci K: sekizinci bâb C

⁹ Bâb toğuzuncu K: toğuzuncü bâb C

¹⁰ Bâb onuncu K: onuncü bâb C

¹¹ Bâb on birinci K: on birinci bâb C

¹² Bâb on ikinci K: on ikinci bâb C

¹³ Bâb on üçüncü K: on üçüncü bâb C

¹⁴ Bâb on dördüncü K: on dördüncü bâb C

2. İlaç Yapımında Kullanılan Bitki Adları

- ‘ades *Ar.* Mercimek (*Lens culinaris*) *krş.* mercimek.
afsentīn *Yun.* Anadolu’da doğal olarak bulunan bir yavşan türü, pelin otu (*Artemisia absinthium*).
ağac kavunu Ağaç kavunu (*Citrus medica*).
aķākıyā *Far.* Akasya ağacı (*Robinia pseudoacacia*).
aķ behmen *T.+Ar.* Kuduz otu, kırmızı türüne kızıl behmen, beyaz türüne ak behmen adı verilir (*Centaurea behen*) *krş.* behmen-i ebyaz, behmen-i sepīd.
aķ fūlfūl *T.+Ar.* Beyaz biber (*Piper nigrum*).
‘aķırğarḥ *Ar.* *bk.* ‘āķırğarḥā.
‘aķırḥā *Ar.* *bk.* ‘āķırğarḥā.
aķırğarḥa *Ar.* *bk.* ‘āķırğarḥā.
‘aķırğarḥa *Ar.* *bk.* ‘āķırğarḥā.
‘āķırğarḥā *Ar.* Nezle otu, pire otu (*Anacyclus pyrethrum*).
anduz Andız otu, kökü ilaç olarak kullanılan bir bitki (*Inula helenium*).
ardıc Ardıç ağacı ve yemişi (*Juniperus*).
arduc *bk.* ardıc.
arpa Buğdaygillerden bir bitki (*Hordeum vulgare*).
ās *Ar.* Mersin ağacı ve yemişi (*Myrtus communis*) *krş.* mermāḥūr, mersin, murd.
‘aşūr *Ar.* Aspir denilen, çiçekleri safran yerine boya maddesi olarak kullanılan bir bitki, yalancı safran (*Carthamus tinctorius*).
ayva Ayva (*Cydonia vulgaris*).
ayvadana *Yun.* Ayvadana otu, halk arasında misk otu, civanperçemi, yavşan otu olarak da bilinir (*Achillea*).
ayvaṭana *Yun.* *bk.* ayvadana.
‘azbe *Ar.* Ilgın ağacı, çalı görünüşünde küçük ağaçlardır (*Tamarix*) *krş.* gezmāzū, ılgun.
bābūnec *Far.* Papatya çiçeği (*Matricaria chamomilla*).
bādām *Far.* Badem ağacı ve bu ağacın yaş ya da kuru yenilen yemişi (*Amygdalus communis*).
bādem *Far.* *bk.* bādām.
bādīlcān *Ar.* *bk.* bādīncān
bādīncān *Ar.* Patlıcan (*Solanum melongena*) *krş.* mağād.
bādrenbūye *Far.* Oğul otu, melisa, kovan otu (*Melissa officinalis*) *krş.* dādrenbū, kovan otu, ṭataranbū, ṭataranbū.
bādrūc *Far.* Yabani reyhan (*Ocimum*).
baķķam *Ar.* Kırmızı boya ağacı (*Caesalpinia echinata*) *krş.* demū'l-aḥaveyn, ḥūn-ı siyāvuşān, iki kardeş kanı, siyāvuşān.
baķla *Ar.* Bakla, yeşil kabuklu ve taneli bir bitki (*Vicia faba*).
balçık ḥurmāsı *T.+Far.* Sandıklara basılarak kurutulan hurma, balçık inciri (*Ebenaceae*).
başal-ı ‘unşul *Far.* Yaban soğanı, ada soğanı (*Urginea maritima*).
behmen *Ar.* Kuduz otu, kırmızı türüne kızıl behmen, beyaz türüne ak behmen adı verilir (*Statice limonium*, *Centaurea behen*).

- beahmen-i aḥmer** *Far.* Kızıl beahmen (*Statice limonium*) *krş.* beahmen-i sürḥ.
beahmen-i ebyaz *Far.* Ak beahmen (*Centaurea behen*) *krş.* aḳ beahmen, beahmen-i sepīd.
beahmen-i sepīd *Far.* Ak beahmen (*Centaurea behen*) *krş.* aḳ beahmen, beahmen-i ebyaz.
beahmen-i sürḥ *Far.* Kızıl beahmen (*Statice limonium*) *krş.* beahmen-i aḥmer.
belādır *Far.* Beladır ağacı (*Semecarpus anacardium*).
belīlec *Far.* Helile otu, kara helile ve sarı helile gibi türleri bulunur (*Terminalia*) *krş.* helile.
bellūd *Ar.* *bk.* bellūt.
bellūt *Ar.* Meşe ağacı, pelit (*Quercus ballota*).
benc *Ar.* Bengilik otu, kırmızı tatula (*Datura fastuosa*).
benefşe *Far.* Menekşe (*Viola*).
benevş *Far.* *bk.* benefşe.
besbāse *Ar.* Küçük Hindistan cevizi (*Myristica fragrans*).
besfāyic *Ar.* Bespaye, kaya eğreltisi (*Polypodium vulgare*).
bezīr *Ar.* Keten tohumu; keten tohumundan çıkan yağ (*Linum usitatissimum*).
boy Boy otu (*Trigonella joenumgraecum*).
bögrülce Börülce, fasulyeye benzeyen bir bitki türü (*Vigna sinensis*).
bögürtlen Bögürtlen (*Rubus*).
buğday Buğday (*Triticum*).
buḫçaḳ Baklagillerden, taneleri hayvan yemi olarak kullanılan yıllık bir yem bitkisi (*Vicia ervilia*).
buḫraḳ Üç köşeli diken (*Tribulus terrestris*).
buḫraḳ *bk.* buḫraḳ.
buyan Meyan kökü (*Glycyrrhiza glabra*).
büzīdān *Far.* Tilki taşağı, it kasarı, koç otu (*Solanum nigrum*).
büber *Yun.* Biber (*Capsicum annuum*).
bünn *Ar.* Kahve çekirdeği (*Coffea liberica*).
cāvşīr *Ar.* Çavşir otu ve bundan elde edilen tıbbi bir zamk (*Ferula alaeochytris*) *krş.* cünd-i bīdester.
cedvār *Ar.* Farsça mah-ı pervin de denilen, zencefil cinsinden kokusu uyarıcı olarak kullanılan bir safran kökü (*Curcuma zedoaria nigra*).
centiyāne *Yun.* Centiyan, büyük kantaron, eşek turpu (*Gentiane lutea*).
ceviz *Ar.* Ceviz (*Juglans regia*).
cırcır Su teresi, gerdeme, ıspatan (*Nasturtium officinale*).
cülnār *Far.* *bk.* gülnār.
cünd-i bīdester *Far.* Kunduz taşağı otu, çavşir (*Ferula alaeochytris*) *krş.* cāvşīr.
çadır *Far.* Çadır çiçeği, mahmude otu, kuzu sarmaşığı (*Convolvulus scammonia*).
çam Çam ağacı (*Pinus*).
çāvşīr *Ar.* *bk.* cāvşīr.
çeşmezen *Far.* Çalı diken, İsa diken, kara diken, sincan diken (*Paliurus spina*).
çiğdem Çiğdem çiçeği, sarı veya mavi çiçekli bir bitki türü (*Crocus*).
çiriş *Far.* Çiriş otu, dağ pırasası, sarı zambak, yabani pırasa (*Eremurus spectabilis*) *krş.* siriş, şiriş.

- çivit** Çivit otu, deve mercimeği, guvşak, yapraklarından mavi boya elde edilen bir bitki türü (*Isatis tinctoria*).
- çoğan** Çöven otu, dişi çöven, helvacı çöveni, helvacı kökü (*Gypsophila*).
- çörek otı** Çörek otu, karaca otu, siyah kimyon (*Nigella sativa*).
- çügündür** *Far.* Pancar, kırmızı pancar, yabancı pancar (*Beta vulgaris*).
- çülnâr** *Far. bk.* gülnâr.
- dâdrenbû** *Far.* Kovan otu, oğul otu, melisa otu, tatramba, terme otu (*Melissa officinalis*) *krş.* bâdrenbûye, kovan otı, tațaranbû, tataranbû.
- dafnî** *Yun. bk.* defne.
- dâr-ı fülful** *Far.* Uzun biber (*Piper longum*).
- defne** *Yun.* Defne ağacı, har ağacı (*Laurus nobilis*) *krş.* mâzeryûn.
- demü'l-aḥaveyn** *Ar.* İki kardeş kanı ağacı (*Calamus draco*) *krş.* bakqam, ḥûn-ı siyâvuşân, iki qardaş kanı, siyâvuşân.
- demür dikenî** Demir dikenî, çarık dikenî, demir bıtırığı, deveçökerten (*Tribulus terrestris*).
- derûnec** *Far.* Akrep kuyruğu, akrep otu, çıyan otu (*Polygonum bistorta*).
- derûnec-i 'akrebî** *Far. bk.* derûnec.
- ebem gümeçî** Ebe gümeçî, develik, kömeç (*Malva sylvestris*).
- ebhül** *Far.* Kara ardiç, ardiç yemişi (*Juniperus sabina*).
- eftimûn** *Yun.* Bostanbozan, bağbozan, cinsaçı, gelinsaçı, kızıl sarmaşık (*Cuscuta*).
- egir** Eğir otu, azak eğiri, eğil, hazanbel, yel otu (*Acorus calamus*).
- egren** Kızılılık denilen meyve, eğren, eyir, güren, kevren (*Cornus*).
- emle** *bk.* emlec.
- emlec** *Far.* Amlac olarak bilinen bitki ve bu bitkinin meyvesi (*Phyllanthus emblica*).
- emrüd** *Far.* Armut (*Pirus communis*).
- enâr** *Far.* Nar (*Punica granatum*) *krş.* nâr, rummân.
- encebâr** *Ar.* Beşparmak otu, hayıt, acı ayıt (*Potentilla reptans*).
- erük** Erik (*Prunus domestica*).
- esârûn** *Yun.* Avşar otu, afşar otu, çetük otu, çobandüdüğü, meyhaneci otu (*Asarum europaeum*).
- evelek** Evelik, labada, develik, düvelik, ebelik, efelek otu (*Rumex*).
- fâşirâ** *Sür.* Bir tür sarmaşık (*Viburnum gallorum*).
- favâniya** *Ar.* Ayıgülü, şakayık, yer şakayığı (*Paeonia*).
- felencmüşk** *Ar.* Karanfil yarpuzu, yarpuz, misk otu (*Mentha pulegium*).
- ferencmüşk** *Ar. bk.* felencmüşk.
- ferfiyûn** *Ar.* Sütleşen otu, sütlü ot, sütlücen (*Euphorbia*).
- feslegen** *Yun.* Bahçelerde ve saksıda yetiştirilen kokulu bir bitki, fesleşen, reyhan (*Ocimum basilicum*).
- fınuḡ** *Ar.* Fındık (*Corylus maxima*).
- fıstıḡ** *Ar.* Fıstık (*Pistacia vera*).
- fû** *Ar.* Girit sünbülü, büyük kedi otu (*Valeriana dioscorides*).
- fûfen** *Far.* Fufal ağacı, arek hurması (*Area catechu*).

- fülfül** *Ar.* Biber (*Piper nigrum*).
- gelincik** Gelincik çiçeği, kırmızı ve otsu bir bitki (*Papaver*).
- gezmâzû** *Far.* Azbe, ılgın ağacı, ılgın yemişi (*Tamarix*) *krş.* 'azbe, ılgun.
- ğüre** *Far.* Koruk, olmamış, ham üzüm (*Sedum album*) *krş.* hışrem, koruk.
- gül** *Far.* Gül (*Rosa*).
- gül-i sürh** *Far.* Kırmızı gül (*Rosa gallica*).
- gülnâr** *Far.* Nar çiçeği (*Flos granati*).
- günlük** Kışın yapraklarını döken, çınar görünüşünde bir ağaç, günlük ağacı (*Liquidambar orientalis*) *krş.* mî'a.
- güyegü** Güveği otu, kekik otu, zater, kaya kekiği (*Satureja thymbra*).
- hanzâl** *Ar.* Ebû cehil karpuzu, acı elma, acı karpuz (*Citrullus colocynthis*).
- harbak** *Ar.* Çöpleme otu, siyah ve beyaz olmak üzere iki çeşidi vardır.
- hardal** *Ar.* Eşek turpu, hardal otu, ak hardal ve yabani hardal olmak üzere iki çeşidi vardır (*Sinapis arvensis*).
- haşhaş** *Ar.* Haşhaş, keyif otu (*Papaver somniferum*).
- hatmî** *Ar.* Hatmi, gülhatmi, gülhatem, deve gülü (*Althaea officinalis*).
- hatun tuzluğu** Kadıntuzluğu da denilen dikenli bir çalı, karamuk, amberbaris, diken üzümü (*Berberis crataegina*) *krş.* kadın tuzluğu, karamuğ, zirişk, zerşek.
- havelân** *Far.* Cehri, 3 metre kadar yükselebilen dikenli bir ağaç. Meyveleri küremsi, iç kısmı sarı renklidir (*Rhamnus petiolaris*).
- havlincân** *Far.* Zencefilgillerdendir, Türkçede kulunç otu denir (*Alphina galanga*).
- havuc** *Far.* Havuç (*Daucus carota*) *krş.* keşür.
- hayy-ı 'alem** *Far.* Kaya kuruğu, dam kuruğu (*Sedum*).
- helile** *Far.* Helile otu, kara helile ve sarı helile gibi türleri bulunur (*Terminalia*) *krş.* belilec.
- helilec** (*Far.*) *bk.* helile.
- helimûn** *Far.* Dağ pazısı, labada (*Rumex conglomeratus*).
- helyün** *Ar.* İsfirâc, kuşkonmaz (*Asparagus officinalis*).
- hışrem** *Ar.* Koruk, olmamış, ham üzüm (*Sedum album*) *krş.* ğüre, koruk.
- hiyâr** *Ar.* Salatalık (*Cucumis sativus*).
- hiyârşenbe** *Ar.* Hiyârşenber, acur (*Cucumis flexuosus*).
- hîl** (*Far.*) Hil otu, kakule otu (*Fructus cardamomi*) *krş.* kâkule.
- hummâş** *Ar.* *bk.* hummâz
- hummâz** *Ar.* *bk.* hummâz
- hummâz** *Ar.* Kuzukulağı, ekşimik, oğlakkulağı, şeytankulağı, turşu otu (*Rumex acetosella*).
- hûn-ı siyâvuşân** *Far.* İki kardeş kanı ağacı, bakam ağacı (*Calamus draco*) *krş.* bakkam, demü'l-aḥaveyn, iki kardeş kanı, siyâvuşân.
- hurma** *Ar.* Hurma ağacının yemişi (*Fructus dactylus*).
- huşyetü '3-3a 'leb** *Ar.* Salep otu, tilki taşağı, it kasarı (*Orchis*) *krş.* süg.
- huzaz** *Ar.* *bk.* huzaz.
- huzaz** *Ar.* Kırkboğum otu, kırkkilit otu, atkuyruğu, tilkikuyruğu, zemberek otu (*Equisetum*).

- huzaz** *Ar. bk.* hūzāz.
ıdḥır *Ar.* Mekke ayrığı (*Cynodon dactylon*).
ılḡun Ilgın ağacı ve yemişi (*Tamarix*) *krş.* ‘azbe, gezmāzū.
ıṣkākīl *Ar.* Yabani havuç, birçalık, kara kök, yemlik, iskorçina (*Scorzonera*).
ıtrāfīl *Ar. bk.* ıtrıfīl.
ıtrıfīl *Ar.* Su yoncası (*Menyanthes trifoliata*).
ıccās *Ar.* Erik (*Prunus domestica*).
ıgde İğde ağacı, kokulu, sarı çiçekleri olan bir ağaç (*Elaeagnus angustifolia*).
iki kardaş kanı İki kardeş kanı ağacı, bakam ağacı (*Calamus draco*) *krş.* bakḡam, demü'l-aḡaveyn, ḡün-ı siyāvūṣān, siyāvūṣān.
ıklīl-i melik *Far. bk.* ıklīlū 'l-melik.
ıklīlū 'l-melik *Ar.* Koç boynuzu otu, sarı yonca (*Melilotus officinalis*).
ıncir *Far.* İncir (*Ficus carica*).
'ineb *Ar.* Üzüm (*Vitis vinifera*) *krş.* üzüm.
'inebü '3-3a 'leb *Ar.* Ayı yemişi, dağ yemişi, koca yemiş (*Arbutus unedo*).
ısfenāḡ *Yun.* Ispanak (*Spinacia oleracea*).
ḡabak Sürüngen gövdeli, sarı çiçekli, birçok türü olan bir bitki (*Cucurbita*).
ḡadın tuzluḡı Kadıntuzluḡu, hatuntuzluḡu, karamuk, amberbaris, diken üzümü (*Berberis crataegina*) *krş.* ḡatun tuzluḡı, ḡaramuḡ, zirişk, zeršek.
kāfūr *Ar.* Kāfur otu ve bundan elde edilen koku (*Camphorosna monspeliaca*).
ḡaḡule *Ar.* Kakule otu, hil otu (*Fructus cardamomi*) *krş.* ḡīl.
ḡamıṣ Buğdaygillerden, sulak, nemli yerlerde yetişen, boğumlu, sert gövdesi olan bitkiler (*Phragmites australis*).
ḡara çalu Kara çalı (*Paliurus spina-christi*).
ḡaramuḡ Karamuk, amberbaris, diken üzümü, hatuntuzluḡu, kadıntuzluḡu (*Berberis crataegina*) *krş.* ḡatun tuzluḡı, ḡadın tuzluḡı, zirişk, zeršek.
ḡaranfil *Ar.* Karanfil, yaprakları sürekli yeşil kalan bir ağaç türü (*Caryophyllus aromaticus*).
ḡarḡa düleḡi Karga düleḡi, eşek hıyarı, acı dülek, cırtatan, karga cevizi, şeytan keleḡi (*Ecballium elaterium*).
ḡarpuz *Far.* Karpuz (*Citrullus vulgaris*).
ḡaṣabü 'z-zerīre *Ar.* Kazayaḡı otu, sirken, yabani ıspanak (*Chenopodium*).
ḡāšnī *Far. bk.* kāšnī.
ḡāšnī *Far. bk.* kāšnī.
kāšnī *Far.* Hindiba, yaban marulu (*Cichorium endiva*).
ḡaṡūna *Ar.* Pire otu (*Plantagon psyllium*).
ḡavun Kabakgillerden, sürüngen gövdeli, iri meyveli bir bitki (*Cucum*).
ḡayısı *Far.* Kayısı ağacı ve meyvesi (*Prunus armeniaca*).
kebābe *Ar.* Kuyruklu biber (*Piper cubeba*).
kebere *Ar.* Gebre otu, keber, keber dikenini, keditırnaḡı (*Capparis spinosa*).
keçi boynuzı Keçi boynuzu, harnup, ballıbaba, ballıboynuz (*Ceratonia siliqua*).
kelem *Far.* Lahana (*Brassica oleracea*).

- kemmûn** *Ar.* Kimyon (*Cuminum cyminum*).
- kendene** *Far.* Yabani pırasa (*Allium porrum*).
- kerdeme** *Yun.* Kerdeme otu, gerdeme, acı gerdeme, circır, ıspatan, su teresi (*Nasturtium officinale*).
- kerefes** *Ar.* Kereviz (*Apium graveolens*).
- kereviz** *Ar.* bk. kerefes.
- keşür** *Far.* Cezer, havuç (*Daucus carota*) krş. havuc.
- kettân** *Ar.* Özellikle tohumu için yetiştirilen, mavi çiçekli ve otsu bir bitki (*Linum usitatissimum*).
- ķınbîl** *Ar.* Bambıl otu, it üzümü (*Solanum nigrum*).
- ķırfe** *Ar.* Kırfe ağacı kabuğu, amber kabuğu (*Croton eluteria*).
- ķızıl boya** Kök boya, soluk sarı çiçekli bir bitkidir (*Rubia tinctorum*).
- ķirâs** *Yun.* Kiraz ağacı (*Cerasus avium*).
- ķişnic** *Far.* Kişniş otu, aş otu (*Coriandrum sativum*).
- ķoruk** Koruk, olmamış, ekşi üzüm (*Sedum album*) krş. ğüre, hışrem.
- ķovan otı** Kovan otu, melisa otu, oğul otu (*Melissa officinalis*) krş. bādrenbūye, dādrenbū, řataranbū, řataranbū.
- ķoz** Koz, ceviz (*Juglans regia*).
- ķöknâr** *Far.* Köknar ağacı ve yemişi (*Abies cilicica*).
- ķundus** *Ar.* bk. kündüs.
- ķuř** *Ar.* Kıst otu (*Costus speciosus*).
- kündüs** *Ar.* Voynik otu, aksırık otu, ağu kunduzu (*Gypsophyla struthium*).
- lâden** *Far.* Laden otu (*Cistus creticus*).
- limûn** *Yun.* Limon (*Fructus citri*).
- lisân-ı 'aşâfir** *Far.* Kuşdili, biberiye, hasalban (*Rosmarinus officinalis*).
- lisânü l-ħamel** *Ar.* Sinir otu, bağa yaprağı, beşdamar otu (*Plantago major*).
- lisânü '3-3evr** *Ar.* Sığır dili otu, arı çiçeği, arı otu (*Anchusa officinalis*).
- lüffâħ** *Ar.* Adam otu, abdüsselam otu, adem otu, insan otu, kankurutun (*Mandragora autumnalis*).
- mağâd** *Far.* Patlıcan (*Solanum melongena*) krş. bādincân.
- mağâ³** *Ar.* Yabani nar kökü (*Punica granatum*).
- maħmûde** *Ar.* Mahmude otu, kökü ve kökünden elde edilen süt müshil olarak kullanılır (*Convolvulus scammonia*).
- māmîrân** *Far.* Kırlangıç otu, terme otu (*Chelidonium majus*).
- māmi³ā** *Far.* Boynuzlu gelincik, sarı gelincik, sarılık otu (*Glaucium corniculatum*).
- marûl** *Yun.* Marul (*Lactuca sativa*).
- māsîrân** *Far.* Bk. māmîrân.
- maştakî** *Yun.* Sakız ağacı ve bu ağaçtan elde edilen bir tür reçine (*Pistacia lentiscus*).
- māř** *Ar.* Mürdümük, ak burçak (*Lathyrus sativus*).
- māzeryûn** *Yun.* Defne, kılapa (*Daphne mezereum*) krş. defne.
- māzû** *Far.* Mazı (*Thuja*).
- mercengüş** *Far.* bk. merzencüş, merzengüş.
- mercimek** *Far.* Mercimek (*Lens culinaris*) krş. 'ades.

- mermâhūr** *Far.* Mersin yemişi (*Fructus myrtus communis*) *krş.* âs, mersin, murd.
mersin *Yun.* Mersin ağacı ve yemişi (*Myrtus communis*) *krş.* âs, mermâhūr, murd.
merzencüş *Far.* Mercanköşk çiçeği (*Origanum majorana*).
merzengüş *Far.* *bk.* merzencüş.
mevîzec *Far.* *bk.* mevîzek.
mevîzek *Far.* Mevzek otu, bit otu, kokar ot (*Delphinium staphisagria*).
mısr *Ar.* Buğdaygillerden, gövdesi boğumlu ve kalın, yaprakları şerit biçiminde olan bir bitki (*Zea mays*).
mî'a *Ar.* Günlük ağacı, sığala ağacı (*Liquidambar orientalis*) *krş.* günlük.
mirrâ *Ar.* Mirra ağacı (*Commiphora myrrha*).
muql *Ar.* Günlük ağacı (*Boswellia carteri*).
murd *Far.* Mersin ağacı meyvesi (*Fructus myrtus communis*) *krş.* âs, mermâhūr, mersin.
mürr *Ar.* Arabistan'da yetişen bir ağaç ve bu ağacın zamkı (*Commiphora myrrha*).
na'nâ *Ar.* Nane (*Mentha piperita*).
na'ne *Ar.* *bk.* na'nâ.
nâr *Far.* Nar (*Punica granatum*) *krş.* enâr, rummân.
nârdîn *Far.* Rum sümbülü, alaman sümbülü, sultani sümbül (*Nardus stricta*).
nârenc *Far.* Turunç (*Fructus aurantii*).
nemâm *Yun.* Ak yavşan, barsama otu, civanperçemi, marsama otu (*Achillea*).
nergis *Far.* Nergis çiçeği (*Calendula arvensis*).
nîlüfer *Far.* Nilüfer çiçeği (*Nymphaea alba*).
nohüd *Far.* Nohut (*Cicer arietinum*).
palamud *Yun.* Çınar, meşe *vb.* ağaçların meyvesi, pelit (*Quercus ballota*).
pancar Pancar (*Beta vulgaris*).
pâpâdya *Yun.* Papatya çiçeği (*Matricaria chamomilla*).
pazu Pazu, yaprakları sebze olarak kullanılan bir bitki (*Beta vulgaris var. cicla*).
persiyāvşân Baldırı kara veya su sümbülü denilen bir ot (*Aspelinum adianthum*).
pirinc *Far.* Buğdaygillerden, kökleri bol su içinde yetişen bir bitki (*Oryza sativa*).
râvend *Far.* Işgın ağacı kökü (*Rheum officinale*).
râzıķi *Ar.* Kalınca kabuklu, iri ve uzunca taneli, şekeri çok bir tür üzüm (*Vitis vinifera*).
râziyâne *Far.* Rezene (*Foeniculum vulgare*).
rencbüye *Far.* *bk.* bādrencbüye.
reyhân *Ar.* Fesleğen (*Ocimum basilicum*).
rîvend *Far.* *bk.* râvend.
rummân *Ar.* Nar (*Punica granatum*) *krş.* enâr, nâr.
şabır *Ar.* Sabır, sarı sabır olarak da bilinen bir bitki (*Aloe vera*).
sâdec-i Hindî *Far.* Hint sümbülü (*Nardostachys jatamansi*).
saķmünyâ *Yun.* Mahmude otu, yer pelidi (*Convolvulus scammonia*).
şandal *Ar.* Sandal ağacı (*Arbutus andrachne*).
şandaleyn *Ar.* Ak sandal ve kızıl sandal ağaçları (*Santalum album, Pterocarpus santalinus*).

- sarımsak** Yapraklarında, saplarında ve toprak altındaki soğanında kokulu yağ bulunan bir kültür bitkisi (*Allium sativum*).
- şa'ter Ar.** Zater, kaya kekiği, taş kekiği (*Origanum vulgare*).
- sâzec Ar.** Tarçın yaprağı.
- sebestân Far.** Sipistân, sebestan, Acem eriği (*Cordia mixa*).
- sefercel Ar.** Ayva (*Cydonia vulgaris*).
- segrek Far.** Dağ pazısı (*Rumex alpinus*).
- seliha Ar.** Saliha, seylan tarçın kabuğu (*Cinnamomum cassia*).
- semmü'l-fâr Ar.** Zehirli bir ot, arsenik, sıçan otu (*Anagallis arvensis*).
- senderûs Yun.** Kızıl ardıç zıncı (*Gummi sandarac*).
- sepistân Far.** İsbetân, üzerlik, bozca ot (*Peganum harmala*) krş. üzerlik, yüzerlik.
- serhas Ar.** Kuzgun otu, eğrelti otu (*Dryopteris filix-mas*).
- sezâb Ar.** Sedef otu (*Ruta*).
- sîb Far.** Elma (*Malus communis*) krş. tüffâh.
- simsim Ar.** Susam (*Sesamum indicum*) krş. sîsâm, sūsam.
- sinâmekî Ar.** Sinameki (*Cassia officinalis*).
- sîr-ıhışt Far.** Cavşir otu (*Ferula elaeochytris*).
- siriş Far.** Çiriş otu (*Asphodelus aestivus*) krş. çiriş, şiriş.
- sîsâm Ar.** Susam (*Sesamum indicum*) krş. simsim, sūsam.
- siyâvuşân Far.** İki kardeş kanı ağacı, bakam ağacı (*Calamus draco*) krş. bakkam, demü'l-aHAVEYN, hûn-ı siyâvuşân, iki qardaş qanı.
- soğan** Soğan (*Allium*).
- şorgun** Sorkun ağacı, sepetçi söğüdü (*Salix viminalis*).
- su'd Ar.** Topalak, kırk boğum bitkisi (*Cyperus longus*).
- sultân Ar.** Sultan otu, akça ot (*Sambucus nigra*).
- summâk Ar.** Sumak ağacı ve tohumu (*Rhus coriariae*).
- surincân Far.** İt boğan, acı çiğdem (*Colchicum autumnale*).
- sūsam Ar.** Susam (*Sesamum indicum*) krş. simsim, sîsâm.
- sūsen Far.** Süsen (*Iris*).
- süg** Tilki taşığı, it kasarı (*Orchis hircina*) krş. huşyetü'³-³a'leb.
- sünbül Far.** Sümbül (*Hyacinthus orientalis*).
- şâh-ı bellût Far.** Kestane (*Castanea sativa*).
- şahm-ı hançal Far.** Ebucehil karpuzu içi (*Citrullus colocynthis*).
- şahmü'l-hançal Ar.** Ebucehil karpuzu içi (*Citrullus colocynthis*).
- şahtere Far.** Şahtere otu (*Fumaria officinalis*).
- şakâkul Ar.** Yabani havuç, kara kök (*Pastinaca sativa*).
- şalgam Far.** Şalgam, yumru köklü bir bitki (*Brassica rapa*).
- şaplaq** Şaplak, şalba, çalba, ada çayı (*Salvia*).
- şaytarac Ar.** Serkele otu (*Plumbago zeylanica*).
- şaytarac-ı Hindî Far.** Bir çeşit serkele otu (*Plumbago zeylanica*).
- şeftâlû Far.** Şeftali (*Persica vulgaris*).
- şenhiyâr Far.** Acur (*Cucumis anguria*).
- şiriş Far.** Çiriş otu (*Asphodelus aestivus*) krş. çiriş, siriş.

- ṭarā³īt** *Ar.* Deve diken, boğa diken (*Eryngium*).
- ṭarḥūn** *Far.* Tarhun bitkisi, yavşan (*Artemisia dracunculus*).
- ṭarı** Darı, mısır tanesi (*Zea mays*).
- ṭaru** Darı, mısır tanesi (*Zea mays*).
- ṭataranbū** *Yun.* Oğul otu, kovan otu (*Melissa officinalis*) *krş.* bādrençbüye, dādrenbū, kovan otu, ṭataranbū.
- ṭataranbū** *Yun.* Oğul otu, kovan otu (*Melissa officinalis*) *krş.* bādrençbüye, dādrenbū, kovan otu, ṭataranbū.
- ṭebāşīr** *Far.* Hint kamışı şekeri (*Bambusa arundinaceae*).
- ṭebāşīr-i Hindī** *Far.* Hint kamışı şekeri (*Bambusa arundinaceae*).
- temürhindī** *Far.* Demirhindi, Hint hurması (*Tamarindus indica*).
- tere** *Far.* Tere, kerdeme (*Lepidium sativum*).
- tīn** *Ar.* İncir.
- toḥmekān** *Far.* Semiz otu (*Portulaca oleracea*).
- ṭopalak** Kırkboğum otu, kırkkilit otu, atkuyruğu otu (*Equisetum*).
- ṭopalak** *bk.* ṭopalak.
- ṭorak** Torak otu, dere otu, rezene (*Anethum graveolens*).
- tūderī** *Far.* Kuş ekmeği bitkisi, madımak (*Polygonum cognatum*).
- turb** *Far.* Yaprakları tüylü, çiçekleri beyaz, sarı ve mor renkli bir bitki (*Raphanus sativus*).
- turmus** *Far.* Turmus, acı bakla, delice bakla, Yahudi baklası (*Lupinus termis*).
- turmuz** *Far.* *bk.* turmus.
- turunc** *Far.* Turunç ağacı meyvesi (*Fructus aurantii*).
- tūt** *Far.* Dut (*Morus*).
- tūffāḥ** *Ar.* Elma (*Malus communis*) *krş.* sīb.
- türbūd** *Far.* Türbit otu (*Convolvulus turpethum*).
- ūd** *Ar.* Öd ağacı (*Aquilaria agallocha*).
- ūdū l-ḳarḥ** *Ar.* Nezle otu (*Anacyclus pyrethrum*).
- unnāb** *Ar.* Kızıl iğde, üvez ağacı (*Sorbus aucuparia*).
- unşul** *Ar.* Ada soğanı (*Scilla maritima*).
- uşfūr** *Ar.* Yalancı safran, asfūr (*Carthamus tinctorius*).
- uštūhdos** *Yun.* Karabaş otu, keşiş otu (*Lavandula stoechas*).
- uşak** *Ar.* *bk.* uşşāk.
- uşşāk** *Ar.* Uşak ağacı ve bundan çıkarılan zamk (*Gummi ammoniacum*).
- uşne** *Ar.* Ağaç yosunu, ketencik (*Muscus arboreus*).
- ütrüc** *Ar.* Ağaç kavunu (*Fructus aurantii*).
- üzerlik** Üzerlik otu, yüzerlik otu (*Peganum harmala*) *krş.* sepistān, yüzerlik.
- üzüm** Asmanın taze veya kuru olarak yenilen ve salkım durumunda bulunan meyvesi (*Vitis vinifera*) *krş.* ineb.
- varaḳu l-ḥayāl** *Ar.* Kenevir yaprağı (*Cannabis sativa*).
- verd-i aḥmer** *Far.* Kırmızı gül (*Rosa gallica*).
- yarpuz** Yarpuz, yabani nane (*Mentha pulegium*).

- yavşan** Yavşan otu, ayvadana (*Artemisia*).
- yonca** Yonca, tırfıl, üçgül (*Trifolium*).
- yüzerlik** Yüzerlik otu, üzerlik otu (*Peganum harmala*) *krş.* sepistân, üzerlik.
- za'ferân** *Ar.* Safran (*Crocus sativus*).
- zamğ-ı 'Arabî** *Far.* Arap zamkı (*Gummi arabicum*).
- zebân-ı murğ** *Far.* Kuş dili otu, biberiye (*Rosmarinus officinalis*).
- zencebîl** *Ar.* Zencefil (*Zingiber officinale*).
- zerâvend** *Ar.* Zeravent, loğusa otu, kara asma (*Aristolochia*).
- zerdâlû** *Far.* Zerdali, kayısı (*Fructus armeniaca*).
- zerdeçöp** *Far.* Zerdeçal (*Curcuma longa*).
- zerneb** *Ar.* Çekirge ayağı, porsuk ağacı (*Taxus baccata*).
- zerşek** *Far.* Zirişk, kadıntuzluğu (*Berbers crataegina*) *krş.* hatun tuzluğu, kadın tuzluğu, kıaramuğ, zirişk.
- zeyt** *Ar. bk.* zeytün.
- zeytün** *Ar.* Zeytin (*Olea europea*).
- zirişk** *Far.* Kadıntuzluğu (*Berbers crataegina*) *krş.* hatun tuzluğu, kadın tuzluğu, kıaramuğ, zerşek.
- zûfâ** *Ar.* Çördük otu (*Hyssopus officinalis*).
- zürünbâd** *Far.* Yabani zencefil (*Zingiber zerumbet*).
- zürünbât** *Far. bk.* zürünbâd.

3. Tedavide Kullanılan İlaç, Yiyecek ve İçecek Adları

- âbkâme** *Far.* Ekşi hamurdan pişirilip sirkeye konulan ve turşu yerine kullanılan bir yiyecek; piyaz; salata.
- afyün** *Ar.* Olgunlaşmamış haşhaş kapsüllerine yapılan çiziklerden sızan, güçlü bir zehir olmakla birlikte içinde morfin gibi uyuşturucular bulunan madde.
- anîsün** *Yun.* Anason *krş.* nân-hâh.
- anîsün-ı Mışrî** *Far.* Bir anason türü.
- anîsün-ı Rûmî** *Far.* Bir anason türü.
- anzarût** *Ar. bk.* 'anzarût.
- 'anzarût *Ar.* Geven ağacı zamkı.
- 'asel *Ar.* Bal.
- 'asel-i belâdır *Far.* Beladır balı.
- ayâric** *Yun.* İshal edici ilaç olarak kullanılan bir tür macun.
- ayâric-i faykara** *Far.* İshal edici ilaç olarak kullanılan bir tür macun.
- bal** Bal.
- bal şerbeti** Bal şerbeti.
- bazlamac** Bazlama, küçük sac pidesi.
- bednus şörbâsı** *Yun.+ Far.* Horoz etiyle yapılan bir tür çorba.
- berşâ 'îşâ** *Ar.* Bir tür macun.
- berşâ 'îşâ** *Ar. bk.* berşâ 'îşâ.
- bişi** Çörek, tatlı bir ekmek türü.

- boza** Arpa, mısır, buğday *vb.* tahılların hamurunun ekşitilmesiyle yapılan koyuca, tatlı veya mayhoş içecek.
- buḥūr** *Far.* Tütsü.
- bulamaç** Sulu, cıvık hamur.
- cevāb** *Far.* Arpa ile yapılan bir tür yiyecek.
- cevāriş** *Far.* Hazmettiriciler.
- cevāriş-i ‘anber** *Far.* Hazmı kolaylaştıran bir tür ilaç.
- cevāriş-i kemmūn** *Far.* Hazmı kolaylaştıran bir tür ilaç.
- cevāriş-i maştakī** *Far.* Hazmı kolaylaştıran bir tür ilaç.
- cevāriş-i şandal** *Far.* Hazmı kolaylaştıran bir tür ilaç.
- cevāriş-i ‘ūd** *Far.* Hazmı kolaylaştıran bir tür ilaç.
- cevāriş-i üşḳuf** *Far.* Hazmı kolaylaştıran bir tür ilaç.
- cevāv** *Far. bk. cevāb.*
- cüllāb** *Far.* Gül suyu, gül şerbeti.
- çenārek** *Far.* Kızıl zırnik, arsenik.
- çevāv** *Far. bk. cevāb.*
- deleme** Maya ile keşirilmiş süt.
- domalan** Arap mantarı, keme.
- enār şerbeti** Nar şerbeti.
- encebār şerbeti** Beşparmak otu şerbeti.
- erişte** *Far.* İnce ince kesilip kurutulmuş hamur.
- erişte şörbāsı** Erişte çorbası.
- etmek** Ekmek.
- fukḳā’** *Ar.* Bulamaç, lapa *krş.* ḥarīre.
- fulūniya** *Yun.* Çeşitli otlardan yapılan bir tür hap.
- gāriḳūn** *Ar.* Katran köpüğü, çayır mantarı.
- gumre** *Ar.* Merhem.
- gülāb** *Far.* Gül suyu.
- gülengübīn** *Far.* Gül yaprağı ve baldan yapılan bir macun.
- ḥabb-ı cāmī’** *Far.* Sıtma, basur, çiban, kulakta işitme kaybı gibi pek çok hastalığın tedavisinde kullanılan bir tür hap.
- ḥabb-ı efāviye** *Far.* Safra ve balgamı vücuttan atan, mideyi kuvvetlendiren bir tür hap.
- ḥabb-ı ayāric** *Far.* Nezle tedavisinde kullanılan bir tür hap.
- ḥabb-ı ḳuḳiya** *Far.* Nezle ve göz ile ilgili rahatsızlıkların tedavisinde kullanılan bir tür hap.
- ḥabb-ı ḳurş** *Far.* Öksürük tedavisinde kullanılan bir tür hap.
- ḥabb-ı müshil** *Far.* Müshil hapı.
- ḥabb-ı sevdāi** *Far.* Uyuz hastalığının tedavisinde kullanılan bir tür hap.
- ḥabb-ı su‘āl** *Far.* Öksürük hapı *krş.* ḥabbü ‘s-su‘āl.
- ḥabbü ‘s-su‘āl** *Ar.* Öksürük hapı *krş.* ḥabb-ı su‘āl.
- ḥarīre** *Ar.* Lapa *krş.* fukḳā’.

heft-mīve *Far.* Üzüm, kuşüzümü, kuru incir, kuru kayısı, şeftali ve hurmadan ibaret yedi meyveye verilen ad.

ılan ödi Yılan ödü.

iç yağı İç yağı, hayvansal yağ.

ķaliyye *Ar.* Tava kebabı.

ķand *Ar.* Şeker, şeker kamışının donmuş usaresi.

ķar *Kar,* havada beyaz ve hafif billurlar biçiminde donarak yağın su buharı.

ķar suyu *Kar* suyu.

kaş Mısır kırması ile yapılan çorba.

ķaymak *Kaymak,* sütü yayvan kaplar içinde ve hafif ateşte tutarak elde edilen koyu, yağlı öz.

keçi ödi Keçi ödü.

kepek Un elendikten sonra elek üstünde kalan kabuk kırıntıları.

ke³irā *Ar.* Geven dikeninden çıkarılan bir tür zamk, gön sakızı, kitre zamkı.

ke³ire *Ar. bk. ke³irā.*

keşk Keş, yoğurt kurusu, ekşimik.

ķılapa (?) *Kılapa,* sirke içinde yedi gün ıslanmış ve gölgede kurumuş olan mazeryun *bk. kıtrāpa.*

ķıruṭi *Yun.* Mumlu bez üzerine yapılan bir tür yakı.

ķıtrāpa (?) *Kılapa,* sirke içinde yedi gün ıslanmış ve gölgede kurumuş olan mazeryun *bk. kılapa.*

ķoruk şerbeti *Koruk şerbeti,* olmamış, ekşi üzüm şerbeti.

köfte *Far.* Kıyılmış, ezilmiş, dövülmüş et.

ķurş-ı encebār *Far.* Beşparmak otu hapı.

ķurş-ı ġa³eyān *Far.* Mide ağrısını gideren, mideyi temizleyen, kusmayı önleyen ve iştahı artıran bir tür hap.

ķurş-ı kehrübā *Far.* Kehribar hapı.

ķurş-ı kerevyā *Far.* Karaman kimyonu hapı.

ķurş-ı māmi³ā *Far.* Sarı gelincik çiçeğinden yapılan bir tür hap.

ķurş-ı muħarrer *Far.* İshal tedavisinde kullanılan bir tür hap.

ķurş-ı mübārek *Far.* Mide bulantısı, balgam ve iştah kaybı gibi rahatsızlıkların tedavisinde kullanılan bir tür hap.

ķurş-ı şandal *Far.* Baş ağrısı tedavisinde kullanılan bir tür hap.

ķurş-ı Şāmī *Far.* Bir tür hap.

ķurş-ı tebāşir *Far.* Sancı ve kusma gibi rahatsızlıkların tedavisinde kullanılan bir tür hap.

ķurş-ı zahīr *Far.* Ağrı ve sancı tedavisinde kullanılan bir tür hap.

ķurş-ı zernīḡ *Far.* Arsenik hapı.

laḡlaḡa *Ar.* Anber, misk, kâfur, lâden gibi şeylerden meydana gelen güzel kokulu bir tür macun.

la³ūķ *Ar.* Yalanacak, yenilecek macun.

la³ūķ-ı bādām *Far.* Badem macunu.

la³ūķ-ı ḡıyārşenbe *Far.* Acur macunu.

- ma'cün-ı belâdır** *Far.* Beladır ağacı meyvesinin kesilip açılmasıyla içinden çıkan, bala benzer öz suyuna çeşitli maddelerin katılmasıyla yapılan bir tür macun.
- ma'cün-ı felâsife** *Far.* Balgamı kesmek, nefesi kuvvetlendirmek, hazmı kolaylaştırmak, iştahı artırmak *vb.* pek çok faydası olan bir tür macun.
- ma'cün-ı habs** *Far.* Basur hastalığının tedavisinde kullanılan bir tür macun.
- ma'cün-ı ıtrifil** *Far.* Mideyi ve zihni kuvvetlendiren, basur ağrılarına ve nezleye iyi gelen, gözün parlaklığını artıran bir macun türü.
- ma'cün-ı kemmün** *Far.* Mideyi kuvvetlendiren, hazmı kolaylaştıran ve bel ağrısına iyi gelen bir macun türü.
- ma'cün-ı levzîne** *Far.* Mideyi temizleyen, balgama ve nezleye iyi gelen bir macun türü.
- ma'cün-ı misk** *Far.* Misk macunu.
- ma'cün-ı muḫavvî** *Far.* Cinsel gücü artıran bir tür macun.
- ma'cün-ı muḫavviyât** *Far.* Bir tür macun.
- ma'cün-ı müferriḫ** *Far.* Zayıf kalbi kuvvetlendiren, hazmı kolaylaştıran, iştahı artıran *vb.* faydaları bulunan bir macun türü.
- ma'cün-ı nüş-dârû** *Far.* Panzehir macunu.
- ma'cün-ı surincân** *Far.* Acı çiğdem macunu.
- ma'cün-ı tiryâk-ı erba'a** *Far.* Zehirli hayvanlar ısırıldığı zaman sürülen, sancı ve baş ağrısına da iyi geldiği düşünülen bir macun türü.
- ma'cün-ı usḫûf** *Far.* Ayak parmaklarında ve topuklarda meydana gelen ağrılara iyi gelen, balgamı vücuttan atan, hazmı kolaylaştıran *vd.* pek çok faydası bulunan bir macun türü.
- mā'ül-cübün** *Ar.* Peynir suyu, süt çürüğü.
- mā'ül-fâkihe** *Ar.* Meyve suları.
- mercimek şörbâsı** Mercimek çorbası.
- merhem-i başal** *Far.* Soğan merhemi.
- merhem-i bâseliḫ** *Far.* Her türlü yaranın tedavisinde kullanılan bir merhem türü.
- merhem-i bâseliḫûn** *Far.* Her türlü yaranın tedavisinde kullanılan bir merhem türü.
- merhem-i ebyaz** *Far.* Yanık tedavisinde kullanılan bir tür merhem.
- merhem-i gül** *Far.* Çıban, yanık ve yılançık gibi hastalıkların tedavisinde kullanılan bir merhem.
- merhem-i ḥâşş** *Far.* Sulu çıbanları kurutan ve yanığa iyi gelen bir merhem türü.
- merhem-i ḥavâriyyûn** *Far.* Şirpençe, sıraca, veba, basur, nasır *vb.* hastalıkların tedavisinde kullanılan bir merhem türü.
- merhem-i ḥûb** *Far.* Kılıç ve bıçak yaralarının tedavisinde kullanılan bir merhem.
- merhem-i jengârî** *Far.* Yaraların tedavisinde ve yaralardan geriye kalan ölü derinin atılmasında kullanılan bir merhem türü.
- merhem-i kāfûrî** *Far.* Yılançık, verem ve veba gibi hastalıkların tedavisinde kullanılan bir merhem türü.
- merhem-i Mıṣrî** *Far.* Kulakta meydana gelen ağrı, yara *vb.* rahatsızlıkların tedavisinde kullanılan bir tür merhem.

- merhem-i rusûl** *Far.* Diğer adı merhem-i havâriyyûn olan, şirpençe, sıracı, veba, basur, nasır *vb.* hastalıkların tedavisinde kullanılan bir merhem türü.
- merhem-i sirke** *Far.* Küçük çocukların genellikle yüzünde ve başında çıkan çıban veya sivilcelerin tedavisinde kullanılan bir merhem türü.
- merhem-i zencefre** *Far.* Verem, sıracı ve şirpençe gibi hastalıkların tedavisinde kullanılan bir merhem türü.
- merhem-i zincefrî** *Far.* Küçük çocukların genellikle yüzünde ve başında çıkan çıban veya sivilcelerin tedavisinde kullanılan bir merhem türü.
- muğlâb** *Ar.* Bir tür şurup.
- mümiyâ** *Yun.* Bir tür ilaç.
- murabbâ** *Ar.* Kaynayıp kıvama geldikten sonra dondurulmuş meyve suyu tatlısı.
- murd şerbeti** Mersin ağacı meyvesinden yapılan bir şerbet.
- müferrih-i ekber** *Far.* Ferahlık veren bir tür ilaç.
- müferrih-i melikî** *Far.* Zayıf kalbi güçlendiren, hazmı kolaylaştıran, iştahı artıran, zihni kuvvetlendiren, ağız kokusunu gideren, bedeni güçlendiren *vb.* faydaları bulunan bir tür ilaç.
- müferrih-i yâkûti** *Far.* Sara, melankoli, zayıf kalp ve bedene iyi geldiği düşünülen bir tür ilaç.
- müleyyin-i mülûkî** *Far.* Bir tür sakinleştirici.
- müsekkîn-i veca** *Far.* Teskin edici, uyuşturucu, yatıştırıcı ilaç.
- müşhil-i kavî** *Far.* Bir tür müşhil ilacı.
- müşhil-i sevdâ** *Far.* Bir tür müşhil ilacı.
- müzevvere** *Ar.* Çeşitli sebze ve meyvelerden yapılan çorba.
- nân-ḥâh** *Far.* Anason *krş.* anisûn.
- nârdeng** *Far.* Nar, erik, kızılıcık ve elma gibi meyvelerden çıkarılan ekşimsi pekmez.
- nâṭûl** *Ar.* Deriyi ovma amacıyla herhangi bir bitkisel maddenin su içinde kaynatılması ile elde edilen sıvı (ilaç).
- neft** *Far.* Neft yağı.
- nişâste** *Far.* Nişasta.
- nişeste** *Far. bk.* nişâste.
- nuḳû** *Ar.* Çeşitli bitkilerin suyundan hazırlanan şurup.
- nüş-dârû** *Far.* Panzehir.
- omaç** Ovmaç, içine ekmek, peynir, soğan ve bazen yağ, pekmez konulup yoğrularak yapılan bir yemek *krş.* ovmac.
- ovmac** Ovmaç, içine ekmek, peynir, soğan ve bazen yağ, pekmez konulup yoğrularak yapılan bir yemek *krş.* omac.
- pây-zehr-i ḥayvânî** *Far.* Geviş getiren hayvanların mide ve bağırsaklarında oluşan ve eskiden panzehir olarak kullanılan bir taş.
- peynir** *Far.* Maya ile karıştırılarak süttten yapılan ve birçok türü olan besin.
- piliç şorbâsı** Piliç çorbası.
- rafadan yumurda** Kaynar suda kabuğu ile az pişmiş yumurta.
- râmek** *Far.* Koruk suyu, nar veya meşe palamudundan yapılan kanı durdurucu ilaç.
- revḡan-ı nâzile-i mücerreb** *Far.* Nezle tedavisinde kullanılan bir tür yağ.

- revġan-ı niġris** *Far.* Ayak parmaklarında ve topuklarda meydana gelen ağrılar için kullanılan bir tür yağ.
- revġan-ı nilüfer** *Far.* Nilüfer yağı.
- revġan-ı sezâb** *Far.* Sedef otu yağı.
- rişte** *Far.* Erişte, ince ince kesilip kurutulmuş hamur.
- rubb-ı haşhaş** *Far.* Haşhaş suyu.
- rubb-ı rummân** *Far.* Nar suyu.
- rubb-ı sefercel** *Far.* Ayva suyu.
- rubb-ı turunç** *Far.* Turunç suyu.
- rubb-ı tüffâh** *Far.* Elma suyu
- rubbü'l-hişrim** *Ar.* Koruk suyu, olmamış, ham üzüm suyu.
- rubbü's-süsen** *Ar.* Süsen suyu.
- şamşa** Baklavaya benzeyen üçgen şeklinde bir tür hamur tatlısı.
- şa yağı** Sadeyağ, tereyağ *krş.* tereyağı.
- sa yağı** *bk.* şa yağı.
- şığır ödi** Sığır ödü.
- sikencübîn** *Far.* Bal, şeker ve türlü meyvelerin öz suyundan yapılan şuruba verilen ad.
- sikencübîn-i buzûrî** *Far.* Bir tür şurup.
- sikencübîn-i râsnı** *Far.* Bir tür şurup.
- sirke** *Far.* Sirke, salatalara, yemeklere ekşilik vermek için kullanılan ekşi üzüm, elma ve limon *vb.* suyu.
- sirkengübîn** *Far.* Bal, şeker ve türlü meyvelerin öz suyundan yapılan şuruba verilen ad.
- süci** Şarap.
- süd** Süt.
- süfûf** *Ar.* Toz hâline getirilmiş ilaçlar.
- süfûf-ı kâbız** *Far.* Kabızlık veren, peklik veren bir tür ilaç.
- süt** Süt.
- şâb** *Far.* Şap.
- şâf** *Far.* Fitol.
- şâf-ı mâmi³â** *Far.* Sarı gelincik çiçeğinden yapılan bir tür hap.
- şâf-ı müshil** *Far.* Müshil hapı.
- şâf-ı zahîr** *Far.* Göbekte sancı olup, kan gelmesi durumunda kullanılan bir tür hap.
- şarâb-ı ayva** *Far.* Ayva şurubu.
- şarâb-ı benefşe** *Far.* Menekşe şurubu.
- şarâb-ı encebâr** *Far.* Beşparmak otu şurubu.
- şarâb-ı egren** *Far.* Kızılçik şurubu.
- şarâb-ı elma** *Far.* Elma şurubu.
- şarâb-ı enâr** *Far.* Nar şurubu.
- şarâb-ı haşhaş** *Far.* Haşhaş şurubu.
- şarâb-ı helyûn** *Far.* Kuşkonmaz otu şurubu.
- şarâb-ı hişrem** *Far.* Koruk şurubu.

- şarâb-ı hummâz *Far.* Kuzukulağı bitkisinden yapılan bir tür şurup.
şarâb-ı iccâs *Far.* Erik şurubu.
şarâb-ı limûn *Far.* Limonata.
şarâb-ı mersin *Far.* Mersin ağacı meyvesinden yapılan bir tür şurup.
şarâb-ı na' nâ *Far.* Nane şurubu.
şarâb-ı nilüfer *Far.* Nilüfer çiçeği şurubu.
şarâb-ı reyhân *Far.* Fesleğen şurubu.
şarâb-ı sâde *Far.* Öksürük ve nezle tedavisinde kullanılan bir tür şurup.
şarâb-ı şandal *Far.* Sandal ağacı şurubu.
şarâb-ı sefercel *Far.* Ayva şurubu.
şarâb-ı sîb *Far.* Elma şurubu.
şarâb-ı sirkengübîn *Far.* Bal, şeker ve türlü meyvelerin öz suyundan yapılan bir tür şurup.
şarâb-ı temürhindî *Far.* Demirhindi şurubu.
şarâb-ı tîn *Far.* İncir şurubu.
şarâb-ı tut *Far.* Dut şurubu.
şarâb-ı tüffâh *Far.* Elma şurubu.
şarâb-ı 'unnâb *Far.* Kızıl iğde şurubu.
şarâb-ı uşûl *Far.* Bitki köklerinden yapılan bir tür şurup.
şarâb-ı züfâ *Far.* Çördük otu şurubu.
şarâbü'l-âs *Ar.* Mersin ağacı meyvesinden yapılan bir tür şurup.
şarâbü'l-buzürî *Ar.* Sıtma hastalığının tedavisinde kullanılan bir tür şurup.
şarâbü'l-ıhşrem *Ar.* Koruk şurubu.
şarâbü'l-ü'd *Ar.* Öd ağacı şurubu.
şarâbü'l-uşûl *Ar.* Bitki köklerinden yapılan bir tür şurup.
şarâbü'r-rummânü'l-ıhulv *Ar.* Tatlı nar şurubu.
şeker şerbeti Şeker şerbeti.
şerbet-i müşhil *Far.* Müshil şerbeti.
şırlağan *Far. bk.* şirûğan.
şırlağın *Far. bk.* şirûğan.
şırlağun *Far. bk.* şirûğan.
şirgün *Far. bk.* şirûğan.
şirûğan *Far.* Susam yağı.
şiyâf-ı mâmi³â *Far.* Bir tür fitil.
taber-zed *Far.* Nebat şekeri, halis şeker.
tahîn *Ar.* Tahin, şekerle karıştırılarak helvası yapılan öğütülmüş susam.
taraqlık Acımsı, yenilebilir bir çeşit mantar.
terengübîn *Far.* Basra balı, bir tür kudret helvası.
tereyağı Tereyağı, sadeyağ *krş.* şa yağı.
tılâ' *Ar.* Sürülecek merhem, ilaç.
tılâ'-i behağ *Far.* Sedef hastalığı tedavisinde kullanılan bir tür merhem.
tiryâk-ı bevâsîr *Far.* Bir tür panzehir.
tiryâk-ı erba'a *Far.* Bir tür panzehir.

tiryāk-ı hamse *Far.* Bir tür panzehir.

tiryāk-ı berşa ʿīšā *Far.* Bir tür panzehir.

tiryāk-ı ʿābit-i būnn-i kıra *Far.* Bir tür panzehir.

toņuz ödi Domuz ödü.

yaķu Bazı hastalıkları tedavi etmek amacıyla bir bez üzerine yayılıp deri üzerine uygulanan, beden ısıyla vücuda yapışan, koyuca lapa.

yoğurd Yoğurt.

yoğurt Yoğurt.

yufķa Sacda pişen bir ekmek türü.

yumurda Yumurta.

zebīb *Ar.* Kuru üzüm.

zerūr *Ar.* Özellikle göz hastalıklarının tedavisinde kullanılan toz hâlinde bir ilaç.

4. Hastalık Adları

ākile *Ar.* Yenirce denilen yara *krş.* seretān, yinür baş.

ʿaķaş *Ar.* Susama, susuzluk, hararet.

bād-ı dişnām *Far.* Bâdişnām, yüzde meydana gelen ve gittikçe cüzama dönüşen irinli, kızılca yumrucuklar. Yâdigâr-ı İbn-i Şerîf'te özellikle kış günlerinde arttığından ve bu hastalığa mukaddime-i cüzâm da denildiğinden bahsedilir.

bağır sancusı Ciğer, bağırsak *vb.* vücut boşluklarında bulunan organlarda meydana gelen ağrı, sancı.

bar Ateşten ve mide bozukluğundan ağızda, dil ve dişlerde meydana gelen acılık, pas.

baraş *Ar.* Vücutta yer yer beyaz ve alaca lekeler meydana getiren bir hastalık, abraşlık hastalığı.

baş bart Yara bere, çıban, sivilce.

başa bart *bk.* baş bart.

baş çegzin- Başı dönmek.

behaķ *Ar.* İnsanın derisinde pul pul beyazlık ve alaca bir renk

belâdet *Ar.* Sersemlik, uyuşukluk.

benek Herhangi bir şey üzerindeki ufak leke, nokta.

bertük İncinme, burkulma.

bevâşir *Ar.* Basurlar, mayasillar *bk.* bevâşir.

bevâşir *Ar.* Basurlar, mayasillar *bk.* bevâşir.

beze Yara veya çıban sebebiyle vücudun herhangi bir yerinde oluşan şişkinlik.

bögrek sancusı Böbrek sancısı.

cemre *Ar.* Kabarcıklar biçiminde beliren ateşli bir cilt hastalığı.

cerâhat *Ar.* İrin, yara.

cereb *Ar.* Uyuz hastalığı, uyuzluk *krş.* gicik, uyuz.

cudam Cüzzam.

cünün *Ar.* Delirme, delilik *krş.* delülük.

çaba Tasa, çarpıntı.

- çıban** Vücutun herhangi bir yerinde oluşan ve çoğu, deride veya deri altında şişkinlik, kızartı, ağrı ve ateş ile kendini gösteren irin birikimi *krş.* ħurâc.
- çıgıt** Yüzde nokta nokta olan esmer leke, çil.
- çıkuğ** Çıkkık, bir kemik veya organın yerinden çıkmış olması.
- çiçek** İrinli kabarcıklar dökerek yüzde izler bırakan ateşli, ağır ve bulaşıcı hastalık.
- dâ'î'l-fîl** *Ar.* Ayak şişmesi, fil hastalığı.
- dâ'î'l-ħayye** *Ar.* Deri soyulması şeklinde görülen bir hastalık.
- dâ'ü'³-a'leb** *Ar.* Saç sakal dökülmesi şeklinde görülen bir hastalık.
- dâ'ü's-ser** *Ar.* Baş, kafa hastalıkları.
- delülük** Delilik, deli olma durumu, cinnet *krş.* cünün.
- demregü** Temriye hastalığı *krş.* ³übâ'.
- derd-i ser** *Far.* Baş ağrısı.
- dilcük** Bademcik, bademcik hastalığı *krş.* ħunnâk, leħâd.
- dumağü** Nezle *krş.* nâzile, nezle, tumağü, zükkâm.
- dü-belâ** *Far.* Bir tür hastalık.
- efdâh-ı 'urûğ** *Far.* Aşağıdan kan boşalması, akması.
- evrâm** *Ar.* Vücutta meydana gelen şişler, yumrular.
- fâlic** *Ar.* Yarım inme, vücudun yarısına inen inme.
- fatğ** *Ar.* Fıtık.
- felğumuni** *Yun.* Flegmon, deri altındaki veya organlar arasındaki dokunun iltihaplanması.
- füvâğ** *Ar.* Hiçkırık *krş.* inçkırık.
- ğâ³y** *Ar.* İçi bulanma, bulantı.
- ğıbb** *Ar.* Nöbeti gün aşırı tutan sıtma.
- gici** Kaşınma, kaşıntı.
- gicik** Uyuz hastalığı *krş.* cereb, uyuz.
- giciyük** *bk.* gicik.
- göbek burusu** Karın, mide ağrısı.
- gönül aħtarıl-** Mide bulanmak *bk.* gönül aħtarıl-, gönül dön-, gönül döndür-.
- gönül aħtarıl-** Mide bulanmak *bk.* gönül aħtarıl-, gönül dön-, gönül döndür-.
- gönül dön-** Mide bulanmak *bk.* gönül aħtarıl-, gönül aħtarıl-, gönül döndür-.
- gönül döndür-** Mide bulanmak *bk.* gönül aħtarıl-, gönül aħtarıl-, gönül dön-.
- göynük** Yanık, yanmış *krş.* yanuğ.
- ħafağan** *Ar.* Izdırap, sıkıntı.
- ħanâzîr** *Ar.* Sıraca adı da verilen bir çıban.
- ħarâret** *Ar.* Ateş, yanma, humma.
- ħareze** *Ar.* Safra taşı.
- ħaşbe** *Ar.* Kızamık hastalığı.
- ħavâle** *Ar.* Gebelerde ve küçük çocuklarda bazen görülen sara nevinden bir hastalık.
- ħayz** *Ar.* Kadınlarda aybaşı.
- hayz** *Ar.* *bk.* ħayz.
- ħumâr** *Ar.* İçkiden sonra gelen baş ağrısı, sersemlik.
- ħummâ** *Ar.* Baştan sıtma olmak üzere ateşli hastalıklara verilen genel ad.

- humre** *Ar.* Yılcık, alazlama *krş.* ısırğu, nâr-ı Fâris, nâr-ı Fârisiyye.
hunnâk *Ar.* Boğmaca, bademcik, boğaz iltihabı *krş.* dılcük, lehad.
hurâc *Ar.* Çıban *krş.* çıban.
hüre *Far.* Ağız içinde diş diplerinin yenmesi ve oyulması, delik delik olup etin çürümesi.
ıncırık Hıçkırık *krş.* fuvâk.
'ırku'n-nisâ *Ar.* Siyatik.
ısırğu Humret, yılcık hastalığı *krş.* humre, nâr-ı Fâris, nâr-ı Fârisiyye.
ısıtma Sıtma hastalığı, ateş, titreme, üşüme nöbetleri gibi belirtilerle tanınan hastalık.
iç ağrısı Siroz hastalığı *krş.* istiskâ.
ihtibâsü'l-bevl *Ar.* İdrar tutukluğu, idrar zorluğu.
ihtikân *Ar.* Kan yürümesi, kanın bir yere toplanması, birikmesi.
ishâl *Ar.* Olağandan daha çok, daha sık ve sulu dışkı çıkarma, sürgün, ötürük, iç sürme, cır cır, amel, linet.
istifrâğ *Ar.* Kusma, boşaltma, vücutta olan herhangi bir maddeyi azaltma.
istifrâk *Ar.* *bk.* istifrâğ.
istiskâ *Ar.* Vücudun bir tarafında veya karında su birikme *krş.* iç ağrısı.
istiskâ-yı tablî *Far.* Siroz hastalığının bir türü.
istiskâ-yı lahmî *Far.* Siroz hastalığının bir türü.
istiskâ-yı zıkkî *Far.* Siroz hastalığının bir türü.
kabz *Ar.* Peklik, amelsizlik, kabız.
karha *Ar.* Yara, ülser.
karın sancısı Karın ağrısı.
kelef *Ar.* Yüzdeki benek, siyah veya kırmızı noktalar.
kızamuk Kızamık hastalığı.
kuğuz Köpek, kedi, tilki *vb.* memeli hayvanlardan ısırma, tırmalama veya salya yoluyla insana geçen, zamanında aşı yapılmazsa ölümle sonuçlanan hastalık.
kulunc *Ar.* Şiddetli omuz ve sırt ağrısı.
kurdeşeni Ciltte çeşitli sebeplerle oluşan kaşıntılı döküntü, ürtiker *krş.* kurdeşen, şerâ.
kurlağun Kurlagan, et yaran, tırnak dibinde olan şiş.
kurdeşen Ciltte çeşitli sebeplerle oluşan kaşıntılı döküntü, ürtiker *krş.* kurdeşeni, şerâ.
lahmî *Ar.* Siroz türü.
lağve *Ar.* Yüz felci.
lehad *Ar.* Bademcik hastalığı *krş.* dılcük, hunnâk.
mağaş *Ar.* Sancı, ağrı.
mâlihulyâ *Ar.* Melankoli.
nâr-ı Fâris *Far.* Yılcık hastalığı *krş.* humre, ısırğu, nâr-ı Fârisiyye.
nâr-ı Fârisiyye *Far.* Yılcık hastalığı *krş.* humre, ısırğu, nâr-ı Fâris.
nâşür *Ar.* Nasır.
nâzile *Ar.* Nezle *krş.* dumağı, nezle, tumağı, zükkâm.
nefesü'd-dem *Ar.* Solunum yollarından gelen kanın ağızdan çıkarılması, öksürükle kan tükürme.

- nemle** *Ar.* Vücutta olan karıncalanma.
nevbet *Ar.* Zaman zaman ortaya çıkan aynı cinsten fizyolojik bozuklukların hepsi.
nezle *Ar.* Nezle *krş.* dumağı, nâzile, tumağı, zükkâm.
niķris *Ar.* Ayak parmaklarında, topuklarda ve mafsallarda meydana gelen ağrılı hastalık.
öksürük Öksürük *krş.* su'âl.
rebv *Ar.* Astım.
rîh *Ar.* Romatizma, yel, ağrı.
rîh-i bevâsîr *Far.* Basur ağrısı.
rîh-i nefh *Far.* Romatizma ağrısı.
ru'âf *Ar.* Burun kanaması.
rub' *Ar.* Nöbeti dört günde bir tutan sıtma.
saħfe *Ar.* Genellikle yüzde ve başta çıkan çıban veya sivilcelerdir. Kuru ya da yaş olabilir. Sulanır ve iltihaplanır.
şar' *Ar.* *bk.* şar'a.
sar' *Ar.* *bk.* şar'a.
şar'a *Ar.* Tutarık, tutarak, bayıltıcı, ağız köpürtücü ve çırpındırıcı bir sinir hastalığı.
³e'âlîl *Ar.* Vücutta meydana gelen siğiller.
sebür *Ar.* Vücutta çıkan kabarcık, sivilce.
³ele³ü'l-bevl *Ar.* İdrarını tutamama, prostat hastalığı.
selesü'l-bevl *Ar.* *bk.* ³ele³ü'l-bevl.
seretân *Ar.* Yenirce, gittikçe genişleyen yara, şirpençe *krş.* âkile, yinür baş.
sersâm *Far.* Baş ve beynin dönüp, aklın toplanamaması, menenjit hastalığı.
şınuķ Kırık.
şınuķ *bk.* şınuķ.
sıtma Sıtma hastalığı, ateş, titreme, üşüme nöbetleri gibi belirtilerle tanınan hastalık.
siğil Siğil, deride özellikle ellerde oluşan zararsız, pürtüklü küçük ur.
sil'a *Ar.* Vücutta çıkan ur, hıyarcık.
sill *Ar.* Verem *krş.* verem.
sivilce Sivilce, içinde irin bulunan küçük deri kabarcığı, en küçük çıban.
su'âl *Ar.* Öksürük *krş.* öksürük.
³übâ' *Ar.* Temriye hastalığı *krş.* demregü.
südde *Ar.* Vücudun bir yerinde görülen tutukluk.
şakıķa *Ar.* Baş ağrısı, migren.
şerâ *Far.* Kurdeşen, ciltte çeşitli sebeplerle oluşan kaşıntılı döküntü, ürtiker *krş.* kurdeşeni, kurdeşen.
talak şışı Dalak büyümesi.
tâ'un *Ar.* Veba, yumurcak denilen salgın hastalık *krş.* vebâ.
tuħme *Ar.* Mide dolgunluğu, hazımsızlık.
tumağı Tumağı, nezle *krş.* dumağı, nâzile, nezle, zükkâm.
'ufünet *Ar.* İltihap, yangı.
unutsaķluk Unutkanlık.
uyķusuzluk Uykusuzluk, uyku uyuyamama.

uyuz Uyuz, bulaşıcı bir deri hastalığı *krş.* cereb, gicik.
vebā Ar. Veba, salgın hastalık *krş.* tā'ün.
verem Ar. Verem *krş.* sill.
yanuḳ Yanık, yanmış olan yer *krş.* göynük.
yereḳān Ar. Sarılık hastalığı.
yinür baş Gittikçe oyulup derinleşen yara, yenirce, akile *krş.* ākile, seretān.
yürek ditremesi Yürek titremesi, kalp çarpıntısı, hafakan *krş.* yürek oynaması.
yürek oynaması Yürek oynaması, kalp çarpıntısı, hafakan *krş.* yürek ditremesi.
zafīre Ar. Göze beyaz perde inmesi.
zātü'l-cenb Ar. Akciğer zarı iltihabı.
zātü'r-ri'e Ar. Zatürre.
zīḳḳ-ı nefes Far. bk. zīḳḳu'n-nefes.
zīḳḳu'n-nefes Ar. Nefes darlığı.
zīḳḳu'n-nefes Ar. bk. zīḳḳu'n-nefes.
zūkkām Ar. Nezle *krş.* dumaḡu, nāzile, nezle, ıtumaḡu.

5. Organ, Bölge, Vücut Sıvı ve Salgıları Adları

‘aḳale Ar. Kas.
aḡız Aḡız.
aḡlāt Ar. İnsan vücudunda farz olunan dört unsur veya usare: kan, salya, safra, dalak [aḡlāt-ı erba].
alın Alın, yüzün kaşlarla saçlar arasındaki bölümü.
avuḳ Elin iç tarafı.
avurd Yanaḡın aḡız boşluḡu hizasına gelen bölümü.
aya Elin parmak dipleriyle bilek arasındaki iç bölümü, avuḳ içi.
ayak Bacakların bilekten aşıḡıda bulunan ve yere basan bölümü.
baḡır Ciğer, baḡırsak *vb.* vücut boşluklarında bulunan organların ortak adı.
baḡırsak Sindirim organının mideden anüse kadar olan, ince baḡırsak ve kalın baḡırsaktan oluşan bölümü.
baldur Baldır, bacağı dizden ayak bileḡine kadar olan bölümü, incik.
balḡam Ar. Eski tıp anlayışına göre bünyeyi oluşturun dört ana öḡeden biri *krş.* sülük.
baslık Dirseḡin iç tarafında hacamat yapılan üç damardan en aşıḡıda olanı ki akciğer damarı, baş damarı ve aşıḡı damar da denir.
baş İnsan ve hayvanlarda beyin, göz, kulak, burun, aḡız *vb.* organları kapsayan, vücudun üst veya önünde bulunan bölüm, kafa.
bāzū Far. Kolun omuz ile dirsek arasındaki kısmı, pazı.
bendkeşe Far. Eklem, kiriş *krş.* eḡ.
beḡiz Yüz.
bevl Ar. İdrar *krş.* sidük.
beyin Beyin *krş.* dimāḡ.
bil Bel, insan bedeninde göḡüsle karın, sırtla kalçalar arasında daralmış bölüm.
bilek Elle kolun, ayakla bacağı birleřtiḡi bölüm.

boğaz Boğaz.

boyun Gövdenin başla omuz arasında kalan bölgesi.

böbrek Kandaki zararlı maddeleri süzüp idrar olarak salan, omurganın sağ ve sol yanında bulunan çift organdan her biri.

bögrek *bk.* böbrek.

bögür Böğür, kaburga altı boşlukları.

bud İnsan vücudunun kalça ile diz arasındaki bölümü *bk.* but, but.

burun Burun *krş.* enf.

but İnsan vücudunun kalça ile diz arasındaki bölümü.

but *bk.* bud, but.

bülük Erkeklik organı *krş.* çük, yarağ, zeker.

ciger *Far.* Ciğer, bağır.

çene Canlılarda baş bölümünde yer alan, kemik ve kıkırdak ile desteklenen, altlı üstlü dişleri taşıyan ve ağzın kapanıp açılmasını sağlayan kasları üzerinde barındıran iki parçaya verilen ad.

çiyin Omuz *krş.* omuz.

çük Erkeklik organı *krş.* bülük, yarağ, zeker.

depe Baş, kafa *krş.* kafa.

dest *Far.* El *krş.* el.

dırnağ Tırnak.

dil Dil.

dimâğ *Ar.* Beyin *krş.* beyin.

dirsek Kol ile ön kol arasındaki eklemin arka yanı

diş Diş, çene kemiklerinin üstüne dizili, ısırıp koparmaya ve çiğnemeye yarayan sert, beyaz organlardan her biri.

diz Kaval, baldır ve uyluk kemiğinin birleştiği yer.

dübür *Ar.* Anüs, kık, makat *krş.* mağ'ad.

ekhel tamarı *Ar.+T.* Orta damar, kolun iç tarafındaki ana damar.

el El, kolun bilekten parmak uçlarına kadar olan, tutmaya ve iş yapmaya yarayan bölümü *krş.* dest.

em'â *Ar.* Bağırsaklar.

em'â-yı ğalîz *Far.* Kalın bağırsaklar.

em'â-yı rakîk *Far.* İnce bağırsaklar.

emcek Meme.

eñ Oynak yeri, büküm yeri, eklem *krş.* bendkeşe.

enf *Ar.* Burun *krş.* burun.

eñse Boynun arka yüzü.

eyegü Kaburga kemiği.

geniz Geniz, ağız ve burun boşluğunun arka bölümü.

göbek Göbek.

gögüs Göğüs, vücudun boyun ile karın arasındaki ön kısmı *bk.* göğüz.

gögüz Göğüs, vücudun boyun ile karın arasındaki ön kısmı *bk.* göğüs.

göz Göz, görme organı.

- ḥablū'z-zirā' ṭamarī** *Ar.+T.* Elin başparmağı üzerinde bulunan damar.
- ḥāye** *Far.* Haya, testis.
- ḥılıṭ** *Ar.* Eski hekimlerin insan vücudunda var saydığı safra, sevda, dem ve balgam olmak üzere dört unsurdan her biri.
- ilīk** Kemiklerin iç boşluklarını dolduran yağlı madde.
- ilūk** *bk.* ilik.
- incik** İncik, baldır.
- incūk** *bk.* incik.
- ḳafā** *Ar.* Kafa, baş *krş.* depe.
- ḳalb** *Ar.* Kalp, yürek *krş.* yürek.
- ḳan** Atardamar ve toplardamarların içinde dolaşarak hücrelerde özümleme, yardımlama görevlerini sağlayan plazma ve yuvarlardan oluşmuş kırmızı renkli sıvı.
- ḳarın** İnsan ve hayvanlarda gövdenin kaburga kenarlarından kasıklara kadar olan ön bölgesi.
- ḳaşuḳ** Kasık, vücudun karın ile uyluk arasındaki bölümü.
- ḳasuḳ** *bk.* ḳaşuḳ.
- ḳavuḳ** Sidik torbası *krş.* me³āne.
- kemūk** Kemik *krş.* sünük.
- ḳifal** *Yun.* Şahdamarı.
- ḳol** Kol, insan vücudunda omuz başından parmak uçlarına kadar uzanan bölüm.
- ḳolın** *Fr.* Kolon kalın bağırsağın karından (işkembeden) önceki bölümü.
- ḳoltuḳ** Omuz başının altında, kolun gövde ile birleştiği yer.
- köprücük** Köprücük kemiği.
- ḳulaḡ** *bk.* ḳulaḡ.
- ḳulaḡ** Kulak.
- kürek** Kürek kemiği bölgesi.
- maḑsal** *Ar.* Oynak yeri, eklem.
- maḑ'ad** *Ar.* Oturak yeri, kıç *krş.* dübür.
- māḳu'l-'ayn** *Ar.* Göz damarı.
- mefāşıl** *Ar.* Eklemler.
- menī** *Ar.* Döl suyu, sperma.
- mesāmme** *Ar.* Gözenek.
- me³āne** *Ar.* Sidik kavuğu *krş.* ḳavuḳ.
- mi'ā-yı i³nā' aḡeriyye** *Far.* On iki parmak bağırsağı.
- mi'ā-yı a' ver** *Far.* Körbağırsak.
- mi'ā-yı diḳāḳ** *Far.* İnce bağırsağın son yarısı.
- mi'ā-yı ḳolon** *Far.* Kalın bağırsağın karından (işkembeden) önceki bölümü.
- mi'ā-yı müstaḳīm** *Far.* Kalın bağırsak.
- mi'ā-yı şā'im** *Far.* İnce bağırsağın üst yarısı.
- mi'de** *Ar.* Mide, kursak.
- nabz** *Ar.* Atar damar, vurur damar.
- omur** Omurgayı oluşturan kemiklerden her biri.

- omuz** Boynun iki yanında, kolların gövdeye bağlandığı bölüm *krş.* çiyin.
oñurğa Bel kemiği, omurga.
öyken Akciğer.
rahim *Ar.* Döl yatağı.
sāfīn *Ar.* Bir tür damar.
şafra *Ar.* Safra, vücudu teşkil eden dört unsurdan birisi, öd.
şak *Ar.* Topuktan baldıra doğru bacağın incik kısmı.
şalya *Yun.* Ağızdan sızan tükürük.
şalyār *Yun. bk.* şalya.
sevdā *Ar.* Eskilerin insan mizacında kabul ettikleri dört unsurdan biri, kara safra.
sidük Sidik, idrar *krş.* bevl.
sinir Sinir, duyu ve hareket uyarılarını beyinden organlara, organlardan beyne ileten beyazımsı teller ve bu tellerin oluşturduğu demet.
şu yolu İdrar yolu.
süksün Boyun kökü, ense.
sülük Sülük, balgam *krş.* balgam.
³ü'lülī *Ar.* Meme başı.
sümük Sümük, doku hücrelerinin ve üzerinde bulunan bezlerin doku yüzünde nemli, akıcı ve kaygan bir tabaka oluşturan salgısı.
sünük Kemik *krş.* kemük.
şakağ Göz, alın ve yanak arasında, elmacık kemiğinin üstünde bulunan çukurumsu bölge.
şerāyīn *Ar.* Atardamar.
ṭalağ Dalak.
ṭamar Damar.
ṭarağ İnsanda ayağın yüksek olan üst bölümü.
teri Deri.
ṭırnağ Tırnak.
ṭopuğ Topuk, ayağın yuvarlakça olan alt bölümü.
ṭopuğ *bk.* ṭopuğ.
tükrük Tükürük bezlerinin salgıladığı bir sıvı.
uyluğ Kalçadan dize kadar olan bacak bölümü.
üseylem *Ar.* Küçük parmak ile yanındaki parmağın arasındaki damar.
yağrın Sırt, sırtın yukarı kürek kısmı.
yan başı Kalça kemiğinin üst başı, ucu.
yarağ Erkeklik organı *krş.* bülük, çük, zeker.
yürek Yürek, kalp *krş.* kalb.
zeḥ-dān *Far.* Döl yatağı, rahim.
zeker *Ar.* Erkeklik organı *krş.* bülük, çük, yarağ.

6. Cerrahi Alet Adları

- bıçağ** Bir sap ve çelik bölümden oluşan kesici araç.
çengāl *Far.* Çengel.

çengâlcük *Far.+T.* Çengelcik.

çuvalduz *Far.* Ucu yassı ve eğri, büyük iğne.

demürçük Bir dağlama aleti.

dermen-keş *T.+Far.* Vücuda saplanan okun ucunu çıkarmak için kullanılan bir alet.

hukne *Ar.* Tenkiye aleti, şırınga.

hün-bend *Far.* Kanı durduran sargı.

iğne İğne.

karüre *Ar.* İdrar tahlili için kullanılan cam kap.

maşura *Yun.* Koni veya silindir biçiminde olup üzerine şerit, iplik *vb.* sarılan, karton, tahta *vb.* maddelerden yapılan araç.

mişkâşcuğ *Ar.+T.* Makas, küçük makas.

mîl *Ar.* Göze sürme çekmeye mahsus bir alet *krş.* mîlcü.

mîlcü *Ar.* Göze sürme çekmekte kullanılan ince ve uzun alet *krş.* mîl.

neşter *Far.* Hekim bıçağı.

panbuğ *Far. bk.* panbuğ.

panbuğ *Far.* Pamuk.

pota *Far.* İçinde maden eritilen kap.

şındı Sındı, makas.

sünger *Yun.* Yapay olarak elde edilen temizlik veya dolgu gereci.

tağlağac *bk.* tağlağu.

tağlağu Dağlama aleti.

usture *Far.* Ustura.

zahmet-keş *Ar.+Far.* Vücudun herhangi bir yerinde oluşan yumruları yarmak için kullanılan cerrahi bir alet.

SONUÇ

Bu çalışmada *Mecmû'atü'l-Fevâ'id* adlı Eski Anadolu Türkçesine ait tıp eserinde karşılaşılan tıbbi söz varlığı sözlük düzeniyle verilmeye çalışılmıştır. Eski Anadolu Türkçesi döneminde özellikle Beylikler döneminde Türkçeye verilen önemin artmasına rağmen alanla ilgili terimlerin kökenlerine baktığımızda bu terimlerin bazen Türkçe bazen de yabancı kökenli karşılıklarının kullanıldığı görülmüştür. Ancak yine de Arapça ve Farsça terimler Türkçe terimlerden daha fazladır.

Arapça ve Farsça terimlerin Türkçe terimlere göre daha fazla kullanılmasında İslâm dünyasında bilim dilinin Arapça olması ve Arapçadan tercüme edilen tıp eserleri etkili olmuştur.

Eserde geçen tıbbi sözcüklerin kökenleri incelendiğinde 317 sözcüğün Farsça, 291 sözcüğün Arapça, 249 sözcüğün Türkçe, 38 sözcüğün Yunanca, bir sözcüğün Süryanice ve bir sözcüğün Fransızca kökenli olduğu görülmektedir.

Metinde geçen sözcük gruplarının kuruluşu incelendiğinde Farsça usulle kurulan sözcük gruplarının Arapça ve Türkçe usullerle kurulan sözcük gruplarından daha fazla olduğu tespit edilmiştir. Metnin tamamında Farsça 162, Türkçe 46 ve Arapça 36 tıbbi sözcük grubu mevcuttur.

Türkçe sözcük grubu hâlinde olan terimler arasında isim tamlaması yapısı daha fazla kullanılmıştır. Bunun yanı sıra az da olsa sıfat tamlaması ve birleşik fiil grubu hâlinde olan terimler de mevcuttur.

İsim tamlamaları *ağac kavunu*, *keçi boynuzu*, *demür diken* gibi bitki adlarında, *bal şerbeti*, *koruk şerbeti*, *şa yağı* gibi yiyecek adlarında, *bağır sancısı*, *göbek burusu*, *iç ağrısı* gibi hastalık adlarında ve *şu yolu*, *yan başı* gibi organ adlarında karşımıza çıkmaktadır. Sıfat tamlamalarına *ağ behmen*, *kara çalu*, *kızıl boya* gibi daha çok bitki adlarında rastlanırken, birleşik fiillere *baş çekzin-*, *gönül dön-*, *gönül aktarı-* gibi hastalık adlarında rastlanmaktadır.

Türkçe sözcüklerin konularına göre dağılımına bakıldığında en fazla Türkçe sözcük *organ*, *bölge*, *vücut sıvı ve salgıları adlarında* karşımıza çıkmaktadır. Daha sonra sırasıyla *ilaç yapımında kullanılan bitki adlarında*, *hastalık adlarında*, *tedavide kullanılan ilaç, yiyecek ve içecek adlarında* ve *cerrahi alet adlarında* görülmektedir.

Organ adlarında Türkçe sözcük sayısının daha fazla olmasında temel organ adlarında *ağız*, *alın*, *ayak*, *burun*, *boyun*, *el*, *göz*, *vb.* Türkçe sözcüklerin tercih edilmesinin yanı sıra temel organ adlarının dışında bazı organ adlarına benzetme yoluyla *köprücük* "köprücük kemiği", *kürek* "kürek kemiği", *kavuk* "mesane", *şu yolu* "idrar yolu", *tarak* "ayağın yüksek olan üst bölümü", *vb.* Türkçe karşılıklar bulunmasının etkili olduğu söylenebilir.

Metinde sözcükler arasında eş anlamlılık da söz konusudur. Bu eş anlamlı sözcüklerin bir kısmı Türkçe ve yabancı sözcüklerin bir arada kullanılması sonucunda ortaya çıkmıştır: *'ades-mercimek*, *ağ-ebyağ-sepid*, *'azbe-gezmâzû-ılğun*, *koruk-hışrem-güre*, *'ineb-üzüm*, *enf-burun*, *bevl-sidük*, *füvâk-ınçırık*, *delülük-cünün*, *dilcük-hunnâk-lehâd*, *âkile-seretân*, *yinür baş*, *vb.* Bir kısmı da aynı kavramı karşılayan Türkçe sözcüklerden oluşmaktadır: *çük-bülük-yarak*, *çiyin-omuz*, *kemük-sünük*, *omaç-ovmac*, *şa yağı-tereyağı*, *gicik-uyuz*, *göynük-yanuk*, *vb.*

Türkçe sözcüklerin yapıları incelendiğinde ise şu eklerin sıklıkla kullanıldığı görülmüştür: *+clk/+cUk*, *-gaç*, *-gU*, *-(U)k*, *+Ilk/+lUk*, *-mac/-maç*, *+(I)n/+(U)n*, *+(I)z/+(U)z*.

1. Küçültme eki *+clk/+cUk* ile türetilmiş bitki, organ ve alet adları: *gelincik*, *dilcük*, *köprücük*, *çengâlcük*, *demürcük*, *mikâşcuk*.
2. Metinde tek bir örnekte karşımıza çıksa da fiilden araç gereç adları türeten *-gaç* eki dikkat çeken bir ektir: *tağlağaç*.
3. *-gU* eki ile türetilmiş hastalık ve alet adları: *demregü*, *dumağı*, *ısırgu*, *çumağı*, *tağlağı*.
4. *-(U)k* eki ile türetilmiş olan hastalık adları: *bertük*, *çıkuk*, *göynük*, *gicik*, *giciyük*, *öksürük*, *şnuç*, *yanuk*.
5. *+Ilk/+lUk* eki ile türetilmiş olan bitki ve hastalık adları: *günlük*, *üzerlik*, *yüzerlik*, *delülük*, *unutsaklık*, *uykusuzluk*.
6. Genellikle yiyecek adları türeten *-mac/-maç* eki ile türetilmiş yiyecek adları: *bazlamac*, *bulamac*, *omaç*, *ovmac*.
7. *+(I)n/+(U)n* eki ile türetilmiş organ adları: *alın*, *boyun*, *karın*, *öyken*, *yağrın*.
8. İkili organ adlarında görülen *+(I)z/+(U)z* eki ile türetilmiş organ adları: *beñiz*, *diz*, *gögüz*, *göz*, *omuz*.

Kısaltmalar

Ar.	Arapça
bk.	Bakınız
C	Cerrahpaşa nüshası
Far.	Farsça
Fr.	Fransızca
K	Konya nüshası
krş.	Karşılaştırınız
Sür.	Süryanice
T.	Türkçe
vb.	Ve benzeri, bunun gibi
Yun.	Yunanca

KAYNAKLAR

- Argunşah, M. (1999), *Muhammed b. Mahmûd-ı Şiroânî, Tuhfe-i Murâdî İnceleme-Metin-Dizin*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Ahmet Vefik Paşa (2000), *Lehçe-i Osmânî* (Haz. Recep Toparlı), Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Bayat, A. H. (2010), *Tıp Tarihi*, İstanbul: Merkezefendi Geleneksel Tıp Derneği Yayınları.
- Baytop, T. (2015), *Türkçe Bitki Adları Sözlüğü*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Bilgin, A. (2006), "Osmanlı Döneminde İlaç Yapımında Kullanılan Tıbbi Bitkiler", *Osmanlılarda Sağlık / Makaleler, Araştırmalar / Arşiv Belgeleri Kitabı*. İstanbul: Biofarma Yayınları.
- Bloch, E. (1932), *Bibliothèque Nationale Catalogue des Manuscrits Turcs I. Bibliothèque Nationales*, Paris.
- Böler, T. (2013), "Hekim Beşir Çelebi ve Mecmû'atü'l-Fevâid Adlı Eseri", *UTEK'13 Uluslararası Türk Dili ve Edebiyatı Kongresi*, s. 493-501.
- Canpolat, M.; Öner, Z. (2007), *İshâk bin Murâd, Edviye-i Müfredde*, Ankara: TDK Yayınları.
- Devellioğlu, F. (2005), *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lügat*, Ankara: Aydın Kitabevi.
- Dilçin, C. (2009), *Yeni Tarama Sözlüğü*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Doğan, A. T. (2015), *Kitâb-ı Tıbb-ı Hikmet*, Cumhuriyet Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Sivas.
- Doğan, Ş. (2009), *Terceme-i Akrahâdîn, Sabuncuoğlu Şerefeddin (Giriş-İnceleme-Metin-Dizinler)*, Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Sakarya.
- Doğan, Ş. (2010), "Eski Oğuz Türkçesinde Tıp Dilinin Oluşumu ve Özellikleri", *Turkish Studies*, Volume 5/1, s.313-373.
- Erdağı, B. (2001), "Anadolu'da Yazılmış İlk Türkçe Tıp Kitabı", *Türkbilig* 2001/2, s.46-54.

- Erdağı Doğuer, B. (2013), *Hekim Bereket, Tuhfe-i Mübârizî (Metin-Sözlük)*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Gürgan, M. (2010), *Orta Asya'daki Eski Türk Tıbbının Başlangıçtan 14. Yüzyıla Kadarki Döneme Ait Bilinen Türkçe Tıp Metinlerinde, Tıp Tarihi Açısından Değerlendirilmesi*, İstanbul Üniversitesi Sağlık Bilimleri Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul.
- Gürlek, M. (2015), "Osmanlı Tıp Metinlerinde Geçen Cerrahî Alet Adları Üzerine", *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, C.25, S.1, s.39-49, Elazığ.
- Kaya, E. (2008), *Muyüddin Mehi'nin Müfîd (Nazmü't-Teshîl) Adlı Eseri (İnceleme-Metin-Dizin) ve Bu Eserin 15. Yüzyıl Türk Tıp Dilinin Oluşmasındaki Yeri*, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Konya.
- Koman, M. M. (1955), "Tuhfe-i Mübârizî: Lübâbü'n-nuhâb Tercümesi", *İstanbul Üniversitesi Tıp Fakültesi Mecmuası*, s.689-719.
- Korkmaz, Z. (2009), *Türkiye Türkçesi Grameri (Şekil Bilgisi)*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Küçükler, Paki (1994), *Yadigâr-ı İbn-i Şerîf (Giriş-Metin-Dizin)*, Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Elazığ.
- Küçükler, P. (2010), "Lügat-ı Müşkilât-ı Eczâ'da Türkçe Bitki Adları", *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, Volume 3/11, s.401-415.
- Murad, S. (2009), *Lügat-ı Müşkilât-ı Eczâ Derviş Siyâhî Lârendevî (Giriş-İnceleme-Metin-Dizinler)*, Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Sakarya.
- Mütercim Âsım Efendi (2009), *Burhân-ı Katı*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Önler, Z. (1986), "Hacı Paşa'nın Müntehab-ı Şifa Adlı Eserinde Geçen Bitki Adları Üzerine", *Türk Dili Dergisi*, s. 403-406.
- Önler, Z. (1989), "Eski Anadolu Türkçesi Döneminde Yazılmış İki Tıp Kitabında Yer Alan Sağlık Bilgisi Terimleri", *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı-Belleten*, s. 89-130.
- Önler, Z. (1990), "XIV. ve XV. Yüzyıl Anadolu Türkçesi Botanik Terimleri", *Journal of Turkish Studies*, (Fahir İz Armağanı I), Volume 14, s. 357-392, Harvard.
- Özdemir, G. (2018), *Hekim Beşir Çelebi, Mecmû'atü'l-Fevâ'id (Giriş-İnceleme-Çeviri Yazılı Metin-Dizin)*, Sivas Cumhuriyet Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Sivas.
- Redhouse, Sir J. W. (2006), *Turkish and English Lexicon New Edition*, Çağrı Yayınları, İstanbul.
- Şemseddin Sami (2006), *Kâmûs-ı Türkî*, Çağrı Yayınları, İstanbul.
- Şükün, Z. (1984), *Farsça-Türkçe Lügat, Gencine-i Güftar Ferhengi Ziya I-III*, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul.
- Tarama Sözlüğü I-VIII (2009), Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.
- Türkçe Sözlük (2005), Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.
- Türkmen, S. (2006), *Eski Anadolu Türkçesinde Tıp Terimleri*, Kırıkkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Kırıkkale.
- Uçar, İ. (2010), "Türkçede Eş Anlamlılık ve Eski Anadolu Türkçesi Tıp Yazmalarında Eş Anlamlı Kelime Kullanımı", *Zeitschrift für die Welt der Türken*, Vol.2, s.37-48.

TÜRKİYE VE IRAK ARASINDAKİ DIŞ TİCARETİN ÇEKİM MODELİ İLE ANALİZİ

Selen IŞIK MADEN*-Omar Qahtan AbdullahALJBURİ**

Öz

LiberalleŐme, son elli yıldır dünyada etkisini gösteren olgulardan biridir. Bu bağlamda dünyadaki ihracat ve ithalat hacmi çok artmaktadır. Dünya ekonomisi için dış ticaretin özel bir yeri olduğundan dolayı, dış ticareti üzerinde etkili olan faktörler önem kazanmıştır. Bu bağlamda, ülkeler arasındaki mesafeleri dış ticaretle ilişkilendiren, ülkeler arasındaki mesafelerin dış ticarete etkisini ölçen ve son zamanlarda ampirik çalışmalarda sık kullanılmaya başlayan genişletilmiş çekim modeli çalışmanın ana konusudur. Çalışmanın amacı, genişletilmiş çekim modeli kullanılarak, Türkiye'nin ve Irak'ın 1990-2016 yılları ihracat, ithalat ve toplam dış ticaret hacminin analiz edilmesidir. Kullanılan bağımsız değişkenler, Türkiye'nin, Irak'ın ve diğer ülkelerin ekonomik büyüklükleri, ekonomik büyüklük benzerliği, göreceli faktör donanımı ve başkentler arasındaki uzaklıkları ile ortak sınır kukla değişkenleridir. Bağımlı değişken ise Türkiye'nin, Irak'ın ihracatı, ithalatı ve dış ticaretidir. Çalışmanın bulgularına göre Türkiye'nin ve Irak'ın geliri yüksek olan ülkelerle daha fazla ticaret yapma eğiliminde olduğu görülmüştür. Bulgular Türkiye'nin ihracatının Irak'ın ithalatının endüstriler-arası ticaret özelliğine sahip olduğunu desteklemektedir. Türkiye'nin dış ticareti için mesafe değişkeninin katsayısı beklenen negatif işarete sahiptir ve anlamlıdır. Ayrıca Irak'ın ortak sınır kukla değişkeni katsayısı pozitif işaret sahiptir ve anlamlıdır.

Anahtar Kelimeler: Dış ticaret, ihracat, ithalat, çekim modeli, panel veri analizi.

ANALYSIS of FOREIGN TRADE BETWEEN TURKEY and IRAQ with GRAVITY MODEL

Abstract

Liberalization is one of the phenomenon which show its effect in the world in the last fifty years. In this regards, export and import volume of the world is increasing gradually. Since the foreign trade has a significant place for the world economy, factors affecting foreign trade has gained importance. In this context, Augmented Gravity Model, which associate distance between countries with foreign trade,

* Dr. Öğr. Üyesi, Süleyman Demirel Üniversitesi, İİBF, İktisat Bölümü, selenmaden@sdu.edu.tr, ORCID 0000-0002-3998-855X.

** YL Öğrencisi, Süleyman Demirel Üniversitesi, İİBF, İktisat Bölümü, aljburio@gmail.com.

measures effect of distances between countries on foreign trade and has begun to be popular in recent times, is the main subject of the study. Objective of the study is to analyze Turkey's and Iraq's export, import and total foreign trade volume by using augmented gravity model for the period of 1990-2016. The explanatory variables are Turkey's, Iraq's and their partner countries' economic size, economic size similarity, relative factor endowment, populations, distance between capital, and common border dummies. The dependent variables are Turkey's and Iraq's export, import and foreign trade. Findings of the study were that Turkey and Iraq tends to make trading more with countries with high income. Findings also support that Turkey's export and Iraq's import has inter-industry trade pattern. The coefficient of distance variable for Turkey's foreign trade was significant and had negative sign as expected. Also the coefficient of common border dummy for Iraq's foreign trade was significant and had positive sign.

Key Words: Foreign trade, export, import, gravity model, panel data analysis.

1. TÜRKİYE VE IRAK ARASINDAKİ DIŞ TİCARETİN GELİŞİMİ

Tarihsel geçmişi çok eskilere giden Türkiye - Irak ilişkilerinin dış ticaret boyutu, iki ülkenin ekonomik durumu, doğal zenginlikleri, siyasi ve sosyal gelişmeler gibi unsurlardan doğrudan etkilenmiştir. Bu çerçevede iki ülke arasındaki ilişkilere bakıldığında ekonomik, tarihsel ve kültürel bağların güçlü olduğu görülmektedir. 1990'lı yıllara gelinceye kadar ticari ilişkilerin birçok sektörde gelişmiş olduğu dikkat çekmektedir. 1990'lı yılların başından itibaren başlayan savaş ve dış müdahale sürecinde Irak -Türkiye arasındaki politik ve iktisadi ilişkiler bu gelişmelerin doğrudan etkisi altında şekillenmiştir. Bu dönemde Irak'ın Türkiye dahil bölge ülkeleriyle ekonomik ilişkileri minimum düzeye gerilemiştir (İnançlı ve Ak,2005:390). ABD'nin ilk müdahalesi sonrasında gelen ambargo ile birlikte Türkiye - Irak ham petrol boru hattı 1990 yılı Ağustos ayında kapatılmıştır. Körfez Savaşı öncesinde Irak - Türkiye arasındaki 1 - 1,5 milyar dolar arasında seyreden ticaret hacmi, savaş ve akabinde gelen ambargo dolayısıyla 1995 yılında sadece 123 milyon dolar olarak gerçekleşmiştir (Sağsen,2011:60). Bunun yanında 1991 senesinde, savaş sonrası, 16 dolar civarından 37 dolar civarına çıkan petrol fiyatları Türkiye ekonomisini doğrudan etkilemiştir. Türkiye'nin 1993'ten sonra girmiş olduğu ekonomik istikrarsızlıklarda petrol fiyatlarının makro etkisinin yanında, Irak savaşı nedeniyle nakliyat, müteahhitlik hizmetlerindeki yavaşlamanın da etkili olduğu bir gerçektir (Çetinsaya ve Özhan,2009:141). 1991 yılında başlayan ve ekonomik ilişkileri bitme noktasına getiren süreç 2003 yılında Irak'a yönelik ABD müdahalesine kadar sürmüştür.

Tablo 1: Körfez Savaşı Sonrası Türkiye'nin Irak ile Ticareti (Milyon \$)

	1990	1991	1992	1993	1994	1995	1996	1997	1998	1999
İhracat	214	122	212	160	141	123	219	549	366	247
İthalat	1047	583	908	970	0	0	32	454	247	414
Ticaret Hacmi	1261	705	1120	1130	141	123	251	1003	613	661
Pay (%)	3.6	2	3	2.5	0.3	0.2	0.4	1.3	0.8	1

Kaynak: Ortadoğu Yıllığı 2005, s.392

Tablo 1’de görüldüğü üzere 1990’lı yıllarda Türkiye - Irak arasındaki dış ticaret rakamları sürekli gerilemektedir. İhracat tarafından bakıldığında, 1990 yılında Türkiye Irak’a 214 milyon dolar tutarında ihracat gerçekleştirirken 1995 yılında bu rakamın 123 milyon dolara düştüğü görülmektedir. 1996 yılından itibaren uluslararası yaptırımların gevşetilmesinin etkisiyle bir miktar artsa da 1998 yılından itibaren yeniden gerilemeye başlamıştır. İthalat açısından bakıldığında ise 1990 yılındaki 1 milyar doları aşan ithalatın 1991 yılından itibaren gerilemeye başladığı 1994 - 1995 döneminde ise sıfır noktasına düştüğü görülmektedir. 1996 yılından sonra yaptırımların gevşetilmesi ile petrol ürünlerinden oluşan ithalatın da yeniden artmaya başladığı anlaşılmaktadır.

Irak’ta yaşanan savaş ortamı ve siyasi belirsizliklere rağmen Türkiye 1996 yılından itibaren ekonomik ilişkilerin yeniden başlatılması ve geliştirilmesi için ikili düzeyde çabalarda bulunmuştur. Birleşmiş Milletler’in Petrol Karşılığı Gıda ve İlaç Programının uygulamaya geçmesiyle birlikte Türkiye ve Irak arasındaki dış ticaret hacminin 1997 yılından itibaren artmaya başladığı görülmektedir (Nurladin,2015:64). 1996 yılında 251 milyon dolar olan ticaret hacmi 1997 yılında bir milyar doları aşmıştır. Fakat devam eden yıllarda Irak’ın gıda ve ilaç programı çerçevesinde yaptığı alımlarda Türkiye dışındaki ülkelere yönelmesi, dünya petrol fiyatlarının düşmesi gibi nedenlerle dış ticaret hacmi tekrar gerilemeye başlamıştır. Türkiye’nin dış ticaret hacmi içinde Irak’ın payı 1990 yılında %3,6 olarak gerçekleşmiştir. Bu oran 1991 yılından itibaren azalış yoluna girmiş ve 1995 yılında en düşük oran olan %0,2’ye kadar düşmüştür (İnançlı ve Ak,2005:391). Türkiye’nin 1980’li yıllarda izlediği dışa dönük ve ihracata dayalı büyüme politikası neticesinde Irak, Türkiye’nin önemli ticaret ortaklarından biri haline gelmiştir. Bu çerçevede Türk müteahhitleri Irak’ta önemli projeler gerçekleştirmiş; 1990 yılında Irak’ın Kuveyt’i işgal etmesi üzerine Irak’a uygulanan ekonomik ambargoların etkisiyle Türkiye - Irak ilişkileri başta ticaret olmak üzere kesintiye uğramıştır. Irak’a Özgürlük Operasyonu adıyla başlatılan ve ABD - Birleşik Krallık tarafından yürütülen operasyon, Türkiye’nin de lojistik desteğiyle 20 Mart 2003 tarihinde başlamış ve Mayıs 2003’te tamamlanmıştır. 2003 yılında başlayan

süreç sonucu, Türkiye Irak ilişkileri, Irak'ın yeniden yapılandırılması ve imarı olarak adlandırılabilir yeni bir döneme girmiştir (DEİK,2017:2). Bu dönemin başında Türkiye - Irak ilişkilerinde yaşanan belirsizlik, ABD'nin Irak'tan askeri varlığını çekmeyi gündeme getirmesiyle birlikte yerini yüksek düzeyli bir işbirliğine bırakmıştır. 2008 yılında Türkiye Cumhurbaşkanı'nun Irak ziyaretiyle başlayan süreç Irak Cumhurbaşkanı'nun Türkiye ziyareti ve her iki ülke başbakanlarının karşılıklı ziyaretleriyle devam etmiş, 2008 yılı Temmuz ayında Türkiye - Irak arasında Yüksek Düzeyli Stratejik İşbirliği Konseyi (YDSK) kurulması kararı alınmasına kadar gitmiştir. Konseyin siyasi, diplomatik, kültürel, ekonomik, enerji ile ilgili, güvenlik ve askeri alanlar olmak üzere çok geniş bir işbirliğini kapsadığı görülmektedir. Ekonomi alanıyla ilgili olarak aşağıdaki başlıklar dikkat çekmektedir. (Dış İşleri Bakanlığı, 2008)

- Turizmin geliştirilmesi için iki yönlü tur operasyonlarının kolaylaştırılması,
- Irak halkının temel ihtiyaç ve hizmetlerini karşılamak amacıyla yeniden yapılandırma çalışmalarında işbirliği yapılması,
- Irak'ın Türkiye üzerinden Avrupa ile entegrasyonunun sağlanması amacıyla Irak ile ulaşım altyapısı alanında işbirliğinin desteklenmesi,
- Her iki ülkede ilgili iktisadi ve mali sektörlerde faaliyet gösteren kuruluşlar arasında değişim programlarının başlatılması
- Her iki ülkenin elektrik ihtiyacının karşılanmasına yardımcı olacak projelerin gerçekleştirilmesi,
- Türk ve Iraklı Şirketler arasında ortaklıklar kurma yoluyla enerji alanında işbirliği yapılması
- Irak'ın serbest piyasa ekonomisine geçiş çabalarının ve Irak'ın ekonomik kalkınmasının yardım programları aracılığıyla desteklenmesi

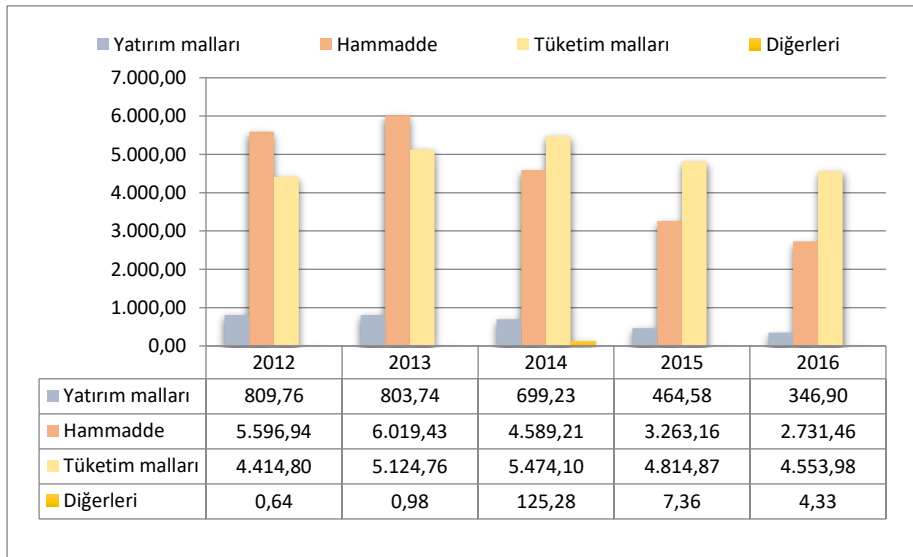
Yılda bir kez yapılması planlanan Konsey toplantıları bugüne kadar 15 Ekim 2009, 25-26 Aralık 2014 ve 7-8 Ocak 2017 tarihlerinde olmak üzere üç defa Bağdat'ta gerçekleştirilmiştir.

Son yıllarda enerji, ekonomi ve ticaret ilişkileri Türkiye ve Irak arasında karşılıklı birbirine bağlılık düzeyini artırmaktadır. Türkiye açısından, Irak'ta istikrarın yavaş da olsa gelişmesi Türk mal ve hizmetlerine olan talebi artıracak ve bu da sonuç olarak Türk şirketleri açısından daha fazla iş imkânı anlamına gelecektir. Petrol sektörü ayrı tutulursa Türkiye, Irak'taki en büyük ticari yatırımcı konumundadır. Türkiye, Irak'ta iş yapan yabancı ülkeler sıralamasında Çin'den sonra ikinci sırada yer almakta olup daha çok enerji, tarım ve sanayi projelerinde yoğunlaşmıştır (Turunç,2011:42). Türkiye ve Irak arasındaki ilişkilerin son yıllardaki gelişimine mercek tutulduğunda, Irak'ın 2011

Türkiye ve Irak Arasındaki Dış Ticaretin Çekim Modeli ile Analizi

yılında Türkiye'nin ihracat pazarları arasında Almanya'nın ardından ikinci sıraya yükseldiği görülmektedir. Irak'a gerçekleştirilen ihracat 2013 yılında yaklaşık 12 milyar dolarla en yüksek seviyesine ulaşmıştır. Ancak Irak'taki iç karışıklıklar ve siyasi koşulların kötüleşmesinden dolayı Türkiye'nin Irak'a olan ihracatı azalmaya başlamıştır. 2014 yılında siyasi ve askeri olayların başladığı Haziran ayından Aralık ayına kadar olan dönemde tüm aylarda bir önceki yılın aynı ayına göre azalmalar gerçekleşmiş olup Haziran-Aralık dönemindeki toplam azalış %24,4 olarak gerçekleşmiştir. Böylece 2014 yılında Türkiye'nin Irak'a ihracatı bir önceki yıla göre yaklaşık % 8,9 oranında azalarak 10,9 milyar dolara gerilemiştir. 2015 ve 2016 yıllarında da gerilemeye devam eden ekonomik ilişkilerin bir sonucu olarak Türkiye'nin Irak'a ihracatı sırasıyla 8,6 ve 7,6 milyar dolar olarak gerçekleşmiş olup Irak, Türkiye'nin ihracat pazarları arasında 2015 yılında İngiltere'nin ardında üçüncü sırada, 2016 yılında ise İngiltere'nin önüne geçerek ikinci sırada yer almıştır.

Şekil 1: 2012 -2016 Yılları Arası Türkiye'nin Irak'a İhracatı (Milyon \$)

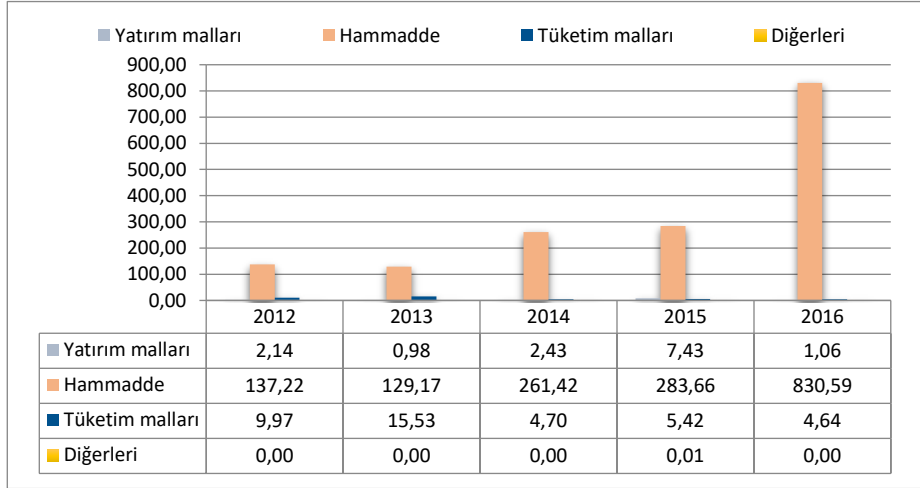

Kaynak: TÜİK verilerine dayanarak Araştırmacı tarafından hazırlanmıştır.

Türkiye'nin Irak'a olan ihracat ürünlerine bakıldığında 2012 ve 2013 yılları için önceliğin hammadde olduğu görülürken 2014 yılından itibaren önceliğin tüketim mallarında olduğu görülecektir. 2016 yılında Irak'a gerçekleştirilen toplam 7.636 milyon dolar ihracatın 4.553 milyon doları tüketim mallarına, 2.731 milyon doları hammaddeye, 346 milyon doları yatırım mallarına ve 4,5 milyon doları ise diğer ürünlere aittir. 2012-2016 yılları itibariyle Türkiye'nin Irak'a gerçekleştirmiş olduğu ihracat işlemlerine ilişkin istatistik Şekil 1'de gösterilmektedir.

Türkiye'nin Irak'tan olan ithalat ürünlerine bakıldığında hammaddelerin çok büyük çoğunluk oluşturduğu görülmektedir. 2016 yılında Irak'tan gerçekleştirilen toplam 836 milyon dolar ithalatın 830 milyon doları hammaddeye, 4,5 milyon doları tüketim mallarına, 1 milyon doları ise yatırım mallarına aittir. 2012-2016 yılları itibariyle Türkiye'nin Irak'tan gerçekleştirmiş olduğu ithalat işlemlerine ilişkin istatistik Şekil 2'de gösterilmektedir.

Şekil 2: 2012 -2016 Yılları Arası Türkiye'nin Irak'tan İthalatı (Milyon \$)

Kaynak: TÜİK verilerine dayanarak Araştırmacı tarafından hazırlanmıştır.

Türkiye ve Irak arasındaki dış ticaret fasıllara göre değerlendirildiğinde ise 2016 yılı itibariyle öne çıkan ilk üç fasıl sırasıyla “Kıymetli veya yarı kıymetli taşlar, kıymetli metaller, inciler, taklit mücevherci eşyası, metal paralar” faslı (597 milyon dolar), “Değirmencilik ürünleri, malt, nişasta, inülin, buğday gluteni” faslı (548 milyon dolar) ve “Hayvansal ve bitkisel katı ve sıvı yağlar, yemeklik katı yağlar, hayvansal ve bitkisel mumlar” faslıdır (494 milyon dolar). Genel itibariyle ihrac fasıllarında mücevherat, gıda ve dayanıklı tüketim malları grupları önemli yer tutmaktadır. Tablo 2’de 2016 yılı için Türkiye’nin Irak’a ihracatına ilişkin fasıllar itibariyle ayrıntılı veriler yer almaktadır.

Tablo 2: Fasıllar İtibariyle Türkiye'nin Irak'a İhracatı - 2016 Yılı (Milyon \$)

Kod	Fasıl Adı	Tutar	Yüzde
71	Kıymetli veya yarı kıymetli taşlar, kıymetli metaller, inciler, taklit mücevherci eşyası, metal paralar	597	7,8%
11	Değirmencilik ürünleri, malt, nişasta, inülin, buğday gluteni	548	7,2%
15	Hayvansal ve bitkisel katı ve sıvı yağlar, yemeklik katı yağlar,	494	6,5%

Türkiye ve Irak Arasındaki Dış Ticaretin Çekim Modeli ile Analizi

	hayvansal ve bitkisel mumlar		
94	Mobilyalar, yatak takımları, aydınlatma cihazları, reklam lambaları, ışıklı tabelalar vb, prefabrik yapılar	451	5,9%
39	Plastikler ve mamulleri	402	5,3%
73	Demir veya çelikten eşya	370	4,8%
19	Hububat, un, nişasta veya süt müstahzarları, pastacılık ürünleri	366	4,8%
85	Elektrikli makina ve cihazlar, ses kaydetme-verme, televizyon görüntü-ses kaydetme-verme cihazları, aksam-parça- aksesuarı	314	4,1%
61	Örme giyim eşyası ve aksesuarı	306	4,0%
4	Süt ürünleri, yumurtalar, tabii bal, diğer yenilebilir hayvansal menşeli ürünler	302	4,0%
8	Yenilen meyveler ve sert kabuklu meyveler	299	3,9%
72	Demir ve çelik	271	3,5%
84	Kazanlar, makinalar, mekanik cihazlar ve aletler, nükleer reaktörler, bunların aksam ve parçaları	270	3,5%
2	Etlere ve yenilen sakatat	230	3,0%
96	Çeşitli mamul eşya (hijyenik havlu, bebek bezi, kalem, çakmak, fermuar, fırça vb.)	198	2,6%
	İlk 15 Fasılların Toplamı	5.615	73,5%
	Genel Toplam	7.637	100%

Kaynak: TÜİK verileri kullanılarak Araştırmacı tarafından oluşturulmuştur.

2016 Yılı itibariyle Türkiye'nin Irak'tan ithalatında ise mücevherata ilişkin "Kıymetli veya yarı kıymetli taşlar, kıymetli metaller, inciler, taklit mücevherci eşyası, metal paralar" faslıdır. Bu fasılda 769,2 milyon dolar ithalat gerçekleştirilmiş olup bu tutar Irak'tan gerçekleştirilen toplam ithalatın %92'sine tekabül etmektedir. Tablo 3'de 2016 yılı için Türkiye'nin Irak'tan gerçekleştirdiği ithalata ilişkin fasıllar itibariyle ayrıntılı veriler yer almaktadır.

Tablo 3: Fasıllar İtibariyle Türkiye'nin Irak'tan İthalatı - 2016 Yılı (Milyon \$)

Kod	Fasıl Adı	Tutar	Yüzde
71	Kıymetli veya yarı kıymetli taşlar, kıymetli metaller, inciler, taklit mücevherci eşyası, metal paralar	769,2	92,0%
47	Odun veya diğer lifli selülozik maddelerin hamurları, geri kazanılmış kağıt veya karton (döküntü, kırıntı ve hurdalar)	19,7	2,4%
27	Mineral yakıtlar, mineral yağlar ve bunların damıtılmasından elde edilen ürünler, bitümenli maddeler, mineral mumlar	17,4	2,1%
39	Plastikler ve mamulleri	15,3	1,8%

41	Ham postlar, deriler (kürkler hariç) ve köseleler	7,0	0,8%
İlk 5 Fası Toplamı		828,5	99,1%
Genel Toplam		836,3	100%

Kaynak: TÜİK verileri kullanılarak Araştırmacı tarafından oluşturulmuştur.

Türkiye ve Irak arasındaki petrol ticareti hacim olarak her iki ülke açısından da çok küçük seviyelerde gerçekleşmektedir. Bir petrol ithalatçısı olarak Türkiye'nin toplam petrol ithalatının sadece yaklaşık %0,1'i Irak'tan gerçekleştirilmektedir. Öte yandan bir petrol ihracatçısı olarak Irak'ın toplam petrol ihracatının sadece %0,1'den daha düşük bir kısmı Türkiye'ye gerçekleştirilmektedir. Türkiye'nin petrol ithalatı kapsamında en önemli ticaret ortakları yıllar itibariyle genellikle Rusya ve İran olup resmi istatistiklerde ayrıca bir de Gizli Ülke yer almaktadır. Bir ihracatçı ülke olarak Irak, Türkiye'nin toplam petrol ithalatı içerisinde görece çok düşük seviyede bir ticaret hacmine sahiptir. 2016 yılında Türkiye 27,2 milyar dolar petrol ithalatı gerçekleştirmiş olup ilk sıradaki ticaret ortağı %31,1'lik pay ve 8.450 milyon dolar tutar ile Rusya'dır. Rusya'yı sırasıyla %24,7'lik pay ile Gizli Ülke, %13,1'lik pay ile İran ve %7,2'lik pay ile Hindistan takip etmektedir. Irak ise 17 milyon dolar tutar ve %0,1'lik pay ile Türkiye'nin toplam petrol ithalatı içerisinde 38. sıradaki ülke olarak yerini almıştır. (TÜİK)

2.TÜRKİYE VE IRAK ARASINDAKİ TİCARET AKIMLARININ ÇEKİM MODELİ İLE ANALİZİ

2.1.Çekim Modeli

Newton'un fizik alanındaki yer çekimi yasasına dayanan çekim modeli, uluslararası iktisat alanında ülkelerin ikili ticaret hacimlerini açıklamaya çalışmaktadır. Newton'un yer çekimi yasasında iki cisim arasındaki çekim kuvveti ($F_{i,j}$) cisimlerin kütleleri (M_i, M_j) çarpımı ile doğru orantılı, aralarındaki uzaklığın ($D_{i,j}$) karesi ile ters orantılıdır.

$$F_{i,j} = c * \frac{M_i * M_j}{D_{i,j}^2} \quad (1)$$

Newton'un çekim yasasını uluslararası iktisada ilk olarak uygulayan Tinbergen (1962), çekim modeli ile ülkelerin birbirleri ile olan ticaret akımlarının açıklanabileceğini ileri sürmüştür. Temel olarak çekim modeli ile ülkeler arasındaki ticaret hacminin ülkelerin ekonomik büyüklüklerinden doğru orantılı olarak etkileneceği ifade edilmektedir.

Türkiye ve Irak Arasındaki Dış Ticaretin Çekim Modeli ile Analizi

Newton'un çekim yasasının uluslararası ticaret akımlarına uyarlanmış şekli; $T_{i,j}$ i ve j ülkeleri arasındaki ticaret akımını, GDP_i i ülkesinin ekonomik büyüklüğünü, GDP_j j ülkesinin ekonomik büyüklüğünü ve $D_{i,j}$ i ve j ülkeleri arasındaki uzaklığı temsil etmek üzere aşağıdaki denklemde gösterilmiştir.

$$T_{i,j} = c * \frac{GDP_i * GDP_j}{D_{i,j}} \quad (2)$$

Paas (2002), uluslararası ticaret akımlarına ilişkin analizlerde çekim modelinin iki avantajını ortaya koymuştur. Bu avantajların birincisi, model için gerekli olan verilere kolay ulaşılabilir ve bu verilerin daha güvenilir olmalarıdır. Bu ilk avantaj, özellikle gelişmekte olan ekonomiler üzerinde yapılacak çalışmalar için büyük önem taşımaktadır. Modelin ikinci avantajı ise, uluslararası ticarete kullanılabilirliği için kuramı üzerine çok tartışılmış ve modelden daha iyi neticeler alabilmek için temel çekim modelinin genişletilmiş olmasıdır (Tinbergen,2002; Linnemann,1966; Bergstrand,1989 ve 1990; Deadorff,1998; Evenett ve Keller,2002; Mathur,1999).

2.2.Temel Çekim Modeli

Literatürde, ülkeler arasındaki ticaret akımlarının belirleyicilerini açıklamak için kullanılan temel çekim modeli aşağıdaki şekildedir:

$$T_{i,j} = \beta_0 GDP_i^{\beta_1} GDP_j^{\beta_2} DIST_{i,j}^{\beta_3} \varepsilon_{i,j} \quad (3)$$

$T_{i,j}$ = i ve j ülkeleri arasındaki çift taraflı ticaret akışları

GDP_i ve GDP_j = i ve j ülkelerinin gayri safi milli hasılları (GDP)

$DIST_{i,j}$ = i ve j ülkeleri arasındaki coğrafi mesafe

$\varepsilon_{i,j}$ = hata terimi

Temel çekim modelinin savı iki ülke arasındaki ticaret akışının ülkelerin gayri safi milli hasıllarından ve ülkeler arasındaki mesafeden etkilendiği şeklindedir. Bu yaklaşıma göre ticaret akışları ülkelerin gayri safi milli hasıllarından pozitif yönde, ülkeler arasındaki coğrafi mesafeden ise negatif yönde etkilenecektir. Diğer bir ifade ile yukarıdaki 3 no'lu denklemde β_1 ve β_2 katsayılarının işaretinin pozitif, β_3 katsayısının ise negatif olacağı öngörülmektedir.

2.3.Genişletilmiş Çekim Modeli

Çekim modeline gelir ve mesafe değişkenleri yanında, ekonomik büyüklüğün bir göstergesi olarak, nüfus değişkeninin kullanılması genişletilmiş çekim modeli (*augmented gravity model*) olarak adlandırılmaktadır. Genişletilmiş çekim modeline nüfus değişkeninden sonra birçok değişken eklenmiş ve çeşitli ampirik çalışmalar

yapılmıştır. Örneğin; ticari ilişki içinde olan ülkelerin, ortak dil ve ortak sınıra sahip olup/olmama, ikili veya çok taraflı ticari anlaşmalara taraf olup/olmama gibi ticaret akımları üzerinde etkisi olduğu düşünülen kukla değişkenler de genişletilmiş çekim modeline açıklayıcı değişken olarak eklenmiştir.

Aşağıdaki 4 nolu denklemde Di Mauro'nun (2000) önerdiği genişletilmiş çekim modeli gösterilmektedir.

$$\ln TR_{i,j} = \alpha + \beta_1 SUMGDP_{i,j} + \beta_2 SUMSIZE_{i,j} + \beta_3 RELENDOW_{i,j} + \beta_4 DIST_{i,j} + \sum D_{k,i,j} + \varepsilon_{i,j} \quad (4)$$

$\ln TR_{i,j}$ = i ve j ülkeleri arasındaki çift taraflı ticaret akışları

$SUMGDP_{i,j}$ = i ve j ülkelerinin ekonomilerinin toplam büyüklüğü

$SUMSIZE_{i,j}$ = i ve j ülkelerinin ekonomilerinin benzerliğinin büyüklüğü

$RELENDOW_{i,j}$ = göreceli faktör donanımı

$DIST_{i,j}$ = i ve j ülkelerinin arasındaki mesafe

$D_{k,i,j}$ = i ve j ülkelerinin arasındaki ortak kültür, ortak dil veya ekonomik anlaşmalara ilişkin kukla değişken

$\varepsilon_{i,j}$ = hata terimi

3.LİTERATÜR TARAMASI

Aitken (1973) , Avrupa Ekonomik Topluluğu(EEC) ve Avrupa Serbest Ticaret Anlaşması (EFTA) ülkelerinin ticaret akımları üzerinde bu oluşumların etkilerini panel çekim modeli ile araştırmıştır. 1951-67 dönemini kapsayan çalışmada, ihracatçı ve ithalatçı ülkelerin gayri safi milli hasıla ve nüfusları, ülkelerin ticaret merkezlerinin birbirine olan uzaklığı, ortak sınıra sahipliği ve ülkelerin EEC ve EFTA'ya üye olup olmadıklarını gösteren kukla bağımsız değişkenler, ülkelerin birbirlerine yaptığı ihracat ise bağımlı değişken olarak yer almıştır. Araştırmanın bulgularına göre; ihracatçı ve ithalatçı ülke gayri safi milli hasılları ve sınır kuklası pozitif; ihracatçı ve ithalatçı ülkelerin nüfusları ve uzaklık değişkeni negatif yönde ticaret akımlarını etkilediği sonucuna varılmıştır. Ticaret akımları üzerinde en fazla etkiye ise ihracatçı ülkenin gelirinin sahip olduğu belirlenmiştir.

Cheng ve Wall (2005) genişletilmiş çekim modeli analizini 29 ülkeden oluşan örnekleme için panel veri analiz kullanarak uygulamıştır. Araştırmada bağımlı değişken olarak ülkelerin birbirlerine yaptıkları ihracat, bağımsız değişkenler ise; ihracatçı ve ithalatçı ülkelerin milli hasılları, nüfusları, ülkelerin coğrafi merkezlerinin birbirine uzaklığı, ortak sınır, ortak dil ve bölgeselleşme kuklalarıdır. Çalışmada elde

edilen sonuçlara göre, ihracatçı ve ithalatçı ülke milli hasılları ve nüfuslarının, ortak sınır ve dil kuklasının pozitif, uzaklığın negatif yönde ticaret akımlarını etkilediği görülmüştür.

Bebek (2006), çekim modeli ile Gümrük Birliği'nin, Türkiye'nin Avrupa Birliği ile ticaret akışının üzerindeki etkilerini incelemiştir. Çalışmada, AB-15 ülkeleri ile olan dış ticarete ilişkin 1980-2004 dönemini kapsayan panel veri kullanmıştır. Araştırmada kullanılan ilk modelde açıklayıcı değişken olarak ülkelerin gayri safi milli hasılları, nüfusları, aralarındaki mesafeler ve Gümrük Birliği kukla değişkeni bulunmaktadır. İthalatın bağımlı değişken olduğu modelin tahmin sonuçlarına göre; ülkelerin gayri safi milli hasıllarının pozitif işaretli ve anlamlı; ithalatçının nüfusunun negatif ve anlamlı olduğu tespit edilmiştir. Gayri safi milli hasıllarının toplamını temsil eden değişkenin katsayısının pozitif olduğu belirlenmiş ve bu bulgu Türkiye'nin daha büyük ekonomilerle daha çok ticaret yapma eğiliminde olduğu şeklinde yorumlanmıştır. Büyüklük benzerliğini temsil eden değişkenin katsayısının pozitif olmasından dolayı, Türkiye'nin Avrupa Birliği ile olan ithalat yapısının endüstriler arası yapıda olduğu sonucuna varılmıştır.

Rojid (2006), 147 ülkeye ait 1980-2001 dönemi verileri kullanılarak panel veri ile çekim modeli analizi yapmıştır. Çalışmada elde edilen bulgulara göre; ihracatçı ve ithalatçı ülkelerin gayri safi milli hasılları ile bu ülkelerin ortak dil kullanması ve ortak sınıra sahip olması durumunun ticaret akımlarını pozitif yönde etkilediği, ülkelerin nüfusları, aralarındaki mesafe ile reel döviz kurunun ise ticaret akımları üzerinde negatif etkiye sahip olduğu sonucuna varılmıştır.

Antonucci ve Manzocchi (2006), Türkiye'nin Avrupa Birliği ile ticari ilişkisini çekim modelinden yararlanarak incelemişlerdir. 1967-2001 yılları arasındaki dış ticareti konu alan çalışmada, ithalatçı ve ihracatçı ülkelerin gayri safi milli hasılları toplamı, ekonomik büyüklük benzerliğini, ülkeler arasındaki mesafeyi, göreceli faktör donanımını temsil eden değişkenler ile birlikte Avrupa Birliğine, Gümrük Birliğine, ticaret anlaşmasına, ortak sınıra ilişkin kukla değişkenler de kullanılmıştır. İthalatçı ve ihracatçı ülkelerin gayri safi milli hasılları toplamının katsayısı pozitif bulunmuş olup, Türkiye'nin büyük ekonomilerle daha çok dış ticaret yapma eğiliminde olduğu sonucuna varılmıştır. Ekonomik büyüklük değişkenin katsayısının da pozitif olduğu tahmin edilmiştir. Dolayısıyla, Türkiye'nin dış ticaretinin endüstri içi ticaret yapısında olduğu bulgusuna erişilmiştir.

Baier ve Bergstrand (2007) serbest ticaret anlaşması olan 96 ülkenin birbirlerine yaptıkları ihracatı çekim modeli ile analiz etmişlerdir. Çalışmada bağımlı değişken ülkelerin birbirlerine yaptıkları ihracat, bağımsız değişkenler ise; ihracatçı ve ithalatçı

ülkelerin gayri safi milli hasılları, ekonomik merkezleri arasındaki mesafeler, ortak sınır, ortak dil ve ticaretçi ülkelerin aynı serbest ticaret anlaşmalarına üyeliğini gösteren kuklalardan oluşmaktadır. Çalışmanın sonuçlarına göre ihracatçı ve ithalatçı ülkelerin gayri safi milli hasılları, ortak sınır ve dil kuklaları pozitif, mesafe değişkeni ise negatif yönde ticaret akımlarını etkilediği ortaya çıkmıştır.

Nitsch (2007), panel çekim modeli ile yaptığı analize neticesinde; ticaret akımları üzerinde gayri safi milli hasılları, kişi başına düşen gayri safi milli hasıla değişkenleri ile ortak dil ve ortak sınır kukla değişkenlerinin ticareti olumlu yönde etkilediği görülmüştür. Fakat ülkeler arasındaki mesafe, ülkelerin yüz ölçümleri ve denize kıyısı olmayan ülkelerin uluslararası ticaret üzerinde olumsuz yönde bir etkiye sahip olduğu tespit edilmiştir.

Karagöz ve Karagöz (2009), 2005 yılına ilişkin verileri kullanarak Türkiye'nin 169 ülke ile olan dış ticaretini genişletilmiş çekim modeli ile incelemiştir. Çalışmanın sonuçlarına göre; Türkiye'nin dış ticareti partner ülkenin ekonomik büyüklüğünden olumlu, nüfus büyüklüğü ve aradaki uzaklıktan olumsuz yönde etkilenmektedir. Ayrıca, partner ülkenin Türkiye ile tarihsel ve/ya kültürel yakınlık içinde olması, İslam ülkesi olması ile Avrupa Birliği ve/ya Karadeniz Ekonomik İşbirliği Örgütüne üyeliği de ticarî ilişkiyi artırıcı etkide bulunduğu tespit edilmiştir. Ancak, komşuluğun ticaret üzerinde anlamlı bir etkiye sahip olmadığı sonucuna varılmıştır.

Tatlıcı ve Kızıltan (2011) Türkiye'nin 46 ülkeye 1994-2007 döneminde gerçekleştirdiği ihracatı genişletilmiş çekim modeli araştırmışlardır. Çalışmada elde edilen bulgulara göre, Türkiye'nin ihracatında mesafenin, Türkiye'nin gayri safi milli hasıllarının ve Türkiye'nin ihracat yaptığı ülkelerin gayri safi milli hasıllarının etkili olduğunu; ülkelerin nüfuslarının, gümrük birliği anlaşmasının ve ülkelerle ortak sınırı paylaşmanın ise anlamlı bir etkiye sahip olmadığı sonucuna varılmıştır.

Genç, Artan ve Berber (2011) Karadeniz Ekonomik İşbirliği Bölgesindeki ticaret akımlarının belirleyicilerini çekim modeli aracılığıyla araştırmıştır. 1997-2007 dönemine ilişkin veriler ile panel veri analizi yapılan çalışmada ihracatçı ve ithalatçı ülkelerin gayri safi milli hasıllarının ve nüfuslarının bölgedeki ticaret akımları üzerinde daha fazla etkiye sahip olduğu ve bu etkinin pozitif yönlü tespit edilmiştir. Ayrıca ortak dilin ve ortak sınırın da ticaret akımları üzerinde pozitif bir etkiye sahip olduğu, ülkelerin başkentleri arasındaki mesafenin ise beklendiği üzere ticaret akımı üzerinde negatif bir etki yaptığı bulgular arasında yer almaktadır.

Sandalcılar (2012), Türkiye'nin BRIC olarak adlandırılan Brezilya, Rusya, Hindistan ve Çin ile olan ticaretini genişletilmiş panel çekim modeli ile analiz etmiştir. Çalışma 2002-

2009 dönemine ait yıllık veriler ile gerçekleştirilmiştir. Genişletilmiş panel çekim modelinde elde edilen bulgulara göre; Türkiye'nin BRIC ülkeleriyle olan dış ticaretini ülkelerin GSYİH'ları, nüfusları ve ortak sınıra sahip olmaları pozitif yönde; ülkeler arasındaki coğrafi uzaklık ise negatif yönde etkilediği tespit edilmiştir.

Ata (2012), Türkiye'nin ihracat yaptığı 67 ülkeye ilişkin 1980-2009 dönemi verileri ile panel veri analiz yapmıştır. Çekim modelinin uygulandığı çalışmada iki ülke arasındaki ticaretin gayri safi milli hasıla ile doğru aralarındaki mesafe ve nüfus büyüklüğü ile ters orantılı bir ilişki içinde olduğu tespit edilmiştir. Ayrıca dünya genelinde komşuluğun ticaret arttırıcı bir etkisi bulunurken, Türkiye'nin ticareti için tam tersi bir etkisinin görüldüğü belirlenmiştir.

Turhan (2012) ise Türkiye'nin ihracat yaptığı 72 ülkeye ilişkin 1996-2010 dönemi verileri ile panel veri analiz yapmıştır. Çalışmada elde edilen bulgulara göre; ülkelerin ekonomik büyüklüğün dış ticarete olumlu etkisi olduğunu, coğrafi mesafe, vize muafiyeti ve ortak sınırın ise etkisiz olduğu sonuçlarına varılmıştır.

Diñer (2013), çekim modeli aracılığıyla Türkiye'nin Avrupa Birliği ile ticaretini analiz etmiştir. 1995-2012 dönemine ilişkin verilerin analiz edildiği çalışmada, Türkiye'nin Avrupa Birliği ülkelerine gerçekleştirdiği toplam ihracatın ve Avrupa Birliği ülkelerinden gerçekleştirdiği toplam ithalatın, hem Türkiye'nin, hem de Avrupa Birliği ülkelerinin GSYH büyümesi ile pozitif yönlü bir ilişki gösterdiği tespit edilmiştir. İhracat ve ithalat analizlerinde coğrafi uzaklığın artışının dış ticareti negatif yönde etkilediği sonucu ortaya çıkmıştır.

Arıca (2014), araştırmasında Türkiye'nin dış ticaretin belirleyicilerini 162 ülkeye ilişkin 1990-2012 dönemi verilerine panel çekim modeli uygulayarak incelemiştir. Çalışmanın bulgularına göre; ekonomik büyüklük, ülkeler arasındaki mesafe ve ülkelerin kurumsal kaliteye verdikleri önem derecelerinin Türkiye'nin dış ticareti üzerinde ciddi bir etkiye sahip olduğu sonucuna varılmıştır.

4.MODEL VE VERİ SETİ

Bu araştırmanın amacı Türkiye ve Irak'ın dış ticaret akımlarını analiz edilerek, iki ülke arasındaki ticaret ilişkisini değerlendirmektir. Bu doğrultuda Türkiye'nin ve Irak'ın dış ticaret ilişkilerinde mesafenin etkisinin olup olmadığını tespit etmek için aşağıdaki hipotezler test edilecektir:

H1: Türkiye'nin ihracat hacmi üzerinde mesafenin anlamlı bir etkisi vardır.

H2: Türkiye'nin ithalat hacmi üzerinde mesafenin anlamlı bir etkisi vardır.

H3: Türkiye'nin ihracat ve ithalat toplam hacmi üzerinde mesafenin anlamlı bir etkisi vardır.

H4: Irak'ın ihracat hacmi üzerinde mesafenin anlamlı bir etkisi vardır.

H5: Irak'ın ithalat hacmi üzerinde mesafenin anlamlı bir etkisi vardır.

H6: Irak'ın ihracat ve ithalat toplam hacmi üzerinde mesafenin anlamlı bir etkisi vardır.

Çekim modeli ile ticaret akımlarının analizine ilişkin literatürde çok sayıda çalışmanın yapıldığı görülmektedir. Bu çalışmalar analiz yöntemine göre sınıflandırıldığında, yatay kesit verisi analizinin daha çok 1990'lardan önce uygulandığı söylenebilir.

Çalışmada uygulanacak genişletilmiş çekim modeli; ihracat, ithalat ve toplam dış ticaret akımları için ayrı şekillerde aşağıdaki formülasyon çerçevesinde uygulanacaktır.

$$\ln EX_{i,j} = \alpha + \beta_1 \text{SUMGDP}_{i,j} + \beta_2 \text{SUMSIZE}_{i,j} + \beta_3 \text{RELENDOW}_{i,j} + \beta_4 \text{DIST}_{i,j} + \beta_5 \text{BORDER}_{i,j} + \varepsilon_{i,j} \quad (5)$$

$$\ln IM_{i,j} = \alpha + \beta_1 \text{SUMGDP}_{i,j} + \beta_2 \text{SUMSIZE}_{i,j} + \beta_3 \text{RELENDOW}_{i,j} + \beta_4 \text{DIST}_{i,j} + \beta_5 \text{BORDER}_{i,j} + \varepsilon_{i,j} \quad (6)$$

$$\ln TF_{i,j} = \alpha + \beta_1 \text{SUMGDP}_{i,j} + \beta_2 \text{SUMSIZE}_{i,j} + \beta_3 \text{RELENDOW}_{i,j} + \beta_4 \text{DIST}_{i,j} + \beta_5 \text{BORDER}_{i,j} + \varepsilon_{i,j} \quad (7)$$

$EX_{i,j}$ = i ülkesinin j ülkesine olan ihracatı

$IM_{i,j}$ = i ülkesinin j ülkesinden olan ithalatı

$TF_{i,j}$ = i ülkesinin j ülkesine olan ihracatı ve j ülkesinden olan ithalatı toplamı

$\text{SUMGDP}_{i,j} = \ln(\text{GDP}_i + \text{GDP}_j)$

GDP_i ve GDP_j = i ve j ülkelerinin GDP'si

$\text{SUMSIZE}_{i,j} = \ln\left[1 - \left(\frac{\text{GDP}_i}{\text{GDP}_i + \text{GDP}_j}\right)^2 - \left(\frac{\text{GDP}_j}{\text{GDP}_i + \text{GDP}_j}\right)^2\right]$

$\text{RELENDOW}_{i,j} = \left(\ln \frac{\text{GDP}_i}{\text{POP}_i} - \ln \frac{\text{GDP}_j}{\text{POP}_j}\right)$

POP_i ve POP_j = i ve j ülkelerinin nüfusu

$\text{DIST}_{i,j}$ = i ülkesi ile j ülkesi arasındaki mesafe

$\text{BORDER}_{i,j}$ = i ülkesi ile j ülkesi arasındaki kara sınırına ilişkin kukla değişken

$\varepsilon_{t,j}$ = hata terimi

Panel veri tahminleri sabit etkiler modeli veya rassal etkiler modeli kullanılarak tahmin edilmektedir. Sabit etkiler modeli ile tahmin "zaman içinde değişmeyen" değişkenler için uygun değildir. Ayrıca rassal etkiler tahmini, sabit etkilere göre daha büyük bir serbestlik derecesi tanımaktadır.

$DIST_{i,j}$ ve $BORDER_{i,j}$ değişkenleri i ülkesi ile j ülkesi arasındaki mesafeye ve kara sınırına ilişkin bir değişken olduğundan zaman içinde değişmeyecektir. Sabit etkiler modeli ile tahmin yapıldığında bahsedilen zamanla değişmeyen değişkenleri tahmin etme imkânı olmadığından, araştırmada yukarıdaki üç denklem için de rassal etkiler tahmini uygulanacaktır.

Rassal etkiler modelini tahmin etmede, Swamy-Arora, Wallace Hussain ve Wansbeek-Kapteyn tahmincilerinden yararlanılır. Ancak, Swamy-Arora ve Wansbeek-Kapteyn tahmincileri iç regresyona dayandığından zamanla değişmeyen değişkenleri tahmin etmek için uygun değildir (Atıcı ve Güloğlu,2006:15). Bundan dolayı çalışmada kullanılan genişletilmiş çekim modelinde mesafe ve ortak sınır gibi zamanla değişmeyen değişkenler yer aldığından, modeli tahmin etmede Wallace-Hussain tahmincisinden yararlanılmaktadır.

Çalışmanın örnekleme; 1990-2016 döneminde Türkiye'nin ve Irak'ın ihracatlarının ve ithalatlarının %90'ını oluşturacak şekilde en çok dış ticaret ilişkileri olan ülkelerden oluşturmaktadır. Aşağıdaki tabloda örneklemedeki ülkeler gösterilmektedir.İhracat modellerinde Türkiye için 48 ve Irak için 25 ülke yer almaktadır. İthalat modellerinde ise, Türkiye için 38 ve Irak için de 25 ülke bulunmaktadır. İhracat ve ithalat toplamına ilişkin modellerde de Türkiye için 53 ve Irak için 34 ülke yer almaktadır.

Bağımlı değişkenin sıfır olduğu yıllara ilişkin değerler dikkate alınmadığından; Türkiye'nin ihracat modelinde 1259 ve ithalat modelinde 998 gözlem, Irak'ın ihracat modelinde 560 ve ithalat modelinde 605 gözlem bulunmaktadır. İhracat ve ithalat toplamına ilişkin modellerde de Türkiye için 1395 ve Irak için 810 gözlem yer almaktadır. Her bir kesit ve her bir zaman aralığı için bütün gözlemler mevcut olmadığından panel dengeli değildir.

İhracat ve ithalata ilişkin veriler Uluslar Arası Para Fonu (IMF) DOT (Directions of Trade) on-line veritabanından, GDP, nüfus, döviz kurları Dünya Bankası Gelişim Göstergeleri (World Bank Development Indicators WDI) on-line veritabanından, ülkeler arasındali uzaklıklara ilişkin veriler ise Essex Üniversitesi'nin on-line veritabanından elde edilmiştir.

Tablo 4: Örneklemdaki Ülkeler

Türkiye (İhracat)	Türkiye (İthalat)	Irak (İhracat)	Irak (İthalat)
ABD	ABD	ABD	ABD
Almanya	Almanya	Almanya	Almanya
Avustralya	Avusturya	Avusturya	Avustralya
Avusturya	BAE	BAE	Brezilya
Azerbaycan	Belçika	Brezilya	Çin
BAE	Brezilya	Çin	Fransa
Belçika	Bulgaristan	Fas	Güney Kore
Brezilya	Cezayir	Fransa	Hindistan
Bulgaristan	Çek Cumhuriyeti	Güney Kore	Hollanda
Cezayir	Çin	Hindistan	İngiltere
Çek Cumhuriyeti	Endonezya	Hollanda	İsviçre
Çin	Finlandiya	İspanya	İtalya
Danimarka	Fransa	İtalya	Japonya
Fas	Güney Kore	Japonya	Kanada
Fransa	Hindistan	Kanada	Lübnan
Güney Kore	Hollanda	Macaristan	Mısır
Gürcistan	Hong Kong	Mısır	Rusya
Hindistan	Irak	Polonya	Suriye
Hollanda	İngiltere	Portekiz	Suudi Arabistan
Irak	İran	Singapur	Tayland
İngiltere	İspanya	Suriye	Türkiye
İran	İsrail	Tayland	Ukrayna
İspanya	İsveç	Türkiye	Umman
İsrail	İsviçre	Ürdün	Ürdün
İsveç	İtalya	Yunanistan	Vietnam
İsviçre	Japonya		
İtalya	Kazakistan		
Japonya	Macaristan		
Kanada	Malezya		
Kazakistan	Mısır		
Libya	Polonya		
Lübnan	Romanya		
Macaristan	Rusya		
Mısır	Suriye		
Norveç	Suudi Arabistan		
Polonya	Tayland		
Portekiz	Ukrayna		
Romanya	Yunanistan		

Rusya
Singapur
Slovenya
Suriye
Suudi Arabistan
Tunus
Türkmenistan
Ukrayna
Ürdün
Yunanistan

4.1. Değişkenler

Dış Ticaret Akımları

Çekim modelinin bağımlı değişkeni olarak dış ticaret akımları yer almaktadır. Çalışmada ihracat, ithalat ve toplam dış ticaret akımı ayrı ayrı modellerde bağımlı değişken olarak kullanılmıştır.

Ekonomik Büyüklük

Çekim modelinin açıklayıcı değişkenleri arasında yer alan ülkelerin ekonomik büyüklük için en uygun değişken Gayrisafi Yurtiçi Hasıla (GDP)'dir. GDP değişkeni için oluşturulacak veri setinde; cari döviz kurlu nominal GDP, sabit fiyatlar üzerinden hesaplanmış GDP ve potansiyel GDP alternatifleri yer almaktadır. Satın alma paritesine göre hesaplanmış GDP'nin dış ticaret akımlarının analizinde çekim modelinde kullanılması pek makul değildir, çünkü dış ticaretin uluslararası fiyatlarda gerçekleştiği varsayılmaktadır. Reel GDP, nominal GDP'nin aksine bir ülkenin sınırları içinde bir yılda üretilen malların miktarında zaman içinde meydana gelen değişimleri yansıttığı için bir çok çalışmada nominal GDP verisi ekonomik büyüklük değişkeni olarak kullanılmış ve para cinsi olarak ABD Doları seçilmiştir.

Bu çalışmada da ülkelerin ekonomik büyüklük göstergeleri olarak Dünya Bankası veri tabanından erişilen "World Development Indicators" verisetindeki ABD Doları cinsinden nominal GDP verileri kullanılmıştır. GDP ülkelerin ihracat ve ithalat potansiyelini gösterdiğinden hem ihracatçı ülke, hem ithalatçı ülke GDP değişken katsayılarının ticaret akımlarını pozitif olarak etkilemesi beklenmektedir.

Ekonomik Benzerliği

Çekim modelinin açıklayıcı değişkenleri arasında yer alan ülkelerin ekonomik büyüklüklerinin benzerliği nominal GDP verileri ile aşağıdaki formül kullanılarak hesaplanmıştır.

$$SUMSIZE_{i,j} = \ln \left[1 - \left(\frac{GDP_i}{GDP_i + GDP_j} \right)^2 - \left(\frac{GDP_j}{GDP_i + GDP_j} \right)^2 \right] \quad (8)$$

Göreceli Faktör Donanımı

Çekim modelinin açıklayıcı değişkenleri arasında yer alan ülkelerin ekonomik büyüklüklerinin benzerliği nominal GDP verileri ile aşağıdaki formül kullanılarak hesaplanmıştır.

$$RELENDOW_{i,j} = \left(\ln \frac{GDP_i}{POP_i} - \ln \frac{GDP_j}{POP_j} \right) \quad (9)$$

Mesafe

Çekim modelinin açıklayıcı değişkenleri arasında yer alan mesafe değişkeni olarak iki ülkenin başkentleri arasındaki coğrafi uzaklık alınmıştır. Mesafe değişkeni, ticaretin maliyetini yansıtmakta ve bir ticari malın nispi fiyat farkı üzerinde anlamlı bir etkisi bulunmaktadır.

Wang, Coyle, Gehlhar ve Vollrath; yeni taşıma teknolojilerinin gelişiminden dolayı, mesafenin ticaret akışları üzerindeki etkisinde bir azalış beklendiğini ve bu gelişimin taşıma ve iletişim maliyetlerini düşüreceğini öne sürmektedirler (Wang vd.,1998:71).

Kara Sınırı

Çekim modelinin açıklayıcı değişkenleri arasında iki ülke arasında kara sınırı olup olmadığına ilişkin kukla değişken bulunmaktadır.

5.BULGULAR

Yukarıdaki 3, 4 ve 5 nolu genişletilmiş çekim modelinde yer alan katsayılar, E-Views 9 Programı ile tahmin edilmiştir. Genişletilmiş çekim modeli tahminlerinde kullanılan serilerin durağan olup olmadıklarını sınamak için birim kök testleri yapılmıştır. Yapılan testlerin sonuçlarına göre düzeyde durağan olmayan serilerin birinci farkı alınarak bu serileri durağanlaştırılmıştır. Ayrıca, değişen varyans ve/veya otokorelasyon problemleri tespit edilen modeller için, belirlenen problemlerden arındırıldıktan sonra tahmin edilen yeni modellerin sonuçları sunulmuştur. Bu çerçevede, her bir hipoteze ilişkin genişletilmiş çekim modeli tahmin sonuçları aşağıdaki alt başlıklarda sunulmaktadır.

5.1.Türkiye'nin İhracatı Üzerine Uygulanan Genişletilmiş Çekim Modelinin Panel Regresyon Bulguları

Türkiye'nin toplam ihracatının %90'ını temsil eden 48 ülkeye yaptığı ihracata ilişkin genişletilmiş çekim modeli tahmin sonuçları aşağıdaki tabloda sunulmaktadır.

Tablo 5: Hipotez 1'e İlişkin Panel Regresyon Sonuçları

Değişken	Havuzlanmış Model	Rassal Etkiler Modeli
SUMGDP	0.161021*** (7.552497)	0.238183*** (9.476797)
SIMSIZE	0.040467*** (2.888883)	0.058666*** (3.338648)
D_RELENDOW	-0.239415*** (-4.408108)	-0.244116*** (-4.537946)
DIST	-0.127767*** (-6.285896)	-0.182801*** (-7.213866)
BORDER	0.036351 (1.097280)	0.049299 (1.139526)
C	-2.457435*** (-5.875184)	-3.821148*** (-7.687927)
Adjusted R-squared	0.942557 ***	0.931565 ***

Parantez içindeki sayılar t-istatistiği değerlerini göstermektedir.

(***) Katsayılar ya da istatistikler $\alpha=0,01$ önem düzeyinde anlamlıdır.

Tablo 5'den görüldüğü gibi, model için panel regresyon sonuçlarına bakıldığında t yılında j ithalatçı ülkesi ile Türkiye'nin toplam ekonomik büyüklüğünü gösteren SUMGDP değişkeninin tahmin sonucunun pozitif ve istatistiksel olarak anlamlı olduğu görülmektedir. Bu sonuç, Türkiye'nin büyük ekonomilere doğru ihracata yöneldiği anlamına gelmektedir.

Ekonomik büyüklüklerin benzerliğini gösteren SIMSIZE değişkeni pozitif ve istatistiksel olarak anlamlıdır. Bu bulguya göre, toplam gayrisafi yurtiçi hasıla açısından Türkiye'nin benzer ülkelere daha fazla ihracata yöneldiği sonucuna varılmaktadır.

Görelî faktör donanımını temsil eden RELENDOW değişkeninin, negatif ve istatistiksel olarak anlamlı olması Türkiye'den yapılan ihracatın endüstri-içi ticaret yaptığı anlamına gelmektedir.

"Türkiye'nin ihracat hacmi üzerinde mesafenin anlamlı bir etkisi vardır" şeklindeki 1 no'lu hipotezin sınındığı DIST değişkeninin, negatif ve istatistiksel olarak anlamlı olması Hipotezin geçerli olduğunu göstermektedir. Diğer bir ifade ile ülkelerin coğrafi olarak birbirine yakın olması dış ticaret için katlanılan işlem maliyetlerinin bir kısmını azaltacağı için, ihracat ile mesafe arasında ters yönlü bir ilişki olduğu savı yukarıdaki bulgular ile desteklenmektedir.

Diğer taraftan, kara sınırına ilişkin BORDER kukla değişkeni pozitif olmasına rağmen istatistiksel olarak anlamlı değildir.

5.2.Türkiye'nin İthalatı Üzerine Uygulanan Çekim Modelinin Panel Regresyon Bulguları

Türkiye'nin toplam ithalatının %90'ını temsil eden 38 ülkeden yaptığı ithalata ilişkin genişletilmiş çekim modeli tahmin sonuçları aşağıdaki tabloda sunulmaktadır. Tablo 6'dan görüldüğü gibi, model için panel regresyon sonuçlarına baktığımızda t yılında j ihracatçı ülkesi ile Türkiye'nin toplam ekonomik büyüklüğünü gösteren SUMGDP değişkeninin tahmin sonucunun pozitif ve istatistiksel olarak anlamlı olduğu görülmektedir. Bu sonuç, Türkiye'nin büyük ekonomilere doğru ithalata yöneldiği anlamına gelmektedir.

Ekonomik büyüklüklerin benzerliğini gösteren SIMSIZE değişkeni pozitif ve istatistiksel olarak anlamlıdır. Bu bulguya göre, toplam gayrisafi yurtiçi hasıla açısından Türkiye'nin benzer ülkelerden daha fazla ithalata yöneldiği sonucuna varılmaktadır.

Görelî faktör donanımını temsil eden RELENDOW değişkeni pozitif olmasına rağmen istatistiksel olarak anlamlı değildir.

"Türkiye'nin ithalat hacmi üzerinde mesafenin anlamlı bir etkisi vardır" şeklindeki 2 no'lu hipotezin sınırdığı DIST değişkeninin, negatif ve istatistiksel olarak anlamlı olması Hipotezin geçerli olduğunu göstermektedir. Diğer bir ifade ile ülkelerin coğrafi olarak birbirine yakın olması dış ticaret için katlanılan işlem maliyetlerinin bir kısmını azaltacağı için, ithalat ile mesafe arasında ters yönlü bir ilişki olduğu savı yukarıdaki bulgular ile desteklenmektedir.

Diğer taraftan, kara sınırına ilişkin BORDER kukla değişkeni negatif olmasına rağmen istatistiksel olarak anlamlı değildir.

Tablo 6: Hipotez 2'ye İlişkin Panel Regresyon Sonuçları

Değişken	Havuzlanmış Model	Rassal Etkiler Modeli
SUMGDP	0.301353*** (8.613025)	0.432642*** (10.62229)
SIMSIZE	0.170912*** (4.715173)	0.237370*** (5.144240)
D_RELENDOW	0.057482 (0.644648)	0.038676 (0.440534)
DIST	-0.121237*** (-4.297850)	-0.182437*** (-4.652676)
BORDER	0.003578 (0.062848)	-0.002175 (-0.026587)
C	-5.669393*** (-7.635258)	-8.181483*** (-9.312464)
Adjusted R-squared	0.901733***	0.874673***

Parantez içindeki sayılar t-istatistiği değerlerini göstermektedir.

(***) Katsayılar ya da istatistikler $\alpha=0,01$ önem düzeyinde anlamlıdır.

5.3. Türkiye'nin İhracat ve İhracatı Üzerine Uygulanan Çekim Modelinin Panel Regresyon Bulguları

Türkiye'nin ihracat ve ithalat toplamının %90'ını temsil eden 53 ülke ile yaptığı dış ticarete ilişkin genişletilmiş çekim modeli tahmin sonuçları aşağıdaki tabloda sunulmaktadır.

Tablo 7'den görüldüğü gibi, model için panel regresyon sonuçlarına baktığımızda t yılında j ülkesi ile Türkiye'nin toplam ekonomik büyüklüğünü gösteren SUMGDP değişkeninin tahmin sonucunun pozitif ve istatistiksel olarak anlamlı olduğu görülmektedir. Bu sonuç, Türkiye'nin büyük ekonomilere doğru dış ticarete yöneldiği anlamına gelmektedir.

Ekonomik büyüklüklerin benzerliğini gösteren SIMSIZE değişkeni pozitif ve istatistiksel olarak anlamlıdır. Bu bulguya göre, toplam gayrisafi yurtiçi hasıla açısından Türkiye'nin benzer ülkelerle daha fazla dış ticarete yöneldiği sonucuna varılmaktadır.

Tablo 7: Hipotez 3'e İlişkin Panel Regresyon Sonuçları

Değişken	Havuzlanmış Model	Rassal Etkiler Modeli
SUMGDP	0.205144*** (9.339872)	0.313001*** (1.178058)
SIMSIZE	0.076095*** (5.518259)	0.114619*** (6.349458)
D_RELENDOW	-0.00943 (-0.190563)	-0.013064 (-0.267392)
DIST	-0.115318*** (-6.539225)	-0.175110*** (-7.497869)
BORDER	0.060134** (1.977383)	0.085934** (2.016296)
C	-3.485258*** (-8.048418)	-5.423206*** (-1.027418)
Adjusted R-squared	0.953984 ***	0.940624 ***

Parantez içindeki sayılar t-istatistiği değerlerini göstermektedir.

(**) Katsayılar ya da istatistikler $\alpha=0,05$ önem düzeyinde anlamlıdır.

(***) Katsayılar ya da istatistikler $\alpha=0,01$ önem düzeyinde anlamlıdır.

Görelî faktör donanımını temsil eden RELENDOW değişkeninin, negatif olmasına rağmen istatistiksel olarak anlamlı değildir.

“Türkiye'nin ihracat ve ithalat toplam hacmi üzerinde mesafenin anlamlı bir etkisi vardır” şeklindeki 3 no'lu hipotezin sınındığı DIST değişkeninin, negatif ve istatistiksel olarak anlamlı olması Hipotezin geçerli olduğunu göstermektedir. Diğer bir ifade ile, ülkelerin coğrafi olarak birbirine yakın olması dış ticaret için katlanılan işlem maliyetlerinin bir kısmını azaltacağı için, dış ticaret ile mesafe arasında ters yönlü bir ilişki olduğu savı yukarıdaki bulgular ile desteklenmektedir.

Diğer taraftan, kara sınırına ilişkin BORDER kukla değişkeni pozitif olmasına rağmen istatistiksel olarak anlamlı değildir.

5.4. Irak'ın İhracatı Üzerine Uygulanan Çekim Modelinin Panel Regresyon Bulguları

Irak'ın toplam ihracatının %90'ını temsil eden 25 ülkeye yaptığı ihracata ilişkin genişletilmiş çekim modeli tahmin sonuçları aşağıdaki tabloda sunulmaktadır.

Tablo 8: Hipotez 4'e İlişkin Panel Regresyon Sonuçları

Değişken	Havuzlanmış Model	Rassal Etkiler Modeli
SUMGDP	0.918258*** (7.076660)	1.095897*** (7.337964)
SIMSIZE	0.710199*** (5.113584)	0.964322*** (5.582724)
RELENDOW	-0.142053 (-1.475986)	-0.239579* (-1.688235)
DIST	0.225520 (0.929084)	0.438433 (1.240976)
BORDER	1.484081*** (2.942720)	1.927510*** (2.609080)
C	-24.03797*** (-6.949662)	-29.93495*** (-7.060163)
Adjusted R-squared	0.607874 ***	0.550374 ***

Parantez içindeki sayılar t-istatistiği değerlerini göstermektedir.

(*) Katsayılar ya da istatistikler $\alpha=0,10$ önem düzeyinde anlamlıdır.

(***) Katsayılar ya da istatistikler $\alpha=0,01$ önem düzeyinde anlamlıdır.

Tablo 8'den görüldüğü gibi, model için panel regresyon sonuçlarına baktığımızda t yılında j ithalatçı ülkesi ile Irak'ın toplam ekonomik büyüklüğünü gösteren SUMGDP değişkeninin tahmin sonucunun pozitif ve istatistiksel olarak anlamlı olduğu görülmektedir. Bu sonuç, Irak'ın büyük ekonomilere doğru ihracata yöneldiği anlamına gelmektedir.

Ekonomik büyüklüklerin benzerliğini gösteren SIMSIZE değişkeni pozitif ve istatistiksel olarak anlamlıdır. Bu bulguya göre, toplam gayrisafi yurtiçi hasıla açısından Irak'ın benzer ülkelere daha fazla ihracata yöneldiği sonucuna varılmaktadır.

Görelî faktör donanımını temsil eden RELENDOW değişkeninin, negatif ve zayıf olmakla birlikte istatistiksel olarak anlamlı olması Irak'tan yapılan ihracatın endüstri-içi ticaret yaptığı anlamına gelmektedir.

"Irak'ın ihracat hacmi üzerinde mesafenin anlamlı bir etkisi vardır" şeklindeki 4 no'lu hipotezin sınındığı DIST değişkeninin istatistiksel olarak anlamlı olmaması Irak için Hipotezin geçerli olmadığını göstermektedir.

Diğer taraftan, kara sınırına ilişkin BORDER kukla değişkeni pozitif ve istatistiksel olarak anlamlı olduğu görülmektedir. Bu sonuç, Irak'ın sınır komşusu ülkelere doğru ihracata yöneldiği anlamına gelmektedir.

Irak'ın Körfez Savaşı ve Birleşmiş Milletler ambargosu dönemi (1990-2012) ile Birleşmiş Milletler ambargosu sonrası dönemi (2013-2016) ihracatına ilişkin genişletilmiş çekim modeli tahmin sonuçları karşılaştırmalı olarak aşağıdaki tabloda sunulmaktadır.

**Tablo 9: Hipotez 4'e İlişkin Panel Regresyon Sonuçları:
Ambargo Öncesi ve Sonrası Dönem Karşılaştırması**

Değişken	Savaş ve Ambargo Dönemi (1990-2002)	Ambargo Sonrası Dönem (2013-2016)
SUMGDP	3.686941*** (7.064859)	0.676606*** (3.525039)
SIMSIZE	3.743764*** (7.017607)	0.220524 (1.050009)
RELENDOW	-0.464891 (-1.625635)	-0.022407 (-0.189876)
DIST	0.937327 (1.230983)	-0.133580 (-0.482579)
BORDER	5.109692*** (3.344575)	0.358735 (0.615182)
C	-94.62179*** (-7.521200)	-15.38165*** (-3.055708)
Adjusted R-squared	0.428414 ***	0.620210 ***

Parantez içindeki sayılar t-istatistiği değerlerini göstermektedir.

(***) Katsayılar ya da istatistikler $\alpha=0,01$ önem düzeyinde anlamlıdır.

Tablo 9'dan görüldüğü gibi, SUMGDP değişkeninin tahmin sonucunun iki dönemde de pozitif ve istatistiksel olarak anlamlı olduğu görülmektedir. Bu sonuç, Irak'ın hem savaş ve ambargo döneminde hem ambargo sonrası dönemde büyük ekonomilere doğru ihracata yöneldiği anlamına gelmektedir.

Ekonomik büyüklüklerin benzerliğini gösteren SIMSIZE değişkeni ise savaş ve ambargo döneminde pozitif ve istatistiksel olarak anlamlı iken, ambargo sonrası dönemde pozitif olmakla birlikte anlamlı değildir. Bu bulguya göre, ambargo sonrası dönemde Irak'ın sadece toplam gayrisafi yurtiçi hasıla açısından benzer ülkelere değil, tüm ülkelere ihracat yapmaya yöneldiği sonucuna varılmaktadır.

Görelî faktör donanımını temsil eden RELENDOW değişkeni ise iki dönemde de istatistiksel olarak anlamlı değildir.

Türkiye ve Irak Arasındaki Dış Ticaretin Çekim Modeli ile Analizi

“Irak’ın ihracat hacmi üzerinde mesafenin anlamlı bir etkisi vardır” şeklindeki 4 no’lu hipotezin sınındığı DIST değişkeninin ne savaş ve ambargo döneminde ne de ambargo sonrası dönemde istatistiksel olarak anlamlı olmaması Irak için Hipotezin geçerli olmadığını bir kez daha göstermektedir.

Diğer taraftan, kara sınırına ilişkin BORDER kukla değişkeni savaş ve ambargo döneminde pozitif ve istatistiksel olarak anlamlı iken, ambargo sonrası dönemde anlamlı değildir.

5.5.Irak’ın İthalatı Üzerine Uygulanan Çekim Modelinin Panel Regresyon Bulguları

Irak’ın toplam ithalatının %90’ını temsil eden 25 ülkeden yaptığı ithalata ilişkin genişletilmiş çekim modeli tahmin sonuçları aşağıdaki tabloda sunulmaktadır.

Tablo 10: Hipotez 5’ye İlişkin Panel Regresyon Sonuçları

Değişken	Havuzlanmış Model	Rassal Etkiler Modeli
SUMGDP	0.108770** (2.490456)	0.108770** (2.484369)
D_SIMSIZE	1.337472*** (3.276977)	1.337472*** (3.268967)
D_RELENDOW	1.073484*** (3.102334)	1.073484*** (3.094752)
DIST	-0.137522 (-1.514077)	-0.137522 (-1.510376)
BORDER	0.392330** (2.009675)	0.392330** (2.004763)
C	-0.820772 (-0.800304)	-0.820772 (-0.798348)
Adjusted R-squared	0.737046 ***	0.737046 ***

Parantez içindeki sayılar t-istatistiği değerlerini göstermektedir.

(**) Katsayılar ya da istatistikler $\alpha=0,05$ önem düzeyinde anlamlıdır.

(***) Katsayılar ya da istatistikler $\alpha=0,01$ önem düzeyinde anlamlıdır.

Tablo 10’den görüldüğü gibi, model için panel regresyon sonuçlarına baktığımızda t yılında j ihracatçı ülkesi ile Irak’ın toplam ekonomik büyüklüğünü gösteren SUMGDP değişkeninin tahmin sonucunun pozitif ve istatistiksel olarak anlamlı olduğu görülmektedir. Bu sonuç, Irak’ın büyük ekonomilere doğru ithalata yöneldiği anlamına gelmektedir.

Ekonomik büyüklüklerin benzerliğini gösteren SIMSIZE değişkeni pozitif ve istatistiksel olarak anlamlıdır. Bu bulguya göre, toplam gayrisafi yurtiçi hasıla açısından Irak'ın benzer ülkelerden daha fazla ithalata yöneldiği sonucuna varılmaktadır.

Görelî faktör donanımını temsil eden RELENDOW değişkeni pozitif ve istatistiksel olarak anlamlı olması Irak'ın endüstriler arası ithalat eğilimine sahip olduğuna işaret etmektedir.

**Tablo 11:Hipotez 5'ye İlişkin Panel Regresyon Sonuçları:
Ambargo Öncesi ve Sonrası Dönem Karşılaştırması**

Değişken	Savaş ve Ambargo Dönemi (1990-2002)	Ambargo Sonrası Dönem (2013-2016)
SUMGDP	-0.028165 (-0.323445)	0.182604*** (4.163595)
D_SIMSIZE	1.264408* (1.726890)	0.343485 (0.871859)
D_RELENDOW	1.211093* (1.909868)	0.536718* (1.705547)
DIST	0.051939 (0.254636)	-0.150802** (-2.115734)
BORDER	0.615978 (1.295055)	0.315059** (2.173478)
C	1.326658 (0.622784)	-2.470087*** (-2.629401)
Adjusted R-squared	0.527606 ***	0.738705 ***

Parantez içindeki sayılar t-istatistiği değerlerini göstermektedir.

(*) Katsayılar ya da istatistikler $\alpha=0,10$ önem düzeyinde anlamlıdır.

(**) Katsayılar ya da istatistikler $\alpha=0,05$ önem düzeyinde anlamlıdır.

(***) Katsayılar ya da istatistikler $\alpha=0,01$ önem düzeyinde anlamlıdır.

“Irak'ın ithalat hacmi üzerinde mesafenin anlamlı bir etkisi vardır” şeklindeki 5 no'lu hipotezin sınındığı DIST değişkeninin istatistiksel olarak anlamlı olmaması Irak için Hipotezin geçerli olmadığını göstermektedir.

Diğer taraftan, kara sınırına ilişkin BORDER kukla değişkeni pozitif ve istatistiksel olarak anlamlı olduğu görülmektedir. Bu sonuç, Irak'ın sınır komşusu ülkelerden ithalata yöneldiği anlamına gelmektedir.

Irak'ın Körfez Savaşı ve Birleşmiş Milletler ambargosu dönemi (1990-2012) ile Birleşmiş Milletler ambargosu sonrası dönemi (2013-2016) ihracatına ilişkin genişletilmiş çekim modeli tahmin sonuçları karşılaştırmalı olarak aşağıdaki tabloda sunulmaktadır.

Tablo 11'ten görüldüğü gibi, SUMGDP değişkeni savaş ve ambargo döneminde istatistiksel olarak anlamlı değil iken, ambargo sonrası dönemde pozitif ve istatistiksel olarak anlamlıdır. Bu sonuç, Irak'ın ambargo sonrası dönemde büyük ekonomilere doğru ithalata yöneldiği anlamına gelmektedir.

Ekonomik büyüklüklerin benzerliğini gösteren SIMSIZE değişkeni savaş ve ambargo döneminde pozitif ve istatistiksel olarak anlamlı olmakla birlikte, ambargo sonrası dönemde istatistiksel olarak anlamlı değildir. Bu bulguya göre, ambargo sonrası dönemde Irak'ın sadece toplam gayrisafi yurtiçi hasıla açısından benzer ülkelerden değil, tüm ülkelerden ithalat yapmaya yöneldiği sonucuna varılmaktadır.

Görelî faktör donanımını temsil eden RELENDOW değişkeni hem savaş ve ambargo döneminde hem ambargo sonrası dönemde pozitif ve istatistiksel olarak zayıf olmakla birlikte anlamlı olması Irak'ın endüstriler arası ithalat eğilimine sahip olduğuna işaret etmektedir.

"Irak'ın ithalat hacmi üzerinde mesafenin anlamlı bir etkisi vardır" şeklindeki 5 no'lu hipotezin sınındığı DIST değişkeni savaş ve ambargo döneminde istatistiksel olarak anlamlı değil iken, savaş sonrası dönemde negatif ve istatistiksel olarak anlamlıdır. Dolayısıyla ambargo ve savaşın bitmesi ile birlikte, Irak için Hipotezin geçerli olduğu söylenebilir.

Diğer taraftan, kara sınırına ilişkin BORDER kukla değişkeni savaş ve ambargo döneminde istatistiksel olarak anlamlı değil iken, savaş sonrası dönemde pozitif ve istatistiksel olarak anlamlıdır. Bu sonuç, Irak'ın savaş ve ambargo sonrası dönemde sınır komşusu ülkelerden ithalata yöneldiği anlamına gelmektedir.

5.6. Irak'ın İhracatı ve İthalatı Üzerine Uygulanan Çekim Modelinin Panel Regresyon Bulguları

Irak'ın ihracat ve ithalat toplamının %90'ını temsil eden 34 ülke ile yaptığı dış ticarete ilişkin genişletilmiş çekim modeli tahmin sonuçları aşağıdaki tabloda sunulmaktadır. Tablo 12'den görüldüğü gibi, model için panel regresyon sonuçlarına baktığımızda t yılında j ülkesi ile Irak'ın toplam ekonomik büyüklüğünü gösteren SUMGDP değişkeninin tahmin sonucunun pozitif ve istatistiksel olarak anlamlı olduğu görülmektedir. Bu sonuç, Irak'ın büyük ekonomilere doğru dış ticarete yöneldiği anlamına gelmektedir.

Ekonomik büyüklüklerin benzerliğini gösteren SIMSIZE değişkeni pozitif ve istatistiksel olarak anlamlıdır. Bu bulguya göre, toplam gayrisafi yurtiçi hasıla açısından Irak'ın benzer ülkelerle daha fazla dış ticarete yöneldiği sonucuna varılmaktadır.

Görelî faktör donanımını temsil eden RELENDOW değişkeni pozitif olmasına rağmen istatistiksel olarak anlamlı değildir.

Tablo 12: Hipotez 6'ya İlişkin Panel Regresyon Sonuçları

Değişken	Havuzlanmış Model	Rassal Etkiler Modeli
SUMGDP	0.791420** (11.28716)	0.922915*** (11.65259)
SIMSIZE	0.593598*** (7.714961)	0.743402*** (7.900490)
RELENDOW	0.080900 (1.616367)	0.062840 (0.859176)
DIST	-0.001392 (-0.012751)	0.048082 (0.295577)
BORDER	0.880686*** (3.607403)	1.003301*** (2.799784)
C	-17.61485 (-9.955080)	-20.91071 (-9.921314)
Adjusted R-squared	0.681476 ***	0.660898 ***

Parantez içindeki sayılar t-istatistiği değerlerini göstermektedir.

(**) Katsayılar ya da istatistikler $\alpha=0,05$ önem düzeyinde anlamlıdır.

(***) Katsayılar ya da istatistikler $\alpha=0,01$ önem düzeyinde anlamlıdır.

“Irak'ın ihracat ve ithalat toplam hacmi üzerinde mesafenin anlamlı bir etkisi vardır” şeklindeki 5 no'lu hipotezin sınındığı DIST değişkeninin istatistiksel olarak anlamlı olmaması Irak için Hipotezin geçerli olmadığını göstermektedir.

Diğer taraftan, kara sınırına ilişkin BORDER kukla değişkeni pozitif ve istatistiksel olarak anlamlı olduğu görülmektedir. Bu sonuç, Irak'ın sınır komşusu ülkeler ile dış ticarete yöneldiği anlamına gelmektedir.

Irak'ın Körfez Savaşı ve Birleşmiş Milletler ambargosu dönemi (1990-2012) ile Birleşmiş Milletler ambargosu sonrası dönemi (2013-2016) ihracatına ilişkin genişletilmiş çekim modeli tahmin sonuçları karşılaştırmalı olarak aşağıdaki tabloda sunulmaktadır.

**Tablo 13: Hipotez 6'ya İlişkin Panel Regresyon Sonuçları:
Ambargo Öncesi ve Sonrası Dönem Karşılaştırması**

Değişken	Savaş ve Ambargo Dönemi (1990-2002)	Ambargo Dönem (2013-2016)	Sonrası
SUMGDP	0.603217*** (7.537287)	3.133585*** (10.88812)	
SIMSIZE	0.221092** (2.490600)	2.976188*** (9.503175)	
RELENDOW	0.082460 (1.395097)	-0.032711 (-0.190904)	
DIST	-0.084397 (-0.664719)	0.246782 (0.621914)	
BORDER	0.616465** (2.245394)	2.467447*** (2.879229)	
C	-12.28338*** (-6.290190)	-73.83792*** (-10.32836)	
Adjusted R-squared	0.616739 ***	0.493624 ***	

Parantez içindeki sayılar t-istatistiği değerlerini göstermektedir.

(**) Katsayılar ya da istatistikler $\alpha=0,05$ önem düzeyinde anlamlıdır.

(***) Katsayılar ya da istatistikler $\alpha=0,01$ önem düzeyinde anlamlıdır.

Tablo 13'den görüldüğü gibi, SUMGDP değişkeninin tahmin sonucunun iki dönemde de pozitif ve istatistiksel olarak anlamlı olduğu görülmektedir. Bu sonuç, Irak'ın hem savaş ve ambargo döneminde hem ambargo sonrası dönemde büyük ekonomilere doğru dış ticarete yöneldiği anlamına gelmektedir.

Ekonomik büyüklüklerin benzerliğini gösteren SIMSIZE değişkeninin tahmin sonucunun iki dönemde de pozitif ve istatistiksel olarak anlamlı olduğu görülmektedir. Bu bulguya göre, Irak'ın hem savaş ve ambargo döneminde hem ambargo sonrası dönemde toplam gayrisafi yurtiçi hasıla açısından kendisine benzer ülkelerle daha fazla dış ticarete yöneldiği sonucuna varılmaktadır.

Görelî faktör donanımını temsil eden RELENDOW değişkeni iki dönemde de istatistiksel olarak anlamlı değildir.

"Irak'ın ihracat ve ithalat toplam hacmi üzerinde mesafenin anlamlı bir etkisi vardır" şeklindeki 5 no'lu hipotezin sınındığı DIST değişkeninin iki dönem için de istatistiksel olarak anlamlı olmaması Irak'ın dış ticareti için Hipotezin geçerli olmadığını göstermektedir.

Diğer taraftan, kara sınırına ilişkin BORDER kukla değişkeni tahmin sonucunun iki dönemde de pozitif ve istatistiksel olarak anlamlı olduğu görülmektedir. Bu sonuç, Irak'ın hem savaş ve ambargo döneminde hem ambargo sonrası dönemde sınır komşusu ülkeler ile dış ticarete yöneldiği anlamına gelmektedir.

SONUÇ

Ülkelerin ekonomik büyüme ve gelişmeleri açısından dış ticaret akımları son derece önemlidir. Ülkelerin ticaret ortakları ile yaptığı ihracat ve ithalat işlemleri üzerinde etkili olduğu düşünülen faktörlerin belirlenmesi hem şirketler açısından hem ülkeler açısından önem taşımaktadır.

Son yıllarda uluslararası ticarete bu faktörlerin belirlenmesi ve etkisinin ölçülmesi amacıyla Newton'un fizik alanındaki yer çekimi yasasına dayanan çekim modeline sıklıkla başvurulmaktadır. Çekim modelinin temel savı iki ülke arasındaki dış ticaret akımını ülkelerin gayri safi milli hasıllarından ve ülkeler arasındaki mesafeden etkilendiği şeklindedir. Çekim modeline göre dış ticaret akımları ülkelerin gayri safi milli hasıllarından pozitif yönde, ülkeler arasındaki coğrafi mesafeden ise negatif yönde etkilenecektir.

Çekim modeline ülkelerin gelirlerine ve aralarındaki mesafelere ilişkin değişkenlerin yanı sıra, ekonomik büyüklüğün bir göstergesi olarak, nüfus değişkeninin kullanılması ile geliştirilen model genişletilmiş çekim modeli olarak adlandırılmaktadır. Genişletilmiş çekim modeline nüfus değişkeninden sonra ortak sınır, ortak dil, ikili veya çok taraflı anlaşmaya taraf olma gibi bir çok değişken eklenmiş ve çok sayıda ampirik çalışmalar yapılmıştır.

Bu çalışmada, genişletilmiş çekim modeli Türkiye'nin ve Irak'ın dış ticaret akımlarına uygulanmış ve panel veri analizi yardımıyla, genişletilmiş çekim modelinde kullanılan değişkenlerin katsayıları tahmin edilerek yorumlanmıştır.

Çalışmada, 1990-2016 yılları arasındaki verilere ve bu dönemde ihracat ve ithalatın %90'ını temsil edecek şekilde, Türkiye için 53 ve Irak için 34 ülkeye yer verilmiştir.

Çalışmanın dönemi 1990-2016 yıllarını kapsamakla birlikte, Irak için yapılan analizde söz konusu dönem iki alt döneme ayrılmıştır. Bu alt dönemlerin ilki Körfez savaşını ve Irak'a Birleşmiş Milletler ambargosunun uygulandığı dönemi kapsayacak şekilde 1990-2002 yıllarını kapsamakta, ikinci alt dönem ise ambargo sonra dönemi, 2003-2016 yıllarını kapsamaktadır. Irak için yapılan analiz çalışma döneminin yansısı bu iki alt dönemin karşılaştırılması şeklinde gerçekleştirilmiştir.

Çalışmada ihracat, ithalat ve toplam dış ticaret hacmi bağımlı değişken olarak ayrı ayrı incelenmiştir. Bağımsız değişkenler ise ülkelerin ekonomik büyüklüğü, ülkelerin ekonomik benzerliği, göreceli faktör donanımı ve ülke başkentleri arasındaki mesafe olarak alınmıştır. Ayrıca, ülkeler arasında kara sınırı olup olmadığına ilişkin kukla bir değişken de panel çekim modeline dahil edilmiştir.

Türkiye için genişletilmiş panel çekim modelinin tahmin sonuçlarına bakıldığında; ekonomik büyüklük ve ekonomik büyüklük benzerliği değişkenlerine ilişkin katsayıların ihracat, ithalat ve dış ticaret modellerinin hepsinde pozitif ve istatistiksel olarak anlamlı olduğu tespit edilmiştir. Bu bulgular ile; Türkiye'nin büyük ekonomilere doğru dış ticarete yöneldiği ve toplam gayrisafi yurtiçi hasıla açısından Türkiye'nin benzer ülkelerle daha fazla dış ticarete yöneldiği sonucuna varılmaktadır. Göreceli faktör donanımına ilişkin tahmin edilen katsayı sadece ihracatın bağımlı değişken olduğu modelde pozitif ve istatistiksel olarak anlamlıdır. Bu bulguya dayalı olarak; Türkiye'den yapılan ihracatın endüstri-içi ticaret olduğu söylenebilir. Coğrafi mesafeye değişkeninin katsayısının ihracat, ithalat ve dış ticaret modellerinin hepsinde negatif ve istatistiksel olarak anlamlı olduğu belirlenmiştir. Bu bulguya göre; ülkelerin coğrafi olarak birbirine yakın olması dış ticaret için katlanılan işlem maliyetlerinin bir kısmını azaltacağı için, dış ticaret ile mesafe arasında ters yönlü bir ilişki olduğu savının Türkiye için geçerli olduğu ifade edilebilir.

Irak için genişletilmiş panel çekim modelinin tahmin sonuçlarına bakıldığında; ekonomik büyüklük ve ekonomik büyüklük benzerliği değişkenlerine ilişkin katsayıların ihracat, ithalat ve dış ticaret modellerinin çoğunluğunda pozitif ve istatistiksel olarak anlamlı olduğu tespit edilmiştir. Bu bulgular ile; Irak'ın büyük ekonomilere doğru dış ticarete yöneldiği ve toplam gayrisafi yurtiçi hasıla açısından Irak'ın benzer ülkelerle daha fazla dış ticarete yöneldiği sonucuna varılmaktadır. Göreceli faktör donanımına ilişkin tahmin edilen katsayı sadece ithalatın bağımlı değişken olduğu modelde pozitif ve istatistiksel olarak anlamlıdır. Bu bulguya dayalı olarak; Irak'ın ithalatının endüstri-içi ticaret olduğu söylenebilir. Coğrafi mesafeye değişkeninin katsayısının ihracat, ithalat ve dış ticaret modellerinin hepsinde istatistiksel olarak anlamlı olmadığı belirlenmiştir. Bu bulguya göre; ülkelerin coğrafi olarak birbirine yakın olması dış ticaret için katlanılan işlem maliyetlerinin bir kısmını azaltacağı için, dış ticaret ile mesafe arasında ters yönlü bir ilişki olduğu savının Irak için geçerli olmadığı ifade edilebilir. Bununla birlikte, kara sınırına ilişkin kukla değişkene ilişkin katsayıların ihracat, ithalat ve dış ticaret modellerinin hepsinde çoğunluğunda pozitif ve istatistiksel olarak anlamlı olduğu tespit edilmiştir. Bu bulguya göre, Irak'ın sınır komşusu ülkeleri ile dış ticarete yöneldiği söylenebilir.

Türkiye'nin ihracat, ithalat ve toplam dış ticaret hacmi üzerinde mesafenin negatif ve anlamlı bir etkisinin ve Irak'ın ihracat, ithalat ve toplam dış ticaret hacmi üzerinde sınır komşuluğunun pozitif ve anlamlı bir etkisinin tespit edilmesinden dolayı, bu iki ülke arasındaki dış ticaret ilişkilerinin karşılıklı olarak daha da arttırılabileceği değerlendirilmektedir.

KAYNAKÇA

- Aitken, N. D. "The Effect of the EEC and EFTA on European Trade: A Temporal Cross-Section Analysis", *The American Economic Review*, 1973, 63 (5), 881-892.
- Antonucci, D. ve Manzocchi, S. "Does Turkey have a Special Trade Relation with the EU? A Gravity Model Approach", *Economic Systems*, 30, 2006, s.157-169.
- Arıca, Feyza. Türkiye'nin Dış Ticaret Potansiyelinin Genişletilmiş Linder Hipotezi Çerçevesinde Değerlendirilmesi: Bir Panel Data Analizi. (Doktora Tezi), Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Çanakkale, 2014.
- Ata, S. "Türkiye'nin İhracat Potansiyeli: Çekim modeli Çerçevesinde Bir İnceleme", *International Conferance on Eurasian Economies*, 2012, ss.276-282.
- Atıcı, Cemal; Güloğlu, Bülent. "Gravity Model of Turkey's Fresh and Processed Fruit and Vegetable Export to the EU: A Panel Data Analysis", *Journal of International Food & Agribusiness Marketing*, Vol.18(3/4), 2006, ss.8-21, s.15.
- Baier, Scott L. ve Bergstrand, Jeffrey H. "Do Free Trade Agreements Actually Increase Members' International Trade?", *Journal of International Economics*, 2007, 71 (1), 72-95.
- Bebek, Ufuk Güneş. "An Assesment of the Impact of Customs Union on Turkish Bilateral Trade Flows with the EU: A Gravity Model Approach", *Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İktisat Anabilim Dalı Yüksek Lisans Tezi*, İstanbul, 2006, ss. 1-95.
- Bergstrand, J. H. "The gravity equation in international trade: Some microeconomic foundations and empirical evidence", *Review of Economics and Statistics*, 1989, 71(1): 143 - 153.
- Bergstrand, J. H. "The Heckscher-Ohlin-Samuelson Model, the Linder Hypothesis and the Determinants of Bilateral Intra-Industry Trade", *Economic Journal*, 1990, 100: 1216-29.
- Cheng, I-Hui ve Wall, Howard J., "Controlling for Heterogeneity in Gravity Models of Trade and Integration", *Federal Reserve Bank of St. Louis Review*, 2005, 87 (1), 49-63.
- Çetinsaya, Gökhan - Özhan, Taha, *İşgalin 6. Yılında Irak*, Seta Yayınları IV, Ocak 2009
- Deardorff, A. *Determinants of Bilateral Trade: Does Gravity Work in a Neoclassical World?* In: Jeffrey F. (9ed). *The Regionalism of the World Economy*. University of Chicago Press, Chicago, 1998.
- DEİK, Dış Ekonomik İlişkiler Kurulu, *Irak Ülke Bülteni*, Ekim 2017.

- Di Mauro, F. "The Impact of Economic Integration on FDI and Exports: A Gravity Approach", *CEPS Working Document*, 2000, s. 156.
- Dinçer, G. "Dış Ticaret Kuramında Çekim Modeli: Türkiye-AB Ticaretinin Analizi", *Gazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi*, 2013.
- Evenett S. J. ve Keller W., "On Theories Explaining the Success of the Gravity Equation", *Journal of Political Economy*, 2002, 110 (21): 281 - 316.
- Genç, Murat Can, Seyfettin Artan ve Metin Berber. "Karadeniz Ekonomik İşbirliği Bölgesinde Ticaret Akımlarının Belirleyicileri: Çekim Modeli Yaklaşımı", *Atatürk Üniversitesi İİBF Dergisi*, 2011, 25(2): 207-224.
- İnançlı, Selim - Ak, Mehmet Zeki, "Türkiye'nin Komşu Ortadoğu Ülkeleri ile Ticari İlişkilerine Ekonomik ve Siyasi Gelişmelerin Etkileri", *Ortadoğu Yıllığı 2005*, ss.385-417
- Karagöz, Kadir ve Karagöz, Murat. "Türkiye'nin Küresel Ticaret Potansiyeli: Çekim Modeli Yaklaşımı", *C.Ü. İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, Cilt:10, Sayı:2, 2009, ss.127-144.
- Linneman, H. *An Econometric Study of International Trade Flows*, North Holland, Amsterdam, 1966.
- Mathur, S. K. "Pattern of International Trade, New Trade Theories and Evidence from Gravity Equation Analysis", *The Indian Economic Journal*, 1999, 47(4): 68-88.
- Nitsch, V. "Does the G7/G8 promote trade?", *Economics Letters*, 2007, 94(1): 136-140.
- Nurladın, Aram Wrya, "ABD'nin Irak Savaşı ve Birleşmiş Milletlerin Rolü, *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi*, 2015
- Paas, Tiiu. "European Integration and EU Eastward Enlargement Process in International Trade: Using A Gravity Approach for Exploring Bilateral Trade Flows", *The 42nd Congress of the European Regional Science Association*, Dortmund, Germany, 2002, ss.1-5.
- Rojid, S. "COMESA Trade Potential: A Gravity Approach", *Applied Economics Letters*, 2006, 13: 947-951.
- Sağsen, İlhan "Sektörler Bazında Türkiye-İrak İlişkileri ve Su", *Ortadoğu Analiz*, Cilt:3, Sayı:36, 2011, ss.60-72
- Sandalcılar, Ali Rıza. "Türkiye'nin BRIC Ülkeleriyle Ticari Potansiyeli: Panel Çekim Modeli Yaklaşımı", *Journal of Yasar University*, Cilt:25, No:7, 2012, ss.4164-4175
- Tatlıcı, Ö. ve Kızıltan, A. "Çekim Modeli: Türkiye'nin İhracatı Üzerine Bir Uygulama" *Atatürk Üniversitesi İİBF*, 2011. Dergisi 10. Ekonometri ve İstatistik Sempozyumu Özel sayısı.
- Tinbergen, T. *Shaping the World Economy: Suggestions for an International Economic Policy*, New York: The Twentieth Century Fund. Pekin, 1962.
- Turhan, Gökçe Tekin. Kara Sınırı Komşuları İle Ticaretin Türkiye'nin Kalkınmasına Etkisi: Çekim Modeli Yaklaşımı. (Doktora Tezi), *Kadir Has Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü*, İstanbul, 2012.
- Turunc, Hasan, "Turkey's global strategy: Turkey and Iraq", *IDEAS reports - special reports*, Kitchen, Nicholas (ed.) SR007. LSE IDEAS, *London School of Economics and Political Science*, 2011, London, UK., ss.40-44.

Wang, Zhi Coyle, T.William, Mark Gehlar ve Tom Vollrath, "The Impact of Distance on U.S.Agricultural Exports: An Econometric Analysis", *Economic Research Services (ERS) USDA, Technological Changes, Transportation Sector/MP-1566, 1998, s.71-83.*

Türkiye Cumhuriyeti ile Irak Cumhuriyeti Hükümetleri Arasında Yüksek Düzeyli İşbirliği Konseyi'nin Kurulmasına İlişkin Ortak Siyasi Bildirge, 10.07.2008

YAZITLAR IŞIĞINDA KYZİKOS'TA ZEUS TAPINIMI

Şengül Dilek FUL*

Öz

IŞık, aydınlık, gök ve yıldırımlar tanrısı olan Zeus, Yunan dünyasında olduğu kadar bir Anadolu kenti olan Kyzikos'ta da sevilmif ve kùltleri oluşturulmuştur. Antik dünyanın Pagan inancının baş tanrısı olan Zeus'un, Ana Tanrıça kùltünün önemli olduğu Kyzikos'ta sevilip kùltlerinin oluşturulması, Kyzikos'un bir Miletos kolonisi olmasıyla ilgili olduğu kadar, bu kentin Ege dünyasındaki önemli merkezler ile ticari ve kùltürel ilişkiler kurmasıyla da doğrudan ilgilidir. Kurulan bu ticari ve kùltürel ilişkiler sonucu, Kyzikoslular karşılaştıkları toplumların dini inançlarından etkilenerek, onların tanrılarını benimsemiş ve benimsemiş oldukları bu tanrıları kendi tanrıları dünyasına dahil etmişlerdir. Bunu yaparken de söz konusu tanrıları kendi inanç sistemleri içinde sentezleyerek sinkretik bir yapı oluŐturmuŐlardır. Bu durumu en güzel şekilde örneklendiren tanrı Zeus'tur. Bu tanrı, Makedonya kökenli olduğuna inanılan ve burada en yüce tanrı olarak görùlen dağ tanrısı *Hypsistos* ile eŐleŐtirilerek, Kyzikos'ta Zeus *Hypsistos* tapınımı ortaya çıkmıştır. Kyzikos'tan ele geçen M.Ö. 3. yüzyıl ile M.S. 3. yüzyıl arasına tarihlenen adak stelleri üzerindeki yazıtlardan, Zeus'a altı farklı epitet altında tapınıldığı anlaşılmaktadır. Genel olarak bu epitetler; *Brontaios*, *Olbios* ve *Soter* gibi tanrının bolluk, bereket, kurtarıcı ve koruyucu işlevleri ile ilgilidir. Bunun nedeni, geçim kaynağı ticaret, tarım ve hayvancılığa dayalı olan Kyzikos halkının, ürünlerinin verimli olması ve kötü hava koŐullarından etkilenmemek için bu tanrıya sığınıp yardım istemiş olmalarıdır. Çünkü burada yaŐayanlar için bu türden sıkıntıları ortadan kaldıracak ve verimi sağlayacak en önemli tanrılarından biri olarak Zeus kabul edilmiştir. Bu çalışmanın amacı; Zeus'un Kyzikos'taki varlığını, farklı epitetler altında tapınımını ve kùltlerini yazıtlardan yola çıkarak ortaya koymaktır. Bununla beraber, buradaki Zeus kùltü, Anadolu genelinde görùlen Zeus kùltleri ile birlikte bir bütün olarak ele alınarak değerlendirilecektir.

Anahtar Kelimeler: Kyzikos, Zeus, Yazıt, Din, Kùlt.

WORSHIPPING ZEUS in CYZICUS in THE LIGHT of INSCRIPTIONS

Abstract

Zeus, the god of light, sky, and thunder, was liked and cults were created in an Anatolian city, Cyzicus, as much as in Greek world. The fact that Zeus who was the chief god of the Pagan belief in the ancient world, was liked and his cults were created in Cyzicus where Mother Goddess cult is important, is directly related to Cyzicus being a Miletus colony as well as the establishment of this city's cultural and commercial relationships with important centers in the Aegean world. As a result of these commercial and cultural relationships, people of Cyzicus were

* Dr. Öğr. Üyesi, Gaziosmanpaşa Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakùltesi, Sanat Tarihi Bölümü. e-ileti: dilek.ful@gop.edu.tr, ORCID: 0000-0002-0472-129X.

influenced by religious beliefs of societies they encountered, and embraced their gods and included these gods in their own world of gods. As they did this, they synthesized these gods into their own belief systems and created a syncretic structure. The best example to illustrate this is Zeus. This god is believed to be Macedonian and is associated with the supreme god, *Hypsistos* - mountain god- which led to the worship of Zeus *Hypsistos* in Cyzicus. According to the inscriptions on offering stelae found in Cyzicus and dated between 3rd century B.C.E. and 3rd century C.E., Zeus was worshipped under six different epithets. Generally, these epithets are related to god's functions of wealth, richness, savior and protector such as *Brontaios*, *Olbios* and *Soter*. The reason for this is that the people of Cyzicus took refuge with and asked for help from this god for their products to be fruitful and not affected by bad weather conditions because Zeus was accepted by people who lived there as one of the most important gods that could resolve these problems and provide productivity. The purpose of this study is to identify the place of Zeus in Cyzicus, worship of him under different epithets and his cults through the inscriptions. Additionally, Zeus cult here will be evaluated as a whole with Zeus cults seen in Anatolia over all.

Key Words: Kyzikos, Zeus, Inscription, Religion, Cult.

GİRİŞ

Yunan Pantheonu'nun en büyük tanrısı olduğu kabul edilen Zeus (Erhat, 1989: 321; Can, 1994: 27; Bayladı, 1995: 27 vd.; Grimal, 1997: 821; Agizza, 2001: 29 vd.; Akşit, 2003: 29 vd.; Karaosmanoğlu, 2005: 24) özellikle ışık, aydınlık, gök ve yıldırımlar tanrısıdır. Zeus, yalnız semavi olayları yönetmekle; yağmur yağdırmak, şimşekler çaktırmak ve yıldırımlar fırlatmakla kalmaz, özellikle yeryüzünde düzenin ve adaletin korunmasını da sağlar. Katilleri, döktükleri kanın vebalinden arındırır, yeminlere bağlı kalınmasını ister, krallık gücünün ve genel olarak sosyal hiyerarşinin düzenleyicisidir. Bu yetkilerini sadece insanlara karşı değil tanrılar topluluğu içinde de kullanır (Grimal 1997, 821).

Tanrı Zeus, Yunan dünyasında olduğu kadar Anadolu'da da oldukça sevilmiş ve hemen hemen her bölgesinde yerel karakteristik epitetler ile birleştirilerek tapınım görmüştür. Burada ilginç olan, antik dünyanın Pagan inancının baş tanrısı olan Zeus'un, Ana Tanrıça'nın beşiği olan Anadolu'da yoğun şekilde tapınım görmesidir. Yunanistan'ın ataerkil yapısıyla uyumlu olan Zeus'un, Ana Tanrıça'nın yoğun olarak tapınım gördüğü Anadolu'da kendisini kabul ettirmesi, Yunan kültürünün Anadolu kültürüne yansımalarının bir sonucudur. Bu sonucun izleri, Mysia Bölgesi kenti olan Kyzikos'ta da görülmektedir. Çünkü, coğrafi konumu bakımından bir geçiş bölgesi olan Mysia, Anadolu'dan Marmara ve Ege'ye açılan doğal yolların üzerinde bulunması, iklimin elverişli olması nedeniyle Paleolitik Çağ'dan itibaren yerleşime sahne olmuş ve bu açıdan her zaman önemini korumuştur. Yunanistan ile Anadolu arasında yüzyıllar boyu devam eden kültürel etkileşimin bir sonucu olarak Zeus, Mysia Bölgesi'ndeki yerel tanrılarla birleştirilerek tapınım görmüştür. Ayrıca, Tanrı Zeus'un Kyzikos'ta sevilmesinin diğer bir sebebi de, Kyzikos'un bir Miletos dolayısıyla

Yazıtlar Işığında Kyzikos'ta Zeus Tapınımı

bir Yunan koloni kenti olmasıdır. Nitekim, buradan ele geçen adak stelleri Zeus'un Mysia Bölgesi'nde sevilip kültlerinin oluşturulduğunu kanıtlamaktadır. Bu adak stelleri üzerinde tanrı genellikle sağda, ayakta ve cepheden tasvir edilmiştir. Ayrıca, steller üzerinde Zeus'a atfedilmiş yazıtlara da yer verilmiştir. Bu yazıtlardan, Zeus'un Anadolu'da yerel tanrıların kimlikleriyle birleştirilip, yerel epitetler verilerek bir Anadolu tanrısı kimliğine dönüştürüldüğü ve kültlerinin oluşturulduğu anlaşılmaktadır.

Bu çalışmanın amacı; Zeus'un Kyzikos'taki varlığını, farklı epitetler altında tapınımını ve kültlerini yazıtlardan yola çıkarak ortaya koymaktır. Bununla beraber, buradaki Zeus kültü ile Anadolu genelinde görülen Zeus kültleri ile birlikte bir bütün olarak ele alınarak değerlendirilecektir.

1. Zeus Aithrios (Αἴθριος): *Aithrios* epiteti ile Zeus, "Berrak Göğün Zeus'u" anlamına (Robert, 1955: 20, dn. 6) gelmektedir. Homeros'a göre Zeus, Aither'de yani gökyüzünde oturur (Homeros Il. II, 412; Homeros Od. XV, 523) ve her şeyi görür. Onun gözünden hiçbir hata ve suç kaçmaz (Robert, 1955: 20) "Berrak Göğün Zeus'u" anlamında kullanılan bu epitet, tanrıya adanmış adak yazıtlarında fazla görülmemesine karşın edebi metinlerde çok geçmektedir. Ayrıca tanrının bu epiteti ile ilişkili olarak var olan bir atasözü de (χὼ Zeus ἄλλοκα μὲν πέλει αἴθριος, ἄλλοκα δ' ἕει: Zeus bazen pırl pırl bir gökyüzü, bazen de yağmur verir) (Robert, 1955: 20, dip not 6) oldukça dikkate değerdir.

Anadolu'da Lydia (Naour, 1983: 136, dn: 122), Ionia (Robert, 1955: 21), Trakya (Mendel 1914, no:838) ve Kuzey Lykia'da (Robert, 1989: 617-639; Merkelbach-Stauber, 1996: 41 vd., no: 25; Şahin, 2001: 11; Petzl, 2003: 99 vd.) bu kültün izleri görülür. Lydia Bölgesi'nde Nea Kome'nin¹ en önemli tanrılarından birisi olduğu bilinmektedir² (Naour 1983, 136, dn: 122). Oinoanda'da ele geçen ve kehanet metni içeren yazıtta, tanrı ile ilişkili bir ritüel anlatılmaktadır. Burada, her sabah güneşe doğru dönülerek baş göğe kaldırılıp dua edileceğinden bahsedilir. Ayrıca kurban kesmenin de yasak olduğunu vurgulanmaktadır. Ritüelin temelinde dua yatmaktadır. Kült, bu yapısıyla arınmış kült olarak karşımıza çıkmaktadır (Robert, 1971: 615-616; Şahin, 2001: 11).

Kyzikos'tan, tanrının bu epiteti ile ilişkili sadece bir tek adak steli ele geçmiştir (Resim 1). M.Ö. 2. yüzyıla tarihlenen stel bugün, İsviçreli özel bir koleksiyoncudadır. (Robert, 1983:, 545). Üçgen alınlıklı, köşe akroteri ve aşağıya doğru genişleyen bu adak stelinin sağ akroteri kırıktır. Stelin sol alt köşesi kopmuş ve yüzeyi de aşınmıştır. Stel üzerinde iki kabartma alanı ve bunların arasında iki satır yazıt yer almaktadır. Üstteki kabartma alanında kurban töreni sahnesi tasvir edilmiştir. Stelin sağ tarafında gösterilen Zeus, cepheden ve sağ omuzu açıkta bırakan bir giysi giymiştir. Yukarı kaldırdığı sol elinde asa, sunağın üzerine doğru uzattığı sağ elinde ise *phiale* tutmaktadır. Sahnenin ortasında yuvarlak bir sunak ve sunağın hemen arkasında, üzerinde Zeus'un kutsal hayvanı olan kartalın durduğu bir ağaç görülmektedir.

¹ Nea Kome hakkında bilgi için bkz: Malay 1988, 148, no: 1

² Naour 1983, 136, dn: 122: Διὶ Αἰθρίῳ οἱ κατοικοῦντες Νέαν Κώμην ἀνέθηκαν ἐπὶ ἱερέως Ἀρτέμῳνος κτλ.

Sunağın hemen yanında muhtemelen tanrı Zeus'a kurban etmek için getirilen bir koyun durmaktadır. Koyun ile sunak arasında ise, bir çocuk veya hizmetçi yer almaktadır. Sol tarafta ise, birisi kadın arka arkaya sıralanmış üç tane tapınıcı tasvir edilmiştir. Bunlar sağ elleri ile birbirlerinin sağ omzuna tutunmaktadır. Alttaki kabartma alanında ise, kurbanlık bir boğa görülmektedir. Boğa sola profilden, ön ayakları üzerine eğilmiş ve sağ boynuzundan zincir ile bir bloğa bağlanmıştır. İki kabartma alanı arasında ise 'Αρτεμίδωρος Ἐπισθένου/Διὶ Αἰθρίῳ εὐχὴν (IMT Kyz Kapu Dağ 1563) yazısı yer almaktadır. [Çevirisi: Episthenes oğlu Artemidoros Zeus Aithrios'a adağı (sundu)]. Yazıttan, sadece bu sunuyu Zeus *Aithrios* için Artemidoros adındaki kişinin adadığını öğrenebiliyoruz. Buradan, kültürün ayrıntıları hakkında bilgi edinemesek de stelin üzerindeki kabartmadan tanrı için büyükbaş (boğa) ya da küçükbaş (koyun) hayvanın kurban edildiği sonucunu çıkarabiliriz. Böylece, tanrı için yapılan ritüelin bir parçasını kurban kesme eyleminin oluşturduğunu söyleyebiliriz; ancak bu durum, Oinoanda'da bulunan ve tanrı ile ilişkili bir ritüelin anlatıldığı kehanet metninde geçen, tanrı için kurban kesmenin yasak olduğu bilgisi ile bağdaşmamaktadır. Bu da akla şu soruyu getirmektedir? Kyzikos'ta görülen bu kültürte, kurban kesilmesi ritüelin bir parçası mıydı? Eğer öyle değil ise, stel üzerinde niçin kurban töreni sahnesi canlandırılmıştı? Bu sorulara daha kesin ve doğru cevap verebilmek için Kyzikos ve civarından ele geçecek yeni bulgulara ihtiyaç vardır.

2. Zeus Brontaios (Βρονταῖος): Tanrının bu epiteti (*Βρονταῖος*: Gürleyen) Anadolu'da Bithynia (Robert, 1949: 30-32) ve Paphlagonia (Robert, 1949: 32; RE X A1 1972: col.293, 20) bölgelerinde ve Trakya'da (Sayar, 1994: 132), görülmektedir. Trakya'da Zeus *Brontaios* kültürünün varlığı, ilk kez Haraççı Köy civarında bulunmuş olan yazıtlarla belgelenmektedir (Sayar, 1994: 133). Bithynia Bölgesi'nden ele geçen bir sunak üzerinde, Zeus ve Demeter yer almaktadır. Zeus, libasyon yapar şeklinde gösterilmiştir. Sunak üzerinde tasvir edilen Zeus, gök gürültüsü ve yağmuruyla; Demeter ise, ürünleriyle, köylüler için yararlı bir çift olarak yer aldığı şekilde yorumlanmıştır (Robert, 1949: 32). Paphlagonia Bölgesi'nde Kaisareia'da (Hanköy'de) ele geçen bir yazıt parçasında da Zeus, *Brontaios* epiteti ile geçmektedir (Marek, 1993: 193, no:17).

Zeus Bronton kültürü ile ilişkili olduğu ileri sürülen (Sayar, 1994: 133) Zeus *Brontaios* kültürünün Kyzikos'taki varlığı ise, buradan ele geçen bir yazıt ile kanıtlanmaktadır (Hasluck, 1907: 66, no: 12; Robert, 1949: 32; Schwertheim, 1983: 9). Bir Gök Tanrısı, özellikle de Fırtına Tanrısı olarak tapınım gören Zeus *Bronton* (Şahin, 2001: 37, 39), bu sıfat altında muhtemelen tarımın koruyucu tanrısı olarak tapınım görüyordu. Poimanenon (Hasluck, 1906: 23 vd.) sikkeleri üzerinde de Zeus başının, Zeus *Brontaios*'la benzerliği ilgi çekicidir (Hasluck, 1907: 66, no: 12).

Kyzikos'ta ele geçen Zeus *Brontaios* için adanmış dikdörtgen şeklinde mermer stel üzerindeki kabartma alanında, solda dört tane rahip, ortada kurbanlık bir boğa, sağda geniş düz bir sunak tasvir edilmiştir. Podyum kısmında ise, Μελέαγρος καὶ Θεόξενος / καὶ Μένανδρος οἱ Προτομάχου / Διὶ Βρονταῖῳ εὐχὴν (IMT Aisep/Kad Dere 1213) yazısı bulunmaktadır. [Çevirisi: Protomakhos'un oğulları Meleagros, Theoksenos

Yazıtlar Işığında Kyzikos'ta Zeus Tapınımı

ve Menandros Zeus Brontaios'a adağı (sundular)] Yazıt, tanrı ve kült hakkında fazla bilgi vermez; fakat ikonografik olarak ele alındığında, üzerinde canlandırılan kurban töreni sahnesinden yola çıkarak bu kultte tanrıya kurbanlar (boğa) adandığını söyleyebiliriz.

3. Zeus Hypsistos (Ἕψιστος): Pindaros ve Pausanias (Pausanias IX. 8, 5) gibi antik yazarlar tarafından zikredilen ve "en yüksek veya en yüce" anlamına gelen bu epitet, *Theos Hypsistos* kultü ile ilişkilidir. Makedonya kökenli bir dağ tanrı olduğuna dair kanıtlar bulunan³ *Theos Hypsistos*, Makedonya, Yunanistan, Anadolu, Suriye ve Filistin'de tapınım görmüştür. (Mitchell, 1999: 82-85).

Yapılan araştırmalar sonucunda, bu tanrının Yahudilerin özellikle Anadolu Yahudilerinin en büyük tanrısı olduğu yorumu getirilmiştir (Mitford 1991, 190; Şahin, 2001: 64-65; Cook, 1925: 889) Çünkü, *Hypsistos*'un, geç dönem Eski Ahit kitaplarında ve Hellenistik Yahudiliğe ait yazılı belgelerde tanrıyı ifade ettiği bilinmektedir (Özlem Aytacılar, 2012: 76). Ayrıca, bu tanrının kultü üzerinde Yahudi etkisinin olduğu da vurgulanmıştır. (Keil, 1927: 2197; Şahin, 2001: 64; Robert, 1948: 57). Anadolu'da *Theos Hypsistos*'a ibadet eden grupların, Yahudi Diaspora topluluklarıyla yakın bağlar kurmaları⁴ bu duruma neden olmuştur. *Theos Hypsistos*'a ait olan bazı örneklerin Yahudi inancına işaret ettiği de görülmektedir. Örneğin, Thessalonika'dan ele geçen bir yazıtta Θεῷ Ἕψιστωκατ' ἐπιταγήν (*Theos Hypsistos*'a emir uyarınca) ifadesi Ιουεεç harfleri ile devam etmektedir. Bu kelime ise, Yahova olarak tercüme edilebilir (Robert-Skeat-Nock, 1936: 65). Tanrıya ilişkin herhangi bir tasvirin bulunmaması ve antik dünyanın pagan kültürlerinin çoğunda var olan kültü ait hayvan kurbanının bu kultte bulunmaması da, *Theos Hypsistos*'un Yahudilikle olan ilişkisini desteklemektedir (Mitchell, 1999: 108). *Theos Hypsistos*'a, tam bir teslimiyet ile yapılan ibadet, tanrıyı oldukça yüceltmıştır. Tanrının bu denli yüceltilmesi doğal olarak, onun tek tanrı olup olmadığının sorgulanmasına sebep olmuştur. Geç İmparatorluk Dönemi'nde yaygın olarak bilinen pagan kahinler, bu duruma cevap olarak, *Theos Hypsistos* ile birlikte diğer tanrılara da ibadet edilebileceğini, ancak bu diğer tanrıların, hiyerarşik olarak *Theos Hypsistos*'tan daha düşük bir statüye sahip olduklarını söylemişlerdir. Bu durumda kult, tek tanrılı değildi ve katı dogmatik kurallarla yönetilmemişti. Ancak, uygulamada *Theos Hypsistos*'a diğer tanrılarla birlikte ibadet edilmesi sıra dışıydı. Çünkü *Theos Hypsistos*'un tapınıcılarının çoğu sadece ona ibadet etmişler ve kendilerine "tanrının tapınıcıları" adını vermişlerdi. Bununla birlikte, *Theos Hypsistos*'un "En Yüce Tanrı" olarak tapınım görmesi, O'nun tek tanrı ya da diğer tanrıların üzerinde, en kudretli tanrı olmasını sağlamış ve bu durum bu tanrıya ait kultü tek tanrılı bir dine dönüştürmüştür (Mitchell, 2010:187-197). Böylelikle, Yahudi tek tanrısına benzer özelliklere sahip ve pagan geleneklerden beslenen bu tanrı, soyut ve tasvirlerden uzak bir biçime bürünmüştür.

³Bakınız: Roberts, C., Skeat, T.C., Nock, A.D. (1936) "The Gild of Zeus Hypsistos" Harvard Theological Review 29/1, 61 vd.

⁴ Mitchell, 2010: 196.

Tanrı, Anadolu'da birçok bölgede Zeus ile birleştirilmiş olarak görülmektedir. Örneğin, Zeus *Hypsistos*'a adanmış Roma İmparatorluk Dönemi'ne tarihlenen on üç adak yazıtı Doğu Trakya'da bulunmuştur (Sayar, 1996: 109). Bithynia Bölgesi'nde ise, tanrıya adanmış olan bir stel Bursa'da ele geçmiştir (Corsten, 1993: 102, no: 1013a). Karia Bölgesi'nde Mylasa (Blümel, 1987: no: 212. 2, 310. 2) ve Stratonikeia (Varinlioğlu, 1988: 85-88) kentlerinde ele geçen yazıtlarda tanrının bu epiteti görülmektedir. Ayrıca, Kilikia'da Anazarbos yakınlarında bulunan ve Zeus *Hypsistos*'a adanmış (Sayar-Siewert-Taeuber, 1993: 139) bir sunak üzerindeki yazıttan, Zeus'un en yüksek tepelerin tanrısı, yani bir dağ tanrısı olarak tapınım gördüğü anlaşılmaktadır (Sayar, 1999: 134). Pontus Bölgesi'nde Sebastopolis'te bir evin bahçe duvarında bulunan yazıt üzerinde de Zeus *Hypsistos* epiteti ile geçmektedir (Mitford, 1991: 190).

Zeus *Hypsistos*'un Kyzikos'taki varlığını ise buradan ele geçen yüzeyi oldukça tahrip olmuş küp şeklinde bir mermer blok kanıtlamaktadır (Smith-Rustafjael, 1902: 207). Muhtemelen M.Ö. 3. yüzyıla tarihlenen kabartmasız olan bu mermer blok üzerinde Σωγ[ένης/Νεικάνδρου/Διὶ ὑψίστῳ /εὐχὴν (IMT Kyz Kapudağ 1552) yazısı vardır. [Çevirisi: Nikandros oğlu Sogenes, Zeus *Hypsistos*'a adağı (sundu)]. Kyzikos yakınlarında Panarmos'ta bulunan ve M.S. 2. yüzyıla tarihlenen bir adak steli üzerinde de tanrının ismi zikredilmektedir (Resim 2). (Lechat-Radet, 1893: 520-521). Stel üzerinde Διὶ ὑψίστῳ καὶ τῷ χώριῳ Θαλλὸς /Ἐπώνυμος τὸν/ τελαμῶνα ἀπέδωκα (IMT Kyz PropKueste 1918) yazısı yer almaktadır. [Çevirisi: Ben Thallos ("genç dal") adı verilmiş olan, bu kaideyi Zeus *Hypsistos* ve ülkem için sundum]. Yazıtlardan kült ile ilgili doyurucu bilgiler edinemesek de, Panarma'daki üçgen alınlıklı adak steli üzerindeki kabartma, Zeus *Hypsistos*'a ait ritüel hakkında biraz bilgi vermektedir. Stel üzerinde, dikdörtgen bir panel içinde cepheden, ayakta duran üç tanrı tasvir edilmiştir. Sağ tarafta, sol elinde taşıdığı *lyra*'sı ile Apollon yer almaktadır. Ortada, aşağı sarkıttığı sağ elinde tuttuğu sunu taşı ve sol elinde taşıdığı meşalesi ile Artemis görülür. Sol tarafta ise, aşağı bıraktığı sağ elinde tuttuğu sunu taşı ve sol elinde taşıdığı meşale ile Zeus durmaktadır. Sağ alt köşede ise, Apollon'un yanında *omphalos*'a sarılmış bir yılan tasvir edilmiştir. Bu sahnenin altında iki çizgisel bant arasında iki kabartma alanı yer almaktadır. Üstteki kabartma alanında yemek ziyafeti canlandırılmıştır. Alttaki kabartma alanında ise; sol tarafta, *aulos* çalan bir erkek, ortada dans eden iki çıplak kadın tasvir edilmiştir. Bunlardan sol tarafta dans eden çıplak kadın her iki elinde *aulos* taşımaktadır. Sağ tarafta ise, bir kaptan şarap dolduran kısa *khiton* giyimli erkek hizmetçi bulunmaktadır. Stel üzerindeki kabartma ikonografik olarak ele alındığında, tanrı için yapılan ritüelde dans ve müziğin önemli bir yeri olduğunu anlayabiliyoruz.

Theos (Zeus) *Hypsistos* kültürüne ait olan bu iki yazıt, muhtemelen pagan kültürünün eseridir. Kyzikos'ta Yahudilerin varlığına ait en erken kanıt, M.S. 5. yüzyıla ait olup İsrail'de bulunmuştur. Scythopolis Sinagogu'na yapılan bağışla ilgili olarak yazılmış Grekçe yazıtta Kyzikos'tan gelen bir kişiden bahsedilmektedir (Bora, 2017: 72).

4. Zeus Megistos (Μέγιστος): Ulu, büyük, en büyük anlamına gelen tanrının bu epitetine Anadolu'nun birçok bölgesinde ele geçen yazıtlar üzerinde

Yazıtlar Işığında Kyzikos'ta Zeus Tapınımı

görebilmekteyiz. Lydia Bölgesi'nde Kolyda'da (Paz de Hoz 1994: 85), Lykonía Bölgesi'nde Sızma'da (SEG 34, 1984: 388, no: 1395; SEG 40, 1990: no: 1289) bulunan birer yazıt üzerinde tanrı bu isim altında geçmektedir. Galatia'da Kantarcı'da bulunan iki adak yazıtında da tanrı *Megistos* adıyla geçer. Burada Arenoi halkının tanrıya adakta buldukları yazmaktadır (Şahin, 2001: 100). Kapadokya Bölgesi'nde, Kırşehir'in Boztepe İlçesi'nde bulunmuş olan bir sunak üzerindeki yazıtta ise, bu sunağın, Zeus *Megistos* rahibi olan Doryzinthos tarafından tanrıya adandığı yazmaktadır (French, 2007: 73). Doğu Pamphylia Bölgesi'nde de Laertes'de bulunmuş olan ve M.S. 2. yüzyıla tarihlenen bir sunak üzerinde tanrı, Zeus *Megistos* adıyla zikredilir (Mitford, 1990: 2142). Lykia Bölgesi'nde Bayındır'da bulunan M.S. 212 yılına tarihlenen bir onur yazıtında ise μέγιστος θεός [Διός] Ὀλύμπιος "*Megistos Theos (Zeus) Olympios* olarak geçmektedir (İplikçioğlu-Çelgin-Çelgin, 1991: 186; SEG 41, 1991: no: 1365; Wörle, 1991, 216).

Karia Bölgesi'nde Iasos antik kentinde ise; Zeus *Megistos*, Artemis Astias kadar önemli bir kültür (SEG 36, 1986: 289, no: 981; Rocca, 1992: 64; Parker, 2017: 107). Muhtemelen burada, M.Ö. 4. yüzyıldan sonra kurulduğu düşünülen Zeus *Megistos* rahipler okulu da bulunmaktaydı. Tanrı adına düzenlenen törende kurbanın yanı sıra sepetler içinde kurabiyeler de sunuluyordu. Rahibenin, kesilen kurbanın sol ya da sağ budunu seçme hakkı olduğu gibi aynı zamanda, hayvanın böbrekleri ile birlikte bir parça daha etinden alabiliyordu (Sokolowski, 1955: 149; Şahin, 2001: 100). Hellenistik Dönem'e tarihlenen başka bir yazıt ise rahiplerin belli başlı hakları hakkında bilgi verir. Bunlardan bazıları; rahipler tapınakların onarımı için finansal girişimde bulunabilirler, yasaları çiğnediklerinde onlara dava açılabilir ya da sorumluluklarını yerine getiremezlerse ağır cezalar alabilirler (Fabiani, 2006: 467-468, 471; Hakman, 2014: 143).

Zeus *Megistos* kültürünün Kyzikos'ta varlığı ise, buradan ele geçen bir adak steli ile kanıtlanmaktadır (Robert, 1955: 126, no: 25, Robert, 1983, 548). M.Ö. 1. yüzyıla tarihlenen, akroterli ve üçgen alınlıklı olan stel iki kabartma alanına sahiptir. Üstteki kabartma alanında cepheden ve ayakta dört tane tanrı tasvir edilmiştir. Bunlar soldan sağa doğru, elinde meşalesi ile Artemis, çıplak ve *phiale'*si ile Apollon, sol elinde *kithara* ile bir başka Apollon ve sol elinde krallık esasını taşıyan Zeus'tur. Alttaki kabartma alanında ise kurban töreni sahnesi canlandırılmıştır. Sahnede, ön ayakları üzerine çökmüş durumda bir halkaya bağlanmış boğa ve boğayı kurban edecek kişi ile birlikte, sunağa doğru dönerek tapınan beş kişi tasvir edilmiştir. Üzerindeki yazıtta: Κόιντος Φαβίος Λευκίου υἱὸς καὶ Κόιντος Φαβίος Εὐτύχης ὑπὲρ ἑαυτῶν καὶ τῶν/ ἰδίων Διὶ Μεγίστῳ καὶ Ἀπόλλωνι Βαθυλίμενεϊ καὶ Ἀρτέμιδι εὐχαριστήριον (IMT Kyz Kapu Dağ 1848) yazmaktadır. [Çevirisi: Leukios oğlu Kointos Fabios ve Kointos Fabios Eutykhos kendileri ve kendi aileleri için bunu Zeus *Megistos* ve Apollon Bathylimenetes ve Artemis'e bir şükran adağı olarak (sundular)]. Burada, Zeus *Megistos* ismi, Apollon Bathylimenites ve Artemis ile birlikte görülmektedir Robert 1983: 548; Robert, 1955: 126, no: 25). Böylece adağın, yazıtta adı geçen bu üç tanrıya birlikte sunulduğunu anlıyoruz. Adak, Zeus *Megistos*, Apollon *Bathylimenites* ve Artemis'e adanmış olmasına rağmen kabartmada dört tanrı tasvir edilmesi ilginçtir.

Stel üzerinde canlandırılan kurban töreni sahnesi, bu kültte tanrıya kurban adandığını göstermektedir.

5. Zeus Olbios (Ἰολβιος): Günümüze kadar Anadolu'nun çeşitli yerlerinde ele geçen yazıtlardan, tanrı Zeus'a çeşitli epitetler altında tapınıldığını bilmekteyiz. Bunlardan birisi olan *Olbios* (=mutlu, varlıklı, zengin ya da Olbia'lı) sıfatı, Mysia bölgesindeki yazıtların yanı sıra Olba ve çevresi (Kilikia Bölgesi) ile Olbia civarındaki (Karadeniz Bölgesi) yazıtlarda da karşımıza çıkmaktadır (Olbia için krş: Bilabel, 1920: 24; Ziebel, 1937: 10 vd.). Bu isim benzerliği, Zeus *Olbios*'un, adı geçen yerleşim yerlerinin isim babası ya da şehir tanrısı olarak yorumlanmasına neden olmuştur. Bu türden açıklamalar, özellikle Mysia'daki epigrafik belgeler açısından eksik kalmıştır çünkü Mysia'da, Olba, Olbia, Olbe vb. yerleşim isimleriyle ilgili herhangi bir belge bulunmamaktadır (Drexhage, 2003: 159). Kilikia Bölgesi'nde bugün Uzuncaburç adı ile bilinen Olba-Diokaisareia'da Zeus *Olbios*'un bir kültü ve tapınağı vardır (Strabon XIV, V. 10, 672. Ayrıntılı bilgi için bkz: Wannagat, 1999: 355-365, Lev. 114-118; Şahin, 2001: 119). IV. Antiokhos'un Yunanlaştırma politikası kapsamında yaptırılmış olan bu tapınak, Seleukoslar Dönemi'nde dini ve idari bir merkezin sembolü haline getirilmiş ve yerel Luwi tanrısı *Tarhu(nt)* ile özdeşleştirilmiştir. Böylece, Zeus *Olbios* tapınımı, Seleukosların bölgeyi Yunanlaştırma politikasında önemli bir rol oynamıştır (Durugönül, 1998: 69, 72; Şahin, 2001: 119; Drexhage, 2003: 160).

Tanrı, bu epitet altında kabartmalarda, saçlarının arasında iki boğa boynuzu betimlenerek gösterilmiştir. Ayrıca, halkalı kurban bağlama bloğuna, bir boğanın bağlanmış olduğu da görülür. Kyzikos kentinin de içinde bulunduğu Mysia Bölgesi'nde, Zeus *Olbios*'a adanmış bu türden kabartmalar çok fazladır (Robert, 1955: 45-46). Bölgeden ele geçen yazıtlar incelendiğinde, bunların ya Zeus *Olbios* için adak, ya da yazıtlarda geçen Olbia / Olba şeklindeki ifadelerden dolayı Zeus kültürünün rahiplerini onurlandıran yazıtlar oldukları anlaşılmaktadır (Drexhage, 2003: 160).

Adakları adayanlar, sivil halk ve rahipler olmak üzere iki ana grupta toplanmaktadır. Bu konuda, Yenice Köy'de ele geçen ve M.S. 2/3 yüzyıla tarihlenen Caelius Atilius'un Zeus *Olbios*'a sunduğu adak yazıtı bizim için çıkış noktası oluşturmaktadır (Arthur-Munro, 1897: 293, no: 74; Robert 1946, 152 vd.; Drexhage, 2003: 166, no:1). Üçgen alınlıklı, iki kabartma alanlı olan adak stelinin üst kısmında muhtemelen bir kartal figürü bulunmaktadır. Üsteki kabartma alanında ise; sağda, ayakta ve cepheden, sol elinde taşıdığı asası, sağ elinde tuttuğu *patera*'sı ile Zeus *Olbios* tasvir edilmiştir. Tanrının solunda, iki tapınan kişi yer almaktadır. Önde duran erkek figürü yukarı kaldırdığı ve bükülü olan sağ elinde yuvarlak bir nesne (taç ?) tutmaktadır. Arkadaki kadın figürü ise yine yukarı kaldırdığı sağ elinde tanımlanamayan bir nesne taşımaktadır. Alttaki kabartma alanında ise; üzerinde ateş yanan büyük bir sunak ve bu sunağın önünde, ip ile kurban bağlama bloğuna bağlanan boğa bulunmaktadır. Altar'ın sağında sol elinde bıçak ile hizmetçi yer alırken sağ köşede elinde bir ibrik ile kadın figürü görülmektedir. Altar'ın solunda, biri kadın diğeri erkek olmak üzere iki kurban hizmetçisi tasvir edilmiştir. Kadın elinde bir sepet tutmaktadır. Erkek ise, omzuna atmış olduğu baltayı taşımaktadır. Podyumda

Yazıtlar Işığında Kyzikos'ta Zeus Tapınımı

ise; Καίλιος Ἀτίλιος ἱερεὺς/ Δὶ Ὀλβίῳ εὐχαριστήριον (IMT Aisep/Kad Dere 1188) yazıtı yer almaktadır. [Çevirisi: Rahip Caelius Atilius Zeus Olbios'a şükran adağı olarak (sundu)]. Bu yazıtta, adağı sunan kişi Caelius Atilius, kendisini rahip olarak tanımlamaktadır Böylece, yazıtın asıl bulunduğu yerde *Zeus Olbios*'a ait bir tapınağın varlığını ve rahibin de görevini burada yerine getirdiğini düşünebiliriz. İçerik olarak yazıt çok fazla bilgi vermez. Birçok yazıtta karşılaştığımız εὐχαριστήριον şeklindeki ifade dışında adağın nedeni ve tanrının fonksiyonu hakkında doyurucu bir bilgi yoktur (Drexhage, 2003: 171). Yalnız, stel buluntu yeri bakımından ilginçtir. Munro, steli Yenice'de yani Asar Kale'nin kuzeyinde Aisepos'un batı yönündeki bir kolu üzerinde bulunduğunu söyler (Arthur-Munro, 1897: 293). Robert'in dediği gibi, burada *Zeus Olbios*'a ait tapınak olmalıdır (Robert, 1946: 152-153). Ebatları, kullanılan malzeme ve işçiliği ile oldukça pahalıya mal olan bu steli, ancak maddi güce sahip bir kişi yaptırabilirdi. Bunu da *Zeus Olbios*'un rahibi olan Caelius Atilius muhtemelen tanrının kutsal alanına yaptırmış olmalıdır. Çünkü bu kadar pahalı bir steli herhangi bir yere diktirmiş olamazdı (Drexhage, 2003: 171).

Kavak Köy'ünde bulunan ve M.S. 1. yüzyıla tarihlenen Zeus Olbios'a ithaf edilmiş adak stelinden, biraz daha açıklayıcı bilgiler edinilebilmektedir (Resim 3). (Bey, 1908:521; Robert, 1936: 58 vd.; Drexhage, 2003: 167, no: 3). Bu adak steli üçgen alınlıklı olup alınlığın tam ortasında cepheden büyük bir boğa başı tasvir edilmiştir. Mermerden yapılmış adak stelinin yüzeyinde iki kabartma alanı görülmektedir. Üstteki kabartma alanında ortada, üzerinde uzun kıyafetler bulunan Zeus ayakta ve cepheden tasvir edilmiştir. Sağ elinde sunu taşı, yukarı kaldırdığı sol elinde ise tanrısallık esasını taşımaktadır. Zeus'un solunda kanatları açık şekilde bir kartal, sağında ise üzerinde ateş yanan bir sunak bulunmaktadır. Alttaki kabartma alanında, ortada geniş bir kaide üzerinde duran ve üzerinde ateş yanan bir sunak bulunmaktadır. Sunağın önünde toprağa demir halkalı bir zincirle bağlı boğa tasvir edilmiştir. Sunağın arkasında, havaya kaldırdığı iki elinde çift ağızlı balta taşıyan çıplak bir köle görülmektedir. Sağda, kısa *khiton* giyimli, başı sola profilden, sağ elini yukarı kaldırmış bir erkek figürü ile bunun yanında sağ kolu yukarıda olan, aşağıda sarkıttığı sol elinde üzüm salkımı tutan bir çocuk figürü yer almaktadır. Bunlar, yukarı kaldırdıkları sağ ellerinde muhtemelen bir meşale tutmaktadırlar. Sol tarafta ise, sağ kolunu yukarı kaldıran, sol elinde kutsal bant (*infula*) tutan bir kadın ve göğüs hizasında olan sol elinde içi meyve dolu bir tabak taşıyan küçük hizmetçi kız görülmektedir. Poyumda, Εὐδοῖον ἱερούς Διὸς Ὀλβίου/ ὑπὲρ τῶν ἰδίων πάντων καθὼς ἐκέλευ/σεν ἀνέθηκα εὐχαριστήριον (IMT Aisep/Kad Dere 1128) yazıtı bulunmaktadır. [Çevirisi: Rahip Eudion bu adağı emir gereğince tüm varlıkları için Zeus Olbios'a sundu]. Yazıttan, *Zeus Olbios*'un rahibi olan Eudion'un tüm müritleri adına, emredildiği şekilde bu adak stelini diktirdiği öğrenilmektedir. Rahip burada, kendisine bağlı gruptaki insanların adına kültürel zorunluluğu yerine getirmektedir. Ayrıca, καθὼς ἐκέλευσεν ifadesi ile steli buraya dikerek ilahi bir emre itaat ettiğini ilan etmektedir. Böylece, kendisini *Zeus Olbios*'a inananların arasında yüceltmış olmaktadır.

Bu ilahi emir ile rahip, adak taşını nereye dikebilirdi? Bunun için zaten var olan *Zeus Olbios* kutsal tapınağının bulunduğu yer olabilirdi ya da ilahi emir, rahip tarafından yeni bir kutsal mekân oluşturulması yönünde algılanmış olma ihtimali de göz önünde tutularak, yeni bir kutsal alan yaratıldığı düşünülebilir. Bu durumda, Robert'in de söylediği gibi, Kavak'ta var olan *Zeus Olbios* tapınağının yanına yeni bir tane daha inşa edilmiş olabilir. Böylece, Yenice Köy'dekiyle birlikte Kavak'taki ikinci bir *Zeus Olbios* kutsal alanının, kuzeypatı Mysia'da Kyzikos şehrinin sınırları içinde olduğunu söyleyebiliriz (Drexhage, 2003: 172).

Kavak Köy'den ele geçen ve M.S. 2/3 yüzyıla tarihlenen *Zeus Olbios*'a adanmış bir başka adak steli üzerindeki yazıttan da birtakım bilgilere ulaşılmaktadır (Resim 4). (Robert, 1936: 58; Drexhage 2003: 168, no: 4). Mermerden yapılmış üçgen alınlıklı stelin alt parçası günümüze ulaşmıştır. Kabartmanın üst bölümünün tamamı ve sağ alt taraf, yazıtın bazı parçaları ile beraber kırık ve kayıptır. Kabartma alanının ortasında bir sunan ve bu sunağın her iki yanında neredeyse belden yukarısı eksik birer erkek figürü yer almaktadır. Stelin sağ tarafında *Zeus*'un gövdesinin alt bölümü görünmektedir. Sol elinde tanrısallık esasını taşımaktadır. Üzerinde bir ateşin yandığı sunağa doğru uzattığı sağ elinde tuttuğu *patera*'nın parçaları görünmektedir. Sunağın solunda, gövdesinin alt kısmı korunan küçük bir erkek figürü bulunmaktadır. Podyumda, Θεῶ Ὀλβίῳ Εὐτυχὸς ὑπὲρ ἰδίας σωτηρίας καὶ τῶν βουῶν εὐχαρισ[τήριον] (IMT Aisep/Kad Dere 1126) yazısı görülmektedir. [Çevirisi: Eutykhos (bunu) kendi ve boğalarının selameti için Theos (*Zeus*) *Olbios*'a bir şükran adağı olarak (sundu)]. Yazıttan, Eutychos adlı kişinin steli, Tanrı (*Zeus*) *Olbios*'a adadığını öğrenmekteyiz. Yazıtta geçen ὑπὲρ ἰδίας σωτηρίας καὶ τῶν βουῶν "kendi selameti ve boğaları için" ifadesinden, *Zeus Olbios*'un burada kurtarıcı ve zor durumda olanların yardımcısı olarak onurlandırıldığını anlamaktayız. Eutychos, mesleki hayatında yaşadığı zor bir durumdan kurtulmak için adakta bulunmuş olabilir. Muhtemelen hayvancılıkla uğraşan Eutychos, sürüleri tehlikeli bir durumdan kurtulduğu için böyle bir adağı yerine getirmiştir. Bölgenin coğrafi yapısı düşünülürse, burada yaşayan insanların, fırtına, kuraklık ya da başka bir doğal afetten nasıl etkilendikleri görülebilir. Mysia Bölgesi'nde Danişment yakınlarında Örenköy'de bulunan ve M.S. 2/3 yüzyıla tarihlenen *Zeus Olbios*'a adanan bir başka stel üzerindeki yazıtta geçen ὑπὲρ ὑγείας ifadesiyle, Demetrios adındaki kişinin muhtemelen bir hastalık sonrası, sağlığına kavuşmasından dolayı tanrı adına bu anıtı diktirdiğini anlıyoruz. Burada da görüldüğü gibi, *Zeus Olbios*, yine kurtarıcı ve zor durumda yardıma koşan tanrı olarak onurlandırılmaktadır. Bölgede ele geçen diğer taşlarda da aynı durum söz konusudur. Böylece; tanrının, insanlara bedensel sağlığı verdiği de anlaşılmaktadır. *Zeus Olbios*, olasılıkla tüm maddeler üzerinde gücü olan bir tanrıyı ifade etmektedir (Drexhage, 2003: 172).

Ele geçen bulgulara baktığımızda, Mysia Bölgesinde özellikle Kyzikos'ta, *Zeus Olbios* kültürünün varlığını kesin olarak söyleyebiliyoruz. Bölgede, birden fazla kutsal alan bulunmaktadır. Bunlardan bir tanesi, Manyas Gölü'nün batısındaki Kavak Köy'de, diğeri Gönen'in güneyindeki Yenice Köy'de, bir diğeri ise, Danişment

Yazıtlar Işığında Kyzikos'ta Zeus Tapınımı

yakınlarındaki Ören Köy mevkiindedir (Drexhage, 2003: 173). Bu bağlamda, Kyzikos çevresinde başka kutsal alanların bulunduğu da düşünülebilir.

Olbios epiteti, büyük bir olasılıkla, tanrının verimlilik ve refahın koruyucusu ile bahşedici fonksiyonuna dayanır (Şahin, 2001: 120). Bu nedenle de, geçim kaynağı ziraat ve hayvancılık olan insanların yaşantısını oldukça etkilemiş ve merkezi bir otorite konumuna gelmiştir (Cook, 1914: 629; Bey, 1908: 523). O dönemdeki insanlar, zengin ürün alabilmelerinin tanrının isteğine bağlı (Krs: Bey, 1908: 523) olduğuna da inanmışlar bu yüzden tanrının "*Olbios*" özelliği daha da önem kazanmıştır. Taşlar ikonografik açıdan incelendiğinde, bu görüşün desteklendiği görülür. Birkaç stel üzerinde tanrı, ya boğa boynuzuyla temsil edilmiş⁵ (Bey 1908, 525) ya da elindeki *patera*'yı sunak üzerinde tutarak sunu yapan tanrı olarak canlandırılmıştır. Sunuda bulunan kişiler ise ellerinde meyve dolu sepetler taşımaktadırlar.

6. Zeus Soter (Σῶτηρ): Zeus için en sık kullanılan epitetlerden biri olan Soter, kötülüklerden kurtarıcı ve koruyucu işlevi ile dikkat çekmektedir. Σωτήρ, "kurtarmak, ayakta tutmak" anlamına gelen σώζω-σώζειν fiilinden gelmektedir. İnsanüstü olan ya da insanüstü gibi görünen güçler için kullanılan kelime, iyilik yapan, zor durumda yardımcı, kurtarıcı, ayakta tutan, dünya hayatının tehlikeleri karşısında koruyan anlamında kullanılmaktadır (RE III A 1, 1211). Antik yazarlardan Ksenophon Anabasis adlı eserinde Zeus'a, şükür adakları sunulmasından bahsederken tanrı için kurtarıcı sıfatını kullanmıştır (Ksen.Anab. 3.2.9).

Soter epiteti ile daha çok Yunanistan'da tapınım gören Zeus'un Pire'de bir tapınağı, Atina'da ise sunağı ve heykeli bulunmakta idi (Şahin, 2001: 172). Anadolu'nun hemen hemen her bölgesinde izleri var olan kültün daha çok batı Anadolu'da yoğunluk kazandığı görülmektedir. Lydia Bölgesi'nde ele geçen mavi mermer bir stel (Sokolowski, 1955: 53-58, no: 20, 61-65) ile mermer kaide (Petzl, 1990: 68, no: 32, Lev. 15) üzerindeki yazıtta Zeus *Soter* ismi geçmektedir. Troas Bölgesi'nde Assos'da, Ionia Bölgesi'nde Ephesos'da (Şahin, 2001: 172), Klazomenai ve Erythrai'da (Engelmann-Markelbach, 1973: 523, no: 519), Phrygia Bölgesi'de Amorion (Robert, 1889: 22) Aizanoi (Paris, 1884, 237: no: 7; Ramsay, 1895: 246, no: 88) gibi çeşitli kentlerde Zeus Soter kültünün izleri görülmektedir.

Bithynia Bölgesi'ndeki kültün varlığını ise, Sakarya Vadisi'nde bulunan Geyve ilçesindeki Umurbey köyünde bulunmuş olan adak yazıtı sayesinde öğrenmekteyiz. Yazıttan, çiftlik kahyası Archelas'ın, tanrıya bir sunak ve heykel diktirdiği anlaşılmaktadır (Şahin, 1984: 106, no: 1) Adapazarı'nda bulunmuş olan mezar taşında da tanrının ismi geçmektedir, yazıtta, emekli asker ve köyün hayat boyu rahibi olan Publius Alfius'un köyün selameti için Kurtarıcı Zeus'a ve imparator Tiberius'a adak olarak diktirdiği yazmaktadır (Cremer-Şahin, 1983:, 141-142, no: 1, Lev. 7). Karia Bölgesi'nde ise Alinda'da bulunmuş olan mermer bir kaide (Paton- Myres, 1896: 241-242) ile Kibyra'da bulunan bir dekret üzerinde tanrıyı yine bu isim ile görmekteyiz

⁵ Bey 1908, 525: Anadolu'da boğa boynuzuyla tasvir edilen başka bir tanrı yoktur. Boynuzlar burada, gücün sembolüdür. Lykia Bölgesi tanrısı olan *Zeus Ammon* ise, her zaman koç boynuzu ile temsil edilmiştir. Ayrıntılı bilgi için bak: Şahin, 2001, 15-17.

(Şahin, 1996: 45). Lykia Bölgesi'nde Oinoanda'da ele geçen ve üzerinde Zeus'un büstü bulunan bir adak taşında (Milner-Smith, 1994: 72, Lev. 16b,c), Doğu Pamphylia'da Gödene'de bulunmuş olan yazıtta ve Kapadokya'da antik Hanisa'da ele geçen bir dekret üzerinde tanrı, bu isim altında zikredilir (Şahin, 2001: 174).

Kilikia'da, Meydancikkale'de ele geçen bir sütun üzerinde tanrı bu isim ile geçmektedir (Şahin, 1991a: 163-164, no: 4; SEG 41, 1991: no: 1405). Kommagene'de ise, Mithradates II (M.Ö. 36-20) döneminde kraliyet mimarı Ariaramnes, faaliyet raporunda birçok stel ve heykelin yapımından bahsederken Zeus Soter'e ait bir heykelin yapımından da söz etmektedir (Şahin, 1991b, 102, no: 1, Lev.11).

Zeus Soter, Kyzikos ve civarında da tapınım görmüştür. Antik Kyzikos kentine ait olan Darıca Köyünde ele geçen, üzeri kabartmalı adak steli (Resim 5) Zeus Soter'e ithafen yapılmıştır (Robert, 1937: 212-214; Wiegand, 1904: 301; Schwertheim, 1987: 165; Schwertheim, 1990: 83 vd., Lev. 9-10; SEG 40, 1990: no: 1124). Ancak daha sonra değiştirilerek, onur steli olarak ikinci kez kullanılmıştır. Bu durum, stelin alt kısmında görülen farklı yazı tiplerinden anlaşılmaktadır. Farklı yazı tiplerinin nedeni, yaptıkları hizmetlerden dolayı farklı zamanlarda, farklı kişilerin isimlerinin yazılmasından kaynaklanmaktadır (Schwertheim, 1990: 83 vd., Lev. 9-10). M.Ö. 2. yüzyıla tarihlenen mermer adak steli üzerinde iki kabartma sahnesi bulunmaktadır. Üst kabartma sahnesinde sağ tarafta ayakta duran, sol elinde asa, sağ elinde *patera* (?) tutan Zeus Soter tasvir edilmiştir. Sol tarafta bir ağaç ve ortada bir sunak yer almaktadır. Alttaki kabartma sahnesinde ise, sol tarafta, ön ayakları üzerine çökmüş vaziyette ve boynunda bıçak izleri olan bir boğa ile başının yanında tanımlanamayan nesnelere görülmektedir. Boğanın hemen önünde ise, bir insan figürü ayakta durmaktadır. Kabartmaların altında ve üstünde yazıt yer almaktadır: [Οἱ] κομηῆται] στεφανοῦσιν Μ[- - -]/[ἀγωνοθετ]ήσαντα ἀϊδίῳ στεφάνῳ./ (kabartma)/[Ἱππαρ]χοῦντος Προκλέ]ους [?]/[Μενί]ππου "μεροποήσας καὶ/[᾿γησάμε]νος τὴν στήλην Διὶ Σωτήρι/[ὑπὲρ τῶν κ]ομητῶν καὶ ἑαυτοῦ./vacat/[- - - - -]/ov. (IMT Aisep/Kad Dere 1216)⁶. [Çevirisi: "Köy sakinleri agonotheses'lik yapmış olan M[...]'u ölümsüz bir çelenkle onurlandırdılar. Prokles'in hipparkos olduğu dönemde, Menippos oğlu ve bir günlük festival başışçısı ve (muhtemelen) şenliklerde yönetici olan falanca, steli kendisi ve köy halkı için Zeus Sotere (adadı)].

⁶ İki kullanım evresine sahip olan stel, ilk önce Zeus Soter'e ithafen yapılmış daha sonra ise, adsız bir Kyzikos köyünün sakinleri tarafından, yerel festivallerden sorumlu kişileri onurlandırma yazıtlarını yazmak için kullanılmıştır. Bundan dolayı, yazıtın ilk iki satırı ve 7. satırdan sonrası taşın ikinci kullanım evresine ait olup ilk iki satırda olduğu gibi *agonothetes* ve bir günlük festival başışçılarının köy sakinleri tarafından ölümsüz bir çelenkle onurlandırılmalarını kaydetmektedir. Bu nedenle burada, çalışma konumuzla ilgili olarak yazıtın sadece ilk beş satırı metin içerisine alınmış ve çevirisi yapılmıştır. Yazıtın çevrilmesi konusunda yardımlarından dolayı sayın Prof. Dr. Cumhuriyet Tanrıver'e teşekkür ederim.

Yazıtlar Işığında Kyzikos'ta Zeus Tapınımı

Yazıttan, stelin Zeus Soter adına, köy halkının ve adağı sunan kişinin esenliği için yaptırıldığı ve tanrı adına Soteria Bayramının kutlandığı bilgisine ulaşılmaktadır; ancak yazıtta, bayramın nasıl kutlandığı hakkında bir bilgiye yer verilmemiştir. Bu kült ile ilgili olan bayram Anadolu'da Soteria, Atina'da ise "Diisoteria" adı altında kutlanmakta idi (RE III AI 1927: 1122). Soteria Bayramları; Delphoi'da, Etolia'lular tarafından, Zeus Soter ve Apollon Pythios adına Apollon tapınağında barbarlar tarafından öldürülmüş olan Yunanlar anısına kutlanıyordu, ancak; daha sonraları kutlanan bayramların kendi prestijlerini arttırdığının farkına vardıkları için, diğer Yunan kentlerini de bu bayrama ve bu bayramlarda yapılan yarışmalara davet etmişlerdir. Yarışmalarda, yarışmayı kazanan kişilere ödül olarak sikke yerine taç verilmekteydi. Başlangıçta beş yılda bir kutlanan bayramlar daha sonraları senede bir düzenlenmeye başlamıştır (Şahin, 2001: 174-175). Bu bayramlar Anadolu'da düzenli olarak sadece Pergamon'da kutlanıyordu. Aristonikos isyanı ile ara verilen bayramlara M.Ö. 130'da Consül M. Perperna ile yeniden başlamıştır (Malay, 1992: 140). Kyme'de, Soteria bayramlarının kutlandığını ele geçen bir dekretten anlıyoruz. Bu bayramlar sırasında Arkhippe adındaki kişi, çelenk ve altın heykelcik ile onurlandırılmıştır (Malay, 1983: 43, 227, Res. 2, Dekret II). Greko-Romen döneminde ise, Anadolu'da kutlanan bu bayramların içeriklerinde değişikliğin olduğu dikkat çekmektedir. Bir olayın anısına veya bir kentin bir kişinin onurlandırılmasına yönelik bayramlara dönüşmüşlerdir; buna da en güzel örnek, kentin kuruluşuyla ilgili Priene Soteria bayramlarıdır (DA, "Soteria", 1418).

Adak steli üzerindeki kabartmalar incelendiğinde, ön ayakları üzerine çökmüş ve kurban için hazırlanmış olan boğa figürü dikkat çekmektedir. Bu kurban töreni sahnesinden yola çıkarak tanrı için, bir büyükbaş hayvanın kurban edildiği söylenebilir. Kurban edilmek üzere hazırlanan ve ön ayakları üzerine çöken boğa figürü Kyzikos kabartmalarında sıkça karşımıza çıkmaktadır (Mendel, 1912-1914: no: 836, 837, 854). Kyzikos'tan ele geçecek adak stelleri üzerlerinde görülen bu kabartmalar, kentte Zeus adına yapılan kült törenlerinin yapısı hakkında, bir takım bilgiler edinmemize yardımcı olmuşlardır.

Sonuç olarak; bölgeden ele geçen adak stelleri, bir Yunan tanrısı olan Zeus'un Kyzikos'taki varlığını kanıtlamaktadır. Yazıtların dışında, Kyzikos'ta, Zeus adına görkemli bir tapınağın inşa edilmesi ve üzerinde "Ζεὺς Σωτήρ Κυζικηνῶν" (Kyzikos'un Kurtarıcı Zeus'u) ifadesinin yer aldığı sikkelerin⁷ bulunması da bu durumu desteklemektedir. Burada dikkati çeken bir özellik, antik dünyanın Pagan inancının baş tanrısı olan Zeus'un, Ana Tanrıça kültünün yoğun yaşandığı Kyzikos'ta tapınım görmesidir. Bu durum bize, Yunan kültürünün Kyzikos'taki etkisinin büyük olduğunu göstermektedir. Bunun nedeni, Kyzikos'un Miletos kolonisi olmasının yanı sıra, komşu bölgeler ve Ege dünyasındaki önemli merkezler ile ticari ilişkiler kurmuş olmasıdır. Bunun sonucu olarak Kyzikoslular, ilişki kurdukları kentlerin tanrı ve tanrıcalarını da kendi pantheon'larına dahil etmişlerdir. Bu nedenle tanrı Zeus, Kyzikos'un kendine

⁷ Koçhan, 2011: 40.

özgü inanç dokusu içinde sinkretik bir yapıda karşımıza çıkar. Zeus *Hypsistos*, bu sinkretik yapıya örnek olarak gösterilebilecek bir tanrıdır.

Bir dağ tanrısı olarak kabul edilen *Theos (Zeus) Hypsistos*, Yahudi inancının soyut tanrısı ve tek tanrılı inanışın öncüsü olarak görülmektedir. Ancak, Kyzikos'taki Yahudilerin varlığı ile ilgili ilk kanıt, İsrail'de keşfedilmiş olan ve M.S. 5. yüzyılda Scythopolis Sinagogu'na yapılan bağışla ilgili olarak yazılmış Grekçe bir yazıttır. Bu yazıtta, Kyzikos'tan gelen bir kişiden bahsedilmektedir (Bora, 2017: 72). Dolayısı ile, M.S. 5. yüzyıldan daha önce Kyzikos'ta Yahudilerin varlığı kesin olarak bilinmemektedir. Bu nedenle, Zeus *Hypsistos* adının geçtiği yazıtlar, pagan kültürün eseri olmalıdırlar. Nitekim *Hypsistos* epitetinin geçtiği bütün yazıtların Yahudi yazıtları olduğunu söylemek doğru olmayacaktır. Çünkü Yahudi yerleşimi olmayan bölgelerde de bu tanrı görülebilmektedir. Özellikle, Roma döneminde Anadolu'da geniş bir coğrafi alana yayılan Zeus *Hypsistos* kültürünün izleri Kyzikos'ta en erken Hellenistik dönemde karşımıza çıkmaktadır.

Geçim kaynağı ticaret, ziraat ve hayvancılık olan bir bölgede tanrıların bolluk, verimlilik ve koruyucu işlevlerini anlatan epitetleri her zaman önem kazanmıştır. Çünkü insanlar tarımın zengin ve bereketli olmasının, tanrıların isteklerine bağlı olduğuna inanmışlardır. Ekonomisi tarım (üzüm ve zeytin), hayvancılık ve ticarete dayanan Kyzikos kentinde yaşayan insanlar da yaşamlarını etkileyecek olan fırtına, kuraklık ya da başka bir doğal afetten korktukları için tanrı Zeus'un, *Brontaios*, *Olbios* ve *Soter* epitetleri altına sığınmışlar ve zor durumlarında bu tanrıdan yardım istemişlerdir. Dolayısı ile burada yaşayan insanlar tarafından karşılaşılan zorluklarda, onları bu durumdan kurtaracak tanrıların en önemlilerinden biri olarak Zeus görülmüştür.

Bu epitetlerin dışında, Kyzikos'ta bulunmuş olan ve içinde Zeus *Sabazios*'un ismi geçen bir yazıt oldukça dikkat çekicidir. Bu yazıt, Pergamon kralı III. Attalos'un Kyzikos meclisine yazdığı bir mektuptur (Üreten, 2004: 190-191). Mektupta Athenaios'a, Zeus *Sabazios*'un rahipliğinin verildiği anlatılmaktadır. Athenaios, anne tarafından Kyzikos'lu olması sebebiyle mektup Kyzikos'a gönderilmiştir. Athenaios'a Zeus *Sabazios*'un rahipliğinin verilmesi, oldukça önemlidir. Çünkü, Mysia Bölgesi'nde varlığını bildiğimiz Zeus *Sabazios* kültürü, bugünkü mevcut veriler ışığında Kyzikos'ta görülmemektedir.

Tanrı Zeus'a adanmış adak stelleri üzerindeki yazıtlar, maalesef kültürlerin doğası hakkında fazla bilgi vermiyorlar. Ancak, ikonografik açıdan incelendiklerinde bir takım bilgilere ulaşabiliyoruz. Örneğin, adak stelleri üzerindeki kabartmalarda vazgeçilmez öğeler olarak görülen sunak, boğa, koç tasvirleri ile ziyafet şöleni sahnesi kültürlerin doğasında tanrı için kurban olgusunu ve müzik ile birlikte eğlencenin varlığını göstermektedir. Bunların içerisinde en erkene ait olan adak steli M.Ö. 3. yüzyıla, en geç döneme ait olanı ise M.S. 3. yüzyıla tarihlenmektedir. Bu durum bize, Helenistik ve Roma Dönem'inde Kyzikos'un, farklı bölge kültürleri ile bir etkileşim içerisinde olduğunu açıkça göstermektedir.

KAYNAKLAR VE KISALTMALAR

Antik Kaynaklar

- Homeros, İlyada, : Homeros, İlyada, İstanbul, 1984, Çev. A. Erhat-A. Kadir.
Homeros, Odysseia: Homeros, Odysseia, İstanbul, 1987, Çev. A. Erhat-A. Kadir.
Ksenophon, Anabasis : Ksenophon, Anabasis, İstanbul, 1998, Çev. T. Gökçöl.
Pausanias: (Pausanias, Periegesis tes Hellados) Pausanian Description of Greece IV,
Çev. W.H.S. Jones, Loeb Classical Library, Harvard University Pres, 1935.
Strabon, (1993). Antik Anadolu Coğrafyası (Geographica XII-XIII-XIV), Çev. A.
Pekman.

Modern Kaynaklar

- Agizza, R. (2001). Antik Yunan'da Mitoloji. Masallar ve Söylenceler, İstanbul, Arkeoloji ve Sanat Yayınları.
Akşit, İ. (2003). Mitoloji. Ege'nin İki Yakasının Öyküsü, İstanbul, Akşit Yayınları.
Arthur, J- Munro, R. (1897). "Inscriptions from Mysia" Journal of Hellenic Studies 17, 1897, 268-293.
Bayladı, D. (1995). Mitoloji. Tanrıların Öyküsü, İstanbul, Say Yayınları.
Bey, E. (1908). "Relief Votiv du Musée Imperial Otoman" Bulletin de Correspondence Hellenique 32, 1908, 521-528, Lev. V- VI.
Blümel, F. (1920). Die Ionische Kolonisation, Philologus, Suppl. 14, Leipzig.
Blümel, W. (1987). Blümel, Die Inschriften von Mylasa I, Bonn.
Bora, S. (2017). Bora, Anadolu Yahudileri. İstanbul.
Can, Ş. (1994). Klasik Yunan Mitolojisi, İstanbul.
Cook, A. B. (1914). Zeus. A Study in Ancient Religion I. Zeus God of the Dark Sky, Cambridge University Press.
Cook, A. B. (1925). Zeus. A Study in Ancient Religion II. Zeus God of the Dark Sky, 1925, Cambridge University Press.
Corsten, T. (1993). Die Inschriften von Prusa Ad Olympum II, Bonn.
CRAI: Comptes Rendus de l'Académie des Inscriptions et Belles Lettres
Cremer, M-Şahin, S. (1983): "Kaiserinschriften und Phryische in Adapazarı/Bithynien" Epigraphica Anatolica 1,141-152, Lev.7-8.
DA: Ch. V. Daremberg-E. Saglio, Dictionnaire des Antiquités Grecques et Romaines, 1897- 1919.
Drexhage, H. W. (2003). "Der Kult des Zeus Olbios" Asia Minor Studien 45, 2003, 156-178, Bonn.
Durugönül, S. (1998). "Selevkosların Olba Territorium'undaki Akkulturation Süreci Üzerine Düşünceler" Olba I 1998, 69-76.
Engelmann, H- Markelbach, R. (1973). Die Inschriften von Erythrai und Klozomenai II, Bonn.
Erhat, A. (1989). Mitoloji Sözlüğü, İstanbul.
Fabiani, R. (2006) "Magistrates and Phylai in Late Classical and Early Hellenistic Iasos" Proceedings of the First International Conference on Hellenistic Karia, 2006, 467-576, Oxford.

- French, D. H. (2007). "Inscriptions from Cappadocia II. Museums of Yozgat, Kırşehir, Hacibektaş, Nevşehir, Ürgüp, Aksaray, Konya Ereğlisi, Kayseri, Sivas", *Epigraphica Anatolica* 40, 2007, 67-108.
- Grimal, P. (1997). *Mitoloji Sözlüğü. Yunan ve Roma*, İstanbul.
- Hakman, M. (2014). *Kapadokya'da Zeus Kültü*, İstanbul, Arkeoloji ve Sanat Yayınları.
- Hasluck, F. W. (1906). "Poemanenum" *Journal of Hellenic Studies* 26, 23-31, 1906.
- Hasluck, F. W. (1907). "Inscriptions From the Cyzicus District" *Journal of Hellenic Studies* 27, 61-67, 1907.
- İplikçioğlu, B.-Çelgin, A.V.-Çelgin, G. (1991). "Kuzey Likya'dan Yeni Yazıtlar" *Araştırma Sonuçları Toplantısı IX*, 1991, 183-192.
- Karaosmanoğlu, M. (2005). *Mitoloji ve Ege'nin Tanrıları*, Erzurum.
- Keil, J. (1927). *Paulys Realencyclopädie der classischen Altertumswissenschaft XIII-2*.
- La Rocca, E. (1992). "Archaeological Survey in the Gulf of Mandayla, 1988-1989" *Araştırma Sonuçları Toplantısı IX*, 1992, 59-64.
- Lechat, H., Radet, G.A. (1893). "Inscriptions de Mysie" *Bulletin de Correspondence Hellenique* 17, 520-534.
- Malay, H. (1983). "Kyme'de bulunan Üç Yeni Dekret" *Araştırma Sonuçları Toplantısı* 1, 41-44.
- Malay, H. (1988). "New Confession-Inscriptions in the Manisa and Bergama Museum" *Epigraphica Anatolica* 12, 147-152.
- Malay, H. (1992). *Helenistik Devirde Pergamon ve Aristonikos Ayaklanması*, İzmir, Bergama Belediyesi Kültür Yayınları.
- Marek, C. (1993). *Stadt, Ära und Territorium in Pontus-Bithynia und Nord-Galatia*. (Istanbul Forschungen 39), Tübingen: Wasmuth.
- Mendel, G. (1912-1914). *Musées Impériaux Ottomans. Catalogue des Sculptures Grecques et Byzantines*.
- Merkelbach, R.-Stauber, J. (1996). "Die Orakel des Apollon von Klaros" *Epigraphica Anatolica* 27, 1-54, 1996.
- Milner, N. P.-Smith, M. F. (1994). "New Votive Reliefs from :Oinoanda" *Anatolian Studies* 44, 1994, 65-75, Lev. XIV-XVI, British Institute at Ankara.
- Mitchell, S. (1999). "The Cult of Theos Hypsistos Between Pagans, Jews and Christians", edd. P.Athanassiadi ve M. Frede, *Pagan Monotheism in Late Antiquity*, Oxford, 81-92.
- Mitchell, S. (2010). "Further thoughts on the cult of Theos Hypsistos", edd. S. Mitchell - P. van Nuffelen, *One God: Pagan Monotheism in the Roman Empire*, Cambridge, 167-208.
- Mitford, T.B. (1990). "The Cult of Roman Rough Cilicia" *Aufstieg und Niedergang Römischen Welt II*, 18.3, 1990, 2142-2152.
- Mitford, T.B. (1991). "Inscriptiones Ponticae-Sebastopolis" *Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik* 87, 1991, 181-243.
- Naour, Chr. (1983). "Nouvelles Inscriptions du Moyen Hermos" *Epigraphica Anatolica* 2, 107-140, Bonn.

Yazıtlar Işığında Kyzikos'ta Zeus Tapınımı

- Özlem Aytaçlar, P. (2012). Antik Çağda Günah, İtiraf ve Kefaret. Confessiones, İstanbul, Ege Yayınları.
- Parker, R. (2017). Grek Gods Abroad: Names, Natures and Transformations, California.
- Paton, W. R.-Myres, J. L. (1896). "Karien Sites and Inscriptions", Journal of Hellenic Studies 16, 1896, 188-271.
- M.Paz de Haz Garcia-Bellido, (1994). Les Cultos Religioses en Lydia, a Través de la Epigrafía Griega I-II, 1994, (Yayımlanmamış Doktora Tezi).
- Petzl, G. (1990). "Epigraphische Funde aus Lydien" Epigraphica Anatolica 15, 49-72, Lev. 7-15.
- Petzl, G. (2003). "Zum Religiösen Leben im Westlichen: Einflüsse und Wechselwirkungen" Asia Minor Studien 45, 93-101.
- Ramsay, W. M. (1889). W.M. "Artemis-Leto and Apollo Lairbenos" Journal of Hellenic Studies 10, 1889, 216-230.
- Ramsay, W. M. (1895). Cities and Bishoprics of Phrygia I, Oxford.
- RE: Paulys Realencyclopädie der classischen Altertumswissenschaft
- Robert, L. (1936). Collection Froehner I. Inscriptions Grecques, Paris, Éditions des Bibliothèques Nationales.
- Robert, L. (1937). Etudes Anatoliennes: Reserches sur les Inscriptions Grecques de l'Asia Mineure, Paris.
- Robert, L. (1946). "Addenda Au Volume Premier" Hellenica II, 142-156.
- Robert, L. (1948). "Inscriptions de Magnésie du Sipyle" Hellenica VI, 9-15.
- Robert, L. (1949). "Inscriptions de la Région de Yalava en Bithynie é Hellenica VII, 30-44.
- Robert, (1955). "Dédicaces Et Reliefs Votifs" Hellenica X, 1-166, 1955.
- Robert, L. (1971). "Un oracle gravé à Ionoanda" CRAI 1971, 615-671.
- Robert, L. (1983). "Documents D'Asie Mineure" Bulletin de Correspondence Hellenique 107/I, 497-599.
- Robert, L. (1989). Robert, Opera Minora Selecta VI, 1989.
- Sayar, M. H.-Siewert, P.-Taeuber, H. (1993). "Doğu Klykia'da Epigrafi ve Tarihi-Coğrafya Araştırmaları 1992", Araştırma Sonuçları Toplantısı XI, 137-160.
- Sayar, M.H. (1994). "Doğu Trakya'da Epigrafi ve Tarihi-Coğrafya Araştırmaları 1993", Araştırma Sonuçları Toplantısı XI, 129-136.
- Sayar, M. H. (1996). "Doğu Trakya 'da Epigrafi ve Tarihi-Coğrafya Araştırmaları 1995", Araştırma Sonuçları Toplantısı XIV, 107-114.
- Sayar, M. H. (1999) "Kilikya'da Tanrılar ve Kültler", Olba II, 131-154.
- Schwertheim, E. (1983). Die Inscriften von Kyzikos und Umgebung. Tell 2: Inscriften und Denkmäler, Bonn.
- Schwertheim, E. (1987). "Forschungen in Mysien" , Araştırma Sonuçları Toplantısı V-1, 163-165.
- Schwertheim, E. (1990). "ÉΑ}diow st°fanow Zu vier Ehreninschriften aus dem Territorium von Kyzikos" Araştırma Sonuçları Toplantısı I, 83-100.
- SEG: Supplementum Epigraphicum Graecum

- Smith, A.M., Rustafjaell, R. De. (1902). "Inscription from Cyzicus" *Journal of Hellenic Studies* 1902/22, 190-207.
- Sokolowski, F. (1955). *Lois Sacrés de l'Asie Mineure*, Paris.
- Şahin, M. (2000). *Miletopolis Kökenli Figürlü Mezar Stelleri ve Adak Levhaları*, Ankara.
- Şahin, N. (2001). *Zeus'un Anadolu Kültleri*, İstanbul.
- Şahin, S. (1984) "TAM IV 1 Nr. 57 und 160 Stammen Nicht aus 'Bey-Köy' bei Nikomedia Sondern aus Umurbey bei Nikaia" *Epigraphica Anatolica* 3, 105-107.
- Şahin, S. (1991a). *Inscriften aus Seleukeia am Kalykadnos (Silifke)*", *Epigraphica Anatolica* 17, 139-166, Lev. 20-23.
- Şahin, S. (1991b). "Forschungen in Kommagene I: Epigraphik" *Epigraphica Anatolica* 18, 99-113, Lev. 10-13.
- Şahin, S. (1996). "Perge Kenti'nin Kurucuları ve Plancia Manga" *Adalya I*, 45-52.
- Üreten, H. (2004). "Hellenistik Dönem Pergamon Kenti Tanrı ve Kültleri" *Tarih Araştırmaları Dergisi*, Cilt 22, Sayı 35, 185-214.
- Varinlioğlu, E. (1988). "Inscriften von Stratonikeia in Karien" *Epigraphica Anatolica* 12, 79-128.
- Wannagat, D. (1999). "Zur Säulenordnung des Zeustempels von Olba-Diokaisareia" *Olba II*, 1999, 355-368.
- Wiegand, Th. (1904). "Reisen in Mysien" *Mitteilungen des Deutschen Archäologischen Institutes. Athenische Abteilung* 29, 254-339.
- Ziebel, W. (1937). *Olbia. Eine Griechische Stadt in Südrusland*, Hamburg.

Yazıtlar Işığında Kyzikos'ta Zeus Tapınımı

Resim 1: Zeus Aithrios
Resim 2: Zeus Hypsistos
Robert, 1983: 547, Fig. 1.

British Museum, Kat. No: 1890, 0730.1

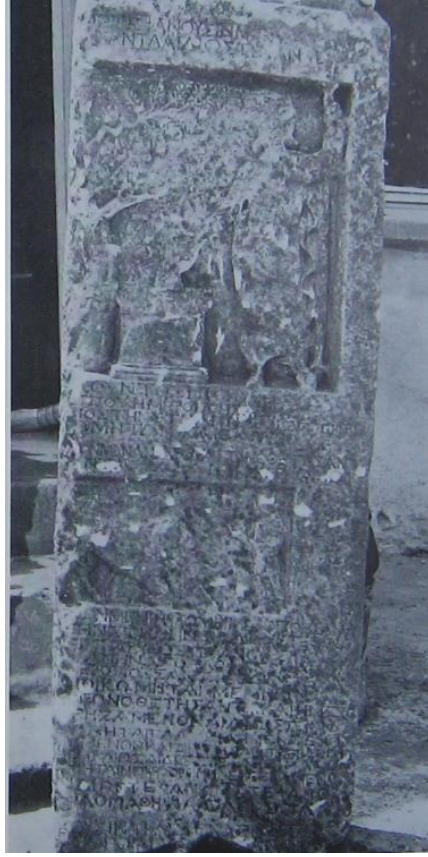

Resim 3: Zeus Olbios
Bey, 1908: 523, Lev. 5.

Resim 4: Zeus Olbios
Robert, 1936: 58, Lev. 21.

Yazıtlar Işığında Kyzikos'ta Zeus Tapınımı

Resim 5: Zeus Soter
Schwertheim 1990: 84-85, Lev. 9, 1.

Makale Geliş Tarihi: 25.04.2019 Yayın Kabul Tarihi: 30.05.2019

RUS EDEBİYATINDA TARİHİ ROMAN ÜZERİNE BİR DEĞERLENDİRME

Badegül CAN EMİR*

Öz

Tarihî roman, tarihî gerçeğin köklerine uzanarak geçmişi yeniden inşa eden temel kaynaklar arasındadır. Tarihî roman yazarı hayal dünyasının yardımıyla tarihî gerçeği yeniden üretir, böylece tarihî roman yaşadığı kabul edilen olaylarla, yazarın hayal gücünün birleşimi sonucunda meydana gelir. Rusya'da Rus halkının belleğinde Dekabrist hareketin nedenleri etrafında halk hareketinin bir yansıması olarak şekillenen tarihî roman, bu mücadelenin ideolojik içeriği ve Rus tarihinin çeşitli olaylarıyla tarihî romanı şekillendirir. Bu çalışmada Rus edebiyatında tarihî olayların bir yansıması olarak tarihî romanın ortaya çıkış öyküsü, kaynakları, nasıl gelişme gösterdiği ve bu alanda yapılan araştırmaların tarihî akışı verilmeye çalışılmış, tarihî roman yazarlarının ilk adresleri Walter Scott'a ve onun Rusya'daki etkisine işaret edilmiştir. Bu çalışma, Rus devletinin ve ulusunun millet ve tarih bilincini oluşturan değerlerin oluşum sürecine de tanıklık edecektir.

Anahtar Kelimeler: Tarihî Roman, Rus edebiyatı, Rusya.

AN EVALUATION on HISTORICAL NOVEL in RUSSIAN LITERATURE

Abstract

The historical novel is one of the primary sources of reconstructing the past, reaching the roots of the historical reality. The author of the historical novel remanufacture historical fact with the help of imagination; therefore the historical novel emerges with the combinations of events that considered to be experienced and imagination. The historical fiction, shaped as a reflection of the popular movement around the causes of the Dekabrist action in the memory of the Russian people in Russia, forms the historical novel with the ideological content of this struggle and various events in Russian history. In this study, as a reflection of historical events in Russian literature was tried to demonstrate in terms of resources, development process and emergence of the story of a historical novel. The initial addresses of historical novel authors were pointed out to Walter Scott and his impact on Russia. The current study will also witness the process of the formation of values which constitute the consciousness of the nation and the history of the Russian state and people.

Key Words: Historical Novel, Russian literature, Russia.

GİRİŞ

Tarihî roman yazarın kurgu dünyası ile tarihî bir gerçeğin buluşma noktası olarak melez bir türdür. Tarihî romanda yazar, uzantıları gerçek dünyaya, tarihsel kanıtlara dayanan kurmaca bir dünya yaratır, başka bir deyişle tarihî roman geçmiş bir

* Dr. Öğr. Üyesi, Karadeniz Teknik Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Rus Dili ve Edebiyatı Bölümü Öğretim Üyesi, canbadegul@gmail.com, ORCID: 0000-0003-1046-1188

zamanı, tarihî gerçeği kurmacanın sınırları ölçüsünde anlatan roman demektir. Araştırmacı Hülya Argunşah (2016: 22), tarihî romanı benzer ifadelerle şu şekilde tanımlar: “Tarihî roman, başlangıç ve sonucu geçmiş zaman içerisinde gerçekleşmiş olan hadiselerin, devirlerin ve bu devirlerde yaşamış olan insanların hikâyelerinin edebi ölçüler içerisinde yeniden inşa edilmesidir.” Tarihî roman yazarlara, romanın sınırları içinde tüm çeşitliliğiyle tarihî dönemi gösterme fırsatı yaratır, böylece yazarın hayal gücüyle şekillenen tarihî anlatı türü gelişir. Tarihî roman araştırmacısı, eleştirmen Sergey Petrov (1905-1988) bunu şu sözlerle ifade eder (aktaran, Koynova, 2009: 4): “Romanın esnek ve hacimsel şekli yazara tarihî geçmişi yeniden canlandırmak için geniş bir fırsat verdi. Bu, on dokuzuncu ve yirminci yüzyıldaki tarihî romanın hızla gelişmesiyle kanıtlanmaktadır...” Tarihi roman tarihi yeniden inşa etme fırsatıyla bir bakıma yazara tarih yazımının da kapılarını aralar. Yazar da tarihçi gibi tarihi bir meseleye dokunur, burada yazarla tarihçi arasındaki fark konunun işleniş biçimindedir. Tarihçi geçmişi korunmuş biçimiyle yeniden inşa ederken tarihî roman yazarı yeniden inşa sırasında boş kalan kısımları sanatıyla doldurur; tarihsel gerçeği okurun bildiği, ilgileneceği haline getirir (Rayneke, 2002: 26). Böylece yaşandığı kabul edilen tarihi bir olay, kişi, mekân vb. kurgu yoluyla ruh kazanır ve okuyucuya yaşanmışlığı hissettirir. Araştırmacı Natalya Priymakova'nın (2003: 3) ifade ettiği gibi,

Hem tarih biliminde hem de sanatsal yaratımda tarih bilginiz her zaman kesin değildir, yani tahminidir. Esasen bilimden farklı olarak ikincisi (sanat) önemli bir özelliğe sahiptir - o, tarihî canlı yüzlerle, resimlerle, olaylarla, olgularla kavrar ve tasvir eder, böylece onların "gerçekleşebilme" izlenimini bırakır.

Bu açıdan bakıldığında bu türün keşfinin dayanağı Aleksandr Puşkin'in de ifade ettiği gibi, kurgusal bir anlatımda geliştirilen tarihî bir dönem olarak, yeni bir tarihçilik anlayışıdır (Koynova, 2009: 4).

18. yüzyılın sonu ve 19. yüzyılın başlarında Napolyon'un devrilmesiyle neredeyse eşzamanlı olarak Batı Avrupa'da varlık gösteren tarihî romanın müjdecisi aydınlanma dönemidir. Aydınlanmanın tarihî yazıları 1789 devriminin ideolojik hazırlığını oluşturur. Tarihsel aydınlanma kavramı, öncelikle feodal sistemin mantıksızlığını, onu yıkma ihtiyacını kanıtlamaya hizmet eder. Zira eski sosyal yapının, eski devletin gücünü yitirmesinin nedenlerinin araştırılması, modern toplumun gelecekteki dönüşümü için gerekli teorik hazırlıklardan biridir (Lukaç, 2015: 49). Fransız Devrimi'nin bir sonucu olarak bütün Avrupa'yı kapsayan politik ve ekonomik değişimler İskoç romancı Walter Scott'un tarihî romanının ortaya çıkması için gerekli olan zemini hazırlar. Böyle bir sosyal temelde Walter Scott tarafından oluşturulan *Waverley* adlı romanı 18. yüzyılın gerçekçi halk romanı çizgisinde gelişir (Lukaç, 2015: 70). Dolayısıyla tarihî roman 19. yüzyılın başında Walter Scott'un *Waverley* romanının yayınlamasıyla ortaya çıkar. *Waverley*'in yayımlandığı 1814 tarihinden önce elbette tarihî içeriğe sahip eserler mevcuttur; tarihî romanın konusu geçmiş zamandır ve varlığı çok eskilere dayanmaktadır. Edebiyat tarihçisi, eleştirmen Dimitri Blagoy (1893-1984) bunu şu sözlerle dile getirir (aktaran Jaçemukaya, 2011: 3):

Rus Edebiyatında Tarihi Roman Üzerine Bir Değerlendirme

<...>Tarihi romanın ilk işaretlerini İskenderiye döneminde bile görebiliriz ve belirtiler sadece Antik Yunan tarihçisi Thukididis (MÖ 460 –MÖ 395)'i taklit eden Eski Yunan yazarı Chariton'un kendi kahramanlarına verilen tarihi isimlerde değil; aynı zamanda, özellikle, çağımızın ilk yüzyıllarında yazılmış, çeşitli değişikliklerle orta çağlarda Avrupa çapında muazzam bir şekilde dağılmış olan Büyük İskender ve Truva Savaşı ile ilgili romanlarda da görürüz.

Uzantıları çok eskilere dayanan tarihi roman, her şeyden önce bir sanat ürünüdür ve ilk vazifesi estetik bir haz yaratmaktır. Ancak Walter Scott'tan önceki tarihi roman, tarihsel düşünceden yoksundur, bir başka deyişle, insanın varlığının tarihsel koşullara bağlı olduğu, insan karakterinin özelliklerinin zamanın tarihi benzersizliğinden kaynaklandığı anlayışı yoktur (Lukaç, 2015: 47). Tarihi bir olayın bir bireyin üzerindeki yansımaları göz ardı edilir. Ayrıca destan türünün devamı gibi görünür. Bu nedenle daha evvelki tüm tarihi anlatılara rağmen tarihi roman konusunda asıl söz, kurucusu Walter Scott'a aittir, onun romanları birçok ülkenin edebiyatında bu türün gelişmesine ivme kazandırmıştır. A. Puşkin, tarihi roman türünde W.Scott'un önderliğine şu ifadelerle yer verir (1996: 121):

W. Scott'un etkisi, modern edebiyatın her dalında hissedilir. Bir İskoç romancısının etkisi altında yeni bir Fransız ekolu doğdu. Shakespeare ve Goethe'nin yarattığı tarihi bir dramın varlığına rağmen, daha önce hiç düşünülmeyen, tamamen yeni kaynaklara dikkat çekti.

O. Balzac ise, Scott'un bu konudaki kilit rolünü şu sözleriyle değerlendirir (aktaran, Koynova, 2009: 4): "*Scott, romanı tarih felsefesinin seviyesine yükseltti.*"

Tarihi romanın gelişimi romantizmle bağlantılıdır. Romantizmin hızla gelişmesi, ulusal kültüre ve dolayısıyla milli tarihe olan ilginin artmasına vesile olur (Altşuller, 1956: 24). 19. yüzyılın ilk yarısında, Rus edebiyatında romantik roman gerçekçi bir tarihsel anlatı yaratma yolunda önemli bir aşama olarak kabul edilir (Koynova, 2009: 22). 1835-36'da *Petersburg Sahnesi* (Петербургская сцена в 1835-36 гг.) adlı makalesinde Nikolay Gogol (2009: 503), W. Scott adını 19. yüzyılın ilk çeyreğinin romantizmi ile ilişkilendirir:

Aynı zamanda okuyucuyu romantik cesaretle hayrete düşüren yazarlar arasında kısa zamanda üstün yetenek gösterdi, romanı, sanatçının büyük ilham verici sükûnetiyle, klasik ya da daha doğrusu belirgin, açık, görkemli bir yaratıma dönüştürmüştü. Walter Scott bunu yaptı ve eğer Byron, bu kadar sakin bir akla sahip olsaydı, en muazzam şekilde yapardı.

N. Gogol bu sözleriyle tarihi romanın varlığındaki romantizme atıfta bulunur. Ancak Georg Lukacs bu sava karşı çıkar ve tarihi romanın romantizmin karşısında durduğunu savunur. O, söylemine Walter Scott'un romanlarında ilerlemeye olan inancın, eskiyen geçmişin değişiminin, sınıf mücadelesinin varlığını delil olarak gösterir, çünkü ona göre bütün bu varlıklar romanlarda ilerici olmanın işaretidir, romantizm ise gerici sayılır. G. Lukacs bu düşüncesine rağmen yine de tarihi romanın ortaya çıkışında romantizmin etkisini yadsımaz (Rayneke, 2002: 24). Dmitri Merejkovski'nin de tanımladığı gibi tarihin görevi her zaman büyük ve küçük

insanların karşılıklı ilişkisinde değil, aynı zamanda (belki de her şeyden önce) manevi hayatın derinliklerindedir (aktaran, Balakin, 2002: 4). Walter Scott'un yeniliği/buluşu üzerine (tarihî roman üzerinde) yurt içi ve yurt dışında pek çok çalışma yapılmıştır, bunlar arasında Rusya'dan A. Belinski, B. Reizov, S. Orlov'un çalışmaları da vardır. Bu çalışmalarda W. Scott'un hangi tür tekniklerle yeni bir tür tasarladığının izini sürmek mümkündür. A. Belinski W.Scott'un başarısının kendini, her şeyden önce dönemin renginin gerçekçi biçimde yeniden yaratılmasında gösterdiğini düşünür. Tarihî dönem romancının kendine has kimliğiyle görünür; bu sadece olayın, karakterlerin tasviriyle değil, aynı zamanda karakterlerin psikolojileri, dünya görüşleri nedeniyle başarılıdır (Rayneke, 2002: 27). Yani, yazar tarihî romanda tarihi gerçeklikten aldığı konu ekseninde kurguladığı dünyayla ulusu hayal gücüyle kucaklarken kişilerinin psikolojilerini ve çağının ruhunu yansıtabildiği sürece başarılı olur.

Tarihî Romanın Rusya'daki Serüveni

19. yüzyıl Rus edebiyat tarihindeki önemli olaylardan biri tarihî romanın ortaya çıkması ve gelişmesidir. Serflik Dönemi Rus edebiyatında tarihî roman, 1812 yılındaki Vatan Savaşı ve 1825 tarihli Dekabrist ayaklanmasının bir yansıması olarak Rus halkının ulusal farkındalığının yükselişinin ve halkın ulusal tarihe ilgisinin artışının, ulusal karakterin benzersizliğinin ve milli kültür sorunlarını ilgilendiren olayların bir tezahürü olarak ortaya çıkar (Petrov, 1962: 203). Ulusal tarihe olan ilginin artışı da Rus halkının 1812-1825 olayları karşısındaki tutumuyla bağlantılıdır. Rusya'nın 1812 yılında Napolyon ordusuna karşı gösterdiği başarı, dikkati Rus ulusal karakterinin özelliklerine çekmiş, bu da Rus milli karakteri ve maneviyatının en belirgin şekilde görülebileceği geçmişe dönme ihtiyacını doğurmuştur (Koynova, 2009: 5). Böylece Fransız Devrimi, Napolyon Savaşı ve dönemin diğer önemli olayları ulusa ortak bir tehlike karşısında bir olmanın gereğini göstererek Rus toplumunun milli bir bilinç içinde ulusal geçmişe olan ilgisini uyandırır. Yukarıda sözü edilen ulusal bilinç ve Rus romanının geleneksel çizgisinden kurtulma çabası sonucunda Walter Scott'un yapıtları 1820 yılından sonra Rusya'da etkili olmaya başlar. Bu tarihten sonra giderek Walter Scott Rus toplumunun tüm çevrelerinde tanınıp takip edilir. Böylece Rus edebiyatında tarihî roman Walter Scott'un sanatsal deneyiminin etkisi altında gelişir (Petrov, 1962: 208). Ulusal tarihe adanan tarihî romanların Rusya'da ilgi uyandıracığının fark edilmesiyle A. Puşkin, sürgünden Moskova'ya döndükten sonra şair arkadaşlarına şöyle der (1929: 101): "*İnşallah, yabancıların hayran kalacağı tarihi bir roman yazacağız.*"

19. yüzyıl Rus tarihî romanının edebi kaynakları sentimentalizm döneminin tarihî anlatılarına dayanır (Petrov, 1962: 203). Nikolay Karamzin'in yapıtları bu anlamda örnek verilebilir. Nitekim Rusya'da tarihsel gerçekliğe dayanan tarihî anlatının ilk denemesi, Nikolay Karamzin'in *Natalya, Boyar Kızı* (Наталья, боярская дочь, 1792) adlı yapıtıdır (Jaçemukova, 2011: 5). Bu eser Rusya'da tarihî romanın müjdesi olmakla birlikte sonraki yıllarda tarihî romanın oluşumunda önemli bir kaynak olmuştur. Tarihçi V. Sipovski, *Natalya, Boyar Kızı*'nı değerlendirirken sarf ettiği şu sözlerle bunu doğrular (aktaran Koynova, 2009: 15): "*Tarihî bir Rus romanı yaratan ilk*

Rus Edebiyatında Tarihî Roman Üzerine Bir Değerlendirme

bilinçli deneyim." Rusya'da ilk tarihî roman denemesinin geçmişi eski olmasına karşın W. Scott'un eserleriyle tanışma 1811 yılında gerçekleşir. 1811 yılında *Vestnik Yevropı* dergisinin *Smes* (Смесь) bölümünde yazarın William adını ve bazı dijital verilerini içeren şöyle bir not görülür: "Şimdi yaşayan tüm İngilizce yayınların arasında halk en çok William Scott'u seviyor (...) Scott'un her yeni eseri, bestecilerin, groverlerin, eleştirmenlerin ve hicivcilerin faaliyetlerine öncülük ediyor" (Orlov, 1960: 13). Rusya'da 1815 yılında *Waverley*'in yazarı olarak W. Scott adının Rus dilinde görülmesiyle W. Scott'un popülaritesi gözle görülür şekilde artar (Orlov, 1960: 13). Tarihî romanın ülkede şöhrete ulaşması ise 1820-1830'lu yıllara denk düşer.

İlk Rus tarihî romanı Mihail Zagoskin'in *Yuri Miloslavski* (Юрий Милославский, diğer adıyla *Русские в 1612 году*) adlı romanıdır. 1829 yılında bu roman edebi çevrede görüldükten sonra, 1830 yılında A. Puşkin (1951: 102), romanı "*Walter Scott, arkasından bir sürü taklitçi çekti*" sözleriyle karşılayarak W.Scott tarzı bir roman olduğunu ifade etmiştir. W. Scott tarzı bu roman ortaya çıktıktan hemen sonra tarihî roman Rus edebiyatının en popüler türü haline gelir. Bu yıllarda Rus halkının belleğinde Dekabrist hareketin nedenleri etrafında ulusal mücadelenin bir yansıması olarak şekillenen tarihî roman bu mücadelenin ideolojik içeriği ve Rus tarihi sürecinin çeşitli kavramlarıyla 1830'ların romanını temsil eder (Petrov, 1962: 203-205). Dekabrist ayaklanmasının tarihî romanın gelişimindeki rolü ise Dekabrist yazarlarla ilişkilidir. Dekabrist yazarlar tarihî temalara zamanın sorunlarının bir yansıması olarak bakarlar ve tarihî romanlar vasıtasıyla sorunları çözenin yollarını ararlar. Yüceltmeye ve örnek alınmaya değer bir hareket ve kahraman arayışı içinde geçmişe dönen Dekabrist yazarlar, tarihi bir kişiliğin romantik bir yorumunu okura sunarlar. Örneğin, V. Belinski'nin "Rus povestinin provakotörü" diye adlandırdığı Aleksander Bestujev (1797-1837) ve tarihçi Aleksandr Korniloviç (1800-1834) tarihî romanın gelişiminde Dekabrist yazarlar arasındaki en belirgin kişilerdir (Koynova, 2009: 17-18). N. Karamzin'in *Rus Devleti Tarihi* (**История государства Российского, 1818**) adlı yapıtı da tarihî romanın gelişimini büyük ölçüde etkilemiştir. A. Puşkin'in tarihî romanın keşfi olarak değerlendirdiği bu yapıtı her kesimden halkın ilgisini vatan tarihine yoğunlaştırmıştır (1951: 67): "*Herkes, sosyete /şık kadınlar bile, anavatanlarının tarihini okumak için acele etti; Onlar için yeni bir keşifti. Eski Rusya, Karamzin tarafından keşfedildi, Amerika - Columbus.*" Tarihî roman yazmak konusunda ilk girişimde bulunanlardan biri olan N. Karamzin tarihe geçmiş bilgisi ve geleceğin keşfi olarak bakmaktadır. N. Karamzin'in tarihe olan bu tutumu *Rus Devleti Tarihi* adlı yapıtının önsözüne şu sözlerle yansımıştır (1983: 13): "*Tarih bir anlamda da ulusların kutsal kitabıdır: temel, gerekli; varlıklarının ve faaliyetlerinin aynası; vahiy ve kuralların tableti (...) ek olarak, şimdiki ve örnek bir gelecek için bir açıklama.*" Vissarion Belinski (1979: 390) de, "*Yüzyılımız her şeyden önce tarihi bir yüzyıldır. Tarihsel seyir modern bilincin tüm alanlarına güçlü ve karşı konulamaz bir biçimde nüfuz etti*" sözleriyle tarihin baskınlığına, tarihi ilginin her alanda açıkça hissedildiğine dikkat çeker. Dolayısıyla Rusya'da tarihî romanın gelişimi Rus halkının geleceğinin bir ifadesi olarak geçmişine duyduğu ilgiyle doğru orantılıdır. Bu nedenle Rusya'da W. Scott'un tarihî romanlarıyla dikkat çekmesinin 19. yüzyıl Rusya'sına, önemli tarihî olayların gerçekleştiği zamana rastlaması tesadüf değildir

(Rus tarihî roman araştırmacısı V.İ. Korovin (aktaran Koynova, 2009: 11) insanların yaşamlarını, düşüncelerini, duygularını kavrayabilmek için milli varlığın kökenlerine yönelmek gereğinden söz eder). Halkın ulusal geçmişine duyduğu ilginin yanında 19. yüzyılın başlarında Rus edebiyatında tarihî anlatıya ilginin başlıca sebepleri arasında Batı'da tarihsel roman türünün oluşumu, her şeyden önce W. Scott'un eserlerinin ortaya çıkışı, Batı tarihî romanının Rusya'ya girmesi, ulusal tarih biliminin gelişmesi de gösterilebilir (.Russkiy istoričeskiy roman XIX veka v kontekste kul'turnogo soznaniya, 2015).

Modern anlamda tarihî romanın oluşumu ise bazı geleneklere bağlı olarak gerçekleşir. Romantizmin sanatsal arayışı doğrultusunda ortaya çıkan Batı Avrupa geleneği (W. Scott, Alfred de Vigny, Victor Hugo vd.), macera-psikolojik roman gibi değişmez türlerin ortaya çıktığı 19. ve 20.yüzyıl Rus klasikleri (A. Puşkin, M. Zagoskin, A. Lajeçnikov, N. Polevoy), felsefi macera romanı (N. Gogol, L. Tolstoy, G. Danilevski, A. Pisemski, Vs. Solovev, V. Bryusov, D. Merejkovski vb.) ve son olarak Sovyet dönemi (A. Tolstoy, V. Pikul, D. Granin, Y. Tynyanov, O. Forsh ve diğerleri) yapıtları bu gelenekler arasında özellikle ifade edilmelidir (Jaçemukova, 2011: 2). On dokuzuncu yüzyıl Rus edebiyatında tarihî roman romantizmden gerçekliğe geçişte önemli bir edebi okula dönüşür. Tarihsel kurgu için gereken sadakat arayışı Rus edebiyatında gerçekçi bir eğilim yaratır (Koynova, 2009: 5). Burada Walter Scott'un eserlerine Rus yazarlar büyük ilgi gösterirler. Örneğin Tolstoy'un *Savaş ve Barış* adlı eserinde W. Scott'un geliştirdiği roman tekniklerini kullanmakla kalmayıp eserlerinde sıradan insanlara onun etkisiyle yöneldiği iddia edilir (Göğebakan, 2004: 17). Bunun yanında Tolstoy *Savaş ve Barış* romanıyla George Lukacs'ın (2016: 104-106) ifadesiyle "kendi Walter Scott'u" olmuştur ve yazarın üzerinde W. Scott'un doğrudan bir etkisi yoktur. L. Tolstoy, 18. yüzyılın ikinci yarısının Avrupalı gerçekçilerinin çağdaşı olarak elbette Batı Avrupa ideolojisinden, edebiyatından etkilenmiştir. 1861-1905 yılları arasında Rus toplumunun dönüşümünü tasvir eden L. Tolstoy, bu dönüşümün önkoşullarına ve bu önkoşulları oluşturan problemlere yoğunlaşan tarihî romancı olarak görünür (Lukaç, 2015: 170). Bu durumda L. Tolstoy'un tarihî romanlarını üreten şey, 18. yüzyılın gerçekçi romanıdır. L. Tolstoy temel sanatsal prensiplerle, İskoç tarzı tarihî bir romanın yenilenmesi ve geliştirilmesi olan tamamen benzersiz bir tarihî roman yaratır. Sanatsal prensiplerle İskoç tarzı tarihî romanı bir araya getirirken dayanağını halkçılıktan alır. Tolstoy yaratıcılığının merkezinde tarihin kahramanları ile halk yaşantısının temel problemlerine odaklanır. Halk yaşantısının tasviri oldukça renkli ve karakterler bakımından da zengindir (Lukaç, 2015: 172-173). Rus edebiyatında W. Scott'un yarattığı türden tarihsel şiirin yeni temel ilkelerinin en doğru ve en derine inen irdelemesi A. Puşkin ve V. Belinski'de görölmektedir. A.Puşkin'in *Yüzbaşı'nın Kızı* (Капитанская дочка,1836) ve *Büyük Petro'nun Arabı* (Арап Петра Великого,1837) W. Scott'un kurgu ilkelerini incelediğini gösterir. Nitekim A. Puşkin eşine yazdığı 25 Eylül 1835 tarihli mektubunda, "Yaya olarak ve at sırtında geziyor, hayranı olduğum W.Scott'un romanlarını okuyorum" sözleriyle W. Scott'la yakından ilgilendiğini ifade eder (Puşkin, 1965: 550). Dahası A. Puşkin, W. Scott'un romanları üzerine bir makale kaleme alır.

Rus Edebiyatında Tarihî Roman Üzerine Bir Değerlendirme

1827-1830 yıllarını alacak olan bu çalışma A. Puşkin'in W. Scott'un mirasının içeriğini ve özgüllüğünü derinlemesine anlamasının bir sonucudur. W. Scott, A. Puşkin'e (aktaran, Orlov, 1960: 24-25) göre, sanatta bahsedilmeye ve çalışmaya layık bir yenilikçidir. Ayrıca A. Puşkin, (aktaran, Jaçemukova, 2011: 3) W. Scott'tan "*Eylemleri, modern edebiyatın tüm dallarında hissedilen ve peşinde bir sürü taklitçiyi sürükleyen İskoç büyüücü*" diye bahseder. Tarih anlayışı açısından W. Scott'u takip eden, romanlarında halk yaşamının kritik dönemlerine eğilen A. Puşkin, kendi kişiliğini ve iki ülke arasındaki farkları göz önüne almayı ihmal etmez, bireylerin tasvirinde ve hikâyenin estetik bakımdan şekillenmesinde W. Scott'un önüne geçer (Lukaç, 2016: 86-87). A. Puşkin W.Scott'tan etkilenmekle birlikte daha iyi olmak için de gayret göstermiştir. Eski arkadaşı Pavel Noşçokin'e söylediği şu sözler bu anlamda dikkat çekicidir (aktaran Altsuller, 1956: 206-207): "*Dur, hazırlanmama izin ver, Walter Scott'un çenesini kapatacağım.*" A.Puşkin'in tarihî romancılıkta W.Scott'u geride bırakıp bırakmadığı tartışmaya açık bir konudur. Ancak V. Belinski, A. Puşkin'in *Büyük Petro'nun Arabı* (Арапе Петра Великого) adlı eserini değerlendirdiği şu ifadelerle A.Puşkin'in Rus tarihî romancılığındaki ustalığını ortaya koymuştur (2018: 341): "*Zagoski ve Lajeçnikov'un tüm tarihî romanlarını gölgede bırakan bitmemiş romanın bu yedi bölümü, tek başına ve hepsinden ayrı olarak alınan herhangi bir tarihsel Rus romanından ölçülemez derecede daha yüksek ve daha iyidir.*" A. Puşkin'in W.Scott tarzı başarılı addedilen bir diğer tarihî romanı ise *Yüzbaşı'nın Kızı* (Капитанская дочка,1836) olur. W. Scott'tan etkilenen yazarlar arasında V. Belinski (2009: 6) ise *Şiirin Cins ve Türlerine Bölünmesi* (Разделение поэзии на роды и виды,1841) başlıklı makalesindeki "*Walter Scott'un tarihî romanını okuduğumuzda, kendimiz olduğu gibi, dönemin çağdaşlarıyız, roman olayının gerçekleştiği ülkelerin vatandaşlarıyız ve onlarla ilgili olarak, herhangi bir hikâyenin bize anlattıklarından daha doğru bir kavram olduğunu anlıyoruz*" sözleriyle W. Scott'u takip ettiğini gösterir. Ayrıca V. Belinski, W. Scott'u incelemekle kalmayıp tarihî roman türünün ilk teorisyenlerinden birine dönüşür; Rus edebiyatında tarihî romanın gelişmesinin yalnızca W. Scott'un etkisinin bir sonucu olmadığını ve tarihsel yüzyılın bir gereği olduğunu savunur. Ayrıca ileri düşüncenin tüm faaliyetlerinin tarihe dayalı olacağına ve olması gerektiğine inanır (Koynova, 2009: 6). Belinski (1955: 90) bu savını, "*Sanatın kendisi artık tarihin en önemli parçası haline geldi: tarihî roman ve tarihî drama şimdi herkesi saf kurgu dünyasına ait olan aynı türdeki çalışmalardan daha çok ilgilendiriyor*" sözleriyle savunur. W. Scott'tan etkilenen başka bir Rus yazar Nikolay Gogol'dur. N. Gogol, W. Scott romanlarının esasına saygı duyar ve W. Scott'u okumak bir dereceye kadar Gogol'u yaratıcı çalışmalara teşvik eder. A. Puşkin'in *Taras Bulba* (Тарас Бульба,1835)'dan bahsederken "*Onun başlangıcı, Walter Scott'a layık*" sözleri tesadüf değildir (Puşkinskaya entsiklopediya:proizvedeniya, 2009: 257). 18 Ağustos 1838 tarihli tarihçi Mihail Pogodin (1800-1875)'e yazdığı mektubundaki "*Walter Scott'un tamamını tekrar okumaya kalkıyorum ve belki de orada eski zamanlarda kalem olarak kullanılan tüy hatırına*" ifadesiyle N. Gogol, W.Scott'un romanlarındaki geçmişe dair unsurların kendisini onu okumaya ittiğini ifade eder (Gogol, 2009: 70). N. Gogol, *Taras Bulba* adlı eserinde W. Scott'un tematik çizgisiyle kapitalizm öncesi toplumların kabile sisteminin trajik çöküşünü tasvir eder. Kazakların Lehlerle savaşını W. Scott'dan daha milli ve

epik şekilde sunar (Lukacs, 2016: 88-89). Yine W.Scott etkisinden söz edebileceğimiz başka bir yazar Mihail Lermontov'dur. M. Lermontov, W. Scott'un yapıtlarının kendisini çektiğini şu sözlerle dile getirir (2014: 248): "Önce bir çabayla okumaya başladım, sonra büyüülü kurgusuyla kendimi unuttum." M. Lermontov'un kökeni, eğitimi, erken dönem romantizmi, onun çalışmaları üzerinde gözle görülür bir W. Scott etkisi beklememize yol açar. Aslında, M. Lermontov'un babası İskoç kökenlidir, W. Scott'un ünlü balladı *Thomas the Rhymer*'i adadığı Thomas Lermont onun atasıdır. M. Lermontov okuduğu okulda W. Scott'tan çeviriler okumuştur. Bu nedenle W. Scott'u İngilizce aslından okuyan M. Lermontov şiirlerinde W. Scott'un etkisi dikkat çekicidir (*İzmail Bey* (Измаил-Бей), *Gölün Bakiresi* (Дева озера) ve *Marmion* (Мармион). M. Lermontov'un W.Scott'un etkisi altındaki ilk tarihî romanı da 1833-1834 yıllarında kaleme aldığı *Vadim* (Вадим,1873) adlı bitmeyen romanıdır (Altşuller, 1956: 261-262). Romanın konusu Pugaçev isyanı sırasında Sura nehri civarında geçer, yazara bu konuyla titanik bir kişilikle toplum arasındaki çatışmayı öyküler. Rusya'da W. Scott tipi tarihî romana ilgi ve W. Scott'un taklitçileri, W. Scott'un ölümünden bir süre sonra azalmaya başlar. Nitekim 1840'lı yıllarda yazarlar tarihî konulara daha az ilgi göstermiş, tarihî konuları W.Scott tarzından uzak biçimde işlemişlerdir (Altşuller, 1956: 258).

Rusya'da Tarihî Roman Araştırmaları ve İlk Örnekleri

19. yüzyılın tarihî roman tipolojisinin problemini çözmeye yönelik çok sayıda yaklaşım söz konusudur. 19.yüzyıl Rus tarihî romanının bilimsel temelli sınıflandırılmasını yapanlardan biri, *On Dokuzuncu Yüzyılın Rus Tarihî Romanı* (Русский исторический роман XIX века) adlı yapıtıyla S. Petrov'dur. Ona göre, 19. yüzyılın 1930'lu yıllarının tarihî romanında üç tipolojik temel grup yer alır. Bunlar; N. Karamzin'in tarihî nesrine dayanan roman (Mihail Zagoskin (1789-1852), Faddey Bulgarin (1789-1859), Konstantin Masalski (1802-1861)'nin eserleri), duygusal-tarihsel öyküye dayanan didaktik, romantik roman (Nikolay Polevoy (1796-1846), İvan Lajeçnikov (1792-1869), Aleksandr Veltman (1800-1870)'ın romanları) ve gerçekçi romandır (A. Puşkin ve N. Gogol romanları) (Koynova, 2009: 8). Eleştirmen İvan Şçeblykin (1928-1991) ise 19. yüzyılın ilk yarısında pek çok tarihî romanda çeşitli edebi akımların, romantizm, gerçekçilik gibi unsurların birbirine karıştığı gerçeğine dikkat çekerek romantik eserler grubunda gerçekçilik unsurlarıyla (M Zagoskin'in *Yuri Miloslavski* (Юрий Милославский, 1829) ve İvan Lajeçnikov (1792-1869)'un *Buzlu Ev* (Ледяной дом,1835) eserleri) ve gerçekçi grupta ise romantik öğelerle (N.Gogol'ün *Taras Bulba'sı*) romanları tanımlar (Koynova, 2009: 9). Tarihî roman araştırmacısı Natan Tamarçenko (1940-2011)'ya bakıldığında ise tarihî romanın biçiminde ve temel ilkesinde maceraperestliğin ve tarihçiliğin bir arada olduğunu ifade eder. Rus ve yabancı tarihî roman çalışmalarına dayanarak yapısal niteliğinde tarihî romanın şu tipolojik özellikleri sıralanır: konuşmanın şekilleri (tarihî yorum, tarihî geçmiş vb.) ve bunları tek bir sistemde organize etmenin yolları, yinelenen olaylar ve durumlar (yaşamsal yolun seçimleri, hizmetin belirlenmesi, çifte kuşatma ve düello durumları,

Rus Edebiyatında Tarihî Roman Üzerine Bir Değerlendirme

esaret ve mahkemeler, final sahneleri gibi), özel mekânsal- zamansal ilişkiler (kutupsal "loci" nin karşılığı ve birbirine bağlanması), yinelenen karakterler sistemi ve ana karakterin tipi (aktaran, Koynova, 2009: 9). Buradan hareketle yine N. Tamarçenko 19. yüzyılın ilk çeyreğinin tarihî roman türlerini, macera-psikolojik (W. Scott), macera-felsefi (V.Hugo), halka ait-epik (N. Gogol) şeklinde tanımlar (aktaran Koynova, 2009: 10). Yine başka bir araştırmacı Viktoriya Malkina farklı ülkelerde ve farklı dönemlerde yazılmış çeşitli yazarların tarihî romanlarının karşılaştırmalı bir analizine dayanarak türün özelliklerini belirleyen, bir dizi temel özelliği olan "değişmeyen tarihî bir romanın" var olduğu sonucuna varır ve bu değişmezliğin, macera-psikolojik romanı (A.Puşkin'in *Yüzbaşı'nın Kızı*, W. Scott'un romanları, İ Lajeçnikov, M. Zagoskin, F. Bulgarin'in yapıtları) ve Gotik antropolojizm (Gogol'ün *Taras Bulba*, V. Hugo'nun *Notre Dame de Paris*) olmak üzere iki türüne dikkat çeker (Malkina, 2001: 125-128). Tüm bu araştırmalar Rusya'da 19. yüzyılın 20'li-30'lu yıllarında tarihsel türün, tarihî romanın Rus edebiyatının bir gerçeği halini aldığını gösterir. Tarihî roman Rusya'da A. Puşkin, N. Gogol, Mihail Zagoskin, İvan Lajeçnikov gibi yazarların yaratıcılığıyla çiçeklenir. Bu yazarların en iyi romanları W. Scott, A. Vigny, V. Hugo'nun etkisiyle oluşan Avrupa tarihî romanının gelenekleriyle yazılmıştır, ancak 18. ve 19. yüzyıl Rus yazarlarının izleri de tamamen unutulmamıştır (Russkiy istoričeskiy roman XIX veka v kontekste kul'turnogo soznaniya, 2015).

Rusya'da tarihî roman türünün başarısı M. Zagoskin'in *Yuri Miloslavski* (Юрий Милославский, 1829), *Askold'un Mezarı* (Аскольдова могила,1833), *Brinski Orman* (Брынский лес,1845) v.d) ve İ. Lajeçnikov'un *Son Novik* (Последний новик,1833), *Basurman* (Басурман,1838), Faddey Bulgarin (1789-1859)'in *Sahtekâr Dmitri* (Дмитрий Самозванец,1830), Aleksandr Bestujev-Marlinski* (1797-1837)'in *Roman ve Olga* (Роман и Ольга,1823), Vasili Narejny (1780-1825)'in *Sloven Akşamları* (Славенские вечера,1809), Aleksandr Korniloviç (1800-1834)'in *Andrey Bezımyannıy* (Андрей Безымянный,1832) vb. tarihî eserlere aittir. Ayrıca Rusya'da tarihî roman türünün en güzel örnekleri arasında Lev Tolstoy'un *Savaş ve Barış* (Война и мир, 1860)'ı, A. Puşkin'in *Yüzbaşı'nın Kızı*, N. Gogol'un *Taras Bulba*, Aleksey Tolstoy'un *Gümüş Prens* (Князь Серебряный, 1861), Aleksey Pisemski (1821-1881)'nin *Masonlar* (Масоны, 1880), Yevgeni Salias de Turnemir (1840-1908)'in *Savaş ve Barış*'in etkisinde kalan eseri *Pugaçovcular/ Pugaçov Yanlıları* (Пугачевцы, 1874), Grigori Danilevski (1829-1890)'nin *Miroviç* (Мирович,1879), Vsevolod Solovyov (1849-1903)'un *Zerdüştler* (Волхвы, 1889), Daniil Mordovtsev (1830-1905)'in *Büyük Bölünme* (Великий раскол,1878), Dimitri Merejkovski'nin tarihî üçlemesi *Mesih ve Deccal* (Христос и Антихрист,1905) ve I. Aleksandr (Александр I,1911), Valeri Bryusov'un *Zafer Sunağı* (Алтарь победы,1913), *Ateşten Melek* (Огненный ангел,1907) gibi yapıtları gösterilebilir.

Tarihî roman çalışmalarıyla öne çıkan M. Zagoskin'in *Yuri Miloslavski* romanı 1611-1612' de Polonya'yla mücadelede Rusya'nın zaferini canlandıran bir yapıttır.

* Aleksandr Bestujev, Dekabrist ayaklanmasında aldığı rol nedeniyle Sibiryaya sürgün edildikten sonra edebi faaliyetlerine Marlinski takma adıyla devam ettiği için A. Bestujev-Marlinski olarak da anılır.

Romanda Polonyalılar tarafından kuşatılan Moskova'nın kurtuluş mücadelesine katılan kitlelerin yurtsever yükselişinin bir resmini çizen M. Zagoskin, 1612'deki halk hareketini ülke çapında bir neden olarak doğru şekilde aydınlatır. Kahramanlarının maceralarını tarihsel olaylarla ilişkilendirdiği bu yapıtta M. Zagoskin, sadece tarihsel geçmişi betimlemede tarafsızlık ilkesini gözetmez, aynı zamanda didaktik bir amaç taşır. Bu anlamda M. Zagoskin, N. Karamzin'in takipçisi sayılır; tarihî romanı M. Zagoskin için hayal gücünü ve ahlaki fikirlerini göstermek için açık bir sahadır (Petrov, 1962: 211-212). Nitekim M. Zagoskin bu açık sahayı layığıyla kullanıp kendisinden sonraki tarihî romanlara da kaynaklık etmiştir. M. Zagoskin'in *Yuri Miloslavski* adlı romanı, F.V. Bulgarin'in *Sahtekâr Dmitri*, N. Polevoy'un *Rab'bin Tabutunda Yemin* (Клятва при гробе господнем,1832), İ. Lajeçnikov'un *Son Novik* gibi birçok Rus tarihî romanının habercisidir (Russkiy istoričeskiy roman XIX veka v kontekste kul'turnogo soznaniya, 2015).

Faddey Bulgarin (1789-1859)'in tarihî romanları genetik olarak romanı, Batı Avrupa macera türüne yükseltir. *İvan Vijigin* (Иван ВЪЖИГИН, 1829), *Sahtekâr Dimitri* (Дмитрий Самозванец, 1830) gibi tarihî romanlarıyla F. Bulgarin, W. Scott tarzı yeni Rus romanının yazarlarından biri olur. *Venden'in Düşüşü* (Падение Вендена,1827), *Esterka* (Эстерка, 1828), *Mazepa* (Мазепа, 1834) gibi tarihî romanlar da Rus macera-tarihî anlatılarının örneklerindedir. *Sahtekâr Dimitri*'de yazar, Boris Godunov'un olumsuz bir imajını çizerek Aleksandr Puşkin'le tartışır (Russkiy istoričeskiy roman XIX veka v kontekste kul'turnogo soznaniya, 2015). Diğer bir tarihî romancı İvan Lajeçnikov (1790-1869) ise *Buzlu Ev* (Ледяной дом, 1835), *Basurman* (Басурман,1838), *Opriçnik* (Опричник, 1843), *Son Novik* ya da *Büyük Petro'nun Hükümdarlığında Livonia'nın Fethi* (Последний Новик, или Завоевание Лифляндии в царствование Петра Великого,1831-1833) gibi tarihî eserleriyle öne çıkar. Örneğin *Buzlu Ev* romanında kahramanların kaderi, tıpkı yazarın, III. İvan yönetiminde birleşik bir Rus devletinin oluşum dönemini anlattığı *Basurman*'da olduğu gibi, ülkede gerçekleşen tarihsel süreçlere tamamen bağlıdır ve ülkenin zor günleri ana karakterin kaderini belirler.(Russkiy istoričeskiy roman XIX veka v kontekste kul'turnogo soznaniya, 2015).

Tarihî romancı A. Bestujev ise, N. Karamzin ve W. Scott'un taklitçisi olarak tarihî roman yazmaya başlar. 1820'li yılların A. Bestujev'in romantik romanları tarihî temanın sanatsal gelişiminde belirgin bir rol oynamıştır. A. Bestujev'in kendini tarihî roman alanında zorlamaya çalışmadığı, fakat "bütün bir romanın konağında kapı olarak hizmet ettiğini" belirterek tarihsel anlatılarının değerini belirler (Petrov, 1962: 204). A. Bestujev, eski zamanların dilini, tarihî geçmişin imgesini iletmek ve tarihsel betimleme sorununu çözmek için kullanma sorusunu gündeme getiren ilk kişiler arasındadır (Petrov, 1962: 204). Dekabrist hareketi işlediği *Roman ve Olga* (Роман и Ольга,1823) eski Novgorod'un idealleşmesi ve özgürlüğü için kendi yaşamını fedaya hazır soylu devrimcilerin romantizminin karakteristiği olarak gösterir. 16.yüzyıl feodal şövalyeliğini işlediği *Revel Turnuvası* (Ревельский турнир, 1825), *Hain* (Изменник, 1825) gibi tarihî yapıtları da erken romantizmin izlerini taşımaktadır ve konuları eski

Rus Edebiyatında Tarihî Roman Üzerine Bir Değerlendirme

Rus yaşamına, diğer ulusal kültürlerle ve zaman içindeki gelişimine olan ilgiyle, tarihî düzyazıyı tarih olarak düşünmeye yönelik girişimlerle birleştirilmiştir. Dekabrist yazarlardan biri olarak A. Bestujev tarihi daha somut ifadelerle aktarır ve olayların sorunsallığı ve çözüm yollarıyla ilgilenir. Onun yapıtlarında halk şarkıları, masalları, atasözleri, ulusal tarihî geçmişi yeniden yaratmak için sanatsal bir araç olarak var olur (Russkiy istoričeskiy roman XIX veka v kontekste kul'turnogo soznaniya, 2015). V. Belinski, A. Bestujev'in sanatsal alandaki ustalığını şu sözlerle ifade eder (1982: 591-594): “*edebiyata, bir anda herkesin gözlerini kamaştıran ve iz bırakmadan kaybolan parlak bir göktaşı uçtu (...)Marlinski, sonsuza kadar Rus edebiyat tarihinde kayda değer bir insan olarak kalacak (...) Yazıları sonsuza dek merakla anılacak ve edebi dönemin meraklı bir anıtı olarak kalacak.*”

Dekabrist yazarlar arasında güney topluluğunun üyesi olan ve onlar arasında tek tarihçi olarak dikkat çeken A. Korniloviç de *Gündüzün Şerri Gecenin Hayrından İyidir* (Утро вечера мудренее, 1820), *Tanrı İçin Dua, Çar için Hizmet Boşa Değildir* (За богом молитва, за царем служба не пропадают, 1825), *Tatyana Boltova* (Татьяна Болтова, 1828), *Andrey Bezımyannyı* (Андрей Безымянный,1832) gibi eserleriyle tarihî sürecin ilerleyişinde bireyin üstlendiği kilit role değinir. Tüm bu eserlerini Rus Tarihinde dönüm noktası olarak gördüğü I. Petro dönemine adanmıştır (İstoričeskiye povesti A.O.Korniloviça, 2019). A. Korniloviç, tarihî geçmişin gerçekçi ifadesinde yazarın karşılaştığı zorlukları, tarihî romanın olaylarda, karakterlerde, geleneklerde, dilde büyük bir incelik gerektirdiğini belirtir. Petro zamanını ve geleneklerini gerçekçi bir şekilde yeniden betimlemeye çalışır, bu nedenle kostümleri, mobilyaları, senato toplantılarını vb. unsurları ayrıntılı bir şekilde aktarır (Petrov, 1962: 205).

W. Scott'un ölümünün ardından Rus edebiyatının 1840'lı yıllarında tarihî romanda bir azalma görülse de 1860'lı yıllarda edebiyatta tarihî temanın tekrar kazandığı ivmeyle A. Tolstoy tarihi yapıtlarıyla dikkat çeker. 1862 yılında A. Tolstoy'un Korkunç İvan dönemini içeren *Gümüş Prens* adlı eseri yayımlanır. Eserde Korkunç İvan, yazar tarafından Rus ulusal karakterinin oluşumu üzerinde zararlı bir etkisi olan zalim bir tiran olarak canlandırılmıştır. A. Tolstoy'a göre, tarih içinde bir birey, özellikle mutlak bir hükümdar, güncel olaylar üzerinde muazzam bir etkiye sahiptir (Russkiy istoričeskiy roman XIX veka v kontekste kul'turnogo soznaniya, 2015). A. Tolstoy'un *Birinci Petro* (Перв Первый,1930) adlı yapıtı da başarılı tarihî roman örneklerindedir. M. Gorki, *Birinci Petro*'yu edebiyatımızın ilk gerçek tarihî romanı olarak adlandırır (Russkiy istoričeskiy roman XIX veka v kontekste kul'turnogo soznaniya, 2015). Tarihî gerçeği aktarma konusunda daha sonra savaş-tarihî düzyazısı türü de gelişir. M.M. Filopov (1858-1953)'un *Kuşatılmış Sevastopol* (Осажденный Севастополь,1888-1889) adlı eseri bu türün en güzel örneklerindedir. Kendisi de Kırım Savaşı'nın katılımcılarından olan L.Tolstoy bu kitabın sanatsal değerini şu sözlerle ifade eder: “*Kuşatılmış Sevastopol ve tarihsel detayların zenginliğine hayran kaldım. Bu romanı okuyan kişi, sadece Sevastopol kuşatması hakkında değil, tüm savaş ve bunun nedenleri hakkında kesin ve eksiksiz bir fikir edinecek.*” (aktaran, Russkiy istoričeskiy roman XIX veka v kontekste kul'turnogo soznaniya, 2015). Alıntı da L. Tolstoy'un da ifade ettiği gibi tarihi roman okura tarih bilgisi kazandırır. Okuyucu bu edinimi sayesinde

tarihsel bakış açısı kazanır ve geçmişini tanıyıp geleceği daha doğru şekillendirme şansı olur.

SONUÇ

Tarihî bilgiye sahip olup geçmişin deneyimlerini dikkate almadan zamanın herhangi bir problemini çözmek olası değildir. Bu sebeple ulusların deneyimlediği zor süreçlerde geçmiş bilgisinin ulaşılabileceği unsurlar ilk sırada yer alır ve tarihî meselelere ilgi yoğunlaşır. Geçmişle bugün arasındaki diyalog unsurlarından biri de kurgusal metinlerdir. Bunlar arasında roman olarak kurgulanan ve kurgusunu tarihî malzemeye dayayan tarihî roman, geçmiş çerçevesinde gerçekliğin kurgulanarak yeniden inşa edildiği metindir. Bu metinde yazar, sanatın sınırları içinde toplumsal, siyasi olayları ve ideolojik yaklaşımlarını tarihî bilgiyle temellendirerek romanını var eder. Böylece tarihî roman geçmişten aldığı tarihî gerçeğin, bir tarih kitabından farklı olarak sıkıcı olmadan etkili şekilde ortak bir hafızaya yansımaları sağlar.

Rus Edebiyatı'nda tarihi roman 1812 yılındaki Vatan Savaşı ve 1825 tarihli Dekabrist ayaklanmasının ardından ulusal tarihe ilginin artışıyla, Rus milli karakteri ve maneviyatının özelliklerinin izini sürme gayesiyle tarihî geçmişe dönme ihtiyacının bir sonucu olarak ortaya çıkar. Böylece 19. yüzyıl Rus edebiyat tarihinin önemli olaylarından biri olarak Rus halkının milli bilincinin uyanışıyla Rus tarihî romanı belirir. Elbette bu tarihten önce Rusya'da tarihi anlatılar vardır, ancak geleneksel destansı biçimin inançlarından kurtulma çabasındaki tarihi anlatıların gelişimi yavaştır. Rusya'da tarihî anlatının ilk müjdecisi Nikolay Karamzin'in *Natalya, Boyar Kızı* adlı yapıtıdır ve bu süreçte N. Karamzin'in yapıtları aracılığıyla W. Scott tarzı tarihi anlatıya yaklaşıldığı görülür. Tarihî romanın ülkede şöhrete ulaşması ise 1815 yılında W. Scott'un *Waverley* romanının Rusçaya kazandırılmasıyla gerçekleşir; Rus yazarlar W. Scott'un etkisi altında tarihî anlatılarını geliştirirler. Rusya'da ilk tarihî roman Mihail Zagoskin'in *Yuri Miloslavski* adlı yapıtıdır. N. Karamzin, M. Zagoskin, F. Bulgarin, İ. Lajeçnikov, A. Bestujev, A. Korniloviç, A. Puşkin, N. Gogol, L. Tolstoy, A. Tolstoy vb. pek çok yazar Rusya'nın zengin tarihi geçmişleriyle kurgusal metinlerini besler. Böylece edebiyatın penceresinden gerçeğe uzanan tarihî roman daha geniş bir okuyucu kitlesine ulaşır. Rusya'da 19.yüzyılın 20'li-30'lu yıllarında tarihsel türün Rus edebiyatının bir gerçeği halini aldığını gösterir.

KAYNAKÇA

- Altşuller, Mark (1956), *Epoha Valtera Scotta v Rossii: İstoriçeskiy roman 1830-h godov*, Sankt-Peterburg: Akademiçeskiy proyekt.
- Argunşah, Hülya (2016), *Tarih ve Roman*, İstanbul: Kesit Yayınları.
- Balakin Yu. (2002), "İstoriçeskiy roman v sovremennom svoem vırajenii", *Piligrim*, Vıp 4, Omsk, 4-7.
- Belinski V. G. (1955), *Polnoye sobraniye soçineniy, Stat'i i retsenzii, 1842-1843*, Tom 6, Moskva: Akademii nauk SSSR.
- Belinski V. G. (1978), *Sobraniye soçineniy v devyati tomah*, Tom 3, Moskva: Hudojestvennaya Literatura.

Rus Edebiyatında Tarihî Roman Üzerine Bir Değerlendirme

- Belinski V. G. (1979), *Sobraniye soçineniy v devyati tomah*, Tom çetvertiy: stat'i, retsenzii i zametki, Moskva: Hudojetvennaya literatura.
- Belinski V. G., Stat'ya, D. Blagoy (1925), "İstoriçeskiy roman", *Literaturnaya entsiklopediya: slovar' literaturnih terminov: v 2-h t.*, T.1. A-P, İzd. L.D. Frenkel, Moskva, S.335-342. URL: <http://feb-web.ru/feb/slt/abc/lt1/lt1-3351.htm> (Erişim Tarihi: Ekim 2018).
- Belinski V. G. (1982), *Sobraniye soçineniy v devyati tomah*. Tom 8: stst'i, retsenzii i zametki sentyabr'1845-mart 1848, Moskva: Hudojestvennaya literatura.
- Demidova, N.A. (1971), *Roman A.N. Tolstogo "Pyotr Perviy" v Şkol'nom izuçenii*, Moskva: Prosveşçeniye.
- Gogol N. (2009), *Polnoye sobraniye soçineniy i pisem v semnadtsati tomah*. Perepiska 1835-1841, Tom 12, Moskva-Kiev: Moskovskoy Patriarhi.
- Gogol, N. (2009), *Polnoye sobraniye soçineniy i pisem v semnadtsati tomah*, Tom 7, Moskva-Kiev: Moskovskoy Patriarhi.
- İstoriçeskiye povesti A. O. Korniloviça, <https://dergunovang.files.Wordpress.com/2013/10/d0b8d181d182d0bed180d0b8d187d0b5d181d0bad0b8d0b5-d0bfd0bed0b2d0b5d181d182d0b8-d0b0-d0be-d0bad0bed180d0bdd0b8d0bbd0bed0b2d0b8d187d0b0.doc> (Erişim Tarihi Şubat 2019).
- Jaçemukova, Bela (2011), "Hudojestvennaya spetsifika janra istoriçeskogo romana", *Vestnik Adıgeyskogo gosudarstvennogo universiteta*, Seriya 2: Filologiya i iskusstvovedeniye, № 2, , 1-6.
- Karamzin N. M. (1989), *İstoriya gosudartsva rossiyskogo*, (Otv. red. A.N. Saharov), Tom 1, Moskva: Nauka.
- Koynova Ye. G. (2009), *Russkiy istoriçeskiy roman XIX veka. Çast' 1, Epoha romantizma. Uçebno metodiçeskoye posobiye*, Tolyatti: TGU.
- Lermantov Mihail (2014), *Sobraniye soçineniy v çetireh tomah*, Tom 4: proza, pis'ma 1827-1841, Puşkinskogo doma, Sankt-Peterburg.
- Lukacs, György (2016), *Tarihsel Roman*, (çev. İsmail Doğan), Ankara: Epos Yayınları.
- Lukaç, Georg (2015), *İstoriçeskiy roman*, Moskva: Common place.
- Malkina V. Ya. (2001), *Poetika istoriçeskogo romana: problema invarianta i tipologii janra: na materiala russkoy literaturı XIX- naçala XX veka*, Neopub.dokt.dis.,Rossiyskiy gosudarstvenniy gumaniterniy universitet, Moskva.
- Orlov S. A. (1960), *İstoriçeskiy roman Valtera Scotta*, Gorkiy: Gorkovskiy gosudarstvenniy universitet.
- [Petrov S. M. \(1962\), "İstoriçeskiy roman", İstoriya russkogo romana v dvouh tomah 1 \(Pod.red. G.M. Fridlender\), Moskva-Leningrad: Akademii nauk SSSR.](#)
- Priymakova, Natalya (2003), "Janrovo-sitilevoye bogastvo Adıgskogo romana ob istoriçeskom prošlom (poetika syujeta)", *Avtoreferat*, Adıgeyskiy Gosudarstvenniy universitet, Maykop.
- Puşkin A. S. (1951), *Sobreniye soçineniy v desyati tomah*. Tom vosem: avtobiografiçeskaya i istoriçeskaya proza, Moskva-Leningrad: Akademi nauk SSSR.
- Puşkin A. S. (1965), *Polnoye sobraniye soçineniy v desyati tomah. Pis'ma*, Moskva: Nauka.

- Puşkin A. S. (1996), *Polnoye sobraniye soçineniy v 19 tomah. Kritika i publitsistika 1819-1834 gg.*, Moskva: Voskresen'ye.
- Puşkin Aleksandr (1951), *Polnoye sobraniye soçineniy v desyati tomah. Tom 7, Kritika i publitsistika*, Moskva-Leningrad: Akademi nauk SSSR.
- Puşkinskaya entsiklopediya: proizvedeniya (2009), Vıp 1, A-D., SPb: Nestor-İstoriya.
- Rayneke, Yuliya (2002), "İstoriçeskiy roman postmodernizma i traditsii janra (velikobritaniya, germaniya, avstriya)", Neopub. Dis. Kandidat filologiçeskiy nauk, Moskovskiy Gosudarstvenniy Otkritiy Pedagogigçeskiy Universitet imeni M.A.Şolohova, Moskva.
- Razgovorı, Puşkina ([1929](#)), Reprintnoye vosproizvedeniye izdaniya 1919 goda, Sob. Sergey Gessen-Lev Molzalevski, [Moskva: Federatsiya](#).
- Russkiy istoriçeskiy roman XIX veka v kontekste kul'turnogo soznaniya (2015), <http://historic-journal.ru/2015/russkij-istoricheskij-roman-xix-veka-v-kontekste-kulturnogo-soznaniya/> (Erişim Tarihi Eylül 2018).

TÜRKÇE ÖĞRETMENLİĞİNE İLİŞKİN ALGILARI BELİRLEMESİNE YÖNELİK METAFORİK BİR ÇALIŞMA

Behice VARIŞOĞLU* - İmran KOÇ ARDIÇ**

Öz

Metafor iki kavram arasındaki benzerlikten yola çıkarak bir kavramın anlamının başka bir kavrama aktarılmasıdır. Metaforların dildeki zenginliğin ve algılama gücünün önemli bir göstergesi olması bağlamından hareketle, bu araştırmada Türkçe öğretmenliğine ilişkin algıları metaforlar aracılığıyla belirlemek amaçlanmıştır. Çalışma nitel araştırma yönteminin olgu bilim (fenomenoloji) deseni kullanılarak yapılmıştır. Çalışmanın verileri ise gönüllü 115 katılımcının görüşü ile elde edilmiştir. Katılımcılar Sivas ilinde ikamet eden bireylerden oluşmaktadır ve kolay ulaşılabilir örnekleme tekniği ile belirlenmişlerdir. Katılımcıların doldurmuş olduğu iki soruluk yarı yapılandırılmış formlar içerik analizi kullanılarak çözümlenmiştir. İçerik analizi ile ortak özellik barındıran veriler, oluşturulan gruplar ve temalar çerçevesinde bir araya getirilmiştir. Çalışma sonucunda toplam 115 geçerli metafora ulaşılmış olup cinsiyete ve meslekî duruma göre gruplandırılmıştır. Metaforların %37'sini dilsel unsurlar oluşturmaktadır. Türkçe öğretmenliği anlatılırken en çok kalem, kitap, kelime, sözlük, kılavuz gibi kavramlar kullanılmıştır. Metaforların %93'ünün olumlu bakış açısı taşıdığı saptanırken %7'lik bir kısım Türkçe öğretmenliğine karşı olumsuz yargı taşımaktadır.

Anahtar Kelimeler: Metafor, Türkçe öğretimi, Türkçe öğretmeni.

A METAPHORIC STUDY for DETERMINING THE PERCEPTIONS on TURKISH LANGUAGE TEACHING

Abstract

Metaphor is the transfer of the meaning of a concept to another concept based on the similarity between the two concepts. . The aim of this study is to determine the perceptions on Turkish teaching through metaphors in the context of the fact that metaphors are an important indicator of the richness of the language and the perception power. The study was carried out by using phenomenological pattern of qualitative research method. The data of the study were obtained by the opinion of 115 participants who participated voluntarily. Participants consist of individuals residing in Sivas province and were determined by convenience sampling technique. Two-question semi-structured forms filled out by the participants were analysed using content analysis. Data, which includes common features with content analysis, were grouped together in the form of groups and themes. A total of 115 valid metaphors were reached at the end of the study and were grouped

* Doç. Dr., Tokat Gaziosmanpaşa Üniversitesi Eğitim Fakültesi Türkçe ve Sosyal Bilimler Eğitimi Bölümü TOKAT, bvarisoglu@gmail.com, orcid id: 0000-0003-4172-7081.

** Öğretmen, Mustafa Taki İmam Hatip Ortaokulu SİVAS, e-posta: imrenim_88@hotmail.com, ORCID: 0000-0003-3859-5081.

according to gender and occupational status. 37% of metaphors constitute linguistic elements. While discussing Turkish teaching, concepts such as pencil, book, word, dictionary and guide were used. While 93% of the metaphors are positive, 7% of the metaphors carry negative judgment against Turkish language teaching.

Key Words: Metaphor, Turkish language teaching, Turkish teacher.

1. GİRİŞ

Dil bir topluluğu toplum yapan, kültürel bağın devamlılığını sağlayan, tarih boyunca geçirilen evreleri gözler önüne seren bir aynadır. Dil aynı zamanda onu konuşan insanların yaşama şekilleri, düşünceleri ve algılamaları hakkında da önemli bilgiler verir. Dilde kullanılan deyimler, atasözleri, benzetmeler, mecazlar o toplumun duygu, düşünce ve görüşlerini yansıtır. Bu sayede bireylerin kullandıkları sözcüklere bakarak algılarını ve tutumlarını öğrenmek mümkün olmaktadır.

Bireylerin algıları, tutumları öğrenilerek daha kalıcı ve etkili bir eğitim sağlanabilir. Algı ve tutumları belirlemek, onları belirli kavram ve şemalar etrafında gruplandırarak anlamlandırabilmek için metaforik çalışmalar çok güçlü birer araçdurumundadır. Türk Dil Kurumunun sözlüğünde “mecaz” olarak adlandırılan metafor kavramı, çoğunlukla edebiyat ve diğer sanat alanlarında kullanılsa da eğitim çalışmalarında da önemli bir veri toplama aracı olarak kullanılmaktadır.

Metafor kelimesi dilimize Fransızca “métaphore” sözcüğünden geçmiştir. “Kökü Antik Yunan’a kadar uzanan ve simgesel anlatım olarak da çevrilen metafor, meta (arasında) ve pherein (taşımak, nakletmek) sözcüklerinin birleşmesiyle oluşmuştur” (Akkaya,2013:181). Metafor gerçekte bildiğimiz, gördüğümüz, duyduğumuz ve hissettiğimiz her şey ile ilgilidir (Yunusoğlu, 2006:52).

Metafor iki kavram arasındaki benzerlikten yola çıkarak bir kavramın anlamının başka bir kavrama aktarılmasıdır. Metaforlardaki kavramlar arasındaki benzerlik üzerinde durulduğu için kavramlar arasındaki farklılıklar göz ardı edilir. Bu nedenle metaforların kavramlar arasındaki tek yönlü ilişkileri belirlemede kullanılan araçlar olduğu söylenebilir.

Metafor kelimesi genel yapısı itibarıyla birçok anlamı karşılamaktadır. Mecaz, benzetme, eğretileme, istiare, değişmece, ad aktarması gibi anlamlarla karşılanmaya çalışılmış olsa da tam olarak ifadesini bulamamıştır (Güneş ve Tezcan, 2017:13). Çünkü bu sayılan mecaz ve teşbih sanatları karşımıza daha çok edebiyatta çıkmakta ve güzel ve sanatlı söyleyiş unsuru olarak kullanılmaktadır. Buna karşılık metafor, edebi bir kavramdan ziyade bilişsel kavrama yapısını göstermek için başvurulan bir anlatım şeklidir.

Güner(2013:429)’e göre metafor, iki olgu arasında bir köprü gibi kullanılmakta ve birinci olguyu herkesin çok iyi bildiği bir kavram oluşturmaktadır. Bu olgunun belirgin bir özelliği kullanılarak da karşısındaki ikinci ve az bilinen olgunun aynı özellikleri taşıdığı kısa yoldan anlatılmaya çalışılır. Örneğin, bir kişi “Türkçe öğretmeni sözlüğe benzer.” dediğinde Türkçe öğretmenlerinin çok sayıda kelimenin anlamını bilmesi gerektiğini vurgulamış olur. Yine aynı şekilde başka bir kişi “Türkçe öğretmeni

Türkçe Öğretmenliğine İlişkin Algıları Belirlemeye Yönelik Metaforik Bir Çalışma

imla kılavuzuna benzer.” dediğinde Türkçe öğretmenlerinin hatasız konuşup yazma ve sözcük hatalarını düzeltme görevlerini taşıdıklarını yapılabılır. Görüldüğü gibi metaforlar bireysel düşünceleri ve yargıları ortaya çıkardığı gibi toplumsal tutum ve algının tespitinde de kullanılabilir.

Hayatın her anında en basit bir olayı ya da durumu bile değerlendirilirken genelde her insan farklı bakış açılarıyla olaylara yaklaşır. Sonuç olarak aynı şey düşünülse de konuyla ilgili düşünceler çeşitli benzetmeler kullanılarak muhatabına aktarılır. Birebir aynı olan ya da birbirine yakın olan düşüncelerin farklı bir özellik üzerinde durularak, farklı farklı benzerlikler kurularak ifade edilmesine metafor denilmektedir. (Bağçeci ve Korkmaz,2013:188).

Metaforlar, soyut kavramları somutlaştırır. Öğretmeyi kolaylaştırdığı gibi bireyin nasıl öğrenebileceği konusunda da kaynaklık eder. Metaforlar keşiflerin ve yaratıcı düşünmenin ürünleridir. Bir dildeki metafor sayısı ve kullanımı o dilin ne kadar zengin olduğunun göstergesidir. Metaforlar aracılığıyla eğitimde kullanılacak yaklaşım ve yöntemler belirlenir ve eğitimin algıya ve ihtiyaca cevap vermesi sağlanır. Aynı şekilde eğitimde metaforlar kullanılarak bilgilerin akılda daha kalıcı olması ve hatırlanması desteklenir. Özellikle soyut, zor ve karmaşık konuların öğretiminde etkili bir araç olabilir.

Eğitimde öğretmene, öğrenciye, derse, okula ve bir sonraki eğitim basamağına dair algılama ve tutumları betimlemek için metafor yoluyla birçok araştırma yapılmıştır. Örneğin Kınay, Sevim, ve Veyis'in (2012) çalışmalarında öğretmen adaylarının Türkçeye karşı algıları metaforlarla tespit edilmiş ve algılarının olumlu olduğu sonucu öne çıkarılmıştır.

Türkçe dersinde temel dil becerilerini kazandırma sürecinde metaforlardan yararlanma durumlarının incelendiği bir diğer çalışmada (Girmen ve Yaşar, 2012) kullanılan metaforların öğrencilerin konuşma ve yazma sürecinde daha aktif hale getirilmesi ile artacağı sonucuna varmışlardır.

Dile, Türkçeye yönelik metafor çalışmaları da alanda önemli yer tutmaktadır. Örneğin, Türkiye'ye gelen sığınmacıların Türkçe algıları üzerine yapılan bir çalışmada (Akkaya, 2013), Suriyeli mültecilerin büyük çoğunluğunun Türkçeye ilgili olumlu metafor geliştirdiği tespit edilmiştir.

Teknolojik gelişmeler sonucunda dildeki değişimi göstermek için demetaforik çalışmalar kullanılabilir. Yunusoğlu (2006) çalışmasında bilgisayar metaforlarını araştırmış ve dildeki metaforik özelliklerin ilham verici olduğu sonucuna ulaşmıştır. Kullanılan metaforların nesnelere özelliklerine uygun olduğunu ve dildeki yabancılaşmayla mücadele ederken dildeki mecazlardan yararlanmak gerektiğini vurgulamıştır.

Bunlar dışında öğretmenlik, öğrenme alanları, ders kitapları, çeşitli dersler, üniversite kavramı, pedagojik formasyon gibi konularda da algı ve tutumların metaforlar aracılığıyla incelendiği çok sayıda araştırma bulunmaktadır (Saban, 2004; Saban, 2008; Aydın ve Pehlivan, 2010; Aktekin ve Özbaş, 2013; Bağçeci ve Korkmaz, 2013; Güner, 2013; Ulusoy, 2013; Bülbül ve Gökçe, 2014; Gürültü ve Küçüktepe, 2014;

Aydın ve Sulak, 2015; Ceran, 2015; Çocuk, Yokuş ve Tanrıseven, 2015; Ateş, 2016; Demir ve Tiryaki, 2016; Güvendir ve Özkan, 2016).

Okul ortamında sağlanan eğitimde, bireyin davranışlarını istenilen yönde değiştirebilme olasılığı en yüksek olan unsur öğretmendir. Bu yüzden başarılı bir eğitim öğretim yapılabilmesi için alıcı konumda bulunan bireylerin öğretmene olan tutumları, algıları büyük önem taşımaktadır. Olumlu tutum ve algıya sahip bireylerin ders motivasyonlarının yüksek olması beklenirken olumsuz tutum ve algıya sahip bireylerde bu durum tam tersi olarak gözlemlenir. Özellikle, öğrencilerin öğretmenlerine derslere, okula vb. değişkenlere karşı oluşturdukları tutumlar onların öğrenim hayatını ve geleceğini etkilemektedir (Sevim ve Varışoğlu, 2012; Varışoğlu, 2018a). Çünkü her öğrenci sınıfta duygularıyla vardır ve onlarla derslere katılır, aktiviteleri yapar, öğretmenleriyle ve diğer arkadaşlarıyla iletişime geçer. Her ne kadar bilişsel davranışlara dayalı bir eğitim-öğretim ortamı etkin gibi gözükse de duyuşsal davranışlar bu ortamın niteliğinin hangi yönde olacağını belirler (Varışoğlu, 2018b)

Bir mesleğin değer görmesi ve o mesleği icra edenlerin saygınlığı, toplumun onlarla ilgili algı ve tutumlarıyla doğru orantılıdır. Eğer bir meslek grubuna olumlu tutum içinde olunursa o mesleği icra eden kişilere de aynı tutum yansıtılır. Bu açıdan hem eğitimin başarılı olması hem de eğitim veren kişinin toplum gözünde saygın bir yerde bulunması o toplumun tutum, algı ve düşüncelerine bağlıdır.

Yapılan araştırmalardan, metaforların dildeki zenginliğin ve algılama gücünün önemli bir göstergesi olduğu sonucuna ulaşılabilir. Bu bağlamda, bu araştırmanın amacı, farklı meslek gruplarına mensup olan bireylerin Türkçe öğretmenliği mesleğine ilişkin algılarının hangi yönde olduğunu ve bu konuda ne tür metaforlar ürettiklerini belirlemektir. Bu amaç doğrultusunda "Türkçe öğretmenleri ya da Türkçe öğretmenliği mesleği neye benzetilmektedir?" ve "Bu benzetmenin sebebi nedir?" sorularına cevap aranmıştır.

2. Yöntem

2.1. Araştırma Deseni

Bu çalışmada nitel araştırma yönteminin olgu bilim (fenomenoloji) deseni kullanılmıştır. Fenomenoloji deseni kullanılan çalışmalar yaşantıları ve anlamları ortaya çıkarma amacına hizmet etmektedir (Şimşek ve Yıldırım, 2008: 75). Eğitimci olan ve olmayan bireylerin Türkçe öğretmenliğine yükledikleri anlamları bulmak amacıyla bu desen kullanılmıştır.

2.2. Evren ve Örneklem

Bu çalışmanın verileri gönüllü katılımcıların görüşü ile elde edilmiştir. Katılımcılar Sivas ilinde ikamet eden bireylerden oluşmaktadır ve kolay ulaşılabilir örnekleme tekniği ile belirlenmişlerdir. Bu örnekleme yöntemi araştırmaya hız ve pratiklik kazandırır (Şimşek ve Yıldırım, 2008: 113). Ancak katılımcılar, mesleğe dışarıdan bir bakış açısı kazandırmak amacıyla Türkçe öğretmenleri arasından seçilmemiştir.

Türkçe Öğretmenliğine İlişkin Algıları Belirlemeye Yönelik Metaforik Bir Çalışma

Bu çalışmanın örneklemini 69 kadın ve 46 erkek olmak üzere toplam 115 kişiden oluşmaktadır. Yaş aralığı 25-65 arasında değişen katılımcılar yetişkinlik ve orta yaşlılık dönemlerinde bulunan kişilerdir. 66'sı eğitim camiasında görev yapan katılımcıların 49'u farklı meslek gruplarına mensuptur.

2.3. Verilerin Toplanması

Araştırmanın verileri daha önce hazırlanan iki soruluk yapılandırılmış görüşme formuyla toplanmıştır. Çalışmanın güvenilirliği ve geçerliği için formu dolduranların adı-soyadı bilgileri alınmamıştır. Form çalışmanın amacına uygun olarak "Türkçe öğretmenlerini ya da Türkçe öğretmenliğini bir şeye benzetecek olsanız neye benzetirdiniz?" ve "Neden?" soruları ile oluşturulmuştur. Formda kişilerden cinsiyet ve meslek alanları ile ilgili bilgileri doldurmaları sağlanmıştır. Katılımcılara soyut- somut, canlı-cansız her şeye benzetebilecekleri ve nedenini yazmalarının önemli olduğu belirtilerek formun doldurulması istenmiştir. Formun doldurulmasında herhangi bir süre kısıtlaması getirilmemiştir.

2.4. Verilerin Analizi

Katılımcıların doldurmuş olduğu formlar içerik analizi yöntemi ile çözümlenmiştir. İçerik analizinde temelde yapılan işlem, birbirine benzeyen verileri belirli kavramlar ve temalar çerçevesinde bir araya getirmek ve bunları okuyucunun anlayabileceği bir biçimde düzenleyerek yorumlamaktır (Şimşek ve Yıldırım, 2008: 227). Bu bağlamda elde edilen veriler:

- Mesleğe göre oluşturulan metaforlar,
- Cinsiyete göre oluşturulan metaforlar,
- Olumlu görüş bildiren metaforlar,
- Olumsuz görüş bildiren metaforlar olarak dört aşamada analiz edilmiştir.

3. Bulgular ve Yorumlar

Bu bölümde, Türkçe öğretmenliği ile ilgili geliştirilen metaforların incelenmesinden elde edilen veriler ve verilere ait tablolar ve grafikler yer almaktadır.

3.1. Meslek Gruplarının Türkçe Öğretmenliğine Dair Metaforik Algıları

Türkçe Öğretmenine/Türkçe Öğretmenliğine dair elde edilen metaforların meslek gruplarına göre dağılımı Tablo 1'de yer almaktadır:

Tablo 1: Mesleklere göre Türkçe öğretmenliği metaforlarının dağılımı

Meslek	Örnek Metafor	Benzerlik	f	%
Öğretmen	Dil	Güzel konuştuklarını düşündüğüm için.	55	47,82
Ev Hanımı	Mum	Çünkü mum yandıkça biter, öğretmen de öğrettikçe yaşlanır.	15	13,04
Öğretmen Adayı	Ressam	Çünkü dilin inceliklerini öğretir.	10	8,69
İşçi	Şiir	Hayatın tüm renklerini en güzel sözcüklerle anlattığı için.	4	3,47

Behice VARIŞOĞLU& İmran KOÇ ARDIÇ

Emekli	Anne	İlk kelimelerini anneden öğrenir insan.	3	2,60
Memur	Guguk Kuşu	Okuduk, okuttuk, unuttuk.	3	2,60
Serbest Meslek	Arı	Çünkü çok çalışkanlar.	3	2,60
Aşçı	Kitap	Öğrenme açlığını doyurduğu için.	1	0,86
Bankacı	Usta	Milletin temelini atar.	1	0,86
Branş Elemanı	Bilgisayar	Çok bilgi sahibi olduğu için.	1	0,86
Eczacı Teknisyeni	Güneş	Çünkü her yeri ve her şeyi aydınlatır.	1	0,86
Gıda Mühendisi	Taç	Baş tacı olduğu için.	1	0,86
Güvenlik Görevlisi	Gizli Özne	Hayatta bir kez karşımıza çıkarlar, hayatı yaşamadan onların söylemek istediklerini anlayamayız.	1	0,86
Hizmetli	Kitap	Her konuda bilgililerdir.	1	0,86
Hukuk Öğrencisi	Sözlük	Çok kelime bildikleri için.	1	0,86
İmam	Su	Onlar bizim çocuklarımızı okuttukça gelişecek birer çiçek olacak ve bu Türkiye'yi geliştirecek.	1	0,86
Kamu Yönetimi Öğrencisi	Omurga	Her şeyin temeli.	1	0,86
Kasap	Prens ve Prenses	Çünkü onlar Türkçe dilinin kahramanlarıdır.	1	0,86
Kimyager	Türkçe Sözlük	1	0,86
Mobilyacı	Hayat Felsefesi	Çünkü Türkçe öğretileri insanları hayatı öğretip onlara ders verir.	1	0,86
Mühendis	Kitaplık	Çünkü kitaplık içindekiler itibariyle bilgi doludur ve insanlar bunlardan faydalanır.	1	0,86
Özel Güvenlik	Sözlük	Çünkü bilmediğimiz her şeyin anlamı onlarda saklıdır.	1	0,86
Özel Harekât Polisi	Nar	Dıştan bakınca bir tane ama içinde binlerce faydası olan parça tanecikli.	1	0,86
Psikolog	Durgun bir ırmak	Yokluğunda arayışa girilmez, varlığı paha biçilemez.	1	0,86
PTT Memuru	Kullanma Kılavuzu	Yanlış kullandığımız kelimeleri, sözcükleri kitap gibi düzeltir.	1	0,86
Sosyal Hizmetler Memuru	Ayna	Ağzımdan çıkan sözü gösteriyor bana. Bak ağzından bu çıkınca bu anlama geliyor, diyor.	1	0,86
TCDD Memuru	Emekçi İnsan	İnsanla uğraşmak, insanı eğitmek büyük emek ister.	1	0,86
Temizlik Görevlisi	Şiir	Şiir gibi güzel konuştuğu için.	1	0,86
Yardımcı Personel	Radar	Çünkü en ufak bir imla veya telaffuz hatasında müdahale ederler.	1	0,86
Toplam			115	100

Türkçe Öğretmenliğine İlişkin Algıları Belirlemeye Yönelik Metaforik Bir Çalışma

Meslekî durum bağlamında Tablo 1 incelendiğinde 29 farklı meslekten katılımcının metafor ürettiği, tüm meslekler içerisinde öğretmenlerin, ev hanımlarının ve öğretmen adaylarının metaforik algılarının diğerlerine oranla daha fazla olduğu görülmüştür.

Katılımcıların geliştirdikleri metaforların nedenlerine bakıldığında olumlu ve olumsuz yargılara ulaşmak mümkündür. Katılımcıların oluşturduğu metaforların büyük çoğunluğu olumlu algıyı göstermekle beraber olumsuz algı taşıyan metaforlar da mevcuttur. Bazı benzer metaforlar, aynı anlama gelmelerine rağmen, katılımcılar tarafından hem olumlu hem de olumsuz olarak algılanmaktadır.

Mesleklere eğitimci olanlar ve eğitimci olmayanlar şeklinde iki ana başlık altında toplandığında ise eğitimci olmayan katılımcıların 49 metafor geliştirdikleri, eğitimci olan katılımcıların da 66 metafor geliştirdikleri tespit edilmiştir. Eğitimci olan ve eğitimci olmayan katılımcıların ortak kullandıkları metaforların sıklık düzeyleri ise Tablo 2’de gösterilmiştir:

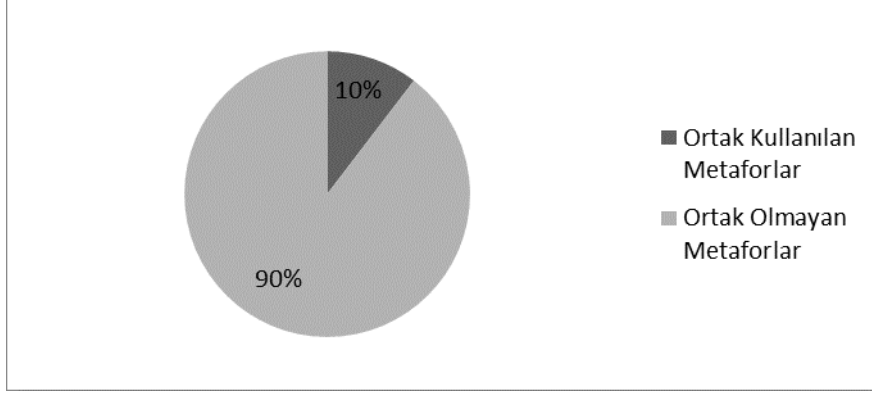
Tablo 2: Eğitimci olan ve eğitimci olmayan katılımcıların kullandıkları ortak metaforlar

Ortak metafor	Eğitimci olan	Eğitimci olmayan	f
Anne	4	2	6
Arı	1	1	2
Ağaç	2	1	3
Bahçıvan	2	1	3
Çiçek	1	1	2
İmla Kılavuzu	3	1	4
Kelime	2	1	3
Kalem	1	1	2
Kitap	5	2	7
Konuşmacı	1	1	2
Sözlük	4	4	8
Su	3	2	5
Şiir	1	2	3

Tablo 2 incelendiğinde hem eğitimcilerin hem de eğitimci olmayanların toplam 13 metafor geliştirdiği görülmüştür. Ortak kullanılan metaforlardan en sık kullanılan metafor sözlük (f=8) olmuştur. İkinci sırada kitap (f=7) ve üçüncü sırada anne(f=6) kavramları gelmektedir.

Eğitimci olanlar kadar eğitimci olmayanlar da Türkçe öğretmenliğini dil kavramları ile birlikte algılamaktadır. Ortak metaforların neredeyse yarısını dil (sözlük, imla kılavuzu, kelime, şiir, kitap, kalem) terimleri oluşturmuştur. Bu bağlamda eğitimcilerin ve eğitimci olmayanların Türkçe öğretmenliğine karşı algıları arasında benzerlik olduğu ve bu benzerliğin mesleğin ana malzemesi dil üzerinde odaklandığı yorumu yapılabilir.

Tüm katılımcıların geliştirdikleri hem ortak ve hem de farklı metaforların genel dağılımı ise Grafik 1’de gösterilmiştir. Eğitimci olan ve eğitimci olmayanların oluşturdukları metaforların kullanılış şekillerine göre yüzdelik dağılımı şöyledir:

Grafik 1: Mesleklere göre metafor kullanımının genel gösterimi

Grafik 1’e bakıldığında geliştirilen toplam metaforların %10’unun hem eğitimciler hem de eğitimci olmayanlar tarafından kullanıldıkları görülmüştür. Geliştirilen metaforların %90’ının ise içerik olarak benzerlik göstermekle beraber birbirine aynı olmadığı belirlenmiştir.

3.2.Cinsiyete Göre Türkçe Öğretmenliğine Dair Metaforik Algılar

Türkçe öğretmenliğine dair geliştirilen metaforların cinsiyet açısından durumu Tablo 3’te gösterilmiştir:

Tablo 3: Cinsiyete göre metaforların dağılımı

Cinsiyet	Örnek Metafor	Benzerlik	f	%
Kadın	Sözlük	Çünkü bilmediğin bütün kelimelerin anlamını bilen kişidir.	69	60
Erkek	Meşale	Türkçenin geleceğine ışık tuttuğu için.	46	40
Toplam			115	100

Tablo 3’e bakıldığında erkeklerin 46, kadınların 69 metafor geliştirdikleri görülmüştür. Geliştirilen metaforlar cinsiyetler arası büyük benzerlik göstermektedir. Geliştirilen bu metaforlar içeriklerine göre 6 ana kategoride toplanabilir. Bu kategorilere dair veriler Tablo 4’te gösterilmiştir:

Tablo 4: Metaforların kategorilere göre dağılımı

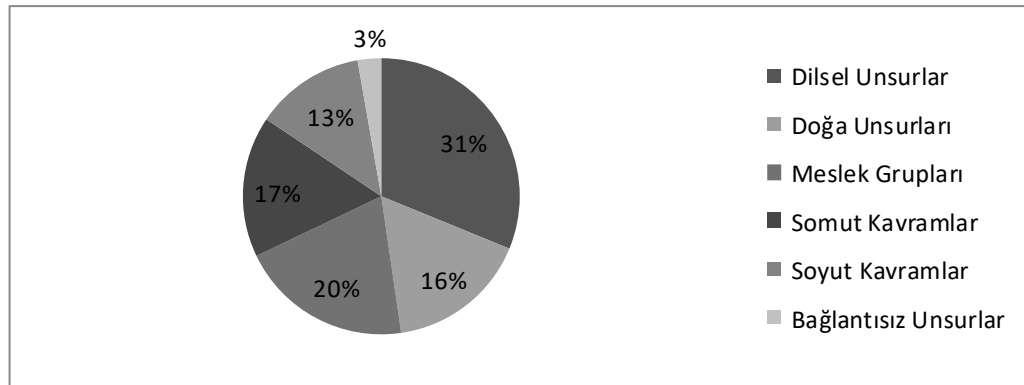
Kategoriler	Erkek	Kadın	Toplam
Dilsel Unsurlar	İmla Kılavuzu, Okuma kılavuzu, kullanma kılavuzu, kelime, kitap(2), şiir, sözlük, gizli özne	Kompozisyon, dil, kelime, kitap(5), sözlük(7), yazım ve imla kılavuzu(3), kalem(2), kitaplık, hokka ve divit, şiir(2), kütüphane	34

Türkçe Öğretmenliğine İlişkin Algıları Belirlemeye Yönelik Metaforik Bir Çalışma

Doğa Unsurları	Meyve ağacı, can suyu, arı, aslan, nar, güneş, guguk kuşu	Ağaç(2), toprak, su(3), hanımeli çiçeği, gül, ırmak, arı, çiçek	18
Meslek Grupları	Bahçıvan(2), hatip(2), Doktor, teknik direktör, kaptan, ressam, usta, memur, makinist, anne(3)	Rehber, anne(2), apartman görevlisi, bahçıvan, alemdar, spiker, konuşmacı	22
Somut Kavramlar	Kandil(2), meşale, uçak, ayna, dedektör, flash bellek	Yol, bina temeli, köprü, daktilo, ocak, navigasyon, radar, bilgisayar, rengarenk boncuk, taç, mum	18
Soyut Kavramlar	Geçmiş ve gelecek, hayat felsefesi, mutluluk, rota, prens/prenses, emekçi, Atatürk	Bilgili, demirbaş, ayaklı gazete, medeniyetin bel kemiği, konuşan kitap, tatlı dil, Edebalı	14
Bağlantısız Kavramlar	–	Sade soda, hazine, omurga	3

Tablo 4 incelendiğinde kadın ve erkek katılımcıların dilsel unsurlar, meslekî gruplar ve doğa unsurları kategorilerinde aynı metaforları geliştirdikleri görülmüştür. Soyut ve somut kavramlar kategorilerinde ise aynı metaforlara rastlanmamıştır. Bağlantısız unsurlar kategorisinde ise erkek katılımcılar tarafından herhangi bir metafor geliştirilmezken kadın katılımcıların 3 metafor geliştirdiği görülmüştür.

Grafik 2’de toplam metaforların kategorilere göre dağılımı yüzdelik olarak gösterilmiştir:

Grafik 2: Metaforların kategorilere göre dağılımı

Grafik 2’ye bakıldığında en çok metafor geliştirilen kategorinin %34 ile dilsel unsurlar kategorisi olduğu görülmüştür. İkinci sırada diğer meslekî gruplar(%20) ve üçüncü sırada somut kavramlar(%17) yer almaktadır. Bu verilere göre, katılımcıların Türkçe öğretmenliğini yine Türkçeye ait dilsel unsurlarla birlikte düşündükleri ve onları Türkçeye ait terimlere benzettikleri görülmüştür. Bu tespitten dil öğretiminin o dile ait terimlerden ayrı düşünülmemeyeceği sonucu çıkarılabilir.

“Türkçe öğretmenliği” çalışmaya dâhil olan katılımcılara ‘anne’ ve ‘bahçıvan’ sözcüklerini sıkça çağrıştırmıştır. Annenin bir insanın büyümesinde, bahçıvanın da bitkilerin büyümesindeki katkılarının büyüklüğü düşünüldüğünde Türkçe

öğretmenliğinin toplum gözündeki yeri daha iyi anlaşılacaktır. Türkçe öğretmenliği anne kadar kutsal ve bahçıvanlık kadar emek isteyen bir meslek olarak görülmektedir. Türkçe öğretmenliği doğa unsurlarından su, toprak, ağaç gibi doğal yaşamın devamlılığını sağlayan kavramlara benzetildiği gibi çalışkanlığı temsil eden arıya ve gücün simgesi olan aslana da benzetilmiştir.

Türkçe öğretmenleri anne gibi değerli; su, toprak gibi vazgeçilmez olarak tanımlanmıştır. Ayrıca somut kavramlar olarak dedektör, meşale, kandil, mum, navigasyon, köprü ve yol gibi sözcüklere benzetilmiştir. Bu sözcüklerin ortak özellikleri ise yol gösterici, ulaştırıcı ve aydınlatıcı olmalarıdır.

3.3. Türkçe Öğretmenliğine Dair Olumlu Metaforik Algılar

Türkçe Öğretmenine/Türkçe Öğretmenliğine dair elde edilen ve katılımcılar tarafından en çok tekrar edilen olumlu metaforlar Tablo 5'te gösterilmiştir:

Tablo 5. Türkçe öğretmenliğine dair en çok dile getirilen olumlu metaforlar

Metafor	Benzerlik	f	%
Kitap	Öğrenme açlığını doyurduğu için ve iletişimi kolaylaştırması için.	7	16,6
Sözlük	Her şeyi bilip yol gösterdikleri için.	6	14,28
Anne	Nasıl ki anneler çocuklarına doğruyu yanlış, iyiyi kötüyü öğretiyorsa Türkçe öğretmenleri de dilimizin doğrularını ve dilimizi güzel kullanmamızı öğretir.	4	9,52
Bahçıvan	Yabani bir araziye temizleyen bahçıvan gibi yanlışları temizleyip duru bir dil öğretir.	3	7,14
Su	Devamlı aktığı ve insanı göle çevirdiği için.	3	7,14
Şiir	Hayatın tüm renklerini en güzel sözcüklerle anlattığı için.	3	7,14
Arı	Çok faydalı bir iş olan dilimizi öğretme çabası içindedir.	2	4,76
Nehir/ Irmak	Alanında başarılı bir Türkçe öğretmenin konuşması, hitabeti suyun sesi gibi çok dinlendirici ve huzur verici olabilir.	2	4,76
İmla kılavuzu	Düzgün konuştukları için.	2	4,76
Kalem	Bilinmeyi belirtir.	2	4,76
Kandil	İnsanı aydınlatıyor.	2	4,76
Kitaplık/ Kütüphane	Çünkü kitaplık içindekiler itibarıyla bilgi doludur ve insanlar bunlardan faydalanır.	2	4,76
Konuşan Kitap	Dinlerken öğrendiğim için.	2	4,76
Türkçe sözlük	Kelime hazneleri daha geniş ve telaffuzları daha düzgün olduğu için.	2	4,76

Tablo 5'e göre, *kitap*, *sözlük* ve *anne* kavramları Türkçe öğretmenliği için en çok dile getirilen metaforlar olarak dikkat çekmektedir. Diğer olumlu metaforlar ise Tablo 6'da sıralanmıştır:

Türkçe Öğretmenliğine İlişkin Algıları Belirlemeye Yönelik Metaforik Bir Çalışma

Tablo 6: Bir kez söylenen olumlu metaforlar

Metafor	f	Metafor	f	Metafor	f
Alemdar	1	Demirbaş	1	Can suyu	1
Apt. Görevlisi	1	Devlet mensubu	1	Çiçek	1
Aslan	1	Dikkatle dinlenen	1	Ağaç	1
Atatürk	1	Dil	1	Eski Türkçe kelimeler	1
Ayna	1	Dil doktoru	1	Ev annesi	1
Bilgili	1	Dünyanın en değerli hazinesi	1	Flash Bellek	1
Bilgisayar	1	Ebeveyn	1	Geçmiş ve Gelecek	1
Binanın temeli	1	Edebali	1	Gemi kaptanı	1
Bir evin ocağı	1	Emekçi İnsan	1	Gizli Özne	1
Hanımeli çiçeği	1	Hokka ve Divit	1	Gül	1
Hatip	1	Kelime	1	Güneş	1
Hayat Felsefesi	1	Kitap kurdu	1	Kompozisyon	1
Konuşmacı	1	Meşale	1	Omurga	1
Köprü	1	Meyve ağacı	1	Prens ve Prensese	1
Kullanma Kılavuzu	1	Mutluluk	1	Rehber	1
Makinist	1	Nar	1	Rengarenk boncuk	1
Bel Kemiği	1	Navigasyon	1	Ressam	1
Okuma/ Anlama Kılavuzu	1	Rota	1	Spiker	1
Taç	1	Sade soda	1	Suyu dinleyen ağaç	1
Tatlı dilin ortağı	1	Teknik direktör	1	Temel atan bir usta	1
Toprak	1	Yol	1		

Tablo 5 ve Tablo 6 incelendiğinde katılımcıların toplam 107 olumlu metafor geliştirdikleri görülmüştür. Geliştirilen metaforlara bakıldığında Türkçeye verilen değer ve Türkçe öğretmenin öneminin vurgulandığı görülmüştür. *Alemdar, binanın temeli, evin ocağı, en değerli hazine, demirbaş, kandil, meşale, kaptan, medeniyetin bel kemiği* gibi ifadelerle Türkçenin önemi vurgulanırken; *anne, ebeveyn, bahçıvan, mum, arı* gibi metaforlarla Türkçe öğretmenliğinin fedakarlık gerektirdiği ifade edilmiştir.

3.4. Türkçe Öğretmenliğine Dair Olumsuz Metaforik Algılar

Türkçe Öğretmenine/Türkçe Öğretmenliğine dair elde edilen olumsuz metaforlar Tablo 7'de gösterilmiştir:

Tablo 7: Türkçe öğretmenliğine dair olumsuz metaforlar

Metafor	Benzerlik	f	%
İmla Kılavuzu	Çünkü her zaman söyleyecek sözleri var.	2	25
Ayaklı gazete	Okulda her şey onlardan sorulur.	1	12,5
Daktilo	Okulların yazı ve tören işleriyle en çok uğraştığı için.	1	12,5
Guguk Kuşu	Okuduk, okuttuk, unuttuk.	1	12,5
Mum	Çünkü mum yandıkça biter, öğretmen de öğrettikçe yaşlanır.	1	12,5
Radar	Çünkü, en ufak bir imla veya telaffuz hatasında müdahale ederler.	1	12,5
Robot	Cümleyi öğelerine ayır diyen robotlara...	1	12,5

Tablo 7'ye bakıldığında katılımcıların 8 olumsuz metafor geliştirdikleri görülmüştür. Olumsuz metafor geliştiren katılımcıların sadece birinin erkek, diğer 7'sinin kadın olduğu bulgusuna ulaşılmıştır. Geliştirilen olumsuz metaforlar 3 ana nedene dayandırılmıştır:

- 1- Türkçe öğretmenlerinin günlük hayattaki konuşmalara dil bilgisi kuralları açısından müdahale ettiğinin düşünülmesi: robot, radar, yazım kuralları ve imla kılavuzu.
- 2- Türkçe öğretmenlerinin çok konuştuğunun düşünülmesi: ayaklı gazete, guguk kuşu, imla kılavuzu
- 3- Türkçe öğretmenlerine aşırı görev ve sorumluluk verildiğinin düşünülmesi: daktilo, mum.

Geliştirilen bazı metaforlar ise hem olumlu hem de olumsuz biçimde algılanmıştır. Benzer kavramlar farklı nedenlerle olumlu ve olumsuz olarak değerlendirilmiştir. Hem olumlu hem olumsuz biçimde algılanan metaforlar tablo 8'de gösterilmiştir:

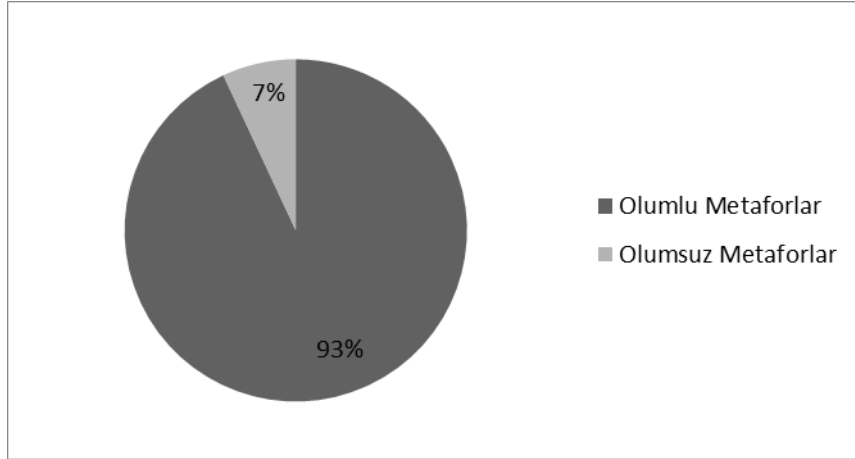
Tablo 8: Benzermetaforların nedenleriyle birlikte algılanma şekilleri

Metafor Adı	Olumlu Algılama Nedeni	Olumsuz Algılama Nedeni
Konuşan Kitap & Ayaklı Gazete	a. Dinlerken öğrendiğim için. b. Dilimizi en doğru ve güzel şekilde neslimize aktaracaklardır	Okulda her şey onlardan sorulur.
Yazım ve İmla Kılavuzu	a. Düzgün konuştukları için. b. Konuşurken yazarken tüm imla kurallarına dikkat ederler.	a. Her zaman söyleyecek sözleri vardır. b. Devamlı konuşmamızı düzeltiyorlar.
Bilgisayar & Daktilo	Çok bilgi sahibi olduğu, çok kitap okuduğu için.	Okulların yazı ve tören işleriyle en çok uğraştığı için.

Tablo 8'e bakıldığında, Türkçe öğretmenlerinin yazım kurallarına hâkim olması, konuşma yeteneklerinin gelişmiş olması hem olumlu hem de olumsuz algılanmaktadır. Ayrıca Türkçe öğretmenlerinin konuşma, yazma gibi konulara dahahâkim olması da olumlu algılanmasının yanı sıra fazla sorumluluk yüklenmesine sebep olduğu için olumsuz olarak da algılanmıştır.

Toplam metafor sayısına bakıldığında olumlu metaforun daha fazla olduğu görülmüştür. Grafik 3'te olumlu ve olumsuz metaforların yüzdelik dağılımları gösterilmiştir:

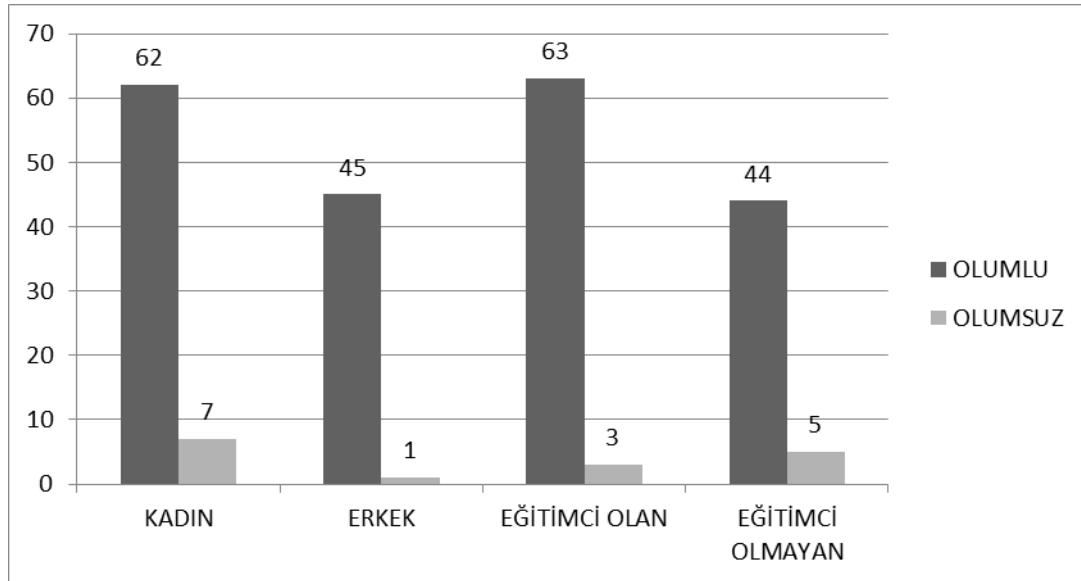
Türkçe Öğretmenliğine İlişkin Algıları Belirlemeye Yönelik Metaforik Bir Çalışma

Grafik 3: Olumlu ve olumsuz metaforların yüzdeleri dağılımı

Grafik 3 incelendiğinde geliştirilen metaforların %93'ünün olumlu olduğu görülmüştür. Olumsuz metaforların oranı ise %7'dir. Elde edilen bu bulgular, Türkçe öğretmenliğinin çoğunlukla olumlu algılandığını ve önemli bir konumda olduğunu göstermektedir.

Geliştirilen metaforların olumlu-olumsuz algılanma şekilleri cinsiyete ve meslek gruplarına göre de değişiklik göstermektedir. Aşağıdaki grafikte cinsiyete ve meslekî duruma göre Türkçe öğretmenliğinin algılanma düzeyleri gösterilmiştir:

Grafik 4: Olumlu ve olumsuz metaforların cinsiyete ve mesleklere göre dağılımı

Grafik 4'e bakıldığında hem cinsiyete göre hem de meslekî duruma göre Türkçe öğretmenliği büyük oranda olumlu algılanmaktadır. Geliştirilen olumsuz metaforları cinsiyet bağlamında en çok kadınların, meslekî durum bağlamında da eğitimci olmayanların oluşturduğu görülmüştür.

4. TARTIŞMA VE SONUÇ

Çalışma sonucunda toplam 115 geçerli metafora ulaşılmış olup cinsiyete ve meslekî duruma göre algıda benzer metaforlara ulaşılmıştır. Oluşturulan metaforların %37'sini dilsel unsurlar oluşturmaktadır. Türkçe öğretmenliği anlatılırken en çok Türkçeye ait kavramlar (kalem, kitap, kelime, sözlük, kılavuz...) kullanılmıştır. Geliştirilen metaforların %93'ünün olumlu bakış açısı taşıdığı saptanırken %7'lik bir kısım Türkçe öğretmenliğine karşı olumsuz yargı taşıyan metaforlar geliştirmişlerdir.

Olumlu metaforların çıkış noktası hem anadilin önemi ve bir millet için vazgeçilemez bir unsur olmasından hem de Türkçe öğretiminin bir çocuğun eğitiminin temel taşı (konuşma, okum, yazma) olmasından kaynaklanmaktadır. Olumlu metaforlarda görülen genel algı Türkçe öğretmenliğinin çok emek isteyen bir iş olması, Türkçe öğretmenlerinin çok güzel konuşup yazması şeklindedir. Olumsuz metaforların geliştirilme sebepleri ise Türkçe öğretmenlerinin her konu hakkında fikir ileri sürmeleri, günlük konuşmalardaki imla hatalarını düzeltme girişimleri ve evrak işlerinin hep Türkçe öğretmenlerine yaptırılması şeklinde ifade edilmiştir.

Dil, önemli görevleri yerine getiren bir sistemler bütünüdür. Dilin başlıca görevleri insanların birbirleriyle anlaşmalarını, duygu ve düşüncelerini karşı tarafa iletilmesini sağlama, geçmişten geleceğe kesintisiz bir bağ oluşturma ve yazılı ve sözlü kültürün taşıyıcısı olmasıdır. Dilin bu sayılan görevleri yerine getirebilmesi ise o dili konuşan insanların iyi bir ana dili eğitiminden geçmiş olmasına bağlıdır. Bu noktada ise en büyük görev Türkçe öğretmenlerine düşmektedir. Bu sebeple Türkçe öğretmenliği özellikle anneye benzetilmiştir. Emek verme, yetiştirme, geliştirme anlamlarında bahçıvan, su, toprak, ağaç, güneş gibi metaforlarda kullanılmıştır.

Dil, iletişimin temeli olmasının yanı sıra, her yönüyle bir milletin kültürünün aynasıdır; insanın ve medeniyetin en önemli belirtisi ve aracı dildir (Aksan,2007: 13). Geçmiş ve gelecek, hayat felsefesi, binanın temeli, evin ocağı, köprü, omurga, hazine, demirbaş, medeniyetin bel kemiği metaforları dilin bu özelliğinin toplum tarafından içselleştirdiğini göstermektedir.

Sonuç olarak dilin hem toplum içinde iletişimi sağlıyor olması hem de insan kalabalıklarının bir ulus hâline getirip medeniyet göstergesi olması toplum bireyleri tarafından kabul gören bir durumdur. Bu bağlamda cinsiyet ve meslek farklarına rağmen Türkçe öğretmenliği ve Türkçe öğretmenleri toplumun her kesimi tarafından önemsenmekte ve değer görmektedir.

5. ÖNERİLER

Bu çalışmada farklı meslek gruplarının Türkçe öğretmenliği algılarını belirlemek üzere metaforlardan yararlanılmıştır. Yapılacak olan benzer çalışmalarda hem metaforlardan hem de çalışmaları derinleştirecek farklı veri toplama araçlarından yararlanılabilir. Ayrıca bu çalışmada sadece Türkçe öğretmenliği kavramı üzerinde durulmuştur. Başka çalışmalarda farklı meslek dalları üzerine araştırmalar yapıp sonuçlar meslekler bazında karşılaştırılabilir.

Türkçe Öğretmenliğine İlişkin Algıları Belirlemeye Yönelik Metaforik Bir Çalışma

KAYNAKÇA

- Akkaya, A. (2013). Suriyeli mültecilerin Türkçe algıları, *EKEV Akademi Dergisi*, 17(56), 179-190.
- Aksan, D. (2007). Her yönüyle dil (4. Baskı), Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları
- Aktekin, S. ve Ç. Özbaş, B. (2013). Tarih öğretmen adaylarının tarih öğretmenliğine ilişkin inançlarının metafor analizi yoluyla incelenmesi, *Eğitimde Kuram ve Uygulamalar*, 9(3), 211-228.
- Aydın, İ. S. ve Pehlivan, A. (2010). Türkçe öğretmeni adaylarının “öğretmen” ve “öğrenci” kavramlarına ilişkin kullandıkları metaforlar, *Turkish Studies*, 5(3), 818-842.
- Aydın, E. ve Sulak, S. E. (2015). Sınıf öğretmeni adaylarının “değer” kavramına yönelik metafor algıları, *Bartın Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, 4(2), 482-500.
- Bağceci, B. ve Korkmaz, F. (2013). Lise öğrencilerinin “üniversite” kavramına ilişkin metaforik algılarının incelenmesi, *Bartın Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, 2(1), 187-204.
- Bülbül, T. ve Toker Gökçe, A. (2014). Okul bir insan bedenidir: meslek lisesi öğrencilerinin okul algılarına yönelik bir metafor çalışması, *Eğitim Bilimleri Araştırma Dergisi*, 4(1), 63-88.
- Ceran, D. (2015). Türkçe öğretmeni adaylarının Türkçe ders kitaplarına ilişkin metaforları, *Uşak Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 8(3), 121-140.
- Çocuk, H. E., Yokuş, G. ve Tanrıseven, I. (2015). Pedagojik formasyon öğrencilerinin öğretmenliğe ilişkin öz-yeterlik ve metaforik algıları: Mersin Üniversitesi örneği, *Mustafa Kemal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 12(32), 373-387.
- Demir, A. ve Tiryaki, E. N. (2016). Türkçe öğretmeni adaylarının yazma becerisine yönelik metaforik algıları, *Mustafa Kemal Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 13(33), 18-27.
- Doğan, H. ve Üngören, E. (2010). İşletmelerde metafor kavramı ve önemi: yöneticilerin stratejik iletişim ve paylaşım araçları olarak metaforlar ve etkin kullanım yolları, *Alanya İşletme Fakültesi Dergisi*, 2(2), 61-74.
- Eminoğlu Küçüktepe, S. ve Gürültülü, E. (2014). Öğretmenlerin “yapılandırmacı öğretmen” kavramına ilişkin algılarına yönelik metafor çalışması örneği, *Abant İzzet Baysal Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, 14(2), 282-305.
- Girmen, P. ve Yaşar, Ş. (2012). İlköğretim öğrencilerinin Türkçe dersi konuşma ve yazma sürecinde metaforlardan yararlanma durumları, *Mersin Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, 8(3), 13-23.
- Güner, N. (2013). Öğretmen adaylarının matematik hakkında oluşturdukları metaforlar, *E-Journal of New Sciences Academy*, 8(4), 428-440.
- Kılcan, B. (Edt.) (2017). Metafor ve eğitimde metaforik çalışmalar için bir uygulama defteri, Ankara: Pegem Akademi.
- Kınay, N., Sevim, O. ve Veyis, F. (2012). Öğretmen adaylarının Türkçeyle ilgili algılarının metaforlar yoluyla belirlenmesi: Atatürk Üniversitesi örneği, *Uluslararası Cumhuriyet Eğitim Dergisi*, 1(1), 38-47.

- Saban, A. (2008). Okula ilişkin metaforlar, *Kuram ve Uygulamada Eğitim Yönetimi*, 55, 459-496.
- Saban, A. (2004). Giriş düzeyindeki sınıf öğretmeni adaylarının “öğretmen” kavramına ilişkin ileri sürdükleri metaforlar, *Türk Eğitim Bilimleri Dergisi*, 2(2), 131-155.
- Sevim, O., ve Varışoğlu, B. (2012). Duygusal semantik farklılığa göre Atatürk Üniversitesindeki Türkçe öğretmeni adaylarının öğretmenlik mesleğine yükledikleri değerler. *Teke Dergisi*, 1(2), 27-37.
- Şimşek, H. ve Yıldırım, A. (2008). Sosyal bilimlerde nitel araştırma yöntemleri (8. Baskı), Ankara: Seçkin Yayıncılık.
- Tulunay Ateş, Ö. (2016). Öğrencilerin öğretmen ve okul metaforları, *International Journal of Contemporay Educational Studies*, 2(1), 78-93
- Ulusoy, M. (2013). Sınıf öğretmeni adaylarının Türkçe ve öğrenme alanları ile ilgili metaforlar, *Akdeniz Eğitim Araştırması Dergisi*, 14, 1-18.
- Varışoğlu, M. C. (2018a). Türk dili ve edebiyatı bölümü öğrencilerinin klasik Türk edebiyatı derslerine ilişkin görüşleri, *Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi*, 13 (2), 283-304.
- Varışoğlu, M. C. (2018b). Sosyal-duygusal dil öğrenme stratejileri ve Türkçenin yabancı dil olarak öğretimindeki yeri. *Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim (TEKE) Dergisi*, 7 (1), 379-396.
- Yunusoğlu, M. K. (2006). Türkiye Türkçesi bilgisayar metaforları, *Modern Türklük Araştırmaları Dergisi*, 3(2), 51-60.

HEZEC, REMEL USÛLLERİ ve BAHİRLERİ ÜZERİNE BİR İNCELEME

Gamze KÖPRÜLÜ*

Öz

Remel ve Hezec usûlleri Türk mûsikîsi içerisinde yer alan usûllerden ikisidir. Remel ve Hezec bahirleri ise Arap edebiyatında yer alan on altı bahirden ikisidir. İlk dönem Arap edebiyatında yer alan bu iki bahir bize bu kalıpların Türk mûsikîsi usûllerinden olan Remel ve Hezec ile bir bağlantısı olup olmadığı sorusunu sordurdu. Tespit edilen bulgular arasında Remel ve Hezec isim ortaklığı, arûz vezinlerinin tef'ileleri ve zamanları ile usûl darb ve zaman benzerlikleri, bu iki dinamiğin gösterim biçimleri gibi benzerlikleri yanında zamanla usûllerin zaman ve darb olarak değişimlere uğradığı tespit edildi. Çalışmada Arap şiirinin temelini oluşturan arûz kalıplarından olan Remel ve Hezec bahirlerinin ve Türk mûsikîsi içerisinde yer alan Remel ve Hezec usûlleri ile bir bağlantısının olup olmadığı ve kültürel etkileşimin bu dinamikler içerisindeki yerinin tespiti amaçlanmıştır. Geriye dönük araştırma modelinin uygulandığı nitel çalışmada durum tespitine yönelik literatür taraması yöntemi ve yüzyıllara göre usûllerin değişim çizgileri gösterilmiştir. Çalışma Türk mûsikîsi usûl literatürüne katkı sağlaması açısından öneme sahiptir.

Anahtar Kelimeler: Türk musikisi, Remel, Hezec, ikâ', usûl, Arap edebiyatı, bahir, arûz.

AN ANALYSIS on HEZEC, REMEL RHYTHMS and BAHIRS

Abstract

Remel and Hezec rhythms are two of the procedures in Turkish music. Remel and Hezec bahirs are two of the sixteen in the Arab literature. These two bahir in Arabic literature, she asked us whether these patterns had any connection with the Remel and Hezec rhythms which are Turkish music rhythms. Among the findings, Remel and Hezec name partnership, prosody pattern, rhythm time and rhythmbeat similarities, the similarity of these two dynamics, as well as the similarity of time and rhythm of the time rhythms were observed to change the time and rhythm. The aim of the study was to determine whether Remel and Hezec patterns, which are the mainstay of the Arabic poetry, and the Remel and Hezec rhythms of Turkish music and the place of cultural interaction within these dynamics. In the qualitative study of the retrospective research model, the literature review methods for the determination of the status and the lines of change of the rhythms according to the centuries have been shown. The study is important in terms of contributing to Turkish music rhythm literature.

Key Words: Turkish music, Remel, Hezec, ikâ, rhythm, Arabic literature, bahir, prosody.

* Dr. Öğr. Üyesi, Tokat Gaziosmanpaşa Üniversitesi Devlet Konservatuvarı, gamze.koprulu@gop.edu.tr. ORCID: 0000-0002-6354-3999

GİRİŞ

Türkler birçok topluluk ile etkileşimler yaşamış, özellikle ilim-sanat yönünden bakıldığında da bu etkileşimler birçok dinamik üzerinde kendisini göstermiştir. Türk insanı kadim ve zengin kültürü ile farklı bölgelerde farklı kültürleri etkilediği gibi farklı kültürlerden de etkilenmiştir. “Türkler tarih boyunca geniş bir coğrafyada yaşamışlar ve çeşitli kültürlerin müzikleriyle etkileşim içerisine girmişlerdir. Orta Asya’da göçebe hayat sürerken, komşu Çin, Moğol ve Hint müzikleriyle, Batı Asya’da Fars müziğiyle karşılaşan Türkler, İslamiyet’in kabulünden sonra, Arap ve Farslarla birlikte birtakım yeni müzik oluşumları meydana getirmişler, göçlerle Ortadoğu müzik kültürlerine güçlü Asya’lı dinamikler kazandırmışlardır”(Can, Levendoğlu, 2002, s. 240). Türk müzikîsi terminolojisi açısından incelendiğinde de bu etkileşimi birçok yönü ile görmek mümkündür. “Ortadoğu’da yazılan müzik yazmalarında XIII. yüzyıldan itibaren Buhara, Hicâz, Horasan, Irak, Isfahân, Karabağ, Maverâünnehr, Nihavend, Nişâbur, Şiraz gibi şehir, bölge ve ülke adları taşıyan pek çok makam görülmektedir. Bunlar arasında yer alan Nihavend ve Hicâz gibi makamlar günümüz Geleneksel Türk Sanat Müziği’nde hâlâ çok rağbet gören makamlardır” (Can, Levendoğlu, 2002, s.242). Türk müzikîsi terminolojisi içerisinde yer alan bölge-makam isimleri yanında kavim isimleri ve Arapça- Farsça terimler de Türk müzikîsi içerisinde görülmektedir. Tıp, matematik¹, din, psikoloji gibi ilimler ile pek çok noktada buluşan ve yaşayan bir dinamik olan Türk müzikîsi diğer disiplinlerle yakın ilişkilere sahip bir ilimdir.

Edebiyat ise bu ilişkinin en fazla görüldüğü alanların başında yer almaktadır. Türk klasik müzikîsinin Klasik Türk edebiyatından, Türk halk müzikîsinin ise Türk halk edebiyatından beslendiği bilinmektedir. Bu iki disiplin arasında özellikle terminoloji başta olmak üzere etkileşimler oldukça fazladır. Örneğin edebiyat içerisinde yer alan murabbâ, gazel, dîvan, kaside, vb. nazım biçimine sahip eserleri Türk müzikîsinde icrâ edilen form türleri olarak görmek mümkündür. Bu ilişki usûl-vezin gibi konularla da ilgili birçok çalışmanın ortaya konmasında zemin oluşturmaktadır. “Musiki, şiirin sınırlarını, tesir sahasını genişletirken şiir de taşıdığı değerler itibariyle musikiyi anlamlı kılmaktadır. Dolayısıyla şiirin musiki içerisindeki fonksiyonu sadece sesleriyle müzikalitesine katkıda bulunmak değil, aynı zamanda eserin anlamına katkıda bulunarak eserden duyulan hazzı genişletmektir” (Cançelik, 2013, s.22). Müzikî ve özellikle Arap şiiri ile olan bu ilişkiyi İslamiyet sonrası ortaya çıkan bir durum olarak nitelemek yanlış olur. Köprülü bu durum ile ilgili olarak şu cümleleri kurar “Eski şark milletlerinde olduğu gibi, Türk şair musikişinası, dinî yahut yarı-dinî ayinlerinde kopuzıyla mâbûdu takdîs ve tebcîl ediyor, hükümdarın menkabelerine dair kasideler okuyor yahut eski esâtirî kahramanların hikâyelerini, Oğuz Han ve Kara Han menkibelerini anlatıyordu” (1999, s.111).

¹ Lâdikli Mehmet Çelebi müzikî ilminden, “matematik ilmi içerisinde yer alan en üstün ve en şerefli ilim” (*Zeynü’l Elhân fi İlmi’t te’lif-i ve’l-evzân, vrk.4*) olarak bahseder.

Hezec, Remel Usûlleri ve Bahirleri Üzerine Bir İnceleme

Şiir ve mûsikî tanımlarına bakıldığında da kurulan cümlelerin çok farklı olmadığı görülür. “Duygu ve heyecanları, güzellikleri, seslerin uyumundan ve ahenginden faydalanarak etkili bir şekilde anlatma sanatı ve bu sanat yoluyla verilen edebî eser; manzume; gönle ve hayale hitap eden, insanda güzellik duygusu ve heyecan uyandıran şey, görünüş, oluş” (Ayverdi, 2006, s.2952) ile ifade edilen şiir tanımı yanında ilimlerin en üstünü ve en şerefli kabul edilen mûsikî tanımı ise şöyledir; “Bütün sanatlar ve bu arada mûsikî, kültürden bağımsız değildir. Eskilerin matematiğin bölümleri arasına bağlı bir ilim, kulağa zevk veren, fikri duygulandıran ve ruhu heyecana getiren bir sanat olan mûsikî, aynı zamanda da mükemmel bir lisandır” (Yekta, 1924, s. 5). “Dünya müziklerinde hiçbir eşi olmayacak şekilde, insanın fitriyatını ve buna bağlı olarak doğal sesleri merkez kabûl eden mûsikîmizin, özellikle söz mûsikîsi repertuarının oluşturulmasında da usûl, güfteye bağlı olarak irdelenmiştir. Bu durum dîvân şâirlerinin de elini rahatlatmış ve güçlendirmiş olmalıdır ki, şâirlerimizin duygularını özgürce ifade edebilecekleri ve sanatlarını gösterebilecekleri pek çok arûz kalıbı türemiş ve usûllerle bu kalıplar bestelerde eşleştirilmiştir. Bu noktada şâir ve bestekâr arasındaki muvazene takdire şayandır” (Gönül, 2015, s. 36).

“İster hece vezni ister arûz ile yazılmış olsun güftelerin ifâde edilmişinde dikkat edilen vurgularına bağlı olarak oluşturulmuş düzümlerin kuvvetli, yarı kuvvetli ve zayıf zamanlarına dikkat çekecek şekilde bir araya getirilmesi ile usûller meydana gelmekte veya çeşitlenmektedir. Dolayısıyla, sesler üzerine bir düzenleme san’atı olan mûsikîde, düzenleme kısmını usûl üstlenmektedir. Bunun doğal sonucu olarak usûlün, sesler üzerinde mutlak hâkimiyeti vardır” (Gönül, 2017, s. 36).

Arap şiiri içerisinde karşımıza çıkan ve Remel ve Hezec bahirleri Türk mûsikîsi içerisinde yer alan Remel ve Hezec usûlleri ile bir bağlantısı olup olmadığı sorusunu sordurdu bize. İsim olarak karşılaşılan benzerlikler dışında başka ortak yönlerin olup olmadığını araştırdığımızda arûz tef’ilelerine bağlı olarak zaman ve bu zamanlara bağlı olarak usûl ve arûz kalıpları arasındaki benzerlik gibi bazı ortak bulgulara ulaşılmıştır. İki usûl ve iki arûz kalıbına ait tespit edilen ortak bulgular başlıklar altında incelenerek açıklanmaya çalışılmıştır. Genel olarak bakıldığında da usûl ve arûz kalıplarına ait daha pek çok ortak bulguya ulaşılmış, ulaşılan ortaklıklar çalışmanın akışı içerisinde zikredilmişlerdir. Arap şiirinin temelini oluşturan Remel ve Hezec bahirlerinin Türk mûsikîsi içerisinde yer alan Remel ve Hezec usûlleri ile bir bağlantısı olup olmadığı, benzer ya da farklı yönleri, kültürel etkileşimin bu dinamikler içerisindeki yerinin tespiti amaçlanmıştır. Geriye dönük araştırma modelinin uygulandığı nitel çalışmada, durum tespitine yönelik literatür taraması yapılmış ve yüzyıllara göre usûllerin değişim çizgileri gösterilmiştir.

İlk Dönem Araplarında Usûl

“Araplar eski çağlardan beri ğınayı² bilmekte; en-nasb, es-senâd ve el-Hezec gibi üç türü onlar arasında yaygındır. en-Nasb: Birincilerin ğinâsı olup buna el-murâî veyâ el-ğinâü'l-cenâbî de denilmektedir “Hida” da buradan gelmektedir. Es- Senâd: Nağme ve ara sesleri çok olan “pest”³ bir ğinâdır. El-Hezec: Ağır başlı insanı bile, def ve mizmarla (bir çeşit düdük) yürüten, dans ettiren “tiz”⁴ bir ğinâdır” (Kalender, Akın, 1992 s. 189). Cahiliye dönemi Arapları arasında kullanılan en yaygın çalgı vurmali çalgılardır. Dönem mûsikilerine genel olarak bakıldığında kapsamlı bir mûsikîden bahsetmek zordur. O dönemde yapılan mûsikî genellikle develeri sürmek için çöllerde icrâ edilen, basit nağmelerden oluşan, ama asla ritimsiz olmayan bir mûsikîdir. “Ayrıca bu dönemde def, davul veya “kadîb” denen ritim enstrümanlarından başka bir enstrümana da rastlanmamaktadır” (Turabi, 2006, s. 100). Bu çalgılarla icrâ edilen ritimler de ezginin basitliği ile doğru orantılı olarak oldukça basittir. “İbn Muhriz’in İslâm mûsikîsine Remel ritmi ve bir düğün şarkısı hediye ettiği ayrıca insanların en güzel seslisi olduğu nakledilmektedir” (Turabi, 2010, s. 52). “İlk defa Hz. Ali döneminde şarkı okumaya başlayan Tuveys, şarkılarını kare şeklindeki bir def eşliğinde okurdu. Def eşliğinde şarkı söyleyerek yeni bir tarz geliştirmişti. Çok iyi kullandığı defin dışında başka herhangi bir enstrüman çalmazdı. Defini ridâsının altına gizleyerek icra ettiği de rivayetler arasındadır” (Turabi, 2010, s. 55). “Tuveys’in aynı zamanda şarkılara “ikâ”yı (ritim, usûl) uygulayan ilk muğannî olduğu da burada vurgulanmalıdır” (Turabi, 2010, s. 53).

Usûl ve Arûz

Türk mûsikîsi içerisinde yer alan usûller, edvar kitaplarında ikâ ismi ile kullanılmıştır. “İbn Sînâ’ya göre şiir, uyumlu ve eşit ikâları olan, kendi vezinlerinde tekrar edilen, son harfleri benzer [kafiyeli] sözlerden oluşan hayale dayalı sözdür.” (Turabi, 2008, s. 209), Uslu’nun *Selçuklu Topraklarında Müzik* isimli eserinde “Günümüzde usul anlamında kullanılan ika terimi” (2015, s. 156) cümlelerinden ikâ teriminin edebiyat sahasında kullanıldığı da anlaşılmaktadır. Yapılan incelemelerde arûz bahirleri ve mûsikî arasında birçok ortak nokta tespit edilmiştir. Yukarıda zikredilen “ikâ” teriminin kullanım ortaklığı yanında tespit edilen diğer benzer yönler de akış içerisinde zikredilmişlerdir.

Türk mûsikîsi usûlleri içerisinde yer alan sebep, vetet ve fâsıla gibi dinamikler aynı zamanda arûz içerisinde de görülür. “el-Kindî usûlleri melodik, şiirsel ve müziksel olmak üzere üçe ayırır. Daha sonra bunların notasyonu ve zamansal orantılarını sağlamak için şiirsel ikâ’ları temel alarak bunları bu şekilde özetler. Zirâ Araplar’da bir şiir beyti sebep, vetet ve fasılları müstemildir. Sebep; bir nakra ve bir

² “Ğına: Sesi yükseltmek; bir sözü mırıldanmak; şarkı, türkü, gazel, kaside vb.ni heyecan verici bir tarzda söylemek, okumak” (Apaydın, 2006, s.261).

³ Ağır.

⁴ Yürük.

Hezec, Remel Usûlleri ve Bahirleri Üzerine Bir İnceleme

imsâk (es-sus) dır. Bu da bir müteharrik (sesli), diğeri sakin (sessiz) iki harften oluşur.” (Turabi, 1996, s. 82). Türk mûsikîsinde ise şöyle bahsedilir “Sebeup iki kısma ayrılır; sakîl sebeup iki harekeli sessiz harfle ifade edilir; tene. Hafif sebeup birincisi harekeli, ikincisi sakin iki sessiz harfle ifade edilir; ten. Veted iki kısma ayrılır; veted-i mecmû ilk ikisi harekeli sonuncusu sakin üç sessiz harfle ifade edilen tenen. Veted-i Mefrûk ilki ve son harfi harekeli orta harfi sakin üç sessiz harfle ifade edilen tâni. Fâsıla iki kısma ayrılır: Fâsıla-i suğra üçü harekeli sonuncusu sakin dört harfle ifade edilen tenenen. Fâsıla-i kübrâ dördü harekeli beşincisi sakin beş harfle ifade edilen tene tenen” (Uygun, 1999, s. 226-227). Sebeup, vetet ve fâsıla da usûl ve arûza dair bir başka benzerliktir.

“Açık/ kısa ve kapalı/ uzun olarak nitelenen hecelerin önceden belirlenmiş bir düzen içerisinde tekrarlanması esasına dayanan bir şiir ölçüsü ve bir ahenk sistemi olan arûz, Arap edebiyatında doğmuştur. Arap edebiyatının dil yapısı ve edebî geleneğine göre şekillenmiş, bazı değişikliklere uğrayarak başta Fars ve Türk edebiyatları olmak üzere İslâm medeniyetine giren diğer milletlerin edebiyatlarında da kullanılmıştır” (Kesik, Şenödeyici, 2015, s. 9).

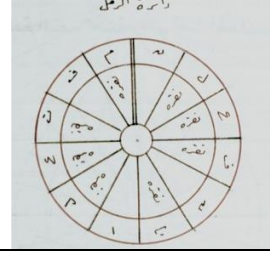
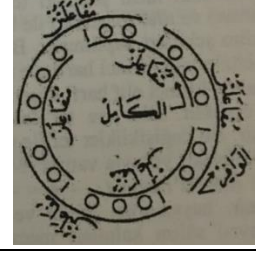
“Arûz sistemi denildiğinde akla gelen ilk isim Halil b. Ahmed’dir. 718 yılında Umman’da doğan el-Halil b. Ahmed bütün İslam tarihinin yetiştirdiği müstesna bir dil âlimidir. Çok yönlü bir ilim adamı olan el-Halil b. Ahmed meşgul olduğu gramer, lügat, mûsiki gibi dalları ilmî usul ve kaideleriyle ilk defa vâzemesi ve bilhassa arûzu yeni bir ilim dalı olarak ortaya koyması ile şöhret bulmuştur. el-Halil b. Ahmed, Arap dilinin gramerinin tespitinde harflerin mahreçlerine göre dizilerek, dilin orijinal bir lüğatinin tedvin ve tertibinde, Arap nazım usulünün tespit ve izahı ve bununla yakından irtibatı olması dolayısıyla da mûsikî vb. dair olan tüm çalışmalarında kendisinden önce varılan sonuçları toparlayıp ayıklamak, meseleleri yeniden ele alıp ıslah ve ikmal, terkip ve telif, nihayet terimlerini tarif etmek suretiyle bu sahaları insicamlı bir ilim veya ilim şubesi hüviyetine kavuşturmuştur” (Topuzoğlu, t.y. s. 155-157).

Halil b. Ahmed’in arûz ilmini ritimli olarak ortaya koymasında mûsikînin ona ilham vermiş olma olasılığı yüksektir. Arûz vezni ile ilgili yazmış olduğu *Kitâbü'l-'Arûz* yanında, mûsikî adına *Kitâbü'l-îkâ'* ve *Kitâbü'n-Nagam fi'l-mûsikâ* isimli eserleri de kaleme almış ancak bu eserler günümüze ulaşmamıştır. Arap edebiyatından Türk edebiyatına da geçen arûz’un tamamen Arap kuralları ile kullanılmadığı, sistemin Türk edebiyatına uygun kurallar çerçevesinde bazı değişimlerle alındığı bilinmelidir. “İslâmiyet öncesi Türk şiirinde hece vezni kullanılmış, Türklerin İslâmiyet’i kabul etmesiyle birlikte; Karahanlılar döneminden günümüze kadar hece vezninin yanı sıra arûz vezni ile de şiirler kaleme alınmıştır” (Doğan, 2005, s. 11).

Arûz tef’ilelerinin gösterilmesi Türk mûsikîsi usûl gösterimi ile de oldukça benzerdir. Bu tef’ileler, edvâr kitaplarında yer alan makam ve usûl devirleri gibi

daireler üzerinde gösterilmektedir. Tıpkı usûllerin icrâsında olduğu gibi arûz da kendi içerisinde sürekli bir döngü içerisindedir.

Tablo 1. Usûl ve arûz dairelerinin gösterimi

	
Remel usûlüne ait darbların gösterimi ⁵	Kitâbü'l-Arûz'da bahirlerin gösterimi ⁶

Sadece Remel ve Hezec usûlleri değil diğer bazı usûllerde arûz bahirleri ile bazı benzerlikler göstermektedirler. Örneğin adından da anlaşılacağı üzere dört tef'ilesi birinci mısradaki, diğer dört tef'ilesi de ikinci mısradaki yer alan ve toplam sekiz tef'ileden meydana gelen arûz beyitlerine sekizlik anlamında müsemmen adı verilmiştir. Türk mûsikisinde yer alan müsemmen usûlü de iki adet dört zamanın birleşiminden oluşan sekiz zamanlı bir usûldür. Yine muhammes, hafif gibi daha birçok arûz bahri de Türk mûsikisi usûlleri içerisinde yer almaktadır.

Remel ve Hezec usûlleri aynı zamanda Arap mûsikisi içerisinde de yer alan usûller olarak karşımıza çıkar. "el-Eğânî"ye göre Tuveys, müzikte sanatlı olarak ilk şarkı söyleyen ve İslâm'da "hezec" ve "remel" in parlak ritimleriyle beste yapan ilk muhannestir." (Akt. Turabi; Özden, 2015, s. 12). Arûz ve usûl teorisi, gösterim biçimleri, isim, zaman gibi birçok ortak özellikler ile kültürler arası etkileşimlerin birbirine ne kadar açık olduğunun birer göstergesidir.

Remel Usûlü ve Remel Bahri

Bulgu 1: Arûz ve Usûl Kalıbına Ait İsim Benzerliğine Yönelik İnceleme

Kelime anlamı olarak süratli, çabuk, hızlı, acele, anlamlarına gelen Remel, öncelikle ilk Arap dönemi edebiyatı ve mûsikisi içerisinde yer bulmuş Türklerin İslamiyet'in kabulü ile Türk mûsikisi içerisinde de yerini almış ve günümüze kadar varlığını devam ettirmiştir. Ortak kullanımın görüldüğü isim benzerliğini kültürel etkileşimin bir barçası olarak görmek mümkündür.

⁵ Safiyüddîn Urmevî, *Risâletü's Şerefiyye Şerefiyye* vrk.66a.

⁶ Ahmet Mermer, Lütfi Alıcı, Muvaffak Eflatun, Yavuz Bayram, Neslihan Koç Keskin, *Eski Türk Edebiyatına Giriş*, s. 46.

Hezec, Remel Usûlleri ve Bahirleri Üzerine Bir İnceleme

Bulgu 2: Arûz Tef'ileleri ve Usûl Darblarının Benzerliğine Yönelik İnceleme

Remel, "Halil b. Ahmed'in arûz sisteminde "müctelibe" denilen üçüncü dairedeki üç bahirden (hezec, recez, remel) üçüncüsü olup genel sıralamada sekizinci bahir olarak geçer. Tef'ileleri yedi harfli (sübâiyye) bahirlerdendir. İki hafif sebep ile aralarındaki bir mecmû vetidden oluşan "fâilâtün" tef'ilesinin altı defa tekrarlanmasıyla meydana gelir" (Topuzoğlu, 2007, s. 553). Arûz tef'ilelerine karşılık gelen birçok usûl kalıpları mevcuttur. Remel bahri tef'ilesi olan fâilâtün (- . - -) kalıbı için vurulacak usûl darbı ten tenen ten' dir. Bu bulguya ait karşılaştırmayı iki kısımda incelemek gerekir. İlki, ilk Arap dönemi arûzu ve usûlü yönü ile ikincisi ise Türk mûsikisi yönü ile. İlk Arap dönemi Remel bahri ve Remel usûlü kalıpları karşılaştırıldığında birbirlerine uygunluk gösterdikleri tespit edilmiştir. Bu karşılaştırmanın yapıldığı tablo aşağıda verilmiştir.

Tablo 2. İlk dönem Arap Remel Arûz Tef'ilesi ve Usûl Darbı

Remel Arûz ve İkâ'			
Fâ	i	lâ	tün
Ten	te	nen	ten
Düüm	Tek	tek-te	ek-tek

İkinci olarak, el-Kindî'ye ait edvar kitapları ile başlayan Türk mûsikisine ait yazılı kaynaklardan hareketle, farklı yüzyıllarda yazılan edvar kitapları içerisinde yer alan Remel usûlü darplarına ait çizgiler şu şekildedir:

Şekil 3. el-Kindî'de "Remel" (Turâbî, 1996, s. 81).

el-Kindî'nin usûl kalıplarına bakıldığında ten tenen kalıplarından oluştuğu anlaşılmaktadır. İlk dönem Arapların kullandığı darbların ilk beş zamanı ile uyuşsa da iki zaman eksik kalmaktadır.

Fârâbî'de Remel darbları: "Tennen tennen 0 0" (Fârâbî, 10.yy, 64b-65b).

Safiyüddîn-i Urmevî'de Remel darbları: "Ten ten ten ten tenenen" (Urmevî, 13.yy, vrk. 65a).

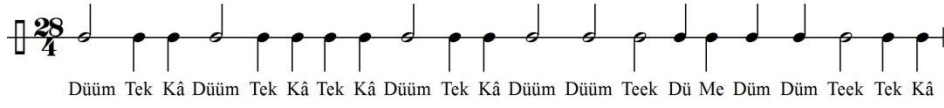
Abdülkâdir Merâgî'de Remel darbları: "Ten ten tenenen tenenen" (Uslu, 2015, s. 194).

Kantemioğlu Edvârı'nda Remel usûlünün yer aldığı sayfalar eksiktir.

Kevserî'de Remel darbları: "Düm teke düm teke teke düm teke düm teke teke düm tek düm düm teke teke teke" (Kevserî, 18.yy, vrk.21a).

Abdülbâki Nâsır Dede'de Remel darbları: "Düm teke düm teke teke düm teke düm tek düm tek düm düm tek teke teke".(Abdülbâki Nâsır Dede, 1794, vrk. 40a).

Gamze KÖPRÜLÜ

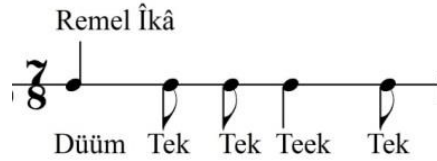

Şekil 4. Günümüzde Kullanılan Remel Usûlü El İle Vuruluşu

el- Kindî'den itibaren Remel kalıplarına bakıldığında ilk Arap dönemi Remel tef'ilesi ile örtüşmediği görülür. Türk mûsikîsi usûlleri içerisinde Remelden başka Hafîfu'r Remel ve Sakîlu'r-Remel (Mudâafu'r-Remel) olarak adlandırılan iki Remel daha vardır. Bu iki usûl darblarına ait yapılan karşılaştırma ve incelemelerde fâilâtün kalıbına uygun düşen yedi zamanlı ten tenen ten darbları Hafîfu'r- Remel usûlünün ilk yedi zaman darbına karşılık gelmekte ise de üç zaman eksik kalmaktadır. Türk mûsikîsi içerisinde kullanılan Remel usûlüne ait darblar Remel bahri darbları ile uyum göstermemektedir. Türk mûsikîsi usûllerine ait darbların dönemsel olarak değişimler geçirdiği belirlenmiştir. Bu değişim sebepleri sonuç kısmında verilmiştir.

Bulgu 3: Arûz Tef'ile Zamanı ve Usûl Zamanlarının Benzerliklerinin İncelenmesi

Üçüncü bulgu yine iki kısımda incelenmiştir. İlk olarak Remel bahri temel tef'ilesi olan fâ i lâ tün kalıbının zaman toplamalarına bakıldığında yedi zamanı verdiği görülmektedir. "Simon Corci, Tuveys'in kullandığı Remel ölçülerini düüm tek tek teek tek"⁷ (Turabi, 2010, s. 54) şeklinde verir ki bu usûl zamanı Remel bahir zamanı ile uyuşmaktadır. Simon Corci'nin vermiş olduğu darbların usûl şablonu ile gösterilmesi şöyledir:

Şekil 2. Tuveys'in vurduğu Remel Usûl Darbları

Tablo 3. İlk dönem Arap Remel Arûz ve Usûl Zamanı

Remel Arûz ve İkâ'			
Fâ	i	lâ	tün
1-2	3	4-5	6-7
Ten	te	nen	ten
Düüm	Tek	tek-te	ek-tek
1-2	3	4-5	6-7

⁷ Bu usûl kalıbı günümüzde kullanılan "düüm teek teek" darblarına sahip Devr-i Tûran usûlüne benzemektedir.

Hezec, Remel Usûlleri ve Bahirleri Üzerine Bir İnceleme

İkinci olarak Türk mûsikîsi usûlleri bakımından incelenmesi şöyledir:

Türk mûsikîsi Remel usûlü için belirli vuruş darbları vermeyen ancak incelendiğinde ten tenen kalıplarına ulaşılan usûlü el-Kindî şu şekilde açıklar “münferid bir nakra ile başlar, aralarında bir nakra zamanı giremeyen peşpeşe iki nakra ile devam eder, sonu ile başı arasında bir nakra zamanı vardır” (Turabi, 1996, s. 80).

Şekil 3. El-Kindî’de “Remel” (Turabi, 1996, s.81)

Fârâbî’de Remel: “Tennen tennen 0 0”=12 (Fârâbî, 10.yy, 64b-65b).

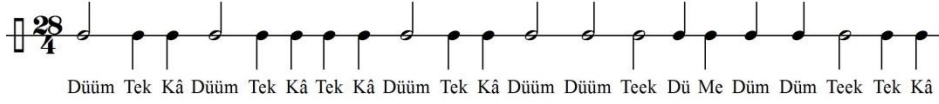
Safiyüddîn-i Urmevî’de Remel: “Ten ten ten ten tenenen” =12 (Urmevî, 13.yy, vrk. 65a).

Abdülkâdir Merâgî’de Remel: “Ten ten tenenen tenenen”= 12 (Uslu, 2015, s. 194).

Kantemioğlu Edvârî’nda Remel usûlünün yer aldığı sayfalar eksiktir.

Kevserî’de Remel: “Düm teke düm teke teke düm teke düm teke teke düm tek düm düm teke teke”= 28 (Kevserî, 18.yy, vrk.21a).

Abdülbâki Nâsır Dede’de Remel şöyle gösterilmiştir: Düm teke düm teke teke düm teke düm tek düm tek düm düm tek teke teke=26 (Abdülbâki Nâsır Dede, 1794, vrk. 40a).

Şekil 4. Günümüzde Kullanılan Remel Usûlü El İle Vuruşu

İlk dönem Araplarında arûz ve usûlün birbirlerinden etkilenmiş oldukları açıktır. İlk dönem Araplarında Remel tef’ilesi ve usûlü 7 zaman olarak icrâ edilmiştir. Türk mûsikîsinde ise zamanlar uyuşmamaktadır. el-Kindî eserinde Remeli 5 zaman, Fârâbî-Urmevî ve Merâgî 12 zaman, Kevserî’den itibaren Abdülbâki Nâsır Dede’de ve günümüzde Remel 28 zaman olarak kullanılmaktadır. Usûl gerek zaman gerekse darb olarak değişime uğradığı açıktır. Kindî ’de aksak yapıya sahip olan Remel, sonraki yüzyıllarda önce 12 zamana daha sonra 28 zamana ulaşmıştır. Darb ve zaman değişimine sebep olan birçok neden mevcuttur. İlk olarak Türk edebiyatında farklı arûz düzenlemeleri olduğu unutulmamalıdır. Türk mûsikîsinde bestelenen eserler güfteleri ile divan edebiyatından beslenmektedir. Beste ve güfte uyumunu örtüşürmek için farklı arûz kalıplarının güfteye eklenmesi kaçınılmaz olarak usûllere de yansımış ve zamanlarda farklılaşmaya sebebiyet vermiştir. Ayrıca mûsikî formlarının ve icrâcılarının da bu değişime etki ettiklerini düşünmek yanlış olmaz. Örneğin kâr’larda kullanılan usûllere ait darblar içerisinde dört vuruşluk düm ya da tek vuruşları mevcuttur. Bu uzun soluklu düm-tek bekleyişleri eserin giderinde mevcut olan zindeliği düşürebileceği için eserin ruhunu ve duygu derinliğini

bozmadan icrâcının mûsikî birikimi ile farklı darp kalıpları ortaya çıkabilmekte, eser giderini aksatmadan farklı usûl kalıpları çeşitlenebilmekte ve zaman kendi içerisinde büyüyebilmekte ya da küçülebilmektedir. Ancak bu küçülmede bilinmesi gereken elzem bir husus vardır ki o da büyük zamanlı usûllerin asla küçük zamanlı nim sofyan, sofyan, düyek ve benzeri usûller ile vurulmasının doğru olmadığıdır. Usûl değişimlerine sebep olabilecek daha farklı sebepler elbette mevcuttur ki sonuç kısmında işlenmiştir.

Hezec Bahri ve Hezec Usûlü

Bulgu 1: Arûz ve Usûl Kalıbına Ait İsim Benzerliğinin İncelenmesi

Hezec kelimesi “güzel sesle gazel, şarkı, türkü ve benzeri şeyleri söylemek, okumak anlamına geldiği gibi lafızları arasında benzerlik, uyum ve yakınlık bulunan düzenli söz manâsına da gelir” (Topuzoğlu, 1998, s. 302). İlk Arap edebiyatı içerisinde yer bulan Hezec bahri yine aynı dönemde bir usûl ismi olarak kullanılmış ve İslamiyet’in kabulünden sonra Türk mûsikîsi içerisinde de bu usûl aynı isimle yer almıştır.

Bulgu 2: Arûz Tef’ileleri ve Usûl Darblarına Ait Benzerliğin İncelenmesi

“Hezec Halil b. Ahmed’in arûz sisteminde “müctelibe” veya mü’telife” denilen üçüncü dairedeki bahirden (hezec, recez, remel) ilki olup genel sıralamada altıncı bahir olarak geçer. Bir mecmû vetid (me-fâ) ile iki hafif sebepten (î-lün) oluşan mefâîlün tef’ilesinin bir satırda üç, bir beyitte ise altı defa tekrarlanmasından meydana gelir” (Topuzoğlu, 1998, s.302). Hezec’in temel kalıbı olan mefâîlün (. - - -) tef’ilesi için vurulacak usûl kalıbı Tenen ten ten’dir.

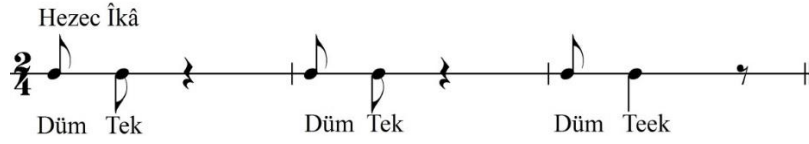
Tablo 4. Hezec Temel Arûz ve Usûlü

Hezec Temel Arûz ve Usûlü			
Me	fâ	î	lün
Te	nen	ten	ten

Simon Corci’nin vermiş olduğu Hezec kalıbı “2/4 (8)lik olarak düm tek es (4) düm tek es (4) düm teek es (8)” (Turabi, 2010, s. 54) olarak belirtilmiştir. Corci’nin vermiş olduğu darbların usûl darbları bakımından incelendiğinde 6 zamanlı Hezec tef’ilesi ile farklılık gösterdiği görülmektedir ve usûl şablonunda gösterimi şu şekildedir⁸:

⁸ Simon Corci’nin vermiş olduğu Hezec kalıbı usûl darbları içerisinde sus işaretleri mevcuttur. Ancak usûl kalıplarında sus işareti kullanılmaz. Bu usûllerin kullanım amacına ters bir durumdur.

Hezec, Remel Usûlleri ve Bahirleri Üzerine Bir İnceleme

Şekil 5. Tuveys'in Vurduğu Hezec Usûl Darbları

Daha önce bahsedildiği gibi bir arûz kalıpları içerisinde mevcut, farklı bahirler bulunmaktadır. Hezec usûl darblarına karşılık gelebilecek diğer tef'ileler ile yapılan karşılaştırmalar neticesinde Hezec kalıbı içerisinde yer alan müctes bahrinin Hezec usûl darbları ile uyum içerisinde olduğu görüldü.

Tablo 5. Hezec Müctes Bahri Arûz ve Usûl Darbları

Hezec Müctess Bahri Arûz ve Usûlü							
Me	fâ	i	lün	fe	i	lâ	tün
Te	nen	te	nen	te	ne	nen	ten

Türk mûsikîsi usûl darb çizgileri şöyledir:

Şekil 6. el- Kindî'de "Hezec" (Turabi, 1996, s.81)

Fârâbî'de Hezec: "tenenenenen" (Rızvanoğlu, 2007, s. 67).

Safiyüddîn-i Urmevî'de Hezec: "tenenen ten" (Urmevî, 13.yy, vrk. 27b)

"tenen tenen" (Arslan, 2017, s. 380).

Abdülkâdir Merâgî'de Hezec: "Tenenen ten" (Uslu, 2015, s. 195).

Kantemiroğlu Hezec: "teke teke düm tek düm tek düm teke teke tek düm düm tek düm düm düm" (Tura, 2001, s. 171).

Kevserî'de Hezec: "Düüm düm düm teke düm düüm teke teke düüm teke düm düm teke teke" (Kevseri, 18.yy, vrk. 10b).

Müctes bahrine ait mefâilün / tenen tenen kalıbı Safiyüddîn-i Urmevî'nin Şerefiyye'sinde, feilâtün / tenenen ten kalıbı ise hem Urmevî'nin *Kitâbü'l- Edvâr*'ında hem de Abdülkâdir Merâgî'nin *Makâsıd*'ında vermiş olduğu usûl kalıbı ile aynıdır. Safiyüddîn-i Urmevî'nin eserleri incelendiğinde Hezec usûlü için iki farklı usûl kalıbı kullanılmış olduğu görülür. Kullanılmış olan usûl darbları ise müctes bahri tef'ilelerine uygun düşen darblardır. Neden iki farklı usûl kalıbının verilmiş olabileceği sorusunun cevabı ise müctes bahrine ait tef'ileler ile karşılaştırıldığında elde edilebilir. Merâgî'den sonra Hezec darblarında farklılıklar meydana geldiği ve darb hareketlerinde fazlaşma olduğu görülmektedir. Bu durumun sebepleri Remel usûlü için vermiş olduğumuz sebeplerden çok farklı değildir.

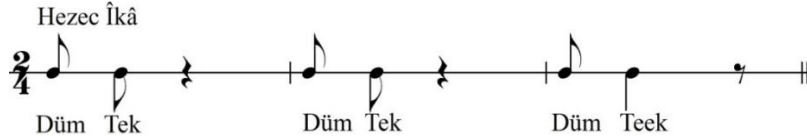
Bulgu 3: Arûz Tef'ile Zamanı ve Usûl Zamanlarına Ait Benzerliğin İncelenmesi

Hezec temel tef'ile zamanları ve bu zamana uygun düşen usûl zamanları incelendiğinde toplam zamanın yedi olduğu görülür. Bu yedi zaman ne ilk dönem Araçlarının ne de Türk mûsikisi içerisinde kullanılan Hezec usûl zamanı ile uyuşmamaktadır.

Tablo 6. Hezec Temel Arûz ve Usûlü

Hezec Temel Arûz ve Usûlü			
Me	fâ	î	lün
1	2-3	4-5	6-7
Te	nen	ten	ten ⁹
1	2-3	4-5	6-7

Ancak müctes zamanı ile usûl zamanları karşılaştırıldığında ise ortaya çıkan zaman altıdır. Simon Corci'nin Hezec usûl kalıbını iki zaman olarak belirtmiştir. Verilen üç ölçüde iki zamanlı usûl farklı darb hareketleri ile uygulanmıştır. Bu farklı darb hareketleri bize Hezec usûlünün iki zamanlı olması yanında altı zamanlı olabileceği düşüncesini de vermiştir. Corci'nin vermiş olduğu usûl zamanının altı olma ihtimali oldukça yüksektir ve müctes kalıbı bu düşüncemizin doğruluğunu güçlendirmektedir.

Tablo 7. Hezec Bahri ve Usûl Zamanları

Hezec, Müctes Bahri ve Usûlü Zamanları								
Me	fâ	i	lün		fe	i	lâ	tün
1	2-3	4	5-6		1	2	3-4	5-6
Te	nen	te	nen		te	ne	nen	ten
1	2-3	4	5-6		1	2	3-4	5-6

Türk mûsikisi usûlleri zaman çizgileri şöyledir: el-Kindî Hezec usûlünü şu şekilde açıklar “ararlarında bir nakra zamanı giremeyen peş peşe iki nakra, her bir çift nakra arasında iki nakra zamanı”(Turabi,1996 s.80). Bu anlatımdan çıkan darblar şu şekildedir:

⁹ Yedi zamanlı mefâilün ve tenen ten ten kalıpları “düm tek tek düüm teek” darblarına sahip günümüz Devr-i Hindî usûlüne benzemektedir.

Hezec, Remel Usûlleri ve Bahirleri Üzerine Bir İnceleme

Şekil 6. el- Kindî’de “Hezec” (Turabi, 1996, s.80)

Fârâbî’de Hezec: “Tenenenenen” = 6 (Rızvanoğlu, 2007, s. 67).

Safiyüddîn-i Urmevî’de Hezec: “Tenenen ten”=6 (Urmevî, 13.yy, vrk. 27b)

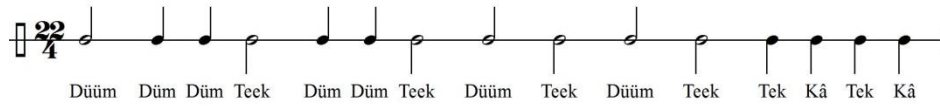
“Tenen tenen” = 6 (Arslan, 2017, s. 380).

Abdülkâdir Merâgî’de Hezec: “Tenenen ten”= 6 (Uslu, 2015, s. 195).

Kantemiroğlu Hezec: “Teke teke düm tek düm tek düm teke teke tek düm düm tek düm düm düm”= 22 (Tura, 2001, s. 171).

Kevserî’de Hezec: “Düüm düm düm teke düm düüm teke teke düüm teke düm düm teke teke” =22 (Kevseri, 18.yy, vrk. 10b).

el-Kindî’den Abdülkâdir Merâgî’ye kadar Hezec usûlünün altı zaman olduğu görülmektedir. Fakat sonraki yüzyıllarda Türk mûsikîsi Hezec usûlünün zaman olarak değişim gösterdiği aşikârdır. Remel usûlü içerisinde verilen değişim sebepleri Hezec usûlü içinde geçerlidir.

Şekil 7. Günümüzde Kullanılan Hezec Usûlü El İle Vuruluşu

SONUÇ

İslamiyet’in kabulü ile Türk mûsikîsi usûl kullanımları değişimlerin yaşandığı bir sürece girmiştir. Bu süreçle gerek mûsikî gerekse diğer alanlarda birçok kültürel etkileşimi görmek mümkün olmuştur. Türk mûsikîsinin ve Arap edebiyatının kültürel anlamda birbirlerinden etkilenmiş olduklarını bulgulardan hareketle söylemek mümkündür.

Türk mûsikîsi usûlleri ve arûz bahirleri arasında isim, gösterim biçimi, zaman ve sebep-vetet-fâsıla gibi temeller açısından benzerliklerin mevcut olduğu gözlemlenmiştir. Bu benzerliklere ek olarak arûz tef’ilelerinin vuruşları usûllerde olduğu gibi darb olarak adlandırıldığı görülmektedir. Bulgulardan hareketle yapılan karşılaştırmalarda zaman ve darb açısından Türk mûsikîsinde kullanılan Remel usûlünün ilk dönem Araplarının kullanmış olduğu Remel tef’ileleri ve Remel usûlü ile uyum göstermediği, usûl zamanının ve darblarının yüzyıllar içerisinde değişime uğradığı tespit edilmiştir. İlk dönem Araplarda kullanılan Remel usûlü isminden de anlaşılacağı üzere ritmik eserlerde kullanılmış ancak Türk mûsikîsi eserlerinde usûl bugün büyük form olarak kabul edilen ağır giderli eserlerde daha çok kullanılmıştır ve kullanılmaktadır. Hezec usûlünde ise hem zaman hem de arûz tef’ileleri karşılaştırıldığında birbirleri uyduğu ancak yine bu usûl de yüzyıllar içerisinde gerek zaman gerekse darb bakımından değişime uğradığı görülmüştür. Yüzyıllar içerisinde meydana gelen bu değişimler sadece Remel ve Hezec usûlü ile

sınırlı değil diğer bazı Türk mûsikîsi usûllerinde de bu değişimleri görmek mümkündür.

Usûllerin yaşayan bir unsur olduğu unutulmamalıdır. Hezec ve Remel usûlleri başta olmak üzere usûllerin değişim sebepleri için birçok etken saymak mümkündür. Türk edebiyatına göre düzenlenen arûz kalıplarından hareketle güfte-beste örtüşmesine yönelik zaman ve darp hareketleri sebebiyle usûllerin büyümesi ya da küçülmesi ile yaşanan değişimler, nazariyatçılara göre değişimler, eserin zindeliğini ve ruhunu kaybetmemek için icrâcılarının mûsikî yetkinliğine dayanan değişimler, mûsikî formlarına göre yaşanan değişimler, meşk sisteminin zayıflaması ile eserlerin icrâsında ve ifadesinde meydana gelen değişimler, usûllerin daha pratik olarak vurulması amacına yönelik değişimler, batı müziği ile birlikteliği yakalayabilmek için feda edilen usûl icrâsı gibi birçok nedeni usûllerde değişim sebebi olarak kabul etmek mümkündür. Derin bir çalışma konusu olsa da bestekârlarında bu değişimde paylarının olabileceği de ihtimal dâhilindedir. Bütün bu değişim nedenleri kendi içerisinde olan bir tekâmül ile meydana gelirken başka bir değişim olan büyük zamanlı usûllerin küçük zamanlarla vurulması konusu ise Türk mûsikîsi usûlleri için farklı bir durumdur. 28-32-48 vb. zamanlı eserlerin 8 zamanlı düyek olarak ya da farklı küçük zamanlarla icrâsı yanlış bir yöntem ve bir yozlaşma sebebidir. Pratiklik ya da bilgisizlik adına usûllerin bu şekilde kullanılması eserin gereğini yansıtmada yetersizliği ortaya koyar. Bu yanlış kullanım usûl kültürünün devam ettirilememesi adına son derece öneme sahip ve üzerinde durulması gereken bir konudur.

KAYNAKÇA

- Abdûlbâki Nâsır Dede, (1794), *Tetkîk u Tahkîk*, Süleymaniye Kütüphanesi, Nâfiz Paşa Yazmaları, nr. 1-2.
- Ali en-Natur, (1992), *İslama Göre Mûsikî ve Ses Sanatı* (trc. Ruhi Kalender-Adem Akın), *AÜİF Dergisi*, sayı yok, 187-201, (Dijital Basım).
- Apaydın, H. Y. (2006), *Mûsikî (Fıkıh)*, Diyanet İslam Ansiklopedisi. C.31. İstanbul: TDV İslâm Araştırmaları Merkezi.
- Ayverdi, İ. (2006), *Misalli Büyük Türkçe Sözlük*, İstanbul: Kubbealtı Neşriyatı.
- Can, C. M., Levendoğlu, N. O. (2002), Geleneksel Türk Sanat Müziği Terminolojisinde Çok Kültürlü Unsurlar, *Gazi Eğitim Fakültesi Dergisi*, 22:3, 239-245.
- Cançelik, A.(2013), Divan Şiiri-Osmanlı Klasik Musikisi İlişkisi ve 18. Yüzyıl Divan Şiirinden Örnekler, *Türkiyat Mecmuası*, c.23, 19-36.
- Doğan, A. (2005), *Arûz Bilgisi*, Ankara: Akçağ Yayın.
- Gönül, M. (2015), Türk Mûsikîsi Usûllerinin Gösterimi, İfadesi ve Tasnifine Bir Bakış, *İstem Dergisi*, 13:25, 31-46.
- Gönül, M. (2017), *Türk Müziği Solfej-Makam- Usûl- Dikte Alıştırmaları*, Ankara: Gece Kitaplığı.
- Kesik, B., Şenödeyici, Ö. (2015), *Arûz Teori ve Uygulama*, İstanbul: Kesit Yayınları.
- Köprülü, F. (1999), *Edebiyat Araştırmaları*, Ankara: Türk Tarih Kurumu.

Hezec, Remel Usûlleri ve Bahirleri Üzerine Bir İnceleme

- Lâdikli Mehmet Çelebi (15.yy.), *Zeynü'l Elhân fi İlmi't te'lif-i ve'l-evzân*, Nuruosmaniye Kütüphanesi, nr. 3655.
- Mermer, A., Alıcı, L., Eflatun, M., Bayram, Y., Koç Keskin, N. (2007), *Eski Türk Edebiyatına Giriş*, Ankara: Akçağ Yayın.
- Mustafa Nâyî Kevserî, (18.yy), *Kitâb-ı Mûsîkar*, Milli Kütüphane, Mf1994 A- 4941.
- Rızvanoğlu, M. İ. (2007), *Fârâbî'de İka' Teorisi*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Marmara Üniversitesi, İstanbul.
- Rowson, E. K. (2015), İlk Dönem Medîne'de Efemineler, (Çev. Ahmet Hakkı Turabi; Erhan Özden). *Rast Müzikoloji*, 3:1, 1-31.
- Safiyüddîn-i Urmevî, (13.yy), *Risâletü's Şerefiyye*, İstanbul Büyükşehir Belediyesi Atatürk Kitaplığı, nr. B-6.
- Topuzoğlu, T. R. (1998), *Hezec*, Diyanet İslam Ansiklopedisi. C.17. İstanbul: TDV İslâm Araştırmaları Merkezi.
- Topuzoğlu, T. R. (2007), *Remel*, Diyanet İslam Ansiklopedisi. C.34. İstanbul: TDV İslâm Araştırmaları Merkezi.
- Topuzoğlu, T, R. (t.y.), El-Halîl b. Ahmed, Hayatı, Şahsiyeti ve Eserleri (Dijital Basım).
- Tura, Y. (2001), *Kantemiroğlu Kitâbu 'İlmi'l-Mûsikî 'alâ vechi'l-Hurûfât Mûsikîyi Harflerle Tesbit ve İcrâ İlminin Kitabı*, İstanbul: Yapı Kredi Kültür Sanat Yayıncılık.
- Turabi, A. H. (1996), el-Kindî'nin Musiki Risaleleri, Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi, İstanbul.
- Turabi, A.H. (2006), *Klasik İslâm Düşüncesinde Musikî Tasavvuru*, İstanbul: Elma Basım.
- Turabi, A.H. (2008), İbn Sînâ ve Müzik, Uluslararası İbn Sînâ Sempozyumu Bildiriler II, İstanbul.
- Turabi, A.H. (2010), Medîneli Efemine Şarkıcı Tuveys (11-92/632-711), *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 10:1, 41-65.
- Uslu, R. (2015), *Merâğî'den Sultan II. Murad'a Müziğin Maksatları (Makâsıdu'l-Elhân)*, Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı.
- Uslu, R. (2015), *Selçuklu Topraklarında Müzik*, Konya: Konya Valiliği İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü.
- Uygun, N. (1999), *Safiyüddin Abdülmü'min Urmevî ve Kitâbü'l- Edoârı*, İstanbul: Kubbealtı Neşriyatı.
- Yekta, R. (1924), *Türk Mûsiki Nazariyatı*, İstanbul: Mahmutbey Matbaa.

EĞRİ SEFERİNDE BİR ŞEYH: ŞEMSEDDİN SİVÂSÎ

Özden AYDIN*

Öz

Osmanlı tarihine ait çalışmalarda “Uzun Harp Dönemi” veya “On Beş Yıl Savaşları” olarak adlandırılan 1593-1606 yılları arasındaki savaşların dönüm noktası, 1596 yılında Sultan III. Mehmet’in (1595-1603) ordunun başında sefere çıkması ve istikametini Eğri Kalesi’ne yöneltmesi ile olmuştur. Bu alışmada Sultan III. Mehmet’in Eğri seferine gitmeden önce Sivas ve çevresinde şöhret bulan Şemseddin Sivâsî’yi de yanına alarak sefere katılması hadisesi, bir şeyhin gözüyle canlandırılmaya çalışılacaktır. Çalışmaya Şemseddin Sivâsî’nin hayatı hakkında kısaca bilgi verildikten sonra O’nun Eğri seferine iştirakı, öncesinde yapılan sefer hazırlıkları, İstanbul’da konaklaması ve sefer esnasında yaşanan hadiseler kronolojik olarak ele alınacaktır. Bu bilgiler Şeyh Şemseddin Sivâsî’nin damadı ve aynı zamanda talebesi olan Şeyh Receb Sivâsî’nin, sefer esnasında dervişandan duyduklarını naklettiği *Necmü’l-Hüdâ fi Menakıbı’ş-Şeyh Şemseddîn Ebû’-Senâ* (Güneren, 2010) adlı eserinden istifade edilerek anlatılmaya çalışılacak ve Osmanlı tarih yazarlarının eserleriyle karşılaştırılmalı olarak verilecektir.

Anahtar Kelimeler: Osmanlı Devleti, III. Mehmed, Eğri Kalesi, Şeyh Şemseddin Sivâsî.

A SHEIKH at THE EGRI EXPEDITION: SEMSEDDIN SIVASÎ

Abstract

The milestones between the years of 1593-1606, which were called as the “Long Warfare Period” or “Fifteen Year War” the studies of Ottoman history, marked the turning point of Sultan III. Mehmet (1595-1603) at the beginning of the army and the direction of the army led to the direction of the Egri Castle. After the brief information about the life of the sheikh Semseddin Sivasi was given to the study, his incidents, his expedition preparations, his accommodation in Istanbul and the events during the expedition will be dealt with chronologically. This information will be given by the son of Sheikh Semseddin Sivasi’s and at the same time that his student, Sheikh Receb Sivasi’s the expedition, during the expedition, the *Necmü’l-Hüdâ fi Menakıbı’ş-Şeyh Şemseddîn Ebû’-Senâ* transfer that he heard from the dervish was tried to explain and it will be given comparatively with the works of Ottoman history writers.

Key Words: Ottoman State, III. Mehmet, Egri Castle, Sheikh Semseddin Sivasi.

GİRİŞ

Şemseddin Sivâsî tasavvuf tarihinde üç Şems’ten biri olarak kabul edilir. İlki, Rükneddin Sencasi yahud Őihabeddîn Tebrizî ya da Baba Kemal Hocendi hazeratından birinin emri ve

* Dr, Öğretmen, e-posta: ben-ozden@hotmail.com, ORCID:0000-0003-0729-9183.

işaretiyle, Mevlana Celaleddin Rumî'yi irşat etmek için gelen *Şems-i Tebrizî*. İkincisi, Fatih Sultan Mehmet ile birlikte İstanbul fethinde bulunan Hacı Bayram-ı Velî'nin halifesi *Ak Şemseddin'*dir. Üçüncüsü, Eğri gazası fatihi olan Sultan III. Mehmed (1595-1603) ile Eğri seferine iştirak eden *Kara Şems'*dir (Türer, 2011: 316). Şemseddin Sivâsî, Halvetiyye tarikatının dört ana kolundan biri olan *Şemsîyye'*nin kurucusudur (Vicdânî, 1995; Hulvî, 1996).

Şemseddin Sivâsî, Kanûnî Sultan Süleyman'ın (1520-1566) saltanatı devrinde H.926/M.1520 senesinde Zile'nin Silis (Güzelbeyli) köyünde dünyaya gelmiştir. Künyesi, *Ebû's-Senâ*, lakabı *Şemsü'd-Dîn*, ismi *Ahmed*, mahlası *Şemsî*, şöhretleri ise *Kara Şems'*dir (Türer, 2011: 316). Sivas ve havalisinde *Şems-i Azîz* olarak da anılmaktadır. Zile'de doğmasına nispet edilerek kendisine *Zilî* de denilmektedir. Fakat ömrünün büyük bir kısmını Sivas'ta geçirmesine mukabil *Sivâsî* nisbetiyle şöhret kazanmıştır.

Babası Horasan taraflarından, 28 sofularıyla (Üçer, 1987: 228), Zile'ye gelip yerleşmiş ve burada vefat etmiş olan *Ebû'l-Berâkât Muhammed b. Arif Hasan ez-Zilî Efendi'*dir. Anneleri *Ümmi Sultan Hatun'*dur (Türer, 2011: 315, 319). Şemseddin Sivâsî *Divân'*ın da babasının Buhara'dan Anadolu'ya gelişiyle ilgili şu bilgiyi vermektedir: “*Sefer kıldım giderem dost iline/ Esen kal hey Semerkand u Buharâ*” (Üçer, 2010: 157). Hüseyin Vassâf Efendi, *Sefine-i Evliyâ* adlı eserinde, Şemseddin Sivâsî'nin babasını *Amasyalı* olarak göstermiştir (Vassâf, 2006: 474).

Şemseddin Sivâsî'nin peder-i âlileri eş-Şeyh Muhammed Ebû'l-Berekât Hazretleri onun da pederi *Arif Efendi* ve onun da pederi *Hasan Efendi'*dir. Ebû'l-Berekât Muhammed Efendi'nin dört oğlu vardır. Hepsi de ulemâ ve sülehâdandır. Yaş itibarıyla en büyükleri 1591-92/Hicrî 1000 senesinde 90 yaşlarında vefat eden *Şeyh Muharrem ez-Zilî'*dir. Şeyh Muharrem Efendi'nin büyük oğlu *Feyzullah Efendi'*dir. Ondan sonra sırayla *Abdülmecîd Sivâsî*, *Abdülkerîm Efendi* (Zile Camii hatibi) ve küçük mahdumları *Abdürraûf Efendi* gelmektedir (Türer, 2011: 72-73).

Ebû'l-Berekât Muhammed Zilî Efendi'nin, Muharrem Efendi'den sonra dünyaya gelen oğlu *Şeyh İbrahim Efendi'*dir. İbrahim Efendi, Şemseddin Sivâsî ile birlikte Sivas'a hicret etmiş ve Hasan Paşa Camii'nde (Meydan Camii) imamlık vazifesini yaptığı sırada 1591-92/Hicrî 1000 senesi civarında vefat etmiştir. Şemseddin Sivâsî ve Şeyh İsmail Efendi Ebû'l-Berekât Efendi'nin diğer oğullarıdır. Şeyh İsmail Efendi, Şemseddin Sivâsî ile birlikte Hicrî 999/1590-91 tarihinde hac edenlerdendir (Güneren, 2010: 73-74; Türer, 2011: 387-88). Vefatı da 1590-91 yıllarından sonraki bir tarihte olması gerekir. Dolayısıyla 70-80 yıl kadar yaşamış olması muhtemeldir.

Kaynaklarda Şemseddin Sivâsî'nin eş ya da eşleri hakkında her hangi bir bilgiye rastlanılmamıştır. Necmü'l-Hüdâ'da verilen bilgilere göre, 56 evladı olmuş ve çoğu kendisinden evvel vefat etmiştir. Burada ifade edilen rakam oldukça fazladır. Kendisinden sonra hayatta kalan yedi kız ve üç erkek evladı vardır. Kız evlatlarından birinin adının *Safiye Hatun* olduğunu öğrenmekteyiz. Sivâsî Efendi, Safiye Hatun'u, kardeşi Şeyh İbrahim Efendi'nin oğlu *Şeyh Receb Sivâsî Efendi* ile evlendirmiştir. Diğer kız evlatları hakkında ise her hangi bilgi mevcut değildir. Erkek evlatlarının en büyüğü *Şeyh Pîr Mehmet Efendi'*dir. Pîr Mehmet Efendi bir ara Sivas kadısı olmuştur. Şemseddin Sivâsî'nin vefatının ardından iki sene kadar yaşamış, 1599 yılında vefat etmiştir. Kabri Şemseddin Sivâsî'nin türbesinde, kubbenin altındadır. Diğer evlatlarından *Şeyh Hasan Çelebi*, Hz. Şems'le birlikte hac ettikten sonra İstanbul'a gidip Ayasofya medresesinde müderris olan Seyfullah Efendi'nin yanında dört sene kadar eğitim görmüştür. Sivas'a döndükten sonra da *Sahibiye Medresesi'*nde müderris ve daha sonra da Arapgir'de kadılık

Eğri Seferinde Bir Şeyh: Şemseddin Sivâsî

yapmıştır. Bir süre sonra da kadılığı terk ederek Sivas'a dönmüştür. Sivâsî Efendi'nin tasarrufundaki arazi kendisine verilmiştir. Şemseddin Sivâsî'nin en küçük evladı ise *Şeyh Müeyyed Çelebi'* dir (Güneren, 2010: 65-66, 69, 74).

Şemseddin Sivâsî, Zile'de bölgenin ehl-i ulemâsından sarf, nahv ile diğer ilimleri tahsil etmiş ve aynı zamanda Tokat'ta bulunan biraderleri Muharrem Efendi ve İbrahim Efendi'nin yanlarında ilim tahsiline devam etmiştir. Daha sonra Tokat'a gidip zamanının Zemahşerî'si diye ün salmış olan Arakiyecizâde Şemseddin Efendi'nin yanında aklî ve naklî ilimleri öğrenmiştir (Türer, 2011: 319).

Tokat'ta aklî ve naklî ilimleri tahsil edip yükseldikten sonra II. Selim'in (1566-1574) saltanat devrinde (Vassâf, 2006: 474) yirmili yaşlarında İstanbul'a gelip, Sahn-ı Semân medreselerinin birinde müderris olarak vazifelendirilmiştir. Şemseddin Sivâsî İstanbul'a hicretinin sebebinin şu şekilde açıklamışlardır: "*Çünkü, 'ilm-i şerîfden istifâ-i hazz olundu, dâru's-saltanati'l-'aliyye Kostantiniyye'ye hicret ve tedrîs ve neşr-i 'ulûma iştigâl ve himmet ve medârisden hareket ile sahn medârisinin birine vuslat müyessere oldu*" (Türer, 2011: 320).

Şemseddin Sivâsî bu tahsilini yarıda bırakarak İstanbul'dan ayrılmıştır. Daha sonra İstanbul'dan Şam'a geçerek burada bir süre kaldıktan sonra hac parasını denkleştirmiştir. Hacı olduktan sonra Zile'ye dönmüş ve kısa bir süre sonra da evlenmiştir (Türer, 2011: 320; Güneren, 2010: 15). Şemseddin Sivâsî ilmiye sınıfında en yüksek derece kabul edilen "Mevlanâ" payesine eriştiği bilinmektedir (Yüksel, 1990: 41).

Şemseddin Sivâsî, Zile'de babasının şeyhi olan el-Hâc Hızır Efendi'nin hulefasından ve Amasya'da Ezine Pazarı'nda mukim olan Muslihiddin Halife'ye intisâb etmiştir. İcazet aldıktan kısa bir süre sonra şeyhi vefat etmiştir. Şeyhinin vefatından sonra veli bir zat bulup talebe olmak istemiştir. Amasya'da kaldığı süre boyunca iki tane kâmil bir şeyh olduğunu fakat ümmi olmaları sebebiyle ilmine mani olacağı düşüncesi onun Amasya'dan Tokat'a dönüş yapmasına neden olmuştur (Türer, 2011: 320-22; Güneren, 2010: 15).

Şemseddin Sivâsî'nin şeyh arayışı Tokat'ta da devam etmiştir. Şeyh Mustafa Kirbâsî'nin huzuruna varıp ona intisap etmek istediğini söylediğinde, Şeyh Mustafa Kirbâsî yaşlı olduğunu ve bir süre sonra (altı ay kadar sonra) kendisini irşat etmek isteyen bir zatın Zile'ye geleceğini müjdelemiştir. Bir süre sonra Halvetiyye tarîkâtı *Pîr-i Sâni'*si olan *Seyyid Yahyâ Şirvânî'*nin halifesi Şeyh Abdülmecîd Şirvânî, Şemseddin Sivâsî'yi terbiye ve irşad etmek üzere Tokat'a 963/1555-56 senesinde gelmiştir. Şeyhinin Tokat'a gelişi Şeyh Mustafa Kirbâsî'nin söylediği gibi altı ay kadar sonra olmuştur (Güneren, 2010: 21).

Şemseddin Sivâsî, Şeyh Abdülmecîd Şirvânî'nin yanında altı ay gibi kısa bir zaman içinde sülûkünü tamamlamış, ardından taç, hırka, seccade ve asa ile hilâfet alarak memleketi olan Zile'ye gönderilmiştir. Abdülmecîd Şirvânî'ye on bir sene hizmet ve elli yıl kadar seccade-i irşâta bulunmuştur (Türer, 2011: 299, 340-41; Güneren, 2010: 21).

Zile'de irşad faaliyetlerini devam ettirdiği bir zamanda Kanûnî Sultan Süleyman devrinin Sivas valisi olan Koca Hasan Paşa (öl. 974/1566), Sivas'ta bir camii (Meydan Camii) yaptırmış, bir şeyh ve vaiz olarak Şemseddin Sivâsî'yi Sivas'a davet etmiştir. Şemseddin Sivâsî'nin Sivas'a geldiği tarih 1564-65 yıllarıdır ve kanaatimizce geldiği vakitte 34-35 yaşlarında olması gerekir (Türer, 2011: 363). Necmü'l-Hüdâ'da Şeyh Receb Sivâsî Efendi, Şemseddin Sivâsî'nin Meydan Camii'ndeki vaazlarının çok rağbet gördüğünü, kadını ve erkeğinin camiye doldurduğunu, günden güne şöhretinin yayıldığını, Cuma namazlarında cemaatin birbirinin sırtında secde

edecek kadar kalabalık olduğunu nakletmektedir. Sivâsî Efendi, Meydan Camii'nde 30 sene, 16 sene de Zile'de vaaz ve nasihatleri ile birlikte 80 senelik ömürlerinin 50 senesini vaaz ve nasihatle geçirmiştir (Güneren, 2010: 39-40). Kaynaklarda Şemseddin Sivâsî üç defa hacca gittiği nakledilmiştir (Türer, 2011: 366).

1. Eğri Seferine Giden Süreç

Osmanlı Devleti ile Habsburglar arasında 1593 yılında başlayan *on beş yıl savaşları* veya *uzun harp döneminin* ilk yıllarında Osmanlı tarafı üst üste yenilgiler yaşamıştır. Bu dönemin ilk evresi Eğri kalesinin fethi ile tarihi bir dönüm noktasına girmiştir (David, 1994: 489).

Avusturya ile sekiz senelik barış antlaşması devam etmesine rağmen her iki tarafın hudut kumandanları bir bahane bulmaları halinde birbirlerine taarruzda bulunuyorlardı. Bütün bunlara rağmen 999/1590 tarihinde sekiz senelik antlaşma yenilenmişti. Antlaşmanın yenilenmesini müteakip Telli Hasan Paşa'nın Avusturya'ya karşı yapmış olduğu üç büyük akın mevcut antlaşmayı bozacak derecede önemli idi. Avusturya bir yandan bu akınlara karşı koymuş, diğer yandan da Erdel, Eflak ve Boğdan Beyleri ile ittifak yapmıştı (Uzunçarşılı, 2011: 69-70).

Avusturya'nın ittifak girişimleri ile birlikte Avusturya'ya ait Siska (Sissek) muhasarasında Telli Hasan Paşa'nın öldürülmesi ve pek çok Osmanlı askerinin şehit düşmesi üzerine sadrazam Sinan Paşa'nın ısrarıyla Avusturya'ya karşı harp ilan edildi (İlgürel, 1989: 400). Kırk bin kişilik ordu hazırlandı. Kırım Hanı Gazi Giray Han'ın da orduya ilhakıyla Viyana ile Budin arasındaki Yanikkale alındı. Sinan Paşa'nın oğlu Mehmed Paşa Avusturya cephesine serdar tayin edildi. Mehmed Paşa'nın Budin'de bulunduğu bir sırada Avusturya Estergon'u seksen bin kişilik bir ordu ile muhasara ederek bir aylık bir muhasara sonunda burayı ele geçirdi. Kısa bir süre sonra da Tuna'nın kenarındaki Vişegrad Avusturya'nın eline geçti (1595) (Uzunçarşılı, 2011: 71-73).

Bu sırada III. Murad'ın oğlu III. Mehmed tahta geçmiş, sadrazam Sinan Paşa'nın vefatıyla da Damad İbrahim Paşa sadrazam olmuştu. III. Mehmed'in komutayı ele almasıyla Macar topraklarında bulunan Eğri üzerine sefere çıktı. Macaristan'ın Heves iline bağlı olan Eğri, Transilvanya ile Habsburglar arasındaki haberleşme yollarını kontrol altında tutan bir merkezdi (Shaw, 2008: 231). Bu bakımdan ayrı bir öneme sahip olan Eğri'nin fethedilmesi gerekiyordu.

1.1. Şemseddin Sivâsî'nin Eğri Seferi ve Haçova Meydan Muharebesi'ne İştiraki

Şemseddin Sivâsî'nin Eğri Seferi'ne katılıp katılmadığı konusunda bazı tereddütler bulunmaktadır. Bu hususta kaynaklarda verilen bilgiler aşağıda değerlendirilmiştir. Osmanlı Arşivi'nde bulunan 7 Muharrem 1319/26 Nisan 1901 tarihli bir belgede Şemseddin Sivâsî'nin Eğri Seferi'ne iştirakını vurgulanmıştır. Burada geçen ifade: "...Sultan Mehmed Hân-ı sâlis tâbe serâhu zamân-ı saltanatlarında ve bin kırk [bin dört]¹ tarihinde meşhûr ve müteârif olan Eğri kal'ası gazasında bulunarak himem-i kudsiyyeleriyle fütühata nâil olmasından dolayı nâmu şimdiye kadar ümrân-ı Anadolu kıt'asınca bir mevki' ihtirâmı ihrâz etmiş olan eizze-i kirâmdan Kara Şemseddîn Sivâsî kuddise sırîhu'l-'âlî Hazretleri'nin..." şeklindedir (BOA, BEO, 1650/123748).

Mahmud Cemaleddin Hulvî, *Lemazât*'ta, Şemseddin Sivâsî'nin Sultan III. Mehmed ile Eğri seferinde bulunduğunu, sefer esnasında tesirli vaazları ile orduyu teşyi ederek, fethin

¹ Belgede imla hatası olması muhtemeldir. Nitekim Eğri Seferi 1004/1595-96 tarihinde vuku bulmuştur.

Eğri Seferinde Bir Şeyh: Şemseddin Sivâsî

hızlandırılmasını sağladığını ifade etmiştir (Hulvî, 1996: 597). İbrahim Peçevî Tarihi'nde Şemseddin Sivâsî'nin Eğri seferine katıldığı nakledilmiştir (Peçevî, 1992: 422). Evliyâ Çelebi, Seyahatnâmesi'nde Şemseddin Sivâsî'nin Eğri seferine iştirakı hakkında şöyle malumat vermiştir:

“Şeyh Hazret-i Kara Şems Efendi Sultan: Eğri fatihi Sultan III. Mehmed şeyhlerinden olup, Eğri gazasında birlikte idiler. Hatta Osmanoğlu bozulmuş iken bu aziz Mehmed Han'ın saba sür'ati atının yularından sıkı tutup “sabr eyle beğim! Şimdi fırsat ganimettir!” diye İslâm askerlerini cenge teşvik ederken Allah'ın hikmeti ile zafer rüzgârı İslam tarafına esip bir anda 100.000 küffârı Eğri yakınında Hıraştuş Sahrası'nda kılıçtan geçirip bütün Müslüman gaziler muzaffer oldular. Macar-ı küffardan 76 parça kaleyi feth edip Eğri'yi sağlam ve korunaklı ederler. Sivâsî Kara Şemseddin'dir ki Eğri gazasından Osmanoğlunun yüzünü ak eylemiştir” (Evliya Çelebi, 2006: 278).

Ayrıca Şemseddin Sivâsî ile birlikte Eğri seferine katılan şeyhler şu şekilde sıralanmıştır: Necmeddin Hasan Yemenî, Halvetî-Cerrahî şeyhi İbrahim Efendi (öl. 1042/1632), Ömer Fanî Efendi, Yayabaşızâde Hızır Efendi, İştibli Emir Abdülkerim Efendi (Türer, 1984: 186).

Tasavvuf ehli meşhur şeyhler “manevi cihat” adını verdikleri içsel-manevi mücadelenin yanı sıra “cihad-ı sûrî” dedikleri, hiç değilse hayatlarında bir kez düşmana karşı cephede savaşmadıkça, “kemal” derecesine ulaşamayacaklarını ve dünyada yapmaları gereken cihadın eksik kaldığına inanırlardı” (Türer, 2011: 65).

1.2. Şemseddin Sivâsî'nin Eğri Seferine İştirakı

III. Mehmed Eğri seferine gitmeden evvel Sivas ve havalisinde şöhret bulan Şemseddin Sivâsî'yi bu sefere katılması için davet etmiştir. Şemseddin Sivâsî'nin Eğri seferine iştirak arzusunu, Şeyh Receb Sivâsî Efendi şu şekilde nakletmiştir:

“Bir gün Hazretî Şems, bu Fakîr'i halvet-hânelerine da'vet ve bi-tarîkî'l-müşvere buyurdular ki; “A'da-i Dîn'in ser-hadlerinde olan muvahhidin üzere tecâvüzleri hadden efzûn zulm ve te'addîleri tahammülden birûn olmuşdur. Derûnda bir sefer arzusu ser-zede ve peydâ ve 'inân ve ihtiyârı elimden alub, tûsen-i râhatım bî-ârâm ve bî-pervâ itmişdir.” buyurdularında, küstâhâne 'arz-ı merâm ve bast-ı kelâm idüb didim ki; “Sinn-i şerifiniz reşide-i heştâd ve vücûh-ı nazeniniz kuvvet-i za'f ve za'f-ı kuvvet izdiyâd üzere olduğundan, kat'-i nazar-ı sefer ba'îd, meşakkat-ı râh şedide, husûsan Pâdişâhımız'da hareket-i sefer mesmû'umuz değildir.” Didiğimizde, “Bize işâret ve tenbîh oldu ki; “Cehhiz esbâbe's-seferi. Fe-inne leke'l-fetha ve'z-zafere. / Fe-kultü: “İnnî mine'l-müşrikîne”² Ya'nî, “Eshâb-ı seferi ihzâr eyle. Feth ve zafer senin için mukarrer.” buyuruldu.” (Türer, 2011: 366-67).

Bu pasajda, Şemseddin Sivâsî'nin Şeyh Receb Efendi'yi istişare için çağırıp hudutlarda din düşmanlarının Müslümanlara yaptıkları zulmün tahammül sınırını aştığını belirterek sefere gitmek arzusunda olduklarını bildirmiştir. Bunun üzerine Şeyh Recep Efendi, yaşlarının

²Enfal, 6/79: “Şüphesiz ki ben, bir muvahhid olarak, yüzümü o, gökleri ve yeri yaratmış olan Allah'a yönelttim. Ben müşriklerden değilim”.

seksene ulaştığını, bedeninin zayıf olması sebebiyle uzakta olan sefere ve yol meşakkatine dayanamayacağı ve padişahın sefer çağrısını da duymadığını ifade etmiştir. Bunun üzerine O da Enfâl Sûresi'nin 79'uncu ayeti ile karışık vermiştir.

1.3. Sefer Hazırlıkları ve İstanbul'a Yolculuk

Şemseddin Sivâsî, Eğri Seferi'ne çıkmaya karar verdiği vakitler Sultan III. Mehmed henüz tahta çıkmamıştır. Şemseddin Sivâsî sefer hazırlıklarına çoktan başlamıştır. Öncelikle kendi helal mallarıyla altı adet deve almış, derviş ve halifesi için de birer at satın almıştır. Ayrıca Sivâs'da medfûn, Ashâb-ı Güzîn'den Resûlullâh'ın sancaktarı Abdülvehhâb Gâzi'nin sancak-ı şerifi de almasıyla yol hazırlıkları tamam olmuştur³.

Şemseddin Sivâsî yol hazırlıklarını tamamladığında İstanbul'dan Şemseddin Sivâsî'yi sefere davet etmek için kapıcıbaşı eliyle davet mektubu gelmiştir. Mektubu alan Şemseddin Sivâsî "*Sem'an ve tâ'aten, iki yıldır tedârikdeyüz. Hem-ân Bismi'llâh gidelüm*" diyerek İstanbul'a süvar olmuştur (Türer, 2011: 368).

İlk menzil yeri Gebze olup burada Şemseddin Sivâsî'yi Azîz Mahmud Hüdâyî Efendi karşılamıştır. Bu karşılaşmada Üsküdârî Mahmud Efendi, Şemseddin Sivâsî'nin elini öptükten sonra Şemseddin Sivâsî: "*Oğlum, siz yegânesiz. Ba'de'l-yevm ferzâne olursuz*" diyerek dua etmiştir. Azîz Mahmud Efendi; Şemseddin Sivâsî'ye: "*Sinn-i şerîfleriniz seksâna bâliğ, vücûd-ı şerifiniz de za'afda mebalîğ. İt'âb-i nefis buyurmasanız.*" dediğinde Şemseddin Sivâsî sünnet-i seniyye gereği sefere icabet etmek istediğini söylemiştir (Türer, 2011: 368).

Şemseddin Sivâsî Üsküdar'a (İstanbul'un ilçesi) geldikten sonra Azîz Mahmud Hüdâyî'nin üç gün boyunca misafiri olmuştur. Burada kaldığı süre boyunca ulemâ ve vüzeradan, meşâyihden, havass ve avammdan pek çok kişi ziyaretine gelmiştir. Dördüncü gün padişah tarafından İstanbul'a davet olunmuştur. Padişah Şemseddin Sivâsî'nin kendisini davet etmeden evvel sefer hazırlığı içinde olduğunu duyunca çok şaşırıldığını dile getirmiş ve seferin neticesi hakkında bilgi sahibi olduğunu düşünmüştür (Türer, 2011: 369).

Padişah, Şemseddin Sivâsî'ye Sinan Paşa köşkünde davet vermiştir. Burada verilen ziyafete Şeyhülislâm Hoca Sadeddin Efendi de davet edilmiş ve davette Şemseddin Sivâsî ile sohbet etmiştir. Sohbetin ardından Şemseddin Sivâsî ve padişah arasında resmi bir konuşma olmuştur. Bu konuşmada II. Mehmed, Şemseddin Sivâsî'yi sefere davet etmek için bir kapıcıbaşı gönderdiğinde O'nun hazır olduğunu duyduğunu, seferin akıbetine vakıf olduğunu düşündüğünü söyler ve neticesi hakkında haberdar olmak ister. Şemseddin Sivâsî ise Hadîs-i şerifte:

³Abdülvehhâb Gâzi, Hazret-i Resûlullah'ın zamanında alemdâr imiş. Bilahare Rum'daki gazâlarda şehid olmuş, kasabanın kenarında yüksek bir türbe üzerine defn olunmuştur. Mezârı, duaların kabul olunduğu mübarek bir makam addolunur. Bütün halk, hatta küffâr ve fesekâ dahi ziyaret eder, kurban keser, mum yakarlar. Kabri üzerine kârgir bir kubbe ve yanına da bir mescid yapılmıştır. Bazı günlerde çok cemaat burada toplanır. Kuraklık kıtlık zamanlarında halk yağmur duasına oraya çıkarlar. Türbesinde güzel büyük bir sancak ve civarında şüheda ve sulehâ kabirleri vardır. Teberrüken sancaklarını alıp, sancaktarlık hizmetini, Ayasofya-i Kebîre yakınında bulunan Kapı Ağası zâviyesinde şeyh olan, Sultan Murad-ı Râbi'nin rüyalarını tabir eden Koca Şeyh zamanında derviş imiş, ona tayin buyururlar. Bilgi için bkz. Türer, age, s. 367; Güneren, age, s. 78.

Eğri Seferinde Bir Şeyh: Şemseddin Sivâsî

“Efzalü'l-a'mâli ilkâu's-sürûri fi-kalbi'l-mü'mini”⁴ buyrulduğu üzere: “...kal'a-i Eğri'ye âsân vecihle zafer müyesser, ba'dehû mesâff-ı düşmen-i Dîn mukadder olup, bir mikdâr zahmetden sonra, zuhur-ı rahmet-i Rahmân ile, küffâr-ı hâk-sâr-ı nâr-karâr münhezim ve perişân ve ekseri maktul ve ekall-i kalîl, firâr ile amân dilemesi, bi'd-defe'ât meşhûd-i basar-ı basiret olmuştur. Hâtır-ı şerîfiniz hoş tutun” diyerek zafer müjdesi vermiştir” (Türer, 2011: 369).

Padişah, Şemseddin Sivâsî'nin bu kelâmına sevinmiş ve kendi üzerindeki samur kürkü Şemseddin Sivâsî'ye giydirmiştir. Hemen arkasından Kapıcılar Kethüdası Mehmed Ağa eliyle iki yüz sikke altını Şemseddin Sivâsî'ye ve yüz sikke altını da dervişlere ihda ve irsâl etmiştir (Türer, 2011: 370).

1.4. Eğri Kalesi'nin Fethi ve Haçova Meydan Muharebesi (26 Ekim 1596)

Sultan III. Mehmed sefer hazırlıklarını tamamladıktan sonra 24 Şevval 1004/21 Haziran 1596 tarihinde İstanbul'dan hareket etti. Edirne-Filibe-Sofya ve Niş üzerinden Eğri'ye geldi. 22 Muharrem 1005/21 Eylül 1596 tarihinde Eğri kalesi muhasara edildi. Yaklaşık 21 gün süren muhasaradan sonra kale 19 Safer 1005/11 Ekim 1596 tarihinde teslim alındı (Uzunçarşılı, 2011: 74-75; Peçevî, 1992: 178).

Şeyh Recep Efendi, kalenin teslim alınışından sonra harap olan yerlerinin onarıldığını, bu yenilginin ardından Hristiyan halkın kederlendiklerini, kiliselerinde mumlar yaktıklarını ve dindaşlarına haberler göndererek ittifak çabası içerisine girdiklerini anlatmıştır (Güneren, 2010: 78). Gerçekten de Eğri zaferinden sonra Avusturya Arşidükü Maximilian ittifak arayışı içinde olmuştur. Erdel kralı Sigismund Bathory Avusturya ordusundaki yerini almıştır. Daha sonra bu ittifaka Eflak ve Boğdan Beyleri de eşlik etmiştir (Akdoğan, 2005: 18; Sakaoğlu, 1999: 210).

III. Mehmed Eğri kalesinin muhafazasına Anadolu Beylerbeyi Mehmed Paşa'yı bırakarak Haçova'ya hareket etti. Düşmanın Osmanlı ordusuna baskın yapmak üzere olduğunu haber alan vezir Hadım Cafer Paşa emrinde bulunan onbeş bin kişilik ordu ile karşı koymaya çalışıyordu. Hâlbuki düşman kuvvetleri üç yüz bin kişi ve yüz toptan mürekkepti. Düşmanın ilk darbesi padişah ve sadrazamın moralini bozdu. III. Mehmed savaş meydanında bir kumandan bırakıp gitmeye niyet etmişti. Muharebenin ikinci safhasında iki ordu 5 Rebiü'l-evvel 1005/26 Ekim 1596 tarihinde karşı karşıya geldi. Düşman kuvvetleri ilk olarak padişahın bulunduğu mevkiye hareket etti. Padişah ordunun gerisine alınmıştı. Ertesi gün taarruz başladı (Uzunçarşılı, 2011: 74-75). Şeyh Receb Efendi taarruzun başlamasının ardından düşman kuvvetlerinin sayıca yedi yüz bin kişiyi bulan bir kuvvetle saldırdıklarını, bu büyük saldırının ikinci vaktinde gerçekleştiğini, düşman saldırısının akabinde askerinin korkarak kaçmaya başladığını nakletmiştir (Türer, 2011: 370; Güneren, 2010: 78). Şeyh Receb Efendi'nin düşman kuvvetleri için verdiği rakam abartılıdır. Zira tarihi kaynaklarda düşman kuvvetlerinin yaklaşık *üçyüz bin* kişiden müteşekkil oldukları yönünde ittifak söz konusudur (Uzunçarşılı, 2011: 74-75).

İlk gün yapılan bu mücadelede Avusturya ordusu bütün gücüyle saldırmış, padişahın çadırına kadar gelmişti. Sultan III. Mehmet, müteferrika ağası Yusuf Ağa'nın çadırına

⁴ “Âmellerin en faziletlisi, mü'minin kalbine sevinç vermektir.”

çekilmek zorunda kaldı. Şeyh Receb Efendi, padişahın çadırda bulunduğu esnada "...*Rabbenâ efrîğ 'aleyânâ sabran ve sebbit akdâmenâ ve'nsurnân 'alâ'l-kavmi'l-kâfirîn*"⁵ âyetini okuduğunu nakletmiştir. Bu sırada padişah ve Şemseddin Sivâsî dışında çadırda bulunanlar; Şeyhülislâm, kuzat-ı asakir, birkaç iç oğlanı meşayihden Mehmed Ağa Tekkesi şeyhi Yayabaşızâde Hızır Efendi, Mustafa Paşa-yı Atik şeyhi Yemen'de medfûn olan Necmeddin Hasan Efendi, Mehmed Paşa şeyhi İştîbi Emir Efendi, Cerrahi Şeyhi İbrahim Efendi'dir. Şeyh Receb Efendi, Sultan III. Mehmed ile Şemseddin Sivâsî arasındaki konuşmaya dair şunları söylemektedir: Padişah, Şemseddin Sivâsî'ye hitâp edip: "*Ya Şeyhü'l-İslâm! N'a'aceb âsâr-ı müşâhedemiz hılâf-ı vâki' oldu?*" dediğinde, Şemseddin Sivâsî: "*Pâdişâhum, müşâhedemiz yerindedir. Kâfirin inhizâmına yarım sâ'at kalmışlardır. Ve şu he'yetle bir sâhib-i kuvvet, mutassarrıf 'azîz zuhur itse gerekdir. Mukaddime-i feth fütûhdur. Hâtırınızı hoş tut*" buyurdular" (Türer, 2011: 371). Şeyh Receb Efendi'nin yukarıda naklettiği vaziyet Uzunçarşılı'nın eserinde de anlatılmış, fakat buradaki konuşma padişah ile Hoca Sadeddin Efendi arasında geçmiştir (Uzunçarşılı, 2011: 77)

Şeyh Receb Sivâsî'nin naklettiğine göre, savaş esnasında gelişen bu kritik anda Şemseddin Sivâsî'nin Hızır (A.S) zannettiği bir zatın gelip, düşman kuvvetlerinin öncelikle hazine tarafından saldıracağını söylemesi üzerine, Şemseddin Sivâsî padişaha bu durumu arz etmiştir. Padişah Şemseddin Sivâsî'ye ordunun başına geçmesini rica etmiş, Şemseddin Efendi de kendisinin o ana kadar harpte bulunmadığını ve harp halini tecrübe etmediğini söylemiştir. Bunun üzerine padişah yanında bulunan zata, "*O halde sen reis ol, Şeyh de seninle bulunup müşîr ve yardımcı olsun*" demiştir. Bu sırada O zat (Hızır) askere hitaben: "*İslâm gayreti, Peygamber ve Sultan gayreti nerede kaldı*" diye haykırdı ve eline yazılı bir kâğıt alarak: "*Ben şimdi burada reis ve kumandanım, murâd isteyenlere murâdlarını vermek elimdedir*" diye bağırmıştır. Bu çağrı üzerine orada çok sayıda asker toplanarak düşmana saldırmıştır (Güneren, 2010: 80).

Harbin ikinci günü düşmanın çadırlar arasına girdiğini gören seyis, aşçı, deveci, katırcı ve karakullukçu denilen hademe güruhu düşman üzerine kazma, odun yarması, balta ile hücumla geçip düşmanın bir kısmını öldürmüştü. "*Kâfir kaçtı*" diye bir yandan bağırma başlınca Çağalzade de gizlendiği yerden çıkarak süvarileriyle düşmanın arkasından hücumla geçmişti. Osmanlı ordusu 20 bin kadar olan düşman kuvvetini bataklıklara sürükleyerek imha etti. Buna karşılık 50 bin kişilik bir kayıp vermiş oldu (Uzunçarşılı, 2011: 779; Sakaoğlu, 1999: 211).

Nazmî Efendi bu bozgun hadisesi hakkında benzer şeyleri söylemektedir: "*Hatta nakl olunur ki, "kâfirler bozuldu!" sadâsı, iki konak yere kadar işidilmiş. Bu sadâyı işiden guzât, dönüb, kâfirlerin ardına düşüb, ol kadar kırmışlar ki, esîrlerden mâ'adâ altı kıral (hükümdar) ve iki kerre yüz bin kâfir katl olunduğu rivâyet-i sahîha ile mevrûd*" (Türer, 2011: 372). Nazmî Efendi'nin düşman kuvvetlerinin hezimetini hakkında verdiği bilgi muhtemelen Şeyh Receb Efendi'nin eserinden alınmıştır. Bu bilgi *rivâyet-i sahîha* olarak dikkat çekilmek istense de yaklaşık 300 yüz bin kişilik ordudan 200 bininin öldürülmüş olma olasılığı zayıftır. Şeyh Receb Efendi bu değerlendirmeyi daha önce düşman kuvvetlerinin sayısı olarak 700 bin kişi üzerinden yaptığı muhakkaktır. Receb Efendi, Eğri Kalesi'nin fethedildiği müjdesini padişaha Şemseddin Sivâsî'nin haber

⁵ Bakara, 2/50: "Ey Rabbimiz, üzerimize (yağmur gibi) sabır yağdır. Ayaklarımıza sebat ver (er meydanından kaydırma. Bu kâfirler güruhuna karşı bize yardım et..."

Eğri Seferinde Bir Şeyh: Şemseddin Sivâsî

verdiğini söylemektedir (Güneren, 2010: 80).

2. Şemseddin Sivâsî'nin Sultan III. Mehmet'e Nasihati

Şemseddin Sivâsî zaferin müjdesini vermesinin ardından Sultan III. Mehmet'e nasihatte bulunmuştur. "*Cedd-i âlânız Kostantiniyye fatihinin ismi Sultan Mehmet Han, o vakit feth-i Kostantiniyye'ye azîmet eylediğinde ona fetihde refakat eden Şeyh de Ak Şemseddin idi. Kostantiniyye'nin fethinden sonra Şeyh, Sultan'a:*

"Padişah'ım, Cenâb-ı Hak yedi iklimde misli olmayan güzel beldeyi sana bağışladı. Bu nimetin şükrünü nasıl edâ edeceksin biliyor musun? Cuma ve cemaat için büyük camiler, erbâb-ı ilim ve telif için medreseler; muhtaç ve açlar için imaretler, hastalar, yaralılar ve mübtelâlar için hastaneler yapmalı, fukâra ve erbâb-ı mesalih ve ihtiyaca karşı adalet temin etmelisin" dedi. Padişah da kabul etti ve dediklerini yaptı. Şimdi padişahım, senin de adın Sultan Mehmet ve benim ismim de Şemseddin'dir. İsimlerimiz tevaffuk ediyor. Ben de size adil ve ihsan yapmanızı tavsiye ederim" dedim. Kabul ettiler" (Güneren, 2010: 81; Türer, 2011: 373).

Şemseddin Sivâsî Sivas'a geldiği andan itibaren günden güne zaafı artmış, bedenen zayıf düşmeye başlamıştır. Vefat etmeden kısa bir zaman evvel Şeyh Receb Efendi'yi yanına çağırarak cenaze masrafları için iki yüz sikke vermiş ve son sözü: "...inni veccehü vecchiye lillezî fetaressemâvâti ve'larda hanîyfen ve mâ ene mine'l-müşrükîn..."⁶ olmuştur. Şemseddin Sivâsî, Eğri seferinden döndükten bir yıl sonra Rebî'u'l-evvel 1006 yani Kasım 1597 senesinde vefat etmiştir. Şemseddin Sivâsî, vefatının ardından Meydan Camii avlusuna defnedilmiştir. Vefatından iki buçuk sene sonra Meydan Camii avlusuna bir türbe inşa edilmiştir.

Şemseddin Sivâsî, Zile ve Sivas'ta kaldığı sürece pek çok halife yetiştirmiş, sayısız kişinin de gönüllerinin fethetmiştir. Yetiştirdiği halifeleri başta İstanbul olmak üzere; Sivas-Divriği, Tokat, Tokat-Turhal, Amasya-Merzifon, Malatya, Kayseri, Kırşehir, Ankara, Karadeniz Ereğlisi, Samsun, Kıbrıs, Mısır (Güneren, 2010: 60-65) gibi beldelere gitmişler ve burada Halvetî-Şemsîyye'yi temsil etmişlerdir. Yetiştirdiği halifelerinden yeğeni Abdülmecid Sivâsî Sultan III. Mehmet'in daveti üzerine İstanbul'a gitmiş ve orada dergâhını kurmuştur. Böylelikle Şemsîyye onun sayesinde İstanbul'da temsil edilmiştir.

Şemseddin Sivâsî, tekke edebiyatı türünde nadide eserler veren bir mutasavvıftır. Şiirlerinde *Şemsî* mahlasını kullanmıştır. Eserlerinin muhtevası tasavvufi görüşlerini ve edebi kişiliğini yansıtmaktadır. Eserlerinden anlaşılacağı üzere, Arapça ve Farsça lisanlarına vakıf, fıkıh, hadis ve kelim ilimlerine hâkimdir. Arapça eserlerini Kanûnî Sultan Süleyman (1520-1566) devrinde telif etmiştir. Telif ettiği ilk eser "*Hallü Ma'akıdî'l-Kava'id*" dir. Daha sonraki eserlerini ise Sultan Murat zamanında telif etmiştir. Şemseddin Sivâsî Zile'de kaldığı süre boyunca üç eser telif etmiş, Sivas'ta ise on beş eser telif etmiştir (Güneren, 2010: 40). Diğer yerlerde yazdığı eserlerle birlikte, büyük bir kısmı manzum, bir kısmı mensur olan eserlerin toplamı kırkı bulmaktadır. Bazı şiirleri de bestelenmiştir (Turabi, 2010).

SONUÇ

⁶En'âm, 79: "Batıl akidelerden arınıp, yeri, gökleri yaratanın vahdaniyetini tasdik ederek O'na yöneldim, ben müşriklerden de değilim."

Osmanlı kuruluşundan itibaren padişahların büyük çoğunluğunun mutasavvıflarla yakın ilişki içerisinde oldukları, onların meclislerine katılmak suretiyle hayır dualarından istifade ettikleri bilinmektedir. Nitekim padişahlar tarikat şeyhlerini sohbet meclislerine çağırılmışlar, kendi adlarına inşa ettirdikleri camilerin temel atma törenlerine davet etmişler veya sefere giderken onların elinden kılıç kuşanmışlardır. Bazen de padişahlar şahsi istekleri neticesinde bir şeyhe intisap ederek, şeyhlerin manevi nüfuzundan istifade etmişlerdir. Bu gibi örnekler padişah ve tarikat şeyhi arasında kurulan manevi köprünün somut örneğini göstermesi açısından önemlidir.

Osmanlı padişahları zaman zaman ordu ile birlikte sefere gittikleri zaman yanlarında dönemin ileri gelen tarikat şeyhlerini götürmüşlerdir. Padişahların bu şekilde hareket etmelerinin sebebi kuşkusuz askerinin manevi olarak moralini yüksek tutmak, seferden muzaffer dönebilmek amacıyla dualarına başvurmak şeklindeki bir algıdan dolayısıdır. Neticede padişahların muhabbet besledikleri şeyhleri sefere giderken yanlarında götürmeleri gelenek haline almıştır.

Sultan III. Mehmet şöhreti İstanbul'a kadar yayılmış olan Şemseddin Sivâsî ile birlikte 1596 yılında Eğri seferine katılmıştır. Savaş öncesinde ve sonrasında III. Mehmet'in Şemseddin Sivâsî ile istişare bulunmuş olması, onun dua ve himmetlerine müracaatı manevi bir tedbir olarak telakki edilebilir. Ayrıca padişahın Şemseddin Sivâsî'nin hayır duasına başvurması, O'nun Allah indinde makbul ve kâmil bir şeyh olduğuna inandığının kanıtıdır. Şemseddin Sivâsî sefere birkaç müridi ile katılır ve yaralanır. Müritlerinden şehit olanlar vardır.

Osmanlı Arşivi'ne ait vesika Şemseddin Sivâsî'nin Eğri seferine katıldığının bir kanıtıdır. Zira Osmanlı tarihlerinde bunu destekleyen ifadeler mevcuttur. Sefer sonrasında Şemseddin Sivâsî'nin İstanbul'da kalmasını arzu eden Sultan III. Mehmet, bütün ısrarlarına rağmen Şemseddin Sivâsî'den ret cevabını almıştır. Fakat daha sonra bu isteğini Şemseddin Sivâsî'nin yeğeni ve aynı zamanda halifesi olan Şeyh Abdülmecid Sivâsî'yi davet ederek yenileyecektir. Padişah bu sefer olumlu bir yanıt alır ve Sivâsîler 1600'lü yılların ilk yarısından itibaren İstanbul'un ulemâ ve mutasavvıfları arasında anılacaklardır.

Padişaha göre Şemseddin Sivâsî keramet ehli bir mana sultanıdır. Şemseddin Sivâsî ordu ile birlikte İstanbul'a döndükten sonra oldukça güzel bir üslup ile padişaha nasihatlerini sunmuştur. Bu bütünleştirici atmosfer neticesinde padişah, şeyh efendiden İstanbul'da kalmasını rica eder, fakat sağlık sorunları buna engel olur ve Sivas'a döner. Bir sene geçmeden de vefat etmiştir.

KAYNAKÇA

1. Arşiv Vesikaları

Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (İstanbul):
BOA, BEO, 1650/123748.

2. Kitap ve Makaleler

- Akdoğan (Millik), N. (2005), *Dâ'i-î Fakir: Tarih-i Engürüs Ve Feth-İ Eğri (Tahkikli Neşir)*, Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Afyon.
- David, G. (1994), "Eğri", *DVİA*, Cilt 10, İstanbul, 489-491.
- Emecen, F. (1994), "Haçova Meydan Savaşı", *DVİA*, Cilt 14, İstanbul, 546-547.
- Evlîyâ Çelebi. (2006), *Evlîyâ Çelebi Seyahatnâmesi*, Haz. Seyit Ali Kahraman-Yücel Dağlı, Cilt 3, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul.
- Gökbilgin, M. T. (1975), "Eğri", *MEB İslam Ansiklopedisi*, Cilt IV, Eskişehir, 196-198.
- _____ (1975), "Mehmet III", *MEB İslam Ansiklopedisi*, Cilt VII, Eskişehir, 535-547.
- Hulvî, M. C. (1996), *Lemezât-ı Hulviyye Ez-Lemezât-ı Ulviyye, Halveti Büyüklerinin Tatlı Sohbetleri*, Haz. Mehmet Serhan Tayşî, Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, İstanbul.
- Hocazâde, A. H. (1320), *Ziyaret-i Evliya*, Maarif Matbaası, İstanbul.
- İlgürel, M. (1989), "III. Murad", *Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi*, Cilt 10, İstanbul, 400.
- Naîmâ (2007), *Târih-i Na'îma (Ravzatü'l-Hüseyin Fî Hulasati Anbâri'l-Hafîkayn)*, Cilt I, Haz. Mehmet İpşirli, TTK Yayınları, Ankara.
- Peçevi (1992), *Peçevi Tarihi II*, Haz. Bekir Sıtkı Baykal, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1992.
- Güneren, M. F. (2010), *Hidayet Yıldızı (Şems-ed-dîn-i Sivasî Hazretlerinin Menkıbeleri)*, Seçil Ofset, İstanbul.
- Shaw, S. J. (2008), *Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye*, Cilt I, E Yayınları, İstanbul.
- Uzunçarşılı, İ. H. (2011), *Osmanlı Tarihi*, Cilt III/II, TTK Yayınları, Ankara 2011.
- Üçer, M. (2010), *Güldeste-i Sivas I*, Sivas Şehrengizi-10, Kalkan Matbaacılık, İstanbul.
- _____. (1987), "Tokat ve Efsâneleri İnanışları", *Türk Tarihinde ve Kültüründe Tokat Sempozyumu (2-6 Temmuz 1986)*, Tokat Valiliği Şeyhülislâm İbn Kemal Araştırma Merkezi, Ankara.
- Turabi, A. H. (2010), *Sivâsî İlâhileri*, Asitan Yayınları, İstanbul.
- Türer, O. (2010), *Osmanlılarda Tasavvufî Hayat -Halvetilik Örneği- Mustafa Nazmî Efendi'nin Hediyeetü'l-İhvân'ı*, İnsan Yayınları, İstanbul.
- Vassâf, H. O. (2006), *Sefîne-i Evliyâ-yı Ebrâr-ı Şerh-i Esmâ-ı Esrâr*, Cilt III, Kitabevi Yayınları, İstanbul.
- Vicdânî, S. (1995), *Tarikatler ve Silsileleri (Tomâr-ı Turûk-ı 'Aliyye) Melâmiyye Kadiriyye Halvetiyye Sofî ve Tasavvuf*, Haz. İrfan Gündüz, Enderun Kitabevi, İstanbul.
- Yılmaz, Necdet, *Osmanlı Toplumunda Tasavvuf Sufiler Devlet Ulemâ*, Osmanlı Araştırmaları Vakfı, İstanbul 2007.
- Yüksel, H. (1990), "Bir Şeyh Ailesinin Ortaya Çıkışı", *Revak*, 1:1, Sivas, 38-53.

KUVVET KULLANIMINDA RADİKAL DÖNEM: BUSH DOKTRİNİ, IRAK İŞGALİ VE YOĞUNLAŞAN HAKLI/KUTSAL SAVAŞ TARTIŞMALARI

Mustafa YETİM*-Hüsna TAŞ YETİM**

Öz

11 Eylül 2001 tarihinde el-Kaide tarafından ABD'ye düzenlenen terörist saldırılar uluslararası ilişkiler alanında küresel terörizm ile mücadele ve kuvvet kullanımı ile ilgili tartışmaları yeniden yoğunlaştırmıştır. Küresel alandaki "yeni" tehdide karşı stratejisini Bush Doktrini ile oluşturan küresel güç ABD'nin bu çerçevedeki ilk ve somut kuvvet uygulaması 2003 yılındaki Irak işgali olmuştur. Bu çalışma ilk olarak Irak işgali ile somut nitelik kazanan Bush Doktrinini, kuvvet kullanımının tarihsel gelişimi ve günümüzdeki kapsamı açısından değerlendirmektedir. Dünyanın daha barışçıl ve güvenilir olmasını demokrasilerin küresel alanda yaygınlaştırılmasına bağlayan Bush Doktrini, haklı savaş ve bu savaş biçiminin önemli geleneği ve literatürde yeterince dikkat çekilmeyen boyutu kutsal savaş bağlamında incelenmektedir. Bu bağlamda çalışma, Bush doktrinini kutsal savaşa yaklaştıran Irak savaşını gerekçelendirmeye yönelik kullanılan Amerika Birleşik Devletleri'nin (ABD) siyasi ve söylemsel eylemlerini, bu girişimlere uluslararası tepkileri ve bu girişimlerin somut sonuçlarını Irak örneği üzerinden analiz etmeyi amaçlamaktadır.

Anahtar Kelimeler: *Bush Doktrini, 2003 Irak Savaşı, Önleyici Savaş, Haklı Savaş ve Kutsal Savaş.*

RADICAL PERIOD on THE USE of FORCE: BUSH DOCTRINE, INVASION of IRAQ and INTENSIFYING JUST/HOLY WAR DEBATES

Abstract

The debate on the fight against global terrorism and the use of force has intensified in the field of international relations as a result of the September 11, 2001 terrorist attacks in the United States of America perpetrated by al-Qaeda. Designing its strategy with Bush Doctrine against "new" threat within global area, United States of America's (USA) first and concrete use of force in this context was the invasion of Iraq in 2003. The present study firstly assesses the Bush Doctrine with respect to the historical and present context of the use of force. The Bush Doctrine that links a more peaceful and safe world to global democratization, is analyzed within the framework of "the just war" (*bellum iustum*) and its important tradition and least-emphasized dimension within the literature, holy war. In this context, the study intends to analyze USA's discursive and political practices to justify Iraq war that brings Bush Doctrine to holy war, international reactions to these attempts and tangible results of these policies through the Iraq example.

* Assist.Prof., Eskişehir Osmangazi University, Department of International Relations, E-posta: mustafayetimm@gmail.com, ORCID: 0000-0001-6013-9299.

** Sakarya Üniversitesi Uluslararası İlişkiler Doktora Öğrencisi, ORCID: 0000-0002-8581-0656

Key Words: Bush Doctrine, 2003 Iraq War, Preemptive War, Just War and Holy War.

1. Introduction

The George W. Bush administration significantly broadened and unilaterally assessed the extent of the use of force by the USA against the new global threat of terrorism with Bush Doctrine. This attitude, which is based on spreading liberal values through military intervention, if necessary, for a safe and peaceful world, adding an ideological-normative value to the use of force and stressing the moral-religious values of neoconservative (neocon) ideology, proposed the abandonment of deterrence and containment policies applied during the Cold War. According to this approach, deterrence and containment policies might not have been effective against international terrorism, the new threat emerging after globalization, and the states that support this threat. The elimination of imminent threats should be relied on preventive war/intervention without allowing the threats to emerge. While there are numerous works analyzing Bush Doctrine's principles and its impact over the use of force there are only a few ones mainly concentrating on its close situation to holy war tradition exemplified during 2003 Iraq invasion.

In this doctrine, prevention of the re-emergence of the security problem was the only possible through 'the export of democracy' that indicates the requirement and the 'holiness' of the use of force. This approach that makes definitions of legitimate reasons and the use of force far beyond the self-defense which is only exception to the prohibition on the use of force, generated the concerns and reactions in international community on the USA's hegemonic power and its "new" interpretation of military intervention. In this context, the main argument of this paper, which conducts an in-depth discussion on the use of force, is the fact that some and especially lastly preferred practices and rhetoric that the USA used before, during and after the 2003 Iraq invasion brought the Bush Doctrine closer to the just war and even the holy war tradition prioritizing partly the religious-moral values. Understanding seemingly implicit and another inseparable aspect of Bush Doctrine, namely holy war tradition, can show us the possible u-turn of un-constrained global power to moral-liberal values when international legal mechanisms attempt to restrain its illegal actions.

2. The Use of Force in International Security: Historical Background and the Just War

Until the end of the Middle Ages, the distinction between the just war (*bellum iustum*) and the unjust war (*bellum iniustum*), which constituted the legitimate ground of military wars especially in the European territories, was affected by Jewish tradition, the just war practices and approaches in the Roman-Germanic world and the critical influence of some Christian thinkers.¹ On the other hand, holy war (*crusades*), the

¹ For an extended discussion on just war, see: Fulya A. Ereker, "İlkçağlardan Günümüze Haklı Savaş Kavramı", *Uluslararası İlişkiler*, Vol. 1, No. 3, p. 1-36; Andrew Fiala, "The Bush Doctrine, Democratization, and Humanitarian Intervention A Just War Critique", *Theoria*, 2007, p. 28-49;

Radical Period on The Use of Force: Bush Doctrine, Invasion of Iraq and Intensifying Just/Holy War Debates

tradition of the just war, developed in European territories during the 16th and 17th centuries and defined the fighting sides as religiously-morally 'just-unjust' or 'good-bad'. This tradition, which claims that the 'necessary means should be used to achieve the purpose' approach, and considers the use of force as the 'order of God, not the consent of God' to form a divine order, requires the moral and religious dimension in the use of force, which is radically distinct from the just war theory.² The just war, which is not a complete religious phenomenon and discusses actually how the wars should be conducted on a legitimate ground, is based on three fundamental principles. Among these, the first is the concept of *jus ad bellum*, which legitimizes the war. The second is the *jus in bello* principle which is related to the jurisdiction that would be applied in war. The third is the *jus post bellum* principle, which proposes to resolve the disputes that emerge as a result of the war.³

From the 16th and 17th centuries on, the embodiment of the sovereign-modern political entities in the international system left the applications of the use of force and 'justness' of wars partly to the interpretation of 'new' sovereign formations.⁴ Furthermore, the right/justifications of the use of force that were once 'legitimized' by the just war principles having strong religious-moral dimensions gained more secular-positivist dimension by the 19th century due to natural law understanding. This does not mean that the principles of just war doctrine and customary international law and agreements have ceased to exist.⁵ The main principles, such as necessity, proportionality and the justification (*burden of proof*) substantiated in the *jus ad bellum* principle were continued to be emphasized in various international legal resources and cases.⁶ Moreover, the 1899 and 1907 The Hague Conferences limited the powers of the modern-sovereign states on the use of force in part. The major progress was achieved with the foundation of the League of Nations (LN) in 1919 to ensure stable peace and security in international realm.

The LN agreement strongly recommended the member states to resolve their disputes with peaceful means and to refrain from war. However, it did not explicitly prohibit the use of force. Despite such positive developments, it was not possible to

Gökhan Koçer, "Savaş ve Barış: Temel Seçenekler", *Uluslararası Politikayı Anlamak Ulus Devletten Küreselleşmeye*, Der. Zeynep Dağı, Alfa Yayınları, İstanbul, 2007, p. 115-17.

² Alex J. Bellamy, "Ethics and intervention: the 'humanitarian exception' and the problem of abuse in the case of Iraq", *Journal of Peace Research*, Vol. 41, No. 2 (2004), p. 138-141.

³ Mark Rigstad, "Jus ad Bellum After 9/11 A State of Art Report", *The IPT Beacon*, Vol. 3 (2007), p. 1-3.

⁴ Funda Keskin, *Uluslararası Hukukta Kuvvet Kullanma: Savaş, Karışma ve Birleşmiş Milletler*, Mülkiyeliler Birliği Vakfı Yayınları, Tezler Dizisi:4, Ankara, 1998, p. 26-29.

⁵ Bellamy, "Ethics and intervention", *ibid.*, p. 132-135.

⁶ Jus ad bellum principles are as follows: *just cause, legitimate authority, right intent, last resort, probability of succes), proportionality, and finally the war to obtain peace*. See; Jutta Brunne and Stephen J. Toope, "Slouching Towards New 'Just Wars': International Law and The Use of Force After September 11th", *Netherlands International Law Review*, Vol. LI, 2004, p. 372; Koçer, *ibid.*, p. 118.

ban wars and the use of force by LN as a legitimate 'last resort' of international politics. Another important development in the inter-war period on the limitation of the use of force was the Kellogg-Briand Pact, which was prepared by the incentives of the US and France in 1928. This agreement was the first in history to recognize the war as an unlawful action. With this pact, state parties accepted the obligation of not resorting to war as an instrument of their 'national policies'.⁷ The dramatic events the Second World War brought criticism once again on the rights the states had on the use of force in the international community. As a result, the international community supported the inclusion of regulations to prohibit the use of force in the United Nations (UN) Charter.

In this context, the UN Charter (Article 2 (4)) placed a major limitation on the use of force. The UN Charter that prohibits the use of force with the exception of 'legitimate self-defense' as a result of a concrete armed attack, stipulated that the United Nations Security Council (UNSC) could take all measures, including military ones when a threat to international peace and security is perceived or in the event of violation of international law by a state.⁸ Thus, the right to use force and the "just war" tuned into a collective situation except *right of self-defense* and states' "freedom of action" on the use of force was severely limited.⁹ Article 51 of the UN Charter established the legitimate self-defense, which is the exception of the ban on the individual use of force, on the criteria such as necessity, proportionality and the burden of proof¹⁰ Thus, the UN Charter legitimizes the self-defense with the only to protect the national security in the event of a military attack under the criteria such as *necessity, proportionality* and *burden of proof*, which were essential principles of just war tradition, and gained increased customary law status with the 1837 *Caroline Case*.¹¹ During the right of self-defense, the state should share the measures it takes with the UNSC without delay and terminate these measures after the UNSC takes the necessary measures¹²

⁷ For a detailed analysis on the use of force before UN system please see; Yusuf Aksar, *Teoride ve Uygulamada Uluslararası Hukuk II*, Seçkin Yayıncılık, Ankara, 2015, p. 101-105.

⁸ Mary Ellen O'Connell, "The Myth of Preemptive Self-Defense", *ASIL*, (2002), p. 3.

⁹ Accordingly, "All Members shall refrain in their international relations from the threat or use of force against the territorial integrity or political independence of any state, or in any other manner inconsistent with the Purposes of the United Nations." UN Charter, Article 2, Section 4.

¹⁰ For the exceptions of use of force in UN Charter, see: Keskin, *Uluslararası Hukukta Kuvvet Kullanma: Savaş, Karışma ve Birleşmiş Milletler*, p. 41-63

¹¹ Necessity criterion means the legitimate military gains in the use of force and proportionality means the limitation of human losses. Burden of proof expresses the need for a state to prove that it's under a continuous and significant threat before using its right of self-defense, and consider war as a last resort. W. Michael Reisman, "Redesigning the United Nations", *Singapore Journal of International & Comparative Law*, (1997), p. 14-16; Geir Ulfstein, "Terrorism and the Use of Force", *Security Dialogue*, Vol. 34 (2003), p. 163-164.

¹² Michael Byers, "Terrorism, the Use of Force and International Law after 11 September", *International Relations*, Vol. 16 (2002), p. 158-159.

Radical Period on The Use of Force: Bush Doctrine, Invasion of Iraq and Intensifying Just/Holy War Debates

As a result, the legitimate-just war situation was linked to UN Charter-based collective principles instead of the independent interpretations of sovereign states.¹³ Although this process did not limit individual military interventions completely, the UN Charter strengthened the understanding of collective security and the UN maintained its international peace and security efforts during the Cold War.¹⁴ In the context of collective security understanding that refers to radical change in the use of force, the UNSC interprets human rights violations as the situations that threaten the international peace and security and require the use of force in certain instances. Accordingly, if serious violations of human rights are observed in a country, the UNSC may have the authority to consider this situation as a threat to peace and use force against a particular state or group of states according to Article 39 of the UN Charter Section 7. Through allowing the humanitarian intervention this situation partially seems to weaken *jus cogens tradition* in the UN Charter Article 2 (7) that prohibits "interference in domestic affairs", albeit it does not render it meaningless.¹⁵

The use of force for humanitarian intervention, defined as "responsibility to protect"¹⁶ after 2005-2006, was carried out either directly by the international military coalitions formed by the UNSC or through the regional-military organizations authorized by the UNSC.¹⁷ In this context, certain UNSC decisions on Iraq in 1991 (688) were considered as preliminary steps of humanitarian intervention and indicates that humanitarian causes are added to international peace and security issues. Later, in the context of humanitarian intervention, the UNSC exercised force directly or by granting authority to regional organizations in some cases such as in Somalia between 1992-93, in Bosnia Herzegovina between 1991-95 and in Rwanda in 1994. Furthermore, even though the North Atlantic Treaty Organization (NATO) was not authorized by the UNSC, the UNSC recognized the military intervention and the actual situation the intervention created in the Federal Republic of Yugoslavia between 1998-1999 within the context of humane or moral values.¹⁸ The Kosovo intervention based on humanitarian and moral values and the attitude and decisions of the UNSC regarding

¹³ Brunne and Toope, "Slouching Towards New 'Just Wars'", p. 372.

¹⁴ Boutros Boutros-Ghali, "Empowering the United Nations", *Foreign Affairs*, 1992-93, p. 90.

¹⁵ Funda Keskin, "İnsancıl Müdahale: 1999 Kosova ve 2003 Irak Sonrası Durum", *Uluslararası İlişkiler*, Cilt. 3, Sayı. 12 (2006-2007) p. 50-53; Brunne and Toope, "Slouching Towards New 'Just Wars'", p. 380-383.

¹⁶ For an example of the use of force under the responsibility to protect, also see: Simon Chesterman, "'Leading from Behind': The Responsibility to Protect, the Obama Doctrine, and Humanitarian Intervention after Libya", *Ethics and International Affairs*, Vol. 25, No. 3 (2011), p. 279-285; Alex J. Bellamy and Paul D. Williams, "The New Politics of Protection? Cote d'Ivoire, Libya, and the Responsibility to Protect", *International Affairs*, Vol. 82, No. 7 (2011), p. 825-850.

¹⁷ Niels M. Bloker, "Is the Authorization Authorized? Powers and Practice of the UN Security Council to Authorize the Use of Force by 'Coalitions of the Able and Willing'", *EJIL*, Vol. 11, No. 3 (2000), p. 541-568.

¹⁸ Keskin, "İnsancıl Müdahale", p. 53-59.

this intervention¹⁹ led to the 'abuses' of certain states and groups of states which attempted to develop a new just war with 'legitimate causes' based on humanitarian reasons.²⁰ The most important example of this was the attempts by the US President George W. Bush (2001-2009) to present the occupation of Iraq as 'just' and 'legitimate' warfare due to 'humanitarian causes' in Iraq.²¹

In addition to humanitarian reasons, the ban on the use of force was also attempted to 'erode' with the right of anticipatory self-defense. The attitude of the UN Security Council on Israeli aggression in 1967 caused a debate on the right of anticipatory self-defense which has the customary international law base and relies on the preemptive strike. As in NATO's use of force conducted collectively and based on humanitarian reasons, the UNSC did not condemn and even partially endorsed Israel's individual use of force through the preventive self-defense justified on 'close, permanent and damaging assaults'. The UNSC's stance in Kosovo and the events of 1967 reinforced the comments on the addition of preventive self-defense along with humanitarian reasons as the exceptions of use of force. On the other hand, while the UNSC considered the threats of Arab states' military mobilizations and their threats to 'destroy the Israeli state' in 1967 as partially legitimate reasons for Israel's use of force, it condemned Israel's use of force in 1957 against the Arab states and its destruction of Iraqi nuclear reactors in Osirak in 1981.²² Thus, the Kosovo intervention and the 1967 events, which supposedly indicated the partial softening of the UNSC on the use of force, have yet to point to a radical change and acceptance. Nevertheless, the Bush administration sought to consider the developments in anticipatory self-defense, as in the debates within humanitarian reasons, to legitimize the war in Iraq.

3. The Bush Doctrine within the context of Legitimate Use of Force

Bush Doctrine, which was based on the USA National Security Strategies of 2002 and 2006, the United States of America²³ intended to expand the scope of USA's unilateral use of force. For this reason, it caused critical controversy since it included some principles of just war tradition in addition to the right of self-defense. The doctrine that was shaped by the neo-conservative team that began to be influential in

¹⁹ Adam Roberts, "Humanitarian War: Military Intervention and Human Rights", *International Affairs*, Vol. 69, No. 3, 1993, p. 433.

²⁰ Bellamy, "Ethics and intervention", p. 133-136.

²¹ Keskin, "İnsancıl Müdahale", p. 52-66.

²² For the actions taken by Israel within the context of anticipatory legitimate self-defense and assessments on these actions, see: Leo Van den Hole, "Anticipatory Self-Defense under International Law", *American University International Law Review*, Vol. 19, No. 1 (2003), p. 98-101; Louis Rene Beres, "On Assassination as Anticipatory Self-Defense: the Case of Israel", *Hofstra Law Review*, Vol. 20, No. 2 (1991), p. 321-336.

²³ "The National Security Strategy of the United States of America", September 2002; "George W. Bush, Speeches", 2002, "President Delivers State of the Union Address", 22 January 2009; "The National Security Strategy of the United States of America", 2006.

Radical Period on The Use of Force: Bush Doctrine, Invasion of Iraq and Intensifying Just/Holy War Debates

USA administration after September 11²⁴ was founded on the idea that the USA is the only power in the world and suggested abandoning the traditional balance of power policies pursued during the Cold War. The neo-conservative view that considered the multipolar world as a threat to American interests was built on the 'expectation' that other states would approve and support the USA leadership of the global incentive of 'democracy and freedom'.²⁵ Another important characteristic of the Bush Doctrine was its wider interpretation of preemptive strategy compared to the previous USA administrations. This approach that argued the change of the threat perception considered destroying the threat prior to the threats turn into concrete attacks. Such a strategy was the only way to prevent 'possible' threats of terrorist organizations and 'tyrant' states that could support terrorist organizations with chemical weapons, etc..²⁶

In this sense, the third feature of the Bush Doctrine that provided unilateralism for the USA on the right of the use of force against such threats if necessary emerged. The USA administration acted unilaterally in organizing military operations, although it was adequately approved by the UN and the international community as seen in the occupation of Iraq. In this context, despite the opposing calls of the international community and the UNSC, the Bush administration adhered to the approach of neo-conservatives that the 'sovereign power can act alone' in the international arena when necessary.²⁷ Another characteristic that distinguishes this doctrine from other post-cold war American military interventions was its tendency to consider humanitarian causes, lack of democracy and moral-religious values such as 'axis of evil' as 'justification' for the use of force.²⁸ Thus, 'encouragement' of the expansion of 'democracy-freedoms' to

²⁴ This team that was the leader and proponent of the "New American Century" Project collaborated with George H. W. Bush (the father) to actualize that "ideal." However, economic conditions of the time and the failure to reelect Bush delayed the project. According to the New American Century Project, the USA should expand democracy around the world alone if necessary and should be able to deploy its military forces effectively and rapidly worldwide. Thus, leading names in this team that considered containment and deterrence policies of the cold war as meaningless were Paul Wolfowitz, Donald Rumsfeld, Dick Cheney, Richard Perle and Condoleezza Rice. Certain foundations, institutions and media that supported these individuals in the US created a movement called the American Century Project in 1997. Brian C. Schmidt and Michael C. Williams, "The Bush Doctrine' and Iraq War: Neoconservatives versus Realists", *Security Studies*, Vol. 17 (2008), p. 191-220.

²⁵ Miljenko Antic, "Iraq War (2003-): Was it morally Justified?", *Politicka Misao*, Vol. 46, No.1 (2009), p. 90-92.

²⁶ John L. Hammond, "The Bush Doctrine, Preventive War, and International Law", *The Philosophical Forum*, Vol. 36, No. 1 (2005), p. 98-100.

²⁷ Schmidt and Williams, "The Bush Doctrine' and Iraq War", p. 196-200.

²⁸ Maria Helena de Castro Santos and Ulysses Tavares Teixeira, "The Essential Role of Democracy in the Bush Doctrine: the Invasions of Iraq and Afghanistan", *Revista Brasileira de Política Internacional*, Vol. 56, No. 2 (2013), p. 131-133.

other societies,²⁹ which is the general-‘principal’ attitude of American administrations gained more ‘interventionist-aggressive’ ground under the Bush administration.³⁰

The Bush administration, linking the causes of terrorism to the lack of 'democratic governments' in their statements declared after Afghanistan intervention, considered the relationship between the international security issues and the lack of liberal-ethical principles inseparable.³¹ In other words, the reasons for the use of force in the Bush Doctrine were linked to liberal-moral values. In this framework, it tried to legitimize/justify the Iraqi operation with humanitarian causes and ethical/abstract reasons such as 'bringing democracy' to this country.³² The Bush Doctrine that assumed the 'strong democratic administration' to be formed in Iraq would be a source of inspiration for other Middle Eastern states, considered the use of force as a legitimate way to spread the democracy. The invasion of Iraq, which led to concerns in the international community on use of force, was the first concrete practice of the Bush doctrine and it recognized the ‘absence’ of democracy in a country as a sufficient ‘justification’ for the military intervention and considered such a military intervention as legitimate.³³

Unlike Afghanistan intervention, which was based on UNSC Resolution 1368 and defined as legitimate by the international community,³⁴ the USA was severely

²⁹ For a significant study on liberal internationalist rhetoric that is prominent in American administrations, see Jeremy Moses, "Liberal internationalist discourse and the use of force: Blair, Bush and beyond", *International Politics*, Vol. 47, No. 1, 2010, p. 26-51.

³⁰ Unilateral military intervention that was prevalent in the Bush Doctrine was implemented by the most US presidents at times for different reasons. In this context, the principles of the Monroe Doctrine announced in 1823, the Mexican-American war of 1848, Spanish war of 1898, the US attack on Japan after the Pearl Harbor in the 2nd World War could be considered as examples. Robert J. Delahunty and John Yoo, "'The Bush Doctrine': Can Preventive War Be Justified?", *Harvard Journal of Law & Public Policy*, Vol. 32, No. 3 (2009), p. 843-865; Tony Smith, "From Woodrow Wilson in 1902 to the Bush Doctrine in 2002: Democracy Promotion as imperialism", *International Politics*, Vol. 48, No. 2-3 (2011), p. 229-250.

³¹ Bush, who was elected US President in the eventful December 7, 2000 elections, continued the foreign policies of his predecessor Bill Clinton partially during the first years of his presidency. However, 9/11 attacks and increasing influence of neocons on the administration resulted in an increased focus by the Bush administration on democratic expansion policies, in other words moral-liberal values to prevent terrorism and instability. After 9/11, neocons, who wrote a letter to Bush administration and emphasized that the US should lead the global relations to expand democracies, considered the post-9/11 international and national trends to implement their views. The most concrete evidence of this policy was the 2003 war in Iraq. Benjamin Miller, "Explaining Changes in U.S. Grand Strategy: 9/11, the Rise of Offensive Liberalism, and the War in Iraq", *Security Studies*, (2010), Vol. 19, p. 40-60.

³² Paul Froese and F. Carson Mencken, "A US holy war? The Effects of Religion on Iraq War Policy Attitudes", *Social Science Quarterly*, Vol. 90, No. 1 (2009), p. 103-104.

³³ Fiala, "Bush Doctrine, Democratization," p. 28-31.

³⁴ UN strongly reacted to terrorist activities conducted in the US and enacted decisions no. 1368, 1373, 1378 and 1377 in 2001 to establish peace and security. Ulfstein, *ibid.*, p. 153-167; Carol

Radical Period on The Use of Force: Bush Doctrine, Invasion of Iraq and Intensifying Just/Holy War Debates

questioned by the international community for the occupation of Iraq due to the above-mentioned reasons. Furthermore, the warning by the Bush administration that the 'world will not be the same again' in this process and its religious discourse and exclusionist approach in the form of 'either you are for us or against us' was heavily criticized firstly by its allies. In addition to possibility of using military force on humanitarian-democratic grounds the Bush administration also included the probability of organizing military operations against the global terrorist groups and the states that allegedly support these activities. Thus, the armed aggression that was only condition for the right of self-defense was replaced in the Bush Doctrine by abstract and potential threat perceptions instead of concrete military attacks from terrorist organizations or 'axis of evil' states that help/could help these organizations.³⁵

As a result of this strategy the USA unilaterally intervened in Iraq in 2003 with the possibilities of Iraq's possession of weapons of mass destruction (WMD) and providing these weapons to al Qaeda. Thus, the preventive war strategy implemented firstly in Iraq, which was completely different from the right of self-defense principle, pushed the Bush Doctrine towards just war and even its holy war tradition that requires religious-moral values in the use of force.³⁶ Accordingly, Bush Doctrine went even beyond the pre-emptive strike doctrine, which was crucial in customary international law and subject to Israel's past practices in 1957, 1967 and 1981, by legitimizing the use of force against 'potential, future and imminent threats'.

In this perspective, the Bush administration had a broad interpretation of the pre-emptive strike when compared to the historical precedents of the just war doctrine, which was banned by the UN Charter. The Bush Doctrine that defined the countries like Iraq, Syria, North Korea and Sudan as 'rogue states'³⁷, assumed that there would be 'possible wars in the future' with 'these states' due to their supposed support for global terrorism.³⁸ The Bush Doctrine which adds not only 'liberal-secular' values such as 'regime change' and 'bringing democracy' but also moral-religious values such as 'God, crusader beliefs and biblical references' as the justifications of the use of force³⁹ mostly

M. Glen, "The United Nations Charter System and the Iraq Wars Ethical Implications", *Public Integrity*, Vol. 11, No. 4 (2009), p. 313-314.

³⁵ Hammond, "The Bush Doctrine", p. 101; Glen, "The United Nations Charter System", p. 314-316.

³⁶ The objective in the phenomenon of holy war is to consider the means legitimate, albeit these do not comply with humanitarian and judicial principles, and propose intervention in domestic affairs of 'enemy' nations. Andrew Fiala, "Crusades, Just Wars, and the Bush Doctrine", *Peace Review: A Journal of Social Justice*, Vol. 19 (2007), p. 165-172; Adnan M. Hayajneh and Jamal A. Al-Shalabi, "The U.S. Occupation of Iraq and the Arab World", *Alternatives*, Vol. 4, No. 1 & 2 (2005), p. 31-35; William James Stover, "Preemptive War: Implications of the Bush and Rumsfeld Doctrines", *International Journal on World Peace*, Vol. 21, No. 1 (2004), p. 3-16; Fiala, "Bush Doctrine, Democratization," p. 29-44.

³⁷ Kemal İnat (Ed.), *ABD'nin "Haydut Devletler"i*, (Adapazarı: Değişim, 2004).

³⁸ For detailed information on these concepts see Marcel Kaba, "Targeting the World: Assessing the Lawfulness of the 'Bush Doctrine'", *Global Security*, Vol. 11, No. 1 (2009), p. 32-36.

³⁹ Froese and Mencken "A US holy war?", p. 103-104.

resembles the idea of holy war instead of just war tradition and pre-emptive strike, which justifies 'means for the purpose'. In the holy war doctrine, the basic principles of international law, such as necessity and proportionality, which are regulated by agreements and conventions, could be set aside to achieve the objective. The Bush administration that perceived Iraq as a potentially aggressive state in this framework, considered the overthrow of the 'Saddam Hussein regime', which represented 'authoritarian-tyrannical rule,' as a legitimate and sacred 'necessity'.⁴⁰ Bush administration's policies before (*jus ad bellum*), during (*jus in bello*) and after (*jus post bellum*) the Iraq war ⁴¹ as well as its attempts to present this war as a holy war through liberal-moral values reinforced the above-mentioned interpretation.⁴²

4. 'Holy' Attempts to Justify the Iraq War and Domestic / International Public Opinion

George W. Bush, who was elected President of the United States of America at the end of 2000, had to confront the effects of the terrorist events of September 11th in the domestic politics and international society. The increasing fear of terror and the rising nationalism in the American public as a result of the terrorist attacks on the World Trade Center in New York and the USA Department of Defense (Pentagon) in Washington on September 11, 2001, and the growing influence of the Neo-Conservative team leading the New American Century project on American politics led firstly to the Afghanistan intervention and later the occupation of Iraq.⁴³ The reaction of the American people towards Afghanistan intervention and partly to the occupation of Iraq was considerably positive due to the panic and fear created by the experience of the terrorist attacks. On the other hand, the main concern of the American administration was the legitimization of the Iraqi occupation, which was more controversial both in terms of domestic public opinion and international law.

The media reports and statements by the American administration that Iraq, which possessed 'chemical weapons' could give these weapons to al-Qaeda contributed to the perception of the Iraqi regime as a 'rogue state' and 'axis of power' especially in the eyes of the American public. Bush and the vice president Dick Cheney, along with other senior executives, voiced that the documents proving the relationship between Iraq and al-Qaeda leader Usame bin Laden were 'surprising'. In 2003, the Bush

⁴⁰ Fiala, "Crusades, Just Wars", p. 165-172.

⁴¹ For studies on Iraq was within the framework of just war principles, see: Christian J. Westra, "Will the 'Bush Doctrine' survive its progenitor? An assessment of *Jus Ad Bellum* norms for the Post-Westphalian Age", *Boston College & Comparative Law Review*, Vol. 32 (2009), p. 401-408; Benjamin R. Banta, "Just War Theory and the 2003 Iraq War Forced Displacement", *Journal of Refugee Studies*, Vol. 21, No. 3 (2008), p. 263-275; Stover, "Preemptive War", p. 7-14.

⁴² Seifudein Adem, "Constructing a New Imperial Order? The War in Iraq and the Ideology of Clashism", *Alternatives*, Vol. 2, No.2 (2003), p. 1-25.

⁴³ Kemal İnat, "Irak: ABD ve Saddam Hüseyin "İşbirliği" ile Gelen Yıkım", *Dünya Çatışmaları: Çatışma Bölgeleri ve Alanları*, Kemal İnat, Burhanettin Duran and Muhittin Ataman (Ed.), (Ankara: Nobel Yayın Evi, 2010), Cilt 1, p. 30-31.

Radical Period on The Use of Force: Bush Doctrine, Invasion of Iraq and Intensifying Just/Holy War Debates

administration argued that the Saddam regime abetted and assisted terrorists. As a result of the intense anti-Saddam propaganda, in a March 2003 study, it was observed that about 88% of American people approved the assumption that Saddam Hussein "helped terrorist organizations".⁴⁴ The Bush administration, which partially convinced the USA public before intervention in Iraq, did not achieve a similar success in the international arena. In the second half of 2002, the American administration tried to convince the international public opinion that Iraqi Leader Saddam produced some WMD and that Iraq had a strong connection with al-Qaeda. But the absence of credible documents supporting the USA allegations caused Washington to fail to receive the expected support from the international community and tarnished its image. Despite the lack of credible evidence, the US conducted military action against Iraq and this further intensified the doubts about Washington's 'preventive war' strategy in the international community beginning with September 11th.

The negative perception towards the USA due to its illegally perceived armed intervention in Iraq and its justifications for this occupation was strengthened by the presentation conducted by the USA Secretary of State Colin Powell in the UN on February 5, 2003 with the aim of persuading UNSC members. The report, which was allegedly based on intelligence information provided by the Central Intelligence Agency (CIA) and presented with satellite photographs-sound recordings, resembled the 'sci-fi' movies.⁴⁵ The report, which later turned out to be unfounded, undermined Powell's and the US administration's credibility in the international community and deepened concerns and criticism about the increasing unilateral practices. The commission investigating the September 11 attacks revealed in 2004 that there was no 'strong evidence' that al-Qaeda and Iraq collaborated to attack the United States of America, confirming the "invalid" nature of the US claims.⁴⁶

The report presented by Hans Blix, President of the United Nations Monitoring, Verification and Inspection Commission (UNMOVIC) and Muhammad al-Baradei, President of the International Atomic Energy Organization (IAEO) on January 9, 2003, stated that they did not find weapons of mass destruction in Iraq in their inquiries at that time.⁴⁷ More interesting was the claim that the issue of weapons of mass destruction was raised by an Iraqi opponent against Saddam regime. Iraqi Refid Ahmed Elvan al-Cenabi, code-named Curveball, stated that Powell's speech that included visual evidence for the existence of weapons of mass destruction to convince the international community for the necessity of the Iraq war was 'nothing but the phantasies' he narrated to Powell about Iraq.⁴⁸ In summary, it was understood that the two main reasons for occupation, the weapons of mass destruction were not found in Iraq, and that American intelligence reports, which brought Saddam and al-Qaeda

⁴⁴ Amy Fried, "Terrorism as a Context of Coverage before the Iraq War", *The Harvard International Journal of Press/Politics*, Vol. 10 (2005), p. 125-126.

⁴⁵ Tayyar Arı, *Irak, İran, ABD ve Petrol*, (İstanbul: Alfa Yayınları, 2007), p.494.

⁴⁶ Fried, "Terrorism as a Context of Coverage", p. 125.

⁴⁷ İnat, "Irak: ABD ve Saddam Hüseyin", p. 34.

⁴⁸ "Yüzyılın Yalanı", *Milliyet*, 17 February 2011.

relations to the agenda, were also intended to influence the domestic and international public opinion.⁴⁹

According to the Bush administration, which experienced difficulties in legitimizing the Iraq war due to these allegations, the UN resolutions before the war in Iraq in 1990 no 678 and 687 and the resolution on November 8, 2002 about Iraq provided the legal grounds for the Iraqi occupation. Decision 1441, which provided the Iraqi last chance to disarm,⁵⁰ did not propose the use of armed force against Iraq, similar to the decisions 687 and 688, although it was a harsh warning to Iraq.⁵¹ On the other hand, the Bush administration, which did not take into account the positive signals received from Saddam Hussein and the UN Secretary General's criticisms about the legitimacy of the Iraq war, argued that the UN would become 'insignificant' if it 'shadows' the legitimacy of the USA operation in Iraq.⁵² The Bush administration, which was unable to legitimize the Iraqi occupation even with the pressure it applied on the UN aimed this time to *legitimize (sanctify)* the above-mentioned military invention through the moral values by resorting the "democracy promotion" discourse and "biblical references".⁵³ Such a step was obvious situation proving Bush Doctrine's slide into holy war tradition.

In this context, the USA administration, which emphasized that Saddam would be overthrown whether or not supported by the UN, warned that the UN should demonstrate whether it was able to implement its own charter to the international community, or otherwise it might end up like the LN. Expressing that the role of the UN would be taken over by the United States of America in the event that the United Nations could not provide international peace and security, Bush stated that 'the United States of America would do everything in its power ... for freedom, democracy and the world peace'⁵⁴ and would overthrow Saddam who represents the 'axis of evil.' Thus, the just war approach of the Bush administration, which attributed the Iraqi war a 'sacred' dimension through using liberal and most importantly moral values, considered replacing the dictatorship in Iraq with democracy, namely the 'ideal order', as a legitimate reason for the war.⁵⁵

Targeting the Saddam Hussein regime with the pretext of 'exporting democracy' and toppling this regime when there was no attack against the US by Iraq and there

⁴⁹ Mustafa Aydın, Ali Özcan and Neslihan Kaplanoğlu, "Riskler ve Fırsatlar kavşağında Irak'ın geleceği ve Türkiye", *TEPAV Ortadoğu Çalışmaları*, (2007), p. 24-25.

⁵⁰ United Nations Security Council, Resolution 1441 (2002).

⁵¹ Since these resolutions were about liberalization of Kuwait, it is obvious that they would not constitute a legal basis for the 2003 Iraq operation. Resolution 678 and 687, William Hale, *Turkey, the US and Iraq*, (London: Middle East Institute, (2007), p. 102.

⁵² Adem, "Constructing a New Imperial Order?", p. 10.

⁵³ Fiala, "Crusades, Just Wars," p. 170.

⁵⁴ Nicholas Kerton-Jhonson, "Justifying the Use of Force in a Post-9/11World: Striving for Hierarchy in International Society", *International Affairs*, Vol. 84, No. 5 (2008), p. 991-1007.

⁵⁵ Glen, "The United Nations Charter System", p. 316-321.

Radical Period on The Use of Force: Bush Doctrine, Invasion of Iraq and Intensifying Just/Holy War Debates

were other countries where human rights violations were prominent, were not generally considered as legitimate in the international community, conversely such claims were met with suspicion. Consideration of the preservation of innocent Iraqi citizens and Iraq's 'liberation' as justifications for military use of force⁵⁶ were far beyond the use of legitimate force in international law and even the practice of just war and preemptive strategies. Besides, there were strong assumptions about the fact that the 'just-holy' causes behind this war were not as 'ethical-sacred' as they were presented, but rather 'economical'. It was questioned that whether the main purpose of the Bush administration in this framework was to 'root' the democracy in Iraq or to control the Iraqi oil resources that make up 10% of the world reserves.⁵⁷

5. The Effects of the 'New Just (Holy) War': Invasion of Iraq and International Community

Regardless of the reasons behind the Iraq war, the pre-war and post-war developments brought about certain tensions between the USA and the international community. Among the permanent members of the UNSC, France, Russia and China, as well as temporary members Germany, Syria, Mexico and Canada declared their opposition to the use of force.⁵⁸ On the other hand, Pakistan, Angola, Cameroon, Guinea and Chile were among the indecisive interim members of the UNSC, while Bulgaria chose to move with the USA and the United Kingdom (UK). It was observed that the same division occurred in the EU.⁵⁹ France and Germany did not have the support they received in the UNSC among the EU countries, and most EU countries adopted a policy supporting the US intervention in Iraq.

The failure of France and Germany to support the Iraqi operation received reactions from the USA. USA Defense Secretary Donald Rumsfeld stated on January 22th that these two countries were the 'old Europe' and that these countries were 'problems' on the international arena. Rumsfeld also referred to countries like Poland, Hungary and the Czech Republic that supported the US war policy as the 'New Europe'. These expressions of Rumsfeld were met with reactions by Germany and France. The countries, which Rumsfeld described as the 'new Europe', announced on 30 January 2003 that they supported the USA's Iraq policy in a joint statement with the UK, Spain, Italy, Denmark and Portugal. In addition to these countries, the support provided by the EU candidate Eastern European countries, which considered the USA

⁵⁶ For the views of Bush on "exporting democracy" see Fiala, "The Bush Doctrine, Democratization," p. 33-35.

⁵⁷ Raymond Hinnebusch, "The American Invasion of Iraq: Causes and Consequences", *Perceptions*, (2007), p. 9-28; Antic, "Iraq War (2003-)", p. 99-100.

⁵⁸ Ari, *Irak, İran, ABD ve Petrol*, p. 494.

⁵⁹ Hinnebusch, "The American Invasion of Iraq", p. 24-25.

as a safeguard against Russian threat, was criticized by the French President Jacques Rene Chirac: "It would have been better if they could hold their tongues".⁶⁰

The division in Europe as a result of the USA invasion of Iraq also surfaced among the Arab states. Much of the Arab people opposed the unilateral intervention of the USA and considered Iraq as the first step in a widespread attack on their countries. In this period, the Arab public perceived the sanctions imposed on Iraq as sanctions imposed on them and took a position against the USA and Israel and evaluated a possible war in this framework.⁶¹ Several Middle Eastern countries, which could not resist the anti-American sentiments of the Arab people, declared their opposition to this occupation. Iran, on the other hand, did not hide the satisfaction it felt for the increasing Shiite influence, which was caused by the absence of authority in Iraq after Saddam's overthrow, despite its discomfort with the US occupation.

Turkey, one of the USA' most important allies in the Middle East, also opposed the Iraq intervention. Turkey, not desiring to harm its alliance with the USA, refused to allow the USA to intervene in Iraq using Turkish soil at the Grand National Assembly (Parliament) on March 1, 2003, despite the negotiations it held on the Iraqi intervention with the US before the war. Despite the strong reaction of the United States of America and the deterioration of relations between the two countries as a result of the decision taken by Turkey, Ankara attempted to soften the tension by cooperating with the US after the occupation.⁶²

In the meantime, a similar development took place within the NATO. The first serious crisis in the history of the alliance, in which France, Germany and Belgium blocked the proposal for the deployment of AWACS and Patriot missiles in Turkey first proposed by the US and then by Turkey within the scope of Article 4 of the NATO charter, was experienced. In this package proposal, it was proposed that the NATO pact should protect Turkey, the only neighboring country to Iraq, however this US initiative was considered as a preparation for the war in Iraq.⁶³ However, all these crises and divisions did not prevent the USA intervention in Iraq, and President Bush gave 48 hours for Saddam Hussein and his sons to leave the country on March 18, 2003. After this period, American and British aircraft began bombing Iraq on March 20, 2003 at 04.34 and launched the Operation Iraqi Freedom.⁶⁴

⁶⁰ İnat, "Irak: ABD ve Saddam Hüseyin", p. 34.

⁶¹ Sherine Bahaa, "Arab Anger", *Al-Ahram Weekly*, 10-16 April 2003.

⁶² Meliha Benli Altunışık, "Turkey's Iraq Policy: The War and Beyond", *Journal of Cotemporary European Studies*, Vol. 14, No. 2 (2006), p. 183-196.

⁶³ Arı, *Irak, İran, ABD ve Petrol*, p. 495.

⁶⁴ İnat, "Irak: ABD ve Saddam Hüseyin", p. 36.

Radical Period on The Use of Force: Bush Doctrine, Invasion of Iraq and Intensifying Just/Holy War Debates

Bush declared on May 1, 2003 that the war in Iraq was over. At the time of this announcement, American forces lost 130 troops, in contrast, the Iraqi government stated that 2,252 Iraqi civilians were killed and 5,103 were wounded during the war.⁶⁵ Contrary to the statements, the war in Iraq did not come to an end and the conflicts between the local resistance forces and the USA troops continued in Iraq for a long time. Furthermore, the transformation in the USA army implemented by Rumsfeld, despite the short-term success of the invasion of Iraq, in the long-term, resulted in heavy USA losses and the Iraq War was compared to the Vietnam War. Following the occupation, the actions of US soldiers in the violation of international law, the failure to protect the civilians against the attacks and the lack of provision of basic food, health and education services were among the other adverse effects of the invasion. In this context, it was alleged that during the first year of occupation, nearly 100,000 Iraqis lost their lives due to infrastructure and health problems, the acts of resistance, bombings and the illegitimate actions of American soldiers. A year after the invasion, the fact that about 82% of the Iraqi people were opposed to American occupation revealed the consequences and the reason for the concentration of acts of resistance.⁶⁶ In addition, it was noted that approximately two million Iraqis fled the country and approximately the same number of citizens were displaced.⁶⁷

The USA administration, which has occupied Iraq with the promise of bringing democracy and by assuming the leadership of the "Coalition of Willing," was confronted with increasing cost of the war and intense terrorist attacks. Thus, the USA Treasury allocated a budget of \$ 212 billion for the re-construction of Iraq after the war in 2005.⁶⁸ As stated in the Report on Global War Against Terrorism, the war that USA initiated with the excuse of non-existing chemical weapons did not result in anything but death and destruction in Iraq.⁶⁹ Another reason for the increased cost of the Iraq war on the USA economy and the chaos in Iraq was that the countries participating in the Coalition of Willing only provided symbolic support for the USA.⁷⁰ These countries avoided from providing military support for the Iraqi operation. While the number of American soldiers in Iraq was around 150,000 in 2003, the number of coalition troops remained around 23,000. The reluctance of the coalition countries to take over the economic, military and political burden of the war left the USA and the UK to assume the costs of the war.

The problems that the USA faced in Iraq following the end of the war were not just the attacks against USA. Having more than 80 billion dollars in debt, Iraq was

⁶⁵ Stover, "Preemptive War", p. 11.

⁶⁶ Hinnebusch, "The American Invasion of Iraq", p. 18-19.

⁶⁷ Banta, "Just War Theory", p. 263-275.

⁶⁸ Tim Dunne and Klejde Mulaj, "America after Iraq", *International Affairs*, Vol. 86, No. 6 (2010), p. 1294-1295.

⁶⁹ Kaba, "Targeting the World", p. 35-36.

⁷⁰ Hinnebusch, "The American Invasion of Iraq", p. 25.

more destabilized politically and economically with the destruction caused by the war, and this was another significant aspect of the problems that the USA faced after the invasion. The situation was completely dire for the Bush administration when it was considered that the reconstruction cost of Iraq's infrastructure alone was about 25 billion dollars. The Washington administration, knowing that the reaction of the people and the attacks in the country would increase if Iraq was not supported economically, demanded the abolition of UN sanctions against Iraq and the removal of some of its debts. Since the authority to abolish the sanctions belonged to the UNSC, the USA needed their cooperation, views of which Washington ignored before the war. Thus, the USA administration changed its approach to these countries such as France, China, Germany and Russia,⁷¹ which US could have difficulties to make its existence in Iraq legitimate without the closer relations between USA and these countries.

As a result, these countries, which considered that further increase of chaos in Iraq would have negative consequences, approved the UNSC resolution that the USA requested on 22 May 2003. With this resolution, the UNSC recognized the presence of USA-led occupation forces in Iraq. The resolution that granted the USA and UK 'occupation forces the combined command' status and the authority to govern Iraq also removed the sanctions against Iraq implemented after the 1991 war.⁷² Since then, significant changes took place in the relations between Iraq and the United States of America. Barack Hussein Obama, who was elected President of the United States of America on November 5, 2008, began to act again with the allies of the USA, following a different policy from the Bush administration, and abandoned unilateralism in his presidency. At the same time, the USA announced that it would adopt a foreign policy that respects the international law. Obama administration, which aimed to pursue a different method to struggle with global terrorism that was the most important discourse of the Bush era, initiated certain important transformations in foreign policy and announced that the USA would withdraw from Iraq in 2011.⁷³ When he welcomed the troops withdrawn from Iraq, Obama, on the other hand, ignored these problems and said, "We shed a lot of blood here. But none was in vain. This blood was to make Iraq a sovereign and independent, self-governing country, we have reached our goals in Iraq".⁷⁴

6. Conclusion

The USA occupation of Iraq in 2003 that 'consecrated' liberal symbols and presented the war as a struggle between the 'good and the evil' and against the 'axis of

⁷¹ İnat, "Irak: ABD ve Saddam Hüseyin", p. 37-38.

⁷² İnat, "Irak: ABD ve Saddam Hüseyin", p. 38.

⁷³ Toby Dodge, "The US and Iraq: Time to go Home", *Survival*, Vol. 52, No. 2 (2010), p. 134-140; Kaba, "Targeting the World", p. 35-36; Dunne and Mulaj, "America after Iraq", p. 1298.

⁷⁴ "ABD Savaşı Bitirdi Enkaz Irak'a Kaldı", *Milliyet*, 16 December 2011.

Radical Period on The Use of Force: Bush Doctrine, Invasion of Iraq and Intensifying Just/Holy War Debates

evil' based on religious symbols clearly demonstrated the dilemma in the Bush Doctrine and diminished the confidence for the Neo-Conservative team in the domestic and foreign public opinion. The most obvious indication was that Obama, who came to power in 2008, gave his promise to withdraw the USA troops in Iraq before the elections and the support he received in return. The unilateral and abstract reasoning-based intervention phenomenon in the Bush Doctrine, which caused deep concerns in the international arena from the outset, was perceived by several countries as a means by which the United States of America attempted to protect its own interests. The legitimization of the use of force in the Bush Doctrine was based on moral-liberal statements such as 'lack of democracy' and the consideration of the regime change as legitimate by the doctrine, therefore, led to a general increase in reactions and concerns about the USA in the international community and especially in the Middle East.

Although this initiative by the Bush administration that pushed the limits of the use of force led to reactions, it would be a compelling interpretation to make a conclusion that international law and the UN were rendered completely dysfunctional. Similarly, after a while, the Bush administration, aware of the mistakes made, sought support from its allies and the UN to solve the problems that arose in Iraq after the occupation. After the Obama administration took office (especially in its first period), the reaction and concern for the policies of the United States of America partly diminished with the departure of the rhetoric from the emphasis on unilateral foreign policy, which emerged during the Bush era. Nevertheless, 'justification' and even 'sanctification' of the use of force by the Bush administration centered on secular-liberal values such as 'exporting democracy' and moral-religious accents such as 'axis of evil' were interpreted as the return of the debates concerning the just war and partially the holy war tradition to the international law. Furthermore, the USA' efforts to change established principles of the use of force with religiously and liberally oriented one showed the critical importance of restraining role of the embedded international mechanisms and principles. All in all, in contrast to Kosovo case Iraq invasion was not only criticized by Russia and China but most of the countries since it involved ambiguous moral values and invalid "proofs" which can be used to justify any war against any country.

Bibliography

- "ABD Savaşı Bitirdi Enkaz Irak'a Kaldı", *Milliyet*, 16 December 2011.
- Adem, Seifudein, "Constructing a New Imperial Order? The War in Iraq and the Ideology of Clashism", *Alternatives*, Vol. 2, No.2 (2003), p. 1-26.
- Aksar, Yusuf, *Teoride ve Uygulamada Uluslararası Hukuk II*, (Ankara: Seçkin Yayıncılık, 2015).
- Altunışık, Meliha Benli, "Turkey's Iraq Policy: The War and Beyond", *Journal of Cotemporary European Studies*, Vol. 14, No. 2 (2006), p. 183-196.

- Antic, Miljenko, "Iraq War (2003-): Was it morally Justified?", *Politicka Misao*, Vol. 46, No.1 (2009), p. 88-115.
- Arı, Tayyar, *Irak, İran, ABD ve Petrol*, (İstanbul: Alfa Yayınları, 2007).
- Aydın, Mustafa, Nihat Ali Özcan and Neslihan Kaplanoğlu, "Riskler ve Fırsatlar kavşağında Irak'ın geleceği ve Türkiye", *TEPAV Ortadoğu Çalışmaları*, (2007), p. 1-144.
- Bahaa, Sherine, "Arab Anger", *Al-Ahram Weekly*, 10-16 April 2003.
- Banta, Benjami R., "Just War Theory and the 2003 Iraq War Forced Displacement", *Journal of Refugee Studies*, Vol. 21, No. 3 (2008), p. 261-284.
- Bellamy, Alex J. and Paul D. Williams, "The New Politics of Protection? Cote d'Ivoire, Libya, and the Responsibility to Protect", *International Affairs*, Vol. 82, No. 7 (2011), p. 825-850.
- Bellamy, Alex J., "Ethics and Intervention: the 'Humanitarian Exception' and the Problem of Abuse in the Case of Iraq", *Journal of Peace Research*, Vol. 41, No. 2 (2004), p. 131-147.
- Beres, Louis Rene, "On Assassination as Anticipatory Self-defense: the Case of Israel", *Hofstra Law Review*, Vol. 20, No. 2 (1991), p. 321-340.
- Bloker, Niels M., "Is the Authorization Authorized? Powers and Practice of the UN Security Council to Authorize the Use of Force by "Coalitions of the Able and Willing", *EJIL*, Vol. 11, No. 3 (2000), p. 541-568.
- Brunne, Jutta, and Stephen J. Toope, "Slouching Towards New 'Just Wars': International Law and The Use of Force After September 11th", *Netherlands International Law Review*, Vol. LI (2004), p. 363-392.
- Byers, Michael, "Terrorism, the Use of Force and International Law after 11 September", *International Relations*, Vol. 16 (2002), p. 155-171.
- Chesterman, Simon, "'Leading from Behind': The Responsibility to Protect, the Obama Doctrine, and Humanitarian Intervention after Libya", *Ethics and International Affairs*, Vol. 25, No. 3 (2011), p. 279-285.
- Delahunty, Robert J. and Yoo, John, " 'The Bush Doctrine': Can Preventive War Be Justified?", *Harvard Journal of Law & Public Policy*, Vol. 32, No. 3 (2009), p. 843-865.
- Dodge, Toby, "The US and Iraq: Time to go Home", *Survival*, Vol. 52, No. 2 (2010), p. 129-140.
- Dunne, Tim and Mulaj, Klejda, "America after Iraq", *International Affairs*, Vol. 86, No.6 (2010), p. 1287-1298.
- Ereker, Fulya A., "İlkçağlardan Günümüze Haklı Savaş Kavramı", *Uluslararası İlişkiler/International Relations*, Vol. 1, No. 3 (2004), p.1-36
- Hale, William, *Turkey, the US and Iraq*, (London: Middle East Institute, 2007).
- Fiala Andrew, "Crusades, Just Wars, and the Bush Doctrine", *Peace Review: A Journal of Social Justice*, Vol. 19 (2007), p. 165-172.
- Fiala, Andrew, "The Bush Doctrine, Democratization, and Humanitarian Intervention A Just War Critique", *Theoria*, (2007), p. 28-49.

Radical Period on The Use of Force: Bush Doctrine, Invasion of Iraq and Intensifying Just/Holy War Debates

- Fried, Amy, "Terrorism as a Context of Coverage before the Iraq War", *the Harvard International Journal of Press/Politics*, Vol. 10 (2005), p. 125-134.
- Froese, Paul and F. Carson Mencken, "A US holy war? The effects of religion on Iraq war policy attitudes", *Social Science Quarterly*, Vol. 90, No. 1 (2009), p. 103-116.
- "George W. Bush., Speeches," 2002, <http://www.whitehouse.gov/news/releases>.
- Ghali, Boutros Boutros, "Empowering the United Nations", *Foreign Affairs*, (1992-93), p. 89-102.
- Glen, Carol M, "The United Nations Charter System and the Iraq Wars Ethical Implications", *Public Integrity*, Vol. 11, No. 4 (2009), p. 309- 326.
- Hammond, John L., "The Bush Doctrine, Preventive War, and International Law", *The Philosophical Forum*, Vol. 36 (2005), p. 97-113.
- Hayajneh, Adnan M. and Al-Shalabi, Jamal A., "The U.S. Occupation of Iraq and the Arab World", *Alternatives*, Vol. 4, No. ½ (2005), p. 31-57.
- Hinnebusch, Raymond, "The American Invasion of Iraq: Causes and Consequences", *Perceptions*, (2007), p. 9-28.
- Hole, Leo Van den, "Anticipatory Self-Defence under International Law", *American University International Law Review*, Vol. 19, No. 1 (2003), p. 70-105.
- "Iraq War Costlier than Vietnam", *BBC*, 2005, <http://news.bbc.co.uk/2/hi/americas/4201812.stm>.
- İnat, Kemal, "İrak: ABD ve Saddam Hüseyin "İşbirliği" ile Gelen Yıkım", *Dünya Çatışmaları: Çatışma Bölgeleri ve Alanları*, Kemal İnat, Burhanettin Duran and Muhittin Ataman (Ed.), Nobel Yayın Evi, Ankara, Cilt 1, 2010, p. 1-99
- İnat, Kemal (Ed.), *ABD'nin "Haydut Devletler"i*, (Adapazarı: Değişim, 2004).
- Kaba, Marcel, "Targeting the World: Assessing the Lawfulness the "Bush Doctrine"", *New Presence*, Vol. 11, No. 1 (2009), p. 32-37.
- Kellner, Douglas, "Preemptive Strikes and the War on Iraq: A Critique of Bush Administration Unilateralism and Militarism", *New Political Science*, Vol. 26, No. 3 (2004), p. 417-440.
- Kerton-Johnson, Nicholas, "Justifying the Use of Force in a Post-9/11World: Striving for Hierarchy in International Society", *International Affairs*, Vol. 84, No. 5 (2008), p. 991-1007.
- Keskin, Funda, "İnsancıl Müdahale: 1999 Kosova ve 2003 Irak Sonrası Durum", *Uluslararası İlişkiler*, Cilt. 3, Sayı. 12 (2006-2007), p. 49-70.
- Keskin, Funda, *Uluslararası Hukukta Kuvvet Kullanma: Savaş, Karışma ve Birleşmiş Milletler*, (Ankara: Mülkiyeliler Birliği Vakfı Yayınları, Tezler Dizisi:4, 1998).
- Koçer, Gökhan, "Savaş ve Barış: Temel Seçenekler", *Uluslararası Politikayı Anlamak Ulus Devletten Küreselleşmeye*, Zeynep Dağı (Ed.), (İstanbul:Alfa Yayınları, 2007), p. 78-124.
- Miller, Benjamin, "Explaining Changes in U.S. Grand Strategy: 9/11, the Rise of Offensive Liberalism, and the War in Iraq", *Security Studies*, Vol. 19 (2010), p. 26-65.
- Moses, Jeremy, "Liberal internationalist discourse and the use of force: Blair, Bush and beyond", *International Politics*, Vol. 47, No. 1 (2010), p. 26-51.

- O'Connell, Mary Ellen, "The Myth of Preemptive Self-Defense", *ASIL*, (2002), p. 1-21.
- "President Delivers State of the Union Address", 22 Ocak 2009, <http://georgewbush-whitehouse.archives.gov/news/releases/2002/01/20020129-11.html>.
- Reisman, W. Michael, "Redesigning the United Nations", *Singapore Journal of International & Comparative Law*, (1997), p. 1-27.
- Rigstad, Mark, "Jus ad Bellum After 9/11 A State of Art Report", *The IPT Beacon*, Vol. 3, (2007), p. 1-30.
- Roberts, Adam, "Humanitarian War: Military Intervention and Human Rights", *International Affairs*, Vol. 69, No. 3, (1993), p. 429-449.
- Santos, Maria Helena de Castro and Ulysses Tavares Teixeira, "The essential role of democracy in the Bush Doctrine: the invasions of Iraq and Afghanistan", *Revista Brasileira de Política Internacional*, Vol. 56, No. 2 (2013), p. 131-156.
- Schmidt, Brian C. and Williams, Michael C., "'The Bush Doctrine' and Iraq War: Neoconservatives versus Realists", *Security Studies*, Vol. 17 (2008), p. 191-220.
- Smith, Tony, "From Woodrow Wilson in 1902 to the Bush Doctrine in 2002: Democracy Promotion as Imperialism", *International Politics*, Vol. 48, No. 2-3 (2011), p. 229-250.
- Stover, William James, "Preemptive War: Implications of the Bush and Rumsfeld Doctrines", *International Journal on World Peace*, Vol. 21, No. 1 (2004), p. 3-16.
- "The National Security Strategy of the United States of America", Eylül 2002, <http://www.state.gov/documents/organization/15538.pdf> [Last visited 1 December 2011].
- "The National Security Strategy of the United States of America", 2006, <http://www.whitehouse.gov/nsc/nss/2006> [Last visited 1 December 2016].
- Ulfstein, Geir, "Terrorism and the Use of Force", *Security Dialogue*, Vol. 34 (2003), p. 153-168.
- "United Nations Security Council", Resolution 1441 (2002), Resolution 678, Resolution 687.
- Westra, Christian J., "Will the 'Bush Doctrine' survive its progenitor? An assessment of *Jus Ad Bellum* norms for the Post-Westphalian Age", *Boston College & Comparative Law Review*, Vol. 32 (2009), p. 399-422
- "Yüzyılın Yalanı", *Milliyet*, 17 February 2011.

Makale Geliş Tarihi: 07.02.2019 Yayın Kabul Tarihi: 11.06.2019

TÜRKMEN TÜRKÇESİ ATASÖZLERİNDE SÖZCÜK ÖBEKLERİ İNCELEMESİ

Sebahat ARMAĞAN*

Öz

Türkiye Türkçesi, Azerbaycan Türkçesi ve Gagavuz Türkçesiyle birlikte Güneybatı/ Oğuz grubunu oluşturan Türkmen Türkçesi, bu grubun doğu kolundadır. Önemli sözlü ve yazılı kaynakları bulunan Türkmen Türkçesinin söz varlığı büyük oranda Türkçe kelimelerden oluşsa da Türkmen Türkçesine zamanla diğer dillerden de sözcükler girmiştir. Bu yabancı unsurlar düşünüldüğünde, şüphesiz ki bundan en az etkilenen atasözleri olmuştur. Çünkü atasözleri uzun tecrübeler sonunda oluşan ve yabancı unsurlardan en az etkilenen söz varlıklarıdır. Bu yönüyle sözlü edebiyatın önemli kaynaklarından olan atasözleri, gerek semantik gerekse sentaktik açıdan incelemeye değer dil unsurlarıdır. En az iki sözcüğün birleşmesiyle oluşan sözcük öbekleri, söz diziminde ele alınan bir konudur. Türkmen Türkçesi atasözlerindeki sözcük öbeklerinin incelendiği bu çalışmada, oluşumu uzun zaman öncesine dayanan atasözlerindeki sözcüklerin yan yana gelme kuralları üzerinde durulmaktadır. Bu çalışmada, B. Mammetyazov ile N. Esenmıradov tarafından hazırlanmış olan Türkmen Nakılları ve Atasözleri (Marnınyazov vd, 1983) adlı eserde bulunan atasözlerinin ele alındığı Türkmen Atasözleri Üzerine Karşılaştırmalı Bir Çalışma (Sis, 2005) adlı eserdeki atasözleri söz dizimi açısından incelenmektedir.

Anahtar Kelimeler: Türkmen Türkçesi, atasözleri, sözcük öbekleri, söz dizimi.

EXAMINATION of PHRASES in TURKMEN TURKISH PROVERBS

Abstract

The Turkmen Turkish, which forms the Southwestern/ Oğuz group together with the Turkey Turkish, Azerbaijani Turkish and Gagauz Turkish, constitutes the eastern branch of this group. Although the Turkmen Turkish, which has important verbal and written sources, consists mainly of Turkish words, it has gradually obtained words from other languages as well. When these foreign elements are considered, it can be said that undoubtedly the proverbs are less influenced by them. Because proverbs are formed as the result of a long experiences and therefore are least influenced by foreign elements. In this respect, proverbs, which are important sources of oral literature represents language elements worth to be examined in terms of both semantics and syntactic. The phrases formed by the combination of at least two words are a matter discussed in syntax. This study, which examines the phrases in the Turkmen Turkish proverbs, is focuses on the rules of position of words side by side in the proverbs that have been created a long time before. In this study, it has been studied the syntax of the proverbs of the

* Öğr. Gör. Dr., Gaziosmanpaşa Üniversitesi, Türk Dili Bölümü, e-posta: Sebahat.armagan@gop.edu.tr, ORCID: 0000-0002-7055-9577.

work named Comparative study on the Turkmen Proverbs(Sis, 2005), which is prepared on the basis of the proverbs included in the work named Turkmen Transpositions and Proverbs, prepared by B. Mammetyazov and N. Esenmuradov (Marnnetyazov, 1983).

Key Words: Türkmen Turkish, proverbs, phrases, syntax.

Türkiye Türkçesinin söz dizimi, hem dil bilgisi kaynaklarının diğer konularıyla birlikte alınmakta hem de söz dizimi başlı başına bir eser olacak şekilde incelenmektedir. Türkçe söz dizimi üzerine yapılan en önemli çalışmalar şunlardır: Vecihe Hatipoğlu (1972) *Türkçenin Sözdizimi*, Baskakov (1974) *Çağdaş Türkçede Kelime Grupları*, Mazhar Kükey (1975) *Türkçenin Sözdizimi*, Rasim Şimşek (1987) *Örneklerle Türkçe Sözdizimi*, H. İbrahim Delice (2003) *Türkçe Sözdizimi*, Neşe Atabay, Sevgi Özel ve Ayfer Çam (2003) *Türkiye Türkçesinin Sözdizimi*, Leyla Karahan (2004) *Türkçede Söz Dizimi*, Metin Erdoğan (2006) *Kelime Grupları ve Cümle Bilgisi*, Bilal Aktan (2009) *Türkiye Türkçesinin Söz Dizimi*, Günay Karaağaç (2009) *Türkçenin Söz Dizimi*, Mustafa Özkan ve Veysi Sevinçli (2012) *Türkiye Türkçesi Söz Dizimi*, Mehmet Özmen (2013) *Türkçenin Sözdizimi*.

Türkiye Türkçesinde olduğu gibi Türkmen Türkçesinde de önemli söz dizimi çalışmaları bulunmaktadır (Azimov, 1959; Guzıçıyev, 1984; Hamzaev, 1956-1957-1959-1969, Hıdırov, 1947, İbrayimov, 1958-1959; Kürenov vd. 1977; Muradov, 1977; Nartıyev, 1980-1981; Poseluyevskiy 1943; Saparov, 1971; Sarıyev ve Güder 1998; Sarıyev, 1972-1980). Bu çalışmaların yanında, Türkmen Türkçesinin söz dizimi üzerine tezler de mevcuttur (Biray, 1985; Kayasandık, 1998).

Söz diziminin önemli konularından biri olan sözcük öbekleri, kaynaklarda *yargısız anlatım* (Hatipoğlu, 1972), *kelime grubu* (Ergin, 1989; Karahan, 1999; Usta, 2000; Karaörs, 2004; Erdoğan, 2006; Aktan, 2009; Özkan ve Sevinçli 2012), *kelime öbeği* (Delice, 2003), *takım* (Banguoğlu, 2007), *sözcük öbeği* (Akbayır, 2007), *söz öbekleri* (Karaağaç, 2009) ve *öbek* (Koç, 1996, Uzun ve Aydın 2006; Gökdayı 2010) terimleriyle kullanılmaktadır.

Sözcük öbekleri “birden fazla kelimeyi içine alan, yapısında ve manasında bir bütünlük bulunan, dilde bir bütün olarak muamele gören bir dil birliğidir” (Ergin, 1989: 353). Delice’ye göre; “birden çok kelimedenden oluşan, yapısında ve anlamında bir bütünlük bulunan, cümle veya cümlemsi içinde tek cümle ögesi; kelime öbeği içinde bütün halinde yardımcı veya temel öge olarak işlem gören ve bir kelime türü (isim, sıfat, zamir, edat, vb.) yerine kullanılan söz dizileri” (2003: 17) kelime öbekleridir.

Kelimelerin birbirleriyle olan ilişkileri ve yan yana gelme kuralları söz diziminin inceleme alanına girmektedir. “Anlamsal yani anlam yönü ağırlıkta olan söz birlikleri” (Usta, 2000: 209) olan öbekler belirli bir kuralla bir araya gelen en az iki sözcükten oluşmaktadır. Öbekler oluşurken çeşitli ekler de fonksiyon üstlenmektedir. Bu ekler, çoğunlukla isim çekim ekleridir. “Sözdiziminin anlaşılmasında önemli bir basamak” (Usta 2000: 209) vazifesi gören sözcük öbekleri “öbeğin temel ögesinin bazen sonda bazen başta bazen de ortada bulunduğu kabul edilmekte, öbek de buna göre sınıflandırılmaktadır.” (Gökdayı, 2010: 1297). Birleşik sözcüklerle karıştırılan sözcük öbekleri, yazarların öbekleri ele alış şekline göre değişiklik göstermektedir.

Türkmen Türkçesi Atasözlerinde Sözcük Öbekleri İncelemesi

Sözlü edebiyatın en önemli kaynaklarından olan atasözleri, geçen zaman içerisinde pek bir değişime uğramadığı için Türkçenin söz dizimi özelliklerini üzerinde en iyi şekilde taşımaktadır. Bu nedenle atasözlerinin söz dizimi özellikleri üzerine çalışmalar yapılmaktadır (Burdurlu, 1967; Altun, 2004). Türkiye Türkçesinde yapılan çalışmaların yanında diğer lehçe ve şivelerin atasözleri üzerine çalışmalar da görülmektedir ve bu çalışmalarda atasözleri çeşitli yönlerden incelenmektedir (Taymas, 1968; Alkaya, 2001; Sis, 2005; Oruç, 2013; Gültekin, 2013; Kerimoğlu, 2014; Armağan, 2016).

“Türkmen Türkçesi Atasözlerinde Sözcük Öbekleri İncelemesi” başlıklı bu yazıda sözcük öbekleri kelimeyle kurulan öbekler ve ekle kurulan öbekler biçiminde iki ana başlıkta değerlendirilmektedir.

Bu çalışmada, B. Mammetyazov ile N. Esenmıradov tarafından hazırlanmış olan “Türkmen Nakılları ve Atasözleri” (Mammetyazov vd, 1983) adlı eserde bulunan atasözlerinin ele alındığı “Türkmen Atasözleri Üzerine Karşılaştırmalı Bir Çalışma” (Sis, 2005) adlı eserdeki atasözlerinin söz dizimi incelenmektedir. Bu atasözlerinin anlamı ve yapısı ise başka bir çalışmada ele alınması gereken bir konu olarak görülmektedir.

1. Kelimeyle Kurulan Öbekler

1.1. Edat Öbekleri

1.1.1. Bağlama Edatı Öbeği

[Dost bilen yi, iç emma alış beriş etme (TNA, 993). Dost ile ye iç ama alış veriş etme. (ADS, 1, 247, 997).]

dost bilen yi, iç / emma / alış beriş etme

[Suv getirenem bir küyze dövenem bir (TNA, 2571). Suyu getiren de bir testiği kıran da (ADS, I, 434, 2321).]

suv getiren / em küyze döven / em (suv getiren hem küyze döven hem)

1.1.2. Çekim Edatı Öbeği

[Dağ dag bilen tapışmaz, adam adam bilen tapışar (TNA, 843). Dağ dağa kavuşmaz insan insana kavuşur (ADS, I, 227, 843).

dag dag / bilen

adam adam / bilen

[Dağına göre dumanı, yerine göre yılanı (TNA, 842). Dağına göre dumanını, yerine göre yılanı. Allah dağına göre kar verir (verir kış.). (ADS, I, 138, 203).]

dağın / a göre

yerin / e göre

[Dost bilen yi, iç emma alış beriş etme (TNA, 993). Dost ile ye iç ama alış veriş etme. (ADS, 1, 247, 997).] [Yekelik hudaya yağşı (TNA, 2946). Yalnızlık Allah'a mahsustur (yaraşır)(ADS, I, 465, 2513).]

dost / bilen

Sebahat ARMAĞAN

[Emgegi giren bolsa täbibe garşı gelir. (TNA, 1150). Hastalanacaksa tabibe rastlar. İyi olacak hastanın hekim ayağına gelir (ADS, I, 278, 1284).]
täbib / e garşı

[Yassıdan soñ yatmak yağşı (TNA, 2902). Yatsıdan sonra yatmak gerek. Yatsıdan sonra oturmaya giden ya soğan yer, ya sögen (BAAD, I, 203).]
yassı / dan soñ

[Zadam zatla gerek (TNA, 3108). Adam da adamla gerek. Adam adama gerek olmasa her biri bir dağ başında olurdu (ADS, I, 114, 66).]
zat / la

1.1.3. Pekiştirme Edatı Öbeği

[Giden bar da gelen yok (TNA, 1466). Giden var da gelen yok. Gidenin geleni olur (BAAD I, 143).]
giden bar / da

[Mıhman mıhmanı gısganar, öy eyesi ikisiem (TNA, 218). Misafir misafiri istemez ev sahibi ikisini de (ADS, I, 391, 2024).]
ikisi / em: ikisi hem

[Mollanın diyenini et-de, edenini etme (TNA, 2149). Hocanın dediğini yap (söylediğini dinle) yaptığını yapma (ADS, I, 316; 1477).]
et / de

[Yaman ayaldan acdarha-da kaçıpdir (TNA, 2864). Yaman kadından ejderha da kaçmış. Yaman komşu, yaman avrat, yaman at, birinden göç, birini boşa, birini sat (ADS, I, 466, 2516).]
acdarha / da

[Zadam zatla gerek (TNA, 3108). Adam da adamla gerek. Adam adama gerek olmasa her biri bir dağ başında olurdu (ADS, I, 114, 66).]
zad / am: zad hem

1.2. Fiil Öbeği

1.2.1. Yabancı İsim/ Yardımcı Fiil Yapısında

[Yurduñu terk edici bolma (TNA, 3081) Yurdunu terk edici olma. Memleketinden çıkan deli olur, başında kavak yeli olur (BAAD, I, 171).]
terk edici / bol-
terk / et-

[Akmak mıhman öy eyesine hödür eder (TNA, 111). Ahmak misafir ev sahibini ağırılar (ADS, I, 125, 147).]
hödür / et-

[Gara keçe ak bolmaz, köne düşman dost bolmaz (TNA, 1257). Kara keçe ak olmaz, eski düşman dost olmaz. Eski düşman dost olmaz (ADS, I, 285, 917).]
dost / bol-

Türkmen Türkçesi Atasözlerinde Sözcük Öbekleri İncelemesi

1.2.2. Fiil + Zarf Fiil/ Yardımcı Fiil Yapısında

[İl agzın yığıp bolmaz, çelek agzın, bogup bolmaz (TNA, 1810). El ağzı büzülmez, çelik ağzı bükülmez. Elin ağzı torba değil ki büzesin. (ADS, I, 222, 873).]
yığı / p bol-
bogu / p bol-

1.2.3. Asıl Fiil ile Kurulan Fiil Öbekleri

[Altın gapılınıñ ağaç gapılä işi düşüpdür (TNA,211). Altın kapılının ağaç kapılıya işi düşer (ADS, I, 143,269).]
işi / düşüpdür

1.3. Sıfat Tamlaması

[Aç tavuk düşünde darı görer (TNA, 25). Aç tavuk düşünde darı görür. Aç tavuk (düşünde) kendini buğday (arpa, darı) ambarında sanır (görür) (ADS, i, 113,62).]
aç / tavuk

[Ak gün agardar, gara gün garardar (TNA, 117). Ak gün ağartır, kara gün karartır. (ADS, I, 127, 162).]
ak / gün

gara / gün

[Akmak mihman öy eyesine hödür eder (TNA, 111). Ahmak misafir ev sahibini ağır1ar (ADS, I, 125, 147).]
akmak / mihman

[Ayıpsız dost ızlan dostsuz galar (TNA, 392). Ayıpsız yar arayan (dost arayan) yarsız (dostsuz) kalır (ADS, I, 168, 443).]
ayıpsız / dost

[Är övner, gural işler, iki nanı uran işler (TNA,432). El övünür alet işler, iki ekmeği vuran işler. Alet işler el övünür (ADS, I, 136, 217).]
iki / nanı

[Bir ata dokuz oğlu eklär, dokuz ogul bir atanı eklämez (TNA, 628). Bir baba dokuz oğlu (evladı) besler, dokuz oğul (evlat) bir babayı beslemez (ADS, 1, 193, 614).]
bir / at

dokuz / ogul
bir / ata

[Bir başa bir göz besdir (TNA, 630). Bir başa bir göz yeter (ADS, I, 193,615).]
bir / baş

bir / göz

[Bugünkü işini ertä goyma (TNA, 736). Bugünkü (akşamın) işi ni yarına (sabaha) koyma (bırakma) (ADS, I, 206, 708).]
bugünkü / iş

bu / gün

[Çağrılan yire irinme çağrılmadık yire görünme (TNA, 772). Çağrılan (çağrıldığıın) yere erinme, çağrılmayan (çağrılmadığıın) yere görünme (ADS, I, 215, 760).]
çağrılan / yire

çağrılan / yir

çağrılmadık / yir

[Daş düşen yerinde togtasın, gız baran yerinde (TNA, 853). Taş düştüğü yerde dönsün, kız vardığı yerde. Taş düştüğü yerde ağırdır (kalır) (ADS, L 443, 2374).]

daş düşen / yer

gız baran / yer

[Gar suvı gandırılmaz, övey ana dındırmaz (TNA, 1254). Kar suyu kandırmaz. Üvey ana derman olmaz. Kar susuzluk kandırmaz (ADS, L 285, 1337).]

övey / ana

[Gara keçe ak bolmaz, köne duşman dost bolmaz (TNA, 1257). Kara keçe ak olmaz, eski düşman dost olmaz. Eski düşman dost olmaz (ADS, I, 285, 917).]

gara / keçe

köne / duşman

[Goça buynuz yük däldir (TNA, 1475). Koça (öküze) boynuzu yük değil (olmaz) (ADS, I, 299, 1445).]

goça / buynuz

[Herki zadıñ öz vıgtı (mövrıti) bar (TNA, 1741). Her işin kendi vakti (müddeti) var. Her işin vakti var, horoz bile vaktinde öter (ADS, I, 260, 1154).]

herki / zad

[Kemsiz gözel bolmaz (TNA, 1966). Kusursuz güzel olmaz (ADS, I, 309, 1526).]

kemsiz / gözel

[Körün bar dilegi iki iki gözi (TNA, 2061). Körün var dileği iki gözü. Körün istediği iki göz biri ela biri boz (ADS, I, 305, 1491).]

iki iki / gözi

[Mıhman birinci gün gızıl, ikinci gün kümüş, üçüncü gün mis, dördüncü gün pis (TNA, 2115). Misafir birinci gün altın, ikinci gün gümüş, üçüncü gün mis, dördüncü gün pis. Misafirlik üç gündür. (ADS, I, 391, 2023).]

birinci / gün ikinci / gün

üçüncü / gün dördüncü / gün

[Oturan gız orunlı bolar (TNA, 2286). Oturan kız yerli olur. Oturan karı oğlan doğurmaz (BAAD, II, 177).]

oturan / gız

[Öten güne gün çapmaz (TNA, 2347). Geçen güne gün yetişmez. Geçmişe mazi, yenmişe kuzu derler (ADS, I, 284, 1236).]

öten / gün

[Sabır düybi sap altın, hovlukmak düybi sap-salkın (TNA, 2453). Sabrın sonu saf altın aceleciliğin sonu sepserin. Sabrın sonu selamettir (ADS, I, 418, 2194).]

sap / altın

[Tikensiz gül bolmaz, zähersiz bal (TNA, 2658). Dikensiz gül olmaz, zehirsiz bal. Dikensiz gül olmaz. (ADS, I, 241, 949).]

tikensiz / gül

zähersiz / bal

Türkmen Türkçesi Atasözlerinde Sözcük Öbekleri İncelemesi

[Yağsı gep yılanı hinden çıkarar, yaman gep gıhçı gından çıkarar (TNA, 2801). İyi söz yılanı deliğinden çıkarır, kötü söz kılıcı kından çıkarır. Tatlı dil yılanı deliğinden çıkarır (ADS, I, 444, 2380).]

yağsı / gep
yaman / gep

[Yalnız goldan av çıkmaz (TNA,2852). Yalnız elden av çıkmaz. Bir (tek) elin nesi Var, iki elin sesi var (ADS, I, 195, 626).]

yalnız / göl

[Yaman ayaldan acdarha-da gaçıpdır (TNA, 2864). Yaman kadından ejderha da kaçmış. Yaman komşu, yaman avrat, yaman at, birinden göç, birini boşa, birini sat (ADS, I, 466, 2516).]

yaman / ayal

[Yatan öküze iym yok (TNA, 2910). Yatan öküze yem yok (ADS, I, 2539).]

yatan / öküz

[Yatan yılanın guyrugına basma (TNA, 2913). Uyuyan yılanın kuyruğuna basma (ADS, I, 454, 2454).]

yatan / yılanın guyrugu

[Yatar garın yazıklı (TNA, 2917). Yatan karın kabahatli. Yatanın yürüyene borcu vardır (BAAD, I, 203).]

yat-ar / garın

[Yeten acala çäre yok (TNA, 2978). Yeten ecele çäre yok. Ecel ile nikâhın günü şaşmaz (BAAD, I, 41).]

yet-en / acala

1.4. Tekrar Öbeği

1.4.1. Aynen Tekrar Öbeği

[Dag dag bilen tapışmaz, adam adam bilen tapışar (TNA, 843). Dağ dağa kavuşmaz insan insana kavuşur (ADS, I, 227, 843).

dag / dag (bilen)

adam / adam (bilen)

[Dama dama köl bolar, hiç dammasa çöl bolar (TNA, 844). Damlaya damlaya göl olur, hiç damlamasa çöl olur. Damlaya damlaya göl olur (Aka aka sel olur.) (ADS, I, 228, 851).]

dama / dama

[Eder eder özüne eder (TNA, 1092). Eder eder kendine eder. Eden bulur, inleyen ölür (ADS, I, 217,840).]

eder / eder

[Hayvan ısgaşa ısgaşa insan soraşa soraşa (TNA, 1699). Hayvan koklaşa koklaşa, insan söyleşe söyleşe (ADS, I, 254, 1103).]

ısgaşa / ısgaşa

soraşa / soraşa

[Körün bar dilegi iki iki gözi (TNA, 2061). Körün var dileği iki gözü. Körün istediği iki göz biri ela biri boz (ADS, I, 305, 1491).]

iki / iki (gözi)

1.4.2. Zıt Anlamlı Tekrar Öbeği

[Dost bilen yi iç emma alış beriş etme (TNA, 993). Dost ile ye iç ama alış veriş etme. (ADS, 1, 247, 997).]

yi / iç

alış / beriş

1.5. Zarf Öbeği

[Az bolsun uz bolsun (TNA, 401). Az olsun uz (öz) olsun (ADS, I, 171, 466).]

az / bol-

uz / bol-

[Balık başından porsar (TNA, 473). Balık baştan kokar (ADS, I, 178, 509).]

başından / porsar-

[Çakılsız baran düşeksiz oturur (TNA, 773). Davetsiz gelen düşeksiz oturur (ADS, I, 299, 856).]

çakılsız / baran

düşeksiz / oturur

[Hayvan ısgaşa ısgaşa insan soraşa soraşa (TNA, 1699). Hayvan koklaşa koklaşa, insan söyleşe söyleşe (ADS, I, 254, 1103).]

ısgaşa ısgaşa (anlaşır)

soraşa soraşa (anlaşır)

2. Ekle Kurulan Öbekler

2.1. İsim Tamlaması

2.1.1. Belirtili İsim Tamlaması

[Adamıñ yere bakanından gork, suvuñ sus akanından (TNA, 64). Adamın yere bakanında, suyun sessiz (yavaş) akanından kork (ADS I, 117, 85).]

adamıñ / yere bakanı

suvuñ / sus akanı

[İt itiñ guyrugını basmaz (TNA, 1903). İt itin kuyruğuna basmaz (ADS, 1, 275, 1263).]

itiñ / guyrugını

[Mollanın diyenini et-de, edenini etme (TNA, 2149). Hocanın dediğini yap (söylediğini dinle) yaptığını yapma (ADS, I, 316; 1477).]

mollanın / diyenini

(mollanın) / edenini

[Öñ süreniñ burnı ganar (TNA, 2339). Önden gidenin burnu kanar. Önde giden Şam'da, arkada giden handa kalır (BAAD I, 180).]

öñ süreniñ / burnı

[Yatan yılanıñ guyrugına basma (TNA, 2913). Uyuyan yılanın kuyruğuna basma (ADS, I, 454, 2454).]

Türkmen Türkçesi Atasözlerinde Sözcük Öbekleri İncelemesi

yatan yılanın / guyrugına

[Yekäniň ady çenden çıkar (TNA, 2938). Tekin adı kenardan çıkar. Tek durana tekne kadar yer vermişler (BAAD, I, 194).]

yekäniň / ady

[Yeriň yırtığı yok, sözüň sünügi yok (TNA, 2975). Yerin yırtığı yok, dilin kemiği yok. Dilin kemiği yok(ADS, I, 243, 961).]

yeriň / yırtığı

sözüň / sünügi

[Yetimiň hakı- belanıň oky (TNA, 2994). Yetimin hakkı belanın oku. Yetim hakkı yedi taşı deler (BAAD, I, 207).]

yeti miň / hakı

belanıň / oky

[Yüzi nurlınıň yüregi açık (TNA, 3165) Yüzü nurlunun yüreği açık. Yüzü güzel olanın huyu da güzel olur (ADS, I, 481, 2631).]

yüzi nurlınıň / yüregi

2.1.2. Belirtisiz İsim Tamlaması

[Açlık belasından tokluk belası yaman (TNA, 32). Açlık belasından tokluk belası yaman. Aç gezmekten tok ölmek yeğdir. (ADS, I, 110, 38).]

açlık / belasından

tokluk / belası

[Akmak mıhman öy eyesine hödür eder (TNA, 111). Ahmak misafir ev sahibini ağır1ar (ADS, I, 125, 147).]

öy / eyesine

[Adam alası içinde, hayvan alası dışında (TNA, 37). Adamın (insanın) alacası içinde, hayvanın alacası dışında (ADS 1,116, 82).]

adam / alası

hayvan / alası

[Dağ başı dumansız bolmaz, ar başı hıyalsiz bolmaz (TNA, 833). Dağ başı dumansız olmaz, er başı hayalsiz olmaz. Dağ başından duman eksik olmaz (ADS, I, 226, 840).]

dağ / baş-ı

er / baş-ı

[Dost öyünde dırnak alma, düşman öyünde saç (TNA, 999). Dost evinde tırnak kesme, düşman evinde saç. Dost evinde başını bağla, düşman evinde tırmağını kes (ADS, I, 247, 995).]

dost / öyü

düşman / öyü

[Gar suvy gandırmaz, övey ana dındırmaz (TNA, 1254). Kar suyu kandırmaz. Üvey ana derman olmaz. Kar susuzluk kandırmaz (ADS, L 285, 1337).]

gar / suvy

[Goňşy iti goňşa üyrämez (TNA, 1487). Komşu iti komşuya ürümez (ADS, I, 300, 1449).]

goñşı / iti

[Guş ganatından kirey istemez, golan toynagından (TNA, 1610). Kuşkanadından kira istemez, yaban eşiği toynagından. Kuşkanadından kira istemez (ADS, I, 310, 1529).]

guş / ganatından

[Herki zadıñ öz vagtı (mövriti) bar (TNA, 1741). Her işin kendi vakti (müddeti) var. Her işin vakti var, horoz bile vaktinde öter (ADS, I, 260, 1154).]

öz / vagtı

[İl agzın yığıp bolmaz, çelek agzın, bogup bolmaz (TNA, 1810). El ağzı büzülmez, çelik ağzı bükülmez. Elin ağzı torba değil ki büzesin. (ADS, I, 222, 873).]

il / agzın

çelek / ağzın

[Mıhman mıhmanı gısganar, öy eyesi ikisiem (TNA, 218). Misafir misafiri istemez ev sahibi ikisini de (ADS, I, 391, 2024).]

öy / eyesi

[Sabır düybi sap altın, hovlukmak düybi sap-salkın (TNA, 2453). Sabrın sonu saf altın aceleciliğın sonu sepserin. Sabrın sonu selamettir (ADS, I, 418, 2194).]

sabır / düybi

hovlukmak / düybi

[Şir balası şir bolar (TNA, 2615). Arslandan (doğan) arslan olur (BAAD, I, 46).]

şir / balası

[Tañrı günü darıdan köp (TNA, 2632). Tanrının günü darıdan çok. Allah'ın günü ufak darıdan çok (BAAD, I, 39).]

Tañrı / günü

[Yel soñı yağış (TNA, 2950). Yelin sonu yağış. Rüzgârın ardı yağış, şakanın ardı döğüş (BAAD, I, 183).

yel / soñı

[Yigit sözi bir gerek (TNA, 3030). Yiğidin sözü bir gerek. Yiğidin sözü, demirin kertiği (ADS, I, 476, 2587).]

yigit / sözi

[Zer gadırını zergâr biler (TNA, 3116). Altının kıymetini (kadrini) somaz bilir (ADS, I, 143, 268).]

zer / gadırını

2.2. Fiilimsi Öbeği

2.2.1. İsim-fiil Öbeği

[Yassıdan soñ yatmak yağşı (TNA, 2902). Yatsıdan sonra yatmak gerek. Yatsıdan sonra oturmaya giden ya soğan yer, ya sögen (BAAD, I, 203).]

yassıdan soñ yat / mak

2.2.2. Sıfat-fiil Öbeği

[Alla diyen aç galar (TNA, 200). Allah diyen aç kalır. Allah diyen mahrum kalmaz (BAAD, I, 39).

Türkmen Türkçesi Atasözlerinde Sözcük Öbekleri İncelemesi

Alla diy / en

[Är övner, gural işler, iki nanı uran işler (TNA,432). El övünür alet işler, iki ekmeği vuran işler. Alet işler el övünür (ADS, I, 136, 217).]

iki nanı ur / an

[Aş atana aş at, daş atana daş at (TNA, 263). Aş atana aş at taş atana taş at. Sana taşla vurana (dokunana) sen aşla (ekmekle, pamukla) vur, (dokun) (ADS, I, 421, 2217).

aş at / an

daş at / an

[Ayıpsız dost ızlan dostsuz galar (TNA, 392). Ayıpsız yar arayan (dost arayan) yarsız (dostsuz) kalır (ADS, I, 168, 443).]

ayıpsız dost ızl / an

[Bal dutan barmagını yalar (TNA,471). Bal tutan parmağını yalar (ADS, I, 179, 521).]

bal dut / an

[Çakılsız baran düşeksiz oturur (TNA, 773). Davetsiz gelen düşeksiz oturur (ADS, I, 299, 856).]

çakılsız bar / an

[Çıkmadık canda umut bar (TNA, 797). Çıkmadık canda umut var(dır) (ADS, I, 218,780).]

çıkmadık / canda

[Daş düşen yerinde ağır (TNA, 854). Taş düştüğü yerde ağırdır (ADS, I, 443, 2374).]

daş düş / en

[Güli govı görýän tikenine döz getir (TNA, 1632). Gülü seven dikenine katlanır (ADS, I, 247, 1044).]

güli govı gör / yän

[Hamama giren derlernän çıkmaz (TNA, 1669). Hamama giren terlemeden çıkmaz. Hamama giren terler, güveyi giren eller (BAAD, II, 53).]

hamama gir / en

[İdegsiz gelen düşeksiz oturur (TNA, 1784). Davetsiz gelen düşeksiz oturur (ADS, I, 197, 697).]

idegsiz gel / en

[Özi yıkılan ağlamaz (TNA, 2387). Kendi düşen ağlamaz (ADS, I, 358, 1778).]

özi yıkıl / an

[Serçeden gorkan darı ekmez (TNA, 2507). Serçeden (kuştan) korkandan ekmez. (ADS, I, 425, 2251).]

serçeden gork / an

[Son gelen aş batır (TNA, 2530). Son gelen aş banar. Sona kalan dona kalır(ADS, I,429, 2284).]

son gel / en

[Yaz yatan gış aklar (TNA, 2927). Yazın yatan kışın aklar. Yazın ağzını havaya açan kışın göğe bakar (BAAD, II, 88).

yaz yat / an

2.2.3. Zarf-fiil Öbeği

[Atıñ barka, yol gazan (TNA, 350). Atın varken yol kazan. Atın varken yol tanı, ağan varken el tanı (ADS, I, 162, 403).]

atıñ / barka

[Bay acıganda iyer garıp tapanda (TNA, 517). Zengin acıkınca yer, fakir bulunca yer (BAAD I, 91).]

bay acıg / anda

2.2.4. Şart-fiil Öbeği

[Ayda gelseñ ayak iyersiñ, günde gelseñ tayak iyersiñ (TNA, 383). Ayda bir gelsen ayak yersin, her gün gelsen dayak yersin. Ayda bir gelsen dostuna, kalksın ayaküstüne, günde bir gel dostuna yatsın sırt üstüne (ADS, I, 167,437).]

ayda gel / se-ñ

günde gel / se-ñ

[Ekmesiñ yıgmarsıñ urmasañ yıkmarsıñ (TNA, 1120). Ekmesen toplamazsın, vurmasın yıkmazsın. Ekmeden biçilmez (ADS, I, 217, 845).]

ekme / se-ñ

urma / sa-ñ

[Emgegi giren bolsa tábibe garşı geler. (TNA, 1150). Hastalanacaksa tabibe rastlar. İyi olacak hastanın hekim ayağına gelir (ADS, I, 278, 1284).]

emgegi giren bol / sa

[Yoldaşın garga bolsa iyimitiñ tezek. Yoldaşın karga ise yiyeceğın tezek. Kılavuzu karga olanın burnu boktan kalkmaz (kurtulmaz, çıkmaz) (ADS, I, 359, 1788).]

yoldaşın garga bol / sa

SONUÇ

Türkmen Türkçesindeki sözcük öbekleri incelendiğinde varılan sonuçlar şunlardır:

1. Söz öbeklerinde olduğu gibi, Türkmen Türkçesi atasözlerinde temel unsur, yardımcı unsurdan sonra gelmektedir.
2. Söz öbekleri, Türkiye Türkçesiyle müşterektir.
3. Bağlama edatı ve pekiştirme edatı öbeğinde kullanılan "hem" Türkmen Türkçesinde -em şeklinde Türkiye Türkçesinden farklı şekilde ekleşerek görülmektedir.
4. En çok kullanılan öbek türü sıfat ve isim tamlamalarıdır.

5. *bilen*, *-a görä*, *-e garşı*, *-dan soñ*, *-la çekim edatları*; *-dA*, *-Am (hem)* pekiştirme edatı; *bol-*, *et-* yardımcı fiilleri *-p bol-* zarf-fiil + yardımcı fiil yapısı; *-mak* isim-fiili; *-An (yan)*, *-Ar* sıfat-fiili; *-ka*, *-anda* zarf-fiil; *-sA* şart eki Türkmen Türkçesi atasözlerinde sıkça kullanılan biçimbirimlerdir.

Türkmen Türkçesi Atasözlerinde Sözcük Öbekleri İncelemesi

KAYNAKLAR

- Akbayır, Sıdıka (2007). Cümle ve Metin Bilgisi, Pegem Yayıncılık: Ankara.
- Aktan, Bilal (2009). Türkiye Türkçesinin Söz Dizimi, Gazi Kitabevi, Ankara.
- Alkaya, Ercan (2001). "Tatar Türkçesindeki Dil ve Söz İle İlgili Atasözleri Üzerine Bir Değerlendirme." Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, 55-76.
- Altun, Mustafa (2004). "Türk Atasözleri Üzerine Sentaktik Bir İnceleme", Akademik Araştırmalar Dergisi, 79-91.
- Armağan, Sebahat (2016). "Gagavuz Türkçesinde Kullanılan Aile ve Akrabalık Adlarının Deyim ve Atasözlerine Yansıma" The Journal of Academic Social Science Studies, International Journal of Social Science, Doi number: <http://dx.doi.org/10.9761/JASSS3565>, Number: 48, p. 425-431, Summer II 2016.
- Atabay, Neşe, Sevgi Özel ve Ayfer Çam (2003). Türkiye Türkçesinin Sözdizimi, Papatya Yay.: İstanbul.
- Azımov, P. Bayliyev, H. (1959). Türkmen Dilinin Grammatikası (II. Bölüm Sintaksis) Türkmen Dilinin Grameri (II. Bölüm. Sentaks), Türkmen Dövlət Okuv Pedagogik, Aşgabat.
- Banguoğlu, Tahsin (2007). Türkçenin Grameri, TDK: Ankara.
- Baskakov, A. N. (1974). Çağdaş Türkçede Kelime Grupları, Moskova, (Çev. Oktay Selim Karaca), Kesit Yayınları: Ankara.
- Biray, Himmet (1985). Türkmen Şivesinin Sentaks Bakımından Türkiye Türkçesiyle Karşılaştırılması, Gazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Ankara
- Burdurlu, İbrahim Zeki (1967). "Atasözlerinin Cümle Yapıları", Türk Dili, 508-513.
- Delice, H. İbrahim (2003). Türkçe Sözdizimi, Kitabevi: İstanbul.
- Erdoğan, Metin (2006). Kelime Grupları ve Cümle Bilgisi: Nobel Yayın Dağıtım.
- Gökdayı, Hürriyet (2010). "Türkiye Türkçesinde Öbekler", Turkish Studies International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic Volume 5/3.
- Guzıçıyev, T. (1984). Türkmen Dilinin Yazuv Yadigarlıklarında Yönekey Sözlömler. "Yazılı Türkmen Anıtlarında Basit Cümleler", Aşgabat.
- Gültekin, Mevlüt (2013). "Kırgız Atasözlerinin Cümle Yapısı Üzerinde Bazı Gözlemler", Turkish Studies, 1495-1509.
- Hamzaev, M. (1956). Türkmen Dilinde Kebir Eyercentli Koşma Sözlömlerin Guruluşının Ayratınlıkları, "Dil ve Edebiyat İnstitutunun İşleri", I Goyberiliş, Aşgabat.
- Hamzaev, M. (1957). Türkmen Dilinde Soyuzsuz Düzmeli Goşma Sözlömler, "Dil ve Edebiyat İnstitutunun İşleri", II Goyberiliş, Aşgabat.
- Hamzaev, M. (1959). Türkmen Dilinde Soyuzsuz Düzmeli Goşma Sözlömler, "Dil ve Edebiyat İnstitutunun İşleri", III Goyberiliş, Aşgabat.
- Hamzayev, M. (1969). Türkmen Dilinin Morfologiyasının ve Sintaksisinin Meseleleri, Türkmenistan SSR İlimlar Akademiyası Magtımğulı Adındaki Dil ve Edebiyat İnstitutı, Aşgabat.

- Hatipoğlu, Vecihe (1972). Türkçenin Sözdizimi, Ankara.
- Hıdıroğlu, M. H., (1947). Türkmen Dilindeki Posleloglar ve Oların Ulanılışları, Aşgabat
- Ibrayimov, A. (1958). "Hezirki Zaman Türkmen Dilinde Yönekey Sözlemlerin Kebir Tipleri", Ilım Yazgıları, XIII. Goyberiliş, TDU.
- Ibrayimov, A. (1959). "Yönekey Sözlemlerin Tiplerinin Pikir Anladış Maksadı Boyunça Bölünüşleri", Ilımlı Yazgıları, XVI. Goyberiliş, TDU.
- Karaağaç, Günay (2009). Türkçenin Söz Dizimi, Kesit Yayınları: İstanbul.
- Karahan, Leyla (2004). Türkçede Söz Dizimi, Akçağ Yay: Ankara.
- Kayasandık, Ahmet (1998). Türkmen Türkçesi`nde Cümle Yapısı (Syntax in Turkoman), Yüksek Lisans Tezi.
- Kerimoğlu, Caner (2014). Türkiye Türkçesi ve Tatar Türkçesinin Karşılaştırmalı Söz Dizimi, TDK: Ankara.
- Koç, Nurettin (1996). "Türk Dilinde Öbek", Çağdaş Türk Dili, c. 19, Ekim, 3-9.
- Kükey, Mazhar (1975). Türkçenin Sözdizimi, Ankara.
- Kürenov, S.- Nurmuhamedov, A.- Sapayev, A. (1977). Türkmen Dilinde Yönekey ve Sorag Sözlemlerin İntonasiyası (Eksperimental-Fonetik Dernev), Aşgabat.
- Mammetyazov, B., Esenmuradov, N., (1983). Türkmen Nakılları ve Atalarsözi (TNA), Aşgabat.
- Muradov, A. (1977). Nepolniye Predlojeniya v Sovremennom Turkmenskom Yazıke, AKD.
- Nartıyev, N. (1980). Hâzirki Zaman Türkmen Dilinde Goşma Sözlemin Gurluşı "Çağdaş Türkmen Dilinde Birleşik Cümle Yapısı" (I. Bölüm), Aşgabat.
- Nartıyev, N. (1981). Hâzirki Zaman Türkmen Dilinde Goşma Sözlemin Gurluşı "Çağdaş Türkmen Dilinde Birleşik Cümle Yapısı", (II. Bölüm), Aşgabat.
- Oruç, Birsal (2013). "Türkiye Türkçesi ve Tatar Türkçesindeki Benzer Atasözleri", Türk Dünyası Araştırmaları, 1-10.
- Özkan, Mustafa, Veysi Sevinçli (2012). Türkiye Türkçesi Söz Dizimi, Akademik Kitaplar, Ankara.
- Özmen, Mehmet (2013). Türkçenin Sözdizimi, Karahan Kitabevi.
- Poseluyevskiy, A. P. (1943). Osnovı Sintaksisa Turkmenskogo Literaturnogo Yazıka, Aşgabat.
- Saparow, K. H., (1971). Poryadok Clenov Prostogo Prediojeniya v Sovremenom Turkmenskom Yazıke, Avtoreferat, "Çağdaş Türkmen Dilinde Basit Cümle Ögelerinin Düzeni, Tez Özeti" Askhabad.
- Sarıyev, G., (1972). Türkmen Edebi Dilinde Söz Düzümleri, Aşgabat.
- Sarıyev, G. (1980). Hezirki Zaman Türkmen Dilinde Yönekey Sözlemler, Aşgabat
- Sarıyev, Berdi, Güder, Nurcan (1998). Türkmencenin Grameri (III Sintaksis), Türk Dünyası Gençlerinin Mahtumkulu Yayın Birliği, Ankara: 1998.

Türkmen Türkçesi Atasözlerinde Sözcük Öbekleri İncelemesi

- Sis, Nesrin (2005). "Türkmen Atasözleri Üzerine Karşılaştırmalı Bir Çalışma", Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi, Journal of Turkish World Studies, Cilt: V, Sayı 2, S: 257-266.
- Şimşek, Rasim (1987). Örneklerle Türkçe Sözdizimi, Trabzon.
- Taymas, Abdullah Battal (1968). Kazan Türkçesinde Atasözleri ve Deyimler, TDK: Ankara.
- Usta, Halil İbrahim (2000). "Türkiye Türkçesinde Kelime Grupları ile İlgili Bir Sınıflandırma", Türk Dili Dil ve Edebiyat Dergisi, 579, 209-216.
- Uzun, N. Engin ve Aydın, Özgür (2006). "Sözdizim, Dilbilim Temel Kavramlar Sorunlar Tartışmalar İçinde", ed. Ahmet Kocaman, Ankara: Dil Derneği, 63-76.

KAM, MEDDAH, OYUN YÖNETİCİSİ: YENİ BİR ANLATICI OLARAK ROL YAPMA OYUNLARINDAKİ OYUN YÖNETİCİLERİ

Seçkin SARP KAYA*

Öz

Anlatıcılık ve anlatmalar geçmişten günümüze toplumların hayatında adları, icra özellikleri, metinleri ve rolleri aynı kalarak veya değişerek gelmiştir. Zamanla anlatıcı tiplerinde gelişmeler, değişmeler ve güncellenmeler meydana gelmiştir. Türk kültüründe kam/şamanlardan başlayarak destancılar, masal anlatıcıları, meddahlar ve âşıklar olmak üzere çeşitli anlatıcı tipleri var olmuştur. Günümüzde ise gelişen teknoloji ve oyun kavramıyla anlatıcı tiplerine yenileri eklenmiştir. “Rol Yapma Oyunları” olarak adlandırılan oyunlar bir anlatım icrası, bu oyunların bir nevi hakemi olan oyun yöneticileri de bir anlatıcı tipi olarak değerlendirilebilir. Bu düşünceden hareketle bu makalede “Rol Yapma Oyunları”nın oyun yöneticileri anlatıcılık yönünden incelenecektir. İlk olarak kam/şaman, destancı, masal anlatıcısı, meddah ve âşık gibi geleneksel anlatıcı tiplerine değinilecek, ardından rol yapma oyunları hakkında kısa bilgi verilecektir. Daha sonra çeşitli oyun yöneticilerinden derleme çalışmasıyla elde edilen verilerden hareketle rol yapma oyunlarındaki oyun yöneticilerinin ve bu oyunların yaratım/aktarım/icra, şekil/yapı, içerik/konu ile işlev özelliklerine değinilecek. Sonuç olarak da oyun yöneticilerinin anlatıcılık nitelikleri ortaya konulacaktır.

Anahtar Kelimeler: Anlatıcılar, kam, şaman, destancı, masal anlatıcısı, meddah, âşık, rol yapma oyunları, oyun yöneticisi.

KAM, MEDDAH, GAME MASTER: GAME MASTERS in ROLEPLAYING GAMES as a NEW NARRATOR

Abstract

Narrations and recitals have come from the past to the present day in the lives of societies, their names, executive characteristics, texts and roles remain the same or changed. In time, developments, changes and updates occurred in the narrator types. In Turkish culture, there were various types of narrators such as saga-tellers, storytellers, meddah and minstrels and especially kam/shamans. Nowadays, new ones has been added to the narrator types with the developing technology and game concept. Games called Role Playing Games can be considered as a narrative type, and game masters who are sort of arbitrators of these games can be considered as a narrator type. In this article, the game masters of Role Playing Games al will be examined in terms of narrator. First of all, traditional narrator types such as kam/shaman, saga-teller, storyteller, meddah and minstrel will be mentioned and then short information about role-playing games will be given. Then, the data obtained from the compilation study of various game masters will

* Öğr. Gör., Ege Üniversitesi Türk Dünyası Araştırmaları Enstitüsü, e-mail: goe.secckin@hotmail.com, ORCID: 0000-0003-3528-1562.

be discussed with the game masters in the role-playing games and the functions of the creation/transfer/execution, shape /structure, content/subject and function. As a conclusion, the narrative qualities of game masters will be revealed.

Key Words: Narrators, kam, shaman, saga-teller, tale-teller, meddah, minstrel, roleplaying games, game master.

Anlatıcılık geçmişten günümüze tüm dünyada kendine önemli bir yer bulmuştur. Halk biliminin araştırma sahasına giren anlatılar, çeşitli anlatıcı tipleri tarafından yaratılmış, aktarılmış ve yeniden yaratılmışlardır. Mitik dönem olarak da adlandırılabilir en eski devirlerden günümüze anlatıcı tipleri ve anlatıları çeşitli özelliklere bağlı olarak değişip gelişerek belli başlı yeniliklerle günümüze ulaşmıştır.

Anlatıcılık eylemi ve anlatıcı tipleri toplumların geçirdiği sosyo-kültürel evrimler, teknolojinin gelişmesi ve daha birçok sebeple değişip yenilenmiştir. Geleniğin de kendi içinde böyle bir değişime belli ölçülerde izin vermesi ve güncellenebilmesi yeni anlatıcı tiplerinin, anlatım ortamlarının ve anlatıların yaratılmasına ortam hazırlamıştır.

Türk kültüründe, şaman olarak bilinen fakat Türk boylarında kam, baksı, oyun gibi farklı adlarla anılan ilk anlatıcı tipleri; Türk boylarında farklı adlarla bilirse de ortak bir anlatıcı tipi olan destancılar, tarihi süreçte görülen âşıklar ve ozanlar, masal metinlerini yaratıp aktaran masalcılar, tiyatro oyuncusuna yakın bir anlatıcı profili çizen meddahlar gibi anlatıcılar mevcuttur. Bu anlatıcılar çeşitli açılardan benzer ve farklı özelliklere sahiptir.

Günümüzde teknoloji, popüler kültür ve buna bağlı olarak oyun kavramının gelişmesiyle birlikte anlatıcılık, çeşitli evrimler geçirerek yeni boyutlar kazanmıştır. Yukarıda kısaca bahsedilen anlatıcı tiplerine benzer bir anlatıcı tipi olarak rol yapma oyunlarının oyun yöneticileri kabul edilebilir. Çalışmanın devamında daha detaylı üzerinde durulacağı üzere oyun yöneticileri güncel bir anlatıcı tipi olarak ele alınabilirler.

Bu bilgidan hareketle bu makalede rol yapma oyunlarındaki oyun yöneticileri, güncel bir anlatıcı tipi olarak incelenecektir. İlk olarak Türk kültüründeki geleneksel anlatıcı tipleri hakkında kısaca bilgi verilecek, ardından rol yapma oyunu hakkında kısa bir tanım yapılacaktır. Daha sonra internet üzerinden kendilerine gönderilen bir dosya aracılığıyla derleme yapılan, İzmir ve İstanbul'da ikamet etmekte olan oyun yöneticilerinden elde edilen bilgiyle oyun yöneticisi profili ortaya konulacaktır. Sonuç olarak da oyun yöneticilerinin anlatıcılık özellikleri açıklanacaktır.

Türk kültüründe kam, baksı, oyun gibi adlarla bilinen şamanlar, birçok ritüelde müzik aletleri eşliğinde mitler, şiirler, alkışlar, kargışlar, dualar ve efsun metinlerini taklit, jest ve mimiklerle anlatmışlardır. Başka bir anlatıcı tipi olan destancılar bir müzik aleti ile veya melodili bir şekilde, dinleyiciler karşısında, belli bir ortamda ve sürede, metinlerde belli başlı kalıplar veya değişiklikler ile anlatan profesyonel anlatıcılar olmuşlardır. Destancılık geleneğinin devamında, özellikle Batı Türklerinde âşıklar, halk hikâyeleri anlatıp şiirler okuyan, anlatımlarını dinleyici kitlesi karşısında gerçekleştiren ve hem sözlü hem de yazılı kaynaklardan esinlenen bir diğer

Kam, Meddah, Oyun Yöneticisi: Yeni Bir Anlatıcı Olarak Rol Yapma Oyunlarındaki Oyun Yöneticileri

profesyonel anlatıcı tipidir. Türk kültüründe masalcılar profesyonel olmayan anlatıcılardır. Masal anası veya masal atası gibi anlatıcı adlandırmaları olsa da masalı herkes anlatabilir. Masalcılar, anlatı performanslarını belli bir dinleyici karşısında, jest ve mimiklerden de yararlanarak, dinleyicinin tepkilerine göre metni şekillendirerek gerçekleştirirler. Meddahlar ise teatral yönü ağır basan anlatıcılardır. Belli başlı aksesuarlar kullanan meddahlar, dinleyiciler ile sürekli iletişim hâlinde hikâyelerini anlatmışlardır.¹

Türk kültüründe anlatıcı tipleri ağırlıklı olarak sözlü olmakla birlikte hem sözlü hem de yazılı kaynaklardan esinlenmiştir. Anlatıcılar icralarını sözlü olarak gerçekleştirmişler ve doğaçlamalar yapmışlardır. Birçok anlatıcı taklit, jest ve mimikleri kullanmış, icra gerçekleştirmeye uygun bir ortamda bir dinleyici kitlesi karşısında, bu dinleyici kitlesiyle yoğun etkileşim içerisinde, dinleyicinin özelliklerine ve tepkilerine göre metninde değişiklikler yaparak, belli bir geleneğin çizdiği kurallara uygun hareket eden anlatıcı tipleridir. Şamanlar, destancılar ve âşıkların icrasında müzik en önemli unsurlardan biridir. Bu sebeple anlatıcılık geleneğinde müziğin de önemli bir yer tuttuğunu söylenebilir. Ayrıca kostümler ve aksesuarlar da sıklıkla kullanılır.

Anlatıcılık, geleneğin genel özelliği gibi belli ölçüde değişebilen, gelişebilen ve güncellenebilen bir unsurdur. Geleneğin tanımında da değişim özelliğine vurgu yapılmaktadır. Gelenek belli ölçüde değişime izin verir. Bu değişim olumlu yönde olursa gelişmedir ve değişen zaman koşullarına uygun bir şekilde olan bu gelişme anlatılarda olduğu kadar anlatıcılarda da yeni tipler ortaya çıkarır. Gelenekteki tüm anlatıcı tiplerinin belli ölçülerde benzer ve birbirine bağlı olması gibi modern dönemde ortaya çıkan anlatıcı tipleri de aslında bu geleneksel anlatıcı tiplerine benzer bir nitelik taşırlar. Rol yapma oyunlarının yöneticileri de aslında oyun esnasındaki tüm özellikleriyle bir destancının veya meddahın birçok özelliğini sergilerler. Oyun yöneticileri ve onların oyunları halk bilgisi ürünlerinin dört temel özelliği olan yaratım, aktarım ve icra; şekil ve yapı, konu ve içerik ve işlev özelliklerine göre incelenebilecek özelliktedir (Ekici, 2011: 19, 131-134; Ekici, 2008: 33-39; Yonar, 2011: 127).

Çalışmada incelenilen oyun yöneticisi tipinin bir özelliği göz ardı edilmemelidir. Oyun yöneticileri bir oyunun parçası, oyuncusudurlar. Burada amaçlanan oyun kavramının tanımlanması², rol yapma oyunlarının detaylı bir incelemesi veya tanımlanması söz konusu değildir. Oyun yöneticileri oyuncu özelliklerinden daha çok anlatıcı özellikleriyle incelenmektedir. Bu makalede oyun yöneticileri, aşağıda tanımı yapılacak olan rol yapma oyunları bağlamında ele alınacaktır. Türk kültüründeki geleneksel oyunlar ise bu makalenin konusuna dâhil değildir.

¹ Bu kısımdaki bilgiler için bk. İnan, 1986; Köprülü, 1980: 66-76; Ekici, 2004: 45-61; Ekici, 2004: 45-61; Çobanoğlu, 2011: 57-91; Çobanoğlu, 2000: 197-317; Ergun, 2014: 33-45; Azadovski, 2002; Nutku, 1997.

² Oyunun tanımı ve incelemesi için bk. And, 2012: 27-36.

Seçkin SARP KAYA

Bu kısımda oyun yöneticilerinden edinilen bilgiler ve yer alınan oyunlardan yapılan gözlemlerden hareketle rol yapma oyunlarının bir tanımını yapmak mümkündür.

FRP (Fantasy Role Playing = Fantastik Rol Yapma Oyunu) veya daha geniş bir adlandırmayla RP (Role Playing = Rol Yapma Oyunu) olarak bilinen bu oyun türü bir oyun yöneticisi ile belli sayıda kişi tarafından, oyuncuların bir araya geldiği ev, kafe vb. fark etmeksizin belli bir mekânda ve zaman aralığında, temelde hikâye anlatımına ve diyaloglara dayalı; oyuncuların, oyun yöneticisinin yönlendirdiği belirli bir senaryoya göre hareket ettiği, her oyuncunun birçok karakterden birini canlandırıp bir karakter kağıdı özelliklerini belirlediği ve yönettiği, senaryodaki yan karakterleri oyun yöneticisinin canlandırdığı; oyunlardaki tüm hamlelerin belli sayıda özel zarların atılmasıyla belirlendiği, konularını mitoloji, fantastik edebiyat, bilim kurgu gibi alanlar başta olmak üzere her alandan alabilen oyunları içeren ve temelde eğlenme ve rahatlama işlevlerine sahip, rol yapma nitelikli bir oyundur.

Bu oyunların oyun yöneticileri, esasen hikâye anlatımı denilebilecek bir icra gerçekleştirmektedirler. Bu icranın, bir oyunun parçası olması ve buna bağlı olarak oyuncuların katılımının da aktif olmasından dolayı dinleyici konumundaki oyuncuların da icraya aktif katılımı söz konusudur. Bu nedenle oyun yöneticisinin hikâye anlatımı, çok anlatıcılı bir şekil kazanır ve oyuncuların katılımıyla dinleyici konumundan çıkıp metnin kahramanları hâline gelmeleri sonucu ve rol yapma özelliğinin de eklenmesiyle teatral bir icraya dönüşür, buna göre de değişip şekillenir; doğaçlamanın da etkisiyle sürekli yenilenen bir metin yaratımı hâline gelir.

Bu anlamda oyun yöneticilerinin genel özelliklerini sıralamak mümkündür. Bu kısımda kendilerine internet üzerinden gönderilen dosyadaki çeşitli sorulara verdikleri cevaplardan hareketle 15'i erkek, 3'ü kadın 18 oyun yöneticisinden derleme yapılmıştır. Oyun yöneticilerinin yaşları 22 ile 35 arasında değişmektedir. Derlemede daha çok oyun yöneticilerinin geleneksel anlatıcı tipleriyle benzer yönlerini ortaya çıkaracak sorulara yer verilmiştir. Rol yapma oyunlarının tanımı, oyunlardaki karakterler, sistemler ve benzeri diğer özelliklere değinilmemiştir. Buraya kadar ve buradan sonraki kısımlarda rol yapma oyunları ile ilgili verilen bilgi tarafımızdan yapılan gözlemlere ve oyun tecrübelerimize dayanmaktadır. Metin içinde oyun yöneticilerinden elde edilen bilgilerle ilgili referanslarda kaynak kişi kısaltması olarak KK kullanılacak ve çalışmanın sonundaki listede belirtilen numaralandırma sistemine göre kaynak kişi kısaltmasının yanında söz konusu kaynak kişinin sıra numarası da belirtilecektir (Örnek: Birinci sıradaki kaynak kişi için KK1).

Derleme yapılan oyun yöneticilerinin tamamının oyun yöneticisi olmadan önce oyunculuk tecrübesi vardır. Tüm oyun yöneticileri, öncelikle bir süre oyuncu olarak oyunlara katılıyorlar. Daha sonra gözlemlerinden ve tecrübelerinden hareketle oyun yöneticisi olmak istiyorlar ve bunun için çeşitli araştırmalar yapıp, bu oyunlarla ilgili kitapları okuyup, internetten araştırmalar yaparak oyun yöneticiliğine başlıyorlar (KK1-KK18). Oyuncuları, buldukları çevrede oyun yöneticisinin bulunmaması (KK17), mevcut oyun yöneticilerinin oyuna devam etmemesi (KK16), piyasadaki

Kam, Meddah, Oyun Yöneticisi: Yeni Bir Anlatıcı Olarak Rol Yapma Oyunlarındaki Oyun Yöneticileri

oyunların zorluğu ve bu sebeple özellikle yeni başlayanlar için kolay oyunlar yazma isteği (KK14), kaynakların genelde yabancı dilde olması ve buldukları çevrede kimsenin oyun yöneticisi olmayı üstlenmemesi (KK10) ve kimse tarafından oynatılmayan bir oyun oynatma isteği (KK2) gibi sebepler de oyun yöneticisi olmaya yöneltmiştir. Derleme yapılan oyun yöneticilerinden dördünün oyunlarda kullandığı bir takma adı da mevcuttur (KK9, KK10, KK13, KK15).

Rol yapma oyunları belli bir senaryo üzerinden oynatılır. Kaynak kişi olan oyun yöneticilerinin tamamı kendi senaryolarını kullanmaktadır (KK1-18). Bunun yanında senaryolarında görsel malzemeler kullanan (KK1), senaryosunun, mekân ve haritalarının görsellerini internetten temin eden (KK4), senaryosundaki mekanları fantastik edebiyatın bilinen mekanlarından seçen (KK17) oyun yöneticileri de vardır. Bazı oyun yöneticileri oyun kitaplarında verilen veya başkalarına ait hazır senaryoları oynatmayı da tercih edebiliyorlar (KK3, KK5, KK8, KK10, KK11, KK15, KK16, KK18). Hazır metin kullanmayan (KK7), senaryoyu sadece belli ölçüde hazırlayıp oyuncuların doğaçlamalarına göre hareket eden (KK4, KK6, KK9, KK10, KK12, KK13, KK14) oyun yöneticileri de mevcuttur.

Bazı oyun yöneticileri hemen hemen her şeyi oyunlarına konu edebiliyorlar (KK2, KK11, KK18). Etki alanlarındaki genel ağırlık ise fantastik edebiyat ve mitolojidir (KK1, KK7, KK9, KK10, KK13, KK14, KK16). Oyun yöneticilerinin anlatıları için temel oluşturan kaynaklar arasında bilgisayar oyunları (KK3), fantastik filmler (KK4), eski anlatılar ve öğretiler (KK5), oyun kitapları (KK8, KK15, KK16), pagan kültürleri (KK9) da bulunmaktadır. Ayrıca hemen hemen bütün alt kültür ve popüler kültür öğeleriyle psikoloji ve sosyolojiye kadar uzanan geniş bir yelpazede esin kaynağı mevcuttur.

Oyun yöneticileri, oyunlarında NPC (none player character = oyuncu olmayan karakter) adı verilen, senaryonun içinde yer alan ve oyun içerisinde oyuncuların karşısına çıkan yan karakterleri de seslendirirler. Bu seslendirmeyi yaparken de taklit ön plana çıkmaktadır. Oyun yöneticilerinin büyük bir çoğunluğu taklit yapıyor ve ses taklidi, jest ve mimiklerle bu yan karakterleri canlandırıyorlar. Oyun yöneticileri dengeli bir şekilde, aşırıya kaçmadan, oyuncunun dikkatini dağıtmayacak veya ciddiyeti bozmayacak şekilde, bazen oyuncuların arasında dolaşıp canlandırma şeklinde, oyuncuyu oyuna çekme veya daha iyi adapte etme, oyuncunun kafasında daha iyi bir canlandırma yaratma ve hayal gücünü tetikleme amacıyla taklit yapıyorlar (KK1-KK6, KK9-KK17). Bazı oyun yöneticileri ise ya çok az taklit yapıyorlar ya da hiç taklit yapmıyorlar ve yan karakterleri sadece oyuncunun hayal gücüne bırakıyorlar (KK7, KK8, KK18).

Derleme yapılan oyun yöneticilerinin büyük bir çoğunluğu anlatım ve oyun esnasında müzik kullanmayı tercih etmektedir. Oyun yöneticileri bir enstrüman çalmıyor fakat; genellikle bilgisayardan olmak üzere internetten buldukları hazır müzikleri veya *Star Wars (Yıldız Savaşları)* veya *Yüzüklerin Efendisi* gibi filmlerin müziklerini kullanıyorlar. Birçok oyun yöneticisi, müziğin oyunun önemli bir parçası olduğunu, oyuncuyu etkilemek, atmosfer yaratıp oyuncuyu o atmosfere dahil etmek, oyuncuyu etkilemek amaçlı, oyundaki mekânlara ve yaşanan durumlara veya sahnelere uygun müzikler tercih ediyorlar (KK1-KK6, KK9, KK10, KK12-KK16). Bazı

oyun yöneticileriye müziği çok önemsemiyorlar veya hiç kullanmıyorlar (KK7, KK8, KK17, KK18).

Oyun yöneticileri bir oyunun parçası oldukları için oyuncularla etkileşim halindedir. Oyun yöneticileri, oyuncuların tepkilerinin oyunun dolayısıyla anlatının gidişatı ve şekillenmesinde çok önemli olduğunu, oyuncuların aktif olması gerektiğini belirtmektedirler (KK1-KK8). Oyun yöneticisi oyuncuların dikkati dağılırsa oyunda ve anlatıda ani değişiklikler ve doğaçlamalar yapabiliyor (KK2, KK12). Oyun yöneticisi oynayacağı kişileri senaryosuna ve düşüncelerine uygun bir şekilde önceden belirleyebiliyor (KK1). Bazı oyun yöneticileri oyuncuların özelliklerine göre anlatılarını baştan şekillendirebiliyorlar. Örnek olarak oyunda dindar bir kişi varsa oyuna Tanrı dahil etmiyor veya oyuncular arasında bir kadın varsa kaba sözler kullanmıyorlar (KK13). Oyuncuların yaş dağılımı, oyun tecrübesi, oyuna katılımı, oyunu iyi ya da kötü oynuyor olmaları, birbirleriyle ve oyun yöneticisiyle etkileşimleri ve diyalogları oyunda büyük önem arz etmektedir (KK4, KK6, KK7).

Oyun yöneticileri oyunun gerektirdiği birçok materyali kullanıyorlar. Oyunların temel eşyaları arasında önceden hazırlanmış oyun sistemlerine ait kural kitapları, oyuncuların oynattıkları rol karakterlerinin özelliklerini yazdıkları karakter kağıtları; büyü, saldırı ve benzeri hareketler için belirlenmiş özel zarlar temel eşyalar arasındadır. Bunların yanında oyun yöneticisinin isteğine göre çeşitli haritalar ve görsel materyaller de kullanılmaktadır. Oyun yöneticilerinin çoğu anlatımları esnasında kural kitabı, zar, karakter kağıdı ile harita kullanıyor ve anlatımlarındaki serbestliği kısıtlamadan oyunların belirlenmiş kurallarına uymaya etmeye dikkat ediyorlar (KK1-KK3, KK5-KK1, KK4, KK16, KK17). Bazı oyun yöneticileri zar ve kurallara dikkat etmeden daha çok anlatı ve doğaçlamaya, oyuncuların tepkilerine veya kendi koydukları kurallara dayalı bir şekilde oyunu ve anlatıyı şekillendirebiliyorlar (KK4, KK12, KK13, KK15, KK19). Oyun yöneticileri bunların dışında çok fazla aksesuar tercih etmiyorlar.

Oyun yöneticisinin anlatımı ve oyuncuların bu anlatıya katılımı çeşitli özellikler göstermektedir. Bazı oyun yöneticileri oyuna başlarken bir hikâye anlatımı ile başlıyorlar; fakat daha sonra diyaloglar artıyor (KK4, KK9, KK10, KK17). Bazı oyun yöneticileriye anlatıya da diyaloglara da önem veriyorlar ve bu ikisini dengeli tutmaya çalışıyorlar (KK1, KK8, KK12, KK13). Bir oyun yöneticisinin verdiği bilgiye göre olay örgüsü ve tasvirler hikâye anlatımı şeklindeyken aksiyon esnasında daha çok diyaloglar yaşanıyor (KK5). Anlatı ve diyalog dengesi oyuncuların katılıma göre de değişebiliyor (KK2, KK6, KK7, KK10, KK16). Bazı oyun yöneticileriye oyuncuların aktif katılımını tercih ediyorlar ve diyalogları, hikâye anlatımından önde tutuyorlar (KK3, KK14, KK15).

Oyun yöneticilerinin hepsi anlatıları için uygun ortama dikkat etmektedirler. Genel tercih başta ev ortamı olmak üzere oyun esnasında rahatsız edilmeyecekleri, dikkati dağıtacak unsurlardan uzak, sessiz, sakin ve tercihen loş ışıklı bir ortamdır. Oyunların belli bir süresi bulunmamaktadır. Oyuncu profiline ve oynana oyuna göre oyunlar bir oturum veya birden fazla oturum şeklinde gerçekleştirilebilir. Bir oturum ise

Kam, Meddah, Oyun Yöneticisi: Yeni Bir Anlatıcı Olarak Rol Yapma Oyunlarındaki Oyun Yöneticileri

en az 2 saatten en fazla molalarla birlikte 12 saate kadar sürebiliyor. Bu da oyun yöneticisinin anlatısının doğrudan uzaması ya da kısılması anlamına gelebiliyor. Oyuncular okul ve iş gibi unsurlara göre de müsait olma zamanlarını belirleyerek oyun/anlatı günü ve süresini şekillendirebiliyorlar (KK1-KK18).

Oyun yöneticileri, rol yapma oyunlarının ve anlatılarının işlev özelliğine de değinmektedirler. Oyun yöneticileri bu oyunun ve anlatı etkinliğinin kendileri ve oyuncular üzerinde eğlenme, eğlendirme, çeşitli sosyal baskılardan kurtulma, psikolojik anlamda rahatlama; günlük hayatın yoğunluğundan, gerçek hayatın sorunlarından bir süreliğine kaçma ve kurtulma, empati kurabilme özelliği kazanma, başka bir hayatı veya başka bir diyarda yaşama arzusunu bastırma, çeşitli duyguları dışavurma, hayal gücünü geliştirme, özgüven gelişimi, sosyalleşme, arkadaşlarla güzel ve kaliteli vakit geçirme, yaratıcılığı geliştirme, farklı bakış açıları kazanma, güzel geçen bir oyun sonunda yaşanan tatmin duygusuyla hayatın geri kalanı için güç bulma ve hayalleri yaşama gibi işlevleri bulunduğunu belirtmektedirler (KK1-KK18).

Sonuç olarak oyun yöneticileriyle ilgili buraya kadar verilen bilginin genel hatları belirlenip geleneksel anlatıcı tipleriyle benzer yönleri ortaya konulabilir. Oyun yöneticilerinin oyun senaryoları yani bir diğer deyişle anlatılarını oluşturdukları belli başlı yapılar vardır. Oyunların standart senaryolar sunan kitapları olduğu gibi oyun yöneticisinin kendi oluşturduğu senaryolar da mevcuttur. Oyun yöneticisi bu senaryoları oluştururken başta edebiyat ve mitoloji olmak üzere birçok alandan faydalanır. Edebiyatın türleri arasında fantastik, bilimkurgu ve korku ağırlıklıdır. Oyun yöneticilerinin bu özelliği de geleneksel anlatıcı tiplerinin anlatılarının kaynaklarıyla benzerlik göstermektedir. Geleneksel anlatıcı tipleri gelenekten gelen, sözlü kültürden veya sözlü kültürden yazıya aktarılmış kaynaklardan beslenmektedir. Oyun yöneticileri de anlatılarını bir kam veya destancı gibi mitik anlatılardan veya bir meddah gibi daha günlük ve gerçekçi olaylardan aldıklarıyla oluşturabilir.

Yukarıda da belirtildiği üzere oyun yöneticileri, anlatılarındaki yan karakterleri ve bu karakterlerin oyuncularla diyaloglarını canlandırırken taklit, jest ve mimiklere başvurabilirler. Bunları da anlatıya ve tabii ki oyuna oyuncuyu çekebilmek için kullanıyorlar. Bu özellik de geleneksel anlatıcı tipleriyle benzerlik göstermektedir. Oyun yöneticilerinin taklit özelliğiyle bir kamın bir ritüeldeki bir hayvanı taklit etmesi, bir meddahın anlatısındaki tipleri sesi ve bedeniyle canlandırması veya bir masal anlatıcısının anlatısındaki devin sesin taklit etmesi anlatı tekniği açısından benzerdir.

Oyun yöneticileri oyunlarının/anlatılarının atmosferine uygun müzikleri, oyuncuları etkilemek ve oyunun içine daha çok çekebilmek için kullanmaktadır. Geleneksel anlatıcı tiplerinden kamlar, destan anlatıcıları ve âşıklar da icralarını müzik eşliğinde gerçekleştirmektedirler. Bu noktada benzerliğin sadece anlatıyla uygun müzik kullanımı noktasında olduğunu söylemek gereklidir. Farklı olan nokta oyun yöneticilerinin belli başlı hazır müzikleri büyük çoğunlukla bilgisayardan çalmak suretiyle kullanmalarıdır. Bir destan anlatıcısı veya âşık ise enstrüman çalar ve anlatısını belli bir ezgiyle uyumlu bir şekilde icra eder.

Oyun yöneticilerinin anlatıları bir oyunun parçasıdır. Yukarıdan beridir belirtildiği üzere bu icra ortamı sonuç itibarıyla bir oyundur ve belli kurallara bağlı bir

şekilde, oyuncularla birlikte oluşturulmaktadır. Bu sebeple yönetici, anlatı esnasında oyuncularla sürekli etkileşim halindedir. Oyunlar özellikle başlangıçta hikâye anlatımı olarak şekillense de oyun içerisinde diyalogların miktarı çoktur ve oyuncuların anlatıya katkıları yönünde oyun yöneticisi doğaçlamalar yapabilir ve anlatısında değişikliklere gidebilir. Bu da metni zenginleştirir ve her icra bir yeniden yaratıma dönüşür. Bu noktada oyuncuların aktif katılımı onları aktif katılımlı dinleyici konumuna yerleştirir. Oyuncuların yaş, cinsiyet ve benzeri profil özellikleri de anlatıyı etkileyen unsurlardandır. Burada geleneksel anlatıcı tipleriyle benzer nokta anlatıcının dinleyiciyle etkileşim içinde metnini yeniden oluşturabilmesidir. Geleneksel anlatıcı tipleri dinleyici profiline ve dinleyicinin ilgisi veya ilgisizliğine göre metninde uzatma ve kısaltma yapabilir. Oyun yöneticileri de benzer bir özellik gösterirler.

Oyunlarda anlatı esnasında oyun yöneticilerinin, oyunlar için gerekli olan belli başlı eşyaları kullandıkları görülmektedir. Zar, karakter kâğıdı, kalem gibi bu eşyalar oyunun önemli parçalarıdır. Bunların dışında aksesuar kullanımı fazla söz konusu değildir. Geleneksel anlatıcı tiplerinin anlatıları esnasında çeşitli eşyalar kullanılmalarıyla oyun yöneticilerinin bu özelliği arasında benzerlik kurulabilir. Sadece oyun yöneticilerinin kullandığı bu eşyaların oyunlar için işlevsel bir özelliği olduğu unutulmamalıdır.

Oyun yöneticileri de geleneksel anlatıcı tipleri gibi anlatılarının icra ortamına dikkat etmektedir. İcra ortamı için en önemli mekânın özellik rahat, yöneticinin ve oyuncuların rahatsız edilmeyeceği, anlatının ve oyunun kesintiye uğramayacağı ve mümkünse anlatıya uygun atmosfere sahip şekilde tasarlanmış bir mekân olmasıdır. Geleneksel anlatıcı tipleri de icralarını rahatlıkla yapabilecekleri ve dinleyiciyle rahat iletişim kurabilecekleri ortamları tercih etmektedirler. Anlatı ortamının koşulları anlatımı etkilemektedir, bu özellik oyun yöneticilerinde de geleneksel anlatıcı tiplerinde de görülmektedir. Oyunların ve anlatıların süresi de buraya kadar belirtilen özelliklerle bağlantılı gelişmektedir. İki saatten on iki saate kadar sürebilen oyunlar, oyun yöneticisinin ve oyuncuların günlük yaşam dinamiklerine bağlı bir şekilde gelişmektedir. Geleneksel anlatıcı tiplerinin anlatı icralarında da oyun yöneticilerinin icralarında da uygun vakitlerle sınırlı olma özelliği görülmektedir.

Oyun yöneticilerinin de geleneksel anlatıcı tiplerinin de anlatılarının çeşitli işlevsel nitelikleri mevcuttur. Yukarıda belirtilmiş olan işlevsel özellikler bir anlatının veya oyunun genel işlev niteliklerini taşımaktadır. Anlatıların eğlenme ve eğlendirme, rahatlama, sosyal baskıdan kurtulma, bireysel gelişim gibi birçok özelliği oyun yöneticilerinin anlatılarında da geleneksel anlatıcı tiplerinin anlatılarında da ortaktır. Oyun yöneticilerinin bir anlatıcı tipi olarak bu oyunu oynamak isteyen kişilerin ihtiyaç duyduğu, insanların bir oyun çevresinde bir araya gelerek sosyalleşmesini ve başarılı bir oyun oynattıkları takdirde oyuncuların psikolojik açıdan rahatlmasını sağlayan bir anlatıcı tipi rolüne bürünüp işlevsel bir özellik kazandıkları da belirtilebilir.

Kam, Meddah, Oyun Yöneticisi: Yeni Bir Anlatıcı Olarak Rol Yapma Oyunlarındaki Oyun Yöneticileri

KAYNAKLAR

- And, M. (2012), *Oyun ve Būgü Türk Kūltüründe Oyun Kavramı*, İstanbul: YKY.
- Azadovski, M. (2002), *Sibirya'dan Bir Masal Anası*, Çev.: İlhan Başgöz, Ankara: Kūltür Bakanlığı.
- Başgöz, İ. (1986), "Hikāye Anlatan Âşık ve Dinleyicisi", *Folklor Yazıları*, İstanbul: Adam Yayınları, 49-137.
- Çobanoğlu, Ö. (2000), *Âşık Tarzı Kūltür Geleneği ve Destan Türü*, Ankara: Akçağ.
- Çobanoğlu, Ö. (2011), *Türk Dünyası Epik Destan Geleneği*, Ankara: Akçağ.
- Ekici, M. (2004), *Türk Dünyasında Kōroğlu*, Ankara: Akçağ.
- Ekici, M. (2008), "Geleneksel Kūltürü Güncellemek Üzerine Bir Değerlendirme", *Milli Folklor*, 80, 33-39.
- Ekici, M. (2011), *Halk Bilgisi (Folklor) Derleme ve İnceleme Yöntemleri*. Ankara: Geleneksel.
- Ergun, P. (2014), "Türk Masal Anlatıcısının Kimliği", *Milli Folklor*. 104: 33-45.
- İnan, A. (1986), *Tarihte ve Bugün Şamanizm Materyaller ve Araştırmalar*. Ankara: TTK.
- Köprülü, M. F. (1980), *Türk Edebiyatı Tarihi*, İstanbul: Ötüken.
- Nutku, Ö. (1997), *Meddahlık ve Meddah Hikāyeleri*, Ankara: AKM.
- Yonar, G. (2011), *Türk Edebiyatında Fantastiğin Kökenleri Harikulāde ve Olağandışı*, İstanbul: Ötüken.

Kaynak Kişiler Listesi:

Kaynak kişi bilgileri kaynak kişinin adı, doğum tarihi ve yeri, eğitim durumu, mesleği ve varsa lakabı şeklinde verilmiştir.

- KK1: Asena Can/1993-Mersin/Üniversite/Üniversite Öğrencisi
KK2: Aylin Ayvazoğlu/1991-Ardahan/Üniversite/Çevirmen
KK3: Barış Tekin/1989-Manisa/Üniversite/Performans Aktörü
KK4: Berkay Gökçek/1987-İzmir/Üniversite/Oyuncu
KK5: Burak Türköz/1987-İstanbul/Üniversite/Çevirmen
KK6: Can Yürekli/1989-İzmir/Üniversite/Grafiker
KK7: Cihan Türe/1981-İzmir/Üniversite/Özel Sektör
KK8: Devrim Kunter/1971-İstanbul/Üniversite/Çizgi Roman Yazar ve Çizeri
KK9: Ekin Ergün/1991-İstanbul/Öğrenci/Lowan veya Lowan Whedaus
KK10: Erol Mazhar Aksoy/1986-İstanbul/Üniversite Yüksek Lisans/Mühendis/Croc
KK11: Fatih Tepgeç/1982-İstanbul/Üniversite Doktora/Öğrenci
KK12: Feyzullah Kubilay Kartal/1984-İstanbul/Üniversite/İşletme
KK13: Gökmen Yoldaş/1989-İzmir/Üniversite Yüksek Lisans/Su Ürünleri Mühendisi
KK14: Gülin Yolaç/1988-İzmir/Üniversite/Şirket Ortağı
KK15: Hakan Kamalı/1984-İzmir/Üniversite/Lojistik/Kamos
KK16: Hüseyin Ruhi Küçük/1980-Konya/Üniversite Yüksek Lisans/Bilgi Sistemleri Uzmanı
KK17: İrfan Can Danış/1990-İzmir/Üniversite/Öğrenci
KK18: Yakup Çakmak/1991-İzmir/Lise/Öğrenci

ORGENERAL CEVAT ÇOBANLI PAŞA'NIN ÇANAKKALE BOĞAZI MUHAREBELERİNDEKİ ASKERİ FAALİYETLERİ

Selçuk OSMANOĞLU*

Öz

Osmanlı Devleti dünya harbine dahil olduğunda hususî bir mevki olan Çanakkale Boğazı'nın müdafaası büyük bir önem arz etmişti. Öyle ki İtilaf Devletleri Çanakkale Boğazı'nı geçmekle İstanbul'u işgal etme ve müttefikleri Rusya'yla irtibat kurma imkânına sahip olabileceklerdi. İngiltere'de uzun süren tartışmalardan sonra Bahriye Nâzırı Winston Churchill Harp Konseyi'ni Çanakkale'ye saldırı konusunda ikna etmişti. Bu kararın ardından İngilizler Boğazı' geçme planları üzerinde çalıştılar. Harbin eşiğinde olunmasına rağmen Çanakkale Boğazı'nın müdafaasına yönelik elde sadece Alman Amiral Schack'a ait bir rapor vardı. Cevat Paşa Çanakkale Müstahkem Mevki Komutanlığı'na atandığı tarihten itibaren Boğaz'ın savunma planları üzerinde durdu. Schack'ın planı yerine yeni bir plan hazırlandı. Cevat Paşa'nın komutanlığında Müstahkem Mevkinin hazırlamış olduğu plan ve bu plan doğrultusunda alınan tedbirler 19 Şubat 1915'te başlayan düşman bombardımanına karşı 18 Mart'ta büyük bir zafer kazanılmasını sağladı.

Anahtar Kelimeler: Cevat Paşa, Müstahkem Mevki Komutanlığı, Amiral Schack, mayın, 18 Mart.

GENERAL CEVAT ÇOBANLI PASHA'S MILITARY ACTIVITIES DURING DARDANELLES BATTLES

Abstract

When the Ottoman Empire was involved in the world war, the defense of the Dardanelles, which was a special position, was of great importance. Entente States could have the opportunity to occupy Istanbul and contact their allies Russia by passing the Dardanelles. After prolonged discussions in Britain, Navy Minister Winston Churchill convinced War Council to attack Gallipoli. Following this decision, the British have studied their plans to pass the Dardanelles. Despite being on the brink of war, there was only a report from the German Admiral Schack for the defense of the Dardanelles. Cevat Pasha focused on the defense plans of the Dardanelles since his appointment to the Dardanelles Fortified Area Command. Schack's plan was replaced by a new plan. The plan prepared by the Fortified Area Command under the command of Cevat Pasha and the precautions based on this plan provided a great victory on 18 March against the enemy bombardment which started on 19 February 1915.

Key Words: Cevat Pasha, Fortified Area Command, Admiral Schack, mine, 18 March.

* Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Türk Tarihi Anabilim Dalı Cumhuriyet Tarihi Bilim Dalı Doktora Öğrencisi, e- posta: s-osmanoglu@hotmail.com

GİRİŞ

19. Yüzyılda İngiltere, sıcak denizlere inmeyi Karadeniz’de ve boğazlarda hakimiyet sağlamayı amaçlayan Rusya’ya karşı bir engeldi ve Osmanlı Devleti genel olarak bu yüzyıldaki avantajlarını İngiltere’nin bu politikasıyla elde etmişti. İngiltere 20. Yüzyılın başlarına gelindiğinde Avrupa’daki bloklaşmaların bir sonucu olarak Ortadoğu’daki nüfûzunu kaybetmemek için Rusya’ya karşı Osmanlı Devleti’nin toprak bütünlüğünü koruyan geleneksel politikasını terk etti. İngiltere’nin bu genişleme politikasına engel teşkil edebilecek yegâne devlet; Üçlü İttifak’ın merkez devleti Almanya’ydı. Osmanlı Devleti doğal olarak bu konjonktürde denge unsuru olarak Almanya’ya yanaştı (Uçarol, 1985: 373). Balkan Savaşları’yla iyice zayıflayan mühimmatsız, parasız, silahsız kalan Osmanlı Devleti savaş sonrası ordusunun ve ekonomisinin durumu nispetinde diplomaside de güçsüz bir duruma düşmüştü (Muhtar, 1999: 226 ; Renouvin, 2004: 292). İttihatçılar böyle bir ortamda devletin yalnızlık içerisinde bulunduğu müddetçe büyük devletler tarafından parçalanacağına inanmaktaydı (Ahmad, 1971: 222). Almanya’yla ittifak yollarını arayan Enver Paşa’ya göre Ruslar Osmanlı topraklarına saldıracaktı.¹ Üstelik böyle bir durumda Rusya’ya karşı İngiltere ve Fransa’dan yardım almak mümkün değildi.² Cemal Paşa’nın büyük devletler nezdindeki teşebbüsleri başarılı olamamıştı. Osmanlı’nın siyasi yalnızlıktan kurtulmak için ittifak yapabileceği büyük devlet sadece Almanya kalmıştı (Shaw, 1983: 373).

Avusturya Arşidükü Ferdinand’ın 28 Haziran’da öldürülmesini takiben temmuz ayı boyunca gerek Enver Paşa gerek Sait Halim Paşa Almanya ile ittifak girişimlerine hız verdiler. 1 Ağustos’ta Almanya’nın Rusya’ya savaş ilanından bir gün sonra 2 Ağustos 1914’te sadece Sadrazam ve Hariciye Nazırı Said Halim Paşa ile Harbiye Nazırı Enver Paşa’nın bilgisi dahilinde Türk-Alman İttifak Antlaşması yapıldı. Almanya bu antlaşmadan itibaren Osmanlı Devleti’ni kendi yanında savaşa sürükleme yolundaki baskılarını artırdı.

Osmanlı’nın savaşa girmesine hız veren özel olay ise Akdeniz’de bulunan iki Alman savaş gemisinin Çanakkale Boğazı’na gelmeleri oldu. Akdeniz’de İngiliz takibinde bulunan Goeben ve Breslav adlı savaş gemilerinin Çanakkale Boğazı’ndan geçmelerine izin verildi.³

Goben ve Breslav’ın Çanakkale Boğazı’na girmesinden iki gün önce Çanakkale Müstahkem Mevki Komutanlığına Miralay Cevat Bey atandı. Cevat Bey göreve atanmasından itibaren Boğaz’ın tahkimatı ve müdafaa planları üzerinde çalıştı. Devlet

¹ Daha savaştan önce Petersburg’da yapılan “Özel Konferans”ta Rusya Osmanlı’ya saldırı planı hazırlamıştı. Satan, 2014: 45.

² Mahmud Şevket Paşa da benzer bir görüşle Osmanlı Devleti’nin yalnızlıktan kurtularak büyük devletlerden Almanya veya İngiltere’yle bir ittifak yapması gerektiği fikrindeydi. Hurşit Tolon, 2007: 92.

³ Osmanlı Devleti’nin savaşa girmesine sebebiyet veren iki Alman gemisinin Enver Paşa’nın isteği üzerine Çanakkale önlerine geldiğine dair Alman kaynaklı bilgiler için. bkz. Aksakal, 2010: 118.

Orgeneral Cevat Çobanlı Paşa'nın Çanakkale Boğazı Muharebelerindeki Askerî Faaliyetleri

henüz savaşa girmemişti. Ancak Alman gemilerinin Boğaz'a girişinden itibaren Boğaz önünde İngiliz ablukası başlamıştı ve her an devleti harbe sürükleyecek gelişmeler yaşanmaktaydı. Nitekim isimleri Yavuz ve Midilli olarak değiştirilen bu gemilerin 29 Ekim'de Rus limanlarını bombalamaları üzerine 2 Kasım'da Rusya, 5 Kasım'da müttefikleri İngiltere ve Fransa Osmanlı Devleti'ne savaş ilan ettiler.

Cevat Paşa'nın Müstahkem Mevki Komutanlığına Atanması

Balkan Savaşları'ndan sonra yapılan antlaşmalara rağmen Adalar sorunu ve bunun devamı olarak Makedonya'da vuku bulan olaylar Yunanistan'la Osmanlı Devleti'ni yeniden karşı karşıya getirmişti. Bu siyasi gerginlik nedeniyle henüz dünya savaşı başlamadığı halde düşük bir ihtimal de olsa Yunanistan'ın Boğaz'a saldırı ihtimali gözetilerek 15 Haziran'da Çanakkale Boğazı ve kıyı mevkiilerine mahsus kısmî seferberlik ilan edildi. Seferberlik, Müstahkem Mevki ile onun seyyar kuvveti olan 9. Fırka ile sınırlı tutuldu. 9. Fırka birliklerinin görevi düşmanın karaya çıkmasını, sahil bataryalarını ele geçirmesini önlemektir. Dünya savaşının başlaması üzerine harbiye nezareti daha kapsamlı bir seferberliği gerekli görerek Çanakkale Boğazı'na hususî bir seferberlik emri çıkardı. Savaşın başlaması 9. Fırka bölgesinde sıkı tedbirler almayı gerektirdi. 9. Fırka Komutanı Cevat Bey⁴ harp nedeniyle özellikle önem arz eden Saros Körfezi ve Çanakkale sahillerini çeşitli güvenlik bölgelerine ayırarak kendisine bağlı piyade ve jandarma birliklerini sahil muntikasının tarassutunda görevlendirdi (ATASE Arşivi, Koleksiyon: BDH, Klasör : 4611, Dosya No : 9, Fihrist : 7-2, 7,3). Bölgenin

⁴ Cevat Çobanlı Paşa miralay rütbesindeyken Balkan Savaşları'nda I. Ordu (sonradan Şark Ordusu) Kurmay Başkanlığı, Çatalca Müstahkem Mevki ve Genel Topçu Komutanlığı ve son olarak 9. Fırka Komutanlığı görevlerinde bulunmuştu. Çanakkale Müstahkem Mevkiye bağlı 9. Fırka Komutanlığı'nı yaptığı sırada I. Dünya Harbi patlak vermişti. Cevat Paşa 14 Eylül 1870'de İstanbul'da doğdu. Babası 2. Abdülhamit devri müşirlerinden Mehmet Şakir Paşa'dır. Galatasaray Sultanisini bitirdikten sonra aile mesleğine yönelerek 1891'de Harp Okulundan, 1894'te Harp Akademisinden mezun oldu. 1894'te kurmay yüzbaşı olarak Saray Kurmaylığına (Maiyyeti Seniyye Erkânı Harbiyesi) atanmıştır. 1909'a kadar bu görevi sürdürecektir ve aynı görevde ferikliğe kadar yükselcektir. Ancak 19 Ağustos 1909'da Tasfiye-i Rütbe-i Askeriye Kanunu ile rütbesi kaymakamlığa indirilmiştir. Balkan Savaşları'nda sırasıyla Şark Ordusu Kurmay Başkanlığı, Çatalca Müstahkem Mevki ve Genel Topçu Komutanlığı ile 9. Fırka Komutanlığı görevlerini yürüttü. I. Dünya Harbi başladıktan kısa süre sonra Çanakkale Müstahkem Mevki Komutanlığına atandı. 18 Mart Çanakkale Deniz Zaferi'nin kazanılmasında önemli rol oynadı. I. Dünya Harbi'nde 15. Kolordu Komutanı olarak Galiçya'da, 8. Ordu Komutanı olarak Filistin - Suriye cephesinde görev yaptı. Mütareke ve milli mücadele döneminde harbiye nâzırlığına ve üç kere genelkurmay başkanlığına getirildi. Millî mücadeleye desteği nedeniyle İngilizler tarafından Malta'ya sürüldü. Sürgün dönüşü Kurtuluş Savaşı'nda El- Cezire Cephesi Komutanlığına atandı. Cumhuriyet döneminde 3. Ordu Müfettişliği ve 2. Dönem Elazığ mebusluğu yapmıştır. Son olarak Yüksek Askerî Şura Üyeliği yapmış ve 14 Eylül 1935'de yaş haddinden emekli olmuştur. Cevat Paşa 13 Mart 1938'de İstanbul'da vefat etmiştir. Ayrıntılı biyografisi için bkz. Nusret Baycan, "Orgeneral Cevat Çobanlı", *ATAM Dergisi*, Cilt : VII, Sayı : 20, s.367-389; Ahmet Yurttakal, *Cevat Çobanlı Paşa*, Malatya Valiliği Yayınları, İstanbul 2014.

savunmaya elverişli olmayan yapısı ve alınan tedbirler mutlak surette kara harekâtını düşünen İtilaf kurmaylarının dikkatinden kaçmamıştı. Karaya asker çıkarmadan başarılı olunamayacağına inanan Fransız Yarbay Maucorps, Gelibolu ve Bolayır çevresinde alınan tedbirlerden dolayı buraya saldırıyı tehlikeli görmüştü. Cassar'a göre bölgenin savunması 30 bin kişilik bir kuvvete sahip "enerjik ve başarılı bir subay" olan Cevat Paşa'nın üzerindeydi (Cassar, 1974 : 129).

Bir süredir Akdeniz'de bulunan ve dünya savaşı başlayınca Fransa'nın Afrika'daki limanlarını bombalayan Goben ve Breslav adlı iki Alman savaş gemisi İngilizler tarafından takibe alınmıştı. Türklerle ittifak antlaşması imzalayan Almanlar Akdeniz'de İtilaf donanması arasında sıkışan ve kesinlikle gözden çıkarılamayacak değerdeki gemilerini güvenlik icabı Çanakkale'ye göndermişlerdi. (Akalin, 2015: 155). Bunun üzerine Başkumandanlık Vekâleti 4 Ağustos 1914'te Çanakkale Müstahkem Mevki Komutanlığına Alman ve Avusturya savaş gemilerinin boğazlardan geçişlerine izin verilmesini emretti (Kurtoğlu, 1935: 8). Alman Askerî Heyeti Başkanı Liman Von Sanders 7/8 Ağustos'ta Çanakkale Müstahkem Mevki Umum Müfettişi Weber Paşa'ya Goben ve Breslav'ın Boğaz'dan geçişlerinde her türlü kolaylığın yapılması talimatını verdi. Başkumandanlık aynı gün herhangi bir aksiliğe meydan vermemek için Müstahkem Mevkiye Alman savaş gemilerinin Boğaz'a geldiklerinde girişlerine izin verilmesi hususundaki emrini tekrarladı (ATASE Arşivi, Koleksiyon : BDH, Klasör : 4611, Dosya No : 10, Fihrist : 1-22). Üst üste gönderilen emirlere rağmen kömür ve cephane yüklü olan Rodosta adlı Alman gemisini Boğaz önlerinde bekleten Çanakkale Müstahkem Mevki Komutanı Emin Paşa 9 Ağustos'ta görevden alındı ve emekliye sevk edildi (Genelkurmay, 1976: 96). Miralay Cevat Bey 3. Kolorduya bağlı 9. Fırka Komutanı olarak sahil kesiminin güvenliğine dair tedbirler aldığı bir esnada ihmali görülen Emin Paşa'nın yerine 10 Ağustos 1914 tarihinde Çanakkale Müstahkem Mevki Komutanlığı gibi önemli bir göreve atandı. Cevat Çobanlı Paşa'nın miralay rütbesindeyken dünya savaşıyla son derece önem kazanan Müstahkem Mevkinin komutanlığına atanması kuşkusuz başkumandanlığın ona duyduğu güvenin göstergesiydi. Bununla birlikte iyi düzeydeki Almancasıyla Alman komutanlarla kuracağı iletişim de etkili olmuştu.

Çanakkale Boğazı'nda İngiliz Ablukası

Cevat Bey atanır atanmaz Başkumandanlıktan yeni bir emir daha geldi. Alman ve Avusturya harp gemilerinin geçişlerine izin verilirken diğer devletlere ait harp gemilerinin girişleri yasaklanmıştı (ATASE Arşivi, Koleksiyon: BDH, Klasör : 4669, Dosya No : H-5, Fihrist : 1-13). Nihayetinde Goben ve Breslav gemileri Cevat Bey'in Müstahkem Mevki komutanlığına atandığı 10 Ağustos günü Boğaz'dan giriş yaptılar (BOA, DH. EUM. Dosya No : 91, Gömlek No: 7). Alman savaş gemilerinin Çanakkale Boğazı'ndan girişi Türk tarihinde yeni bir dönemin başlangıcı oldu. Goben ve Breslav'ın Boğaz'a girişlerinden bir gün sonra onları takip eden İngiliz donanmasına ait gemiler Boğaz önünü ablukaya aldılar. İngiliz gemilerine karşı tedbir icabı geçidin kapatılması için Selânik Mayın Gemisi ve torpido filosu teyakkuza geçirildi (Kurtoğlu,

Orgeneral Cevat Çobanlı Paşa'nın Çanakkale Boğazı Muharebelerindeki Askerî Faaliyetleri

1935: 15). Başkumandanlık, Cevat Bey'e Boğaz'a giren zırhlıların Almanya hükümetinden alınan Yavuz ve Midilli olarak adlandırılan gemiler olduğunun İngilizlere bildirilmesini emretti (ATASE Arşivi, Koleksiyon: BDH, Klasör : 121, Dosya No: 279, Fihrist: 10-3). Gemilerin Osmanlı hükümetince satın alındığı kendilerine tebliğ edilen İngilizler gemiler şayet Alman bandırasıyla Boğaz'dan çıkacak olursa Boğaz'ın bombardıman edileceği karşılığını verdiler (ATASE Arşivi, Koleksiyon: BDH, Klasör: 4669, Dosya No: H-5, Fihrist: 1-18). İngilizlerin tehdidi Alman gemilerine karşı olmasına rağmen gerek Başkumandanlık gerek Müstahkem Mevki Komutanlığı her ihtimali gözeterek Boğaz'daki güvenlik tedbirlerini artırmaya öncelik verdi. Çünkü Boğaz önündeki İngiliz ablukası Türk sularındaki egemenliği sınırlandırır nitelikteydi. İngilizler sadece Alman gemilerinin olası bir çıkışına karşı Boğaz'ı kontrol altında tutmuyor öte yandan Boğaz'dan çıkan ticaret gemilerini de gözetim ve muayeneden geçiriyorlardı (Genelkurmay, 1976: 98). Enver Paşa bu nedenle Cevat Bey'e Boğaz'ın müdafaası için büyük gemilerin tahsis edildiğini bildirmişti (ATASE Arşivi, Koleksiyon: BDH, Klasör : 4611, Dosya No: 10, Fihrist : 1-42). 13 Ağustos'ta Müstahkem Mevki Komutanı Cevat Bey birliklerine İngilizlerin sahildeki teşebbüsüne ateşle karşılık verilmesini, ağır topçu birliklerinin ve mayın müfrezesinin hazır olmalarını, torpidoların Boğaz'ın güvenliği için geceleri keşiflerine devam etmelerini emretti (ATASE, 2012: 75).

Torpidolar vasıtasıyla yürütülen keşif hizmetleri ile İngiliz gemilerinin cinsi ve miktarları hakkında bilgi edinilirken İngiliz filosuyla yakın temasa neden olabilecek bir gelişme yaşandı. İngiltere'nin Çanakkale konsolosu Palmers, Müstahkem Mevki Komutanlığına müracaat ederek İngiliz filosu komutanlığından aldığı bir yazıyı tebliğ etti. Boğaz önündeki İngiliz filosu komutanı Amiral Troubridge, Palmers aracılığıyla Miralay Cevat Bey'e göndermiş olduğu yazıda iki sorunun cevaplanmasını istemişti : Bunlardan birincisi ; Goben ve Breslav adlı Alman gemilerinin şu an Osmanlı Devleti'ne ait olup olmadıkları, ikincisi ise Çanakkale'ye giren bu gemilerdeki Alman subay ve mürettebatının nerede buldukları ve onlar için hangi kararlar alındığıydı. Cevat Bey cevabının kısa zamanda verilmesi ricasıyla kendisine gönderilen yazıyı "gayet acil" koduyla harbiye nezaretine bildirdi. İngilizlerden gelen tebligata Cevat Bey'in hemen cevap vermesi kendisinin de söylediği gibi pekâlâ mümkün ise de özellikle ikinci suale verilecek cevabın siyasi maksat taşıması sebebiyle durumu harbiye nezaretine arz etmeyi uygun bularak gelecek emri bekledi (ATASE Arşivi, Koleksiyon: BDH, Klasör : 4669, Dosya No: H- 6, Fihrist : 1-9). Cevat Bey Goben ve Breslav'ın gelişiyile değişen siyasi olayları iyi takip etmişti. Harbiye Nâzırı ve Başkumandan Vekili Enver Paşa ile Çanakkale Müstahkem Mevki Komutanı Cevat Bey arasındaki yazışmadan sonra Cevat Bey, İndomitabel kruvazöründe bulunan Troubridge'e ; Goben ve Breslav'ın Osmanlı Devleti'ne ait olduğunu ve mürettebatının Almanlarla değiştirildiğini söyledi (ATASE Arşivi, Koleksiyon: BDH, Klasör : 4669, Dosya No: H- 6, Fihrist : 1-11).

Alman gemilerinin Çanakkale Boğazı'ndan girişiyile Boğaz önünde fiili bir İngiliz ablukası zaten başlamıştı. Ablukaya rağmen Türk bandıralı gemiler uzun bir süre tarafsızlık hukuku gereği Boğaz dışına çıkıp tarassut ve keşif görevlerini ifa

edebilmişlerdi. Müstahkem Mevki Kumandanı Cevat Bey Boğaz önünde her gün keşif yaptırarak bunların sonuçlarını başkumandanlığa bildirmiştir. Başkumandanlığa sunulan raporlarda Boğaz önündeki gemilerin cinsleri, hangi sistemde oldukları, günlük hareketleri hakkında bilgiler vardır. 1914'ün Eylül ayında tarassut ve keşif faaliyetleri oldukça yoğun geçti. 18 Eylül'de Boğaz önünde İngiliz filosunun top atış talimi yaptığı görüldü. Müstahkem Mevki Komutanlığı da bir gün sonra Boğaz'ı zorla geçme teşebbüsüne karşı bir savunma tatbikatı yaptı. Bunu 23 Eylül'de merkez tabyalarının atış talimi izledi (Genelkurmay, 1976: 104). Boğaz önünü gözetleyen ve İmroz ve Bozcaada civarlarında keşif faaliyetlerinde bulunan torpido ve gambotlar 26 Eylül'e kadar hizmetlerine devam edebildiler. 26 Eylül günü öğleden sonra Boğaz önünde Türk sularında karakol görevi yapan Akhisar torpidobotu bir İngiliz destroyeri tarafından durduruldu. Motorbotla gelen bir İngiliz yüzbaşısı Akhisar torpidosu kumandanı Hilmi Bey'e amiralden İngiliz hükümeti adına gelen tebligatı iletti. Tebligata göre bundan sonra hiçbir Osmanlı savaş gemisi Boğaz haricine çıkamayacaktı. Boğaz haricine çıkan gemilere ateş açılacağı ihtar edilmekteydi (BOA, DH. EUM. 3. Şb. Dosya No: 1, Gömlek No: 72 ; Bilbaşar, 1971: 33). Boğaz'ın Akdeniz'e kapatılması anlamına gelen bu hareketi İngilizler Türklerin tarafsızlık hukukuna riayet etmediklerine dayandırmışlardı. İstihkâm Müfettişi Weber Paşa bu olayı fırsat bilerek hiçbir emir gözetmeden 27 Eylül'de Boğaz'ı tamamen geçişlere kapattı. Bahr-i Sefid Boğazı Komutanlığı Boğaz'ın sabah itibariyle kapatıldığını duyurdu (BOA, DH. EUM. 3.Şb. Dosya No: 1 Gömlek No: 71). Robert Rhodes, Almanların Çanakkale Boğaz Kumandanını (Cevat Bey) Boğaz'ın kapatılması hususunda ikna ettiklerini onun da Akhisar'ın durdurulması olayından sonra bu teklife direnmediğini yazmaktadır (Rhodes, 1965: 17). Mirliva Sedat'a göre ise Amiral Merten ve Cevat Bey sorumluluğu üzerlerine alarak Boğaz'ı tamamen geçişlere kapatmak suretiyle Türk genel karargâhını bir oldu bitti karşısında bırakmışlardı ⁵ (Mirliva Sedat, 2007: 126). Müstahkem Mevki Komutanlığı devletler hukukuna aykırı İngiliz tehdidinden sonra Boğaz'ın herhangi bir saldırıya uğramaması için Boğaz'ın tamamen kapatılacağını başkumandanlığa bildirdi (Kurtoğlu, 1935: 28). Boğaz, İngiliz gemileri Boğaz girişini terk edene ve Türk gemileri serbestçe dolaşana kadar ihtiyaten kapatıldı (BOA, DH. EUM. KLU. Dosya No: 2, Gömlek No: 38). Boğaz'ın tamamen kapatılmasıyla Boğaz'a yeni mayınlar döşendi, fenerler söndürüldü, geçişin yasak olduğuna dair uyarılar yazıldı. 26 Eylül'den sonra tarassut ve keşif imkânı kalmayan üç torpido Akhisar torpidosu müstesna olmak üzere Komutan Cevat'ın emriyle donanmaya iltihak etti (ATASE Arşivi, Koleksiyon: BDH, Klasör No:4611, Dosya No: 10, Fihrist :1-148).

⁵ Merten Paşa'ya göre Boğaz önündeki İngiliz filosu ani bir baskınla Boğaz'dan geçebilirdi. Merten Paşa, İstanbul tehdit altında olduğundan Boğaz'ın tamamen kapatılması fikrindeydi. Türk genel karargâhı bu fikre karşıydı. Akhisar'ın durdurulması ve yapılan tebligat Merten Paşa'ya Boğaz'ın tamamen kapatılması fırsatını vermişti. Boğaz, açık bırakılan geçit mayınlanarak ticaret gemileri dâhil her türden gemilere kapatılmış oldu. Mirliva Sedat, 2007: 126.

Orgeneral Cevat Çobanlı Paşa'nın Çanakkale Boğazı Muharebelerindeki Askerî Faaliyetleri

Cevat Paşa'nın Alman Komutanlar Hakkındaki İzlenimleri

Türk - Alman İttifakı ve Goben'in Boğaz'a girişini takip eden günlerde Almanya için Osmanlı'nın savaşta tarafsız kalması yeterliydi. Ancak Almanların eylül ayı başlarında Marne Muharebesi'nde durdurulması durumu değiştirdi. Artık Almanya'nın müttefiklere ihtiyaç duyduğu savaşın pek de kısa sürmeyeceği gerçeği ortaya çıktı. Eylül, ekim aylarında Almanya savaşa girmesi yönünde Osmanlı Devleti üzerindeki baskısını artırdı. Osmanlı Devleti halifenin nüfuzu, Rusya'nın İngiltere ve Fransa'yla irtibatının kesilmesi, Müslümanların yaşadığı İngiliz sömürgelerinde isyanların çıkarılması gibi stratejik noktalarda Almanya için kilit bir devlet durumuna geldi (Avcı, 2015: 714). Amiral Souchon, Türklerin savaşa girmesinin kendileri için elzem olduğunun anlaşılmasından itibaren Türkiye'de bulunan diğer Alman subaylarla birlikte Osmanlı'yı savaşa sokmak misyonuyla hareket etmeye başladı. Alman subaylar eğer Türkler hemen harbe girmezse bunu kendilerinin yapacağını söylemekten çekinmiyorlardı (Moorehead, 1972: 38). Souchon hem Akdeniz'deki Alman donanmasının komutanı hem de Osmanlı Donanması Birinci Komutanı oldu. Souchon'un donanma komutanlığına getirilmesiyle Osmanlı Devleti'nin savaşa giriş süreci hızlandı. Bir taraftan Almanya'dan gelen subaylar diğer taraftan harbiye nezaretinin atamalarıyla artmakta olan Alman nüfuzu Osmanlı'yı harbe sürüklemekteydi. Harbiye nezareti Alman komutanların faaliyetlerine dikkat çekme gereği duymuş olacak ki bir taraftan Türk komutanlarını uyarma ihtiyacı hissetti. 17 Ağustos'ta Enver Paşa Müstahkem Mevki Komutanı Cevat Bey'e Weber Paşa tarafından verilecek emirlerin olumsuz sonuçlar doğurabilmesi ihtimaline karşı emirlerin uygulanmasının geciktirilmesi ve kendisinin hızlı bir biçimde haberdar edilmesi hususunda uyarıda bulundu (ATASE, 2012: 76). 27 Ağustos'ta Amiral Souchon, Weber Paşa ile birlikte Cevat Bey'i ziyaret etmişti. Siyasî vaziyetin de konuşulduğu anlaşılan bu görüşmede Cevat Bey Alman komutanlardan devletin harbe sürüklendiği izlenimini edinmişti (Besbelli, 1959: 5). 30 Ağustos'da doğrudan Enver Paşa'ya gönderdiği gizli bir yazıda bu izlenimini paylaştı ve Alman personelin tarafsızlığa aykırı davranışlarını şikâyet etti (Dündar, 2015: 605). Ancak bir müddet sonra Enver Paşa'nın savaşa girme yönündeki tutumu nedeniyle Cevat Bey'in Alman personelin kontrol dışı hareketlerine dair görüşleri göz ardı edildi. Nihayetinde Karadeniz'e açılmak için fırsat kollayan ve Enver Paşa'dan aldığı izinle bunu başaran Amiral Souchon hiçbir mukavemetle karşılaşmadığı halde Rus müdahalesini bahane ederek 29 Ekim'de komutasındaki Osmanlı donanmasıyla Odesa, Sivastopol, Novorosisk ve Feodosya limanlarını bombaladı.⁶ Bir oldu bittiyle harbe giriş anlamını taşıyan bu olay neticesinde bazı kabine üyeleri istifa etti. 31 Ekim'de Rus, 1 Kasım'da İngiliz ve Fransız büyükelçileri İstanbul'dan ayrıldı. Bu devletlerin yanı sıra Belçika, Sırbistan, Japonya ve Karadağ hükümetleri de Osmanlı Devleti'yle siyasi ilişkilerini kesti. 1 Kasım sabahı Ruslar Kafkasya sınırını aşarak taarruza geçtiler. Aynı gün İngilizler Kızıldeniz'deki Akabe limanını bombalayıp İzmir'de iki Osmanlı gemisini

⁶ Souchon, Rus gemilerinin müdahalesi nedeniyle Rus limanlarını bombaladığını iddia etse de Rus müdahalesini kanıtlayan herhangi bir belge mevcut değildir. Genelkurmay, 1976: 64.

batırdılar (Akbay, 2014: 245). 3 Kasım'da İngiliz ve Fransız gemilerinden oluşan bir filo Çanakkale giriş istihkâmlarını bombaladı. Ardından 5 Kasım'da Osmanlı Devleti'ne resmen savaş ilan ettiler.

Cevat Paşa'nın Çanakkale Boğazı Müdafaa Planı

Cevat Bey Müstahkem Mevkiye atandığında Çanakkale Boğazı'nın savunmasını ve tahkimâtını yeniden hazırlamak zorunda kaldı. Elde sadece Alman Amiral Schack'ın raporu vardı. Cevat Bey ve kurmay başkanı Selahaddin Adil Bey, Schack'ın raporunu tatbik etmenin olanaksız olduğunu erkenden tespit ettiler ⁷ (Selahaddin Adil Paşa, 2007: 24). Müstahkem Mevki hazırladığı raporu 20 Eylül'de başkumandanlığa sundu. Cevat Bey'in raporuna göre asıl savunma hattı Çanakkale - Kilitbahir bölgesi idi. En önemli savunma araçları ise mayınlar ve kıyı bataryalarıydı. Cevat Bey'in raporu Amiral Schack'tan tamamen farklıydı. Schack girişi asıl savunma hattı yapmış mayınlara yer bile vermemişti. Cevat Bey'in öngörüsüne göre Boğaz'a yapılacak taarruz iki şekilde cereyan edebilirdi. Birinci görüşe göre düşman girişteki istihkâmları susturduktan sonra Boğaz'a girip mevzileri teker teker susturup mayınları temizleyerek Boğaz'ı geçebilirdi. Sahil bataryalarını susturduktan sonra mayın hatları temizlenebilecek bu suretle güvenle Boğaz geçilebilecekti. Ancak bu uzun zaman gerektiren ve sonucu belli olmayan topçu muharebesi doğurabilecek bir hareketti. Cevat Bey'in ikinci görüşü donanmanın bir kısmı giriş istihkâmlarını bombalarken diğer kısmının Boğaz'ı zorlayarak geçebileceği yönündeydi. Düşman mayınlar ve iç istihkâmlar karşısında oyalanmadan bir geçit oluşturmak suretiyle Boğaz'ı geçmeye çalışabilirdi. Cevat Bey buna pek ihtimal vermiyordu. Düşmanın mayınları ve istihkâmları dikkate almadan Boğaz'ı zorlama yoluyla geçmesi onun beklediği bir hareket değildi. Cevat Bey yine de her iki ihtimali gözeterek tertibat aldı. Cevat Bey giriş istihkâmlarının düşmanın uygulayacağı her planda mutlak surette düşeceği kanaatindeydi. Uzun menzilli toplarla her türlü manevra alanına sahip açık denizden gelecek bir saldırı girişimiyle girişi tutabilmek ona göre mümkün değildi. Üstelik bunun başka bir sakıncası daha vardı. Düşman bir kara harekâtına giriştiği takdirde giriş istihkâmlarının ele geçirilmesi tehlikesi vardı. Şayet savunma tertibatının esası burada oluşturulursa başarılı bir çıkarma hareketiyle savunma büsbütün çökebilirdi. Cevat Bey'e göre güvenlik açısından uygun olan savunmanın esasının içeride kurulmasıydı. Dardanos - Hamidiye ve Soğanlı - Mecidiye arası esas savunma tertibatı için uygun yerlerdi. Özetle Boğaz'ın girişinde hafif bir savunma olabilirdi ancak esas savunma içeride olmalıydı. Cevat Bey'in raporunda dikkat çektiği yer Karanlık Liman'dı. Düşman ona göre girişten her türlü içeri girme imkânına sahipti. Boğaz'dan içeri girildiğinde Karanlık Liman'ın düşman gemilerinin sığınacağı bir yer olmaktan çıkarılması gerekiyordu. Karanlık Liman Boğaz'ın geniş bir yerindeydi. Topçu ateşimizden korunabilecek manevra yapılabilecek bir mıntıkaydı. Bunun için top ateşi menzili içinde bırakılması ve mayınlamak suretiyle düşman gemileri için rahat bir alan olmaktan çıkarılması gerekiyordu. Böylece Boğaz'dan giren İtilaf gemilerinin manevra

⁷ Amiral Schack'ın raporuna benzer bir eleştiri için bkz. Yazman, 2008: 38-41.

Orgeneral Cevat Çobanlı Paşa'nın Çanakkale Boğazı Muharebelerindeki Askerî Faaliyetleri

alanı kapanacaktı. Top ateşi ve mayınlardan dolayı durmak zorunda kalan gemilere arkadan ateş edilebilecekti. Karanlık Liman'ı boş bırakılmış haliyle tehdit gören Cevat Bey planında bu muntıkayı ihmal etmedi. Düşman gemilerinin Nara - Dardanos - Anadolu sahil bataryalarının ateşinden korunmuş biçimde merkez istihkâmlarımızı bombalamasına engel olmak için Edirne ve İstanbul'dan getirdiği topçu birliklerini Erenköy ve Halileli sırtlarına yerleştirme kararı aldı. Girişle merkez arasına yerleştirilen obüslerle düşman donanmasının merkez istihkâmlarını rahatça bombardıman etmelerini önlemek istedi.

22 Ekim 1914'te Başkumandan Vekili Enver Paşa, Çanakkale Müstahkem Mevki Komutanlığına Çanakkale savunma planının hazırlanacağını bildirdi. Enver Paşa yazısında planı hazırlamakla görevli bir heyet oluşturmuştu. Heyet başkanı Merten Paşa, azalar Miralay Cevat Bey, Kaymakam Vosidlo ve Müstahkem Mevki Kurmay Başkanıydı. Heyet her türlü taarruza karşı eldeki araçlarla ne suretle savunma yapacağını, bataryaların ve diğer savunma araçlarının ne şekilde hareket edeceğini bir tâlimatla açıklamakla görevliydi. Heyet emri aldıktan sonra işe başlayacak ve sonucu Sahil İstihkâmatı ve Torpil Kıtaatı Umûm Müfettişi aracılığıyla Enver Paşa'ya bildirecekti (ATASE 2014, Sayı: 132, Belge No: 1). Enver Paşa'nın emrinden sonra çalışmasına başlayan heyet 8 Kasım 1914'te *Muharebe-i Bahriyeye Karşı Mevki-i Müstahkemin Müdafaa Planını* hazırladı. Plan başkumandanlığa gönderildi ve birliklere tebliğ edildi.

8 Kasım 1914'te hazırlanmış olan plan 20 Eylül'de Cevat Bey'in hazırladığı planın devamı mahiyetindeydi. Genel hatlarıyla Cevat Bey'in savunma planına sadık kalınmıştı. Boğaz savunmasında ağırlığın dar geçitte olması, mayınlara ağırlık verilmesi ve Erenköy Koyu'na alınan tedbirler bu görüşü doğrulayan başlıca benzerliklerdi.

İngilizlerin 3 Kasım Bombardımanı ve Alınan Tedbirler

Souchon'un Rus limanlarını bombalamasıyla harp fiilen başlayınca Ruslar 1 Kasım'da Kafkasya'dan taarruza geçti. Müttefiki İngilizler, Karadeniz olayına misillemede bulunmak amacıyla Çanakkale Boğazı önünde bulunan filoya Boğaz'ı bombalama emrini verdi. 4 muharebe gemisi 3 Kasım sabahı Boğaz girişindeki Seddülbahir, Ertuğrul, Kumkale ve Orhaniye tabyalarını bombaladı. Kısa süren bombardımana rağmen zayıf büyük oldu. Cevat Bey'in başkumandanlığa gönderdiği rapora göre Seddülbahir'e isabet eden iki mermi sonucu merkez cephaneliği patladı. 5 subay ve 80 er şehit oldu (ATASE 2014, Sayı: 132, Belge No: 2-7). 3 Kasım bombardımanı ağır hasarına rağmen her bakımdan uyarıcı oldu. Cevat Bey bu bombardımanın kendisini uyardığını, bu tarihten itibaren tüm zamanını savunmayı düzenlemeye ayırmak gerektiğini anladığını belirtmiştir (ATASE, 2012: 83). Bombardımandaki ağır hasar Seddülbahir'deki cephaneliğin havaya uçması nedeniyleydi. Tabyadaki toplarda kullanılan siyah barutun merkez cephanelikte bol miktarda bulunması faciaya neden olmuştu. Cephanelik kârgir olduğundan isabet eden mermilere dayanamadı ve havaya uçtu. Bu hatadan ders alınarak gerekli tedbirler alındı (Mirliva Sedat, 2007: 131). Müstahkem Mevki Komutanlığı hasar gören

tabyaların eski haline döndürülmesi emrini verdi. Hasar gören Kumkale ve Seddülbahir tabyaları kısa zamanda eskisinden daha iyi bir hale getirildi (Selahaddin Adil Paşa, 2007: 30). Kısa süren bombardımanın Çanakkale Boğazı'nın dış savunma mevzilerinde yaptığı çabuk ve beklenenin üzerindeki tahribat Müstahkem Mevki Komutanı Cevat Bey'i haklı çıkartmıştı. Bundan sonra ivedilikle savunma merkezi orta ve iç mevzilere kaydırılarak mayınlara ağırlık verildi (Rhodes, 1965: 17).

3 Kasım saldırısından 19 Şubat'a kadar birleşik filonun toplu bir saldırısı olmadı.⁸ Bu dönemde İtilaf Devletleri Çanakkale'de bir cephe açılıp açılmaması konusunu müzakere ederken Türk tarafı Boğaz'daki savunmanın pekiştirilmesi hususunda çalışmalarda bulundu.⁹

Çanakkale Boğazı Muharebeleri (19 Şubat - 18 Mart Hareketleri)

İtilaf filosunun ilk bombardımanı 19 Şubat'taydı. İstedikleri sonucu alamadılar. Hatta Rhodes'e göre bu tam bir "*askeri fiyasko*"ydu. (Rhodes, 1965: 60). Harcanan cephane ölçüsünde alınan sonuç yeterli değildi. Gemiler bir tehlike altında olmadan pek çok mermi atmasına rağmen girişteki dört bataryadan üçüne hasar verememişlerdi. Bunda özellikle 3 Kasım bombardımanından sonra Cevat Paşa'nın aldığı tedbirlerin etkisi olmuştu. Gereksiz cephane geri taşındığından tekrarlanabilecek büyük bir faciannın önüne geçilmişti. (Yazman, 2008: 49). Cevat Paşa'ya göre yoğun ateş karşısında istihkâmlarımızın soğukkanlılıkları takdire şayandı. İstihkâmlarımız düşman ateşine karşılık veremediği zamanlarda sipere çekilmiş, düşman atış menziline girdiğinde yoğun bombardıman karşısında dahi topları başında vazifesini yerine getirmişti. Ateşe ara verildiğinde ise toprak altında kalan toplarını yeniden ateşe hazır bir hale getirmeye çalışmışlardı. Bataryalarımızın atışları gayet güzel idare edilmişti. Bilhassa mermi sarfiyatı memnuniyet verici olmuştu (ATASE, 2014, Sayı: 132, Belge No: 5-24). 19 Şubat saldırısı her ne kadar İtilaf donanması için başarı sayılmasa da bu saldırı savaş gemilerinin daha yakın bir mesafeden yapacağı direkt atışlarla giriş istihkâmlarını susturabileceğini göstermişti. Giriş istihkâmlarının susturulması düşman gemilerinin Boğaz'a girmesi demektir. Nitekim 25 Şubat bombardımanında girişteki istihkâmlarımız düştüler. Düşmanın çıkarma yapma tehlikesi baş gösterdi. Bunun üzerine Cevat Paşa, Karatepe ve Erenköy'de bulunan iki bataryayı İntepe'ye

⁸ İtilaf donanmasının boğazı bombardıman ettiği 19 Şubat'a kadar yaşanan en mühim hadise Mesudiye zırhlısının batırılmasıydı. Mesudiye'nin yüzen bir batarya olarak kullanılması Amiral Souchon'un fikriydi. Enver Paşa bu fikri doğru bularak Cevat Paşa'ya " Mesudiye bir tarafındaki toplarıyla boğaz girişini yalayıcı ateşle dövecek vaziyette demirleyecektir." emrini vermişti. Müstahkem Mevki Komutanlığı gelen emir üzerine Mesudiye'yi seyyar bir bataryaya dönüştürmüş ancak denizaltı saldırılarına karşı tedbir alınmamıştı. Selahattin Adil Bey "*Bu hususta cahil bulunuyorduk.*" diyerek itirafta bulunmuştur. Mesudiye zırhlısının boğazı geçen bir denizaltı tarafından batırılması müstahkem mevkiyi denizaltılara karşı tedbirler almaya yöneltmiştir. Oğuz Otay, 2005: 176. ; Selahaddin Adil Paşa, 2007: 31.

⁹ 29 Kasım 1914'te Miralay Cevat Bey, mirliva rütbesini alarak "paşa" olacaktır. Bundan sonra metinde Cevat Paşa olarak geçecektir. Bkz. Milli Savunma Bakanlığı Arşivi Subay Şahsi Dosyası.

Orgeneral Cevat Çobanlı Paşa'nın Çanakkale Boğazı Muharebelerindeki Askerî Faaliyetleri

gönderdi. Cevat Paşa savunmasız kalan yerlere düşman çıkarmasının engellenmesi için 9. Fırka ve Yarbay Mustafa Kemal 'in (Atatürk) komutanlığını yaptığı 19. Fırka Komutanlığına savunmasız bölgelerin işgal edilmesini emretti (Bilbaşar, 1971: 71). 19. Fırkaya Seddülbahir, Morto Limanı civarına çıkarma yapılma ihtimaline karşı tertibat alınması görevini 9. Fırkaya da Kumkale ve Erenköy arasındaki Karanlık Liman sahilinin korunması görevini verdi (ATASE, 2014, Sayı: 132, Belge No: 6-10). Cevat Paşa bu suretle giriş istihkâmlarının düşürülmesi sonucu çıkarma hareketlerine karşı kullanılmak üzere piyade birliklerini karadaki mevzileri savunmak üzere vazifelendirdi.

Giriş tabyalarının susturulmasından 18 Mart'a kadar olan dönemde İtilaf güçleri; girişte bulunan mevzileri ele geçirme, Boğaz'daki bataryaları yıkma ve mayın hatlarını temizleme faaliyetlerinde bulundular (Türk Tarih Kurumu, 2012: 15). Tüm bu çalışmaların nihai amacı merkezdeki tabyalara ulaşmak ve onları düşürmektir. Boğaz'ın savunmasındaki ağırlık merkezi Boğaz'ın girişinden iç bölgelere alındığından bu bölgeler yoğun bir çarpışma alanı haline geldi. Deniz zaferine kadar devam eden süreçte hemen her gün bir iki düşman zırhlısı Boğaz'ın ilk boğumuna girip bataryaları bombalarken, zırhlıların korumasındaki mayın tarama gemileri ise mayınların temizlenmesine çalıştı. Mayın hatlarını koruyan kıyı bataryaları ışıldakların yardımıyla onlara karşılık verdi. Bu dönemde Boğaz'ın dış savunma tertibatı tahrip edilmiş ancak ara savunma tertibatının tahribinde ve buradaki mayın hatlarının temizlenmesinde başarılı olunamamıştı. (Aspinall ve Oglander, 2005: 110). 19 Şubat'tan beri devam eden geceli gündüzlü faaliyetlere karşın planın ikinci aşaması tamamlanamamıştı. Admiralty ise İtilaf Filosu Komutanı Carden'i Amiral W. Birdwood'un Boğaz'da kara harekâtı olmadan başarılı olmanın mümkün olmadığını öngören 5 Mart tarihli raporuna rağmen hızlı hareket etmeye zorluyordu.¹⁰ Carden kendisinden acele etmesini isteyen Churchill'e 14 Mart'ta verdiği cevapta kara ordusunun gerekliliğini bildirmişti. Fakat ortada ordu yoktu. Donanmaya karadan yardıma ilişkin plan da söz konusu değildi. (Thomazi, 1997:34). Carden Boğaz'ın yalnız donanmanın gayretleriyle geçilemeyeceği fikrindeydi. (Aspinall ve Oglander, 2005: 122). Carden gerek tüm bu olumsuzluklardan gerek Savaş Konseyi'nin bir an evvel sonuç bekleyen baskılarından sonra rahatsızlandı. Carden'in görevden çekilmesiyle onun planını devam ettirmek üzere kurmay başkanlığını yapan Amiral De Robeck görevi devraldı.

18 Mart 1915 Çanakkale Deniz Zaferi

18 Mart sabahı ılık ve güneşli bir hava vardı. Sabahın ilk ışıklarıyla De Robeck'in emriyle muharebe gemileri Boğaz'a doğru yol aldılar. Cevat Paşa'ya göre Müstahkem Mevki Komutanlığı düşmanın yapacağı taarruza karşı ateşe hazır bir durumdaydı (İsimsiz, 1937). Düşmanın taarruzu bekleniyordu ve tüm istihkâmlar buna hazırlıklıydı. Ne var ki ne zaman kesin bir taarruz edileceği noktasında bir bilgi yoktu.

¹⁰ 10 Mart'ta Kitchener, İngiltere'de bulunan ve harbe katılmamış olan 27. Tümenin Çanakkale'ye gönderileceğine karar verdi. Ancak bu tümenin Boğaz'ı denizden geçmeye yönelik bir harekâta deniz kuvvetlerinin yanında bir kara gücü olarak kullanılması yönünde bir gelişme yoktu.

O sabah Cevat Paşa Kilitbahir'deki kıtaları teftişe gidecekti. Gece geç yatmasına karşın her zamanki gibi erken kalktı. Sabah ileri gözetlemedeki bir subaydan Bozcaada önlerinde düşman gemilerinin bazı faaliyetlerde bulunduğu raporunu aldı. Bunun üzerine kurmay başkanı Selahaddin Bey'i bularak bir hava keşfi yaptırmasını söyledi. Kendisi de bu arada teftiş için Kilitbahir'e doğru yola çıktı. Binbaşı Schneider ve Kıdemli Yüzbaşı Zernov adlarındaki iki Alman pilot Bozcaada'ya doğru bir Alman uçağıyla havalandılar.¹¹ Schneider gemilerin anormal hareketlerini not alarak o sıralarda uçaklarda telsiz kullanılmadığından telefonla keşif dönüşünde durumu Müstahkem Mevki Komutanlığına bildirdi. Selahaddin Adil Bey Gelibolu'ya geçmiş olan Cevat Paşa'ya telgrafla vaziyeti arz etti. Ayrıca harbiye nezaretine bilgi verildi. Gelen cevabi telgrafta her on dakikada bir düşmanın ve Müstahkem Mevkinin durumunun bildirilmesi emredildi. (Selahaddin Adil Paşa, 2005: 67). İtilaf filosunun daha Çanakkale'yi ilk bombardımana başladığında hükümet Boğaz'ın geçilmesi tehlikesine karşı başkentini İstanbul'dan Anadolu'ya, Eskişehir'e taşınmasını düşünmüştü ¹² (Bayur, 1991: 73). Boğazların geçilmesi İstanbul için çok kritik olduğundan Müstahkem Mevkinin sürekli bilgi vermesi istenmekteydi.

Cevat Paşa hatıralarını yazmamıştır. Ancak özellikle 18 Mart Çanakkale Deniz Zaferi'ne dair daha sonraki yıllarda kendisine yöneltilen sorulara verdiği hatıra mahiyetindeki cevaplardan o güne ait bilgileri öğrenmemiz mümkün olmuştur. 18 Mart sabahının nasıl cereyan ettiğini Cevat Paşa şöyle anlatır:

"O sabah Kilitbahir'deki tabyaları gezdim. O esnada 19. Fırka Kumandanı olan Kaymakam Mustafa Kemal Bey (Atatürk) 'le beraberdik. Kirt'e gittik. Bu sırada düşman donanmasının boğazlara doğru ilerlemekte olduğunu gördük. Gemilerin almış olduğu tertibata nazaran bunun alelade bir hareket olmadığına kâni olarak hemen Alçitepe'ye doğru geri döndük. Bu anda ilk taarruz mermisi başımızın üzerinden geçerek Alçitepe'ye saplandı. Hemen Maydos'a hareketle Mustafa Kemal Bey'den ayrılarak Çanakkale'ye döndüm." (Yetkin, 1966: 120)

Cevat Paşa 18 Mart sabahı Çanakkale'den Gelibolu'ya geçmişti.¹³ Gelibolu'daki mevzileri ve istihkâmları teftiş ettiği esnada İtilaf filosu Boğaz'ı geçme teşebbüsünde

¹¹ 18 Mart sabahı keşif için havalanan Binbaşı Schneider 'in gözlemleri için bkz. Kurtoğlu, 2015: 59.

¹² Şubat ayında başlayan bombardıman İstanbul halkı üzerinde korku uyandırmıştı. Meclis Başkanı Halil Bey (Menteşe) bile İtilaf filosunun boğazı geçebileceğini düşünüyordu. Enver Paşa ise sadece denizden yapılacak bir harekâtın başarılı olmasının mümkün olmadığına inanıyordu. Ona göre bu korku yersizdi. Karal, 2011: 433.

¹³ 18 Mart'a doğru Müstahkem Mevki Kumandanlığına gelen istihbâri bilgiler Boğaz'a bir saldırı ihtimalini kuvvetlendiriyordu. Ancak Cevat Paşa'nın Gelibolu'ya teftişe gideceği esnada böyle bir harekâtın ne zaman olacağı hususunda kesin bir bilgi mevcut değildi. Kesin tarih içeren istihbâri bilgi sonradan gelmiş ise de bu bilgi kumandanlığa çok geç bir zamanda ulaşmıştı. Selahaddin Adil Bey " 18 Mart'ta bir taarruz olacağına dair Müstahkem Mevki ayrıca bir istihbarat ile malumat almış ise de yalnız bu malumat yazık ki 12 saat tehirle gelmişti. Bazı istihbarat, muharebe muvaffakiyetle neticelendikten sonra gelmişti. Aksi takdirde müteessif olacaktık." sözleriyle konuya açıklık getirmektedir. Selahaddin Adil Paşa, 2007: 39.

Orgeneral Cevat Çobanlı Paşa'nın Çanakkale Boğazı Muharebelerindeki Askerî Faaliyetleri

bulundu. Bu harekât Cevat Paşa'nın da söylediği gibi alelâde bir harekât değildi. Düşman donanmasının harp tertibatını gören Cevat Paşa komutayı ele almak üzere Çanakkale'ye doğru yola çıktı. Bir motora binerek Çanakkale'ye geçti ve doğruca tarassut yerine gitti (İsimsiz, 1937).

Sabah yapılan keşif uçuşunda pruva hattı üzerinde Boğaz önünde ilerledikleri gözlemlenen gemiler Agamemnon'un rehberliğinde saat:10:30'da 6'sı ileride, 4'ü geride olmak üzere Boğaz'dan içeri girdiler. Müstahkem Mevki Komutanlığı kanat gemilerinin (Pr. George ve Triumph) obüsleri ateşe alıp ortadaki güçlü gemilerle merkez istihkâmlarının bombalanacağını hesap ettiğinden obüs bataryalarının Boğaz'ın ortasındaki gemilere ateş açmasını ve bu suretle isabetli atış yapmalarının engellenmesini emretti. (ATASE, 2012: 181). Bu amaçla 11:40'ta Mesudiye ve Dardanos bataryaları ateşe başladı. Ancak Queen Elizabeth ve ana muharebe gemilerinin ateşiyle asıl müdafaa mevkimizdeki istihkâmlar menzillerinin yetersizliği sebebiyle düşman ateşine karşılık veremediler. Düşman gemilerinin yaklaşmasıyla 12:20'de tüm bataryalar ateşe başladı (Günesen, 1986: 52). Bombardıman saat 14:00'a kadar sürdü. Savaşın en kritik dönemi bu dönemdi (Kurtoğlu, 2015: 61). Fransız gemileri istihkâmlara fazla yaklaştığından hasar gördüler. Türk topçusu İtilaf donanmasına karşı başarılı atışlar yaptı. Fakat eski model topların çoğu şişmiş bir vaziyetteydi. Bir kısmı da enkaz altında kalmıştı. Toprak altında kalan topların yeniden temizlenerek atışa hazır hale getirilmesi için birkaç saate ihtiyaç vardı. (Kurtoğlu, 1935: 122). İtilaf gemilerinin yoğun bombardımanında lodosun etkisiyle Türk istihkâmlarına yönelen duman istihkâmlardaki görüşü engellediğinden atış tanzimini yapmak giderek zorlaşıyordu. (Bilbaşar, 1971: 89). Bu sebeplerle saat 14:00'a doğru Türk tabyalarının ateşinde bir azalma olmuştu (Genelkurmay, 1976: 179).

Amiral De Robeck, ateş azalmasının Türk savunmasının zayıfladığından kaynaklandığını düşünerek hasar gören Fransız gemilerinin yerine Ocean, Albion, Irresistible, Triumph ve Majestic'ten oluşan İngiliz filosunu öne sürdü. Planladığı üzere Boğazın en dar yerinden mayın tarayıcılarıyla bir geçit açma suretiyle Boğazı geçmeyi amaçladı (Semiz, 2003:241). Robeck'in emrinden sonra o ana kadar atışlarında yavaşlama görülen Türk tabyalarından Rumeli Mecidiyesi ve Anadolu Hamidiyesi yoğun bir bombardımana başladı. Bu esnada Rumeli Mecidiyesi'nin ateşiyle isabet alan Gaulois zırhlısının bacası ve direkleri parçalandı. Amiral Guepratte Dublin kruvazörünü boğazdan içeri sokarak yardıma gönderdi. Geminin mürettebatı Dublin'e nakledildi. Gaulois aldığı hasarla savaştan çekildi. Türk topçusunun fedakârca savunmasına karşın saat 14:00'a kadar İtilaf filosunun Gaulois dışında ciddi bir hasarı yoktu. Personel kaybı ciddi boyutta değildi. Gemiler atış üstünlüğü kurmuştu (Thomazi, 1997: 37). Selahaddin Adil Bey mayınlardan bir fayda gelmediği takdirde savaşın istikametinin ancak harp talihine bağlı olduğunu söylüyordu. Durumun endişe verdiği bir zamandı. Harbin bu hassas zamanında üzerindeki sorumluluğun ağırlığını taşımaya çalışan Selahaddin Adil Bey hatıralarında anlattığı üzere bir yandan aldığı sorumluluğu yerine getirmeye çalışıyor öte yandan henüz Gelibolu'da bulunan Müstahkem Mevki Komutanı Cevat Paşa'nın dönüşünü bekliyordu (Selahaddin Adil Paşa, 2007: 70).

Fransız zırhlıları Robeck'in emrini müteakip İngiliz zırhlılarıyla yer değiştirmek, geriden gelen bu gemilere yer açabilmek için geniş bir çark hareketiyle geriye dönerek Boğaz'ın en geniş yeri olan Erenköy Koyu'na doğru yöneldiler. Gemilerin bir kavisle dönüş yaptığı esnada Erenköy Koyu'nda seyreden Bouvet zırhlısında büyük bir patlama duyuldu. Gemi birkaç dakika içinde alabora oldu (Rhodes, 1965: 90). Bouvet saat 14:00'da Boğaz'ın sularına gömüldü (BOA, HR. MA, Gömlek No : 1123 Dosya No : 66). Bouvet'nin battığı esnada Türk istihkâmlarından sadece Anadolu Hamidiyesi ve Rumeli Mecidiyesi aktifti. Genelkurmayımızın harp tarihlerine göre Bouvet, Anadolu Hamidiyesi'nden yapılan birkaç isabetli atış sonrasında batmıştır (Genelkurmay, 1976: 179 ; Genelkurmay, 2014: 55). Pek çok kaynak ise Bouvet'nin Nusret Mayın Gemisinin 8 Mart'ta döşediği mayınlardan birine çarparak battığı bilgisini vermektedir¹⁴ (Kurtoğlu,2015: 61 ; Artuç,2015: 76 ; Kayabalı ve Arslanoğlu, 1975: 53). İngilizlerin 18 Mart Çanakkale bombardımanı hakkında 19 Mart 1915 tarihli resmi tebliğine göre Bouvet yüzen bir mayına çarparak batmıştır. Gemiden kurtulan 48 subay ve askerin ifadesiyle düzenlenen Fransız resmi raporunda geminin bir mayına çarparak battığı bilgisi yer almaktadır (Aspinall ve Oglender, 2005: 129). Bir başka bilgiye göre Bouvet'yi batıran Rumeli Mecidiyesinden yapılan ateşlerdir (Bilbaşar, 1971: 91).

Cevat Paşa'nın Gelibolu'dan dönüp karargâha ulaşması Fransız zırhlısı Bouvet'nin batışına denk gelmişti. Selahaddin Adil Bey'in anlatımıyla Cevat Paşa talihini "*Anadolu'ya ayak bastığı zaman*" göstermişti (Selahaddin Adil Paşa, 2007: 43). Bouvet'nin batması ve hemen o dakikalarda Cevat Paşa'nın gelişi, o zamana dek harbin sevk ve idaresini yürüten Selahaddin Adil Bey'i rahatlatmıştı (İsimsiz, 1937). Cevat Paşa "*Bouvet'nin batışı ve Fransız filosunun perişan vaziyeti bütün kale mensuplarının maneviyatını yükseltti. Onlara yeni bir kuvvet ve kudret verdi.*" sözleriyle Bouvet'nin batışının harbin gidişatı ve Türk askerinin maneviyatı üzerinde mühim bir etki ettiğine işaret etmiştir (Yetkin, 1966: 129). Saat 16:00'a doğru Bouvet'nin battığı yerin yakınlarında Inflexible zırhlısı sancak tarafından bir mayına çarptı. Pruva kısmı su altında kaldı. Batma tehlikesi olduğundan gemi mürettebatı hemen filikalar vasıtasıyla tahliye edildi. Inflexible'nin mayına çarpmasından 10 dakika sonra merkez istihkâmlarından uzaklaşmak üzere olan Irresistible gemisi makine dairesinin altından mayına çarptı. Hafifçe yana yatan gemi kısa sürede su aldı ve hareketsiz kaldı. Irresistible, Dardanos'a 4 km mesafede hareketsiz durmaktaydı. O ana kadar düşmana yoğun ateşiyle karşılık veren Dardanos'un Irresistible'a karşılık vermemesinin sebebi sonra anlaşıldı. Dardanos'un komutanı Hasan Bey ve Topçu Subayı Mevsuf Bey şehit olmuşlardı. Cevat Paşa bataryanın ateş açması için genç bir zabıt olan Ali Bey'i Dardanos'a gönderdi. Cephane sınırlı olduğundan Irresistible'a yeterince atış

¹⁴ Cevat Paşa Nusret'in mayın dökme emrini kendisinin verdiğini anlatmaktadır. Ancak Cevat Paşa mayınların 17 Mart günü döküldüğünü hatırlamaktadır (Yetkin, 1966: 113). Nusret Mayın Gemisi mayınlarını 8 Mart 1915'te dökmüştür. Müstahkem Mevki Komutanlığının harp ceridesi ve Mayın Grup Komutanı Binbaşı Nazmi Bey'in günlüğü mayınların 8 Mart günü döküldüğünü göstermektedir. Bkz. Erdoğan Şimşek, Aynur Güner, *Çanakkale Deniz Savaşları*, (İstanbul: Deniz Basımevi, 2010), s.94 ; ATASE 2014, Sayı: 132, Belge No: 8:5.

Orgeneral Cevat Çobanlı Paşa'nın Çanakkale Boğazı Muharebelerindeki Askerî Faaliyetleri

yapılamadı. Ancak Cevat Paşa'nın anlattığına göre bu sırada obüslerin büyük faydası oldu (İsimsiz, 1937). Büyük zırhlıların muharebe dışı kalması Erenköy Koyu'nun mayınlardan temizlendiğini düşünen De Robeck'i dehşete düşürmüştü (Rhodes, 1965: 91). De Robeck yeni mayın hattının varlığından haberdar olmadığından tüm aksiliklerin akıntıda yüzen serseri mayınlar veya sahilden atılan seyyar torpidolar olduğunu düşünmekteydi (Aspinall ve Ogländer, 2005: 129). Amiral beklemediği tehlike karşısında gemilerinin boğaz içinde bulunmasını sakıncalı bularak daha fazla zayıt vermeden harekâtı durdurmaya karar verdi. De Robeck'in emriyle gemiler saat 16:30'da Boğaz'ı terk ederken Müstahkem Mevki rahat bir nefes aldı (Selahaddin Adil Paşa, 2007: 73). Irresistible'ı kurtarmak isteyen De Robeck, Ocean'ı yedeğine almak üzere Irresistible'ın yanına gönderdi. Ocean birçok kez Irresistible'ı çekmeyi denemesine rağmen akıntı onları Anadolu yakasına doğru sürükledi. Başarılı olunamayınca Irresistible'dan ayrılan Ocean da diğer gemilerin akıbetine uğradı. Beş dakika sonra Bouvet'nin battığı yerde mayına çarptı. Irresistible ve Ocean obüslerin ateşi altında tahliye edilmişti. İki gemi battığından akşamdan sonraki arama çalışmaları sonuçsuz kaldı. Büyük kayıplar veren İtilaf filosu daha fazla kayıp vermemek için Robeck'in emriyle Bozcaada'ya çekilirken öte yandan İtilaf filosunun Boğaz'dan çekildiğini seyreden Müstahkem Mevki askerleri o gün kazandıkları zaferden emin olarak kumandanları Cevat'ı tebrik ediyordu (Selahaddin Adil Paşa, 2007: 73). O gemilerin geri dönüşünü görmek Cevat Paşa için en kıymetli andı. Kendisine 18 Mart'ın en kıymetli ânı hangisidir diye sorulduğunda " O gün güneşin son ışıklarıyla boğazdan perişan halde çıkmakta olan düşman filosunun görünüşü idi." cevabını vermiştir (Yetkin, 1966: 155).

İngilizlerin 3 Kasım günü giriş istihkâmlarını bombardımanında büyük bir zayıt verilmiş iken 18 Mart günü tüm filonun ortak harekâtında verilen zayıt son derece azdı. 18 Mart günü Türk tarafı için kesin bir zaferdi. O akşam Müstahkem Mevkinin zâbit ve erleri kazandıkları zaferin mutluluğu içindeydiler. Ancak yine de Müstahkem Mevki Kumandanlığı bir sonraki gün belki de daha büyük bir kuvvetle düşmanın taarruzunu beklemekteydi. O sebeple gece boyunca bir sonraki güne hazırlanıldı. Cevat Paşa'nın sözleriyle : " O gece hiç kimse gözlerini yummadı. Tarif edilmez bir azim ve gayretle ertesi gün devam etmesi muhtemel mücadeleye hazırlandık. Böylece uykusuz geçen gecenin sabahında yani 19 Mart gün doğarken Mehmetçik gene topun başında bekliyordu. "(İsimsiz, 1937). Müstahkem Mevkide herkes Cevat Paşa'nın anlattığı gibi düşmana karşı koymak için gece boyu çalıştı. Ancak düşmanın muharebeye katılamayacak kadar büyük bir zayıt verdiği sonraki gün anlaşıldı. (Selahaddin Adil Paşa, 2007: 75).

19 Mart'ta Cevat Paşa Müstahkem Mevkiye bağlı birliklere gönderdiği emirde düşman donanmasını hezimete uğratan kahraman askerleri kutlamıştır. Şehit olan askerlerin ruhlarına da cuma ve pazartesi günleri Yasin ve Feth süreleri okutmuştur. Cevat Paşa'ya göre Çanakkale'de şehit olan insanların kahramanlık hikâyeleri nesilden nesile aktarılacak lâyük oldukları saygıyla hafızalarda yer edinecektir (ATASE 2014, Sayı: 132, Belge No: 9, 1-39). Aynı saygıyla tarihteki yerini alacak olanlardan biri de kuşkusuz bu sözlerin sahibi Çanakkale Müstahkem Mevki Komutanı Cevat Paşa'dır.

Cevat Paşa 18 Mart'ta hezimete uğrayan düşmanın deniz destekli kara harekâtına girişeceğini öngörmüştü. Boğaz'daki mayınların varlığı, ana istihkâmların susturulamaması neticesinde verilen zayıt İtilaf güçlerini karaya çıkarma yapmaya mecbur bırakmıştı. Cevat Paşa 18 Mart'tan sonraki savunma tertibatını bu ihtimal üzerine kurmuştu. Cevat Paşa ve Çanakkale'deki Türk komuta kademesi müdafaanın ağırlığını düşmanın çıkarma yapacağı kıyı kesiminde oluşturmayı uygun görmüştü. Cevat Paşa bu doğrultuda sahil kısımları boyunca siperler kazdırmış, kumsalları tel örgülerle kapatarak topçu mevzileri hazırlatmıştı (Selahaddin Adil Paşa, 2007: 79). Ancak 26 Mart'ta 5. Ordu Komutanı olarak Çanakkale'ye giden Liman Von Sanders Türk komutanların planlarını değiştirdi. Liman Paşa'ya göre sahillerde hafif kuvvetler bırakılmalı asıl tertibat içeride alınmalıydı. Bu planın sakıncaları kara savaşlarında verilen ağır zayıtla ortaya çıkacaktı (Türkmen, 2010:41). Üstelik Liman Paşa düşmanı Beşige-Kumkale sahili ile Bolayır dolaylarında beklemekteydi. Müstahkem Mevki Komutanlığına göre öncelik bu bölgelere değil Kabatepe-Seddülbahir'e verilmeliydi. Başkumandanlık da aynı fikri telkin etmesine rağmen Liman Paşa planında değişikliğe gitmedi. Müstahkem Mevki tahmininde haklı çıkarken Liman Paşa düşmanın ilk çıkarma anında Bolayır'da yaptığı gösteri harekâtını buradan yapılmasını beklediği gerçek çıkarma zannetmiş daha ilk anda Türk ordusuna zaman kaybettirmişti.

Müstahkem Mevkinin görevi düşmanın Boğaz'dan geçişini engellemektir. Kara harekâtının aynı zamanda denizden yapılacak bir taarruz harekâtıyla birleşmesi muhtemel olduğundan Müstahkem Mevkinin tüm güçleriyle kara harekâtına destek vermesi mümkün olmadı (Atabey, 2014: 213 ; Selahaddin Adil Paşa, 2007: 48). Liman Paşa, 25 Nisan'da başlayan kara muharebeleri esnasında artan cephaneye ihtiyacını harpte aktif olmayan Müstahkem Mevkiden temin etmek istedi. Kirte Muharebeleri'nden sonra cephaneye ihtiyacının giderilememiş olması canını sıkıyordu. Hatta Boğazlar Umum Komutanlığının savunmaya katkı vermediğini öne sürerek 5. Ordu'ya bağlanmasını dahi istemişti. 21 Haziran'da Başkumandanlık Vekâletine gönderdiği yazıda Müstahkem Mevkinin top ve cephanesinden faydalanmak istediğini yinelemişti. Kara harekâtının başladığı 3 aydan beri Çanakkale saldırıya uğramamış tüm harp karada cereyan etmişti. Liman Paşa'ya göre ağır topçuların saldırıya uğramamış noktalarda değil kara savaşlarının içinde bulunması ve topçu ateşi karşısında olması gerekliydi. O'na göre düşman kilit tepeleri ele geçirdikten sonra Çanakkale'deki topların savunmaya bir faydası kalmayacaktı. Liman Paşa taleplerinden bir sonuç alamayınca Cevat Paşa'yla irtibata geçti. Cevat Paşa ile irtibatın 5. Ordu'ya cephaneye katkısı büyük oldu (ATAŞE, 2012:106).

Cevat Paşa 9 Ekim 1915'te Müstahkem Mevki Komutanlığından 14. Kolordu Komutanlığına ve aynı zamanda Güney Grubu Komutanlığına atandı. Cevat Paşa'nın Güney Grubu Komutanlığına getirilmesinden iki ay sonra İngilizler Çanakkale'nin tahliyesine karar verdiler. 5. Ordu Komutanı Liman Von Sanders İngilizlerin Çanakkale'yi tahliyesini müteakip Çanakkale'de yeni bir savunma düzeni kurdu. Çanakkale'de bırakılan tüm birlikler Çanakkale Grubu Komutanlığına bağlandı. 6. ve 14. Kolordulardan oluşan Grup Komutanlığına Cevat Paşa getirildi.

Orgeneral Cevat Çobanlı Paşa'nın Çanakkale Boğazı Muharebelerindeki Askerî Faaliyetleri

SONUÇ

Cevat Paşa Osmanlı Devleti'nin dünya harbine girişini hızlandıran Goben ve Breslav adlı Alman gemilerinin Çanakkale Boğazı'na girişinden iki gün önce Müstahkem Mevki Komutanlığına atandı. Alman komutanlarla diyalog halinde olan Cevat Paşa onlardan Osmanlı Devleti'ni savaşa sürükleme eğiliminde oldukları izlenimini edindi. Almanların tarafsızlığa aykırı hareketleri konusunda Başkumandan Vekili Enver Paşa'ya gerekli uyarılarda bulunmasına rağmen savaşa girilmesi yönündeki irade Cevat Paşa'nın uyarılarını geçersiz kıldı.

Cevat Paşa göreve başladığı tarihten itibaren Çanakkale Boğazı'nın müdafaa planını hazırlamaya öncelik vermişti. Zira Boğaz'ın müdafası için elde sadece harpten önce Türkiye'ye gelen Alman Askerî Misyonu'ndan Amiral Schack'ın hazırladığı bir rapor vardı. Cevat Paşa Schack'ın planının sakıncalarını ve tatbik imkânı olmadığını kısa sürede gördü. Boğaz girişindeki tabyaları güçlü tutmaya, savunmanın esasını girişte kurmaya dayanan plan yerine düşmanı içeride kabul eden bir plan hazırladı. Başkumandanlık Vekâleti tarafından hazırlatılan müdafaa planında Müstahkem Mevkinin planına genel esaslarıyla sadık kalındı. Mayınlar yeni planın esasını oluşturmuştu. Boğaz'da mayın hatları kuruldu. Mayınları korumak üzere kıyılara obüsler yerleştirildi. Ana istihkâmlar Schack'ın planındaki gibi girişte değil Çanakkale - Kilitbahir arasında yani Boğaz'ın en dar yerinde kuruldu. Cevat Paşa'nın savunma planının doğruluğu, girişteki ana istihkâmların kolayca düşebileceği daha 3 Kasım bombardımanında anlaşılmıştı. Düşman Cevat Paşa'nın savunmasının esasını teşkil eden mayınların temizlenmesine ağırlık verdi. Ancak mayınları koruyan bataryalar sayesinde bunda başarı sağlayamadılar. Nihayetinde 18 Mart günü kesin sonuçlu bir yarma harekâtını mayınları temizlemeden yapmak zorunda kaldılar. Mayınlar ve Boğaz'ın her iki yakasındaki istihkâmlardan yapılan başarılı atışlar 18 Mart günü büyük bir zafer kazanılmasını sağladı. Zaferde Cevat Paşa'nın emriyle 8 Mart günü Nusret'in Erenköy muntikasına döktüğü mayınlar önemli rol oynamıştır. Almanlar Çanakkale Muharebeleri boyunca teknik, mühendislik, eğitim gibi alanlarda Osmanlı ordusuna mühim katkılarda bulunmuşlardır. Ancak 18 Mart Çanakkale Deniz Zaferi Türk planları neticesinde kazanılan bir zafer hüviyetindedir.

18 Mart 1915'te hezimete uğrayan İtilaf güçleri karaya çıkarma yapmak ve pek çok kuvveti buraya sevk etmek zorunda kaldılar. Bu bakımdan Çanakkale Deniz Zaferi 1. Dünya Harbi'nin gidişatına büyük ölçüde tesir etmiştir. Çanakkale Muharebeleri kısa süre önce Balkan Harbi'nde hezimet yaşayan Türk ordusunun şanlı bir zaferi ve aynı zamanda yeni bir ruhun da başlangıcıdır. Bu zafer ve ruh 18 Mart gününde sembolleşmiştir. 18 Mart Çanakkale Deniz Zaferi başta Cevat Paşa ve Müstahkem Mevki kurmaylarının üstün gayret ve taktiklerinin neticesidir.

KAYNAKÇA

- Ahmad, F. (1971), *İttihat ve Terakki*, çev. Nuran Ülken, İstanbul, Sander Yayınları.
Akalin, D. (2015), "Dünya Savaşı Öncesinde Goeben ve Breslau'nun Akdeniz'deki Faaliyetleri ve Çanakkale'ye Gelişleri", *Yeni Türkiye*, Ankara, 65: 146-161.

- Akbay, C. (2014), *Osmanlı İmparatorluğu'nun Siyasi ve Askeri Hazırlıkları İle Harbe Girişi*, Ankara, Genelkurmay Atase Başkanlığı Yayınları.
- Aksakal, M. (2010), *Harb-i Umûmî Eşiğinde Osmanlı Devleti Son Savaşına Nasıl Girdi?*, İstanbul, Bilgi Üniversitesi Yayınları.
- Artuç, İ. (2015), *1915 Çanakkale Savaşı*, İstanbul, Kastaş Yayınevi.
- Aspinal - Oglender, C.F. (2005), *Büyük Harbin Tarihi Çanakkale Gelibolu Askeri Harekatı*, Cilt I, çev. Metin Martı, İstanbul, Arma Yayınları.
- Atabey, F. (2014), *Çanakkale Muharebelerinin Deniz Cephesi*, Ankara, Türk Tarih Kurumu.
- ATASE (2012), *Askerî Tarih Belgeleri Dergisi*, Ankara, 132.
- Birinci Dünya Savaşı'nda Çanakkale Cephesi*, Cilt V, 1. Kitap, Ankara, ATASE Daire Başkanlığı Yayınları.
- Atatürk, M. K. (2012), *Arıburnu Muharebeleri Raporu*, Ankara, ATASE Yayınları.
- Avcı, S. (2015), "Çanakkale Savaşlarında Alman Komutanlar", *Yeni Türkiye*, Ankara, 65: 702-720.
- Bayur, Y. H. (1991), *Türk İnkılabı Tarihi*, Cilt III, Ankara, Türk Tarih Kurumu.
- Cassar, G. H. (1974), *Çanakkale ve Fransızlar*, çev. Nejat Dalay, Milliyet Yayınları.
- Besbelli, S. (1959), *Çanakkale'de Türk Bahriyesi*, İstanbul, Deniz Matbaası.
- Bilbaşar, S. (1971), *Çanakkale 1915*, İstanbul.
- Dündar, R. (2015), "Çanakkale Deniz Muharebeleri'nde Türk-Alman İşbirliği ve Cevat (Çobanlı) Paşa", *Yeni Türkiye*, Ankara, 65: 599-611.
- Erdoğan Şimşek; Aynur Güner (2010), *Çanakkale Deniz Savaşları*, İstanbul.
- Genelkurmay (1976), *Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi*, Cilt VIII, Ankara, Genelkurmay Basımevi.
- (2014), *Birinci Dünya Savaşı Çanakkale Cephesi Harekatı*, Ankara, Genelkurmay Basımevi.
- Günesen, F. (1986), *Çanakkale Savaşları*, İstanbul, Kastaş Yayınları.
- İsimsiz, "İki Eski Kumandan O Günün Hatıralarını Anlatıyor", *Cumhuriyet*, 18 Mart 1937.
- Kayabalı, İ. ; Arslanoğlu C. (1975), *Çanakkale Zaferi 1915*, Ankara.
- Karal, E. Z. (2011), *Osmanlı Tarihi*, Cilt IX, Ankara, Türk Tarih Kurumu.
- Kurtoğlu, F. (1935), *Çanakkale ve 18 Mart 1915*, İstanbul, Deniz Matbaası.
- (2015), *Türk Donanması Ne Yaptı?*, İstanbul, Zeytinburnu Belediyesi Kültür Yayınları.
- Mahmud M. (1999), *Maziye Bir Nazar*, İstanbul, Ötüken Yayınları.
- Mirliva Sedat (2007), *Boğazlar Meselesi ve Deniz Savaşı'nda Türk Zaferi*, Ankara, Phoenix Yayınevi.
- Moorehead, A. (1972), *Çanakkale Geçilmez*, çev. Günay Salman, İstanbul, Milliyet Yayınları.
- Otay, O. (2005), *Efendi Kaptan Kurtar Bizi*, İstanbul, Denizler Kitabevi.
- Rhodes, R. (1965), *Gelibolu Harekatı*, İstanbul, Belge Yayınları.
- Satan, A. (2014), *100 Soruda Birinci Dünya Savaşı*, İstanbul, Rumuz Yayınları.

Orgeneral Cevat Çobanlı Paşa'nın Çanakkale Boğazı Muharebelerindeki Askerî Faaliyetleri

- Selahaddin Adil Paşa (2007), *Çanakkale Cephesinden Mektuplar Hatıralar*, İstanbul, Yeditepe Yayınları.
- Semiz, Y. (2003), " 18 Mart 1915 Çanakkale Deniz Savaşı: Sebepleri, Gelişimi ve Sonuçları", Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Türkiyat Araştırmaları Dergisi, Konya, 14: 221-247.
- Shaw, S. ; E. K. (1983), *Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye*, Cilt II, çev. Mehmet Harmancı, İstanbul, E Yayınları.
- Thomazi, A. (1997), *Çanakkale Deniz Savaşı*, çev. Hüseyin Işık, Ankara, Genelkurmay Basımevi.
- Tolon, H. (2007), "Birinci Dünya Savaşı Sırasında Taksim Anlaşmaları ve Sevr'e Giden Yol", Onbirinci Askerî Tarih Sempozyumu Bildirileri I, Genelkurmay Atase Yayınları, Ankara, 89-101.
- Türk Tarih Kurumu (2012), *Çanakkale Muharebâtı, Cihan Harbinde Osmanlı Harekât-i Tarihçesi*, haz. Bülent Özdemir, Abdülmecit Mutfak, Ankara, Türk Tarih Kurumu.
- Türkmen, Z. (2010), *Çanakkale 1915*, Ankara, Berikan Yayınları.
- Uçarol, R. (1985), *Siyasi Tarih*, İstanbul, Filiz Kitabevi.
- Yazman, M. Ş. (2008), *Bir Subayın Kaleminden Türk Çanakkale*, İstanbul, Yeditepe Yayınları.
- Yetkin, G. (1966), *Yaratıcıların Ağzından 18 Mart 1915 Çanakkale Zaferi*, Ankara, Türkiye Eski Muharipler Cemiyeti Yayınları.
- Yurttakal, A. (2014), *Cevat Çobanlı Paşa*, Malatya, Malatya Kitaplığı Yayınları.

Arşiv Kaynakları

- Millî Savunma Bakanlığı Arşivi Cevat Çobanlı Şahsi Dosyası.
- Türkiye Cumhuriyeti Başbakanlık Devlet Arşivleri, Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı (BOA), Dâhiliye Nezareti Belgeleri (DH), Emniyet-i Umumiye Müdürlüğü (EUM), Kalemî Umumi (KLU).
- BOA, DH.EUM, Dosya No: 91, Gömlek No: 7.
- BOA, DH.EUM, 3.Şb, Dosya No:1, Gömlek No: 71.
- BOA, DH.EUM, 3.Şb, Dosya No:1, Gömlek No: 72.
- BOA, DH.EUM. KLU, Dosya No:2, Gömlek No: 38.
- Genelkurmay Askerî Tarih ve Stratejik Etüt (ATASE) ve Denetleme Başkanlığı Arşivi
- ATASE Arşivi, Koleksiyon Adı: BDH, Klasör: 121, Dosya No: 279, Fihrist: 1-18.
- ATASE Arşivi, Koleksiyon Adı: BDH, Klasör: 4611, Dosya No: 9, Fihrist : 7-2,7-3.
- ATASE Arşivi, Koleksiyon Adı: BDH, Klasör: 4611, Dosya No: 10, Fihrist: 1-22.
- ATASE Arşivi, Koleksiyon Adı: BDH, Klasör: 4611, Dosya No: 10, Fihrist: 1-42.
- ATASE Arşivi, Koleksiyon Adı: BDH, Klasör: 4611, Dosya No: 10, Fihrist: 1-148.
- ATASE Arşivi, Koleksiyon Adı: BDH, Klasör: 4669, Dosya No: H-5, Fihrist: 1-13.
- ATASE Arşivi, Koleksiyon Adı: BDH, Klasör: 4669, Dosya No: H-5, Fihrist: 1-18.
- ATASE Arşivi, Koleksiyon Adı: BDH, Klasör: 4669, Dosya No: H-6, Fihrist: 1-9.
- ATASE Arşivi, Koleksiyon Adı: BDH, Klasör: 4669, Dosya No: H-6, Fihrist: 1-11.

1828-1829 OSMANLI-RUS SAVAŞINDAN SONRA ERZURUM'UN MAHALLE VE OVA KÖYLERİNDEN RUSYA'YA GÖÇÜRÜLEN ERMENİLER

İbrahim AYKUN*

Öz

Mora isyanı Osmanlı devletini uzun süre uğraştırmıştır. İngiltere ve Rusya gibi devletler soruna Rumlar lehine dahil olmuşlardır. 1827 yılında Rusya ve İngiltere arasında yapılan ve Rumlara muhtariyet verilmesini öngören antlaşmaya daha sonra Fransa da dahil olmuştur. Üç devlet hazırladıkları protokolü Osmanlı devletine kabul ettirmeye zorlamak için Navarin'de bulunan Osmanlı donanmasını imha ettiler. Bundan sonra gelişen olaylar bir Osmanlı-Rus savaşının çıkmasına sebep oldu. Doğu cephesinde harekete geçen Rus ordusu Kars başta olmak üzere pek çok yeri ele geçirdi. Erzurum ilk defa Rus işgaline uğradı. 14 Eylül 1829 yılında yapılan Edirne Antlaşması'yla Ruslar, bazı yerler hariç, işgal ettikleri yerleri boşattılar. Bu savaştan sonra Ruslar Doğu Anadolu'dan çok sayıda Ermeni'yi Rusya'ya göç ettirdi. Bunun Erzurum için sosyal ve ekonomik açıdan ağır sonuçları oldu.

Anahtar Kelimeler: Erzurum, Osmanlı Devleti, Rusya, Ermeni, Göç.

EMIGRATED ARMENIANS from ERZURUM and IT'S PLAIN VILLAGES to RUSSIA AFTER THE OTTOMAN-RUSSIAN WAR 1828-1829

Abstract

For a long time the revolt of the Morea caused trouble for the Ottoman Empire. States such as Britain and Russia involved the problem in favor of the Greeks. In 1827, France also joined the treaty between Russia and England, which was envisaging grant an autonomy to the Greeks. This three states destroyed the Ottoman fleet in Navarin to force the Ottoman Empire to adopt the protocol they prepared. The events that followed led to an Ottoman-Russian war. The Russian army stepped into action and on the eastern front they captured many places, including Kars. First time ever Erzurum faced with Russian invasion. On 14 September 1829 with the Treaty of Edirne, the Russians vacated the places they occupied except in some places. After this war, the Russians migrated many Armenians from Eastern Anatolia to Russia. This situation has had serious social and economic consequences for Erzurum.

Key Words: Erzurum, Ottoman Empire, Russia, Migration.

* Dr. Öğr. Üyesi, Tokat Gaziosmanpaşa Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü TAşlıçiftlik Yerleşkesi Tokat, ibrahim.aykun@gop.edu.tr

Mora'daki Rumların bağımsızlık için ayaklanmaları, büyük devletlerin Rum bağımsızlık hareketini destekler bir tutum içerisinde bulunmaları, meseleyi çözmek için aldıkları kararları, Osmanlı devletine kabul ettirmeye zorlamak için Navarin koyunda demirli bulunan Osmanlı-Mısır donanmasını yakmaları ve bunun sonucunda gelişen olaylar, yeni bir Osmanlı-Rus savaşının çıkmasına sebep olmuştur. Osmanlı Devleti'nde 1826'da Yeniçeri Ocağı kaldırılmış ve yerine kurulan Asakir-i Mansure-i Muhammediye ordusu henüz tam olarak teşkilatı tamamlanamamıştı. Navarin baskınıyla da donanmasının büyük kısmını kaybetmesi Rusya'ya Osmanlı devleti üzerindeki tarihi emellerini gerçekleştirmek fırsatını vermişti. Osmanlı devleti Rusya ile hem Asya hem de Avrupa kıtasında sınır komşusu idi. Dolayısıyla savaş iki kıtada da yapılmıştı.

Rusya'nın Osmanlı Devletine savaş ilan etmesiyle Tiknis köyünü geçen Rus ordusu 1828 yılı içerisinde Kars, Ardahan, Bayezid gibi yerleri bir biri ardına ele geçirdiler. 1829 yılı askeri hareketinin başlamasıyla birlikte de Millidüz ve Hasankale üzerinden Erzurum üzerine yürüdüler. Yeniçeri ocağının yerine kurulan Asakir-i Mansure-i Muhammediye ordusu tam teşkilatlandırılmasını tamamlayamamıştı. Ruslar karşısına kuvvet olarak Sivas'tan gönderilen ve hiç silah görmemiş kimseler düşmanla ilk karşılaşmada kaçmayı tercih etmişlerdi. Askerlerin kaçıklarını gören Erzurum halkında ümitsizlik doğurmuştu. Ruslar Hasankale civarındaki muharebelerde ele geçirdikleri Memiş Ağa'yı iyi bir şekilde davranarak kendileri lehine propaganda yapmak düşüncesiyle salıvererek Erzurum'a göndermişlerdi. Memiş Ağa Rusların korkulacak kimseler olmadıkları konusunda yaptığı konuşmalar üzerine halktan bir heyet Topdağ'na giderek şehrin Ruslara teslimin hususları görüşmüş ve şehir Ruslara teslim edilmiştir (Ahmed Muhtar Paşa, 1928: 86).

Erzurum'da düzenlemesini yapan Rus generali Paskeviç, buradan Bayburt-Gümüşhane üzerinden Trabzon'a bir koridor açma düşüncesiyle Bayburt üzerine yürümüştür. Ruslar, karşılarında ilk ciddi mukavemeti Bayburt'un yeni bir ilçesi olan Aydın-tepe (HART)'da buldular. Ruslar iki defa Bayburt üzerine yürüdüler ise de daha ileri gidemediler. Osmanlı ordusu Ruslar karşısında Doğu cephesinde olduğu gibi savaşın asıl ağırlık merkezi Batı cephesinde de yenilgiler aldı ve savaş nihayetlendiren 14 Eylül 1829 tarihli Edirne Antlaşması imzalandı. Doğu cephesinde Ruslarla çekilme görüşmeleri sonucunda antlaşma yapıldı antlaşmaya göre Kars, Ardahan Batum gibi önemli yerler Rusların eline geçti.

Savaş Sırasında Ermeniler

Edirne Antlaşmasına göre sınır, Karadeniz kıyısındaki Gurriel eyâletinin güneyinden başlayarak İmre'yi takiben, Ahıska ve Kars eyâletlerinin Gürcistan sınırlarına birleştikleri yere kadar uzanacaktı. Böylece Ahıska ve Ahılkelek kaleleri, Ruslarda kalacaktı. Çizilen hattın güney ve batısında kalan yerler Ruslar tarafından boşaltılarak, Osmanlılara iadesi kararlaştırılmıştı (Turan, 1951: 137). Şüphesiz Doğu'da Ruslara terkedilen bu yerler önemli kayıplardı. Osmanlıları üzen asıl şey, bu toprak

1828-1829 Osmanlı-Rus Savaşından Sonra Erzurum'un Mahalle ve Ova Köylerinden Rusya'ya Göçürülen Ermeniler

kayıplarından çok "**Millet-i Sadıka**" olarak adlandırılan Ermenilerin devlete karşı tutumları idi. Ermeniler, Rus-İran savaşında olduğu gibi Osmanlı-Rus Savaşı sırasında da Rusların yanında yer almışlar ve Rusların başarılarında önemli rol oynamışlardı.

Kars ve Çıldır yöresindeki Ermeniler Ruslara bağlılıklarını arzettikleri gibi, Rus ordusunda asker olarak görev de almışlardı (Beydilli, 1988: 34).

Erzurum'dan İstanbul'a gönderilen yazılarda Ermenilerin Osmanlılara karşı tutumlarından şikayet ediliyordu. Erzurum Valisi ve Şark Seraskeri Salih Paşa, 12 Kasım 1828 tarihli bir yazısında Rus-Ermeni işbirliğine değiniyor ve Ermenilerden "Ermeni taifesi ise batin-i dinileri gayretiyle düşmen-i dinimize tabi'yyet etmekte ve Bayezid'de olan Ermenilerden Rusyalı bir taraftan soltat yazub ta'lim ettirmekte olduğu" şeklinde bildiriyordu (BOA. HH. Nr. 42833-D). Hatta Bayezid'in Rusların eline geçmesinde Ermenilerin rolleri büyük olmuştu (BOA. HH. Nr. 42437).

Erzurum'a giren Ruslar Ermeniler tarafından büyük coşku ile karşılandılar. Rus ordusu ile Erzurum'a gelen ve olayların canlı şahidi olan ünlü Rus şairi Puşkin "Erzurum Yolculuğu" isimli eserinde gördüklerini şöyle anlatıyordu (*Puşkin, 1982: 48-49*): "*Ermeniler gürültülü bir kalabalık halinde sokaklara birikmişlerdi. Çocukları istavkoz çıkararak ve hiç durmadan "Hristiyan! Hristiyan!" diye bağırarak atlarımızın önünde koşuyorlardı*".

Erzurum müftüsü İbrahim Edhem Efendi, Ermenilerin "erazil ve eracif" takımının "cibiliyetlerinde merkur olan habesetleri açığa vurduklarını, en son eski Kars Muhafızı Osman Paşa'nın adamlarından birkaçını yaraladıklarından" bahsediyordu (Beydilli, 1988: 386-387).

Erzurum'un eski valilerinden, eski hükümet konağını yaptıran Galip Paşa da İstanbul'a gönderdiği bir yazısında Bayezid Sancağı'ndaki Ermeni ve Rum teb'anın ehl-i islama etmedikleri ihanet ve cevr ü cefa kalmamış olduğunu belirtirken (Ahmed Lütfi, 1290: 76), Şark Seraskeri Osman Paşa da barış yapıldıktan sonra Erzurum halkının Ruslar hakkında yaptıkları şikayetlerin neticesini İstanbul'a bildiren yazısında "derun-ı Erzurum'da kain reaya içlerinde olan erazil ve eracif taraflarından ehl-i islama ezâ ü cefâ suretleri zuhur ederek ehl-i islama hayret" vermekte olduğunu bildiriyordu (A. HH. Nr. 42741-D).

Ruslar bu savaş sonunda çok sayıda Ermeni'yi Rusya'ya göçürdüler. Ermenilerin Rusya'ya göçürülmesi fikri, Ermeniler vasıtasıyla Doğu ticaretinden yararlanmak isteyen Çar I. Petro tarafından ileri sürülmüştü. Ruslar, Ermenilerin topraklarına yerleşmeleri karşılığında her türlü dini ve dünyevî imtiyaz ve garantilerin verileceğini de vaat etmişlerdi (Beydilli, 1988: 368).

Savaş sona erdiren Edirne Antlaşmanın 13. Maddesi Ermenileri ilgilendiriyordu. Bu maddeye göre iki devlet savaş sırasında bizzat harbe katılmış veya tavr ve hareketleriyle diğer tarafı desteklemiş olan teb'alarını tamamen avf ediyorlardı. Bunların istedikleri yere göçmeleri için 18 ay müddet tanıyorlardı (BOA. HH. Nr. 36432; Turan, 1951: 142). Rusya böyle bir maddeyi antlaşmaya koymakla, savaş sırasında kendi saflarında yer almış olan Ermenilerin Osmanlı devleti tarafından cezalandırılmalarını önlemek istiyordu.

Antlaşma gereği Rusya'ya gitmek isteyen Ermenilere Osmanlı devleti tarafından müdahale edilmeyecekti. Aynı şekilde Rusya da Ermenileri göç için zorlamayacaktı. Osmanlılar hallerinden memnun olan Ermenilerin, mal ve mülklerini bırakıp da Rusya'ya göçeceklerine ihtimal vermiyordu (Beydilli, 1988: 387).

Ancak göçte zorlama yapılmamasının antlaşmada yer almasına rağmen Ruslar Ermenileri göçte zorlamışlardı. Şark Seraskeri Osman Paşa bir yazısında Rusların zorla göç politikalarına değinerek "*Erzurum vesair istilâ-dâde olan mahaller reayasını Rusyalu beraber götürceğim deyu defter etmekde, onlar dahi muhalefet etmekde*" olduklarını bildırıyordu (BOA. HH. Nr. 42863).

Yine Osman Paşa bir başka kaimesinde Rus Generali Pankratiyef'in "*reayayı tahrik ve işgal edüb kaza ve nahiyelerde olan ehl-i ziraat ve hiraseti zecren men ü ibtal etmekde*" ve Erzurum'da bulunan Ermeni Kocabaşı'nın Ruslara bağılık arz ettiğini ve "*millet-i mersumenin ol tarafa tergib ü teşvik ve meyl-i rağbet etmeyenleri iz'aç ü tazyik*" ettiğini, Pasin, Micingerd, Hınıs, Tekman ve Tercan kazalarına adamlar göndererek buralardaki Ermenileri zorla deftere kaydettiğini bildırıyordu. Bu durum birçok kere Pankratiyef'e yazıldıysa da bir taraftan dellal çıkartarak gitmek istemeyenlere müdahale edilmemesini duyurmuş, bir taraftan da kendi taraflarına çekmeğe muvaffak olduğu Karabaş ve Ruhbanlar vasıtasıyla Ermenileri göç için zorlamaya çalışmıştı (Beydilli: 1988: 387-388).

Erzurum müftüsü İbrahim Edhem ve iki kişi mührüyle gönderilen yazıya göre piskopos ve ruhbanların ev ev dolaşarak "*varın Karabaşın defterine giden ve gitmeyen kayd olunsun. Gidenleri Karabaş defterine yazılsun. Gitmeyenlerini mahalle defterine kayd ettirsünler. İmamların defterine kayd olunanların cümlesinin emval ve eşyaları nehb ve garet ve haneleri ihrak olunacaktır*" şeklinde gitmeyenleri tehdit etmişlerdi (BOA. HH. Nr. 36432-F).

Osmanlı Devleti, göçü önlemek amacıyla "*Erzurum vesair istilâ-dide olan mahallerinde kain reaya taifesinin cihet-i ahire meyl ve tabi'iyet etmemeleri ve vatan-ı asliyelerini terk ile Rusyalu tarafına gitmemeleri hususu Erzurum ve Kars vücuhtarına bazılarına bazılarına tahriren mahfice tavsiye*" kılınmıştı (BOA. HH. Nr. 42863). Ermeniler ise Rusların kendilerini zorla götürdüklerini ve kendilerini rencide ettiklerini ileri sürüyorlardı (Beydilli, 1988: 392). Osmanlı Devleti Erzurum, Kars, Bayezid ve Eleşkirt gibi yerlerdeki reayanın açık ve gizli olarak görevliler gönderip onlara güven vermeye çalışmıştır. Bu kritik ortamda Erzurum'da bulunan Köse oğlu isimli sarrafa yazı yazılarak yardım istenmiştir. Ermenilerin buldukları yerleri terk ederek hiç bilmedikleri yerlere göçmelerinde zorlama olmadığını söylemek yanlışır. Aşağıda listede de gösterildiği üzere büyük bir kısmı sahip oldukları şeyleri satmadan gitmişlerdir. Böyle davranmalarında muhtemelen bir maceraya atıldıklarını vaad edilenlerin gerçekleşmemesi üzerine geri dönme ihtimalini düşündükleri de akla gelebilir.

Ermenilerin Rusya'ya Göç Ettirilmesi

Osmanlı-Rus Savaşı'nın bedelini en ağır şekilde ödeyen şehir Erzurum

1828-1829 Osmanlı-Rus Savaşından Sonra Erzurum'un Mahalle ve Ova Köylerinden Rusya'ya Göçürülen Ermeniler

olmuştur. İlk defa Rus işgaline uğrayan şehrin nüfusu savaştan önce 130.000 civarında iken savaştan sonra 13.000'e düşmüştür. Bunda Müslüman halkın savaş bölgesinden uzak şehirlere göçmesinin yanında Rusların çok ciddi bir Ermeni nüfusunu Ahıska, Ahılkelek ve Revan gibi yerlere göç ettirilmesi olmuştur. Osmanlı-Rus savaşından bir süre önce İran ile yapılan savaşın da başkomutanı olan Paskeviç'in Ermenileri Rusya'ya göçürmesinin nedeni Osmanlı devletinin Doğu eyaleti Erzurum'u ekonomik olarak zayıflatma düşüncesi olduğu düşünülebilir. Bir diğer düşünce ise İran ve Osmanlıdaki Ermenileri Revan gibi bir yere yerleştirerek ileride Ermenistan adıyla bir devlet kurmayı amaçlamışlardı.

Şüphesiz ki Ermenilerin göçürülme projesi Erzurum ve çevresinde yaşayan tüm Ermenileri kapsamıyordu. Devletlerinden memnun olan, Rus tehditlerine boyun eğmeyen ve kendilerine yapılan vaatlerini hayal mahsulü olarak görenler göçün dışında kalmayı başarmışlardı. Osmanlı devleti tarafından Rusya'ya göçen Ermenilerin isim listesi, bıraktıkları emlakları satan ve satmayan olarak kayıt edildiği ayrıntılı defterler tutulmuştur¹. Rusya'ya ulaşan ve yerleştirilen Ermenilerin listeleri Rusya tarafından da tutulmuştur. göçürülen Ermenilerin listesi A.D. Yeritzoff tarafından "List of Inhabited Points of Erzerun Province" adıyla, "İzvest. İmp.Russ. Geog. Soc. Cauc. Sect. VIII. Appentd. " de Rusça olarak yayınlanmıştır.²

Ruslar tarafından Rusya'ya göçürülen Ermeniler, yukarıda da belirtildiği gibi Revan, Ahıska ve Ahılkelek ve Tiflis'e yerleştirildiler (Allen ve Muratoff, 1966: 288). Erzurum merkezden göçürülen hane sayısı 2421, köylerden göçürülen hane sayısı ise 1225 hane dir. Erzurum ve köylerden göçürülen toplam Ermeni hane sayısı 3646 idi (BOA.HH.Nr. 43065-O; BOA.HH.Nr. 43065-P).

Ermeni göçü sadece Erzurum ve ova köylerini kapsamıyordu. Erzurum'un Pasinler kazalarıyla birlikte Hınıs, Tercan ve o zamanlar Erzurum'a bağlı olan Bayburt, Tercan gibi yerlerden de Rusların göç projesine katılmalar olmuştu (BOA. HH. Nr. 43065-R).

Osmanlı tarafının tuttuğu kayıtlar incelendiğinde göçürülen Ermenilerin büyük çoğunluğunun ticaret ve sanat erbabı olduğu görülür.

Erzurum'un şehir içerisinde giden Ermenilerin mahalle mahalle evlerini satan satmayan itibarıyla dökümü şu şekildedir:

¹ Bu defterlerden Erzurum'un merkezden göçe zorlanan BOA. HH. Nr. 43065-O : köylerden göçe zorlananlar ise BOA. HH. Nr. 43065-P 'de kayıtlıdır ve çalışmanın esas kaynağını teşkil etmektedir.

² Bayezid ve Eleşkirt taraflarından göçürülenlerin listesi de J.D. Maloma tarafından Rusça olarak yayınlanmıştır. "List of Inhabited Places in Deistricts of Bayazid and Alashkert" adıyla, "İzvest. İmp.Russ. Geog. Soc. Cauc. Sect.V, s. 1877-78. (Bu listelerin yayınlandığı hakkında H.F.B. Lynch'in, "Armenia Travels and Studies" isimli eserinin bibliyografya kısmında bilgi verilmektedir.)

İbrahim AYKUN

Mahallenin İsmi	Evini		Toplam
	Satan	Satmayan	
Lala Mustafa Paşa	1	5	6
Cafer Efendi Mah.	4	-	4
Cami-i Kebir Mah.	4	-	4
Kabe-i Mescid Mah.	-	3	3
Koloğlu Mah			
Karakilise Mah.	2	3	5
Boyahane Mah.	5	-	5
Bakırcı Mah.	2	3	5
Çortan Mah.			
İlyas Paşa	1	17	18
Hanım Ha. Mescidi Mah.	-	3	3
Ağ Mescid Mah.	5	5	10
Cafer-zâde Mah.	-	3	3
Çukur Mah.	1	1	2
Cennet-zâde Cami. Şerifi mah.	7	11	18
Yoncalık Mah.	13	11	24
Sultan Melik Mah.	2	-	2
Hasan Basri Mah.	8	-	8
Mehdi Mehmed Mah.	5	1	6
Emirşeyh Mah.	1	4	5
Habib Efendi Mah.	5	1	6
Darağaç mah.	22	20	42
Habib Efendi Mah.	6	4	10
Kadana Cami-i Şerif. Mah.	8	5	13
Veyis Efendi Mah.	16	21	37
Hacı Cum'a Mah.	2	11	13
Kemhan Mah.	-	3	3
Dervişağa Mah.	6	5	11
Cedid Mah.			
Kasım Paşa Mah.	19	41	60
Yeğenağa Mah.	19	78	97
Yeni Cami-i Şerif Mah.	3	1	4
Ali Paşa Mah	48	350	398
Abdurrahman Ağa Mah	5	88	93
Kavak Mah	32	232	264
Gümrük Mah	37	469	506
Topçuoğlu Mah.	19	58	77
Zağarcı Ali Mah.	1	13	14
Gez Mah.	11	66	77
Mumcu-yu Süfla Mah.	41	116	157
Mumcu-yu Ulya Mah.	6	147	153
Murad Paşa Mah.	12	23	35

1828-1829 Osmanlı-Rus Savaşından Sonra Erzurum'un Mahalle ve Ova Köylerinden Rusya'ya Göçürülen Ermeniler

Dere Mah.	7	30	37
Vanî Efendi Mah.	15	3	18
Şeyh Mah.	-	1	1
Çırçır Mah.	2	21	23
Hikmet Mah.	-	34	34

Ermenilerin büyük çoğunluğu evlerini satmamıştır. Bunda devletin Ermenilerin hata yaptıklarını göçseler bile tekrar geri döneceklerini düşünerek satılan evlerin alınmasına itibar edilmemesi şeklindeki uyarılarının etkili olduğu söylenebilir. Bazı mahallelerde tüm evler satıldığı gibi bazılarında ise hiç satılmamıştır.

Osmanlı Devletinde ticaret ve sanatla büyük oranda gayrimüslimler ilgilenmişlerdir. Dolayısıyla Erzurum'daki Ermenilerin büyük çoğunluğu ticaret ve sanatla uğraşmaktaydılar. Bunu tutulan defterlere dayanarak şu şekilde göstermek mümkündür:

Meslek	Adet	Meslek	Adet
Abacı	22	Bezzaz	17
Alacacı	1	Bıçakçı	1
Arabacı	1	Borcu	1
Arpacı	1	Boyacı	3
Attar	31	Börekçi	14
Babuccu	7	Baltacı	3
Bakırcı	6	Bürükçü	3
Bakkal	9	Cubukcu	1
Baltacı	1	Çadırcı	1
Banucu	1	Çakmakçı	5
Başlamacı	1	Çarıkcı	16
Başmakçı	6	Çerçi	10
Berber	3	Çilingir	6
Bezirgan	3	Bezzaz	17
Çitçi	3	Duhancı	29
Çizmeci	29	Düğenci	1
Çubukçu	6	Ekmekçi	11
Çukacı	1	Enfiyeci	2
Çulha	94	Fırıncı	3
Debbağ	16	Göncü	1
Değirmenci	21	Gübreçi	1
Demirci	71	Haffaf	6
Dikici	1	Haftan	1
Dökmeci	11	Hallaç	3
Dökücü	4	Hamurcu	1
Döşekçi	1	Hancı	1
Döşemeci	7	Hasırcı	1
Hızarcı	5	Kapanıcı	2
İbrikçi	6	Kasap	47

İbrahim AYKUN

Kabzımal	2	Kavalcı	1
Kahveci	12	Kavukçu	5
Kalaycı	13	Kaytancı	9
Kalburcu	1	Kazancı	5
Kalıpçı	1	Kazzaz	47
Kalpakçı	4	Kebabcı	1
Kaltakçı	6	Keçeci	1
Kandilci	1	Keteci	2
Ketenci	3	Meyhaneci	10
Kılıcı	8	Mihçı	3
Kısırcı	1	Mumcu	14
Kılarcı	1	Muytub	19
Koltukçu	8	Naalçacı	7
Kömürcü	2	Nakkaş	2
Kuyumcu	31	Nalbant	65
Külhancı	3	Nalınıcı	2
Kürekçi	22	Oturakçı	1
Kürkçü	29	Şalcı	1
Lağımıcı	1	Şamdancı	1
Mabucu	1	Tarakçı	1
Palancı	8	Tarakçı	3
Panbukçu	19	Taşçı	1
Papuccu	3	Tavukçu	2
Penpeci	5	Tekneci	1
Peştemalci	3	Terlikçi	2
Saatçi	6	Terzi	101
Sabuncu	15	Tiftikçi	7
Sarraı	1	Tokacı	1
Savakçı	1	Torbacı	1
Selekçi	1	Tulumcu	3
Semerci	1	Tüccar	46
Seridar	9	Tüfenkçi	2
Setenci	1	Tükmeci	2
Sırmacı	1	Tülbentçi	1
Sirkeci	5	Tütüncü	1
Sucu	2	Uncu	3
Üzengici	3	Yemenici	10
Zurnacı	1		

Osmanlı Devletinde Gayrimüslim erkeklerden yaş gruplarına göre edna, evsat ve âlâ olmak üzere alınan cizye vergisi ve ürünlerden alınan ve haraç adı verilen vergiler alınıyordu. Askerlik hizmetine karşılık olarak cizye vergisi, Köprülü Mustafa Fazıl Paşa zamanına kadar mahallinde tahakkuk ettirilirken, görülen bazı haksızlıklar üzerine, İstanbul'da cizye muhassıllığı adında bir teşkilat kurulmuştu. Bu teşkilat

1828-1829 Osmanlı-Rus Savaşından Sonra Erzurum'un Mahalle ve Ova Köylerinden Rusya'ya Göçürülen Ermeniler

tarafından cizye senedi düzenlenerek bohçalarla eyaletlere gönderilirdi. Senetlere zarf hizmeti gören bu bohçalara "cizye bohçası" denirdi (Küçük, 1975: 122). Ermenilerin göçüyle birlikte Erzurum ekonomik yönden sarsıldı. Çünkü Cizye geliri önemli bir yekun tutuyordu. 1823 yılı Erzurum kalemi Gebran cizyesi 237.192 kuruş, avarız bedeli ise 3800 kuruş olmak üzere toplam 2 yük 40.992 kuruşu buluyordu.

1833 yılında Erzurum'a gönderilen iki kıta cizye bohçasından biri açılmış ve dağıtılmış diğeri geri iade edilmiştir. Bu iadeden göç eden Ermenilerin oranının hayli fazla olduğunu anlıyoruz. İadenin sebebi ise Erzurum'dan son savaşta çok ciddi Ermeni nüfusu göçürülmesine rağmen cizye defterlerinin eski kayda göre düzenlenmesiydi. Görüldüğü gibi Erzurum'un içerisinde Ermenilerin yoğun olarak bulunduğu mahalleler Gümrük, Ali Paşa ve Kavak mahalleleri idi. Ermenilerin büyük kısmının sanatkâr olduğu düşünülürse Erzurum ekonomisinin büyük kayba uğradığı muhakkaktır. 1840 yılında Erzurum'a gelen Moriz Wagner, Erzurum'un çarşısının şehrin büyüklüğüne göre zengin olmadığını ve Türkiye'de gördüğü büyük şehir çarşılarının en fakiri olarak nitelemesi Rusya'ya göçen Ermenilerin ticaret ve sanatta şehirde bıraktıkları boşluğu göstermektedir. Yine Wagner eserinde Karl Ritter'in Hamilton'dan aktardığına şu bilgiyi de paylaşmaktadır (Pınar, 1997: 56): "*Şehrin en önemli endüstri dalları demircilik ve bakırcılıktır. Fakat Ruslarla yapılan son savaştan sonra Ermenilerin göç etmesi üzerine şehirdeki en iyi işçilerin eksilmesine bağlı olarak bu endüstri dallarında gerileme olmuş.*"

Osmanlı Devletinin doğusunda bulunan en büyük eyaleti olan Erzurum, çevre sancak ve kazaların ihtiyaç duyduğu çeşitli ürünlerin temin edildiği bir merkez konumundaydı. Göçle birlikte bunların yoklukları hissedilmeye başlanmıştı. Aynı zamanda Ermeni esnaftan esnaf olarak alınan vergiler de düşmüştü.

Köylerden Göç Ettirilen Ermeni Nüfus

Erzurum'un merkez köylerinden de hayli yekun bir nüfus göçürülmüştür. Bunların geriye bıraktıkları emlak ve arazi dökümünün de defter şeklinde kaydı tutulmuştur. Köy köy evlerinin oda sayısı, çayır, tarla, değirmen gibi ayrıntılı şekilde gösterilen döküme göre geriye kalanlar şu şekilde idi.

İbrahim AYKUN

Köyün adı	Hane	Ev (Göz olarak)	Cayır	Tarla			Yonca	Değirmen	Harman	Denk	Hatap	Harman	Ahur	Ambar
				Ekili	Boş	Toplam								
Şeyh	2	107	18	4	22									
Müdüрге	15	56	8	2	8	10								
Iğdasor	15	62	1		12	12	-	-						
Tufanç	54	224	8			51								
Hıns	77	243	2	5	31	36	-							
Köşk	9	24	8	2	38	40	-	-						
Uğrak	6	32	5	1	11	12	-	-						
Karagöbek		150	15	50		50		2		2				
Zağgi		98	7			26		1		1				
Kızıl Kilise		215	5			40		1		1				
Künbed	23	106	16	35	73	108								
Dinarkom	32	119	9		10	10								
Sıtavuk	16	61			3	3								
Arzutı	73	356	11	4	38	38								
Umudum	50	265	16	22	39	61	-	1		1				
Kevahor	32	169	22.5	1	11	11	-	-						
/Gircinkos	18	42	1	3	17	20	4	-						
Mülk	7	29	-		3	3								
Tivnik	3	13	-		15	15								
/Kirnic	7	22	1		2	2	1	-						
/Erkinis	6	18	2	1	6	7	1	-						
Hackevank	20	77	13	14	70	84	2							
İğdasor	15	46	7.5		64.5	64.5								
Artızu	23	105	20	11	10	11		4	Göz					
Norşin	16	72	5			45	5							

**1828-1829 Osmanlı-Rus Savaşından Sonra Erzurum'un Mahalle ve Ova Köylerinden
Rusya'ya Göçürülen Ermeniler**

Terkuni	4	13			11	11		1									
Kömk	9	23			22	22						4					
Özni	23	100	3	14	72	86											
Badışın	1	2	2														
Salasor	4	14		3	9	12											
Karaz	11	23			28	28		1 Maa Denk									
Kuşcu	6	27			25	25											
Ercek	5	21	1	2	16	18											
Kayapa	1	3			2	2											
Tigir	1	4															
Poçık	13	40			19	19											
Zuvans	1	4						Değir men ve Denk1								1	
Şegav	40	104	22	20	2	22 /İ car 20 9											
İrgemansur	40	77	7	6		6											
Kagdariç	10	45	4	6	3	9											
Karahasan	20	49	9		9	14 İca r											
Aşkale	88	364	35	6	39	55											
Pırnakapan	5	18	4	5		5											
Danzut	3	7															
Çizmet	1	4	1	1		1											
Topalçavuş	8	22		3	1	4											
Pırtın	36	95	13	27		27	2										
Nerdiban	25	105	18	17	67	84	1										
Örtülü	16	59	6	5	30	39											
Cinis		123		5		5											
İlca	48	183	5	19	42	61					1						
Pulur	13	63	4	3	4	7											
Söğütlü	39	166	5		32	32											
Süngerçiç	24	94	1	5	49	54											
Özbek	10	30	2	6	16	22											
Arşuni	23	111	4	23	20	43											
Gez	6	22	1														
Kan	73	192	14	1	13	14											
Karagöbek		115						2/De nk 2									1

İbrahim AYKUN

Zağki		82						1/De nk 1						6
Kızıl Kilise		175						1/İ Denk						16

Köylerden göçürülen Ermeni nüfusu 1225 hane, 5118 güz emlak, 336 ambar, 320 çayır, 1348 ekili ve boş tarla, 14 değirmen, harman 40, yazlık 95, güzlek 407'dir. Arz-ı miri olup ağalığa münhasır olan bazı köylerde hane sayısı tam verilmediği için köyde kaç hane Ermeni,nin yaşadığı tabloda verilememiştir. Bundan dolayı tabloda yapılacak bir toplam ile verdiğimiz toplam arasında tutarlılık bulunmamaktadır. Böyle köylerde evin kaç göz olduğu, ambarların sayısı ve değirmenlerin sayısı verilmiştir.

Ermenilerin göçürülmesi mayıs-haziran aylarına tesadüf ettiği için çok kimse tarlalarını ekmemişlerdi. Anadolu'nun bazı yerlerinde görüldüğü gibi Erzurum'da da güzden ekinlerin ekildiği olmuştur ki bunların sayısı oldukça azdır.

Osmanlılar, Rusların vaatlerine inanarak Rusya'ya gitmiş olan Ermenilerin mallarına el koyma gibi bir düşünce içerisinde olmamışlardı. Göç etmiş olan Ermenilerin emlak ve arazilerinin defter ve ilamları çıkartılmıştı. Ancak Ruslar, Kars taraflarından giden Ermenilerin ürünlerini satın aldıkları iddiasıyla götürmek istemişler ve bu iş için Kars'ta Arslan Bey ve Mardirus adında iki görevli bırakmışlardı (BOA. HH. Nr. 43155-A).

Rumeli taraflarından da Rusya tarafına gidenler olmuştu. Bunların geride bıraktıkları emlak ve arazi için tatbik edilen usul şu şekildeydi. Vatanlarını terk ederek ayrılanların emlak, arazi, bağ ve bahçelerine dokunulmayıp, ürünleri biçirilip, üzümeleri toplattırılarak, orakçı ve amele ücretleri ile harman masrafları ayrıldıktan sonra bir aya kadar dönenlere verileceği duyurulmuş ve dönene kadar da "ma'rifet-i şer" ile korunmasına karar verilmişti. Bu usulün Doğu Anadolu'dan giden Ermenilerin emlak ve arazileri için de uygulanmasına karar verilmişti. Yukarıda belirtildiği gibi, Kars tarafındaki Ermenilerin ürünlerini Ruslar tarafından satın alınmıştı. Erzurum Valisine, ürünlerin nakli için görevlendirilen görevlilerle irtibat kurarak, İstanbul ile yazışmalar yapıldığı bildirilerek zaman kazanılması bildirilmişti (BOA. HH. Nr. 43155-A). Erzurum valisine yazılan bir başka yazıda da Rusya'ya gidip tekrar geri dönen Ermenilerin emlak ve arazilerinin kendilerine verilmesi istenmişti (BOA. HH. Nr. 43155-A).

Rusya'ya büyük ümitlerle giden Ermenilerden bir kısmı orada istediklerini bulamadılar ve "Vatan-ı asliyelerine ric'ate can' atmak istediyseler de oralarda binbir perişanlık içerisinde bulduklarından, Osmanlı Devleti tarafından gönderilen yetkililerin yardımlarıyla bir kısmı geri dönmeye muvaffak oldular (BOA. HH. Nr. 42721).Osmanlı Devleti Ermenilerin göçlerini engellemek için büyük çaba sarf etmiştir. Güç olan yerlerde Müslüman nüfus, komşularının bıraktıkları emlak ve araziye zorla almak, ucuza kapatmak gibi düşünce içerisinde asla olmamışlardır. Günümüzdeki gibi modern bütçenin olmadığı ve toplanan gelirlerin mahallinde sarf edildiği bir eyalette toplanan vergiler çok önemliydi. Göç ile birlikte gayrimüslimlerden alınan vergiler

1828-1829 Osmanlı-Rus Savaşından Sonra Erzurum'un Mahalle ve Ova Köylerinden Rusya'ya Göçürülen Ermeniler

önemli oranda düşmüştür. Ayrıca iklimden dolayı ziraatın sınırlı yapıldığı bir coğrafyada, ticaret ve sanatın şehir ekonomisinde çok önemli bir yer tutmaktaydı. Yine bu göç ile birlikte sosyal hayatta da olumsuzluklar yaşanmış bazı mesleklerden elaman sıkıntısı çekilmiş, bazı eşyaların temininde zorluklar yaşanmıştır.

KAYNAKÇA

Arşiv Belgeleri

BOA. HATT-I HÜMAYUN TASNİFİ: 36432-F; 36432-H; 42437; 42721; 42741-D; 42833-D; 42863; 43065-O; 43065-P; 43155-A

Kaynak ve Araştırma Eserleri

Ahmed Muhtar Paşa, Türkiye Devletinin En Mühim ve meşhur Esfarından (1244-1245) 1Türkiye-Rusya Seferi c. II, Ank. 1928

Ahmed Lütfi, Tarih-i Lütfi II, İst. 1290.

Küçük, Cevdet, Tanzimat Devrinde Erzurum. (Basılmamış Doktora Tezi 1975).

Kemal, Beydilli, 1828-1829 Osmanlı-Rus Savaşında Doğu Anadolu'dan Rusya'ya Göçürülen Ermeniler, Belgeler XIII/17 Ank. 1988.

Pınar, İlhan, Moriz Wagner'in Gözüyle Erzurum, Tarih ve Toplum (Temmuz 1997) sayı 163.

Turan, Şerafeddin, 1829 Edirne Antlaşması, DTCF Dergisi, Cilt 9, Sayı 1-2 (1951).

Puşkin, Aleksandr Sergeyeviç, Erzurum Yolculuğu (Çev. A. Behramoğlu), İst. 1982.

Allen, W.E.D.-Muratoff, Paul, 1828-1921 Türk- Kafkas Sınırındaki Harplerin Tarihi, Ank., 1966.

AHLAK VE EDEBİYAT İLİŐKİŐİ AÇISINDAN MEHMET AKİF ERSOY ÖRNEĞİ*

Melih TAŞTAN**

Öz

‘Sanat sadece sanat içindir’ düşüncesi ile ‘sanatın icrasında bir niyet olmalıdır’ görüşleri arasındaki çatışma insanlık tarihi açısından uzun bir tartışmadır. Edebiyat açısından yapılan çalışmalarda sadece doğal güzellikleri, hayatı ve sevgiyi tasvir etmenin edebiyatın işlevi için yeterli olmadığını dile getiren bir kişi de edebiyatçı kimliğinin yanı sıra mütefekkir yönü de bulunan, bütün gayretini ve hayatını milletine doğru ve güzeli göstermek için vakfetmiş Mehmet Akif Ersoy’dur. Mehmet Akif, çok büyük önem attığı ahlak bahsinin edebî eserler vasıtası ile topluma aktarılmasını, edebiyat-ahlak ilişkisinin sağlam bir birliktelik kurarak yol arkadaşları olmaları gerektiğini savunmuştur. Bu çalışmada Mehmet Akif Ersoy’un eserleri üzerinden onun edebiyat-ahlak ilişkisi üzerine görüşlerini gün yüzüne çıkarmaya çalıştık.

Anahtar Kelimeler: Mehmet Akif Ersoy, Ahlak, Edebiyat, Sanat.

RELATIONSHIP BETWEEN MORALITY LITERATURE in THE TERM of MEHMET AKIF ERSOY EXAMPLE

Abstract

The confrontation between the idea that ‘art is for art only’ and the ‘must have an intention in performing of art’ is a long discussion in term of human history. In the studies carried out in the literature, Mehmet Akif ERSOY who has a philosopher aspect and who devoted his life to show his nation to the right and the beauty, as well as a person with a philosopher identity, expressed that not only depicting natural beauties, life and love is sufficient for the function of literature. Mehmet Akif advocated the transfer of the morals in which he attributed great importance to the society through literary works, and that the relationship between literature and morals should be his companions in a solid relationship. In this study, we tried to reveal the positive views of Mehmet Akif ERSOY through his works on his relation between literature and ethics.

Key Words: Mehmet Akif ERSOY, Ethics, Literature, Ar.

GİRİŞ

Ahlak; insanlık tarihi kadar eski, toplumların huzur ve esenliğinin tesisi açısından çok önemli bir kavramdır. Asırlar boyu insanlık çoğu zaman huzuru para,

* Bu makale, 2015 yılında Tokat Gaziosmanpaşa Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Felsefe ve Din Bilimleri Anabilim Dalı’nda yapılan “Mehmet Akif Ersoy’un Dine Dayalı Ahlak Anlayışı” adlı yüksek lisans tezi üzerinden hazırlanmıştır.

** Öğretim Görevlisi, Tokat Gaziosmanpaşa Üniversitesi, e-posta: melihtastan.togu@gmail.com, ORCID: 0000-0002-3371-2122.

şan, şöhret, iktidar, güç gibi dünyevî lezzetlerde aramış, içinde ahlak ile birleştirilmemiş hiçbir vasıta insanı gerçek manada bir refaha kavuşturamamıştır.

Önemli bir kavram olan ahlaki İmam Gazâlî şu şekilde tanımlar;

Fiillerin hiçbir zorlama olmaksızın kolaylıkla ve rahatlıkla kendisinden çıktığı insan nefsinde yerleşmiş bulunan bir melekedir ki, ondan fikri bir zorlamaya lüzum kalmaksızın fiiller kolayca ortaya çıkar (Gazâlî, 1992: 49).

Bu tanımdan hareketle ahlakın; insanın yaratılışıyla birlikte içinde var olan a-priori bir bilgi olduğu söylenebilir. İnsanlar sevgi, merhamet, iyilik, yardım etmek gibi ahlaki tavırları doğuştan itibaren sonradan öğrenilmiş a-posteriorik bilgi olmadan otomatik bir tavırla sergilerler. Zaman geçtikçe kendi fitratını kaybetmeyen insanlar bu ahlaki tavırlarını koruyarak daha da yükseltirler ya da zihninde var olan o güzel bilgilerin muhafazasını yapmadıkları için bunları kaybederler. Dünya tarihinde birçok uygarlık bilimin yanında ahlakını korudukça medeniyet vasfını elde etmiş, bu iki değeri birlikte yürütemedikçe kendi halklarının ve diğer milletlerin hayatlarını olumsuz bir yöne sürüklemişlerdir. Günümüzde de; ahlaki tavrın aksine davranan güç sahibi birçok yönetim dünyevî hırslarına yenilip adil paylaşım, merhamet, insana saygı ve güçsüze karşı iyilikten uzak davranış sergileyerek dünyayı savaş ve buhranların sardığı bir yer haline getirmektedirler. Dünyanın birçok yerinde huzursuzluk, açlık, sömürü ve işgal gibi yaşanan kötü durumlar korunamayan insan doğasının sonuçlarıdır.

Edebiyat ve ahlak ilişkisini ele aldığımız bu çalışmada, çalışmamızın ilerleyen bölümlerinde detaylı değineceğimiz ahlakın tanımından kısaca bahsettikten sonra edebiyat kavramına da bakacak olursak; Edebiyat: *Düşünce, duygu ve hayallerin yazı veya sözle, dil vasıtasıyla güzel şekilde ifade edilmesi sanatı (Doğan, 1996: 320)* şeklinde tanımlanmaktadır.

Kendi halklarına ve insanlığa mâl olmuş birçok edebiyatçı, ozan ve şiir üstadı duygularını, düşüncelerini, acılarını, kederlerini, sevinçlerini insanlara edebî bir dille aktararak nice eseri kendi millî kültür hazinelerine ve dünya edebiyatına kazandırmışlardır.

1. Ahlak Felsefesinin Kavramsal Çerçevesine Göre Ahlak Nedir?

Birçok kişinin ve toplumsal hafızanın ahlaka dair farklı tanım ve yorumlamaları olmuştur. İnsanlık tarihi boyunca birçok düşünce insanı ahlakın tanımını yaparak insanlara bu hususta tavsiyelerde bulunmuşlardır. Aşağıdaki tanım üzerinden ahlak ile alakalı daha teferruatlı bir inceleme yapacak olursak;

Ahlak kelimesi Arapça "hulk" (veya 'huluk') kelimesinin çoğulu olup Türkçe'de tekil olarak kullanılır. Hulk; din, tabiat, huy ve karakter gibi manalara gelir. İngilizce'de ahlak karşılığında 'moral' kelimesi de, Latince 'moralis' kelimesinden türetilmiştir. 'Moralis' adet, karakter, hal ve hareket tarzı demektir (Kılıç, 2012: 1).

Bu tanımda ahlak kelimesinin orijinine giderek etimolojik bir bakış üzerinden bir tanımlama yapılmaktadır. Kelimenin kökeni önceden verdiğimiz İmam Gazâlî'nin

Ahlak ve Edebiyat İlişkisi Açısından Mehmet Akif Ersoy Örneği

tanımını destekler şekilde insan tabiatı üzerine bir anlam ifade etmektedir. Ahlak kavramı üzerine bir başka tanımlamada da şu açıklamalar yapılmaktadır;

Son devir Osmanlı ahlakçılarından Ali İrfan 'hulk, insanın iç davranışlarına, halk ise, insanın dış davranışlarına aittir. Daha doğrusu; hulk, ruhun, halk ise bedenın tavsifinde kullanılır. Halk, gözle görülen heyet, suret ve eşkale, hulk da, basiretle idrak olunan kuvvet ve seciyeğe mahsustur' demiştir. 'Bu adam hulken iyi, halken güzeldir' denildiğinde, gerek ruhi, gerekse dış görünüş itibari ile beğenilen bir kimse anlaşılmalıdır (Erdem, 2006: 51).

Bu tanımlamada ahlak üzerinden 'hulk' ve 'halk' kelimelerinin tarifi yapılmakta, ahlakın insanda hem iç (ruhî) hem de dış (suret) anlamda tezahür ettiğinden bahsedilmektedir.

Ahlakı anlamada başka bir etimolojik tahlilde ise; *Ahlakçılardan Mehmet Fazıl (ö. 1885) ise, hulk kavramını huy manasına kullanır ve huy için de: 'Ruhta hasıl olan tabii bir olaydır ki, bu sayede her şahıs var olan hissi ve iradi kuvvetini kendine has bir şekilde kullanır' (Erdem, 2006: 52) der.*

Bu tanımda da hulk üzerinden meseleye yaklaşılmış, hulkun Arapça'da yaratılış anlamına gelmesinden hareketle ahlakın yaratıcı tarafından kişinin ruhuna yerleştirilmiş huylar olduğuna vurgu yapılmıştır.

Ahlak üzerine bir başka tanımlama üzerinden gidecek olursak; *Son devirden A. Behçet, A. Nazima (ö. 1935), A. Şeref (ö.1925), A. İrfan, A. Nazif (ö. 1858) ve birçok ahlakçılara göre ahlak: nefiste (ruhta) köklü bir şekilde yerleşip kendisinden fiil ve davranışlar, düşünmeden, zorlamaya ihtiyaç duymadan, suhuletle (kolaylıkla) meydana gelen "Heyet-i Rasiha"ya denir" (Erdem, 2006: 53).*

Bu bakış açısında ise; ahlakın a-priori yönüne atıfta bulunarak, onun yaratılışla birlikte insan ideasında bulunan bir özellik olduğuna işaret edilmiştir. İnsan zihninde hazır yüklü olan ahlaki melekeler, kişi kendi yaratılışı üzere olan programını bozmadığı sürece kendiliğinden ortaya çıkacaktır.

Aşağıdaki alıntıda ise İslam kaynaklarında ahlakın hulk ile aynı manada kullanıldığından, ahlakçıların büyük bir kısmının ahlakı insan davranışlarının membaı ve bilinç kuvveti saydıklarından söz etmektedir; *İslam kaynaklarında "hulk" ile "ahlak" kavramları hep aynı manada kullanılmıştır. Ahlakçıların ekserisi "hulk"u, insandaki bütün hal ve davranışların kaynağı ve şuurun doğru bir kuvveti saymıştır. Bu nedenle huy, "ruhta meydana gelen tabii bir olaydır" ki, bu sayede herkes var olan hissi ve iradi kuvvetini kendine has bir şekilde kullanır (Erdem, 2009: 13).*

Ahlak üzerine büyük fikir mesaisi yapmış, düşünce dünyamızın önemli şahsiyetlerinden Nurettin Topçu'ya göre ahlak: *Dini olgunluktur; hayvani hayattan insani hayata yükseliştir. Onun ilke ve prensipleri de dini kurallara dayanır. Her ahlaki prensibin dini bir kaynağı vardır. Dolayısıyla da ahlakla din birlikte ortaya çıkmış olup, insanlığın ahlak tarihi aynı zamanda dinlerin de tarihi olmaktadır (Topçu, 1998: 86).*

Bu tanımlamasından anlaşılacağı üzere Nurettin Topçu'ya göre ahlak dini temelli bir kavramdır. Onun düşünce dünyasında ahlakın kaynağı dinlerdir ve ahlak dünya tarihi boyunca dinlerin öğretileri üzerinden beslenmiştir.

Recep Kılıç da “Ahlakın Dini Temeli” isimli eserinde aşağıdaki alıntının öncesinde dini temelli yaklaşımlardan bahsettikten sonra ahlak üzerine şu değerlendirmelere yer vermektedir:

Yukarıda yaptığımız ahlak tanımlarında gördüğümüz dini temelli yaklaşımların yanında, yüzyıllar içerisinde ahlaki akıl, sezgi ve duygu ile de temellendirilmiş birçok tanım yapılmıştır. Mesela Aristo'ya göre ahlak; akıl ile temellendirilmiş bir kavram olup, insanda fiiller eksenli gelişen ve bireyi insan-ı kâmil dediğimiz erdemli insana ulaştıran bir mekanizmanın adıdır. 'Mesela; ev yapa yapa marangoz, gitar çala çala gitarcı olduğu gibi, adil davranışlarda buluna buluna adil insan, cesur davranışta cesur insan olunur. Demek ki karakter fazileti, alışkanlık ile elde edilmiş, insandaki bir istidat veya huy (disposition)'dur (2012: 23).

Kılıç'ın da işaret ettiği üzere; dini temelli ahlak anlayışlarının yanında dini temellere dayandırılmamış felsefi temelli ahlak anlayışları da vardır. Rasyonalist bir nazariye üzerinden yürüyerek akıl, sezgi ve duygular vasıtasıyla da ahlaka ve onun güzelliklerine ulaşılabilir. Dünyada semavi dinlerle hiçbir bağlantısı olmayan milletler de belli başlı bazı ahlaki tavırları sergilemektedirler. Semavi olmayan beşeri dinlerde de ahlak üzerine öğretiler bulunmaktadır. Bu nedenle ahlak ile ilgili eserleri incelediğimizde dini temelli ahlak ve dini temelli olmayan ahlak ayrımı göze çarpmaktadır.

Ahlakın dayandırıldığı temeller açısından izahını aşağıdaki alıntıda da görebiliriz;

Ahlakın konusunun her yönüyle insanın şuurlu fiil ve davranışları olduğunu daha önce belirtmiştik. Çünkü insan yeryüzünde yaratılmışların akıl, zekâ ve irade sahibi olma yönünden en mükemmeli ve en üstünü olduğu bilinen bir gerçektir. Bu nedenle de insan yaptığı işin, ortaya koyduğu davranışların nereye varacağını bilir. Bu yeteneklerin bir kısmını fitrat gereği, bir kısmını inandığı din gereği, bir kısmını da aklını kullanarak ve yaşadığı hayatta elde ettiği tecrübeleri gereği elde etmiştir. İnsanın, hayatını insanca bir yaşayış içinde sürdürebilmesi için, bütün bunları bilmesi yetmez. İnsanın kendi rahatı ve huzuru için, ailesi, çevresindeki insanların rahatı ve huzuru için, insanların topluca yaşayabilmeleri için diğer insanlarla iyi ilişkiler kurmak zorunlulukları vardır. Bunu temin etmek için ise, insan hayatının her noktasına katılan, toplumun her sorununu çözebilecek olan bir düzenleyici kurallar bütününe ihtiyaç olduğu ortadadır (Erdem, 2009: 31).

Yukarıdaki tanım ve açıklamalardan da anlaşılmaktadır ki ahlak; insanın doğasında var olan önemli özelliklerden biridir. Bu özellik gerçek manada anlaşıldığı ve kavrandığı müddetçe insan diğer canlılardan üstün olan konumunu muhafaza edebilmektedir. Tarihte insanoğlu ahlaki meziyetlerini koruyamayıp hırslarına yenildiği dönemlerde dünya büyük acılar yaşamış, bugün de insanoğlu aynı ahlaki yönden zayıflamanın acı reçetesini tatmaktadır. Ahlak ile güzelleştirilmemiş bir akıl

Ahlak ve Edebiyat İlişkisi Açısından Mehmet Akif Ersoy Örneği

üzere yaşamakta ısrar eden insanoğlu zalimleşmekle birlikte dünyayı maalesef daha da yaşanmaz bir hale getirmektedir.

2. Mehmet Akif Ersoy Düşüncesinde Ahlak

Çalışmamızda yer verdiğimiz ahlak tanımlamalarını anımsar isek, ahlak; insanın ruhunda ve zihninde var olan, insanı diğer canlılardan ayıran bir özelliktir. Mehmet Akif Ersoy'a göre; İnsan kendi mahiyetini anlayamadan ne ahlakı ne de kâmil bir insan olmanın ne demek olduğunu tam manasıyla kavrayabilir. Mehmet Akif, 'İnsan' isimli şiirinde insana kendi maddî ve manevî meziyetlerini şöyle hatırlatır:

*Haberdâr olmamışsın kendi zâtından da hâlâ sen,
"Muhakkar bir vücûdum!" dersin ey insan, fakat bilsen...
Senin mâhiyyetin hattâ meleklerden de ulvîdir:
Avâlim sende pinhândır, cihanlar sende matvîdir :
Zeminlerden, semâlardan taşarken feyz-i Rabbânî,
Olur kalbin tecellî-zâr-ı nûrâ-nûr-i Yezdânî.
Musaggar cirmin amma gâye-i sun'-i İlâhîsin;
Bu haysiyyetle pâyânın bulunmaz, bîtenâhîsin !
Edîb-i kudretin beytü'l-kasîd-i şi'ri olmuşsun;
Hakîm-i fitratin bir anlaşılmaz sırrı olmuşsun.
Esirindir tabîat, dest-i teshîrindedir eşya;
Senin ahkâmının münkâdıdır, mahkûmudur dünyâ;
Bulutlardan sevâik sayd eder irfân-ı çâlâkin ;
Yerin altında ma'denler bulur nakkâd-ı idrâkin.
Denizler bisterindir, dalgalar gehvâre-i nâzın;
Nedir dağlar, semâ-peymâ senin şehbâl-i pervâzın!
Havâ, bir refref-i seyyâl-i hükmündür ki bir demde,
Olur demsâz-ı âvâzın bütün aktâr-ı âlemde (Ersoy, 2013: 64).*

Yukarıdaki alıntıda geçtiği üzere Mehmet Akif'e göre insan, meleklerden üstün bir mertebede bulunmaktadır. Bu öyle bir mertebedir ki Allah insanın kalbinde tecelli etmiştir. Mehmet Akif'e göre dağlar, taşlar, rüzgârlar, topyekûn tabiat insanın önüne serilmiştir. İnsan, Allah'ın kendine verdiği ehemmiyeti anladıkça ve kendini tanıdıkça şahsına ve çevresine faydalı olur. Aksi halde kendisiyle birlikte bir toplumu felakete sürükleyebilir.

Aşağıdaki mısralarında Mehmet Akif ahlakın ve yaratılışın güçlü ilişkisinden bahsetmektedir. İnsanoğlunun saf fitratını bozmasıyla birlikte vicdanın ve insanlığın tükeneceğini vurgulamaktadır. Böylelikle ahlakın ne kadar önemli bir mefhum olduğunu bizlere anlatmaktadır;

*Meğer kalbinde Mevlâ'dan tehâşî hissi yer tutsun...
O yer tutmazsa hiç ma'nâsı yoktur kayd-ı nâmûsun.
Hem efrâdın, hem akvâmın bu histir, varsa, vicdânı;
Onun ta'tîli: İnsâniyyetin tevkî'-i hüsrânı!
Budur hilkatte cârî en büyük kânûnu Hallâk'ın:
O yüzden başlar izmihlâli milletlerde ahlakın.*

Melih TAŞTAN

*Fakat, ahlâkın izmihlâli en müthiş bir izmihlâl;
Ne millet kurtulur, zîrâ ne milliyet, ne istiklâl.
Oyuncak sanmayın! Ahlâk-i millî, rûh-i millîdir;
Onun iflâsı en korkunç ölümdür: Mevt-i küllîdir (Ersoy, 2013: 267).*

Mehmet Akif, İstiklâl Savaşı döneminde verdiği bir vaazda ahlakın unutulmasıyla birlikte Osmanlı toplumunun ve İslam Alemi'nin çok büyük sıkıntılara maruz kaldığından şöyle bahsetmektedir;

İslamiyeti şimdiki haline getirince, hepimiz uyur gezer olduk. Güzel ahlakın adını bile unutmak derekelerine düştük. Hadi geçmişten ibret alamıyoruz. Çünkü gözümüzle görmedik. Hadi zamanımızda, fakat uzak ülkelerde yaşayan dindaşlarımızın felaketine bakıp, kendimize gelmiyoruz. Çünkü zavallıların çektiği "ahh!"ları duyamıyoruz. Fakat gözümüzün önünde geçen başımızın üstünde dolaşan felaketlerden olsun ibret almamız gerekmez mi? (Ersoy, 1981: 16).

Mehmet Akif'in ahlak üzerine güzel sözleri olan bir şair ve düşünce insanı olmasının yanında onun en önemli yönlerinden biri de öğütlediği ahlakı hayatına hâkim kılmasıdır. Mehmet Akif'in ne kadar yüksek bir ahlaka sahip olduğunu Orhan Seyfi'nin aşağıdaki sözlerinden anlayabiliriz;

Bence Akif'in asıl kıymeti, mahalli oluşundadır. Bu temiz huylu, temiz ruhlu İstanbul çocuğu mazi hasretiyle yanarak bize birçok eski manzaralar çizdi. Eski günlerin tatlı havasını getirdi. Hikâyelerini anlattı. Eski tipleri canlandırdı. Eserlerinde yer yer nadide kumaşlar gibi bu manzaraların serildiğini görüyoruz. Hüseyin Rahmi'nin, Ahmed Rasim'in yaptıklarının en güzellerini o yaptı. Akif hakkında son sözü söylerken onun titiz ruhlu, yüksek ahlaklı, karakter sahibi, riyasız, samimi bir insan olduğunu tekrarlamayı da bir vicdan borcu sayıyorum (Şengüler, 2000: 294).

3. Mehmet Akif Ersoy Düşüncesinde Edebiyat ve Ahlak Felsefesi İlişkisi

İnsanın fitratından kaynaklanan güzel huyların edebiyatla ilişkisi olabilir mi? İnsanın ahlaki manada ilerlemesinde edebiyatın ahlak felsefesine nasıl bir yardımı olur? Edebiyat çevreleri sadece doğa tasvirleri ve insanı etkileyecek güzel sözler yazmak için mi gayrette bulunmuşlardır?

Edebiyat ve sanat çevrelerinin sanat eserleri meydana getirmeyle birlikte topluma iyi ve güzel olanı göstermek, toplumu eğitmek, ahlâki değerlerin korunmasını sağlamak gibi vicdani görevleri de vardır.

Mısırlı ilim ve düşünce insanı Mehmet Ferid Vecdi, *Safahat'* ta yayınlanan aşağıdaki yazısının bir bölümünde, Mehmet Akif'in sanattan anladığının insanları olumlu yönlere sevk etmek olduğunun Akif'in eserlerinden kolayca anlaşıldığından bahsetmiş, Akif'in tuttuğu bu yolda ona başarılar dileyerek onu şu şekilde övmüştür;

Gelelim ikinci mülâhazaya: İhtimâl ki "San'at san'at içindir; san'atten maksad yine san'attir; san'atte dinî, ahlâki, siyâsî bir gâye aramak abestir" diye senin

Ahlak ve Edebiyat İlişkisi Açısından Mehmet Akif Ersoy Örneği

mesleğine i'tirâz edenler, onu hoş görmeyenler vardır. Fakat o halde, ya'ni san'at hakkındaki bu düstûr kabul edildiği takdirde, onu dinsizliğe, ahlâksızlığa da âlet ittihâz etmemek lâzım gelir. Zîrâ san'at, bu sûretle kayıddan âzâde edilmiş olmayıp, belki kuyûdun en berbâdıyle takyîd edilmiş olur. Ben, senin eserlerinde bu düstûra muhalefetini gösterecek bir şey görmüyorum. Çünkü sen san'atte gâye aramıyorsun; lâkin gâyede san'at arıyorsun. Mesleğin tamâmıyla maksadını te'mîne kâfidir.

Hemen feyyâz kalemine istediği cevelânı ver, ciddî eserlere teşne olanları feyz-i kaleminle reyyan et! Safahât'ın bu kısmını teşkil eden manzûmelerin menbaı, Furkân-ı Hakîm olduğundan hepsinin ilhâm-ı mahz eseri olduğunu söylemek zâiddir. Hemen söyle, hemen yaz! Tevfik-i Hudâ refikin olsun azizim (Ersoy, 2013: 200).

Mehmet Akif, Mehmet Ferid'in anlatımı ile halka verilecek mesajları sanat vasıtasıyla hazırlayan kişidir. Mehmet Akif, edebiyatı para kazanmak ve meşhur olmak için değil; tamamen çok sevdiği milletini ve Müslüman halkları uyarmak, onlara yol göstermek için bir vasıta kılmıştır. Edebiyatı dünyalık servet ve ikbal için yapmadığının en büyük kanıtı; millî marş yarışmasında birinci seçilen eserinin karşılığında verilen para ödülünü reddetmesidir.

Bundan dolayıdır ki aynı anda her ikisi de güzel olanın peşinde olan ahlak ve edebiyat birbirine destekçi iki unsurdur. Edebiyatçılar da insanlığın saadeti için kelimeleri ustaca kullanan, dilin iyi yönde kullanımı ile ahlakın tesisi ve korunması için eserler meydana getiren sanatkârlardır. Bunun tersine davranan yani edebî kabiliyetlerini insanları ifsat etmek için tüketmeyi tercih eden edebiyatçılar mensup oldukları topluma en büyük kötülüğü ve ihaneti yapmış olurlar.

Mehmet Akif de, ahlak ve edebiyat ilişkisine büyük önem atfederek, bu hususta edebiyatçıların büyük sorumluluk sahibi olduğunu belirtmekte, Batı'nın edebiyat anlayışının taklit edilmesinin ahlaki değerlerimizi zaafa uğratacağı fikrine sahiptir. Şöyle ki;

Hele edebiyatın ahlâk ile münasebeti olmak lazım geleceğini, bir hey'et-i ictimaiyeyi tehrib edecek en başlı vasıta olacağını hatırıma bile getirmemişiz. Avamın ağıza almaktan istihya edeceği üryan bir yığın rezaili havas-ı üdebamız mazmunlarla, cinaslarla telleyip pullayıp asar-ı edebîye namı altında büyük büyük mehafilde inşad etmekten hiç çekinmemiştir. Hulasa bizim böyle taklid yolunda meydana getirdiğimiz asar-ı edebîyemiz insanı ya miskin yapar, ya ahlâksız (Şengüler, 2000: 5. C, 8).

Mehmet Akif, edebiyat namına milletin fikir ve ahlak duvarlarının yıkılmaya çalışıldığından yakınmakta, sanatın iyi yönde bir amaç için değil de sadece sanat için yapılması gerektiği gibi düşüncelerin kasıtlı yayıldığına dikkat çekmektedir. Her toplumun kendine dair bir sanat anlayışının var olduğunu beyan edip, her sanat tarzının kendi toprağında kalmasından yana olduğunu belirtmektedir. Mehmet Akif, Osmanlı toplumunda 'sanat sanat içindir' diyenlerin halk üzerinde edebiyat adına ahlaki çöküntüyü yaymaya yönelik davrandıklarını bildirmektedir. Şöyle ki;

Hele "San'at san'at içindir. San'atta gaye yine san'attır. Edebiyatta edebiyattan başka bir gaye aramak san'atı takyid etmektir." gibi yüksek nazariyeler bizim idrakimizin pek fekindedir. Zaten bu türlü nazariyeler ahlaksızlığa felsefe şekli veren; edebiyat namına milletin namusuna, hayatına, mevcudiyetine yürüyen bir takım hazelerin eser diye ortaya koydukları bahnamelere revac verilmek için ileri sürülüyor. Bir de biz edebiyatın vatani olduğuna iman edenlerdeniz. O sebepten hiçbir milletin edebiyatını memleketimize mâl etmek istemeyiz (Şengüler, 2000: 5. C, 217-218).

SONUÇ

Ahlak; kimine göre doğuştan gelen bir özellik olmakla birlikte, kimi çevrelere göre de sonradan akıl, duygu ve tecrübe vasıtasıyla kazanılan güzel davranışların tamamıdır. Edebiyat ise akıl ve kalbin ortak çalışması sonucu insanın ürettiği, insana dair sevinçlerin, hüznünlerin, duyguların yansıtıldığı sanatsal bir faaliyettir. Her ikisi de güzelden ve estetikten yana olan ahlak ve edebiyat kişilerin ve toplumların hafızalarında canlı olan acı ve tatlı hatıraların tekrar hatırlanmasında önemli bir yere sahiptir. Yardımseverliğin, paylaşmanın, adaletin, iyiliğin, birlik olmanın, şerefli bir yaşam sürmenin temeli olan ahlakın topluma hatırlatılmasında ve devamlılığının sağlanmasında edebiyat çok önemli bir vazife ifa edebilir.

Bundan dolayıdır ki Mehmet Akif Ersoy, ahlak ve edebiyat ilişkisine çok önem vermiş, edebiyatçıların bu hususta büyük sorumluluğa sahip olduğunu yukarıda da değinildiği üzere sıklıkla beyan etmiştir. Edebiyatın ahlakın unsurlarını insanlara ulaştırmada güzel hizmetlerinin olacağı gibi, bize ait olmayan değerleri taklitçi bir zihniyetle toplumumuza taşıyabilecek bir vasıta olduğunun da farkındadır. Bu nedenle Mehmet Akif'e göre edebiyat iyi ellerde iyi yönde kullanılması gereken önemli bir vasıta. Edebiyat, yanlış kişilerin ellerinde toplumun ahlaki ve ruhi yönden felaketine sebep olabilecek bir potansiyele de sahiptir. Bu nedenle millî yönü yüksek edebiyatçılar uyanık olmalı, halkın değerlerine zarar verecek kişilerden edebiyatı ve ahlakı korumalıdır. Mehmet Akif'e göre sanat gaye için yapılmalıdır. O gaye de dünyalık menfaat değil, milletin ve insanlığın kurtuluşu için olmalıdır. Mehmet Akif'e göre 'sanatta gaye aramamak lazım diyenler' gizli bir perde ardından sanatı ve edebiyatı halkın düşünce ve dimağını bozmak için kullanmışlar, bu uğraşları da belli bir noktaya kadar onları emellerine ulaştırmıştır. Mehmet Akif, *Safahat'*ta, birçok yazı ve vaazlarında hep bu kirli mahfillerden ve kör taklitçilik uğruna şanlı medeniyetine ihanet edenlerin kötülüklerinden bahsetmiştir. Onu en çok üzen de millete karşı bu kötülüğü yapanların vasıtalarının edebiyat ve sanat olmasıdır.

Mehmet Akif'e göre edebiyatın insanlar üzerinde büyük bir tesiri vardır. Bu etkiyle birlikte ahlakın önemi ve milletin bekası açısından ahlakın değeri edebiyat vasıtasıyla topluma faydalı bir şekilde aktarılabilir. Edebiyatçıların ve sanat çevrelerinin meseleye millî bir şuur ve dinî bir vazife gözüyle bakmaları elzemdir. Aksi durum toplumsal çöküşü hızlandıracak bir mahiyete bürünebilir.

KAYNAKÇA

Ahlak ve Edebiyat İlişkisi Açısından Mehmet Akif Ersoy Örneği

- DOĞAN, D. M. (1996), *Büyük Türkçe Sözlük*, İstanbul: İz Yayıncılık.
- ERDEM, H. (2006), *Son Devir Osmanlı Düşüncesinde Ahlak*, İstanbul: Dem Yayınları.
- (2009), *Ahlak Felsefesi*, Konya: Hü-Er Yayınları.
- ERSOY, M. A. (2013), *Safahat*, (hzl.) M. Ertuğrul Düzdağ, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- (1981), *İstiklal Marşı Şairimizin İstiklal Harbindeki Vaazları*, (hzl.) Hasan Boşnakoğlu, , Ankara: Er-Tu Matbaası.
- GAZÂLÎ, İ. (1992), *İhyau Ulümi'd Din*, Ali Arslan (Çev.), İstanbul: Akit Yayınları.
- KILIÇ, R. (2012), *Ahlakın Dini Temeli*, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 7. Baskı.
- ŞENGÜLER, İ. H. (hzl), (2000), *Açıklamalı ve Lugatçeli Mehmet Akif Külliyyatı*, İstanbul: Hak Yayıncılık.
- TOPÇU, N. (1998). *İslam ve İnsan (Mevlana ve Tasavvuf ile birlikte)*, İstanbul: Dergâh Yayınları.

TÜRCÜ VE CİNSİYETÇİ BAĞLAMDA “TERBİYELİ TAVUK” REKLAMLARI*

Özlem GÖK**

Öz

Günümüzde artan bir şekilde maruz bırakıldığımız görsel-işitsel iletişim araçlarında yer alan reklamlar, ürün tanıtmanın yanısıra, toplumun inşa sürecindeki söylemler ağıını ve dolayısıyla kültürel yapıyı oluşturmada küçümsenemeyecek kadar önemli bir yere sahiptir. Bu araştırma reklamlarda ürün olarak pazarlanan hayvan bedenlerinin, türçü, cinsiyetçi söylemler dahilinde manüplatif kurgularla oluşturulduğu iddasını, vegan ve feminist eleştiri bağlamında yapılan çözümlenmelerle tartışmaya açar. Bu kapsamda insanbiçimsellik üzerinden hayvanın simgesel olarak temsil edildiği Popeyes markasının *Terbiyeli Tavuk* reklam filmleri araştırmanın bulgularını oluşturur. Bu reklamlar türçü ve cinsiyetçi bağlamda göstergebilim üzerinden düzanlam ve yan anlamlandırma düzeylerinde çözümlenmiştir. Sonuç olarak insanbiçimsellik üzerinden, insanın toplumsal kurallarını anlatmak için olumsuz davranışların göstereni olarak hayvanın sembole dönüştürüldüğu bu reklamlarda, kültürel olarak hayvanın önemsizleştirildiği görülmüştür. Reklamlarda kullanılan insanbiçimsel hayvan temsili üzerinden, şiddetin mizah unsuru yapılarak sunulması ve karakterin genelde erkek cinsiyetinde tanımlanması, eril şiddeti onaylayan, cinsiyetçi söylemi açık eden bir göstergeci. Hayvanın “et” olarak simgesel anlamıyla tanımlanışı gerçek anlamını gizler niteliktedir. Gerçek anlamıyla hayvan beden parçalarını pazarlayan bu türçü reklamların, et yemeyi doğallaştıran mitlerle olan ilişkisinin sürdürüldüğu kültürün de türçü ve cinsiyetçi yapıların kesişimselliğinden beslendiğini söylemek mümkün.

Anahtar Kelimeler: Türçü, Cinsiyetçi, Reklam, Terbiyeli Tavuk, Veganizm.

“SEASONED CHICKEN” COMMERCIALS WITHIN SPECIESIST AND SEXIST CONTEXT

Abstract

Tv commercials to which we are increasingly exposed in audiovisual media have a crucial place in creation of discourse network in building society and accordingly the cultural structure as well as the description of the products. This study argues that animal bodies that are marketed as the products in commercials are created through manipulative setups involving speciesist and sexist discourse and discusses it through the analyses within the vegan and feminist criticism. Within this scope, *Seasoned Chicken* commercials of Popeyes which represent the animals

* Bu çalışma 5. Uluslararası Sanat Sempozyumu, Anadolu Üniversitesi, 29 Haziran-9 Temmuz 2017, *Reklamların Türçü ve Cinsiyetçi Bağlamda Manipülatif Bir Kurgu Olarak Okunması* başlığında özet olarak sunulan metnin genişletilmiş halidir.

** Dr. Öğr. Üyesi.Tokat Gaziosmanpaşa Üniversitesi Eğitim Fakültesi Güzel Sanatlar Eğitimi Bölümü, e-mail:ozlemgok23@gmail.com ORCID: 0000-0002-2589-8369.

symbolically through anthropomorphism constitute the findings of this study. These commercials were analyzed at denotation and connotation levels through semiology within the speciesist and sexist context. In conclusion, it was observed that the animal was made insignificant culturally in these commercials in which the animal was symbolized as the conductor of misbehaviors to express the social rules of people through anthropomorphism. Presentation of violence as an element of humor and the definition of the character as a male in these commercials are the indicators of the sexist discourse approving masculine violence. Describing the animal as a “meat” hides its real meaning. It is possible to state that the culture maintaining the relationship between the myths that naturalize eating meat and speciesist commercials that market the animal body pieces literally is cultivated the interaction of speciesist and sexist structures.

Key Words: Speciesist, Sexist, Commercial, Seasoned Chicken, Veganism.

GİRİŞ

Her gün sayısız reklam imgesi görürüz. Bu denli karşımıza çıkan başka bir imge yoktur. Her gün gözümüze dayatılan bu imgeler yığını bizleri yoğun bir mesaj yağmuruna tutar. Bu dayatılan mesajlardan bizlerin aklında ne kadarının kaldığı bilinmez. Ama kesin olarak bilinen bir şey varsa o da bizlerin bu mesajları okumaktan, görmekten kaçamıyor oluşumuzdur. Bu mesajlarla zihnimiz anlıkta olsa imgeleme, anımsama ya da beklentiler yoluyla uyarılarak meşgul edilir. Bu imgelerin mesajlarını istemsizce almaya o kadar alışmış oluruz ki, çoğu zaman üzerimizde yapmış olduğu etkinin derecesini pek fark etmeyiz. Caddelerde, iş yerlerimizde gördüğümüz reklamlar hiç durmadan yenilenerek evlerimizde de televizyonlar aracılığıyla karşımıza çıkar (Berger, 1999: 129-130). “Her reklam bir bildiridir: Gerçekten de reklamın bir çıkış kaynağı (piyasaya sürülen ürünün ait olduğu firma), bir alış noktası (halk) ve bir aktarma kanalı (yani reklam iletme aracı denilen şey) vardır” (Barthes, 2014: 188). Reklamlar, firma (üretici) ve halk (tüketici) arasında aktarımı kuran araçlarıyla bir iletişimdir aynı zamanda. “İletişim sözcüğünün özünde, yalın bir ileti alışverişinden çok toplumsal nitelikli bir etkileşimi, değiş tokuşu ve paylaşımı içerdiğini söyleyebiliriz” (Zıllıoğlu, 2018: 22). Ticari anlamda ürünü pazarlamanın yanında reklamlar kitle iletişim araçlarında yer alışıyla toplumsal ve kültürel sistemlerin sürdürülmesi, yeniden üretilmesi anlamında da oldukça kapsayıcı bir alana sahiptir. Bu yönüyle, “Reklam bugün yaşamımızı şekillendiren ve yansıtan en önemli kültürel faktörlerden biridir” (Williamson, 2001: 11). Bir anlam yaratma süreci olan kültür, sadece dışsal doğayı ya da gerçekliği anlamlandırmakla kalmaz aynı zamanda, onun parçası olan toplumsal sistemi ve bu sisteme dahil olan insanların toplumsal kimliklerini, gündelik etkinliklerini de anlamlandırır (Fiske, 2017:229). Reklamlar, tüketiciye sunduğu ürünün ne ifade edeceğine dair anlamı oluşturma sürecinde toplumsal ve kültürel sistemlerin oluşturduğu kodları kullanırlar. Birbirinin devamlılığını sağlayan hatta yeniden var eden yönüyle reklam ve kültür ilişkisi iç içe geçmiş bir haldedir.

“Reklamlar, gittikçe daha çok bizi yorumlanması gereken bir dünyanın içine

Türücü ve Cinsiyetçi Bağlamda “Terbiyeli Tavuk” Reklamları

çekerler: bir anlamlılık dünyası” (Williamson, 2001: 73). Bir görüntüye bakmak, algılamak ve okumak karmaşık bir süreçtir. Çünkü göstergeye bakan kişinin sadece görme duyusu değil aynı zamanda beynide kültürel kodları ve teknik özellikleri çözmek için devrede olur. Dahası bu sürecin bilinçaltı ile düşleri de harekete geçiriyor oluşu işi büsbütün karmaşıklaştırır. Fakat yalın olan şey, gerçekte görseller ya da her tür görüntünün, görsel birer gösterge olduğudur (Küçükdoğan, 2011:129).

Göstergenin nasıl anlamlandırıldığına dair Roland Barthes’ın düzanlam, yananlam ve yine yananlamla beraber ele aldığı mit kavramlarından bahsetmek gerekir. Barthes’ın düzanlam olarak adlandırdığı anlamlandırma düzeyi, gösterenin ortak duygusal, herkesce açıkça görülen anlamına gönderme yapar. Düzanlama göre daha karmaşık olan yananlam ise daha öznel anlamların ortaya çıktığı bir anlamlandırma düzeyidir. Göstergenin, kullanıcıların duyguları, heyecanları ve kültürel değerleriyle oluşan etkileşimden doğan betimlemesi yananlamdır. Barthes’ın anlamlandırma düzeyleri birbiriyle iç içe geçmiş birinci ve ikinci düzeydeki anlamlandırmalardan oluşur. Barthes’ın örneklediği şekliyle düzanlam ve yananlamın farklarını fotoğrafçılıkta belirgin bir şekilde görmek mümkün. İki fotoğrafçının aynı anda aynı nesneye doğrulttukları fotoğraf makinelerinde elde ettikleri görüntü, film üzerinde mekanik bir yeniden üretim halidir. Fotoğraf makinasının mekanik olarak bu yeniden üretimi her iki fotoğrafçıda da aynı olacaktır. Dolayısıyla bu iki fotoğrafın düzanlamsal anlamı da aynı olacaktır. Yananlam ise bu süreci mekanik olmaktan çıkararak insani boyuta taşır. İşte farklılığı yaratan da tam da bu yönüyle yananlamdır. Yananlam, düzanlamda olduğu gibi neyin fotoğraflandığından çok nasıl fotoğraflandığı üzerine anlam üretir. Yani kadraja nelerin dahil edildiği, fotoğrafın odağı, ışık, kamera açısı, film kalitesi ve bunun gibi seçimleri anlamın belirleyicisi olarak dahil eder. Bu unsurların bireye özgü seçimi fotoğrafçının fotoğrafa çoklu anlam aktarımının araçlarını sağlar (Fiske, 2017:182-183). Dolayısıyla bu seçimler öznel ifadenin aktarım araçlarıdır. Yananlam düzeyinden göstergesi çözümleyen kişi de öznel anlamlandırma sürecini başlatır. Bu durumda yananlamın yapısında bulunan bir çok unsur devreye girer. Mit de bunlardandır. “Yananlam ve mit, göstergelerin, anlamlandırmalarının ikinci düzeyinde işleyişinin temel yollarıdır. Gösterge ve kullanıcı/kültür arasındaki etkileşimin en etkin olduğu düzey ikinci düzeydir” (Fiske, 2017:190). Dolayısıyla, “Reklam mit ilişkisi, reklam kültür ilişkisinin bir parçasıdır. Reklam kültürel öğeleri kullandığı sürece, kültürel değerleri yansıttığı sürece, mitleri de kullanacaktır” (Dağtaş, 2012: 91). Reklamlar üzerinden yapılan bu araştırmanın arşimet noktasını da bir anlamda işte bu anlamlandırma sürecine yananlam düzeyinde dahil olan mit kavramı oluşturmaktadır. Mit, Barthes’ın ikinci düzeyde göstergelerin işleyişine bağlı olarak önerdiği üç yoldan ikincisine aracılık eder. Kültür, gerçekliği ya da doğanın bazı görünümünü açıklamayı ve anlamayı sağlamak için öykü kurar, bu öykü mittir. Barthes’a göre, bir şey üzerinde düşünmenin, kavramlaştırmanın veya anlamın kültürel yolu mittir (Fiske, 2017:185). Barthes gibi Levi-Strauss da miti öykü olarak görür. Bu iki kuramcının mit üzerine ortak olan diğer bir görüşü de mitin ‘doğallaştırıcı’ etkisinin her ikisi tarafından da kabul edilmiş olmasıdır. Levi-Strauss’a göre, doğa ve kültür ilişkisi tüm toplumlarda anlamlı hale getirilmeye uğraşılan en

önemli sınırdır.

Mitler yardımıyla oluşturulan anlamlandırma sistemi ölüm/yaşam, aydınlık/karanlık gibi, temel ikili karşıtlıklardan doğan temel çelişkileri, kültürel olanı doğallaştırarak giderir. İşin özü kendilerini doğadan farklılaştırarak kültürü oluşturan toplumlar, daha sonra kendilerini doğa ile karşılaştırarak oluşturdukları mitlerle kültürel olanı doğallaştırırlar (Dağtaş, 2012:91-92; Fiske, 2017:231). Kültürel olanın doğallaştırılmasına katkı üreten mit, yarattığı anlamların tarihsel kökenlerini gizler. Bu tarihsel kökeninden azade, yeni mitik anlamlar doğanın bir parçası olarak konumlandırılır. Bu anlamların adil görünmesini ve değişmez algılanmasını sağlayan şey, tarihsel kökenlerinin gizlenmiş olmasının yarattığı evrenselleştirmedir. Oysa hiçbir kültürdeki mit evrensel değildir. Mit bu anlamların siyasal yönünü gizlemek için, bu anlamların eşit düzeyde hem kadınların hem de erkeklerin çıkarına hizmet ediyor gibi görünmesini sağlar. Bu duruma örnek olarak; bakıp büyütme ve koruma işini kadınların 'doğal olarak' erkeklerden daha iyi yaptıkları mitinin, kadınların eve hapsedilişiyle sonuçlanması gösterilebilir. Bu mitle beraber kadınların 'doğal olarak' işi evde çocuklara ve kocalarına bakmak olarak gösterilmiştir. Dolayısıyla bu durumda erkeğin rolünün de 'doğal olarak' ekmek parasını kazanmak olduğuna dair bir mit oluşturulmuştur (Fiske, 2017:186-188).

Aslında toplumların kültürel anlamlandırmada kullandığı mitlerin, 'doğallaştırma' süreciyle toplumların kültürel geleneğinin temelini de oluşturduğunu söylemek mümkün. Yukarıda verilen örneğe tekrar dönüldüğünde, kadın ve erkek arasında 'doğallaştırma' ile başlatılan bu cinsiyet hiyerarşisi, kadınların geleneksel olarak erkeklere tabi olduğu mitinin meşrulaştırılmasıyla cinsiyetçi bakışı oluşturur. Meşrulaştırılan bu mitlerin 'geleneksel' ya da 'doğal' oldukları gerekçesiyle, insanlık tarinindeki ayrımcılık biçimleri uzun yıllar savunulmuştur. Örneğin insanların köle olarak görüldüğü kültürlerde bu uygulama 'doğal' görülmüş ve dönem boyunca gelenek olmuştur. Toplumların kültürlerinde bir davranışın geleneksel olarak görülmesi, o geleneği oluşturan davranışın ahlaki açıdan meşru olup olmamasıyla ilişkilendirilmez (Francione, 2008:306). Bu günden bakıldığında ırkçılık, cinsiyetçilik üzerinden oluşturulan kültürel mitlerin ayrımcı söylemine dahil olan diğer bir kavram da türcülüktür. Türcü bakışta insanlar, hayvanları kullanımlarını 'geleneksel' ya da 'doğal' olduğu gerekçesiyle meşrulaştırırlar. Bu araştırma kültürümüzde genellikle görünmez olan şeyi, hayvanların insan tüketimi için ete dönüştürülmesini görünür kılmak için tavuk reklamlarını yorumlamayı amaçlamıştır. Bu bağlamda yapılan araştırmada, kültürel olarak hayvanın önemsizleştirilmesinin bir göstereni olarak reklamlarda insanbiçimsellik üzerinden en abartılı şekliyle çoklu okumaya fırsat veren bulgu olarak "Terbiyeli Tavuk" reklam serisiyle karşılaşılmıştır.

Araştırmanın ilerleyen bölümünde türcülük ve cinsiyetçilik kavramları vegan ve feminist yaklaşımlar bağlamında ele alınmıştır. Reklamlar ve hayvan ilişkisi üzerinden oluşturulan bölümde hayvanın reklamlarda kullanımına yönelik var olan yöntemler ve araştırmalara değinilmiştir. Türcü ve cinsiyetçi bağlamda ele alınan reklam serisinin okumaları göstergebilim üzerinden yapılmış ve düzenlam, yananlam anlamlandırma

Türücü ve Cinsiyetçi Bağlamda “Terbiyeli Tavuk” Reklamları

düzeyleri kullanılarak yorumlanmıştır.

Türçülük ve Cinsiyetçilik

İnsan ve hayvan ilişkisindeki temel sorunu oluşturan şey türçülüktür. Hayvanın insandan daha değersiz görülmesine dayanan yaklaşımla ortaya çıkan türçülük, insan ve hayvan arasındaki hiyerarşiyi insanmerkezci bakışla oluşturur (Kalkandelen, 2018:12). Türçülük (speciesism), bir kişinin kendi biyolojik türünün çıkarları lehine ve diğer biyolojik türlerin çıkarları aleyhine, ön yargılı ya da yanlı davranmasıdır. Türçülük kelimesi ilk olarak 1970’de Richard Ryder tarafından, diğer türlere karşı önyargılı tutumu tanımlamak ve kavramın, ırkçılık, cinsiyetçilik ile benzerliğini ortaya koymak için kullanılmıştır (Singer, 2005: 43-44).

İrkçılık ve cinsiyetçilik kavramlarının benzerliğinin temellerini erken dönem anatomi bilimi söyleminde aramak mümkündür, çünkü insanlık aşağı türlerinin örnekleri olarak hem kadınlar, hem de “ilkeller” gösterilmiştir. Böylece cinsiyetçilik ve ırkçılık ataerki toplumda kadınların aşağı konumuyla, sömürgeci girişimde beyaz olmayanların aşağı konumunu birbirini takviye etmiştir. Dolayısıyla bu durumda her biri ötekini açıklamak ve küçümsemek için bir model ve eğretilme kaynağı sağlamıştır. Çünkü ötekilikçilikler birbirlerine indirgenemesede, sürekli olarak birbiriyle kesişirler, dahası birbirlerini kurucudurlar. Bu yaklaşımı oluşturan şey beyaz erkek bilim adamlarının bakış açılarının sorgulamayan dönüşlülüğünden [reflexivity] kaynaklanmıştır. Yani burada araştırmayı yapanlar kendilerini ölçüt olarak almış, kendilerinden başka olanları aşağı olarak görmüşlerdir (Schick, 2000:149-150). İrkçılığın içinde var olan ötekine bakıştaki bu olumsuzlama sömürgecilik sonrasının ortaya çıkardığı merkeze yerleşen ve bilgiyi tekeline alan batılı beyaz adam kaynaklıdır.

Cinsiyetçilik, bireylerin cinsiyeti ya da cinsel yönelimi sebebiyle baskı ve ayrımcılığa uğratılmasıdır (Darroch, 2007). Bir cinsiyetin diğerine göre daha üstün olduğunu savunan cinsiyetçi düşüncenin karşısında feminizm yer alır. “(...) feminizm, cinsiyetçiliği ve cinsiyete dayanan sömürüyü ve baskıyı bitirmeyi amaçlayan bir harekettir” (Bell Hooks’dan akt. Gaag, 2019; 19). Feminizm eril bakışın oluşturduğu tahakküm sistemlerinin karşısında durur. “(...) feministlerin var olan düzene karşı eleştirileri, yalnızca hakları ve eşitlik talepleriyle ilgili programları kapsayan bir şey olmakla kalmayıp ilişkileri, kimlikleri, örgütlenme biçimlerini vb. değiştirmeyi hedefleyen bütünsel bir politikayı içeriyor” (Berktay, 2006:122).

Türçülük karşıtı bir yaklaşım olan “Veganizm, hayvanların da duyarlı canlılar olduğu gerçeğinden hareketle, onlara uygulanan meta statüsünü reddederek, sömürüye maruz kalmadan yaşam haklarını savunan bir özgürleştirme hareketidir” (Kalkandelen, 2018: 23). Feminist bir bireyin aynı zamanda vegan olması beklentisini oluşturan şeyin altında yatan argüman, her iki düşüncenin de sömürüye karşı çıkan yanıyla toplumsal adalet mücadelesini savunuyor oluşundandır. Fakat feminist düşünceye sahip bir birey vegan düşünceyi reddediyorsa, tür feminizminin tuzağına düşmüştür. Erkek egemen eril söylemin yarattığı ataerkillik, insanı erkekinsan olarak tanımlar ve elbette onu da hayvanlardan ayrı, ondan üstün bir yere koyar. “Kadınlar

ve hayvanlar arasında olumsuz bir özdeşleştirme, batı uygarlığının en azından her ikisinin de ahlaki varlıklar olarak ciddiye alınamayacağını söyleyen Aristo'ya kadar geri götürülebilecek derin konulardan biridir" (Donovan, 2010:386). İnsanmerkezci eril bakışta olumsuzlanan kadınlar ve hayvanlar üzerine en çarpıcı örnek 1792 yılına ait feminist bir kitabın ortaya çıkışına yönelik tepkilerdir. Feminist düşüncenin ilk somut ürünü olan *Vindication of the Rights of Woman* adlı kitabın yazarı Mary Wollstonecraft günümüz feministlerinin öncülerindedir. Türkçesi, *Kadın Haklarının Gerekçelenendirilmesi* olan bu kitabın öne sürdüğü görüşler olumlu ve olumsuz eleştiriler alırken o dönem çok kişi tarafından saçma bulunmuştur. Bu kitabın yayınlandığı yıl, yazarı belirsiz başka bir kitap *Vindication of the Rights of Brutes (Yaban Hayvanlarının Haklarının Gerekçelenendirilmesi)* adıyla yayınlanmıştır. Wollstonecraft'ın kitabına hiciv niteliğinde yazılan bu kitap Wollstonecraft'ın fikirlerini çürütmeyi amaçlıyordu. Günümüzde bu kitabın yazarının Thomas Taylor olduğu biliniyor. Neo-Platoncular'dan muhafazakar bir aristokrat Cambridge'li seçkin bir filozof olan Taylor, kadınlara eşitlik hakkının, tıpkı erkekler gibi ikna edici bir biçimde savunulmasının mümkün olmadığını idda eder ve bu durumun imkansızlığını "o zaman hayvanlara da haklarını verelim" şeklinde bir karşılaştırma yaparak alaycı ve küçümseyici bir dille eleştirmiştir (Demir, 2013:14; Singer, 2005:38). Taylor'un bu türcü ve cinsiyetçi yaklaşımı insanmerkezci eril bakışın, kadın ve hayvanı olumsuzlayan yanını açık eden literatüre geçmiş bir kanıttır.

Mary Wollstonecraft, *Kadın Haklarının Gerekçelenendirilmesi* kitabının birinci bölümünde üç soru yönelir. İlk soru insanın hayvandan üstün olmasının nedeni nedir? İkinci soru, Bir varlığı, başka bir varlıktan üstün kılan hangi edinilmiş özelliiktir? Ve üçüncü soru ise, insanlara tutkular bahşedilmiş olmasının nedeni nedir? Wollstonecraft'ın sorularının cevapları; insanın hayvandan üstün olmasının nedenini akıl, bir varlığın başka bir varlıktan üstün kılan özelliğin erdem ve insanlara tutkuların bahşedilmiş olmasını da insanın bu tutkularla savaşırken bir bilgi seviyesine deneyimle ulaştığı, bu deneyime sahip olamayan hayvanların ve vahşilerin bilgi seviyesine ulaşamayacakları şeklindedir (Wollstonecraft, 2015:17-18). Wollstonecraft'ın bu yaklaşımı elbetteki 17. yüzyılın sonundan, 18. yüzyılın sonuna kadar olan Aydınlanma ya da Akılcılık çağı olarak adlandırılan dönemin ruhu ile ilintilidir. Feminist düşünce kendi içinde gerçekleştirdiği düşünsel evrimle bugün çok farklı noktalardadır ve düşünsel evrimini sürdürerek mücadelesine devam etmektedir.

19. yüzyıldan 21. yüzyılın ikinci yarısına kadar feminizm sosyal bir hareket haline gelirken, türcü bir yaklaşımı benimsemiştir (Kalkandelen, 2018:106). Türcülük karşıtı vegan düşünce elbetteki doğrudan feminizme içkin bir şey değildir. Fakat, "Cinsler arasında iktidar kavramını sorgulayan feministlerin, reddettikleri olguyu türler arasında sürdürmesi mantığa aykırıdır" (Kalkandelen, 2018:113). Feminist bireylere yapılan veganlık çağrısı, sömürüye karşı duran, yaşam hakkını savunan kısacası toplumsal adalet mücadelesi içinde yer alan her düşünce için ortaklık kurularak tekrarlanabilir.

İnsan olmayan hayvana karşı yapılan sömürü, baskı ve zulme karşı sesiz kalmak, tüm özgürlük ve adalet isteyenler gibi feministlerin de sorgulaması gereken

Türcü ve Cinsiyetçi Bağlamda “Terbiyeli Tavuk” Reklamları

bir durumdur. Feminizm teorisinin aydınlatıcı bakış açısını hayvanların ezilmişliğine tutmaktan çok, hakim bakış açısını kabul etmiştir (Adams, 2013:137-151).

Reklamlar ve Hayvan

“Bir Hayvan ölmeksizin kimse et yiyemez” (Adams, 2013:100). Reklamlar ve hayvan arasındaki ilişkinin gizli olarak başladığı an hayvanın ürün olarak et’e dönüştürüldüğü andır. “Hayvanlar, tüketiciler onların ölü bedenlerini yemeden önce dil tarafından yok edilir. Kültürümüz Gastronomik bir dille “et” kelimesini daha da anlaşılmasız hale getirir. Böylece “et” denildiğinde aklımıza kesilmiş, öldürülmüş hayvanlar değil mutfak gelir. Dil, hayvanların yokluğuna bu şekilde katkıda bulunur” (Adams, 2013:100). Kesildikten sonra, ayrılan vücut parçaları, bunların daha önce yaşayan bir hayvan olduğu gerçeğini saklamak için genellikle yeniden adlandırılır. Ölümden sonra, hayvanlar; biftek, pırzola, hamburger, pastırma ve sosise dönüşür. Nesnelere dönüşen hayvan bedeninin parçaları başkalarının mülkü olduklarından aidiyet kipleride yeniden şekillenir. Çünkü birilerinin mülkü olan bu parçalar, ait oldukları hayvanların mülkiyeti olamazlar. Dolayısıyla kuzunun kolu yerine kuzu kolu, tavuğun kanatları yerine tavuk kanadı olarak yeniden isimlendirilir. Ayrıca pişirerek, terbiyeleyerek ve soslarla kaplayarak doğalarını saklayarak hayvanları daha fazla gizlemiş oluruz (Adams, 2013:111).

İnsanın tüketimi için et pazarlanmasına yönelik reklamlarda, pazarlamacıların pazarladıkları et’i daha makul hale getirme çabasıyla etin görünüşünü değiştirerek (gizleyerek) daha güzel gösterme yolları üretilmiştir. Etin görünüşünü değiştirmek (gizlemek) etin herhangi bir hayvana benzemeyecek şekilde sunulmasını içerir (Grauerholz, 2007:338). Çünkü tüketim ancak bu şekilde gerçekleşebilir. Ölü hayvanın bizatihi kendisinin tüketiminin et teriminin mecazi tüketimi ile örtülen yanı, tüketicinin algısında oluşturduğu manipülasyonla, akla ölü hayvanları değilde gıda maddelerini getirir (Adams, 2013:111). Reklamlar ticari amaçlara ulaşmak hedefiyle pazarladığı (ürün) nesneleştirilmiş hayvan ile tüketici arasında ilişki kurmak durumundadır. Bu ilişkiyi kurmak amacıyla yararlandığı yöntemlerden biri de nesneye, nesnel değerinin ötesinde, simgesel değerler yüklemekten geçer. İnsanbiçimsellik ile nesnelere insana özgü nitelikler atfedilerek (ürünle) nesneyle, (tüketici) kullanıcı arasında duygusal bir bağ kurma yolu kolayca sağlanır. Reklamlarda karşımıza çıkan insanbiçimselleştirme, nesnenin bir insan imgesinde yansıtılması, dolayısıyla da ondan bir insanmışçasına söz etmek, konuşurmak vb. yoluyla gerçekleşir. Nesnebiçimselleştirme de insanbiçimselleştirmenin karşıtıdır; nesnede olduğu düşünülen niteliklerin insana aktarılmasıdır. (Yücel Altınel, 2003: 108-110). “Kapitalizmle el ele giden nesneleştirmede hayvanlar birer cansız nesne ya da bitkiyle eşdeğer tutulmaktadır” (Ergin Zengin, 2017: 214). Hayvanın ürün olarak pazarlandığı reklamlarda, insanbiçimsel hayvan nesnesi, yani ürüne dönüştürülmüş canlı, nesneleştirilmiş hayvan üzerinden pazarlanır. “Nesneleştirme bir ezenin başka bir varlığı nesneye indirgemesini mümkün kılar. Ardından ezen, bu varlığı ona nesne muamelesi yaparak istismar eder” (Adams, 2013:109). Hayvanın nesneleştirilmesi, insan ve hayvan arasında, insanın hükmüne dayalı sürecin başladığı anın gösterenidir.

Özlem GÖK

İnsanbiçimsellik konusuna, reklamlarda hayvanın temsili üzerinden araştırmasını yapan Liz Grauerholz'in makalesinde de değinilmiştir. Grauerholz, et tüketimini daha çekici hale getirmek için hayvanların hangi yollarla temsil edildiğini araştırdığı makalesinde; buradaki sürecin "güzelleştirmeden" çok "sevimplileştirme", yani bir nesnenin normal haline göre daha sevimli hale getirilmesi ile ilgili olduğunu belirtir. Grauerholz, hayvan temsilleri ile ilgili olarak, hayvanların sevimplileştirildiği üç ana yoldan bahseder. Bunlar, insanbiçimsellik (anthropomorphism), çocukluk özelliklerinin yetişkinliğe taşınması (neoteni) ve hayvanın akıl yoksunu olarak sunumu (disnification) olarak sıralanır. İnsanbiçimsellik hayvanların insan olarak düşünülmesi eğilimini ifade etmektedir ve kültürel metinlerde, kişileştirme aracılığıyla (hayvanlara kıyafet giydirme gibi) veya motiflerin hayvanlara yüklenmesi aracılığıyla gerçekleştirilen temsillerdir. Grauerholz, hayvanları sevimli hale getirmenin ikinci yolu olan neoteni, çocukluk özelliklerinin ön plana çıkması yöntemini Elizabeth Lawrence'ın izini takip ederek açıklar. Neoteni özellikleri karikatürize edilmiş çocuk görüntüsü ile yaratılmış karakterleri içerir. Pazarlamacıların yatırım yaptığı bir diğer neoteni temsilleri ise ürünleri satmak için gerçekten yenidoğan veya yavru hayvanların kullanılmasıdır. Son olarak Grauerholz, hayvanların sevimplileştirildiği üçüncü süreci açıklamak için Steve Baker'ın disnification terimini ödünç alır. Bu terim hayvanları aptal olarak sunma eğilimi için kullanılır. Dolayısıyla hayvanları neotene etmek ve insan olarak düşünmek hayvanları aptal olarak sunmakla (disnification) sonuçlanır (Grauerholz, 2007:338-340). Türkiye'de reklamlarda hayvan kullanımı üzerine yapılan araştırma; "Reklamlarda kullanılan hayvanların insanbiçimsel olup olmadığına bakıldığında %75, 6'sının insan özellikleri gösterdiği, %24, 4'ünde hayvanın kendisi olarak sunulduğu görülmektedir" (Çekiç Akyol, 2016:344) şeklinde tespitini ortaya koyar. Dolayısıyla bu veri ışığında reklamlarda hayvanların nesne olarak insanbiçimsellik üzerinden sunulması ülkemizde oldukça yaygın olarak kullanılan bir yöntemdir denilebilir. Yine aynı araştırmanın verilerine göre, "Reklamlarda anlatım biçiminde ana karakter ya da yardımcı karakter olarak kullanılan hayvanların en fazla gıda (43, 3%) sektöründe kullanıldığı dikkat çekmektedir" (Çekiç Akyol, 2016:341). Araştırmanın diğer bir verisi olan, "Reklamların %15, 6'sında yer alan hayvanlar ise ürünle doğal olarak ilişkilidir" (Çekiç Akyol, 2016:348). Ve "Bu tür reklamlarda hayvan ya ürünün kendisidir ya da ürünün üretilmesinde hammaddeyi sağlayandır" (Çekiç Akyol, 2016:348) şeklindedir. Reklamlarda hayvanların yer alış şekilleri insan ve hayvan arasındaki parametrelerin insanmerkezci türcü yanının bir uzantısıdır.

Bulgular ve Yorum

Hayvanların fiziksel bakımdan önemsizleştirilmelerindenense kültürel olarak önemsizleştirilmeleri çok daha karmaşık bir süreçtir. Çünkü hayvanlara ilişkin zihnimize yer eden şey, deyimler, düşler, oyunlar, öyküler, batıl inançlar ve dil yardımıyla onlar silinmez hatırlanır. Fakat zihnimizi terketmeyen hayvan, hayvan kategorisinde merkezi önemini yitirerek farklı kategorilere dahil olur. Bu yeni kategorilerde hayvan aile ve gösteri dünyasında muğlak bir yer alır. Onu tümüyle insan

Türcü ve Cinsiyetçi Bağlamda “Terbiyeli Tavuk” Reklamları

kukllarına dönüştüren şey de bu muğlaklıktır. Kültürel olarak hayvanın önemsizleştirilerek, yeni katagorilerle yeniden yapılandırıldığı bu insan kukllarının ilk örneklerini Beatrix Potter’ın kitaplarında görmek mümkündür. Hatta bu örneğe daha sonraki aşırı örnekler olarak hayvanlarla ilgili Disney endüstrisinin bütün ürünlerini de eklemek mümkün. Hayvanlar dünyasına yansıtılan toplumun güncel bayağılıkları da bir anlamda bu işlerle evrenselleştirilmiştir (Berger, 2017:36-37). Kültürel olarak hayvanın önemsizleştirilmesi ve John Berger’in deyimıyla hayvanlar dünyasına yansıtılan toplumun bayağılıklarına sağlam bir örnek olabilecek nitelikte bir reklam filmi olan *Terbiyeli Tavuk* reklamları gösterilebilir. *Terbiyeli Tavuk* reklam filmi serisi, tavuk restoran zinciri olan Popeyes markasının ürünlerini tanıtmak amacıyla hazırlanmıştır. Youtube üzerinden yapılan araştırmada bu seride yer alan dokuz adet reklam filmine rastlanılmıştır. Bu reklam serisinin her biri kendi içinde iki bölümden oluşur. Bu iki bölümü oluşturan şey, terbiye kelimesinin iki farklı anlamının da kullanılmış olmasındandır. İlk bölüm terbiye kelimesinin, eğitim, görgü anlamının olumsuz olan terbiyesiz anlamının kullanımıyla oluşturulur. Dolayısıyla bu bölüm eğitimsiz, görgüsüz anlamında terbiyesizlik içeren insan davranışlarının konu edinildiği öykülerle oluşturulmuştur. İkinci bölüm terbiye kelimesinin diğer bir anlamı olan, eti pişirmeden önce çeşitli baharatlar ve soslarla bir süre bekletme işlemine gönderme yapar. Kelimenin olumsuz anlamı olan terbiyesiz ifadesiyle kurulan mizahi anlatımın ardından gelen ikinci bölüm, terbiye kelimesinin diğer anlamının içerdiği olumsuzlamayı ürün üzerinden göstererek anlam kaymasından oluşan boşluğu ürünün dilsel düzeyde olumsuzlanmasında kullanır. İlk bölüm tavuk kostümüyle insanbiçimselleştirilmiş tavuk temsilinin kurmaca öykü içerisinde sunumundan oluşur. Bu öyküler insana ait toplumsal nezaket kurallarının çiğnendiği durumları, ötekini olumsuzlama ile anlatarak hayvan olan tavuğa yükler. Dolayısıyla reklamlarda insana özgü tüm eğitimsiz, görgüsüz ve nezaketsiz davranışların gerçekleştireni tavuktur. Bu kurgular insanın topluluk kurallarına aykırı davranışlarını konu edinildiği gerçek hayatta karşılaşılabileceğimiz küçük hikayelerden oluşturulmuştur. Jean Baudrillard (2018:160) “Reklam sözde olayın tam saltanatıdır” der ve reklamın nesneden olay yarattığını söyler, burada da durum farklı değildir. Nesneleştirilen ve insanbiçimsellik üzerinden oluşturulan karakter, otobüs durağında bekleme sırasına, parkta salıncak kullanma sırasına, AVM girişinde güvenlik kontrolü sırasına uymaz şekilde gösterilir. Ayrıca aynı karakter tavla oynarken ve halı sahada futbol oynarken centilmen davranışların tersine olumsuz davranışlarıyla gösterilir. Diğer bir reklamda klasik bir masalın içinde yer alan tavuk, kadın kıyafetleri giymiş ve peruklu haliyle prensin elindeki camdan ayakkabıya yine sırasını beklemeden ayağını uzatmaktadır. Başka bir reklamda aynı karakter sahilde denize girmek üzere olan bir çifti, tavuk arkadaşlarıyla beraber taşkınlık yaparak ıslatır ve rahatsız eder, burada da tavuk erkek mayosu giymiştir. Futbol yorumcularının televizyonda tartışma programı yaptıkları an tavuk yine insanları dinlemez ve onlara saldırır. Son olarak dokuzuncu reklamda ülkemizde geleneksel olan gelin arabasının önünü kesme ritüelini arkadaşlarıyla beraber yapan tavuk, abartılı tavırlarıyla ve gelinin elinden zorla çiçeğini almaya çalışır durumda gösterilir.

Özlem GÖK

Tüm bu durumlar reklamlarda mizah kullanımından yararlanılarak kurgulanmıştır. İnsana ait olumsuz davranışlar, insanbiçimsel yöntemle simgesel değer atfedilmiş nesneleştirilen tavuk üzerinden yansıtılmıştır. Böylece tavuk mizah unsuruna dönüştürülmüştür. Hatta burada bu göstergeye bakarak, Berger'in deyimiyle, hayvanın yeniden gösteri dünyasındaki muğlak yerini aldığı ve insan kuklalarına dönüştüğünü söylemek mümkün. "Mizah ya da gülmece reklam iletilerinde sıkça başvurulan bir yöntemdir" (Küçükdoğan, 2011:130). Reklamlarda mizahın kullanımı, mizahın olumlu duygular oluşturmaktan kaynaklanır. Kendini, gerçek yaşamın kısa kesitlerinde gösteren mizah, izleyicide günlük yaşamdan tanıdık görüntüleri anımsatmasından dolayı iletilerin daha kolay anlaşılmasını sağlar. Mizahın teknik olarak reklamlarda kullanımının izleyicide; ilgi çekme, beğenme ve hoşlanma duygularını açığa çıkardığı araştırmalarda görülmüştür. Reklamlarda mizah kullanımı izleyiciyi eğlensede, kullanılan teknik, ürün grubu, hedef kitle ve reklam nesnesine bağlı olarak reklamın etkililiğini değiştirebilir. İlk olarak hedef kitesinin dikkatini çekebilmeyi amaçlayan mizah kullanımı, tanıtılan ürüne bağlı olarak izleyicinin reklamı çözümlenmek amacıyla izlemediğini önceleyerek oluşturulmalıdır. İçinde karşıtlıklar barındıran yanı sıra reklamlarda mizah kullanımı, insanları en kolay biçimde duygusal olarak yakalayan eğilimdir (Batı, 2010:201-204). Kısaca mizah; eğlendirir, yanlışları, zayıflıkları ortaya koyar, kimi zaman uygunsuz ve abartılıdır ve iletişim kurulmasını sağlar (Küçükdoğan, 2011:132-133). Bu yönüyle mizahın dozu oldukça önem kazanır. *Terbiyeli Tavuk* reklam filimlerinde kullanılan mizah yarattığı gerçeküstü karakterle türcü ve cinsiyetçi yananamlara işaret eder. İnsanların ahlaki yapılarının, insana ait nezaketsizlik ve kabalık gibi davranışlarının, hayvanlar üzerinden anlatılması kültürel olarak önemsizleştirilen hayvanın göstereni olarak okunabilir. Yukarıda anlatıldığı gibi *Terbiyeli Tavuk* reklamlarında yer alan insanbiçimselleştirilmiş tavuk karakterinin cinsiyetlendirilmesi değişkenlik gösterebilir, genel anlamda erkek cinsiyetine bir gönderme yaptığını söylemek mümkün. Hatta bu karakterin, iri bir erkek görüntüsüne benzer şekilde, kaba hareketler yapması ülkemiz popüler kültüründen bir karakter olan Recep İvedik'in klişeleşen özelliklerini hatırlatır. Bu yönüyle de başka bir mizah karakterine tanıdıklık oluşturmaları bakımından bu reklamın mizahi yanını önceden sağlama aldığı söylenebilir. Türkiye'de reklamlarda hayvan kullanımına yönelik yapılan araştırma göstermiştir ki: "Hayvanlar reklamlarda çoğunlukla cinsiyetlendirilerek kullanılıyor ve en çok erkek cinsiyete büründürülmüş hayvanların kullanılması dikkat çekiyor. Bunun erkek egemen bir toplum olmamızdan kaynaklandığını düşünebiliriz" (Çekiç Akyol, 2016: 350). Bu araştırmada ele alınan *Terbiyeli Tavuk* reklamı, tavuğun dışı bir hayvan olduğu gerçeğini gözardı eder.

Türcü ve Cinsiyetçi Bağlamda “Terbiyeli Tavuk” Reklamları

Görsel 1. Popeyes Terbiyeli Tavuk Reklamı- Otobüs, Kaynak:

<https://www.youtube.com/watch?v=kM0gclaqc6s> (Erişim Tarihi: 21 kasım 2018)

Bu dokuz reklamda da insanbiçimsellik üzerinden oluşturulan karakterin kaba davranışlarının reklamda yer alan diğer insan ya da insanlar tarafından terbiyesiz diyerek azarlandığı anda, dış ses (erkek sesi), “Popeyes’ta böyle terbiyesiz tavuklara asla yer yok” derken hikayede yer alan insanbiçimselleştirilmiş tavuk görüntüsü üzerine kırmızı renkte bir mühür gibi “Terbiyesiz Tavuklara Asla Yer Yok” yazısı bindirilir (Görsel 1). Buradan sonra reklamın ikinci kısmı devreye girer, bir önceki kurgusal anlatımla oluşturulan öyküyle tek bağlantısını terbiye kelimesinin çift anlamlılığıyla kuran reklam, dış sesin anlatımıyla tavuk parçalarının baharatlarla terbiyelenme görüntülerini yakın çekimde gösterir (Görsel 2). Dış ses, “Popeyes’ta oniki saat boyunca özel baharatlarla terbiye edilmiş tap taze hazırlanmış lezzetli mi lezzetli terbiyeli tavuklar var” der ve ürünün pişirilmiş yemeye hazır halde gösterildiği görüntüsüyle dış ses ürün fiyat bilgisi ve kampanyaları söyler. Bazı reklamlarda kemiksiz terbiyeli tavuk parçaları ifadesi yer alır.

Görsel 2. Popeyes Terbiyeli Tavuk Reklamı- Otobüs, Kaynak:

<https://www.youtube.com/watch?v=kM0gclaqc6s> (Erişim Tarihi: 21 kasım 2018)

Özlem GÖK

Reklamın ikinci bölümünün terbiye kelimesinin ikinci anlamına olan göndermesi üzerine; “Eti terbiye etme, pişirme ve baharatla süsleme biçimimiz, onu hayvan kökenine mesafelendirir. Bu her daim kültürel olarak değişkenlik gösteren bir süreç olsa da hayvanların öldürülmesini ve yenmesini doğalaştırırız” (Ryan, 2019:206) şeklinde yorumlamak mümkün. Bu da akla daha önce bahsedilen mit kavramının ‘doğallaştırıcı’ yanının getirir. Ayrıca burada değinildiği gibi, hayvan kökenine mesafelendiren yapı Carol J. Adams’ın kayıp gönderge kavramını hatırlatır. Adams, hayvanların kayıp göndergelere dönüşmesinin üç yolu olduğundan bahseder. İlki et yenirken ölü olmalarından dolayı hayvanın yokluğuyla oluşur. İkincisi ise hayvanları yerken onlardan bahsetme şekillerimizde oluşan değişimdir. Hayvan yeme kültürüne dahil olan bu tanımlamalarla ortaya çıkan *et* kelimesinin kayıp göndergesi ölü hayvandır. Üçüncü yol insanların deneyimlerinden söz etmek için metaforlara dönüşen hayvanların mecazi anlamda kullanımlarıdır. Adams bu mecazi anlamı erkek şiddeti tarafından mağdur edilen tecavüz mağduru kadınların kendilerini et parçası gibi hissetmelerine yönelik mecazlarıyla örnekler. Et tanımı gereği tüm hislerden şiddetle mahrum bırakılmış olmasından dolayı Adams, kişinin kendisini gerçekten bir et parçası olarak hissetmesinin imkansızlığından bahseder. Dolayısıyla burada et’in kayıp göndergesi olan hayvanın ölüm tecrübesi başka birinin yaşarken deneyimlediği şiddetin metaforlarına dönüşür (Adams, 2013:100-101). Meseleye türcü ve cinsiyetçi bağlamda bakıldığında; “Et yemek, vahşi bir erillikle bağlantılandırılır ve insan kültürlerine yönelik, insan kültürleri tarafından yaratılan bir tehdit olarak algılanır” (Ryan, 2019:207). Fransız düşünür Jacques Derrida’nın İngilizce *Eating Well* adında yayınlanan kitabında (carno-phallogocentrism) etçil-ermerkezcilik fikri tanıtılmıştır. Kıta Avrupası Felsefesi ve hayvan hakları teorisi uzmanı Matthew Calarco, Derrida’nın bu tanımlamasının, Carol J. Adams’ın *Etin Cinsel Politikası*, kitabıyla kesiştiği noktayı; her iki çalışmada da et yiyen biri olmanın, özne olmanın merkezinde algılandığı tespitiyle açıklar (Adams, 2013:26). Calarco’ya göre Derrida’nın hayvan meselesi üzerine yaptığı çalışmalar erkeklik ve etçilik arasında Adams’ın açık ettiği bağlantılara değinme yollarını arıyor, oysa Adams, “...et yemenin basit ve doğal bir olgu olmadığı; aksine kültürümüzde erkeklikle çeşitli maddesel, ideolojik ve sembolik düzlemlerle indirgenemez biçimde bağlantılı olduğu fikrini oldukça güçlü bir şekilde dile getiriyor” (Adams, 2013:27). Tüm bu kurulan bağlantıların ardından *Terbiyeli Tavuk* reklamları düzanlam ve yananlam düzeyinde değerlendirildiğinde, insanbiçimsellik üzerinden temsil edilen yanıyla ‘terbiyeli tavuk’ ya da ‘terbiyeli et parçaları’nın, kayıp göndergesi olan tavuk, çifte anlamıyla insanmerkezci eril bakışın türcü ve cinsiyetçi yanını açık eder.

Türcü ve Cinsiyetçi Bağlamda “Terbiyeli Tavuk” Reklamları

SONUÇ

“(…) tavukların çok karmaşık dürtülerden ve davranışsal ihtiyaçlardan oluşan bir dünyası vardır. Çevrelerini keşfetmek, yiyecek toplamak, sağı solu kurcalamak, sosyal hiyerarşilerini belirlemek, yuva yapmak ve kendilerini tımarlamak gibi güçlü istekleri vardır (…)” (Harari, 2016:337).

Carol J. Adams (2013: 154), “Yanlış adlandırma meselesi, gerçek anlamda düşünme ile simgesel anlamda düşünme arasındaki ikili yapının ardında gizlidir” der. Et kelimesinin gerçek anlamının, ölü hayvanların doğranmış parçaları olduğunu söyler, hatta Adams bu gerçek anlamı daha yalın bir hal olarak “Et cinayettir” şeklinde de ifade eder. Adams bu gerçek anlamı dile getirmenin, insanı simgesel düşünmekten alıkoyduğunu belirtir. Adams, simgesel düşünmeyi tercih eden bir toplumda gerçek anlamın sesini yükseltmeyi bir mücadele şekli olarak yapar. Bu araştırmanın da amacı gerçek anlamın sesini yükseltmektir. Çünkü insan ve hayvan ilişkisinde: “Endüstri devriminin ilk evrelerinde hayvanlar makine olarak kullanıldılar. (...) Daha sonra, sözümona endüstri sonrası toplumlarda hammadde olarak kullanıldılar. Yiyecek için gerekli hayvanlar, imal edilen mallar gibi işleminden geçirildiler” (Berger, 2017: 33). Fiziksel olarak önemsizleştirilen hayvanların kültürel olarak da önemsizleştirilmeleri hayvanı simgesel anlamda düşünmenin getirdiği yanlış adlandırmalarla mümkün oldu. Gerçek anlamından uzaklaştırılan hayvan insanmerkezci bakışın yeni temsilleriyle birer “insan kukllarına” dönüştürüldüler. Kültürel metinlerde de kişileştirme aracılığıyla hayvana insana özgü nitelikler atfedilmesinin bir örneğinin ele alındığı bu çalışmada, gerçek anlamıyla düşünme üzerinden *Terbiyeli Tavuk* reklamları ele alınmıştır. Göstergibilim üzerinden düzanlam ve yananlam anlamlandırma düzeyinde yorumlanan bulgular hayvanların gösteri dünyasındaki muğlak yerini açık eden durumda görülmüştür. Çünkü bu reklam serisinde terbiye kelimesinin anlamları simgesel olarak hayvana yüklenerek anlatılmıştır. İnsanbiçimsellik üzerinden oluşturulan tavuk karakteri insana özgü toplumsal kuralları bozmasıyla terbiyesiz olarak tanımlanır. İnsanın kendisini ölçüt alması ve kendinden başka olanı aşağı görmesinin öteki türlere yansıtıldığı türcü yanı hayvanla hiç bir ilgisi olmadığı halde simgesel boyutuyla insanbiçimsel hayvan karakterin olumsuzlamasıyla anlatılır. Buradaki cinsiyetçi yan reklamın yananlamında gizlidir. Tavuk dişi bir hayvandır fakat reklam anlatısında kaba bir insana denk gelen şekilde tarif edilen karakter çoğunlukla erkek olarak cinsiyetlendirilmiştir. Erkeği kaba saba, düşüncesiz, şiddet uygulayan şekilde tanımlayan bu reklamlar gelenekselleşmiş toplumsal cinsiyet rollerini destekler biçimdedir. Dolayısıyla izleyicinin biliçaltına, yarattığı klişe karakterle cinsiyetçi söylemi yerleştirir. Bu reklamlar, toplum kurallarına uymama ve olumsuz davranışları da insanbiçimselleştirilmiş hayvan üzerinden mizah ögesi olarak sunmasıyla da bir anlamda onaylar. Tavuğun yiyecek olarak sunulduğu bölümde terbiye edilmiş et parçaları kayıp gönderge olan hayvanı gizler. Et yemenin doğallaştırılmasına katkı sağlayan mitlerin bir uzantısı olarak sunulan bu görüntü, et

yemenin eril tahakkümle ortak yönünü cinsiyetçi anlamda onaylarken, terbiyeli tavuk olarak gerçek anlamından uzaklaştırdığı hayvanın yokluğunu da türcü bakışta sağlamış olur.

KAYNAKLAR

- Adams, C. J.(2013), Etil Cinsel Politikası Feminist-Vejetaryen Kuram, (Çev.G. Tezcan ve M.E.Boyacıoğlu), İstanbul:Ayrıntı.
- Barthes, R. (2014), Göstergebilimsel Serüven, (Çev. M. Rifat ve S. Rifat), İstanbul:Yapı Kredi Yayınları.
- Batı, U. (2010), Reklamın Dili, İstanbul: Alfa Yayınları.
- Baudrillard, J. (2018), Tüketim Toplumu, (Çev. N. Tural ve F. Keskin), İstanbul: Ayrıntı.
- Berger, j. (1999), Görme Biçimleri, (Çev. Y. Salman), İstanbul: Metis.
- Berger, j. (2017), Hayvanlara Niçin Bakarız?, (Çev. C. Çapan), İzmir: Tudem Yayın Grubu.
- Berktaş, F.(2006), Tarihin Cinsiyeti, İstanbul:Metis.
- Çekiç Akyol, A . (2016),“Türk Televizyon Reklamlarında Hayvan Kullanımı”, Elektronik Sosyal Bilimler Dergisi, 57:332-351.
- Dağtaş, B.(2012), Reklamı Okumak, Ankara:Ütopya Yayınları.
- Darroch, E.,(2007), “What is sexism? It’s a global problem”, Just Focus, <http://www.justfocus.org.nz/what-is-sexism-its-a-global-problem/> (Erişim Tarihi: 20.1.2019)
- Demir, M. (2013), “Çevre Olarak Konumlandırılmış Kadını ve Doğayı Birlikte Düşünmek: Ekofeminizm”, Doğu Batı Düşünce Dergisi,63.11-44.
- Donovan, J. (2010), Feminist Teori, (Çev. A. Bora, M. Ağduk ve F. Sayılan), İstanbul: İletişim Yayınları.
- Ergin Zengin, S. (2017), “Özneden Nesneye:Söylemsel Analizi Üzerinden Hayvanın Değişen Status Hakkında Bir İnceleme”, Doktora Tezi, Ankara.
- Fiske, J. (2017), İletişim Çalışmalarına Giriş, (Çev. S. İrvan), Ankara:Pharmakon.
- Francione, G. L. (2008), Hayvan Haklarına Giriş Çocukunuz Mu Köpeğiniz Mi?, (Çev.E. Gen), İstanbul:İletişim Yayınları.
- Gaag, N. van der, (2019), Feminizm, İstanbul:Sel Yayıncılık.
- Gök, Ö. (2017), “Reklamların Türcü Ve Cinsiyetçi Bağlamda Manipülatif Bir Kurgu Olarak Okunması”, 5. Uluslararası Sanat Sempozyumu-Özet Kitabı, 7:4.
- Grauerholz, L. (2007), “Cute Enough to Eat: The Transformation of Animals into Meat for Human Consumption in Commercialized Images”, HUMANİTY&SOCIETY, Vol.31:334-354 https://www.researchgate.net/publication/254095924_Cute_Enough_to_Eat_The_Transformation_of_Animals_into_Meat_for_Human_Consumption_in_Commercialized_Images (Erişim Tarihi: 12.4.2017)
- Kalkandelen, Z. (2018), Vegan Devrimi Ve Hayvan Özgürlüğü, Kocaeli:Kült Neşriyat.
- Kalkandelen, Z. (2019), Vegan Devrimi Ve Hayvan Özgürlüğü Genişletilmiş 2. Baskı, Kocaeli:Kült Neşriyat.

Türcü ve Cinsiyetçi Bağlamda “Terbiyeli Tavuk” Reklamları

- Küçükerdoğan, R. (2011), Reklam Nasıl Çözömlenir? Reklam İletişiminde Göstergeler ve Stratejiler, İstanbul: Beta.
- Ryan, D. (2019), Hayvan Kuramı Eleştirel Bir Giriş, (Çev. A. Alkan), İstanbul:İletişim Yayınları.
- Schick, İ. C. (2001), Batı'nın Cinsel Kısıyısı Başkalıkçı Söylemde Cinsellik ve Mekansallık, (Çev.S. Kılıç ve G. Sarı), İstanbul:Yarih Vakfı Yurt Yayınları.
- Singer, P. (2005), Hayvan Özgürleşmesi, (Çev. H. Doğan), İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
- Yücel Altınel, H.,(2003), “Reklamlarda İnsanbiçimsellik”, İletişim Araştırmaları, 1:107-121, <http://dergiler.ankara.edu.tr/dergiler/23/665/8478.pdf> (Erişim Tarihi: 2.11.2018)
- Zıllıoğlu, M. (2018), İletişim Nedir?, İzmir: Cem Yayınevi.
- Williamson, J. (2001), Reklamların Dili, (Çev. A. Fethi), Ankara:Ütopya Yayınları.
- Wollstonecraft, M. (2015), Kadın Haklarının Gerekçelendirilmesi, (Çev. D. Hakyemez), İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.

1699/1700 YILINDA NAZİLLİ KAZÂSİ'NİN NÜFUS YAPISI

Musa SEZER*

Öz

Nazilli erken dönemlerden beri bulunduğu bölgede ticarî malların pazarlanmasında önemli toplanma yerleri arasında sayılmaktaydı. Osmanlı Devleti döneminde Kestel olarak da anılan Nazilli, bu ticarî özelliğinden dolayı sürekli bir yerleşime sahne olmuştur. Yıldırım Bayezid döneminde Osmanlı idaresine geçen Nazilli, XVI. yüzyılın ilk yarısına ait tahrir defterlerinde yer almaya başlamıştır. Bu kaynaklarda Kestel kazâsına bağılı bir nefis olan şehir, çok geçmeden gelişerek kazâ statüsünde yer almıştır. İncelenen tarihte ise “Kestel nâm-ı diğeri Nazilli” şeklinde Kestel isminin diğeri adı olmuştur. XVI. yüzyılın sonlarından itibaren tutulmaya başlanan avâriz defterlerinin Osmanlı demografi alanındaki çalışmalarda önemli arşiv malzemeleri arasında olduğu tartışılmaz bir gerçektir. Bu defterlerden biri olan Nazilli avâriz defteri, 1699/1700 yılında Nazilli Kazâsı'na bağılı mahalleler ve köylere ait nüfus bilgilerini ihtiva etmektedir. Söz konusu çalışmada belirtilen zamanda Nazilli'deki yerleşim birimleri ve isimleri, burada yaşayan reaya ile muafların nüfusu ve bunların sosyal statülerine dair bilgiler ortaya konulmaya çalışılacaktır. Bölgesel bir özelliğe sahip olan bu çalışma ile özel anlamda Nazilli, genel anlamda ise Osmanlı demografi çalışmalarına bir katkı sağlanması amaçlanmaktadır. Ayrıca avâriz defteri esas alınarak yapılan bu çalışma ile Nazilli'nin bu alana ait bir boşluğunun doldurulması hedeflenmektedir.

Anahtar Kelimeler: Aydın, Nazilli, Kestel, Avâriz, Nüfus.

POPULATION STRUCTURE of NAZILLI TOWNSHIP in 1699/1700

Abstract

Nazilli was regarded as one of the significant gathering areas for marketing commercial goods in the region since the early eras. Also called as Kestel in the Ottoman Era, Nazilli has always been a settlement area because of its commercial convenience. Having become an Ottoman land at the time of Yıldırım Bayezid, Nazilli started to be included in the cadastral record books of the first half of 16th century. While the city was just a small town connected to Kestel district, soon developed and received town status before long. Another name of Kestel was “Kestel nâm-ı diğeri Nazilli-Kestel, Another Name of Nazilli” in the history subject to analysis. Avâriz record books, which were started to be taken since the late 16th century, are undoubtedly included among important archival resources for studies on the demographical structure of Ottoman era. Being one of these record books, Nazilli Avâriz record books include population information regarding the neighborhoods and villages connected to Nazilli district in the year 1699/1700. The study will try to outline some information about the specific era and location

* Dr. Öğr. Üyesi, Erzurum Teknik Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, musa.sezer@erzurum.edu.tr

including the residential units in Nazilli and their names, the population of the rayah (reayalar) and the privileged (muaf) living throughout the region as well as their social statuses. It is aimed that the study, which is of regional scope, contribution will be provided to the demographical studies on Nazilli in the specific sense and on that of Ottoman Empire in the general sense. In addition, the study is expected to fill the gap in the field regarding the case of Nazilli on the base of Avâriz record books.

Key Words: Aydın, Nazilli, Kestel, Avâriz, Population.

GİRİŞ

Bugün Aydın iline bağlı bir ilçe olan Nazilli, Aydın şehrinin doğusunda bulunmaktadır. Nazilli'nin doğusunda Kuyucak, batısında Sultanhisar ve güneyinde Bozdoğan ilçeleri vardır. Sınırları doğu-batı yönünde uzanan Büyük Menderes ovasının bir bölümü ile bu ovayı kuzeyden çeviren Oyukdağ ve Karlıkdağ gibi dağların güney bölümlerini içine alır. İlçede Akdeniz ikliminin çeşitli özellikleri vardır. Genel hatlarıyla yazlar kurak ve sıcak, kışlar yağmurlu ve ılık geçer. Nazilli'de ova ile dağlık yerler arasında yıl içinde farklı sıcaklıklar olur (İzbırak, 1977: 158).

Ege bölgesinin en eski yerleşimlerinden olan Nazilli'nin M.Ö. 3000'li yıllardan beri yerleşime açık bir yer olduğu anlaşılmaktadır. Bu bölge sırasıyla Luviler, Hititler, Frigler, Lidyalılar, Persler, İskender, Roma ve Bizans medeniyetlerinin hâkimiyet sahalarından olmuştur (Topçu, 2015: 14). Anadolu'nun Türkler tarafından fethi sırasında Selçukluların idaresine giren Aydın, XII. yüzyılın başlarında Bizans tarafından tekrar hâkimiyet altına alındı. 1177'ye doğru II. Kılıçarslan tarafından yeniden alındı ve hemen sonra Bizans imparatoru I. Manuel tarafından tekrar ele geçirildi. Şehirde, 1282'de Menteşe Bey tarafından kesin olarak Türk hâkimiyeti sağlandı. Anadolu Selçuklularının dağılması sırasında bir süre Menteşe Bey'in damadı Sasa Bey'in elinde kalan şehir, 1309'a doğru bölgeye hâkim olan Aydınolu Mehmed Bey tarafından hâkimiyet altına alındı (Emecen, 1991: 235).

Aydınolu Mehmed Bey, ilk zamanlarda Germiyan ordusu subaşı idi. Germiyan Beyi Yakub Bey, Mehmed Bey'i Ege taraflarına göndermişti. Buralarda fetih hareketlerinde bulunan Mehmed Bey'in fethettiği yerler arasında Nazilli de bulunuyordu. Zabt edilen yerlerin zabt edenin iktâsı sayılması ile Mehmed Bey, fethettiği yerler üzerinde Aydınogulları Beyliği'ni kurmuştur (Uzunçarşılı, 2008: 66). Beylikler döneminde Nazilli, çevre kasaba ve köyler tarafından "Cuma kılınıp pazar kurulan" bir yer olarak bilinmekteydi (Pullukçuoğlu Yapucu, 2006: 33). Aydın ve çevresi ilk olarak Yıldırım Bayezid tarafından Osmanlı hâkimiyetine alındıysa da Timur'un Anadolu'yu istilâsı sırasında yeniden Aydınogullarının eline geçti. 1426'da II. Murad burayı kesin olarak Osmanlı topraklarına kattı (Emecen, 1991: 235).

Günümüzde Nazilli'nin bulunduğu yer eskiden Pazarköy olarak adlandırılmaktaydı. Pazarköy'de Nazlı adında çok güzel bir kız yaşıyordu. Sancakbeyinin oğlu güzelliği dillere destan olan Nazlı'ya âşık olur. Ancak oğlanın istemesine rağmen babası kızını vermez. Bunun üzerine beyin oğlu kızını kaçıtır. Bu

duruma çok üzülen kızın babası kahrından ölür. Babasının ölüm haberini alan Nazlı, Pazarköy'e gelir. Üzüntüsünden büyük acılar çeken Nazlı, sonunda dayanamaz ve kendini Menderes Nehri'ne atar ve ölür. Kocası, ortadan kaybolan Nazlı'yı günlerce arar. Ancak durumu öğrenince o da üzüntüsünden Menderes Nehri'ne atlayarak intihar eder. Bu olaylardan sonra Pazarköy, halk arasında "Nazlı İli" olarak anılmaya başlanır ve zamanla "Nazilli" ye dönüşür (www.nazilli.bel.tr/nazillimiz.asp). Bu rivayet Nazilli'nin ismiyle ilgili birçok rivayetten sadece biridir. Evliya Çelebi ise Nazilli adı için "... âb [u] hevâsının letâfetinden mahbûb u mahbûbesi gâyet ziyâde olup nâz [u] istiğnâları ziyâde olduğundan "Nâzlı" deyü tesmiye olunmuşdur" diyerek havasının güzelliğinden dolayı, ayrıca nazlı, sevilen erkek ve kızlarının çokluğu ile buraya "Nazlı" denildiğinden bahsetmiştir (Evliya Çelebi, 2005: 98).

Lidyalılar döneminde bölgenin ekonomik anlamda gelişmesi, İyonya kentinin Ege ve Ön Asya ülkeleri arasında ticaret yolu üzerinde bulunması Nazilli yöresinin de önem kazanmasına ve gelişmesine katkı sağlamıştır (Topçu, 2015: 14). Aydın Sancağı ve çevresinde yapılan ticarete, pazarlanacak ürünlerin Aydın, Tire, Kuşadası Limanı ve İzmir Limanı gibi önemli merkezler yanında, toplanma yerlerinden biri de Nazilli idi. Buraya ulaşan kervanlar, şehir içinde han ve kuyu başlarında konaklar, burada alış-veriş ve takaslar yapıldıktan sonra İzmir'e doğru yola çıkarlardı. Nazilli, ticarete canlılık kazandıran pazar yerlerine sahip olması ile çevresinde bulunan köylerle arasında merkez-çevre ilişkisini erken dönemlerden itibaren kazanmış yerleşim yerlerindendi (Pullukçuoğlu Yapucu, 2006: 17, 19, 26-28). XVII. yüzyılın ortalarına doğru bölgeye gelen Evliya Çelebi, günümüzde de ekonomiye canlılık kazandıran Nazilli inciri hakkında "... bu Nâzlı incirinin kurusu makbûl-i hâs [u] âmdır ve gâyet latîf ve nerm tâmdır." diyerek Nazilli incirinin güzelliğinden bahsetmiştir. Şehrin kuzeyinde Cuma günü bir pazar kurulmaktaydı. Bu pazara dört bir taraftan, köylerden herkes malını getirip burada satarlardı (Evliya Çelebi, 2005: 97).

1. Nazilli'nin İdarî Yapısı

Fatih Sultan Mehmed dönemine ait muhtemelen 1462-1468 yılları arasındaki bir tarihte tutulmuş olan Aydın Mufassal Defteri'nde *Nazilli*, *Nazlu* ya da *Nazlı* ismine rastlanmamaktadır. Bununla birlikte bu defterde Kestel'e bağlı birçok köyün (Erdoğan-Bıyık, 2015: 44-46, 54-56) 1699/1700 tarihli avârız defterinde Nazilli'ye bağlı çoğu köyler ile aynı olduğu anlaşılmaktadır (Bkz. Ek.1).

1520'li yılların başında tutulmaya başlanan Aydın Evkâf Defteri'nde ise Nazilli'den kasaba olarak bahsedilmiştir (Erdoğan, 2016: IX-XI; Sönmez, 2017: 117). Nazilli, 1530 yılında Aydın Sancağı kazâlarından Kestel'e bağlı olup, "*Nefs-i Nazlu tabi Kestel*" şeklinde kaydedilmiş ve 3 mahalleden oluşan bir nefis idi (Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, 1995: 452, 455, 456, 457). Yine aynı defterde "*Kasaba-i Nazlu*" olarak da kaydedilmişti (Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, 1995: 381). Fatih ve Kanunî dönemine ait bu iki tahrir kaydından yola çıkarak Nazilli'nin XVI. yüzyılın başlarından itibaren bir merkez olmaya başladığı sonucuna varılabilir.

1532-1533 tarihli Yörük defterinde Nazilli kazâ olarak geçmektedir (BOA.TT.d.176: 141-214). Kâtip Çelebi'nin 1632'de yazdığı Cihannüma isimli eserinde

“Kestel nâm-ı diğer Nazlı” şeklindedir (Kâtip Çelebi, 2009: 636). 1699/1700 yılına ait avâriz defterinde ise “Kestel nâm-ı diğer Nazilli” ve “Kestel nâm-ı diğer Nazilli der Liva-i Aydın” şeklinde kaydedilmiştir (BOA.KK.d.2801: 1-2). Evliya Çelebi’den nakille Nazilli, Aydın Sancağı’na bağlı 150 akçelik bir kazâ idi. Bu dönemde Ayşe Sultan hassı olarak tasarruf edilen kazâ, zaman zaman 300 akçe, zaman zaman da arpalık üzere 500 akçe ile tahsis edilen bir kazâ idi (Evliya Çelebi, 2005: 97).

Buraya kadar anlaşıldığına göre Nazilli, Osmanlı hâkimiyetine girişinden 1699/1700 yılına kadar Aydın Sancağı sınırlarındaydı. Bir süre Kestel kazâsına bağlı bir nefis olarak idari teşkilâtta yerini almış ve daha sonra büyüyerek, isimlendirmede Kestel ile birlikte aynı yer için anılmaya başlanmıştır.

2. 1699/1700 Tarihli Avâriz Defteri

Osmanlı Devleti’nde Tanzimat’ın ilânına kadar olağanüstü durumlarda ve özellikle savaş masraflarının karşılanması amacıyla, padişahın emriyle halkın devlete vermek zorunda olduğu bedenî hizmet, eşya ve para şeklindeki vergiye avâriz denilmektedir. Devlet, herhangi bir olağanüstü durumun gerektirdiği masraflar ile yiyecekleri, harp gereçlerini ve hizmetleri kendi imkânları ile karşılayamadığı durumlarda memleketin bütün imkânlarını seferber etmek için karar verirdi. Bu karar gereğince durumun gereklerine göre tespit edilen ihtiyaç maddeleri önceden düzenlenmiş defterlere göre muhtelif muntakalara tevzi ve taksim edilirdi. Zaten daha önceden memleket nüfusu bu tevzi ve taksime esas teşkil edilecek şekilde avâriz hanelerine bölünmüş olurdu. Bu hanelerin bölünmesinde halkın zenginliğine, fakirliğine, şehirli, köylü, göçebe ve muhacir olup olmadığına, dükkân, ev ve tarla miktarına bakılırdı. Birer vergi birliği 3-15 arası haneden oluşabilirdi. Her mahalle ve köyün nüfusu kaydedildikten sonra bu nüfusun kaç avâriz hanesi sayılacağı tespit edilirdi (Barkan, 1979: 13-15). Olağanüstü durumlarda halktan talep edilen avâriz vergisi, zamanla normal vergi mahiyetine dönüşmüştür. Şüphesiz ki, bu verginin daimi vergilerden olmasında art arda yapılan savaşların payı büyüktür (Sahillioğlu, 1991: 109).

XVI. yüzyılın sonlarından itibaren tımar sisteminin çöküşü ve işlemez hâle gelişi ile yapılan büyük ve çok amaçlı tahrir sayımları anlamını kaybederek yerini avâriz sayımlarına bırakmıştır (Özel, 2000: 36). XVII. yüzyılda yapılan avâriz sayımları esnasında oluşturulan avâriz defterleri ile ilgili özellikle son yıllarda birçok çalışmanın yapıldığı görülmektedir. 1642 Tarihli Avâriz Defterine Göre Erzurum Şehri (İnbaşı, 2001: 9-32), XVII. Yüzyılın İkinci Yarısında Kütahya Kazâsı (Çakır, 2006: 243-274), Erzincan Kazâsı (1642 Tarihli Avâriz Defterine Göre) (İnbaşı, 2009: 189-214), 1642 Tarihli Avâriz Defterine Göre Şiran Kazâsı ve Köyleri (Kul, 2010: 271-289), 1642 Tarihli Avâriz Defterine Göre Koğans Kazâsı (Demir, 2012: 505-529), Zile Kazâsı ve Bağlı Kabileler (1695 Tarihli Avâriz Defterine Göre) (Sezer, 2017: 357-383), Avâriz Kayıtlarına Göre XVII. ve XVIII. Yüzyıllarda Karınabad Kazâsı (Sezer, 2018: 301-318), 1642 Tarihli Avâriz Defterine Göre Gördes Kazâsı (Sezer, 2019: 75-92) bu çalışmalardan bazılarıdır.

1699/1700 Yılında Nazilli Kazâsı'nın Nüfus Yapısı

Çalışmaya temel teşkil eden 2801 numaralı defter, Osmanlı Arşivi Kamil Kepeci Kataloğu'nda muhafaza edilmektedir. Sonradan numara verildiği anlaşılan defter, kapağı ile birlikte 25 sayfadan oluşmakta ve 24. sayfası boştur. Defterin kapağında "Kestel nâm-ı diğer Nazilli" yazılıdır. Söz konusu dönemde Aydın Sancağı'na bağlı bir kazâ olan Nazilli'nin tahriri, mevkûfat halifelerinden İbrahim Efendi tarafından H.1111 (1699/1700) yılında yapıldığı "Kazâ-i Kestel nâm-ı diğer Nazilli der Livâ-i Aydın, an hâneha-i avâriz, an mahallât ve kurâ-i mezbûre an tahrir(-i) İbrahim Efendi Halîfe-i Mevkufât el-vâki' fi-sene 1111" kaydından anlaşılmaktadır (BOA.KK.d.2801: 2).

Söz konusu defterde Nazilli merkezde bulunan mahalleler ile merkeze bağlı köylerin avâriz tahrirleri yer almaktadır. Nazilli'ye bağlı bir nahiye kaydına rastlanmamıştır. Merkezde bulunan ilk iki mahallede hane durumları ayrıntılı bir biçimde kaydedilmiş, ancak daha sonraki mahallelerde sadece hane ve reaya adetleri verilmiştir. Defterde mahallelerden sonra köylere yer verilmiştir. Nazilli'ye bağlı köyler; bu dönemde tahriri yapılan köyler, Sultan Mehmed Han'ın¹ İstanbul'da bulunan vakıflarına bağlı olduğu için tahrir edilmeyen köyler ve son olarak da harap olan köyler olmak üzere üç şekilde tasnif edilmiştir. Defterde avâriz katsayısının kaydedilmemiş olması inceleme açısından bir eksiklik olarak dikkat çekmektedir. Katsayının olmaması nedeniyle kazâyla ilgili yaklaşık bir nüfus tahmini yapılamamıştır. Bu durumda ise söz konusu çalışmada mevcut verilerle ulaşılabilecek sonuç, avâriz nüfusunun ortaya konulması olacaktır.

3. Mahalleler ve Nüfusu

1530'da Nazilli'de *Câmi, Ilgunlu* ve *Yeregiren* adında 3 mahalle vardı. Cami Mahallesi'nde 193 hane, 11 mücerred (bekar) ve 1 sahib-i berât; Ilgunlu Mahallesi'nde 85 hane, 31 mücerred, 1 imam; Yeregiren Mahallesi'nde ise 49 hane, 15 mücerred ve 1 imam yaşıyordu (Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, 1995: 452).

Evliya Çelebi'nin aktardığına göre Nazilli'nin ovanın ortasında bulunan kerpiçten yapılmış bir kalesi vardı. Kale içinde 12 mahalle ve kerpiç duvarlı 3070 kiremitli ev bulunmaktaydı. Bu evler tek katlı, kerpiç duvarlı, kiremitli ve toprak örtülü idi. Sadece 5-6 tanesi iki katlı ve cumbalıydı, geri kalanı tek katlıydı (Evliya Çelebi, 2005: 97).

1699/1700 yılında Nazilli merkezde bulunan mahallelerden Cami-i Âtik, adını etrafında bulunduğu dinî bir yapı olan camiden almıştır. Nazilli şehrinde bulunan mahallelerin çoğunluğu adını burada yaşamış olan kimselerden almışlardı. Yakuboğlu, Hacı Karaman, Derviş Çelebi, Veyis Çelebi, Hacı Budak, Hacı Nasuh, Hacı Canbaş ve İmam Pîri mahalleleri bunlardandı. Çeşmebaşı Mahallesi bir çeşme etrafında oluşmuş ve büyümüş olduğu için bu ismi almıştı. Debbağlar Mahallesi'nin adı ise debbağcılık mesleğinden ileri gelmektedir.

Nazilli merkezde mahalleler "*Hânehâ-i Mahallât-ı mezkûrın*" başlığı altında sıralanmıştı. Defterde kaydedilen nüfus "nefer" şeklinde kaydedilse de başlığından da anlaşılacağı üzere "nefer" terimi "hane" yi karşılamaktaydı. 1616 tarihli Halep avâriz

¹ Hangi Sultan Mehmed olduğuna dair bir bilgiye rastlanmamıştır.

defteri ile ilgili bir çalışmada “neferden kasıtın vergiye tâbi şahısların olduğu ve mücerredler dışındaki neferlerin hâne olarak kabul edilmesi gerektiği” vurgulanmıştır (Öztürk, 1997: 255).

Şehirde 12 mahalle bulunmaktaydı (BOA.KK.d.2801: 2-7). Kazâya bağlı merkez mahallelerde 224 hane yaşamaktaydı. Kazâ merkezinde yaşayan bu nüfus, 914 olan toplam kazâ nüfusunun % 24.50’sini oluşturuyordu. Yani nüfusun 1/4’ü kazâ merkezinde yaşamaktaydı. Merkez mahallelerden sadece Yakuboğlu ve Hacı Karaman mahallelerinin (BOA.KK.d.2801: 2-3) nüfus durumları yekûn kısmında ayrıntılı olarak verilmişti. Diğerlerinde ise sadece nefer toplamları ve bunların altına reaya sayısı kaydedilmişti.

Tablo 1: 1699/1700 Yılında Nazilli Kazâsı’na Tâbi Mahalleler ve Nüfus Durumları

Mahalle	Hane	Reaya	MUAF OLANLAR						
			Yeniçeri	İmam	Müftizâ de	Seyyid	Şeyh/ Vaiz	Amelma nde	A’mâ
Yakuboğlu	16	9	2	1		3		1	
Hacı Karaman	16	10	2	1		2		1	
Derviş Çelebi	16	13		1		2			
Veyis Çelebi	19	11	3			4			1
Hacı Budak	23	19	1	1		1		1	
Cami-i Âtik	15	9	2	1		2	1		
Çeşmebaşı	28	24	1	1		2			
Hacı Nasuh	14	5	3	1		4	1		
Hacı Canbaş	32	26	1	1		3			1
Debbağlar	22	14	2	1	1	4			
Konuk-piyade?	23	18	2	1		2			
İmam Pîri	1						1		
Toplam	224	158	18	10	1	29	3	3	2

Kaynak: BOA.KK.d.2801.

İmam Pîri Mahallesi’nde hiç kimse kaydedilmemiştir, ancak bu mahalleye düşülen “Mezkur mahalle harabdır, ancak eşrifâdan bir şeyh kalmağın” kaydından mahallenin harap olduğu ancak bir şeyhin burada yaşadığı anlaşılmaktadır (BOA.KK.d.2801: 7). Görüldüğü üzere mahalleler arasında en az nüfusa sahip İmam Pîri Mahallesi idi. Nüfusun en fazla olduğu mahalle ise 32 hane ile Hacı Canbaş Mahallesi idi. Yakuboğlu, Hacı Karaman ve Derviş Çelebi mahallelerinin nüfusu ise 16’şar hane ile birbirine eşitti.

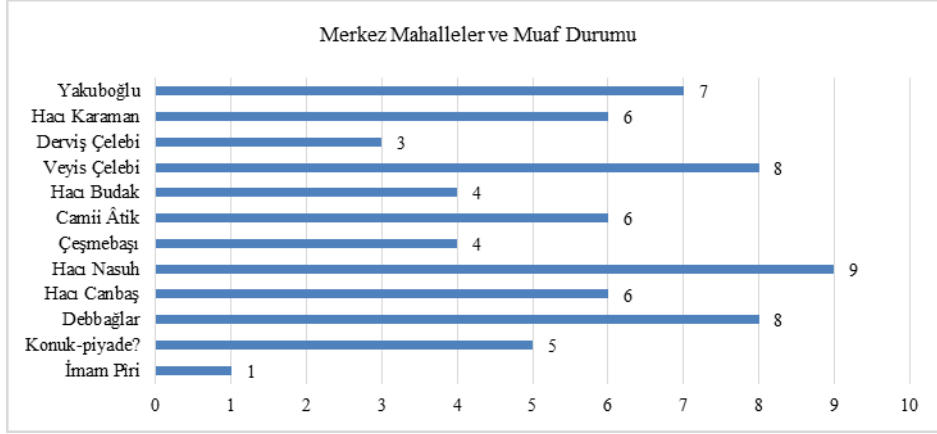
Tabloda da görüldüğü üzere Nazilli mahalleleri arasında en az reaya Hacı Nasuh Mahallesi’nde, en fazla reaya ise Hacı Canbaş Mahallesi’nde ikamet etmekteydi. Reaya içinde kaydedilen mücerredler *Yakuboğlu, Hacı Karaman, Hacı Budak ve Konuk-piyade?* mahallelerinde 1’er tane idiler. Yakuboğlu Mahallesi’nde kaydedilen *Müezzîn Mehmed*

1699/1700 Yılında Nazilli Kazâsı'nın Nüfus Yapısı

bin Ali, muaflar arasında yer alması gerekirken reaya arasında değerlendirilmiştir (BOA.KK.d.2801: 2).

Yapılan incelemeyle nefer (hane) toplamı ve reaya sayısı arasındaki farkın muafların ifade ettiği anlaşılmaktadır.

Grafik 1: 1699/1700 Yılında Nazilli Kazâsı'na Tâbi Mahalleler ve Muaf Durumları

Nazilli merkezde toplam 66 muaf yaşamaktaydı. Muaflar arasında askerîye ve ilmiye sınıfına mensup kimseler ve çalışamayacak derecede engelli olanlar bulunmaktaydı.

Muafların en az bulunduğu mahalle 3 hane ile *Derviş Çelebi* Mahallesi, en fazla bulunduğu mahalle ise 9 hane ile *Hacı Nasuh* Mahallesi idi. Muaflar arasında *yeniçeri*, *yeniçeri çavuşu*, *yeniçeri serdari*, *imam*, *seyyid*, *şeyh* ve *vaiz* gibi kimseler bulunuyordu. Bir kimsenin aynı anda *şeyh*, *vaiz*, *seyyid* ve *imam* unvanlarından birkaçını taşıdığı da görülmekteydi. Ayrıca *a'mâ* ve *topal* gibi iş göremeyecek derecede engelli olan kimseler de muaflar arasında kaydedilmişlerdi.

4. Köyler ve Nüfusu

Kırsal yerleşim birimlerinden olan köylere gelince, 1530 yılında Kestel'e tâbi bir nefis olan Nazilli'ye bağlı 33 köy, 5 mezra, 2 çiftlik ve 1 cemaat bulunuyordu. Bu yerleşimlerde 1562 hane, 386 mücerred, 13 imam ve 83 nefer sipahi, sipahizâde ve hizmetkâr sipahi yaşıyordu (Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, 1995: 452-454).

1699/1700 yılında ise Nazilli'de toplam 84 köy tespit edilmiştir. Bunlardan 12'si merhum *Şehzade Sultan Mehmed Han* evkafına ait köyler olduğu için avâız tahririne katılmamıştır. Kalan 37'si ise defter sonunda *hâl-i harab* başlığı altında verilmiştir. Ayrıntılı kayıtlarına ulaşılabilen 35 köy, incelenen defterde mahallelerden sonra kaydedilmiştir. Bu köylerde toplam 690 hane yaşamaktaydı. Köylerdeki nüfus, 914 hane olan toplam kazâ nüfusunun % 75.50'sine tekabül ediyordu. Bu durumda Nazilli kazâsında nüfusun 3/4'ünün köylerde yaşadığı sonucuna varılabilir. Köy nüfusu içinde *reaya*, *yeniçeri*, *imam*, *seyyid*, *şeyh/vaiz*, *amelmande* ve *a'mâ* bulunuyordu. Bunların toplamı, haneleri vermekteydi. Ayrıca Nazilli'de ayrıntılı verilerine ulaşılan 35 köyde

ortalama 20 avâriz hanenin yaşadığı tespit edilmektedir (Bkz. Ek.1). O döneme göre bu sayı oldukça yüksek görülebilir. 1699/1700 yılına ait defterden tespit edilen bu köyler arasında *Dursin Fakih, Dere, Mastavra, Kuzderesi, Hacı Begli, Bereketli, Örenli-i Kebir, Karaağaç(-ı) Sagir, Yöre, İshaklı, Tuman, Şuhudlu, Böğrüdelik, Mena Halil* ve *Hamzalı* isimli toplam 15 köyün 1530 yılında da var olduğu anlaşılmaktadır (Bkz. Ek.1; (Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, 1995: 452-454).

Nazilli'ye bağlı köyler arasında en kalabalık *Yergeteli-i Kebir* ve *Mastavra* köyleriydi. En az nüfusa sahip köyler ise *Setikmeli* ve *Selimli* köyleri idi. Kazâya bağlı köylerde toplam 114 muaf yaşamaktaydı. En az muaf *Dursin Fakih, Karaağaç(-ı) Sagir, Kestel, Samanlı, Setikmeli* ve *Depecik* köylerinde, en çok ise *Yergeteli-i Kebir, Pazar* ve *Mastavra* köylerinde idi.

Köyler arasında en az reaya *Selimli, Setikmeli, Örenli-i Kebir* ve *Kestel*'de yaşıyordu. En fazla reaya ise *Yergeteli-i Kebir, Haydarlı* ve *Mastavra* köylerinde idi. Reaya kayıtları arasında *Dursin Fakih, Kuzderesi, Kestel, Ovacık(-ı) Sagir* ve *Mena Halil* köylerinde 1'er tane ve *Temürçi-i Kebir* köyünde ise 2 tane olmak üzere toplam 7 mücerred vardı.

Defter kaydında bazı köylerin avâriz tahririne dâhil edilmediği görülmektedir. "Kurâ-i mezkûrin" başlığı altında sıralanan bu köylerin sayısı 12 idi. Başlık üzerinde bulunan "Zikr olan kurâlar şâkirtlü dâr-üs-sa'âde ağası nezâretinde olub, İstanbul'da vâki merhûm Şehzâde Sultan Mehmed Han hazretleri evkâfi kurâlarından olmağla ..." ve "... tahrir olmayub kemâ fi'l-evvel yirmi yedi hane ..." kayıtlarından bu köylerin Sultan Mehmed Han'ın İstanbul'daki vakıflarına ait köyler olduğu ve bu yüzden tahrire katılmadıkları, Dâr-üs-sa'âde Ağası² nezaretine tabi oldukları anlaşılmaktadır (BOA.KK.d.2801: 23). Toplam haneleri 27 olarak kaydedilen köylerin isimleri ve hane sayıları şu şekildeydi.

Tablo 2: 1699/1700 Yılında Nazilli Kazâsı'na Tâbi Sultan Mehmed Han Evkâfi Köyleri ve Nüfus Durumları

Köy	Hane	Köy	Hane	Köy	Hane
İsmaili	3	Ketanderesi	2	Sinekciler	2
Temürhanlı	2	Kızıldere	1	Bıçaklar	nısf (0,5)
Aşıklar	3	Dere-talim	1	Talim	8
Bayındır	1	Kurdbasanlar	2	Kozağacı	1
				Toplam	26,5

Kaynak: BOA.KK.d.2801.

Kayıtlarda 27 hane olarak kaydedilen köylerin haneleri toplandığında 26,5 olduğu görülmektedir. Bunlar arasında 8 hane ile en fazla nüfusa *Talim* ve yarım hane ile en az nüfusa *Bıçaklar* köyü sahipti.

Defter kaydında son olarak kaydedilen köyler, "Hâli harâb" başlığı altında verilmiştir. Toplam sayıları 37 olan bu köylerin başlık üzerindeki "Zikr olan kurâlar bi'l-küllîye harâb ve yurd olub eşrifâdan asla alâmâtı olmamağla on beş yirmi seneden mütecâviz ..."

² **Dâr-üs-sa'âde Ağası:** Sarayda bulunan haremağalarının başı ve en büyük âmiri. Mehmet Ali Ünal, *Osmanlı Tarih Sözlüğü*, Paradigma Yayıncılık, İstanbul 2011, s.184.

1699/1700 Yılında Nazilli Kazâsı'nın Nüfus Yapısı

kaydı dikkat çekmektedir. Bu kayıttan mezkur köylerin 15-20 seneden fazla bir zamandan beri boş olduğu ve yerleşimin bulunmadığı anlaşılmaktadır. Bu durum başka yerlere yapılmış bir göçün söz konusu olabileceğini düşündürmektedir. Nitekim daha önce de belirtildiği üzere 1530'da köy sayısı 33 ve hane 1562 idi. 1699/1700 gelindiğinde köy sayısı 84 olmasına rağmen bunların 35'i boşalmış köyler idi ve yerleşim olanlarda ise 690 hane yaşamaktaydı. Nüfusun yarıdan fazla azalış göstermesi göç olgusunu kanıtlar niteliktedir. Benzer durumdaki yerleşimlere fazlaca örnek vermek mümkün olmakla birlikte, 1591'de Bayburt'a bağlı Koğans Kazâsı için de aynı durum söz konusu olmuştur. Burada XVII. yüzyılda muafiyetleri elinden alınan halkın geçim kaygısıyla bölgeyi terk etmiş olabileceğinden söz edilmiştir. (Demir, 2012: 511). XVI.-XX. yüzyıllar arasında da Manisa ve Konya'da köylerin % 65'inin doğal afetler neticesinde yapılan göçlerle boşaltılıp kaybolduğu belirtilmiştir (Yiğit, 2017: 333). İnsanların yaşadıkları mekanı terk etmelerinde itici veya başka bir mekanı tercih etmelerinde çekici faktörlerin etkisi söz konusudur. İtici ve çekici faktörler içinde de birden fazla neden sıralanabilir (Demir, 2007: 199-200). İnsanların elinden gelen mücadeleyi verdikten sonra başka bir yol bulamayarak yerleştikleri yerleri terk ettikleri düşünülebilir. Ayrıca başka yerleşim alanlarının cazipliğinden dolayı göçlerin mümkün olabileceğinden de bahsedilebilir (Gümüşçü, 2016: 139).

Nazilli'de harap köyler içinde *Kara Halillü maa Lumçeler?* ve *İlyaslar maa Köşeler* adı altında bazı köylerin birlikte kaydedildiği görülmektedir (BOA.KK.d.2801: 25; Bkz. Ek. 2). Bahsedilen harap köylerin hane durumları şu şekildeydi.

Tablo 3: 1699/1700 Yılında Nazilli Kazâsı'na Tâbi Harap Köyler ve Nüfus Durumları

Köy	Harab Hane	Köy	Harab Hane	Köy	Harab Hane
Çoban	3,5	Yeniler	2,5	Doğancıyan	1
Kara Halillü maa Lumçeler?	5	Ketanovası	6	Banalar	1
Balcılı	3+2(Yaylacık)=5	Kerim-örenler	2,5	Mamanlı	0,5
Kavakderesi	2	Bereketli-i Sagir	2,5	Yaycılar	20
Diğer Çoban	7	Koçi	2,5	Ilıca	17
Çobanlı	7	Karaağaç(-i) Kebir	1,5	Beliklü	2
Diğer Çobanlı	4	Sükud	6	Tahtacıyan	1
Kavacık	3,5	Yaka	3,5	Köçekler	3,5
Sekmelcik	3	Perzencek?	20	Gölalakı	2,5
Kulfallar	2,5	Yusuflu	23	Başnakarı (Başalaklı)	3,5
Karamanlı	2,5	Kovanlı	1	İlyaslar maa Köşeler	2
Âlemlü	0,5	Sürmeşeli	2	Toplam	172,5

Kaynak: BOA.KK.d.2801.

Harap olarak kaydedilen Nazilli köyleri arasında en az nüfusa Âlemli, Mamanlı, Kovanlı, Doğancıyan, Banalar, Tahtacıyan köyleri ve en fazla nüfusa Yusufllu, Perzencek?, Yayıncılar ve Ilıca köyleri sahipti.

SONUÇ

Osmanlı Devleti döneminde ilk defa Yıldırım Bayezid zamanında Osmanlı hâkimiyetine giren Aydın ve çevresi Ankara Savaşı sonrası meydana gelen karışıklık ortamında tekrar Aydınogulları tarafından ele geçirildi. Daha sonra ise II. Murad tarafından kesin olarak Osmanlı topraklarına katıldı. İlkçağlarda ticarî açıdan faal bir bölgede bulunan Nazilli bu özelliği ile sürekli bir yerleşime sahne olmuştur. Sayım zamanı XVII. yüzyılın sonu ile XVIII. yüzyılın sonuna denk gelen avarız defterine göre Nazilli merkezde bulunan 12 mahallede toplam 224 avarız hane yaşamaktaydı. Tespit edilen 84 köyden nüfus verileri tam olarak kaydedilen 35 köyde 690 hane vardı. Nazilli'ye bağlı köylerden 12'sinin Şehzade Sultan Mehmed evkâfına bağlı olduğu için tahrire dâhil edilmedikleri anlaşılmaktadır. Buna rağmen hanelerinin kaydedildiği bu köylerde toplam 26,5 hane bulunmaktaydı. Son kısımda ise başka yerlere göç ettikleri tahmin edilen ve *hâli harâb* şeklinde kaydedilen 37 köyün hane toplamı 172,5 hane idi.

Kaynaklar

1. Arşiv Kaynakları ve Yayımlanmış Kaynaklar

Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA)

Kamil Kepeci (KK), 2801.

Tapu Tahrir (TT), 176.

166 Numaralı Muhâsebe-i Vilâyet-i Anadolu Defteri (937/1530), <Dizin ve Tıpkıbasım>, Başbakanlık Osmanlı Arşivi Yayınları, Ankara 1995.

2. Kaynak, İnceleme ve Araştırma Eserleri

Barkan, Ö. L. (1979). "Avârız". *MEB*, II, İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 13-19.

Çakır, İ. E. (2006). "XVII. Yüzyılın İkinci Yarısında Kütahya Kazâsı". *Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Nisan (1), 243-274.

Demir, A. (2007). XVI. Yüzyılda Samsun-Ayıntab Hattı Boyunca Yerleşme, Nüfus ve Ekonomik Yapı. (Yayımlanmamış Doktora Tezi). Ankara: *Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü*.

—, A. (2012). "1642 Tarihli Avârız Defterine Göre Koğans Kazası". *Gaziantep Üniversitesi Sosyal Bilimler Araştırmalar Dergisi*, 11(2), 505-529.

Emecen, F. (1991). "Aydın". *DİA*, IV, İstanbul: Diyanet Vakfı Yayınları, 235-237.

Erdoğan, M. A. (2016). *Kanuni Sultan Süleyman Devri Aydın İli Evkaf Defteri (Metin ve İnceleme)*. İzmir: Ege Üniversitesi Yayınları.

—, M. A. ve Bıyık, Ö. (2015). *T.T 0001/1 M. Numaralı Fatih Mehmed Devri Aydın İli Mufassal Defteri (Metin ve İnceleme)*. İzmir: Ege Üniversitesi Yayınları.

Evliya Çelebi (2005). *Seyahatnâme*, 9. Kitap, (Haz. Yücel Dağlı, Seyit Ali Kahraman, İbrahim Sezgin), İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.

Gümüşçü, O. (2016). "Osmanlı Avarız Tahrirlerinin Güvenirliliği Üzerine". *INOCTE 2016 International New Tendencies Congress in Ottoman Researches*, Konya.

1699/1700 Yılında Nazilli Kazâsı'nın Nüfus Yapısı

- İnbaşı, M. (2001). "1642 Tarihli Avâriz Defterine Göre Erzurum Şehri". *Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi*, İstanbul, IV, 9-32.
- , M. (2009). "Erzincan Kazâsı (1642 Tarihli Avâriz Defterine Göre)". *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, 16/41, 189-214.
- İzbrak, R. (1977). "Nazilli". *Türk Ansiklopedisi*, XXV, Ankara: Milli Eğitim Basımevi, 158-159.
- Kâtip Çelebi (2009). *Kitâb-ı Cihânnümâ li-Kâtib Çelebi*. C.1. Ankara: TTK.
- Kul, E. (2010). "1642 Tarihli Avâriz Defterine Göre Şiran Kazâsı ve Köyleri". *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, 44, 271-289.
- Özel, O. (2000). "Avarız ve Cizye Defterleri". *Osmanlı Devleti'nde Bilgi ve İstatistik*, (Ed. Halil İnalçık, Şevket Pamuk), Ankara: Başbakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü, 33-50.
- Öztürk, M. (1997). "1616 Tarihli Halep Avarız-Hane Defteri". *OTAM-Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi*, 8, 249-293.
- Pullukçuoğlu Yapucu, O. (2006). Aydın Sancağı 1845-1914 (Sosyal, Ekonomik, İdari, Kültürel Durum). (Yayımlanmamış Doktora Tezi). İzmir: Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Sahillioğlu, H. (1991). "Avâriz". *DİA*, IV, İstanbul: Diyanet Vakfı Yayınları, 108-109.
- Sezer, M. (2019). "1642 Tarihli Avâriz Defterine Göre Gördes Kazası". *Erzurum Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 8 (Nisan), 75-92.
- , M. (2018). "Avâriz Kayıtlarına Göre XVII. ve XVIII. Yüzyıllarda Karınabad Kazâsı". *History Studies*, 10 (9), 301-318.
- , M. (2017). "Zile Kazâsı ve Bağlı Kabileler (1695 Tarihli Avâriz Defterine Göre)". *Cappadocia Journal of History and Social Sciences*, 9 (October), 357-383.
- Sönmez, E. (2017). 571 Numaralı Evkaf Defterine Göre Aydın Vakıfları. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Ordu: Ordu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Topçu, A. S. (2015). Bozdoğan-Nazilli Nüfus Defterleri -H.1246- Örneğinde Ege Nüfus Yapısı. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Uşak: Uşak Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Uzunçarşılı, İ. H. (2008). *Osmanlı Tarihi*. C. I, Ankara: TTK.
- Ünal, Mehmet Ali (2011). *Osmanlı Tarih Sözlüğü*, İstanbul: Paradigma Yayıncılık.
- Yiğit, İ. (2017). "İskândaki Kararsızlık: Doğal Afetler ve Kaybolan Yerleşmeler (XVI-XX. Yüzyıl Manisa-Konya Çevresi Örneği)". *Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü*, 26 (Bahar), 329-364.

3. İnternet Kaynakları

www.nazilli.bel.tr/nazillimiz.asp (Erişim Tarihi: 21.02.2019)

EKLER

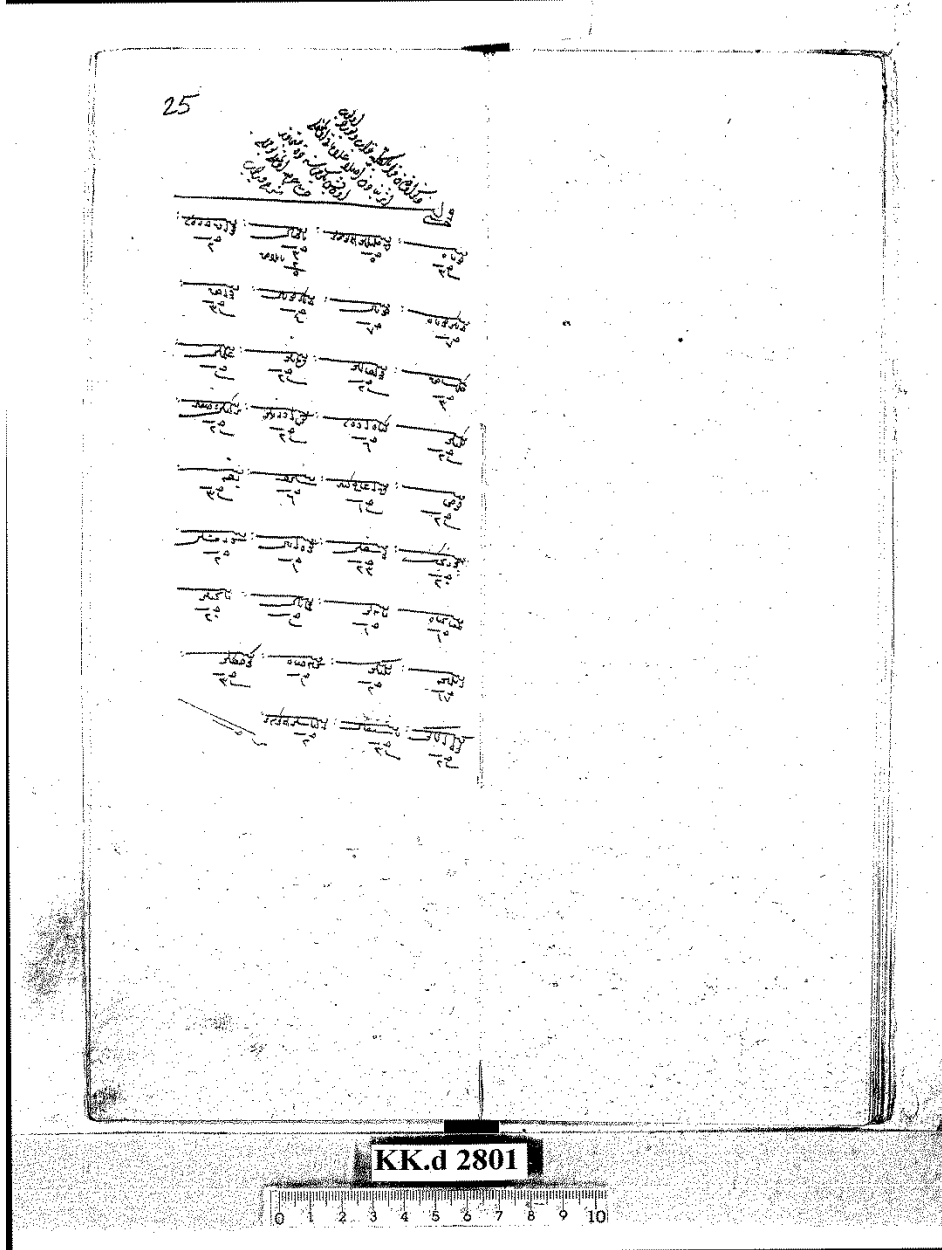
Ek. 1. 1699/1700 Tarihinde Nazilli Kazâsı Köylerinin Nüfus Durumu

Köy	MUAF OLANLAR							
	Hane	Reaya	Yeniçeri	İmam	Seyyid	Şeyh/ Vaiz	Amelman de	A'mâ
Dursin Fakih	24	23	-	1	-	-	-	-
Yergeteli-i Kebir	46	36	4	1	4	-	1	-
Dere	22	18	-	1	2	-	-	1
Arslanlı	32	28	1	-	2	-	1	-
Mastavra	38	30	2	1	5	-	-	-
İceli	26	21	2	1	1	-	-	1
Temürçi-i Kebir	23	19	1	-	3	-	-	-
Kuzderesi	28	26	1	1	-	-	-	-
Hacı Begli	32	26	1	1	3	-	1	-
Bereketli	14	12	1	-	-	-	-	1
Örenli-i Kebir	8	6	-	1	1	-	-	-
Pazar	36	28	2	2	2	2	-	1
Karaağaç(-i) Sağır	9	8	-	-	1	-	-	-
Selimli	7	5	-	-	2	-	-	-
Yöre	13	11	1	1	-	-	-	-
Yalın Kuyu	19	15	-	1	3	-	-	-
İshaklı	19	17	-	1	1	-	-	-
Tuman	14	12	-	1	1	-	-	-
Derebaşı	24	23	-	1	-	-	-	-
Şuhudlu	13	9	-	1	3	-	-	-
Sündekli	12	8	-	1	3	-	-	-
Kestel	8	7	-	1	-	-	-	-
Sinekler	14	12	-	-	2	-	-	-
Sayeler	18	15	1	1	1	-	-	-
Samanlı	16	15	1	-	-	-	-	-
Setikmeli	6	5	-	-	1	-	-	-
Toraselli	14	10	1	1	2	-	-	-
Haydarlı	37	32	1	1	3	-	-	-
İsa Begli	16	13	-	1	2	-	-	-
Böğrüdellik	28	25	1	-	2	-	-	-
Ovacık(-i) Sağır	11	9	1	1	-	-	-	-
Örencik	24	19	2	1	-	-	-	2
Mena Halil	15	12	1	-	1	-	-	-
Depecik	11	10	-	1	-	-	-	-
Hamzalı	13	11	1	1	-	-	-	-

1699/1700 Yılında Nazilli Kazâsı'nın Nüfus Yapısı

Toplam	690	576	26	26	51	2	3	6
--------	-----	-----	----	----	----	---	---	---

Ek. 2. 1699/1700 Tarihinde Nazilli Kazâsı'nda Hâli Harâb Köyler

Gaziosmanpaşa Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü
Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi
Yazım Kuralları ve Yayın İlkeleri

1. Başka bir yerde yayımlanmamış veya yayım için gönderilmemiş Türkçe ve İngilizce makaleler kabul edilir.
2. Makalenin ilk sayfasında makale başlığı ve yazarlara ait bilgiler verilmelidir. Yazarların adları akademik unvanları ile birlikte yazılmalı ve e-posta adresleri, çalıştığı kurum bilgileri (Üniversite, Fakülte, Bölüm vb.) ismin altında yer almalıdır.
3. İkinci sayfada makalenin Türkçe ve İngilizce başlığı, 200 kelimeyi geçmeyen Özet/ Abstract ve en fazla 5 anahtar kelime/keywords bulunmalıdır.
4. Dipnotlar geçtikleri sayfada, tablo ve grafikler atıfta bulunulan sayfada veya devamında yer almalıdır. Tablo ve şekillere başlık ve numara verilmeli, başlıklar tabloların üzerinde, şekillerin ve grafiklerin altında yer almalıdır. Paragraf başı 1 cm içeriden olmalıdır.
5. Atıflar metin içerisinde (Lucas, 1988) örneğindeki gibi yer almalıdır. Kitaba atıfta sayfa numarası (North, 1992: 93) örneğindeki gibi verilmelidir.
6. Ekler, kaynakça bölümünden sonra yer almalıdır.
7. Makaleler ekleriyle birlikte 20 sayfayı geçmeyecek şekilde 3 nüsha halinde ve bir adet CD kopya edilerek gönderilmelidir.
8. Makaleler A4 boyutundaki kağıda 1,2 satır aralığında 11 punto Times New Roman yazı tipi ile üstten 6 cm, soldan 4,5 cm, sağdan 4 cm ve alttan 6 cm marjlar kullanılarak yazılmalıdır.
9. Makalelerin yazımında burada belirtilmeyen diğer konularda bilimsel makale yazım kurallarına uyulmalıdır.
10. Makalelerin içeriğinden yazarlar sorumludur.
11. Dergi yayın ilkelerine, yazım kurallarına ve bilimsel araştırma metotlarına uygun olarak gönderilmeyen makaleler dikkate alınmaz.

Kaynak Gösterimi

Alfabetik olarak tek satır aralığında, ilk satır sola dayalı, diğer satırlar 1 cm içeriden yazılmalıdır.

Kitap

North, D.C. (1992), *Institutions, Institutional Change and Economic Performance*, Reprinted, New York: Cambridge University Press.

Makale

Lucas, R.E. (1988), "On the Mechanics of Economic Development", *Journal of Monetary Economics*, 22: 3-42.